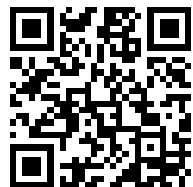
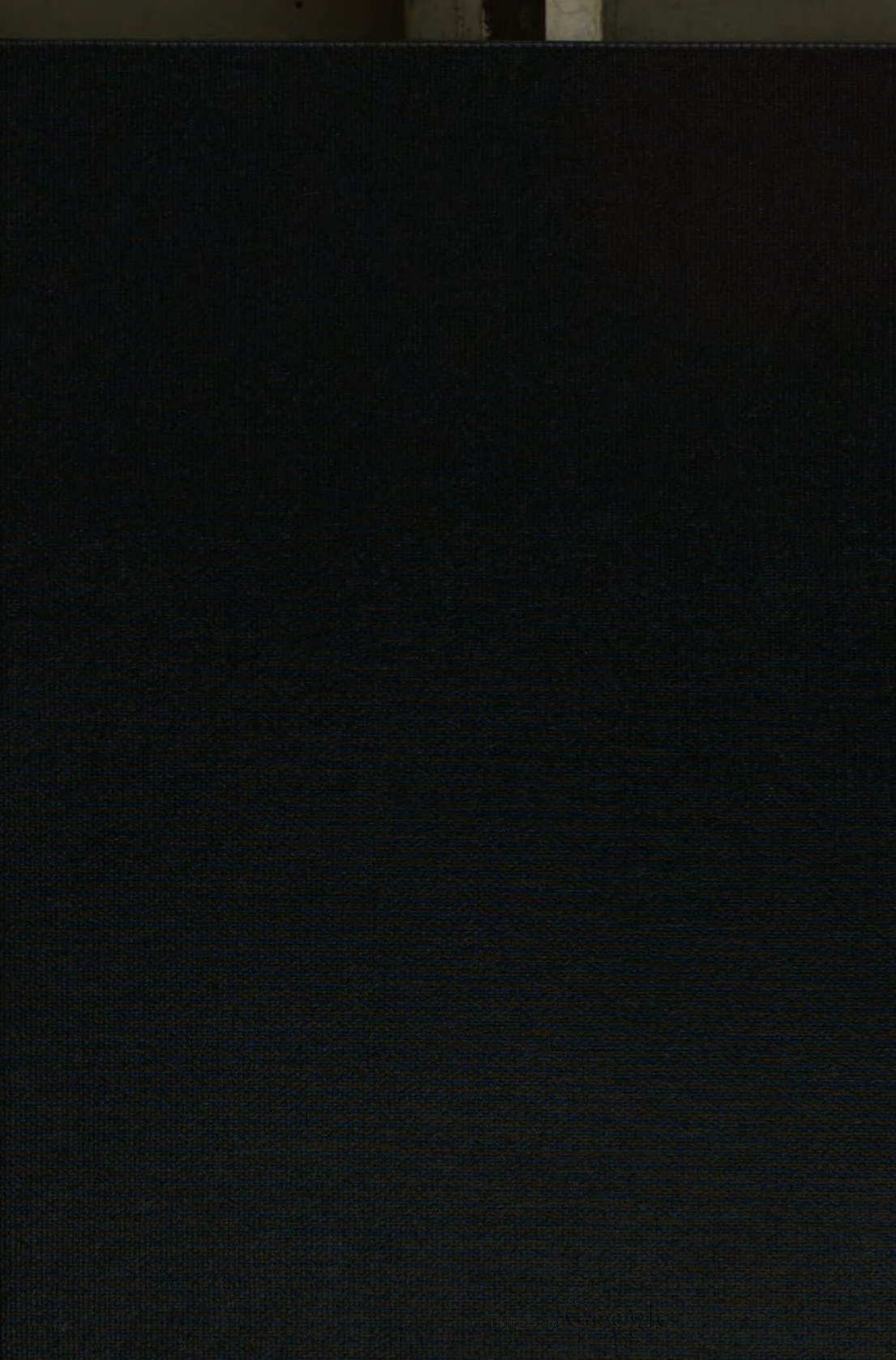
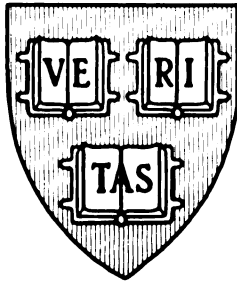

This is a reproduction of a library book that was digitized by Google as part of an ongoing effort to preserve the information in books and make it universally accessible.

Google™ books

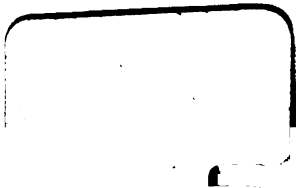
<http://books.google.com>

HARVARD
COLLEGE
LIBRARY

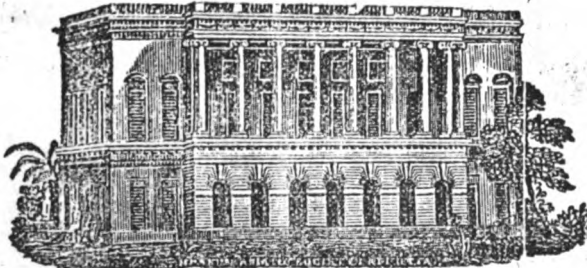

(Box number)

4444-112110 (4)

BIBLIOTHECA INDICA:
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
NEW SERIES, No. 844.

तत्त्वचिन्तामणिः ।

TATVA-OHINTĀMANI.

EDITED BY
PANDIT KAMĀKHYA-NĀTH TĀRKA-VĀGĪSA
VOLUME IV. FASCICULUS I.

CALCUTTA:

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS,
AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET.

1894.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No. 57, PARK STREET, CALCUTTA,

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S AGENTS, MESSRS. KEGAN PAUL, TRENCH,
TRÜBNER & CO., LD.

PATERNOSTER HOUSE, CHANCERY CROSS ROAD, LONDON, W. C., AND

Mr. OTTO HARBASSOWITZ, BOOKSELLER, LEIPZIG, GERMANY.

Complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied—some
of the Fasciculi being out of stock.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

Advaita Brahma Siddhi, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	...	Rs. 1	8
*Agni Purāna, (Text) Fasc. 2-14 @ /6/ each	...	4	14
Aitareya Aranyaka of the Rig Veda, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	...	1	14
Apu Bhāshyam, (Text) Fasc. 1-2	...	0	12
Aphorisms of Sāṅdilya, (English) Fasc. 1	...	0	6
Ashtasāhasrikā Prajñāpāramitā, (Text) Fasc. 1-6 @ /6/ each	...	2	4
Āśvavāidyaka, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	...	1	14
Avadāna Kalpalatā, (Sans. and Tibetan) Vol. I, Fasc. 1-4; Vol. II, Fasc. 1-2 @ 1/	...	6	0
*Bhāṣṭi, (Text) Fasc. 2-8 @ /6/ each	...	2	10
Brahma Sūtra, (English) Fasc. 1	...	0	12
Bṛihaddevāta (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	...	1	8
Bṛihadhārma Purāna, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	...	1	8
Bṛihadāranyaka Upanishad (English) Fasc. 2-8 @ /6/ each	...	0	12
Chaitanya-Chandrodaya Nāṭaka, (Text) Fasc. 2-3 @ /6/ each	...	0	12
*Chaturvarga Chintamani (Text) Vols. II, 1-25; III, Part I, Fasc. 1-18; Part II, Fasc. 1-9 @ /6/ each	...	10	8
*Chhāndogya Upanishad, (English) Fasc. 2	...	0	6
*Hindu Astronomy, (English) Fasc. 2-3 @ /6/ each	...	0	12
Kāla Mādhava, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	...	1	8
Kātantra, (Text) Fasc. 1-6 @ /12/ each	...	4	8
Kathā Sarit Sāgara, (English) Fasc. 1-14 @ /12/ each	...	10	8
Kārma Purana, (Text) Fasc. 1-9 @ /6/ each	...	3	6
*Lalita-Vistara, (Text) Fasc. 2-6 @ /6/ each	...	1	8
Ditto (English) Fasc. 1-3 @ /12/ each	...	2	4
Madana Pārijāta, (Text) Fasc. 1-11 @ /6/ each...	...	4	2
Manutikā Sangraha, (Text) Fasc. 1-3 @ /6/ each	...	1	2
*Mārkaṇḍeya Purāna, (Text) Fasc. 4-7 @ /6/ each	...	1	8
Mārkaṇḍeya Purāna, (English) Fasc. 1-3 @ /12/ each	...	2	4
*Mīmāṃsā Darśana, (Text) Fasc. 3-19 @ /6/ each	...	6	6
Nārada Smṛiti, (Text) Fasc. 1-3 @ /6/	...	1	2
Nyayavārtika, (Text) Fasc. 1-2	...	0	12
*Nirukta, (Text) Vol. I, Fasc. 4-6; Vol. II, Fasc. 1-6; Vol. III, Fasc. 1-6; Vol. IV, Fasc. 1-8 @ /6/ each	...	8	10
*Nītiśāra, or The Elements of Polity, By Kāmandaki, (Sans.) Fasc. 2-5 @ /6/ each	...	1	8
Nyayabindutika, (Text)	...	0	10
Nyāya Kusumāñjali Prakarana (Text) Vol. I, Fasc. 1-6; Vol. II, Fasc. 1-2 @ /6/ each	...	3	0
Parīkṣita Parvan, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each...	...	1	14

⊙
BIBLIOTHECA INDICA :
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS
PUBLISHED BY
THE ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES.—Nos. 858, 866, 875, 883, 891.

THE TATTVA-CHINTĀMAṆI

BY
GANGESĀ UPĀDHYĀYA,

PART IV, VOLUME I.

SAVDA KHAṆḌA

FROM SAVDĀPRĀMĀṆYĀVĀDA TO UCHCHHANNA-
PRACHCHHANNAVĀDA

FROM THE COMMENTARIES OF
MATHURĀ NĀTHA TARKAVĀGISA

EDITED BY
PAṆḌIT KĀMĀKHYĀ NĀTHA TARKA-VĀGISA.

Professor, Sanskrit College, Calcutta.

~~~~~
CALCUTTA :
PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS.
1897.

Incl 212.93 (4;1)

COLLEGE
SEP 4 1897
BOSTON, MASS.

6521
51-131
10-5

तत्त्वचिन्तामणौ शब्दखण्डं ।

शब्दाप्रामाण्यवादादि उच्छ्वस-प्रच्छ्वसवादान्तं ।

श्रीमद्गङ्गेशोपाध्यायविरचितं ।

श्रीमथुरानाथ-तर्कवागीश्वरविरचित-रहस्यनामकटीकासहितं ।

आसियाटोक-सोसाइटी-समाजानुमत्या

संस्कृतविद्यालयाध्यापक-

श्रीकामाख्यानाथ-तर्कवागीश्वरेण

परिशोधितं ।

कलिकाताराजधान्यां

वापतिस मिशनयन्त्रे मुद्रितं ।

प्रकाश्याः १८२८ । ई० १८६७ ।

ॐ नमः शिवाय ।

तत्त्वचिन्तामणौ

शब्दाख्यतुरीयखण्डम् ।

अथ शब्दो निरूप्यते । प्रयोगहेतुभूतार्थतत्त्वज्ञान-
जन्यः शब्दः प्रमाणम् ।

शब्दाख्यतुरीयखण्डरहस्यम् ।

न्यायान्बुधिकृतचेतं हेतुं श्रीराममखिलसम्पत्तेः ।
तातं त्रिभुवनगीतं तर्कालङ्कारमादरासत्त्वा ॥१॥
श्रीमता मथुरानाथ^(१) तर्कवागीशधीमता ।
विषदीकृत्य दर्शन्ते तुरीयमणिफक्त्रिकाः ॥२॥

आम्बीचिकीपण्डितमण्डलीषु

सत्ताण्डवैरध्ययनं विनापि ।

मदुक्तमेतत् परिचिन्त्य धीरा-

निःशङ्कमध्यापनमातनुध्वम् ॥३॥

प्रत्यक्षादिप्रमाणत्रयं निरूपितमिदानीं चरमप्रमाणं शब्दः^(२)

(१) श्रीलश्रीमथुरानाथेति ख० ।

(२) इदानीं शब्द इति ख० ।

निरूपणीयोऽतः शिष्यावधानाय प्रतिजानीते^(१) 'अथेत्यादिना, 'अथ' उपमाननिरूपणानन्तरक्षणनिष्ठं, 'शब्दः' शाब्दप्रमाकरणं, यथाश्रुते अथे प्रमाणशब्दस्य लक्षणकरणे अर्थान्तरतापत्तेः । 'निरूप्यत इत्यत्र निरूपणं लक्षण-स्वरूप-प्रामाण्यादिभिर्ज्ञापनं, लक्षण-स्वरूप-प्रामाण्यादिप्रकारकज्ञानानुकूलो व्यापार इति यावत्, आख्यातस्य च विषयत्वमर्थः, तथाचोपमानविशेष्यक-लक्षण-स्वरूप-प्रामाण्यादिप्रकारकज्ञानानुकूलव्यापारानन्तरक्षणनिष्ठाभिन्नो यो-लक्षण-स्वरूप-प्रामाण्यादिप्रकारकज्ञानानुकूलव्यापारस्तद्विषयः प्रमाणं शब्दः इत्यन्वयः । 'अथपदस्य लुप्तद्वितीयाविभक्तिकस्य निरूपण-क्रियाविशेषणतया स्तोकं पचतीत्यादाविवामेदस्य संसर्गमर्थ्यादावल-सभ्यत्वात्, नास्मः क्रियाविशेषणत्वस्थले अभेदाश्वयबोधस्यैव साकाङ्क्ष-त्वात्, व्यापारस्य शब्दप्रयोग एव तद्विषयता च व्यापारानुबन्धिनी^(२) तेन शब्दस्य निर्विषयकत्वेऽपि न चतिः ।

(१) अथवद्वितोत्तरकालकर्तव्यत्वप्रकारक-शिष्यसमवेतबोधानुकूलव्यापारः प्रतिज्ञापदार्थः, स च अथेत्यादि निरूप्यत इत्यन्तं वाक्यं, निरूप्यत-इत्यत्र वर्तमानसामीप्यार्थकषट्प्रत्ययस्य वर्तमानकालाव्यवहितोत्तर-कालार्थकत्वेन अथेत्यादिवाक्यस्य निरुक्तप्रतिज्ञात्वं, अथेत्यादिना इत्यत्र अभेदे द्वितीया तथाच अथेत्यादिवाक्याभिन्नप्रतिज्ञानुकूलव्यतिमान् मणिकार इति शाब्दबोधः ।

(२) व्यापारानुबन्धिनी व्यापारप्रयोज्या, तथाच शब्दप्रयोगस्य निर्विषयक-त्वेऽपि याचितमख्यन्यायात् तज्जन्यज्ञानरूपव्यापारविषयत्वेन तद्वि-षयत्वनिर्वाह इति भावः ।

केचित्तु । अथशब्दस्य ध्वंसाधिकरणत्वेन चण्टत्तिलरूपानन्तरत्वे-
 चण्टत्तित्वात्त्रये^(१) धर्मिणि न शक्तिरपि तु अनन्तरत्वे चण्टत्तिले धर्म-
 एव शक्तिः अनन्तरत्वे चण्टत्तिलरूपेणानन्तरत्वे चण्टत्तिलस्य शक्यता-
 वच्छेदकत्वमपेक्ष्यानन्तरत्वे चण्टत्तिलस्य केवलस्य शक्यतावच्छेदकत्वे
 साधवात् तथाचात्रयात्रयिभावमन्वन्धेनैवान्वयबोधः अभेदसम्बन्धे-
 नान्वयबोधे अथपदस्य धर्मिणि लक्षणापत्तेः, अतएव चाव्यया-
 तिरिक्तनाम्नः क्रियाविशेषणत्वस्य एव अभेदसंसर्गकान्वयबोध-
 नियमोऽव्ययातिरिक्तस्य एव धात्वर्थ-नामार्थयोर्भेदान्वयबुद्धभा-
 वनियमस्य, अन्यथा अथादिपदस्य धर्मिणि लक्षणापत्तेः । वस्तुतस्तु
 'अथादिपदस्यानन्तरत्वे चण्टत्तिलेऽपि न शक्तिः अपि त्वनन्तरत्वे एव
 शक्तिः, अनन्तरत्वे च ध्वंस एव, तथाच 'अथपदोत्तरं सप्तमीलोपात्
 सुप्तसप्तम्यर्थं समानकालीनत्वे 'अथपदार्थस्योपमाननिरूपणध्वंस-
 स्थान्वयः^(२) न तु धात्वर्थं, धात्वर्थं च सप्तम्यर्थस्थान्वय इति प्राहुः ।
 तदसत्, 'अथादिपदस्य साधवात् अनन्तरत्वे चण्टत्तिले अनन्तरत्वे
 वा शक्तावपि प्रकृते उपमाननिरूपणोपस्थापकपदाभावेनोपमाननि-
 रूपणानन्तरत्वे चण्टत्तिलस्य उपमाननिरूपणानन्तरत्वे वा विशेषतो
 साभार्थं लक्षणाया आवश्यकत्वेनाभेदान्वयबोधपक्षस्यापि सम्यक्-
 त्वादिति ।

(१) 'अथशब्दस्य ध्वंसाधिकरणत्वेन चण्टत्तित्वात्त्रय इति ख० ।

(२) अपि त्वनन्तरत्वे एव शक्तिः अनन्तरत्वे च अधिकरणतया ध्वंस-
 विशिष्टत्वं तथाचाथपदोत्तरसप्तमीलोपात् सुप्तसप्तम्यर्थमिष्टतायामेवा-
 थपदार्थस्योपमाननिरूपणध्वंसविशिष्टत्वे चण्टत्तिलस्यान्वय इति ख० ।

अथ च उपजीवकत्वमेव सङ्गतिरथं गवयपदवाच्य इत्युपमित्यात्मकशक्तिपदविषयकज्ञानस्य शाब्दधीकरणतया शब्दस्यातिदेशवाक्यार्थज्ञानात्मकोपमानोपजीवकत्वादिति भावः । ननु उपमित्यात्मकशब्दप्रमाणस्य अतिदेशवाक्यार्थज्ञानात्मकोपमानोपजीवकत्ववदितिदेशवाक्यार्थज्ञानात्मकोपमानस्यापि अतिदेशवाक्यज्ञानात्मकशब्दोपजीवकत्वेनोपजीव्योपजीवकभावाविशेषाद्युपमानमेवादौ कुतो निरूपितं शब्दस्तु पश्चान्निरूप्यते विनिगमकाभावात् । अथोपमाने शब्दोपजीवकत्वमेव नास्ति यच्च कीदृग्गवय इति प्रश्नानन्तरं चिचलेखादिना तादृशपिण्डप्रदर्शनं तच्चातिदेशवाक्यं विनापि सादृश्यज्ञानात्मकोपमानोत्पत्तिः । न च चिचलेखादिना गोसदृशोपस्थितावपि तच्च गवयपदवाच्यत्वानुपस्थितेः तदुपस्थित्यर्थमभिप्रायविषयः शब्दस्तथापि कल्पनीय इति वाच्यम् । चिचलेखाद्युपस्थिते गोसदृशे प्रश्नवाक्यस्य गवयपदोपस्थापितस्य गवयपदवाच्यत्वस्य मनसैव बोधोपपत्तेः आभिप्रायिकशब्दकल्पनाया अनावश्यकत्वात् । न च प्रष्टुर्वाक्ये तस्मिन्शब्दबोधे वा इच्छासत्त्वात् तद्विषयसम्पादनाय शब्दोऽवश्यं कल्पनीय इति वाच्यं । यदा प्रष्टुर्ज्ञानमात्रे इच्छा तदा शब्दकल्पनाभावादिति चेत्, तर्हि, शब्दस्यापि नोपमानोपजीवकत्वात् व्यवहारादिनापि शक्तियहात्मकशब्दोदयात् काचित्कोपजीवकत्वञ्च तुल्यमिति, मैवं, मानतावच्छेदकधर्मव्यापकोपजीव्यतानिरूपिता या स्वरूपोपजीवकता^(१) तस्या एव प्रमाणान्तराभिधाने

(१) स्वरूपत उपजीवकतेति ख० ।

प्रयोजकत्वात् । मानतावच्छेदकधर्मस्य इन्द्रियत्व-व्याप्तिज्ञानत्व-वर्ण-
 ज्ञानत्व-सादृश्यज्ञानत्वान्यतमधर्माः, सा च^(१) शब्द एव वर्तते न
 तूपमाने सादृश्यज्ञानमात्रस्यैव उपमित्यात्मकशक्तिपदविषयकज्ञानस्य
 शब्दधीकरणतया शब्दस्य उपजीव्यत्वात् शब्दमात्रस्य च उपमानं
 प्रत्यनुपजीव्यत्वात्, उपजीव्यता च स्वरूपयोग्यता बोधा तेन
 निखिलसादृश्यज्ञानस्य शक्तिपदविषयकोपमित्यनुपधायकत्वेऽपि न
 चतिः उपमितित्वेन सादृश्यज्ञानत्वेन कार्य-कारणभावात् सादृश्य-
 ज्ञानमात्रस्यैव शक्तिपदविषयकोपमितिस्वरूपयोग्यत्वात् । उपजीव-
 कता च प्रमाणविभाजकोपाधिनियतधर्मावच्छिन्ना बोधा तेना-
 तिदेशवाक्यार्थज्ञानात्मकोपमानस्य वर्णज्ञानत्वावच्छिन्नोपजीव्यता-
 निरूपितशब्दत्वावच्छिन्नकार्यताश्रयत्वेऽपि न चतिः शब्दत्वस्य उप-
 मितिकरणत्वानियतत्वात् साक्षात्कारत्व-साक्षुषत्वादिकञ्च^(२) अनु-
 मितिकरणत्वनियतं तज्ज्ञानत्वेन तस्मिन्कानुमितित्वेन ज्ञानत्वेन
 अनुमितित्वेन वा^(३) कार्य-कारणभावात् तेन प्रत्यचोपजीवकत्व-

(१) सा च उपजीवकता चेत्यर्थः ।

(२) साक्षात्कारत्वं साक्षुषत्वञ्चेति ख० ।

(३) ज्ञानत्वेन अनुमितित्वेन तज्ज्ञानत्वेन तस्मिन्कानुमितित्वेन वा इति
 ख० घ० चिद्भित्तपुस्तकपाठः ईदृशपाठे तु वाकारस्यानास्थासूक्ष्मकत्वेन
 पूर्वकल्प एव निर्भरः, परामर्शविशेषस्य अनुमितिविशेषं प्रति कार-
 णत्वव्यवस्थापनेनैवातिप्रसङ्गभङ्गात् परामर्शस्य द्वारतारद्वार्थमेव
 ज्ञानत्वेन अनुमितित्वेन कार्य-कारणभावो न तु व्याप्तिज्ञानत्वेनानु-
 मितित्वेन न वा तज्ज्ञानत्वेन तस्मिन्कानुमितित्वेनेत्यवधेयम् ।

सङ्गत्या न प्रत्यक्षानन्तरमनुमाननिरूपणानुपपत्तिः^(१) । न च यत्र का ओषधी ज्वरं हन्तीति प्रश्ने दशभ्रूलसदृशौषधी ज्वरं हन्तीत्युत्तरे उपमित्या ज्वरहरणकार्य-कारणभावग्रहः तत्रोपमितेः शक्तिपदाविषयकत्वेन शब्दधीकरणत्वाभावादुपमितित्वमपि प्रमाण-विभाजकशब्दधीकरणत्वानियतमिति वाच्यम् । उपमितेः शक्ति-मात्रविषयकत्वनियमेन^(२) तच्चानुमानादिनैव कार्य-कारणभाव-ग्रहादिति । एतेनोपमानफलस्योपमितेरतिदेशवाक्यज्ञानात्मकशब्द-फलस्यातिदेशवाक्यार्थज्ञानस्य उपजीवकतया फलतः शब्दोपजीव-कत्वस्योपमाने सत्त्वात् शब्दनिरूपणानन्तरमुपमाननिरूपणापत्ति-रित्यपि प्रत्युक्तं, निरुक्तस्वरूपोपजीवकताया एव प्रमाणान्तराभि-धाने प्रयोजकतया फलत उपजीवकत्वस्य तदप्रयोजकत्वात्, यद्-नन्तरं यन्निरूपणं तन्निरूपितदुपजीवकताया एव साधवात् तत्र प्रयोजकतया फलनिष्ठफलनिरूपितोपजीवकतायाः कारणानन्तरं कारणाभिधाने प्रयोजकत्वासम्भवाच्च, फलनिष्ठफलस्योपजीवकतायाः कारणनिष्ठत्व-कारणनिरूपितत्वाभावात् तस्या अपि परम्परासम्-न्धेन कारणनिष्ठत्व-कारणनिरूपितत्वाभ्युपगमेऽतिप्रसङ्गात् गौरवाच्च । अतएवानुमानदौधितौ फलत इति विशय स्वरूपतस्येत्युक्तमिति सम्प्रदायः ।

नव्यास्तु उपजीव्योपजीवकभावयोस्तुल्यत्वेऽपि न क्षतिः आन-

(१) ज्ञानत्वेन अनुमितित्वेन कार्यकारणभावात् प्रत्यक्षत्वस्यापकोपनीयता-निरूपितोपजीवकत्वं अनुमानस्याद्वयमिति तात्पर्यम् ।

(२) शक्तिविषयकत्वनियमेनेति ख० ।

नार्थनियमे सङ्गतेरप्रयोजकत्वात् किन्तु स्वतन्त्रेच्छस्येति न्यायेन^(१)
इच्छैव क्रमनियामिका, सङ्गतिस्वामन्तराभिधानव्यापकतायामुप-
युज्यते अन्यथा सादृश्यलिङ्गक-पदलिङ्गकानुमितेरपि लिङ्गज्ञान-
विधया ज्ञानसामान्यस्यानुमितिकरणतया वा अनुमानत्वेन तदुपजी-
व्यत्वस्य सादृश्यज्ञानत्व-पदज्ञानत्वावच्छेदेन सत्त्वात् उपमान-शब्दयोः
पूर्वमनुमाननिरूपनेऽपि किं विनिगमकमिति प्राङ्गरिति संक्षेपः ।

लक्षण-स्वरूप-प्रामाण्यनिरूपणस्य प्रतिज्ञातत्वात् प्रथमतो लक्षणं
निरूपयति, 'प्रयोगेति 'प्रयोगहेतुभूतं' प्रथमकारणीभूतं, 'यदर्थ-
तत्त्वज्ञानं' यत् अर्थविषयकतत्त्वज्ञानं, तच्चान्यः 'प्रमाणं शब्दः' इत्य-
न्यथः, 'प्रमाणं शब्दः' इति लक्ष्यनिर्देशः, अन्यथा 'शब्दपदस्य
लक्षणान्तर्गतत्वे प्रमाणसामान्यस्य लक्ष्यतापत्तौ अर्थान्तराव्याप्तो-
रापत्तेः^(२) । प्रथमतो हेन केनापि प्रमाणेन वक्तुर्वाक्यार्थज्ञानं ततो
वाक्यार्थज्ञानज्ञानं ततः परस्परं वाक्यार्थज्ञानं भवत्विति वाक्यार्थ-
ज्ञानेच्छा ततो वाक्यार्थज्ञानरूपेष्टसाधनताज्ञानात् वाक्ये इच्छा^(३)
ततो वाक्यरूपेष्टसाधनताज्ञानात् कृतिसाध्यताज्ञानसङ्गतात्
कण्ठाभिघातादौ चिकीर्षा ततः कण्ठाभिघातादिसाधिका कण्ठा-

(१) स्वतन्त्रेच्छस्य पर्यनुयोगानर्हत्वमिति न्यायेनेत्यर्थः ।

(२) अर्थान्तरं अनाकाङ्क्षिताभिधानं, प्रमाणसामान्यस्य लक्ष्यत्वे अनाका-
ङ्क्षितस्य शब्दातिरिक्तप्रमाणाभ्याभिधानापत्तिरिति भावः । प्रमाणा-
सामान्यस्य लक्ष्यत्वे प्रमाणासामान्यान्तर्गतप्रत्यक्षादौ प्रयोगहेतुभूतार्थ-
तत्त्वज्ञानजन्यशब्दत्वाभावादध्याप्तिरिति तात्पर्यम् ।

(३) कृतिसाध्यवाक्ये इच्छा इति ख० ।

द्युपादानकप्रवृत्तिः ततः कण्ठादिचेष्टाविभागादिक्रमेण कण्ठाभि-
घाताद्युत्पत्तिः ततो वाक्योत्पत्तिरिति प्रणाख्या प्राचां नये पर-
स्परया वक्तृवाक्यार्थबुधोद्यिषापूर्वकवाक्यत्वावच्छिन्नं प्रति वक्तृवाक्या-
र्थज्ञानस्य हेतुतया च सर्व्वच लक्षणं सङ्गमनीयम् । वङ्गिना सिञ्चति
इत्यप्रमाणशब्देऽतिव्याप्तिवारणाय 'तत्तेति यथार्थेत्यर्थः । ननु
'प्रयोगहेतुभूतेति ज्ञानविशेषणं व्यर्थं, न हि प्रयोगाहेतुभूतेनापि
ज्ञानेन शब्दो जन्यते यदिदं व्यावर्त्तयेत्, शब्दाहेतुभूतं अथच शब्दं
जनयतीति^(१) वदतो व्याघातात् । न चार्थतत्त्वज्ञानादिजन्यसंस्कारा-
दिवारणाय तदिति वाच्यम् । तथापि प्रयोगहेतुभूतार्थतत्त्वज्ञान-
जन्यसंस्कारादावतिव्याप्तितादवस्थ्यात् । तद्वारणाय शब्दपदं लक्ष्य-
लक्षणयोर्द्वयत्रयमपि प्रवेशनीयमिति चेत्, कृतं तर्हि भूतान्तेन ।
किञ्च अर्थपदमपि व्यर्थं अर्थत्वस्य ज्ञानविषयत्वस्वरूपस्य केवला-
न्वयितया ज्ञानमात्रस्यैवार्थविषयकत्वेनाव्यावर्त्तकत्वात् । न च
वाक्यार्थज्ञानद्वारा वक्तृपदार्थतत्त्वज्ञानजन्ये साक्षादीश्वरीयपदार्थ-
तत्त्वज्ञानजन्ये च वङ्गिना सिञ्चतीत्यादिबाधितवाक्येऽतिव्याप्तिवार-
णायार्थपदं वाक्यार्थपरमिति वाच्यम् । तथापि कण्ठतात्त्वाद्यभि-
घातादौ तदाक्यरूपेष्टसाधनतादिज्ञानात्मकवाक्यार्थतत्त्वज्ञानजन्य-
तया तादृशबाधितवाक्येऽतिव्याप्तितादवस्थ्यात् इष्टसाधनत्वादेरपि
यत्किञ्चिद्वाक्यार्थत्वात् । अथार्थपदं स्वार्थपरं स्वपदं प्रकृतवाक्यपर-
मिति चेत्, तथापि वङ्गिकरणकसेकानुकूलकृतिमानित्यादिप्रकृत-

(१) शब्दाहेतुभूतेन अथच शब्दोजन्यत इतीति क० । शब्दाहेतुभूतं
अथच शब्दोजन्यत इतीति ग० ।

वाक्यार्थज्ञानस्यापि अंगतः प्रमाणात् तज्जन्यतया अतिव्याप्तिता-
दवस्थानात् स्वार्थत्वं स्वजन्यप्रतिपत्तिविषयत्वं तच्च पदार्थेऽप्यस्तीति
वक्तुरीश्वरस्य वा पदार्थतत्त्वज्ञानमादायाप्यतिव्याप्तेर्दुर्वारत्वाच्च अतएव
तत्त्वपदमपि व्यर्थं तदुपादानेऽप्यतिव्याप्तेर्दुर्वारत्वादिति । उच्यते ।
इदं हि न प्रमाणशब्दसामान्यलक्षणं शब्दमात्रस्यैव प्रमाणत्वेन साका-
ङ्क्षशब्दत्वस्य शब्दत्वस्य वा तल्लक्षणत्वात् वङ्गिना सिद्धतीत्यस्यापि
क्वचिदर्थं प्रमाणत्वेनार्थतत्त्वेत्यादेर्यर्थत्वापत्तेश्च किन्तु कस्मिन्नर्थे किं
वाक्यं प्रमाणं तस्यैव लक्षणं, तथाच अर्थतत्त्वेत्यादेस्तद्विशेषक-तत्सं-
सर्गक-तत्प्रकारकयथार्थज्ञानजन्यो यः स तद्विशेषक-तत्संसर्गक-
तत्प्रकारकप्रमाणशब्द इत्यर्थः, एतस्माभायैवार्थपदं, वङ्गिना सिद्ध-
तीत्याद्ययोग्यवाक्यस्य ^{शेके} वङ्गिकरणकलांशे प्रमाणत्ववारणाय
यथार्थेति, तादृशज्ञानजन्यसंस्कारेष्वादावतिव्याप्तिवारणाय प्रयोग-
हेतुभूतेति जन्यविशेषणं, प्रयोगहेतुभूतत्वञ्च वर्षसामग्रीजन्यत्वं,
‘प्रयोगस्य’ वर्षस्य, ‘यो हेतुः’ या सामग्री, ‘ततो भूतः’ तत उत्पन्न-
इति व्युत्पत्तेः, तथाच वर्षसामग्रीजन्यत्वे सति निरुक्ततत्त्वज्ञान-
जन्यत्वं निरुक्तप्रमाणशब्दत्वमिति लक्षणं फलितं । संस्कारेष्वादिषु
न वर्षसामग्रीजन्यः इतरसामग्र्या इतरचाजनकत्वादिति नाति-
व्याप्तिः, ध्वनिवारणाय शब्दत्वमपह्नाय वर्षत्वेनोपादानं, वर्षत्वञ्च
कत्वादिव्यापक-शब्दत्वव्याप्य-ध्वनिव्यावृत्तजातिविशेषः । न च वर्ष-
प्रागभावजन्यत्वे सतीत्येव सम्यक् किं कारणकलापात्मकसामग्री-
प्रवेगेनेति वाच्यम् । यत्र वर्षप्रागभावप्रत्यक्षे वाक्यार्थाऽप्युपनीतो
भासते तत्र वर्षप्रागभावप्रत्यक्षेऽतिप्रसङ्गात् तस्य वाक्यार्थविशेषण-

कतथा निरूक्तज्ञानजन्यत्वस्यापि तत्र सम्भवात् । न च तथापि वर्णले सतीत्येव सम्यक् तावतैव संस्कारादेरुपनीतवाक्यार्थविषयक-वर्णप्रागभावप्रत्यक्षस्य च वारणसम्भवादिति वाच्यम् । यथासन्नि-
वेगे वैयर्थ्याभावात् । एतच्च ज्ञायमानशब्दस्य प्रमाणत्वपक्षे, शब्द-
ज्ञानस्य प्रमाणत्वपक्षे तु तादृशजन्यविषयकज्ञानत्वं सञ्चयमवसेयम् ।

ननु मौनिहोकेऽध्याप्तिः यदा कदाचित् येन केनचित् क्रम-
श्रुतक्रमोच्चरितानामेव तत्तत्पदानां मौनिना अर्थक्रमेणानुसन्धीय-
मानानां मौनिहोकेत्वं तत्र च यस्मिन्नर्थे यदर्थाग्रे प्रमाणशब्दत्वं
तदर्थविशेष्यक-तदर्थप्रकारकयथार्थज्ञानजन्यत्वं नास्ति तादृशज्ञान-
वता मौनिना अनुच्चरितत्वात् उच्चारकस्य च तादृशज्ञानाभा-
वादिति, एवं यत्र वक्त्रा यदर्थबुधयिषयां वाक्यमुच्चरितं श्रोत्रा
तात्पर्यभ्रमेण सञ्चणादिना वा तदितरयोग्यार्थोऽवगतः तत्र श्रोत-
रवगतार्थं तदाक्यस्याप्रामाण्यापत्तिस्तद्विशेष्यक-तत्प्रकारकज्ञानजन्य-
त्वाभावात्, एवं शुकामुच्चरिते पयसा सिञ्चतीत्यादिवाक्येऽध्याप्तिः
शुकादेः प्रकृतवाक्यार्थानभिज्ञतया इदं वाक्यं सुखसाधनमिति
सुखसाधनताज्ञानादेव तेन तदाक्यप्रयोगादिति चेत्, न, तेषा-
मपीश्वरीयतादृशज्ञानजन्यतया सञ्चयसमन्वयात् । न चैवञ्चेत्
वक्त्रिणा सिञ्चतीत्याद्ययोग्यवाक्यस्यापि करणत्वे वङ्गग्रं प्रमाणत्वा-
पत्तिः, एवमीश्वरीयतादृशज्ञानजन्यतया घटमानयेत्याद्युदासीन-
वाक्यस्यापि करणत्वे वङ्गग्रं प्रमाणत्वापत्तिरिति वाच्यम् । वक्त्रि-
नेति भागस्य^(१) तदग्रं प्रमाणत्वस्येष्टत्वात् सिञ्चतीतिभागस्य

(१) वक्त्रिनेति भागे इति ख० ।

घटमानयेत्युदासीनवाक्यस्यापि च लक्षणया करणत्वविशेषक-
वह्निप्रमाजननसमर्थत्वेन लक्ष्यत्वस्येष्टत्वात् तादृशप्रमास्वरूपयोग्यस्यैव
लक्ष्यत्वात् अतएव कश्चिदासक्तिभ्रमेण अनासन्नादपि अस्यबोध-
इति स्वरूपयोग्यतया अनासन्नोऽपि लक्ष्य एव । न च निरा-
काङ्क्षस्य घटः कर्मत्वमानयनं कृतिरित्यादेरपि कर्मत्वविशेषक-
घटप्रकारकयथार्थज्ञानजन्यतया कर्मत्वे घटांशे प्रमाणत्वं स्यादिति
वाच्यम् । घटपद-कर्मत्वादिपदस्य लक्षणया घटः कर्मत्वमिति
समुदितवाक्ये घटवत्कर्मत्वरूपविशिष्टे शक्तिभ्रमाच्च घटवत्कर्मत्व-
विषयकग्राह्यधीजननसमर्थत्वेन घटः कर्मत्वमित्यादिनिराकाङ्क्ष-
स्यापि तादृशप्रमास्वरूपयोग्यत्वेन लक्ष्यत्वात् । न चैवमेतल्लक्षणस्य
व्यावर्त्याभाव इति वाच्यम् । वह्निना सिञ्चतीत्यादेः सेके वह्नि-
करणकर्त्तांशे प्रमाणत्वमात्रस्य^(१) व्यवच्छेदत्वात् । एतेन व्यक्तवाक्या-
र्थज्ञानं न वाक्यहेतुः वाक्यार्थज्ञानं विनापि शुक-बालकादिभिः^(२)
वाक्यप्रयोगात् । न च वाक्यार्थज्ञानत्वेन हेतुत्वात् तथापीश्वरीय-
वाक्यार्थज्ञानमस्तीति वाच्यम् । तथापि विसंवादिशुकादिवाक्ये
व्यभिचारात् । न च वक्तृवाक्यार्थबुधयिषापूर्वकवाक्यत्वावच्छिन्नं
प्रति वक्तृवाक्यार्थज्ञानं हेतुरिति न व्यभिचार इति वाच्यम् ।
मानाभावात् । न च वाक्यं प्रति वाक्यार्थज्ञानस्य साक्षाद्हेतुत्वेऽपि
उक्तप्रणाल्या वक्तृवाक्यार्थबुधयिषापूर्वकवाक्यत्वावच्छिन्नं प्रति
स्वविषयकेन्द्रादिद्वारा वाक्यार्थज्ञानं हेतुरावश्यक इति वाच्यम् ।

(१) प्रमाणत्वस्येति ख० ।

(२) शुकादिभिरिति ख० ।

उक्तप्रणयाद्या वाक्यार्थज्ञानस्य परम्परया तादृशवाक्योपयोगितेऽपि वाक्यार्थज्ञानस्य हेतुत्वे मानाभावात्, वाक्यार्थज्ञानं विनापि तद्विशेषक-तत्प्रकारकज्ञानरूपेण प्राप्तवाक्यानुमानादिना वाक्यार्थज्ञानज्ञानात् वाक्यार्थज्ञाने इच्छासम्भवात् लौकिकप्रत्यक्षं प्रत्येव विषयस्य हेतुत्वात् यत्र च वाक्यार्थज्ञानस्य लौकिकसाक्षात्कारादेव तत्रेच्छा तत्रापि वाक्यार्थज्ञानस्य तद्वेतुत्वे मानाभावः कष्टाभिघातादिना अन्यथासिद्धत्वात्, अतएव वाक्यार्थज्ञानज्ञानमपि न हेतुः कष्टाभिघातादिना अन्यथासिद्धत्वात् अन्यथा जलाहरणादेरप्युक्तप्रणयाद्या कपाससंयोगादिसाध्यकप्रवृत्तिद्वारा घटादिहेतुत्वापत्तेरिति न्ययमते लक्षणमिदमसम्भवि पयसा सिद्धतीति वाक्ये निरुक्तार्थतत्त्वज्ञानजन्यत्वविरहादित्यपि निरस्तम् । ज्ञानत्वेन ईश्वरीयतादृशज्ञानजन्यतामादायैव सर्वत्र लक्षणसमन्वयात् । न चैवं तत्त्वपदवैयर्थ्यं अयोग्ये तादृशवाक्यार्थज्ञानस्य ईश्वरीयत्वाभावात् वक्तृवाक्यार्थज्ञानस्य साजनकत्वादिति वाच्यम् । वक्तृवाक्यार्थज्ञानस्य वाक्यार्थज्ञानत्वेनाजनकत्वेऽपि ज्ञानत्वेन कासत्वेन च जनकत्वात् । अस्तु वा जन्यत्वमत्र समानकास्त्रीनत्वमात्रं साधवात् तेन कार्यत्वावच्छिन्नं प्रति ज्ञानत्वेन कासत्वेन च कार्य-कारणभावासत्त्वेऽपि न क्षतिः^(१) ।

(१) तथाच यद्विशेषयोः कार्य-कारणभावः तस्यामान्ययोरपीति नियमे मानाभावेन कार्यविशेषं प्रति कारणविशेषस्य ज्ञानविशेषस्य च कारणत्वेऽपि कार्यत्वावच्छिन्नं प्रति कारणसामान्यस्य ज्ञानसामान्यस्य च हेतुत्वे मानाभाव इति भावः ।

केचित्तु वाक्यार्थज्ञानस्य वाक्याहेतुत्वेऽपि वक्रुरानुपूर्वीज्ञानं हेतुरेव तथाच तत्त्वपदानुपादाने बाधितवाक्यानुपूर्वी-बाधित-वाक्यार्थाभयविषयकसमूहालम्बनजन्ये बाधितवाक्ये^(१) अतिथ्याग्निः आनुपूर्वीज्ञानविधया तत्र वाक्यार्थज्ञानस्य हेतुत्वात् न अर्थज्ञान-त्वेन जनकत्वं विवक्षितं येन नोक्तदोषः स्यादित्याहुः । तदसत्, वाक्यार्थज्ञानवदानुपूर्वीज्ञानस्यापि वाक्यहेतुत्वे मानाभावात्^(२) वाक्याद्यभिघातजन्ये करणापाटवजन्ये च वाक्ये व्यभिचारात् । न चैवं घटमानयेत्याद्यानुपूर्वीमविदुषोऽपि मूर्खादिः तादृशानुपूर्वीक-वाक्यप्रयोगापत्तिरिति वाच्यम् । आनुपूर्वीज्ञानं विना कष्टाभि-घातादौ तादृशवाक्यरूपेष्टसाधनताज्ञानस्यैवासम्भवात् । खोद्देशक-कृतिसाध्यवाक्यत्वावच्छिन्नं प्रत्यानुपूर्वीज्ञानस्य परम्परयोपयोगित्वे-ऽपि कारणत्वे मानाभावात् कष्टाभिघातादिना अन्यथासिद्धत्वाच्च अन्यथा स्वर्गादिज्ञानस्यापि यागादिसाध्यकप्रवृत्तिद्वारा यागादि-जन्यस्वर्गहेतुत्वापत्तेरिति ।

केचित्तु, प्रयोगो हेतुभूतो यस्येति व्युत्पत्त्या प्रयोगाद्भूतोः भूतस्युत्पन्नमिति व्युत्पत्त्या वा प्रयोगहेतुभूतपदं शाब्दत्वरूपजाति-विशेषविशिष्टपरं, तादृशं यदर्थतत्त्वज्ञानं तदेव जन्यं यस्येति रीत्या शाब्दप्रमाकरणत्वं लक्षणं पर्यवसितं, अर्थपदञ्च स्वरूपकथनं । न चैवं लक्ष्यतावच्छेदक-लक्षणयोरभेद इति वाच्यम् । लक्ष्यप्रविष्टस्य विल-

(१) विसंवादिवाक्ये इति ख० ।

(२) वाक्यार्थज्ञानवदानुपूर्वीज्ञानमपि न वाक्यहेतुः मानाभावादिति ख० ।

ननु शब्दो न प्रमाणं तथाहि करणविशेषः प्रमाणं,

क्षणप्रमाकरणत्वस्य^(१) सक्षणेऽनिवेद्यात् तयोरभेदेऽपि क्षतिविर-
हाच्च^(२) । प्रमात्वञ्च पूर्ववत् तत्तत्संसर्गक-तत्तत्पदार्थघटितं बोध्य-
मिति प्राञ्जरिति संबन्धः ॥

सक्षणसुकृमिदानौ प्रामाण्यं व्यवस्थापयितुं प्रथमतो बौद्धमत-
माशङ्क्य निराकरोति, 'नन्वित्यादिना, 'न प्रमाणं' न प्रमितिकरणं,
करणत्वञ्च फलसाधोगव्यवच्छिन्नकारणत्वं फलोपधायकत्वमिति यावत्,
न तु व्यापारवत्त्वे सति कारणत्वं, प्रमायोगव्यवच्छेदाभावस्य वक्ष्य-
माणहेतोरप्रयोजकत्वापत्तेः । नच सप्रत्यक्ष-^(३)सखलिङ्गकानुमित्युपधा-
यकत्वात् बाध इति वाच्यम् । शब्दाविषयकानुमितिभिन्नप्रमित्युप-
धायकान्यत्वस्य^(४) साध्यत्वात् । पक्षे च शब्दपदं शब्दज्ञानपरं, अन्यथा
न्यायमयेऽपि शब्दज्ञानस्यैव प्रमाणात् सिद्धसाधनापत्तेः ज्ञायमान-
शब्दस्य करणत्वपक्षे तु यथाश्रुतमेव साधु । न च तथापि अजमित-
शब्दबोधके शब्दज्ञाने तादृशशब्दे वा अंगतः सिद्धसाधनं एवं
शब्दो गुण इति शब्दे तज्ज्ञाने वा अंगतः सिद्धसाधनमिति वाच्यम् ।

(१) सक्ष्यप्रविरुद्धविषयप्रमात्वस्येति क०, ग० ।

(२) तथाच वस्तुगत्या सक्ष्यतावच्छेदक-सक्ष्यतायोरभेदेऽपि उपहितानुप-
हितभेदात् सक्ष्यतावच्छेदक-सक्ष्यताभावसङ्गतिरिति भावः ।

(३) अत्र प्रत्यक्षपदं लौकिकप्रत्यक्षपरम् ।

(४) अत्र शब्दाविषयकेति प्रमितिविशेषणं तथाच शब्दविषयताशून्या
अनुमितिभिन्ना या प्रमितिः तदुपधायकान्यत्वस्येत्यर्थः ।

पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वात्^(१) । न चैतदनुमान-
खण्ड एव 'नाप्रत्यक्षं प्रमाणं' इति वाग्भञ्जाशङ्कितं तत् किमर्थं
पुनराशङ्कते, इति वाच्यम् । तत्र हि अनुमानं यदि न प्रमाणं
तदा तेन शक्तिगृहे एव शब्दः प्रमाणं भविष्यतीति शब्दोऽपि न
प्रमाणमित्याशयः इह तु अस्त्वनुमानप्रामाण्यं तथापि फलस्यभि-
चारेण करणत्वाभावात् स न प्रमाणमित्याशयः । न च शब्दस्य
प्रमोपधायकत्वानभ्युपगमे शब्दश्रवणानन्तरं विशिष्टानुभवः कथं
स्यादिति वाच्यम् । एतस्मिन्नेव शब्दश्रवणानन्तरं विशिष्टानुभवस्यैवा-
सिद्धेः किन्तु पदार्थोपस्थितिसादसंसर्गाद्यहमाचम् । यदा^(२) शब्देन
प्रत्येकं तत्तत्पदार्थोपस्थितौ मनसैव सर्वत्र साक्षात्कारात्मको विशि-
ष्टानुभवः इत्यभिप्राय इति न काप्यनुपपत्तिः । अत्र च शब्दः
तज्ज्ञानं वा शब्दाविषयकानुमितिभिन्नप्रमित्युपधायकं न वेति
विप्रतिपत्तिः, पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरक्षेण विधेः पक्षतावच्छे-
दकावच्छेदेन च निषेधस्य सिद्धेरुद्देश्यत्वात् नाजमितशब्दबोधके
शब्दे शब्दोगुण इति शब्दे च विधिकोटावंग्रतो बाधोनिषेध-
कोटावंग्रतः सिद्धसाधनमिति ।

केचित्तु, शब्दत्वं तज्ज्ञानत्वं वा तादृशप्रमित्युपधायकवृत्ति न
वेति विप्रतिपत्तिर्नातोऽग्रतो बाधाद्यवकाशः, शब्दत्वन्तु शब्दपद-

(१) तथाचावच्छेदावच्छेदेनानुमितौ सामानाधिकरण्यामात्रेण सिद्धेरप्रति-
बन्धकत्वात् न सिद्धसाधनमिति भावः ।

(२) ननु विशिष्टमतेरानुभविकत्वात् अनुभवापलाप इत्यस्वरसादाह
यदेति ।

करणञ्च तत् यस्मिन् सति क्रिया भवत्येव ।

न च शब्दे सति प्रमा भवत्येवेति नायं शब्दः प्रमाणं^(१) । न च शब्दो न प्रमाणमिति^(२) वाक्यस्य प्रामाण्याप्रमाणयोर्व्याघातः, अस्याप्रामाण्येऽपि एत-

प्रवृत्तिनिमित्तमुभयवादिषिद्धमेव केवलं जातिरूपत्वे अतद्वावृत्तिरूपत्वे च विवाद इत्याहुः^(३) ।

कुतो न प्रमाणं तत्र हेतुमाह, 'तथाहीति, 'करणविशेषः' प्रमायाः करणं, 'क्रिया भवत्येव' कार्यमुत्पद्यत एवेत्यर्थः, तथाच कार्योपधायकत्वं करणत्वमिति भावः, 'प्रमा भवत्येव' अत्र प्रमा भवति, आकाङ्क्षादिज्ञानविरहद्वारा पदार्थस्मरणदिश्यापारविरहद्वाराञ्च शब्दात् प्रमानुत्पत्तेरिति भावः । तथाच प्रमोपधायकत्वात्यन्ताभावो हेतुः, प्रमा च शब्दाविषयकत्वेन अनुमितिभिसत्त्वेन च विशेषणीया तेन स्वस्तिङ्गकानुमितिं स्वप्रत्यक्षज्ञादाय न स्वरूपासिद्धिः । न च साध्याविशेषः, तादृशप्रमोपधायकान्यत्वस्य साध्यतया अन्योन्याभावात्यन्ताभावभेदेन भेदादिति इदमम् । 'वाक्यस्य' भवदुक्तवाक्यस्य, 'प्रामाण्याप्रामाण्ययोः' प्रमोपधायकत्वे

(१) नायं प्रमाणमिति क० ।

(२) न च न शब्दः प्रमाणमिति क० ।

(३) शब्दत्वस्य जातिरूपत्वे गुणगतजात्यनङ्गीकर्तृपरमते विवादः शब्दत्वस्य अतद्वावृत्तिरूपत्वे अखण्डोपाधिरूपत्वे शब्दत्वस्य जातिरूपानङ्गीकर्तृपरमते विवाद इति समुदिततात्पर्यम् ।

दुत्याप्यमानाविसंवादादिति^(१) चेत्, न, आकाङ्क्षादिमतः

अप्रमोपधायकत्वे च, 'व्याघातः' शब्दस्य प्रमोपधायकान्यत्वव्याघातः, प्रमोपधायकत्वे आयातं शब्दस्य साक्षादेव प्रमोपधायकत्वं, अप्रमोपधायकत्वे हि अप्रमोपधायकत्वं अप्रमोपधायकत्वं, प्रमित्यनुपधायकत्वं वा, आद्ये आयातं शब्दमात्रस्यैव प्रमोपधायकत्वं, विषयबाधेनैव प्रकृतवाक्यजन्यज्ञानस्य भ्रमत्वात्^(२) । अन्ये शब्दस्य प्रमोपधायकान्यत्वे मानाभावः भवदुक्तवाक्यस्यैव तत्र मानत्वादिति भावः^(३) । 'अप्रामाण्येऽपि' प्रमित्यनुपधायकत्वेऽपि, 'एतदुत्याप्यमानेति एतज्जन्यपदार्थापस्त्रिति-तदसंसर्गाग्रहसङ्गतमनस इत्यर्थः, 'अविसंवादात्' अविसंवादिज्ञानजनकत्वात् शब्दस्य प्रमोपधायकान्यत्वविषयकप्रमाणजनकत्वादिति यावत्, तथाच मन एव शब्दस्य प्रमोपधायकान्यत्वे मां, हेतुनिर्देशस्य अप्रामाण्यग्रहणदुदासायेति भावः । कश्चिच्च 'एतदुत्याप्यानुमानाविसंवादादिति पाठः तत्रैतज्जन्यसाध्य-साधनादिरूपपदार्थापस्त्रिति-तदसंसर्गाग्रहन्यानुमानस्य शब्दप्रमोपधायकान्यत्वप्रमाणजनकत्वादित्यर्थः, तथाचानुमानमेव शब्दस्य प्रमोपधायकान्यत्वे मानमिति भावः । न च चार्वाक्येणानुमानस्यापि प्रामाण्यानुप-

(१) एतदुत्याप्यानुमानाविसंवादादित्येति क० ।

(२) 'प्रकृतवाक्यजन्यज्ञानस्य' शब्दो न प्रमायमिति वाक्यजन्यज्ञानस्य, 'भ्रमत्वात्' बाधितविषयकत्वादित्यर्थः ।

(३) तथाच यदि 'शब्दः न प्रमाय' इति भवदुक्तवाक्यं प्रमित्यनुपधायकं तदा शब्दमात्रस्य प्रमित्यनुपधायकत्वं निष्प्रमायकमिति भावः ।

पदार्थस्मरणादिव्यापारवतः प्रमाणत्वेन तथाभूतात्
प्रमोत्पन्नेरावश्यकत्वात् अतथाभूतत्वे च फलाजनक-

गमादिदमसङ्गतमिति वाच्यम् । एतत्पाठपक्षे सौगतमात्रस्य पूर्व-
पक्षिलादिति हृदयम् । स्वमते भागासिद्धिमाह, 'आकाङ्क्षादीति
आकाङ्क्षाज्ञानादिविग्रिष्टस्येत्यर्थः, 'आदिना योग्यताज्ञानासत्तिज्ञान-
वृत्तिज्ञान-विरोधिजिज्ञासादिप्रतिबन्धकाभावपरिग्रहः^(१), 'पदार्थ-
स्मरणादीति पदार्थस्मरणादिरूपव्यापारविग्रिष्टस्येत्यर्थः, 'आदिना
अवान्तरवाक्यार्थबोधपरिग्रहः, आकाङ्क्षाज्ञानन्तु न पदज्ञानव्यापारः
अनुमानादिना तज्ज्ञानेऽपि शब्दोदयादिति तस्य पृथक्निर्देशः,
'प्रमाणत्वेन' प्रमासामयीविग्रिष्टत्वेन, 'आवश्यकत्वादिति, तथाच
सर्वत्र शब्दे नोभयवादिषिद्धौ हेतुरिति भावः^(२) ।

नन्वाकाङ्क्षादिज्ञानविग्रिष्टशब्देऽप्याकाङ्क्षादिज्ञानरूपसामयौविर-
हृदग्रथा प्रमोपधायकत्वाभावस्तवाभ्युपगत इति न भागासिद्धिरित्य-
क्षेराह, 'अतथाभूतत्व इति इतरसामर्थ्यसमवधान इत्यर्थः, 'चकारः
'साम्यादित्यनन्तरं' योग्यः, 'फलाजनकत्वस्य' प्रमाफलोपधायकत्वा-
भावस्य, 'करणान्तरेति' करणान्तरे चक्षुरादावपि सत्तास्येत्यर्थः,
तथाच चक्षुरादौ व्यभिचार इति भावः । अन्योन्याभावस्य व्याप्य-

(१) आदिना योग्यताज्ञानासत्तिज्ञान-विरोधिजिज्ञासादिप्रतिबन्धका-
भावपरिग्रह इति ख० ।

(२) तथाच पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरक्ष्येन हेत्वभावात् भागासिद्धि-
रिति भावः ।

वृत्तित्वनियमेन तत्र साध्यासत्त्वात् प्रमाफस्योपधायकत्वात्प्रमाभावस्य साध्यत्वे सिद्धसाधनादिति भावः ।

अत्र केचित् शब्दस्य स्वप्रत्ययानुमितिभिन्नप्रमाजनकत्वे मानाभावः । न चैवं वाक्यश्रवणानन्तरं वाक्यार्थबोधः कथं स्यादिति वाच्यम् । वाक्यघटकीभूततत्तत्पदेभ्यस्तत्तत्पदार्थापस्त्रितौ मनसैवोपनौतमानात्मकवाक्यार्थबोधसम्भवात् । न च तथापि वाक्यश्रवणानन्तरं शाब्दलजातिविशेषविशिष्टवाक्यार्थबोधः कथं स्यात्तादृशजात्यवच्छिन्नबोधस्यापि पदार्थापस्त्रितिसङ्कतमनोमानत्रहेतुकत्वे मानसत्वविशिष्टसाक्षात्कारमात्रस्यैव शाब्दत्वापत्तिरिति वाच्यम् । शाब्दलजातिरिक्तजातौ मानाभावात् शाब्दलस्यातिरिक्तजातेरभ्युपगमे तदवच्छिन्नोत्पत्तिनियामकतया^(१) वृत्त्या पदजन्यपदार्थापस्त्रित्यादेर्हेतुताया अवश्यकल्पनीयत्वेन गौरवप्रसङ्गाच्चेत्याहुः । तदसत्, असुमर्थं शाब्दवामि अयमर्थः शाब्दित इत्याद्यनुभवसिद्धायाः शाब्दलजातेरपङ्गोत्तमशक्यत्वात् । अतएव तदवच्छिन्नं प्रति वृत्त्या पदजन्यपदार्थापस्त्रित्यादेः कारणत्वकल्पनागौरवमपि प्रामाणिकत्वाच्च दोषाय । वस्तुतस्तु असुमर्थं शृणोमि श्रुतमेवेदं पुराणादिभ्य इत्याकारानुभवसिद्धैव शाब्दलजातिः । न च श्रुधातोः आवणप्रत्यय एव शब्दोः शाब्दलजातिः कथं तादृशानुभवविषय इति वाच्यम् । श्रुवोना नार्थत्वात् “आत्मा वाऽरे श्रोतव्यो मन्तव्य इत्यादिश्रुतौ^(२) मया अयमर्थः श्रुत इत्यादिसौकिकवाक्ये च शाब्दबोधेऽपि प्रायोगात् ।

(१) तदवच्छिन्नोत्पत्तिनियामिकाया इति ख०, ग० ।

(२) “आत्मा वाऽरे मैत्रेयि श्रोतव्यः” इत्यादिश्रुताविति ख०, ग० ।

न च तत्र शाब्दे लक्षणेति वाच्यम् । अत्र प्रत्यये लक्षणेत्यस्यापि^(१) सुवचलात् । अथास्तु शाब्दत्वं जातिरस्तु वा तदवच्छिन्नं प्रति पदज्ञानजन्यपदार्थोपस्थित्यादेर्हेतुत्वं, तथापि सा जातिर्मानसत्वव्याप्यैव तथाच चक्षुरादिवच्छब्दोऽपि प्रत्यक्षप्रमाणात्तर्गत एव न तु प्रमाणात्तरं । न च तस्य मानसत्वव्याप्यत्वे यागादेः शाब्दबोधानन्तरं यागं साक्षात्करोमीत्यनुव्यवसायापत्तिः तत्र इदं नानुमितं न वा साक्षात्कृतं किन्तु अतमेवेदं पदेभ्य इत्यनुव्यवसायाभावापत्तिश्चेति^(२) वाच्यम् । लौकिकविषयतास्वरूप^(३)साक्षात्कारत्वावच्छिन्नविषयत्व-तदभावधोस्तद्विषयत्वात्^(४) । अन्यथा सुरभि चन्दनं इत्युपनीतभाना-नन्तरं घौरभं साक्षात्करोमीत्यनुव्यवसायापत्तेः घौरभं न साक्षात्करो-मीत्यनुव्यवसायाभावापत्तेश्च^(५) । न च तस्य मानसत्वव्याप्यत्वे उपपन्न-धोपस्थितघटादीनामपि^(६) यागादिशाब्दबोधे उपनीतभानापत्तिः तथाच यागादिकं द्रष्टव्यमीत्यनुव्यवसायवत् घटादिकं द्रष्टव्यमीत्यनु-व्यवसायः स्यादिति वाच्यम् । शाब्दत्वावच्छिन्नविषयतायास्तथाभावेन

(१) शाब्दे शक्तिः आवयप्रत्यये लक्षणेत्यस्यापीति ख०, ग० ।

(२) इत्यनुव्यवसायानुपपत्तिश्चेतीति ख०, ग० ।

(३) लौकिकविषयतात्मकेति ख०, ग० ।

(४) तथात्रैतन्मते शाब्दस्य मानसोपनीतभानात्मकतया लौकिकविषयत्वा-भावात् यागादेः शाब्दबोधानन्तरं न यागं साक्षात् करोमीत्यनुव्यव-सायापत्तिर्न वा इदं न साक्षात्कृतमित्यनुव्यवसायानुपपत्तिरिति भावः ।

(५) इत्यनुव्यवसायानुपपत्तेश्चेति ख०, ग० ।

(६) पदान्योपस्थितघटादीनामपीत्यर्थः ।

तादृशानुबन्धसायाभावात् यदंगे वृत्त्या पदजन्यपदार्थोपस्थित्यादि-
जन्यत्वं तत्रैव तादृशविषयतायाः सत्त्वादिति चेत्, न, शाब्दत्वजाते-
र्मानसत्वव्याप्यत्वे मानाभावात् तदवच्छिन्नं प्रति वृत्त्या पदजन्य-
पदार्थोपस्थित्याकाङ्क्षाज्ञानादेर्हेतुत्वस्यावश्यकत्वेन साधव-गौरवानव-
काशात् । न च शाब्दसामग्रीदशायां मानससामग्र्यावश्यकत्वात् मानस-
सामग्र्येव मानमिति वाच्यम् । मानसज्ञानं प्रति शाब्दसामग्र्याः प्रति-
बन्धकत्वाभावस्यासिद्धतया तदानीं मानससामग्र्या अपि सन्दिग्ध-
त्वात् । न च शाब्दत्वस्य मानसत्वविरुद्धत्वे मानसत्वावच्छिन्नं प्रति
शाब्दसामग्रीप्रतिबन्धकत्वस्य कल्पनीयतया तद्वाप्यत्वे च न तथेति
साधवतर्कसङ्गतं^(१) मानसत्वव्याप्यत्व-तदभावान्यतरसाध्यकप्रमेयत्व-
हेतुकानुमानमेव प्रमाणमिति वाच्यम् । न हि ममापि मानसत्वा-
वच्छिन्नं प्रति शाब्दसामग्रीत्वेन प्रतिबन्धकत्वं, अपि तु अनुमित्यादि-
सामग्रीसाधारणेन मानसेतरज्ञानसामग्रीत्वेन, तस्मानुमित्याद्युत्पत्ति-
दशायां मानसोत्पत्तिवारणाय भवतामप्यावश्यकमिति कुतो
साधवं परन्तु विपरीतमेव गौरवं तथाहि शाब्दत्वस्य मानसत्व-
विरुद्धत्वे मानसेतरज्ञानसामग्र्या मानसत्वमेव प्रतिबन्धतावच्छेदकं
तद्वाप्यत्वे तु शाब्देतरमानसत्वमेव प्रतिबन्धतावच्छेदकं अन्यथा
स्यतिसामग्रीसत्त्वे भिन्नविषयकसौकिकप्रत्यक्षसामग्रीसत्त्वे साक्षुषा-
द्युपनीतभागादिसामग्रीसत्त्वे च मानसान्तरवत् शब्दात्मकमानस-
स्याप्यनुत्पत्त्यापत्तेः, किञ्च शाब्दत्वस्य मानसत्वव्याप्यत्वे यत्र पदजन्य-
यागाद्युपस्थितिरुच्छृङ्खलघटाद्युपस्थितिश्च समूहात्मनोपस्थितिरूपा

(१) साधवंज्ञानसङ्गतमिति क० ।

त्वस्य करणान्तरसाम्यात्^(१) । तथापि शब्दे न प्रमा-

तत आकाङ्क्षा-योग्यतादिसमूहास्तमनं ततो यागादेः शाब्दबोधः तत्र शाब्दबोधसमये उच्छृङ्खल्लोपस्त्रितघटादेरपि मानसापत्तिः । न चेष्टा-पत्तिः, शाब्दबोधानन्तरं घटं जानामीत्यनुव्यवसायापत्तेः, अपि च योग्यतासंग्रहयद्ग्राह्यामपि शब्दश्रवणानन्तरं वाक्यार्थमिच्छयोऽनुभव-सिद्धः स कथं स्यात् योग्यतासंग्रहे सति मानससंग्रहसामग्रीसत्त्वा-दर्थसंग्रहोत्पत्त्यापत्तेः एकपदार्थेऽपरपदार्थवत्त्वस्य योग्यतात्वादिति कृतं पक्षवितेन ।

इदानीं वैशेषिकमतमाशङ्कते, 'तथापीति आकाङ्क्षादिज्ञान-विशिष्टस्य शब्दस्य शब्दाविषयकप्रमोपधायकत्वेऽपीत्यर्थः, 'न प्रमा-णान्तरमिति, ननु प्रमाणान्तरत्वं यदि स्वभिन्नप्रमाणत्वं तदा तद-भावे साध्ये सिद्धसाधनं^(२) । अथ प्रत्यक्षानुमानभिन्नप्रमाणत्वं तदा तन्नते अप्रसिद्धिः तेनोपमानानभ्युपगमात्, अनुमानभिन्नत्वचेत् तदा तदभावे साध्ये सिद्धसाधनं नैयायिकैरपि शब्दसिद्धकानुमितौ शब्दस्य करणत्वस्वीकारादिति चेत्, न, प्रमाणान्तरत्वं हि अनु-मितिभिन्नशब्दाविषयकप्रमितिकरणत्वं, तदभावः साध्यः स्वविषयक-प्रत्यक्षकरणतया साधवारणाय शब्दाविषयकेति । न च प्रत्यक्ष-करणत्वमेव नास्ति व्यापाराभावादिति वाच्यम् । स्वविशिष्टबुद्धौ

(१) कारणान्तरसाम्यादिति ख० ।

(२) तथाच स्वस्मिन् स्वभिन्नप्रमाणात्वाभावस्य सर्वैवादिस्मत्तत्वमिति भावः ।

खान्तरं पदार्थसंसर्गस्यानुमानादेव सिद्धेः^(१) । तथाहि

करणत्वसम्भवात् निर्विकल्पकस्यैव व्यापारत्वात् । न चेवं शब्दविषयक-
शब्दकरणे शब्दोगुण इति शब्दे नैयायिकानां अंगतः सिद्धसाधनं
इति वाच्यम् । पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वात्तद्वि-
भावेन वा पक्षत्वात्^(२) । यदा 'न प्रमाणान्तरं' क्लृप्तप्रमाणान्तर्गतं,
प्रत्यक्षानुमित्यन्यतरत्वव्याप्यतावच्छेदकानुभववृत्तिसंज्ञजन्यतात्वकमिति
यावत्, इदमिन्द्रियादावेव प्रसिद्धं, ध्वंसादेरपीन्द्रियादिजन्यतया
अप्रसिद्धिवारणाय अनुभववृत्तीति, स्मृतेरप्यनुमानजन्यतया अनु-
मानस्य क्लृप्तप्रमाणान्तर्गतत्वसम्पादनाय ज्ञानत्वं विद्यायानुभवत्वेनो-
पादानं^(३) । एतच्च ज्ञायमानशब्दकरणतापक्षे, शब्दज्ञानकरणतापक्षे
तु शब्दज्ञानं पक्षोबोध्यः, तत्र हेतुमाह, 'पदार्थसंसर्गस्येति, 'अनु-
मानत एव सिद्धेः' अनुमितिसामग्रीत एव यद्वात्, अनुमिति-

(१) अनुमानत एव सिद्धेरिति ख०, अयमेव पाठः टीकाकारसम्मत इति ।

(२) तादृशशब्दभिन्नशब्दस्य पक्षत्वादित्यर्थः ।

(३) 'अनुभवत्वेनोपादानमित्यनन्तरं' शब्देन्द्रियसाधारणस्वत्वाभावात् तदग-
न्तर्गतत्वेन तादृशजन्यतात्वकत्वमात्रविवक्षणे साध्याप्रसिद्धिः कालादि-
मिष्ठजनकतातिरूपितजन्यताया अपि अनुभववृत्तित्वात् तद्वृत्तिजन्य-
तात्वस्य घटादिजन्यतायामपि सत्त्वात् तादृशजन्यतात्वस्य व्याप्यताव-
च्छेदकत्वाभावात् सामानाधिकरण्यसम्बन्धेनानुभववृत्तित्वविशिष्टजन्य-
तात्वस्य तादृशव्याप्यतावच्छेदकत्वे त्वनुमानवैफल्यं तादृशजन्यतावच्छेदेन
तादृशान्यतरत्वव्याप्यत्वसिद्ध्यावेवेद्देश्यस्यापि सिद्धेरिति पूर्वकल्प एव
सम्यगिति ध्येयं' इत्यधिकः पाठः क-चिद्धितपुस्तके वर्तते ।

सामग्रीभिन्नसामग्र्या अपह्लादिति यावत्, एवञ्च अनुमितिसामग्री-
भिन्नसामग्रीजन्यग्रन्थाविषयकज्ञानाकरणत्वादिति हेतुरिति भावः ।
नन्वयं हेतुः स्वरूपासिद्धः घटमानयेत्यादिग्रन्थजन्यज्ञानस्यानुमिति-
सामग्रीभिन्नसामग्रीजन्यत्वादित्यतश्चाह, 'तथाहीति । यद्वा अनुमिति-
सामग्रीभिन्नसामग्रीजन्यग्रन्थाविषयकज्ञानाकरणत्वादिति हेतुश्चाह,
नन्वयं हेतुः स्वरूपासिद्धः तादृग्सामग्रीजन्यग्रन्थाविषयकज्ञानं
पदार्थसंसर्गज्ञानमेव तस्यैव करणत्वात् ग्रन्थेत्यतश्चाह, 'पदार्थसंसर्ग-
हेति, 'सिद्धेः' यद्वात्, तथाच तादृग्सामग्रीजन्यत्वमेव पदार्थसंसर्ग-
ज्ञाने नास्तीति भावः । अनुमानेन सिद्धिप्रकारमेवाह, 'तथाहीति,
यद्यपि कृत्प्रमाणात्तन्तले साध्ये नायं हेतुः सम्भवति अतीन्द्रिये
परमात्मादौ व्यभिचारात् तथापि तस्मिन् साध्ये 'अनुमानतः' अनु-
मानविधया, 'सिद्धेः' साधकत्वादित्यर्थः, तथाच पदार्थसंसर्गात्तुमाप-
कत्वादिति हेतुरिति भावः । पदार्थसंसर्गात्तुमापकत्वमेव कथं
तदाह, 'तथाहीति ।

केचित्तु 'ग्रन्थो न प्रमाणान्तरं' इत्यस्य ग्रन्थत्वं तज्ज्ञानत्वं
वा अनुभवत्वसाक्षाद्वाप्यजात्यवच्छिन्नकार्यताप्रतिथोगिककारणताव-
च्छेदकं नेत्यर्थः, तत्त्वे साधकाभावादिति हेतुश्चाह । ननु ग्रन्थेभ्य
प्रमाणान्तरं तदा घटमानयेत्यादिवाक्यप्रयोगान्तरं^(१) पदार्थसंसर्ग-
बोधः कथं स्यादित्यत आह, 'पदार्थेति, अनुमानतः सिद्धिप्रकार-
मेव विवृणोति, 'तथाहीतीत्याहुः ।

(१) घटमानयेत्यादिवाक्यप्रयोगान्तरमिति ख०, ग० ।

गामभ्याज दृष्टेनेति^(१) पदानि वैदिकपदानि
वा तात्पर्यविषयस्मारितपदार्थसंसर्गज्ञानपूर्वकाणि

पदश्रवणानन्तरं पदार्थापस्थितिसादनन्तरं पदानि पचीकृत्य पदार्थान् पचीकृत्य वा पदार्थसंसर्गः श्रोतानुमीयते न तु पदार्थसंसर्गस्य शब्दबोधः इति वैशेषिकमतं तच्चादौ पदपक्षकानुमानप्रकारं दर्शयति, 'दृष्टेनेति, पदार्थपक्षकत्वमेव वक्ष्यते, गुरुत्वमेव शौकिकः शब्दोऽनुवादकः वैदिक एव प्रमाणं तन्मतनिरासार्थं वैदिकपदानि पचीकृत्य वैदिकखलेऽप्यनुमानात् पदार्थसंसर्गसिद्धिप्रकारं दर्शयति, 'वैदिकेति, अत्र वैदिकशब्दत्वेन न पक्षता किन्तु स्वर्गकामोऽग्निष्टोमेन यजेतेत्यादिक्रमेण अन्यथा पदार्थादेर्विशिष्टज्ञानासम्भवादिति बोध्यं । 'तात्पर्यविषयेति तात्पर्यविषयीभूतोयः स्मारितपदार्थसंसर्गः तज्ज्ञानपूर्वकाणीत्यर्थः' । न च तात्पर्यविषयीभूतोयः संसर्गस्तज्ज्ञानपूर्वकाणीत्येव सम्यक् किं स्मारितपदार्थत्वमेनेति वाच्यम् । दृष्टेन गामभ्याजेति प्रयोगानन्तरं गोपदार्थान्पदार्थादिविषयकज्ञानमनुभवसिद्धं अनुमानेनापि तादृक्ज्ञानं करणीयं अन्यथा तद्विषयकज्ञानार्थं शब्दस्य प्रमाणान्तरत्वापत्तिरतस्तदुपादानात् । न च तथापि कर्मत्वे गोसंसर्गावगाहिज्ञानं कर्मत्वं गोमज्ञ वेति संग्रयनिवर्त्तकं तच्च एतदनुमानाच्च वृत्तं तेन शब्दोऽवश्यं प्रमाणान्तरमङ्गीकार्यमिति वाच्यम् । तात्पर्यविषयः स्मारितपदार्थसंसर्गो यच्च तज्ज्ञानपूर्वकाणीतिव्युत्पत्त्या तात्पर्यविषयस्मारितपदार्थसंसर्ग-

(१) दृष्टेन गामभ्याजेतीति ख०, एतत्पाठस्यैव टीकाकारसम्मतत्वमिति ।

वत्पदार्थज्ञानपूर्वकाणीति^(१) बाधार्थः^(२) । न च स्मारितेति व्यर्थं, तदनुपादाने यथा पदार्थलक्षणेण गोसंसर्गवत्कर्म्मलक्षणपूर्वकत्वं सिद्ध्यति तथा पदार्थलक्षणेण घटादिसंसर्गवत्कर्म्मलक्षणपूर्वकलक्ष्यापि सिद्धापत्तेः । न च तत्संसर्गस्य तात्पर्यविषयतया कथं तत्संसर्गवत्कर्म्मलक्षणपूर्वकत्वं सेत्स्यतीति वाच्यम् । यदा पदार्थसंसर्गोऽपि तात्पर्यविषयः अथ च गवादिपदेन स न स्मारितस्तदा तत्सिद्ध्यापत्तेः । न च प्रकृतपदे तज्ज्ञानपूर्वकत्वस्य बाधादेव न सिद्धिरिति वाच्यम् । यदा तज्ज्ञानमपि वक्तुः पूर्वमस्ति तदा बाधाभावात्, स्मारितलोपादाने तु तस्य तदानीमस्मारिततया न तत्संसर्गवत्कर्म्मलक्षणपूर्वकत्वसिद्धिः । न च तत्सिद्ध्यावपि न चतिः उद्देश्यस्य कर्म्मले गोसंसर्गावगाहिज्ञानस्य वृत्तत्वादधिकन्तु प्रविष्टमिति न्यायादिति वाच्यम् । तथा सति दण्डेनेत्यादिप्रयोगानन्तरं घटाद्यविषयकज्ञानमनुभवसिद्धं अनुमानेन च तस्य वृत्तमिति तदर्थं शब्दस्य प्रमाणान्तरतापत्तेः एवं सर्वत्र बोध्यं^(३) । न च घटादिरपि

(१) न च तथापि तत्सम्बन्धेन गोमत्त्वनिश्चयस्यैव विरोधित्वात् तस्यानिर्वाहात् तद्दोषतादवस्थप्रमिति वाच्यं । तत्सम्बन्धेन तज्ज्ञानस्येव तत्र तत्प्रयोजकतत्सम्बन्धवत्त्वज्ञानस्यापि विरोधित्वादिति भावः ।

(२) साध्यत्वादिति क० ।

(३) 'एवं सर्वत्र बोध्यं' इत्यनन्तरं 'न च तथाप्यनुमितौ ज्ञानपूर्वकत्वस्याधिकस्य भावात् शब्दान्यूनानतिरिक्तविषयत्वमनुमितेरसिद्धमिति वाच्यं । ज्ञानपूर्वकत्वाद्यतिरिक्तशब्दविषयविशेष्यप्रकारकसंसर्गातिरिक्तविशेष्यप्रकारसंसर्गाविषयत्वमन्यूनानतिरिक्तविषयकत्वं तस्य तादृशपूर्वकभावेऽपि तादृशानुमितावच्छुम्भित्यभिप्रायादिति ध्येयं' इत्यधिकः पाठः क-चिद्धितपुस्तके वर्त्तत इति ।

घटादिपदेन स्मारित एवेति वाच्यम् । स्मारितपदार्थत्वस्य हि प्रकृतपदस्मारितेत्यर्थः^(१) प्रकृतपदस्मारितत्वं द्वितीयपदार्थेऽपि विशेषणं देयं अन्यथा यदा करणत्व-कर्मात्मोभयनिष्ठगोसंसर्ग एव तात्पर्यं वर्तते अथ चाम्पदेन करणत्वं न स्मारितं तदा तात्पर्यविषयप्रकृत-गोपदस्मारितार्थसंसर्गवत्पदार्थत्वरूपेण करणत्वज्ञानपूर्वकत्वस्यापि सिद्ध्यापत्तेः तस्मिद्धौ च तदानौ करणत्वाविषयकज्ञानस्यानुभवसिद्ध-स्यानुमानादनिर्वाहात्^(२) तदर्थं शब्दस्य प्रमाणान्तरतापत्तेः, इत्यस्य तात्पर्यविषयो य एतद्गोपदस्मारितार्थसंसर्गस्तद्वान् यः एतदम्पद-स्मारितार्थसंज्ञानपूर्वकाणि एवं तात्पर्यविषयीभूतो य एतद्दृष्ट-पदस्मारितार्थसंसर्गस्तद्वान् य एतद्दृष्टपदस्मारितार्थसंज्ञानपूर्वकाणी-त्यादिक्रमेण नानैव साध्यं समूहात्मनानुमितिः । न च यदा दृष्टे-नेत्यादिप्रयुक्तेन गोपदेन सम्बन्धिविधया आकाशमपि स्मारितं कर्मात्मनिष्ठतत्संसर्गाऽपि तात्पर्यविषयः तदा एतद्गोपदस्मारितत्वरूपेण-काशादिसंसर्गवत्कर्मात्मज्ञानपूर्वकत्वस्यापि सिद्धिप्रसङ्गादिति वाच्यम् । वृत्त्या^(३) एतद्गोपदस्मारितत्वस्य विवक्षितत्वात् एवमम्पदस्य स्मारी-तत्वमपि वृत्त्या विवक्षणीयं, अन्यथा यदाम्पदेन यथाकथञ्चित्

(१) प्रकृतपदस्मारितेत्यर्थादिति क० ।

(२) करणत्वाविषयकज्ञानस्यानुमानादनिर्वाहादिति ख०, ग० ।

(३) अत्र वृत्तित्वं शक्ति-कक्ष्यान्यतरसम्बन्धत्वं, तथाच सम्बन्धत्वेन तादृ-शान्यतरसम्बन्धज्ञानजन्यपदस्मारितत्वं अत्र विवक्षणीयं, अतः उक्तस्थले आकाशस्य जनकत्वत्वेन जनकत्वरूपसम्बन्धज्ञानजन्यपद-स्मारितत्वेऽपि न वृत्त्या पदस्मारितत्वमिति ।

सम्बन्धेन करणत्वमपि स्मारितं तन्निष्ठगोसंसर्गाऽपि तात्पर्यविषयः
 तदा तस्यापि सिद्धापत्तेः, तात्पर्यविषयत्वं संसर्गविशेषणञ्च^(१) यदाम्-
 पदार्थकर्त्तृत्वनिष्ठगोपदार्थस्य समवायरूपसंसर्गतात्पर्येण दृष्टेनेत्यादि-
 वाक्यं प्रयुक्तं तदा एतद्गोपदस्मारितार्थसंसर्गरूपेण एककास्त्रीगत्वा-
 दिसंसर्गवत्कर्त्तृत्वज्ञानपूर्वकत्वस्यापि सिद्धिवारणाय । तात्पर्यविषय-
 त्वञ्च एतत्पुरुषीया एतत्कास्त्रीना या एतदाख्यजन्यप्रतीतीत्या
 तद्विषयत्वं, यदा एककास्त्रीगत्वादौ समवाये च तात्पर्येण दृष्टेने-
 त्यादिवाक्यं प्रयुक्तं तदा तात्पर्यविषयीभूतैतद्गोपदस्मारितार्थसंसर्गरू-
 पेष एककास्त्रीगत्वादिसंसर्गवत्कर्त्तृत्वज्ञानपूर्वकत्वस्यापि सिद्धिः
 स्यादित्याकाङ्क्षानिरूपकत्वमपि संसर्गविशेषणं देयं,^(२) आकाङ्क्षानि-
 रूपकत्वञ्च एतद्गोपदमिरूपितैतदम्पदनिष्ठाकाङ्क्षानिरूपकत्वं, अन्यथा
 एककास्त्रीगत्वादेरपि कुचषिदाकाङ्क्षानिरूपकत्वेन तद्गोपतादव-
 स्थ्यात् । न च वैशेषिकैः शाब्दत्वजातेरनभ्युपगमात् तन्नये आकाङ्क्षानि-
 रूपकत्वं^(३) दुर्वचमिति वाच्यम् । तैरपि शाब्दत्वजातिरभ्युपेयत-
 एव परन्तु सा जातिरुक्तानुमितितृप्तिरनुमितिलव्याप्येत्येवाभ्युप-
 गमात्, अस्तु वा तत्तत्संसर्गभिन्नसंसर्गत्वमेवाकाङ्क्षानिरूपकत्वं,^(४) एवं
 यदा गवि कर्त्तृत्वे च तात्पर्येण दृष्टेनेत्यादिकं वाक्यं प्रयुक्तं अथ

(१) संसर्गविशेषणञ्चेत्यस्य अग्रिमेष्य सिद्धिवारणायेत्यनेन सहान्वयः ।

(२) आकाङ्क्षानिरूपकत्वस्यापि संसर्गविशेषणत्वमिति ख०, ग० ।

(३) शाब्दबोधानुक्तानुपूर्वीमत्त्वरूपाकाङ्क्षानिरूपकत्वस्य शाब्दत्वघटित-
 त्वेन तादृशजात्यनभ्युपगमे तस्य दुर्वचत्वमिति तात्पर्यम् ।

(४) आकाङ्क्षानिरूपकसम्बन्धत्वमिति क० ।

आकाङ्क्षादिमत्पदकदम्बत्वात् घटमानयेतिवत् ।

च गोपदेन लक्षणया घटादिरपि स्मारितः अमपदेन लक्षणया करणत्वमपि स्मारितं तयोः संसर्गाऽपि तात्पर्यविषयः एतदुभयन्तु न तात्पर्यविषयः तदा एतद्गोपदस्मारितार्थसंसर्गवदेतदमपदार्थलक्षणेन घटादिसंसर्गवत्करणत्वज्ञानपूर्वकत्वस्यापि सिद्धिः स्यादिति गोपदस्मारितार्थेऽमपदस्मारितार्थे च तात्पर्यविषयत्वं विशेषणं देयं । ननु गोपदार्थामपदार्थघटितसाध्ये संसर्गं तात्पर्यविषयत्वविशेषणं व्यर्थं तात्पर्याविषयीभूतैककालीनत्वादिसंसर्गस्य प्रकृतस्थले आकाङ्क्षाया- अनिरूपकत्वादेवाशिद्धेः इति चेत्, सत्यं, तदुभयघटितसाध्ये न देयमेव तत्, किन्तु यथाभ्याजपदमपि पक्षीकृतं तच्च शानुकूलत्वविषयत्वाख्यसम्बन्धद्वयमेवाकाङ्क्षानिरूपकं तदभिप्रायेण मूले तदुपादानमिति सर्व्वं रमणीयं । 'आकाङ्क्षादिमत्पदकदम्बत्वादिति गोपदाकाङ्क्षादिमदमपदत्वात् दण्डपदाकाङ्क्षादिमहापदत्वादित्यर्थः, समूहालम्बनस्य परामर्शः, 'आकाङ्क्षादीत्यादिना योग्यतापरिग्रहः, यत्पदाकाङ्क्षयोग्यतावद्यत्पदं भवति^(१) तत् तत्तात्पर्यविषयीभूतो यः वृत्त्या तत्पदस्मारिततात्पर्यविषयीभूतस्यार्थस्याकाङ्क्षानिरूपकसंसर्गः तद्वान् यो वृत्त्या तत्पदोपस्थापिततात्पर्यविषयीभूतार्थः तज्ज्ञानपूर्वकमिति सामान्यमुखी व्याप्तिः^(२) विशेषव्याप्तौ 'घटमान-

(१) यद् यत्पदाकाङ्क्षयोग्यतावद्यद्यत्पदं भवतीति ख० ।

(२) अत्रेदं चिन्त्यं यत्तज्ज्ञां सामान्यत उदाहरणवाक्याधीनसामान्यव्याप्ति-
लाभः ततो विशेषहेतुपरामर्शः, अथ वा तावृशोदाहरणानन्तरं

येति दृष्टान्तासङ्गतेः । एवञ्च वक्रिणा सिद्धतीत्यादौ टापदाकाङ्गा-
दिमत्सिष्पदे व्यभिचारः सिष्पदार्थस्य एतद्वापदोपस्थापितार्थ-
संसर्गवत्त्वाभावादतो यत्पदयोग्यतावत्त्वं हेतावुपात्तं, तदर्थस्य न
अप्यदार्थाबाधितार्थकत्वं, तथासति यत्पदद्वयेन पदार्थो नोपस्थापितः
परस्परमबाधितार्थकत्वं भवति तत्रैव व्यभिचारापत्तेः तदुभयपद-
स्मारितस्यैवार्थस्याप्रसिद्धेरपि तु वृत्त्या यत्पदस्मारितार्थाबाधितार्थस्य
वृत्त्या स्मारकत्वं तत्, अत्रार्थद्वय एव तात्पर्यविषयत्वं विशेषणं देयं,
अन्यथा तात्पर्यं विनैव यत्पदद्वयं प्रयुक्तं अथ च वृत्त्या स्मारितार्थकं
परस्परमबाधितार्थकञ्च भवति तत्रैव व्यभिचारापत्तेः तात्पर्य-
विषयीभूतस्यैव तदर्थस्याप्रसिद्धेः, अबाधितत्वं तात्पर्यविषयसंसर्गण
बोध्यं अन्यथा पदार्थमात्रे तात्पर्येण यत्पदद्वयं प्रयुक्तं तत्संसर्गं
तात्पर्यं नास्ति किन्तु पदार्थोपस्थापकत्वं अबाधितार्थकत्वं वर्तते
तत्रैव व्यभिचारापत्तेस्तात्पर्यविषयतत्पदार्थसंसर्गस्यैवाप्रसिद्धेः । न च

सामान्यहेतौ व्याप्तिज्ञानं ततोऽस्मादेव व्याप्तिविशिष्टविशेषहेतोः
पक्षधर्मताज्ञानात् विशेषरूपेणैव साध्यसिद्धिरिति यत्तद्वदितसा-
मान्यव्याप्तिज्ञापकसामान्योदाहरणस्थले कार्य-कारणभावः तथाच
यत्पदाकाङ्गा-योग्यतावद्दयत्वं भवति तत् तत्तात्पर्यविषयीभूतो
यः वृत्त्या तत्पदस्मारिततात्पर्यविषयीभूतस्यार्थस्य आकाङ्गानिरू-
पकसंसर्गः तद्वान् यो वृत्त्या तत्पदोपस्थापिततात्पर्यविषयीभूतार्थः
तज्ज्ञानपूर्वकम्भवति इत्युदाहरणान्तरं सामान्यहेतौ व्याप्तिग्रहात्
अमृपदं गोमत्कर्मताज्ञानपूर्वकं गोपदाकाङ्गावदमृपदत्वादिति
क्रमेण हेतुषु व्याप्ति-पक्षधर्मताज्ञानात् समूहाकम्बनात्मकात् तत्त-
द्वदितसमूहाकम्बनात्मकानुमितिर्भविष्यतीति ।

योग्यतासत्तिमत्त्वे सति संसृष्टार्थपरत्वात् तत्पर-

तद्धारणाय संसर्गतात्पर्यकत्वे सतीत्येव विशेषणमुपादीयतामिति वाच्यम् । तथापि यदा घट-कर्म्मत्वयोरभेदसंसर्गं तात्पर्येण घटमिति प्रयुक्तं वृत्तित्वसंसर्गं तात्पर्यं नास्ति तदा तदम्पदे व्यभिचारापत्तेः अम्पदोपस्थापितार्थस्य तात्पर्यविषयीभूतसंसर्गवत्त्वाभावात् यतस्तात्पर्यविषयीभूतो घटतादात्म्यसंसर्गानाम्पदार्थनिष्ठः अम्पदार्थनिष्ठ-घटवृत्तित्वसंसर्गश्च न तात्पर्यविषय इति, यदा साधारार्धेयभाव-सम्बन्धे तात्पर्येण घटः कर्म्मत्वमिति प्रयुक्तं तदा तत्कर्म्मत्वपदे^(१) व्यभिचारः कर्म्मत्वपदार्थं घटपदार्थस्याकाङ्क्षानिरूपकाभेदसंसर्गवत्त्वा-भावात् अतो यत्पदाकाङ्क्षवत्त्वं विशेषणं । न च तथापि स दोष-स्तदवस्थाः कर्म्मत्वपदस्यापि तादात्म्यसम्बन्धेनात्म्यबोधजनने घटपदा-काङ्क्षवत्त्वादिति वाच्यं । आकाङ्क्षानिरूपकसंसर्गणाबाधितत्वस्य योग्यताघटकत्वसाभाय तदुपादानात् तदयं निर्गमितहेत्वर्थः वृत्त्या यत्पदोपस्थापिततात्पर्यविषयीभूतार्थतात्पर्यविषयाकाङ्क्षानिरूपक-सम्बन्धेनाबाधितस्य तात्पर्यविषयीभूतार्थस्य वृत्त्या स्मारकं यत्पदं भवतीति सर्व्वं सुख्यम् ।

प्रकृतसाधे लीलावतीकारोक्तहेतुद्वयं दूषयति, 'योग्यतेति, ननु संसृष्टार्थपरत्वं एकपदार्थसंसर्गवान् योऽपरपदार्थस्तत्रतीतोच्छ-योच्चरितत्वं, तथाच योग्यतोपादानं व्यर्थं विसंवादिवाक्यस्थलेऽपर-पदार्थस्यैकपदार्थसंसर्गवत्त्वाभावाद्बलभावेनैव व्यभिचारस्य बाधित-

(१) तद्घट-तत्कर्म्मत्वपदे इति क० ।

सन्निधिमत्त्वादिति न हेतुः, संसृष्टो हि योऽर्थस्तत्परत्वं
तत्परसन्निधिमत्त्वं वा असिद्धं संसर्गस्य प्रागप्रतीतेः ।

त्वादिति चेत्, न, संसृष्टार्थपरत्वं हि एकपदार्थेऽपरपदार्थसंसर्गप्रती-
तीच्छयोच्चरितत्वं एवञ्च विसंवादिवाक्ये व्यभिचारवारणाद्य योग्य-
तोपादानं, योग्यसतात्पर्य्येणैव वाक्येन यत्र पदार्थस्मरणं न जनितं
तत्र व्यभिचारवारणायासत्तिमत्त्वे सतीति स्मारकत्वार्थकं, 'तत्परेति
संसृष्टार्थपरेत्यर्थः, तथाचैकपदार्थेऽपरपदार्थसंसर्गप्रतीतीच्छयोच्चरि-
तत्वे सति आसत्तिमत्त्वादित्यर्थः, अत्रापि योग्यतानुषङ्गनीया । न
च हेतोरभेद इति वाच्यं । विशेष्य-विशेषणभावभेदेन^(१) भेदात् ।

केचित्तु अत्र योग्यता न प्रवेद्यनीया । न चात्र योग्यताया-
अप्रवेद्येऽयोग्यवाक्ये व्यभिचार इति वाच्यं । एतद्दोषस्थानान्नोक्त-
इत्यादिना स्वयमेवाद्ये वक्ष्यमाणत्वात् इति प्राञ्जः ।

यथाश्रुते दूषणमाह, 'संसृष्टो हीति एकपदार्थसंसर्गवान्
योऽपरपदार्थस्तत्परत्वमित्यर्थः, 'तत्परेति तत्परत्वे सति सन्निधि-
मत्त्वेत्यर्थः, 'वाकारस्यार्थे, 'असिद्धं' प्रकृतानुमानात् पूर्वमज्ञातं,
विशिष्टज्ञाने विशेषणज्ञानं हेतुमाह, 'संसर्गस्येति एकपदार्थसंसर्ग-
वत्त्वस्यापरपदार्थे प्रागप्रतीतेरित्यर्थः । न चैवं भवतामपि साध्या-
प्रसिद्धिरिति वाच्यम् । यत्तद्ग्रां सामान्यतोव्याप्तिस्त्रलेऽप्रसिद्धस्यैव
साध्यस्य पक्षधर्मात्वात्सात् सिद्धेर्हेतुप्रसिद्धिस्त्रावश्यमपेक्षितेति भावः ।
इदमुपलक्षणं पूर्वाक्तक्रमेण योग्यताविशेषणमपि व्यर्थमित्यपि बोध्यं ।

(१) विशेष्य-विशेष्यभावभेदेनेति ख०, ग० ।

संसृष्टत्वप्रकारकप्रतीतिपरत्वं तत्प्रकारकप्रतीतिपरस-
न्निधिमत्त्वं वा अनाप्तोक्ते निराकाङ्क्षे च व्यभिचारिः ।

नन्वेकपदार्थेऽपरपदार्थसंसर्गप्रतीतीच्छयोच्चरितत्वं संसृष्टार्थपरत्वं तादृ-
गोच्चरितत्वे सति सन्निधिमत्त्वं तत्परसन्निधिमत्त्वमित्यत आह,
'संसृष्टत्वप्रकारकेति एकपदार्थेऽपरपदार्थसंसृष्टत्वप्रकारकेत्यर्थः, अप-
प्रकारकत्वं विषयकत्वमात्रं अन्यथा स्वरूपासिद्धं स्यात्, 'अनाप्तोक्त-
इति अयोग्य इत्यर्थः । न चैतदयुक्तं योग्यताया हेतुघटकत्वादिति
वाच्यम् । 'अनाप्तोक्तपदस्य स्थिरजलाभिप्रायेण पथसा सिञ्चतीत्या-
द्यनाप्तोक्तविशेषपरत्वात् । न च तत्रापि न व्यभिचारः तस्याप्य-
योग्यत्वादिति वाच्यम् । लीलावतीकारमते हि अन्यप्रयोजक-
रूपत्वं योग्यता सा च तत्र वर्तते एव जलत्वस्य सेककरणत्वान्यथ-
प्रयोजकरूपत्वेन तस्य करकायां सत्त्वात्, केषाञ्चित्मते 'अनाप्तोक्त-
इति द्वितीयहेतौ दूषणं तत्र योग्यताया अनिवेशात्, 'निराकाङ्क्षे'
चेति हेतुद्वये दूषणमिति ध्येयं । 'निराकाङ्क्षे' चेति घटः कर्मत्व-
मानयनं कृतिरित्यादावित्यर्थः, घटपदार्थं कर्मत्वपदार्थाकाङ्क्षा-
निरूपकसंसर्गाप्रसिद्ध्या साध्यासत्त्वादिति भावः ।

ननु यदाभ्याजधाल्याख्यातार्थयोर्विषयत्वरूपसंसर्गे तात्पर्येण
दृष्टेनेत्यादिवाक्यं प्रयुक्तं अनुकूलत्वसंसर्गे च तात्पर्येण नास्ति तदा तदा-
क्यजन्यज्ञाने न्यायनयेऽनुकूलत्वसंसर्गे न भासते भवन्मते च तदानीम-
भ्याजपदार्थसंसर्गत्वरूपेण तदपि सिद्धोदित्यत आह, 'संसर्गस्थेति अभ्या-
जधाल्याख्यातार्थयोः संसर्गस्थेत्यर्थः, 'बहुप्रकारकत्वेऽपीति अनेक-

संसर्गस्य बहुप्रकारकत्वेऽपि नानभिमतसंसर्गसिद्धिस्तस्य तात्पर्यविषयत्वात् । अन्यथा शब्दादप्यभिमतान्वयबोधो न स्यात्^(१) । अतएव विशेषण-विशेष्यभाववदर्थकानि तद्बोधपूर्वकाणि वेति^(२) न स्याद्यं ।

यत्तं स्मारितार्थसंसर्गवन्तीति साध्यं, मत्वर्थश्च रूपलेऽपीत्यर्थः, 'अनभिमतेति दण्डेनेत्यादिवाक्यजन्यज्ञानविषयतया नैयायिकानभिमतेत्यर्थः, 'तस्य' अनभिमतसंसर्गस्य, तथाचैतदर्थमेव मया तात्पर्यविषयत्वं संसर्गविशेषणमुपात्तमिति भावः । 'अन्यथा' तस्य तात्पर्यविषयत्वे, 'शब्दात्' दण्डेनेत्यादिवाक्यात्, न्यायनये इति शेषः, 'अभिमतान्वयबोधः' अभिमतोयोऽन्वयबोधः एकसंसर्गमात्र-विषयकशब्दबोध इति^(३) यावत् स न स्यादित्यर्थः, 'अतएव' अनभिमतसंसर्गसिद्धिप्रसङ्गादेव, 'विशेषण-विशेष्येत्यादि, सार्थकानीत्येतावस्मान्नोक्तौ संसर्गस्य न सिद्धिरित्यतो 'विशेषण-विशेष्यभाववदिति विशेषणता-विशेष्यतान्यतरवदित्यर्थः, विशेषणत्वमपरपदार्थनिष्ठवैशिष्ट्यप्रतियोगितया भाष्यमानत्वं, विशेष्यत्वञ्चापरपदार्थप्रतियोगिकवैशिष्ट्यानुयोगितया भाष्यमानत्वमिति भावः । 'तद्बोधेति तादृशान्वयबोधेत्यर्थः ।

आचार्यीयं साध्यमाशङ्क्य दूषयति, 'यत्चित्यादिना, अत्रापि तात्पर्यविषयभूतो यो वृत्त्या एतत्पदस्मारिततात्पर्यविषयार्थस्य

(१) अभिमतसंसर्गसिद्धिर्न स्यादित्येति क० ।

(२) तद्बोधपूर्वकाणीति वेति क० ।

(३) संसर्गमात्रविषयकशब्दबोध इतीति ख० ।

लिङ्गतया ज्ञापकत्वं । न चान्योन्याश्रयः, पूर्वपूर्व्या-

संसर्गस्तद्वत्त्वमिति साधार्यः, एवं प्रत्येकं तत्तत्पदमादाय नानैव साध्यं प्रत्येकमपदादिकमेव पक्षः हेतुस्य पूर्वोक्त एव समूहा-
सम्बन्धौ त्वन्तुमिति-परामर्शाविति बोध्यम् । नन्वत्र मत्वर्थः कः सम्बन्धः^(१) संयोग-समवायादेः पक्षे बाधितत्वादित्यत आह, 'मत्वर्थ-
शेति, 'लिङ्गतयेति, 'लिङ्गपदं पक्षपरं, अन्यथा पदानां लिङ्ग-
त्वाभावेन बाधापत्तेः, शब्द एव तादात्म्यसम्बन्धेन लिङ्गमित्याश्रयेन
वा, 'ज्ञापकत्वं' कारणीभूतज्ञानावच्छेदकत्वं^(२) । ननु 'लिङ्गतयेति
किमर्थं ज्ञापकत्वमात्रस्यैव सम्बन्धत्वे दोषाभावात् । न चैवं नैया-
यिकैः सिद्धसाधनसुझावनीयं तैरपि शब्दस्य ज्ञापकत्वस्वीका-
रादिति वाच्यम् । न हि नैयायिकैः सद्य विवादे इदमनुमानं
किन्तु वाक्यश्रोतुर्वैशिषिकमथे यथा रीत्या अनुमानविधया शब्दात्
संसर्गधीः सा रीतिरुपदर्श्यते तत्र च नैयायिकैः सिद्धसाधनोद्गा-
वनप्रसङ्गाभावात् अन्यथा 'लिङ्गतयेत्युक्तावपि सिद्धसाधनोद्गा-
वनसम्भवात् नैयायिकैः शब्दस्य लिङ्गतयापि ज्ञापकत्वस्वीकारात्
पूर्वोक्तसंसर्गज्ञानपूर्वकत्वानुमाने तदापत्तेस्तु नैयायिकैरपि तदङ्गी-
कारादिति चेत्, न, वैशिषिकमथे पदानां लिङ्गविधयेव ज्ञापकत्वेन
तस्य स्वरूपकथनमात्रपरत्वात् सम्बन्धस्तु ज्ञापकत्वमात्रमेवेति दिक् ।
'न' चेति, पक्षे ज्ञापकत्वसंसर्गेण एतादृशसंसर्गसिद्धौ तद्वृष्टान्तेन

(१) कः सम्बन्धो मत्वर्थ इति ख०, ग० ।

(२) ज्ञाननिष्ठायाः कारणताया विषयविधयावच्छेदकत्वमित्यर्थः ।

मुमितिहेतुत्वेन^(१) अनादित्वात् । तन्न । ज्ञापकत्व-
मापेणार्थासिद्धेः । प्रमापकत्वे तेनैव व्यभिचारात् ।

दृष्टान्ते ज्ञापकत्वसम्बन्धेन तादृशसंसर्गसिद्धिः दृष्टान्ते ज्ञापकत्वसम्बन्धेन
एतादृशसंसर्गसिद्धावेव पक्षे ज्ञापकत्वसम्बन्धेन तादृशसंसर्गसिद्धि-
रित्यन्योन्याश्रयः, अन्योन्याश्रयाभावे हेतुमाह, 'पूर्वपूर्व्वेति पूर्व-
पूर्व्वाणां वाक्यानां उत्तरोत्तरवाक्ये तादृशसंसर्गानुमितौ दृष्टान्त-
विधया प्रयोगकत्वेनेत्यर्थः, 'अनादित्वादिति पक्षीयसाध्यसिद्धेर्दृष्टा-
न्तीयसाध्यसिद्धेरादावनपेक्षितत्वादित्यर्थः ।

केचित्तु 'हेतुत्वेनेत्यनन्तरं ह्येदः, तथाच 'हेतुत्वेनेत्यनमन्योन्या-
श्रयाभावे हेतुः, अर्थस्तु पूर्व्ववत् । नन्वेवमनवस्येत्यतश्चाह, 'अनादि-
त्वादिति बीजाङ्कुरवदनादित्वादित्यर्थः, तथाच प्रामाणिकी अन-
वस्था न दोषायेति भाव इत्याहुः । तदसत् । पञ्चम्यन्तेनैव मुख्य-
हेतुप्रयोगनियमात् द्वितीयाया असङ्गतत्वापत्तेरिति श्रेयम् ।

'ज्ञापकत्वमापेण' ज्ञापकत्वसम्बन्धेन, स्मारितपदार्थसंसर्गस्य सा-
ध्यत्वे इति शेषः, 'अर्थेति एकपदार्थे अपरपदार्थसंसर्गसिद्धेरित्यर्थः,
प्रवर्तकश्च तथा ज्ञानमिति भावः । ननु स्मारितपदार्थसंसर्गवन्तीति
न साध्यं करणीयं किन्त्वेकपदार्थसंसर्गवत्यपरपदार्थे यदेकपदार्थ-
संसर्गज्ञानं तज्जनकानीति साधनीयं तथाच नोक्तदोष इत्यत आह,
'प्रमापकत्व इति एकपदार्थसंसर्गवत्यपरपदार्थे यदेकपदार्थसंसर्गज्ञानं
तज्जनकत्व इत्यर्थः, साध्य इति शेषः, 'तेनैव' अनाप्तोक्तेनैव, कर-

(१) पूर्व्वपूर्व्वतत्तदमुमितिहेतुत्वेनेति ख० ।

काभिप्रायप्रयुक्तपयसा सिद्धतीत्यादिवाक्येनैवेति यावत्, एतदनु-
मानस्याचार्यीयत्वात्तन्मते चान्वयप्रयोजकरूपवत्त्वस्य योग्यतात्वात्
योग्यतागर्भपूर्वोक्तहेतोस्तत्रापि सत्त्वादेकपदार्थसंसर्गवत्त्वस्यापरपदा-
र्थभावेन साध्यस्य चासत्त्वादिति भावः । बाधाभावरूपयोग्यताथा-
हेतुविशेषणत्वे तु 'प्रमापकत्वं' प्रमोपधायकत्वं, प्रमास्वरूपयोग्यत्वं
वा, आद्येऽजमितशाब्दबोधके शब्दे व्यभिचारः, अन्ये निराकाङ्क्षा-
देरपि स्वरूपयोग्यत्वेनाकाङ्क्षादिमत्त्वविशेषणं हेतौ व्यर्थं योग्यताव-
त्त्वस्यैव सम्यक्त्वात् यदि च साकाङ्क्षशब्दत्वेन स्वरूपयोग्यता तदा
आकाङ्क्षावत्त्वमेव सम्यक् योग्यतादिविशेषणं व्यर्थं इत्यादीनि दूष-
णान्ववसेयानि ।

केचित्तु 'ज्ञापकत्वमात्रेण' ज्ञापकत्वसम्बन्धेन, साध्यत्व इति शेषः,
'अर्थेति, 'अर्थः' उद्देश्यः संसर्गानुमितिरिति यावत्, अस्यासिद्धेरि-
त्यर्थः, अभावप्रतियोगितावच्छेदेन हि सम्बन्धेन साध्यं साधयत्य-
नुमानं ज्ञापकत्वञ्च नाभावप्रतियोगितावच्छेदकं वृत्त्यनियामकत्वा-
दिति भावः । ननु वृत्तिनियामकसम्बन्ध एव साध्यतावच्छेदकसम्बन्ध-
इत्यत आह, 'प्रमापकत्व इति धर्मिपरोनिर्द्देशः, प्रमा विशिष्टज्ञानं
तज्जनके सम्बन्धे वृत्तिनियामकसम्बन्धे इति यावत्, साध्यतावच्छेदके
इति शेषः, 'तेनैव' पदेनैव, 'व्यभिचारादिति पदे वृत्तिनियाम-
कसम्बन्धेन पदार्थसंसर्गासत्त्वात् इत्याहुः ।

मिथ्यानुयायिनस्तु, ननु 'स्मारितार्थसंसर्गवन्नीत्यत्र स्मारितप-
दार्थसंसर्गज्ञानजनकत्वमात्रं साध्यं एकपदार्थेऽपरपदार्थसंसर्गवति
यदपरपदार्थज्ञानं तज्जनकत्वं वा आद्ये आह, 'ज्ञापकत्वेति

ज्ञानावच्छेदकतया च संसर्गसिद्धिः ज्ञानज्ञानस्य तद्वि-
षयविषयकत्वनियमात् ।

ज्ञापकत्वसाध्यकानुमानमात्रेणेत्यर्थः, 'अर्थेति एकपदार्थेऽपरपदार्थ-
संसर्गसिद्धेरित्यर्थः, प्रवर्तकश्च तज्ज्ञानमिति भावः । अन्ये आह,
'प्रमापकत्व इति एकपदार्थेऽपरपदार्थसंसर्गवति यत्तज्ज्ञानं तज्जन-
कत्व इत्यर्थः, साध्य इति शेषः, 'तेनैव' अनाप्तोक्तेनैवेत्याहुः^(१) ।
तद्वत्, अत्र संसर्गस्यैव साध्यत्वात् ज्ञापकत्वस्य च मत्वर्थतया
साध्यतावच्छेदसम्बन्धत्वात् ।

ननु भवदुक्तानुमानाज्ञापकत्वेन गृहीतं संसर्गज्ञानं सिद्धात्
संसर्गस्य कथं सिद्धेत्तस्य ज्ञापकत्वेनागृहीतत्वादित्यत आह, 'ज्ञा-
नावच्छेदकतयेति परामर्शं ज्ञानांशे संसर्गस्य विशेषणतावच्छेदक-
तया वद्विज्ञानानुमितौ वद्विवदत्^(२) तद्ज्ञानमित्यर्थः । अनुमितेः
संसर्गावगाहने प्रमाण्यान्तरमाह, 'ज्ञानज्ञानस्येति, 'तद्विषयेति
ज्ञानविषययावद्विषयकत्वादित्यर्थः, यावदित्यकरणे यत्किञ्चिद्विषय-
विषयकत्वसिद्धावपि संसर्गविषयकत्वासिद्धेः । ननु नायं नियमः
ज्ञानमितिपदजन्ये शाब्दज्ञाने आत्मा ज्ञानवान् इत्यनुमित्यादौ
च व्यभिचारात् । न च विषयविशिष्टतया तज्ज्ञानावगाहि-
ज्ञानस्य तज्ज्ञानयावद्विषयविषयकत्वमिति नियम इति वाच्यम् ।
घटः ज्ञास इति ज्ञानस्य घटज्ञानमित्यादिशब्दतो ज्ञाने

(१) अन्ययप्रयोजकरूपवत्त्वं योग्यतेति भावः ।

(२) वद्वित्ववदत्तेति क०, ग० ।

संसर्गे च सम्बन्धिन एव विशेषकत्वात् ।

यभिचारात् । न च तज्ज्ञानविषयीभूतयावद्विषयविशिष्टतया तज्ज्ञानावगाहिज्ञानस्य तज्ज्ञानयावद्विषयविषयकत्वमिति नियम-
इति वाच्यम् । उक्तसंसर्गज्ञानानुमितेः संसर्गज्ञानविषयीभूतयावद्वि-
षयविशिष्टतया संसर्गज्ञानावगाहितस्यैवाप्रसिद्धेः तत्रैव विवादात् ।
न च तज्ज्ञानयावद्विषयोपस्थितेरव्यवहितोत्तरवर्ति यत्तज्ज्ञान-
विषयकं ज्ञानं तत्तज्ज्ञानयावद्विषयविषयकमिति नियमः अनुव्यव-
सायादौ तथा दर्शनात् उक्तानुमित्यादौ च ज्ञानविषयस्य नोपस्त्रि-
तत्वं अनुव्यवसायादौ च व्यवसायादित एव तद्विषयस्योपस्त्रितत्वं प्रकृते
च पदार्थसंसर्गज्ञानानुमितिजनकौभूतपरामर्शेनैव पदार्थसंसर्गज्ञान-
यावद्विषयाणामुपस्त्रितत्वमिति वाच्यम् । तथाप्ययं घट इत्यादि-
ज्ञानाव्यवहितोत्तरज्ञानवानित्यनुमित्यादौ^(१) व्यभिचारादिति । नैवं,
बाधकाभावे सति तज्ज्ञानविषयकं यज्ज्ञानं तत्तज्ज्ञानयावद्विषय-
विषयकमिति नियमात् उक्तस्यले कारणाभावादेरेव बाधकस्य
सत्त्वात् व्यभिचारः । नन्वेवमपि सम्बन्धिनः पदार्थस्य भागं कथं
स्यादित्यत आह, 'संसर्गे चेति व्यापकविशेषणविशेषणीभूतसंसर्गाग्रे
चेत्यर्थः, 'सम्बन्धिनः' पदार्थस्य, 'विशेषकत्वादिति विशेष्यतेऽनेनेति
व्युत्पत्त्या परामर्शं विशेषणत्वादित्यर्थः । ननु तथापि गोलाभ्याज-
त्वादिरूपेण गवाभ्याजनादिसंसर्गसिद्धिः कथं स्यात् स्मारितपदार्थ-
त्वादिरूपेणैव व्यापकतायद्वात् प्रवर्तकस्य तज्ज्ञानं^(२) अत आह,

(१) ज्ञानाव्यवहितोत्तरस्य अनुमित्यादावित्यनेन सह सम्बन्धः ।

(२) तथा ज्ञानमिति ख०, ग० ।

पक्षधर्मताबलात् व्यापकत्वेनागृहीतस्यापि संसर्गविशेषस्य सिद्धिः । अथैवं भ्रान्तिज्ञानमपि भ्रमः स्यात् । न चेष्टापत्तिः, ईश्वरस्यापि भ्रान्तत्वापत्तेः । इदं रजतमिति भ्रमादिव शुक्तौ रजतज्ञानवानयमिति भ्रमस्य ज्ञानात् भ्रान्तिप्रवृत्त्यापत्तेश्च ।

‘पक्षधर्मतेति, ‘व्यापकत्वेनेति ताद्रूप्येणेत्यादिः, ‘संसर्गविशेषश्चेति गोलाभ्याजनत्वादिविशिष्टोपस्थितसंसर्गश्चेत्यर्थः । अषद्विषयकं ज्ञानं भ्रम इत्यभिप्रायेणाग्ररूपे, ‘अथैवमिति, ‘एवं’ ज्ञानज्ञानश्चेत्यादि-नियमे, ‘भ्रान्तौति भ्रमस्य ज्ञानमित्यर्थः, ‘भ्रमः स्यादिति उक्त-व्याप्तिबलाद्भ्रमविषययावद्विषयकत्वेन तस्यापि भ्रमविषयीभूतासदे-श्वरविषयकत्वादिति भावः । भ्रमश्चेव तज्ज्ञानस्यापि भ्रमत्वे न कश्चिद्दोष इत्याग्रथयतः संग्रहं निराकरोति, ‘न चेति, ‘ईश्वर-श्चेति, तस्य सर्वज्ञत्वेन सर्वभ्रमविषयकज्ञानवत्त्वादिति भावः । ननु बाधकाभावे सतीति विशेषणादेव नेश्वरज्ञानस्य भ्रमत्वं तस्य सत्त्वाप-विषयकत्वेनैव धर्मिणाहकप्रमाणेन सिद्धेरित्यस्वरसादाह, ‘इदं रजत-मिति, ‘शुक्ताविति, ‘प्रवृत्त्यापत्तेरित्यनेनाश्रितं, ‘ज्ञानात्’ भ्रमासु-व्यवसायात्, ‘भ्रान्तिश्चेति भ्रान्तिप्रवृत्त्यस्येत्यर्थः । भ्रमविषयया-द्विषयकत्वेनोभयोरप्यविशेषादिति भावः । एतदप्यापाततः, रजत-ज्ञानवानयमितिज्ञानेन रजतत्वविशिष्टेदंविषयकज्ञानवानयमि-ज्ञानं विवक्षितं, इदंविशेष्यकरजतत्वप्रकारकज्ञानवानमिति ज्ञानं ; अथे प्रवृत्ताविष्टापत्तिरेव तस्यापि शुक्तौ रजतत्वप्रकारकत्वेन भव-

ततः प्रवृत्तिस्त्रीकारात्, अन्ये तस्य भ्रमविषयथावविषयकत्वेऽपि इष्ट-
तावच्छेदक-प्रवृत्तिविषययोर्वैशिष्ट्यान्वगाहिलेन तस्मात् प्रवृत्त्यापादन-
मसङ्गतं । न चेष्टतावच्छेदक-प्रवृत्तिविषयथोरसद्वैशिष्ट्यापि थावद-
न्तर्गतत्वेन तद्वगाहिलमस्त्वेवेति वाच्यम् । तथापि प्रवृत्तिविषये
इष्टतावच्छेदकाप्रकारकत्वात्^(१) तस्मात् प्रवृत्त्यापादनासम्भवात् तादृ-
शज्ञानस्यैव प्रवर्तकत्वात् । अथ इष्टतावच्छेदक-प्रवृत्तिविषयवैशि-
ष्ट्यावगाहिलेन प्रवर्तकत्वमित्यभिमानेन प्रवृत्त्यापादनं, किञ्च उक्तव्या-
ष्ट्रीकारे भ्रमानुव्यवसायेऽसद्वैशिष्ट्यमवश्यं विषयः तच्च संसर्गमर्थ्या-
दयैव भविष्यति अन्यरूपेणासतो भानानङ्गीकारात् तथाच प्रवृत्ति-
विषये इष्टतावच्छेदकप्रकारकत्वमस्त्वेवेति चेत् । न । तादृशव्याप्यन-
ङ्गीकर्तृमतेऽपि तादृशभ्रसानुव्यवसायात् प्रवृत्तेर्दुर्वारत्वात् वैशिष्ट्य-
विषयकत्वप्रयोजकव्यवसायरूपप्रत्यासत्तेः सम्भवात् तन्मतेऽप्यवश्यम-
नुव्यवसायस्य वैशिष्ट्यविषयकत्वात् प्रवृत्तिविषये इष्टतावच्छेदकवि-
शिष्टबुद्ध्यर्थवसायादिरूपसामग्रीसत्त्वेन प्रवृत्तिविषये इष्टतावच्छेदक-
प्रकारकत्वाच्च । न च शुक्लीरजतत्वाभाववतीतिबाधबुद्ध्युत्तरं भ्रमा-
नुव्यवसायात् प्रवृत्तिरापाद्यते अस्मन्मते तच्च प्रतिबन्धकसत्त्वेनानु-
व्यवसाये शुक्लौ न रजतत्वं प्रकारः तन्मते ज्ञानज्ञानस्येति नियम-
बलेनावश्यं रजतत्ववैशिष्ट्यं भासते^(२) तच्च संसर्गमर्थ्यादद्या नान्यप्रका-
रेण सम्भवतीति तस्य प्रवृत्तिविषये रजतत्वप्रकारत्वादिति वाच्यम् ।
तन्मतेऽपि बाधकाभावे सतीति विशेषणसङ्गावात्तच्च रजतत्ववैशि-

(१) इष्टतावच्छेदकप्रकारकत्वाभावादिति ख०, ग० ।

(२) रजतत्ववैशिष्ट्यविषयकत्वमिति ख०, ग० ।

यत्तु भ्रमविषयविषयकत्वेन न भ्रमत्वम्^(१) भ्रमविष-
याणां^(२) सिद्धसिद्धिपराहतत्वात् इति, तत्र वक्ष्यामः ।

आविषयकत्वात् बाधबुद्धिरूपबाधकसङ्गात्, अतएव शक्तिविश्रे-
यक-रजतत्वप्रकारकज्ञानवानयमिति शब्दादिज्ञानात् प्रवृत्तिरा-
पाद्यते तत्रास्मान्मते शुक्लौ रजतत्ववैशिष्ट्योपस्थापकपदाभावात् शुक्लौ
न रजतत्ववैशिष्ट्यं विषयः तस्मिन् च व्याप्तिबलेनावशं तस्य
विषयत्वादित्यपि परासं, तत्रापि कारणाभावरूपबाधकसङ्गात्वा-
दिति सङ्गेपः ।

‘अथैवमिति पूर्वपक्षे असद्विषयकत्वमेव भ्रमत्वमिति स्वीकुर्वतो
वैशेषिकैकदेशिनः सिद्धान्तसुपन्यस्य दूषयति,^(३) ‘यत्चित्यादिना,
अन्यथा ‘अथैवमिति पूर्वपक्षिणं प्रति यत्चित्यादिनाक्षेपे ‘तत्र वक्ष्याम-
इत्यस्माननुगुणतापत्तेः ‘अथैवमिति पूर्वपक्षिणाऽप्ये सिद्धान्तानभि-
धानात् तदुपरि दोषाभिधाने तस्यैव सिद्धान्तकरणौचित्यादित्य-
वशेयम्^(४) । ‘भ्रमविषयविषयकत्वेन’ भ्रमविषययावद्विषयकत्वेन, ‘न
भ्रमत्व’, आपादयितुं प्रक्यमिति शेषः, ‘सिद्धसिद्धीति भ्रमविष-
याणां यावतां सत्तासत्ताभ्यामित्यर्थः, ‘पराहतत्वादिति आपादनस्य
व्याहतत्वादित्यर्थः, भ्रमविषयाणां यावतां सत्त्वे तद्विषयकत्वेन कथं

(१) भ्रमविषयविषयकत्वेनाभ्रमत्वमिति क० ।

(२) भ्रमविषयस्येति ख० ।

(३) सिद्धान्त्येव दूषयतीति क० ।

(४) अन्यथेत्यादिरवसेयमित्यन्तः पाठः ख०-ग० चिह्नितपुस्तकद्वये नास्ति ।

मैवं, असद्विषयकत्वेन न भ्रमत्वं^(१) भ्रमविषयाणां

भ्रमत्वमापादनीयम् सम्मानविषयकत्व-भ्रमत्वयोर्विरोधात्, असत्त्व-
 च्चेत्तथापि असत् आपादकतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वेन आपादक-
 तावच्छेदकप्रकारकापादकज्ञानाभावादापादनासम्भवात् असत्तः संस-
 र्गमर्यादयेव भानाङ्गीकारादिति भावः । यद्वा असत्त्वश्चेत्तदा
 तद्विषयकत्वमप्यसदेव तथाच तेन कथमापादनीयं असति व्याख्य-
 भावेनापादकत्वस्यानुमापकत्वस्य वा असम्भवादिति भावः । 'तत्र'
 व्याघातरूपायां समाधानयुक्तौ,^(१) 'वच्छ्याम इति दूषणमित्यादिः,
 'मैवमित्यादिना असद्विषयकत्वस्य भ्रमरूपतानिराकरणावसरेऽनु-
 पदमेवेत्यर्थः, एतत्समाधानं तदा सम्भवति यद्यसद्विषयकत्वं भ्रमत्वं
 भवति अन्यथा सम्मानविषयकत्व-व्यधिकरणप्रकारकत्वरूपप्रमात्व-
 भ्रमत्वयोः^(२) विरोधाभावेनैतत्समाधानासम्भवात् तस्यैव दूषणी-
 यत्वादिति भावः । 'असद्विषयकत्वेनेति, धान्येन धनवानित्यादा-
 विवाभेदे द्वितीया, 'भ्रमत्वं' भ्रमपदप्रवृत्तिनिमित्तं, तथाच भ्रम-
 पदप्रवृत्तिनिमित्तं नासद्विषयकत्वरूपमिति समुदितार्थः ।

केचित्तु 'भ्रमत्वं' भ्रमपदशक्यत्वं, द्वितीयार्थोऽवच्छिन्नत्वं, तथाच
 भ्रमपदशक्यत्वं नासद्विषयकत्वावच्छिन्नमिति समुदितार्थं इत्याहुः ।

'भ्रमविषयाणामिति, शक्ति-रजतत्व-तद्वैशिष्ट्यानां सर्वेषां पार-

(१) असद्विषयकत्वेनाभ्रमत्वमिति ख० ।

(२) 'तत्र' व्याघातरूपायां समाधानयुक्तावित्यर्थं पाठः ख०-ग०चिद्विद-
 पुस्तकद्वये नास्ति ।

(३) सम्मानविषयकत्व-भ्रमत्वयोरिति ख०, ग० ।

सत्त्वात् किन्तु व्यधिकरणप्रकारकत्वेन । न च भ्रमस्य
ज्ञाने व्यधिकरणं प्रकारः, रजतत्वप्रकारकत्वस्य
भ्रमेऽपि सत्त्वात् अन्यथा भ्रान्त्युच्छेदः^(१) प्रमाणाभा-

मार्यिकत्वादित्यर्थः । नन्वेवं सदिषयकलेऽपि रजतत्वभ्रमस्य यथा
भ्रमत्वं तथा रजतत्वभ्रमविषयकज्ञानस्यापि भ्रमत्वमस्त्वित्यत आह,
'किन्त्विति, 'व्यधिकरणेति विशेष्यताव्यधिकरणेत्यर्थः, अत्रापि
द्वितीया पूर्ववत् । ननु व्यधिकरणप्रकारकत्वे भ्रमत्व एव भ्रमस्य
ज्ञानं कथं न भ्रम इति तटस्त्राग्रह्णायामाह, 'न चेति, 'व्यधिरणं
प्रकार इति । न च प्रतियोगिवाचकपदस्य^(२) अनुयोगिवाचकपद-
समानसिद्धकलनियमात् व्यधिकरणमित्यत्र नपुंसकसिद्धकल-
मनुपपन्नं प्रकार इत्यस्य पुंसिद्धकत्वादिति वाच्यम् । अत्रापि
व्यधिकरणमित्येवानुयोगि व्यधिकरणमुद्दिश्य प्रकारभेदविधाना-
दतः सामान्यतो नपुंसकसिद्धत्वमेवोचितं प्रकारशब्दस्य च अज-
हसिद्धकत्वाच्च नपुंसकसिद्धत्वमिति भावः । 'रजतत्वप्रकारकत्वस्येति
भ्रमस्य ज्ञाने प्रकाररौभूतस्य रजतत्वप्रकारकत्वस्येत्यर्थः, शुक्तिविशेष्यक-
त्वस्य चेत्यपि बोधं, 'अन्यथा' रजतत्वप्रकारकत्वस्य भ्रमेऽसत्त्वे,
'भ्रान्तीति रजतत्वाभाववद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नरजतत्वप्रकारकत्वाग्रय-
ज्ञानोच्छेद इत्यर्थः, 'प्रमाणाभावादिति, 'प्रमाणं' प्रमा, तस्यां रज-

(१) भ्रमोच्छेद इति क० ।

(२) प्रतियोगित्वमनुयोगित्वान्वयबोधस्य अन्वयस्याभेदः स च प्रकारस्येति
भावः ।

वात् । ननु प्रतारकवाक्ये व्यभिचारः विशेषदर्शनेन
तत्र संसर्गज्ञानाभावात् । न च संसर्गमप्रतीत्य वाक्य-

तत्वाभाववद्विशेष्यकलाच्छिन्नरजतत्वप्रकारकत्वाभावादित्यर्थः, भ्रम-
प्रमातिरिक्तं च विशिष्टज्ञानमप्रसिद्धमिति भावः^(१) ।

केचित्तु 'अन्यथा' भ्रमविषयकज्ञानमात्रे शुक्लादौ रजतत्वा-
देर्व्यधिकरणस्य प्रकारत्वे, 'भ्रान्तीति रजतत्वाभाववद्विशेष्यकरज-
तत्वप्रकारकज्ञानोच्छेद इत्यर्थः, 'प्रमाणेति, तथा सति भ्रम-
ग्राहकस्य सर्वस्यैव ज्ञानस्य शुक्लादौ रजतत्वादिवैशिष्ट्यावगाहित्वेन
शुक्लादौ तद्भाववत्त्वावगाहनासम्भवेन रजतत्वाभाववति शुक्लादौ
रजतत्वप्रकारकत्वरूपभ्रान्तित्वावगाहनासम्भवादिति भाव इत्याहुः ।

अन्ये तु 'अन्यथा' असद्वैशिष्ट्यविषयकत्वस्य भ्रमत्वरूपत्वे, 'भ्रा-
न्युच्छेदः' भ्रममात्रस्यैवोच्छेदः, 'प्रमाणेति, ज्ञानज्ञानस्येत्यादिव्याप्ति-
बलान् भ्रान्तिग्राहकस्य सर्वस्यैवासद्वैशिष्ट्यविषयकतया भ्रमत्वेन विष-
यासाधकत्वादिति भाव इत्याहुः । तदसन्, शुक्तौ रजतत्वस्यासद्वैशि-
ष्ट्यविषयकत्वेऽपि भ्रमाग्रे भ्रमत्वाग्रे च प्रमात्वानपायादिति सङ्कोपः ।

'ननु प्रतारकेति वस्तुगत्या घटवति भूतत्वे परप्रतारणेच्छया
प्रयुक्ते घटाभाववद्भूतत्वमिति विसम्नादिवाक्ये इत्यर्थः, तेन 'भ्रान्त-
प्रकारकवाक्ये च व्यभिचार इत्ययिमग्रन्थेन न पौनरुक्त्यमिति श्रेयं,
'विशेषेति प्रतारकस्य वक्तुर्घटवद्भूतत्वमिति स्वस्य निःसृष्टसत्त्वेने-
त्यर्थः, 'संसर्गति घटाभाव-भूतत्वयोः संसर्गज्ञानाभावादित्यर्थः ।

(१) विशिष्टेत्यनेन निर्विकल्पकज्ञानव्यावृत्तिः तथाच भ्रम-प्रमातिरिक्तस्य
निर्विकल्पकज्ञानस्य प्रसिद्धत्वेऽपि न क्षतिः ।

रचना न सम्भवतीत्याहार्यं तस्य संसर्गज्ञानं सम्भव-
तीति^(१) वाच्यं । तावत्पदज्ञानादेव शुकस्येव वाक्यरच-

न च बाधाभावरूपयोग्यताविशेषितहेतोस्तथाभावात् कथं व्यभि-
चार इति वाच्यम् । 'योग्यताविरहाच्चेत्यनेनास्य दोषस्थाने स्तय-
नेव वक्ष्यमाणत्वात् ।

केचित्तु अन्वयप्रयोजकरूपवत्त्वं योग्यता हेतौ प्रविष्टेति
धर्मेषामग्रहते, 'नन्विति, तथाच 'प्रतारकवाक्ये' इत्यस्य करका-
करणकोन सेक इति आनानेन परस्य करकाकरणकत्वेन सेक-
बोधो भवत्विति प्रतारणेच्छया प्रयुक्ते पयसा सिञ्चतीति वाक्ये
इत्यर्थः, अथे च बाधाभावरूपयोग्यता हेतौ प्रविष्टेत्यभिप्रायेण
'योग्यताविरहाच्चेति समाधास्यत इत्याहुः ।

'संसर्गं' एकपदार्थेऽपरपदार्थसंसर्गं, 'वाक्यरचना' वाक्योद्देशक-
प्रवृत्तिः, 'आहार्येति, तस्याप्रतिबन्धत्वादिति भावः । यद्यपि
आहार्यज्ञानसन्नेऽपि प्रमापूर्वकत्वपर्यवसायिसाध्यविरहाद्वाभिचार-
स्तदवस्त एव, तथापि स्फुटत्वात् तदुपेक्ष्य दूषणान्तरमाह,
'तावत्पदेति सुखादिरूपेष्टसाधनतया आतुपूर्वीं ज्ञानादेवेत्यर्थः,
वाक्यार्थज्ञानं विनापीति शेषः । ननु पक्ष्याद्यतिरिक्तस्य वाक्या-
स्तुल्लङ्घनी वाक्यार्थज्ञानरूपेष्टसाधनताज्ञानमेव हेतुरिति स्ववि-
षयकज्ञानेच्छादारा प्रतारणास्तलेऽपि वाक्यार्थज्ञानमवश्यमपेक्षि-

(१) तस्य संसर्गस्य ज्ञानमस्तीतीति क० ।

नोपपत्तेः । अन्यथापि तस्यैव तन्त्रत्वादिति चेत्, न, एतद्वाक्यमेतस्य पदार्थसंसर्गं बोधयिष्यतीत्याशयेन वाक्यप्रयोगात् तस्यापि संसर्गज्ञानात् योग्यताविरहाच्च । अतएव विसम्बादिवाक्ये शुकवदुच्चरिते न

तमित्यत आह, 'अन्यत्रापीति पक्षि-पशुभिन्नस्य मूर्ख-बाह्यकादे-
वाङ्मानुकूलकृतावपीत्यर्थः, 'तस्यैव' सुखादिरूपेष्टसाधनत्वेनानुपूर्वी-
ज्ञानस्यैव । 'आशयेनेति इच्छयेत्यर्थः । अन्यथाज्ञातार्थस्यान्यथा-
बुबोधयिषायाः^(१) प्रतारणत्वादिति भावः । 'तस्यापि' प्रतारक-
स्यापि, 'संसर्गज्ञानादिति पदार्थानां^(२) परस्परसंसर्गज्ञानादित्यर्थः,
संसर्गबोधनेच्छां प्रति संसर्गज्ञानज्ञानद्वारा संसर्गज्ञानस्थापेक्षितत्वात्
संसर्गज्ञानं विना प्रतारणाय असम्भवादिति भावः । न च
विशेषदर्शनसत्त्वात् कथं संसर्गज्ञानमिति वाच्यं । आहार्यसंसर्ग-
ज्ञानस्य यथाकथञ्चित् संसर्गज्ञानस्य^(३) च तत्सत्त्वेऽपि सम्भवात् ।
न च तथापि संसर्गज्ञानजन्यत्वं नास्त्येवेति व्यभिचार इति वाच्यं ।
संसर्गज्ञानपूर्वकत्वमात्रस्य साध्यत्वादित्यभिप्रायात् । ननु तथापि
प्रमापर्थ्यवसायिसाध्यविरहाद्वाङ्मिचार एवेत्यस्तरसादाह, 'योग्यतेति,
बाधविरह एव योग्यता हेतौ प्रविष्टेति भावः । 'अतएव' हेतौ
बाधाभावरूपयोग्यताविशेषणादेव, 'शुकवदुच्चरित इति एकपदार्थ-

(१) एकप्रकारेण ज्ञातार्थस्य प्रकारान्तरेण ज्ञापनेच्छाया इत्यर्थः ।

(२) प्रकृतपदार्थानामिति क० ।

(३) लौकिकाप्रामाण्याश्रयस्येत्यर्थः ।

व्यभिचारः । शब्दात् संसर्गप्रत्ययस्तु योग्यताभ्रमात् ।
अथ संसर्गज्ञानं विना शुकस्यान्यस्य वा सम्बादि-

ऽपरपदार्थसंसर्गज्ञानवदन्येनोचरित इत्यर्थः । यद्यपि तादृशयोग्य-
ताविशेषज्ञानुपादाने प्रमापर्थ्यवसायिषाध्यविरहिषि तप्तात्पर्थ्यक-
विषम्बादिवाक्यमात्र एव व्यभिचारो भवतीति शुकवदुचरित-
त्वपर्थ्यज्ञानुपादानं व्यर्थं, तथापि तादृशवाक्ये एकपदार्थेऽपर-
पदार्थज्ञानमात्रपूर्वकत्वसाध्येऽपि व्यभिचारः सम्भवतीति तावत्प-
र्थ्यज्ञानानुपादानं । न च तथापि शुकोचरिते इत्यस्यैव सम्यक्त्वाच्छु-
कवदिति व्यर्थमेवेति वाच्यम् । शुकोचरिते तात्पर्यगर्भहेत्वभावेन
व्यभिचारासम्भवात् पुंवच्चि तु एकपदार्थेऽपरपदार्थसंसर्गज्ञाना-
भावेऽपि इदं वाक्यं शक-वर्णिकरणत्व-संसर्गाणां ज्ञानं जनयत्विति
सामान्यतप्तात्पर्यसम्भवादिति भावः । ननु यदि तत्र न योग्यता
तर्हि कदाचित् कथं तत्र संसर्गप्रत्ययः हेत्वभावादित्यत आह,
'शब्दादिति, प्रयोजकत्वे पञ्चमौ, 'योग्यताभ्रमादिति, हेतु-
भ्रमादनुमितिरिति भावः । 'संसर्गज्ञानं विनेति अपरपदार्थे
एकपदार्थसंसर्गज्ञानं^(१) विनेत्यर्थः, उचरिते इति शेषः । शुकवाक्ये
तात्पर्यघटितहेत्वभावाद्वाव्यभिचारो न सम्भवतीत्यत आह, 'अन्यस्य
वेति, तथापि अपरपदार्थे एकपदार्थसंसर्गज्ञानाभावेऽपि इदं
वाक्यं भूतस्य-घट-संसर्गाणां ज्ञानं जनयत्विति सामान्यतप्ता-
त्पर्यं सम्भवतीति बोध्यम् । 'भ्रान्तेति वस्तुगत्या घटाभाववति
भूतस्य घटवद्भूतत्वमिति भ्रान्तेन प्रतारणेच्छया प्रयुक्ते घटा-

(१) एकपदार्थेऽपरपदार्थसंसर्गज्ञानमिति ख० ।

वाक्ये भ्रान्तप्रतारकवाक्ये च व्यभिचारः कथं वा तत्र
संसर्गप्रमा वक्तृज्ञानानुमानासम्भवादिति^(१) चेत् ।
न । यदि तत्र संसर्गप्रमा तदा वेदतुल्यतेत्युक्तं ।

भाववद्भ्रुतलमिति वाक्ये इत्यर्थः, योग्यतावत्त्वलाभाय 'भ्रान्तेति,
'व्यभिचार इति प्रकृतैकपदार्थसंसर्गवत्प्रकृतापरपदार्थज्ञानपूर्वकत्वा-
भावादिति भावः । न च भ्रान्तप्रतारकवाक्ये कथं व्यभिचारः
अन्यथा ज्ञातार्थस्थान्यथा बुबोधयिषात्मिकायाः^(२) प्रतारणायाः
संसर्गज्ञानजन्यनियमेन प्रतारणान्यथानुपपत्त्या एकपदार्थसंसर्गवद्-
परपदार्थज्ञानस्याहार्यस्यापि विषयाबाधात् प्रमा रूपस्थावश्यकत्वात्
सामान्यतस्माद्दृशपदार्थज्ञानपूर्वकत्वस्यैव साध्यत्वादिति वाच्यम् ।
साध्ये स्वारसिकज्ञानस्य प्रमालेन विवक्षितत्वात् काकतासौच्य-
सम्वादादाहार्यज्ञानस्य प्रमाणान्तरफलत्वात् । यदा^(३) 'भ्रान्तप्रता-
रकवाक्ये इत्यस्य भ्रान्तप्रतारकस्यैव वाक्यं इति व्युत्पत्त्या करणा-
पाटवजन्यवाक्य इत्यर्थादिति मन्तव्यं । 'तत्र' तेषु स्थलेषु, 'संसर्गप्रमा'
संसर्गज्ञानं, प्रमालपर्यन्तानुधावनस्य व्यर्थत्वात्, 'वक्तृज्ञानेति,
बाधादिति भावः । 'वेदतुल्यतेति वेदे यथा ईश्वरीयसंसर्गप्रमा-
पूर्वकत्वमादाय साध्यसत्त्वं तथा प्रकृतेऽपीत्यर्थः, यदि न संसर्गप्रमा
तदा एतद्वाक्यजन्यप्रतीत्यप्रसिद्ध्या तात्पर्यवटितहेतुभावादेव न

(१) कृतवक्तृज्ञानानुमानासम्भवादित्येति क० ।

(२) अन्यार्थबुबोधयिषात्मिकाया इति ख० ।

(३) साध्य इत्यादिः यदेत्यन्तः पाठः ख-ग-चिद्धितपुस्तकद्वये नास्ति ।

आकाङ्क्षा-योग्यतासत्तिश्च ज्ञातोपयुज्यते, अन्यथा
शब्दभ्रमानुपपत्तेरिति । उच्यते । अर्थज्ञानं प्रवर्त्तकं

व्यभिचार इति भावः । 'उक्तमिति प्रत्यक्षखण्डे उत्पत्तिवादे
इत्यर्थः । ननु आकाङ्क्षादिज्ञानं विनापि शब्दश्रवणान्तरमनु-
भवशिद्धः पदार्थसंसर्गबोधः स वैशेषिकमते कथं स्यात् हेतुविशेष-
णीभूताकाङ्क्षाद्यज्ञानेनानुमानासंभवात् अतः शब्दोऽवश्यं मानान्त-
रमङ्गीकारार्थं इत्यत आह, 'आकाङ्क्षेति, भवन्मतेऽपि शब्दबोधे
इति शेषः । 'अन्यथेति यदि ताः स्वरूपसत्यः शब्दधीकारणा-
नीत्यर्थः, (१) 'शब्देति शब्दबोधस्याकाङ्क्षादिभ्रमेणानुपपत्तेरित्यर्थः,
स्वरूपसदाकाङ्क्षादेरभावादिति भावः । यथाश्रुतन्तु न सङ्गच्छते
योग्यतायाः स्वरूपसदुपयोगित्वे शब्दभ्रमानुपपत्तावपि आकाङ्क्षा-
सत्योः स्वरूपसदुपयोगित्वे तदिरहात् वङ्गिना सिद्धतीत्यादौ
शब्दभ्रमसत्त्वेऽपि स्वरूपसत्योस्तयोः सत्तादिति धेयम् । तस्माद-
नेनैव प्रकारेण सर्वत्र शब्दात् संसर्गबोधो भविष्यति किं शब्दस्य
प्रमाणान्तरत्वेनेति वैशेषिकाणां पूर्वपक्षः तत्र गूढाभिसन्धिः
समाधानमाह, 'अर्थज्ञानमिति इदम्भावच्छिञ्जे तादात्म्यसम्बन्धेन
रजतप्रकारकं ज्ञानमित्यर्थः, 'प्रवर्त्तकं' इदं रजतं न वेत्यादि-
संग्रहाभावप्रयोजकं, तादृशसंग्रहप्रतिबन्धकमिति यावत्, यथाश्रु-
तन्तु न सङ्गच्छते रजतादिनिष्ठेष्टसाधनतादिज्ञानस्य उपादान-
प्रत्यक्षविधया इदं रजतमित्यादिप्रत्यक्षस्य च प्रवृत्तिर्हेतुत्वेनेदं

(१) शब्दधीकारणानीति शेष इति क० ।

न तु तज्ज्ञानज्ञानं गौरवात् व्यभिचाराच्च, अतो
रजतज्ञानवानयमिति ज्ञानं न प्रवर्त्तकं किन्त्विदं
रजतमिति ज्ञानं, इदमपि ज्ञानं रजतविषयकमिति

रजतमित्यादिवाक्यजन्यशब्दबोधस्य कापि प्रवृत्त्यनुपधायकत्वात् ।
यदा 'प्रवर्त्तकं' तादात्म्यसम्बन्धेन रजतादिप्रकारकप्रवृत्तिस्वरूपयो-
ग्यमित्यर्थः, तथाच प्राचाक्षये तदिशेष्यक-तत्संसर्गक-तत्प्रकारक-
प्रवृत्तित्वावच्छिन्नं प्रति तादृशज्ञानत्वेन शब्दबोधादिसाधारणेन
सामान्यतः कार्य-कारणभावान्तराभ्युपगमाच्छब्दबोधाऽपि तादृश-
प्रवृत्तिस्वरूपयोग्य इति मासङ्गतिः, एवमप्येऽपि । 'न तु तज्ज्ञान-
ज्ञानमिति न तु तादृशज्ञानज्ञानमित्यर्थः, 'व्यभिचाराच्चेति
तादृशज्ञानज्ञानसत्त्वेऽप्युक्तसंग्रयोत्पादाच्चेत्यर्थः, यद्वाक्ये इदं रजत-
मित्याद्यभेदप्रत्यक्षाख्यायमानायां प्रवृत्तौ व्यभिचाराच्चेत्यर्थः । सामा-
न्यत उक्तमर्थं^(१) प्रकृते योजयति, 'रजतज्ञानेति रजतपदार्थसंसर्ग-
वदिदम्पदार्थज्ञानवानित्यानुमानिकं ज्ञानमित्यर्थः, ज्ञानवानयमि-
त्यभिधानन्तु आकाङ्क्षादिमद्वाक्यप्रयोक्तृत्वलिङ्गकपुरुषपक्षकानुमाना-
भिप्रायेण, प्रकृते तु तादृशज्ञानपूर्वकमिदमिति बोध्यम्, 'इदं
रजतमिति इदं रजतमित्याकारकं ज्ञानमित्यर्थः, अर्थज्ञानं प्रवर्त्त-
कमित्यर्थार्थज्ञानपदेन रजतविषयकं ज्ञानमुक्तमिति भ्रमेणाशङ्कते,
'इदमपीति, संसर्गविशेषणतया रजतपदार्थत्वरूपेण रजतस्थायि

(१) सामान्यत उक्तेति ख०, ग० ।

चेत्, सत्यं, न तु रजतत्वप्रकारकं प्रवर्तकञ्च तथा,
अन्यथा भ्रान्तस्येव भ्रान्तिज्ञस्यापि प्रवृत्तिप्रसङ्गः

भानादिति भावः । भ्रमन्निराकरोति, 'सत्यमिति, 'न तु रजतत्व-
प्रकारकमिति न तु रजतत्वात्मकतादात्म्यसम्बन्धेन इदन्वावच्छिन्ने
रजतप्रकारकमित्यर्थः, यथाश्रुते 'किञ्चेत्यादिना वक्ष्यमाणेन पौन-
रुत्थापत्तेः, तथाच इदं रजतमित्यादिवाक्यश्रवणानन्तरमिदं
रजतं न वेति संशयाभावस्यानुभवसिद्धतया तत्प्रतिबन्धकीभूतज्ञान-
मावश्यकं तच्चोक्तानुमानाच्च निर्वहतीति तन्निर्वाहय शब्दस्य
मानान्तरत्वं । यदा इदं रजतमित्यादिवाक्यश्रवणानन्तरं तादा-
त्म्यसम्बन्धेन रजतप्रकारकप्रवृत्तिस्वरूपयोग्यं ज्ञानं सर्वसिद्धं तच्चो-
क्तानुमानाच्च निर्वहतीति तदर्थं शब्दस्य मानान्तरत्वमिति भावः ।

केचित्तु 'न तु रजतत्वप्रकारकमिति न त्विदन्वावच्छिन्ने
समवायसम्बन्धेन रजतत्वप्रकारकमित्यर्थं इत्याहुः, तदसत्, तथा
सति न्यायनयेऽपि इदं रजतमिति वाक्यात् तादृशशब्दबोधा-
सम्भवादसामञ्जस्यापत्तेरिति^(१) ध्येयं ।

ननु ज्ञानं यच्च यच्च यद्यत्प्रकारकं ज्ञानज्ञानमपि तच्च
तत्प्रकारकमिति^(२) नियमादुक्तानुमानमपीदन्वावच्छिन्ने तादात्म्य-
सम्बन्धेन रजतप्रकारकमित्यत आह, 'अन्यथेति तादृशनियम-
इत्यर्थः, 'भ्रान्तस्येव' इदं रजतमिति भ्रमस्येव, 'भ्रान्तिज्ञस्य' तादृ-
शभ्रमविषयकज्ञानमाचक्ष, 'प्रवृत्तिप्रसङ्गः' निरुक्तसंग्रहप्रतिबन्ध-

(१) असङ्गतत्वापत्तेरिति ख०, ग० ।

(२) तत्र तत्त्वसंगर्गक-तत्त्वप्रकारकमितीति क० ।

तदुभयसङ्करापत्तिश्च^(१) । एतेन लक्षणाद्यनुरोधा-
त्तात्पर्यग्रहे वाक्यार्थधीहेतुः तात्पर्यञ्च पदार्थसंसर्ग-
विशेषप्रतीत्युद्देश्यकत्वं, तथाच तद्ग्राहकानुमानादेव
तात्पर्यज्ञानावच्छेदकतया संसर्गसिद्धिरित्यपास्तं^(२) ।

प्रसङ्गः निरुक्तसंग्रथप्रतिबन्धरूपफलोपहितत्वप्रसङ्ग इति यावत्, यदा-
कल्पे 'प्रवृत्तिप्रसङ्गः' निरुक्तप्रवृत्तिस्वरूपयोग्यत्वप्रसङ्गः, 'तदुभयेति
भ्रमविषयकेश्वरज्ञान-भ्रमयोरभेदापत्तिरित्यर्थः, उभयोरेव व्यधिक-
रणप्रकारकज्ञानत्वादिति भावः । 'एतेन' इदन्वावाच्छब्दे तादात्म्य-
सम्बन्धेन रजतप्रकारकज्ञानस्यैव इदं रजतं न वेति संग्रथप्रतिबन्धकत्वेन
तादृशज्ञानस्यैव तादात्म्यसम्बन्धेन रजतप्रकारकप्रवृत्तिस्वरूपयोग्यत्वेन
वा, 'इति परास्तमित्येतेनान्वयः, 'लक्षणादीति लक्षणादिस्त्रले
शब्दबोधे विनिगमकानुरोधेनेत्यर्थः, 'आदिना नानार्थसिद्धिपरिग्रहः,
तात्पर्यग्रहस्याहेतुत्वे यष्टीः प्रवेशयेत्यादौ साक्षणिकस्यै यष्टिधरस्य
साक्षणिकार्थस्यैवान्वयबोधः न तु शक्यार्थस्येत्यत्र विनिगमकाभावापत्तेः
एवं भोजनसमये सैन्धवमानयेत्यादिप्रयुक्ते लवणस्यैवान्वयबोधो न तु
अशक्यस्येत्यत्रापि विनिगमकाभावापत्तेः इति भावः । 'संसर्गप्रतीत्युद्देश-
कत्वमिति^(३) एकपदार्थोपरपदार्थसंसर्गप्रतीतीच्छयोच्चरितत्वमित्यर्थः,
'तात्पर्यज्ञानावच्छेदकतया' तात्पर्यघटकज्ञानावच्छेदकतया, 'संसर्ग-

(१) तदुभयसङ्करापत्तिश्चेति क०, ख० ।

(२) इति परास्तमित्यपि पाठान्तरं ईदृशपाठ एव टीकाकारसम्मत इति ।

(३) 'पदार्थसंसर्गविशेषप्रतीत्युद्देश्यकत्वं' इत्यत्र 'संसर्गप्रतीत्युद्देश्यकत्वं' इति
कस्यचिन्मूलपुस्तकस्य पाठमनुसृत्य ईदृशः पाठो घृतो मधुरानाद्येनेति
सम्भाव्यते ।

किञ्च व्यापकतावच्छेदकप्रकारिकानुमितिरतः^(१) स्मारितपदार्थसंसर्गज्ञानपूर्वकाणीत्यनुमितिः स्यात् न तु

सिद्धिरिति, अतः किं शब्दस्य प्रमाणान्तरत्वेनेति शेषः, अन्यथा संसर्गसिद्धेरनपास्तत्वेनास्त्यक्ततापातात्, 'परास्तमिति, इदं रजतं न वेति संग्रहप्रतिबन्धकज्ञानस्य तादात्म्यसम्बन्धेन रजतप्रकारकप्रवृत्तिस्वरूपयोग्यज्ञानस्य वा अतोऽसम्भवादिति भावः । ननु तथापि निरुक्तसंग्रहप्रतिबन्धकत्वं निरुक्तप्रवृत्तिस्वरूपयोग्यत्वं वा न तावद्विदम्बाषष्ठीविशेष्यक-तादात्म्यसंसर्गकरजतप्रकारकज्ञानत्वेन अपि तु इदम्बाशय-रजतयोरभेदसंसर्गावगाहिज्ञानत्वेन अस्य सामान्यधर्मत्वेन कषुत्वादत एव इदं-रजतयोरभेदः अत्र रजताभेद इत्यादिज्ञानस्यापि तादृशसंग्रहप्रतिबन्धकत्वं तादृशप्रवृत्तिस्वरूपयोग्यत्वेति मन्यते तस्मै शब्दस्य प्रमाणान्तरत्वमनर्थकमेव उक्तानुमानादपि तादृशज्ञाननिर्वाहादित्युच्यते, 'किञ्चेति, 'व्यापकतावच्छेदकेति व्यापकतावच्छेदकत्वेन गृहीतधर्मप्रकारिकैवेत्यर्थः, 'स्मारितपदार्थेति एतद्रजतपदस्मारितार्थसंसर्गवदेतद्विदम्बदस्मारितार्थज्ञानपूर्वकाणीत्यर्थः, 'न तु रजतज्ञानेति न तु रजताभेदवदिदंज्ञानेत्यर्थः, तथाच येनेदम्बाशय-रजतयोरभेदसंसर्गावगाहिज्ञानत्वेनेदं रजतं न वेति संग्रहप्रतिबन्धकत्वं तादात्म्यसम्बन्धेन रजतप्रकारकप्रवृत्तिस्वरूपयोग्यत्वं वा अभ्युपगम्यते तेनापि रजतांशे निरवच्छिन्नरजतत्वप्रकारितानिरूपिता अभेदसंसर्गांशे चाभेदत्वातिरिक्त-

(१) ततः इति ख० ।

रजतज्ञानपूर्वकाणीति तस्मात् प्रवर्त्तकं ज्ञानं शब्दा-
देव । अतएव प्रवृत्त्यर्थमनुवादकता शब्दस्येत्यपास्तं^(१) ।

प्रकारित्वानिरूपिता या इदं रजताभेदवदिति धीविषयिता सेवा-
वच्छेदककोटौ प्रवेग्नौयां, अन्यथा प्रमेयवत् पदार्थवत्प्रमेयसंसर्गवत्
पदार्थसंसर्गवत् रजतीयप्रमेयवत् रजतीयजातिमदित्यादिज्ञानस्याप्युक्ते
संग्रहे प्रतिबन्धकत्वापत्तेः प्रकृतानुमानाच्च तच्च वृत्तं रजतत्वरूपेण
रजतस्याभेदत्वेन च अभेदस्याभावात् पदार्थत्वेनैव रजतस्य संसर्गत्वेनैव
चाभेदस्य भावादिति भावः । 'प्रवर्त्तकं ज्ञानमिति इदं रजतमिति
वाक्यश्रवणानन्तरमनुभवसिद्धस्येदं रजतं न वेत्यादिसंग्रहाभावस्य
प्रयोजकं ज्ञानमित्यर्थः, यदा तादृशवाक्यश्रवणानन्तरमनुभवसिद्धं
तादात्म्यसम्बन्धेन रजतप्रकारकप्रवृत्तिस्वरूपयोग्यं ज्ञानमित्यर्थः, 'श-
ब्दादेवेति, उक्तानुमानव्यवच्छेदमात्रे तात्पर्यं नोक्तानुमानादित्यर्थः,
अतः शब्दो मानान्तरमिति शेषः । जरन्मीमांसकमतं गिराकरोति,
'अत एवेति यत एवोक्तानुमाने स्मारितपदार्थत्वमेव प्रकारः न तु
रजतत्वादिकं अत एवेत्यर्थः, 'इति परास्तमित्यनेनाव्ययः, 'प्रवृत्त्यर्थ'
इदं रजतमित्यादिवाक्यश्रवणानन्तरमिदं रजतं न वेत्यादिसंग्रहा-
भावसम्पत्त्यर्थं तदानीं तादृशसंग्रहप्रतिबन्धार्थमिति यावत्, यदा
तादृशवाक्यश्रवणानन्तरं तादात्म्यसम्बन्धेन रजतप्रकारकप्रवृत्तिस्वरूप-
योग्यज्ञानार्थमित्यर्थः, उक्तरूपानुमानात्तदसम्भवादिति भावः । 'अनु-
वादकता शब्दस्येति उक्तरूपानुमानानन्तरं शब्दानुभवजनकता शब्द-
स्येत्यर्थः, सर्वत्रोक्तानुमितिसामयौसम्भवेनोक्तरूपानुमितेः प्रागुत्पादा-

(१) अत्रापि 'परास्तमिति पाठान्तरं ।

शाब्दानुमित्योर्भिन्नप्रकारकत्वात् एकविषयत्वाभावेन

दिति भावः । तथाच शब्दो न प्रमाणमिति शेषः । प्रमाकरणं हि प्रमाणं प्रमा च अगृहीतमात्राद्यनुभवः गृहीतमात्राद्यनुभवात् इति यावत्, पटो द्रव्यमित्यादिज्ञानोत्तरं जायमानस्य घटो द्रव्यमित्यादिज्ञानस्य प्रमालसम्पादनाय मात्रपदं^(१), स्वसमानाधिकरण-स्वाव्यवहितपूर्ववर्तिनिश्चयाविषयाविषयकेतरानुभव इति फलितार्थः, शाब्दबोधस्य न तथा तस्योक्तानुमितिरूपतादृग्निश्चयाविषयाविषयकत्वात्, संशयोत्तरप्रत्यक्षानुमित्योः प्रमालसम्पादनाय निश्चयत्वेनोपादानं, स्वत्वघटितत्वादननुगतत्ववारणाय^(२) चरमनिषेधद्वयोपादानमिति भावः । एतन्मते शब्दमात्रस्यैव गृहीतमात्राद्यनुभवमात्रजनकत्वेनाप्रमाणत्वं वक्ष्यमाणजरम्भीमांशकमते तु शौकिकशब्दस्यैव तथात्वादप्रमाणत्वं वैदिकस्तु प्रमाणमिति न तेन सह पुनरुक्तिः । 'अतएवेत्यस्यार्थं विदुषोति, 'शाब्देति, 'भिन्नेति शाब्दबोधे रजतत्वादेः प्रकारत्वादानुमितौ च स्मारितपदार्थत्वस्य प्रकारत्वादित्यर्थः, 'एकविषयत्वाभावेनेति शाब्दबोधस्योक्तानुमितिविषयमात्रविषयक-

(१) तथाच तादृग्ज्ञानस्य गृहीतेतरघट्यादित्वेन न गृहीतमात्राद्यहितमिति भावः ।

(२) ननु स्वसमानाधिकरण-स्वाव्यवहितपूर्ववर्तिनिश्चयाविषयाविषयकानुभवः प्रमा इत्यनेनैव सामञ्जस्ये निषेधद्वयोपादानं व्यर्थमित्यत आह, अननुगतत्ववारणाय चरमनिषेधद्वयोपादानमिति, निषेधद्वयोपादानेन प्रतियोगिसत्त्वं सूचितं न त्वनुयोगिसत्त्वं, तथाच स्वसमानाधिकरण-स्वाव्यवहितपूर्ववर्तिनिश्चयाविषयाविषयको यो यः स्वसमानाधिकरण-स्वाव्यवहितपूर्ववर्तिनिश्चयाविषयाविषयको यो यः स्वसमानाधिकरण-स्वाव्यवहितपूर्ववर्तिनिश्चयाविषयाविषयको यो यः इति यावत्, तन्नदनुभवभेदकूटविशिष्टानुभवः प्रमा इति फलितार्थः स्वपदद्वयं भेदप्रतियोग्यनुभवपरमिति ।

अननुवादकत्वात् तस्यैव प्रमाणत्वात् । नन्वेते पदार्था-

त्वाभावेनेत्यर्थः, 'अननुवादकत्वादिति गृहीतमात्रयाहीतरत्वादित्यर्थः, 'तस्यैव' तस्यापि शब्दस्यापीति यावत्, 'प्रमाणत्वादिति गृहीतमात्रयाहीतरानुभवकरणत्वादित्यर्थः, इदञ्च सुगमसमाधानत्वाद्गुणं । वस्तुतस्तु सर्वत्र शाब्दबोधपूर्वमुक्तरूपानुमितिसामग्रीसत्त्वे मानाभावेन यत्र प्रथमं नैतादृशानुमितिसामग्री तत्रैव गृहीतमात्रयाहीतरानुभवकरणत्वसम्भवः । किञ्च स्वसमानाधिकरण-स्वास्थ्यवहितपूर्ववर्तिनिश्चयाविषयाविषयकेतरानुभवत्वं न प्रमात्वं तथा सति घटः सत्तावानित्याद्यनुमितेः परामर्शविषयमात्रविषयकत्वेनाप्रमात्वापत्तेः,^(१) परन्तु अगृहीतयाहि-तदिश्रेय्यक-तत्प्रकारकानुभवत्वं तत्र तत्प्रमात्वं, अगृहीतयाहिलञ्च गृहीतयाहीतरत्वं स्वसमानाधिकरण-स्वास्थ्यवहितपूर्ववर्तिस्वसमानाकारनिश्चयविषयविषयकेतरत्वमिति यावत्, तथाच स्वसमानाधिकरण-स्वास्थ्यवहितपूर्ववर्ति-स्वसमानाकारनिश्चयविषयविषयकेतरतदिश्रेय्यक-तत्प्रकारकानुभवत्वं तत्र तत्प्रमात्वं, तादृशानुभवकरणत्वञ्च तत्र तत्प्रमाणत्वमिति फलितं,

(१) परामर्शविषयमात्रविषयकत्वेन घटः सत्ताव्याप्यवानिति परामर्शविषयमात्रविषयकत्वेनेत्यर्थः । न च पर्वतो वह्निय्याप्यवानिति परामर्शोत्तरं जायमानायाः पर्वतो वह्निमानित्यनुमितेः परामर्शविषयमात्रविषयकत्वेन प्रमात्वापत्तिसम्भवे प्रसिद्धस्यानपरित्यागोनिर्वीज इति वाच्यं । पर्वतीयवह्नेः प्रागननुभवात् तादृशपरामर्शस्य वह्नित्वेन महानभौयवद्भादिविषयकत्वेन उक्तानुमितेस्तादृशपरामर्शाविषयपर्वतीयवह्निविषयकत्वेनाप्रमात्वासम्भवात् ।

स्तात्पर्यविषयमिथःसंसर्गवन्तः आकाङ्क्षादिमत्पदस्मा-

स्वसमानाकारलक्ष्णं स्वस्मिन् यादृशी तद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नतत्प्रकारिता तादृशतद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नतत्प्रकारिताग्राहितं, इत्यस्योक्तानुमानस्य ग्राह्यबोधसमानाकारलक्ष्णमेव नास्ति ग्राह्यबोधे तावदेकपदार्थोपरपदार्थः प्रकार उक्तानुमाने च तत्संसर्गइति भेदादिति कुतः ग्राह्यबोधस्याप्रमालं । एतेन तात्पर्यज्ञानं यदि ग्राह्यधीचेतुस्तदा ग्राह्यमात्रस्यैव गृहीतमात्रघातानुभवमात्रजनकत्वात्प्रमाणत्वं तात्पर्यस्य तद्विशेष्यक-तत्प्रकारकप्रतीतीच्छयोच्चरितलक्ष्णतया तज्ज्ञान एव ग्राह्यबोधविषयीभूतस्य सर्वस्यैव प्रथमं भानादित्यपि निरस्तं । यथोक्ततात्पर्यज्ञानस्य ग्राह्यधीसमानाकारत्वाभावादिति ध्येयम् । ननु मा भूदुक्तानुमानादिदत्त्वावच्छिन्ने रजतत्वादिप्रकारेण रजतादिसंसर्गज्ञानं तथापि विशिष्य पदार्थपञ्चकादौदृशानुमानाद्भवित्यतीत्याशयेनाशङ्कते, 'नश्चिन्ति, 'एते पदार्था इति इदत्त्वाश्रयरजतादय इत्यर्थः, 'तात्पर्येति तात्पर्यविषयीभूतो यः परस्परसंसर्गस्तदन्त इत्यर्थः, अत्र इदत्त्वाश्रयरजतादयस्तात्पर्यविषयसंसर्गवन्त इति साधे इदं रजतं न वेत्यादिसंग्रथनिवर्त्तकज्ञानस्य न निर्वोचः इदं रजतसंसर्गवदित्याकारकमिष्यस्यैव तादृशसंग्रथनिवर्त्तकत्वादतो यत्र यस्य संसर्गबोधो वस्तुतः शब्दाज्जायते तं पञ्चयित्वा तात्पर्यविषयीभूततत्संसर्गः साधनीयः इति साभाय 'मिथः-पदं, तथाच इदं रजतमित्यादौ इदं रजतसंसर्गवदित्यादिक्रमेण साधं, रजतमानयेत्यादौ च कर्मत्वं रजतसंसर्गवदानयनं रजतकर्म-

त्वसंभर्गवत्कृतिस्तात्पर्यविषयीभूतानयनसंसर्गवतीत्यादिक्रमेण नामैव साध्यं पक्षोऽपि नाना समूहास्तन्मना त्वसुमितिः, आनयेत्यत्र यदानयन-कृतयोरनुकूलत्वसंसर्गं तात्पर्यं तदा कृतिं पक्षीकृत्यानयनसंसर्गसाधने कृतौ आनयनस्य विषयत्वसंसर्गस्यापि सिद्धिर्मा भूदिति 'तात्पर्यविषयेति संसर्गविशेषणं । न च तत्सिद्धौ कृतिविरहः उद्देश्यस्यानुकूलत्वसंसर्गज्ञानस्य वृत्तत्वादधिकन्तु प्रविष्टमिति न्यायादिति वाच्यम् । तर्हि तदानौ तद्विषयकबुद्धेरनुभवसिद्ध्या अनुमानादवृत्तत्वात्तदतुरोधेनैव शब्दस्य प्रमाणान्तरत्वापत्तेः । एवं सर्वत्र बोध्यं, तात्पर्यविषयत्वञ्च एतत्पुरुषीयैतत्कालीना या एतदुभयपदजन्यसंसर्गप्रतीतीच्छा तद्विषयत्वं, तेन न संसर्गमात्रस्यैव पुरुषान्तरीय-कालान्तरीय-वाक्यान्तरजन्यप्रतीतीच्छाविषयत्वादर्थान्तरतादवस्थ्यं । आकाङ्क्षानिरूपकत्वमपि संसर्गविशेषणं देयं, इतरथा यदा कृत्यानयनयोरनुकूलत्वे समानकालीनत्वे च संसर्गं तात्पर्यं तदा कृतावानयनस्य समानकालीनत्वसंसर्गस्यापि सिद्धिः स्यात् । आकाङ्क्षानिरूपकत्वञ्च एतत्पदद्वयाकाङ्क्षानिरूपकत्वं वाच्यम्,^(१) अन्यथा तस्यापि कुचिदाकाङ्क्षानिरूपकत्वात् । न च वैशेषिकैः शब्दत्वजातेरनभ्युपगमादाकाङ्क्षानिरूपकत्वं दुर्वचमिति वाच्यम् । तैरपि शब्दत्वजातिरभ्युपेयत एव परन्तु सा जातिरुक्तानुमितिवृत्तिरनुमितिलव्याप्येत्वेवाभ्युपगमात् । अस्तु वा तत्संसर्गभिन्नसंसर्गत्वमेवाकाङ्क्षानिरूपकसम्बन्धत्वमिति न काप्यनुपपत्तिः । इदं रजतमित्यादौ इदंपक्षक-रजतसंसर्गसाध्यकानुमाने तु तात्पर्य-

(१) बोध्यमिति ख०, ग० ।

विषयत्वं संसर्गविशेषणमनुपादेयं इदं-रजतयोरभेदसंसर्गं समान-
 कास्त्रीनलसंसर्गं च तात्पर्यद्वयायां समानकास्त्रीनलसंसर्गसिद्धिवा-
 रणाथावश्यं आकाङ्क्षानिरूपकत्वेन संसर्गो विशेषणीयः, तथाच
 तत एवाभेदसंसर्गमात्रे तात्पर्यद्वयायामपि तात्पर्याविषयसंसर्गान्त-
 रसिद्धिवारणात् संसर्गान्तरस्य तथाकाङ्क्षानिरूपकत्वविरहात्, एवं
 रजतमानयेत्यादावपि कर्मत्वपक्षक-रजतसंसर्गसाध्यकानुमाने तात्प-
 र्यविषयत्वं संसर्गविशेषणमनुपादेयम् रजत-कर्मत्वयोराधाराधेयभावे
 समानकास्त्रीनले च संसर्गं तात्पर्यद्वयायां कर्मत्वे रजतस्य संस-
 र्गसिद्धिवारणाथावश्यमाकाङ्क्षानिरूपकत्वेन संसर्गो विशेषणीयः,
 तथाच रजत-कर्मत्वयोराधाराधेयभावसम्बन्धमात्रे तात्पर्यद्वया-
 यामपि तत एव तात्पर्याविषयसमानकास्त्रीनलादिसंसर्गसिद्धेर्वा-
 रणादिति बोध्यम् । 'आकाङ्क्षदीति रजतपदाकाङ्क्षादिमत्पद-
 स्मारितत्वादित्यर्थः, आदिना योग्यतापरिग्रहः, अत्र स्मारितत्वमात्रं
 घट-पटयोरपीति रजतपदयोग्यतावत्पदस्मारितत्वमुक्तं, रजतपद-
 योग्यतावत्त्वं रजतपदार्थाबाधितार्थकत्वं । न च रजतपदयोग्यता-
 वत्पदस्मारितत्वं रजतमानयेत्यत्राम्पदोपस्थापिते कर्मत्वे वर्तते तच्चेदं
 रजतमित्यत्र यदिदम्यद-रजतपदे तदुभयनिष्ठाकाङ्क्षानिरूपकतदु-
 भयतात्पर्यविषयीभूतरजतसंसर्गो नास्तीति व्यभिचार इति वाच्यम् ।
 एतद्रजतपदार्थाबाधितार्थकैतदिदम्यदस्मारितत्वस्य हेतुत्वान् यद्यद्र-
 जतपदार्थाबाधितार्थकयत्पदस्मारितं भवति तत्तत्पदद्वयतात्पर्य-
 विषयीभूततत्पदद्वयनिष्ठाकाङ्क्षानिरूपकरजतसंसर्गवद्भवति रजतेने-
 त्यादिवाक्यस्रष्टापदादिस्मारितरजतनिष्ठकरणत्वादिवदिति सामान्य-

सुखी व्याप्तिः । न च तथापि रजतपदार्थत्वं रजतपदजन्यस्मृति-
 विग्रेह्यत्वं तच्च लक्षणादिना घटादावपीति घटादिसाक्षिकरजत-
 पदघटितरजतमानयेत्यादिवाक्यस्याम्पदोपस्थापिते घटनिष्ठकर्मत्वे
 व्यभिचार इति वाच्यम् । रजतासक्तिमत्त्वेन रजतपदविग्रेषणात्,
 रजतासक्तिश्च रजतान्यविशिष्यकस्यत्यनुपधायकत्वं । न च तथापि
 रजतमानयेत्यचाम्पदेन कर्मत्वत्वरूपेण स्मारिते घटनिष्ठकर्मत्वे व्यभि-
 चार इति वाच्यम् । रजतपदार्थाबाधितार्थकत्वपदेन रजतपदार्थ-
 बाधितार्थापस्थापकभिन्नत्वस्य विवक्षितत्वात् घटनिष्ठकर्मत्वस्य रजत-
 पदार्थं बाधितत्वात् । एवञ्च यद्रजतान्यविशिष्यकस्यत्यनुपधायकयद्र-
 जतपदजन्यस्मृतिविग्रेह्यबाधितार्थापस्थापकभिन्नयत्पदस्मारितं भवति
 तत्तत्पदद्वयतात्पर्यविषयीभूततत्पदद्वयनिष्ठाकाङ्क्षानिरूपकरजतसंस-
 र्गवद्भवतीति सामान्यतो व्याप्तिः फलिता । न च तथापि शुको-
 दीरितेऽप्रत्यायके रजतमानयेत्यचाम्पदोपस्थापिते रजतनिष्ठकर्मत्वे
 व्यभिचारः तच्च तात्पर्यगर्भसाध्याप्रसिद्धेः तात्पर्यवत्त्वेन हेतुविग्रेषणेऽपि
 रजत-कर्मत्वयोस्तादात्म्यसंसर्गतात्पर्यके रजतमानयेत्यचाम्पदोपस्था-
 पिते रजतनिष्ठकर्मत्वे व्यभिचारः तात्पर्यविषयीभूतरजतसंसर्गस्य
 रजततादात्म्यस्य रजतकर्मत्वेऽभावादिति वाच्यम् । इदं रजतमान-
 येत्यादौ इदं कर्मत्वादिपक्षक-रजतसंसर्गसाध्यकानुमाने तात्पर्यविष-
 यत्वस्य संसर्गविग्रेषणत्वाभावेन व्यभिचारविरहात्, यच्च तु तात्पर्य-
 घटितं साध्यमुपादीयते तच्च योग्यताघटकाबाधितत्वस्य तत्तत्पद-
 द्वयतात्पर्यविषयीभूतसंसर्गस्य विवक्षणीयत्वात् । आकाङ्क्षाविग्रेषणो-
 पादानञ्च रजतं कर्मत्वमित्यत्र रजतपदार्थाबाधितार्थापस्थापककर्म-

लपदोपस्थापिते रजतनिष्ठकर्मले रजतपद-कर्मलपदोभयनिष्ठाका-
 ङ्गानिरूपकरजतसंसर्गवत्त्वाभावेन व्यभिचारवारणाय, कर्मलपदस्य
 रजतपदाकाङ्गावत्त्वविरहात् । यद्यपि कर्मलपदेऽपि तादात्म्यसम्बन्धेन
 रजतपदाकाङ्गावत्त्वमस्येव तथापि तत्तत्पदद्वयनिष्ठाकाङ्गानिरूपक-
 सम्बन्धेनावधितत्वं योग्यताघटकं वाच्यमेतस्माभावेव चाकाङ्गापद-
 भिति भावः । हेल्मररदमाह, 'योग्यतेति एतद्रजतपदयोग्यतास-
 त्तिमत्त्वे सति रजतसंसर्गपरैतदम्पदस्मारितत्वादित्यर्थः, यद्यद्र-
 जतपदयोग्यतासत्तिमत्त्वे सति रजतसंसर्गपरयत्पदस्मारितं भवति
 तत्तत्पदद्वयतात्पर्यविषयीभूतसंसर्गवद्भवति रजतेनेत्यादिवाक्यस्यटा-
 पदादिस्मारितरजतनिष्ठकरणत्वादिवदिति सामान्यमुखी ध्याप्तिः
 अतोनाम्यथदृष्टान्तासिद्धिः, अत्र रजतमानयेत्यचाम्पदेन कर्मल-
 रूपेण स्मारिते घटनिष्ठकर्मले व्यभिचारवारणाय रजतपदयोग्य-
 तावत्त्वं विशेषणं, रजतपदयोग्यता च रजतपदजन्यस्यतिविशेष्यावा-
 धितत्वं, तथापि वक्त्रा यत्र रजतसंसर्गप्रतीतीच्छ्रया रजतमानयेत्या-
 दिवाक्यं प्रयुक्तं ओचा च लक्षणया रजतपदेन घटः स्मारितः अम्-
 पदेन च घटनिष्ठकर्मलं स्मारितं तत्र घटनिष्ठकर्मले व्यभिचार-
 इति रजतपदासत्तिमत्त्वं विशेषणं, तदर्थस्य रजतपदजन्यरजतमा-
 चविशेष्यकस्यतिसमानकाञ्चीनस्यतिगोचरत्वं, माचपदोपादानाद्यत्र
 रजतमानयेत्यादिवाक्यस्यरजतपदेन रजत-घटोभयविशेष्यकसमूहा-
 सम्बन्धस्यतिर्जनिता तत्र घटनिष्ठकर्मले न व्यभिचारः, स्यतिद्वयाज-
 नकलेन च रजतपदं विशेषणीयं नातः क्रमिकरजत-घटविशेष्यक-
 स्यतिद्वयमादाय तद्दोषतादवस्थं निस्तात्पर्य्यकेण घटादिसंसर्गता-

रितत्वात् योग्यतासत्तिमत्त्वे सति संसर्गपरपदस्मारि-
तत्वाद्वा, अनाप्तोक्ते योग्यताविरहात् न व्यभि-
चारः, तत्र बाधकसत्त्वात्, तज्जन्यज्ञानस्य भ्रमत्वात्

त्पर्य्यक्तेण वा रजतपदोत्तरामादिपदेन स्मारिते रजतकर्मत्व-कर-
णत्वादौ व्यभिचारवारणाय रजतसंसर्गपरत्वप्रवेशः^(१) । यद्यप्येवमपि
रजत-कर्मत्वयोः तादात्म्यसंसर्ग एव तात्पर्य्यदृश्यामाधाराधेयभावेन
रजताबाधिते रजतकरणत्वादौ व्यभिचारस्तथापि तात्पर्य्यविषय-
संसर्गणाबाधितार्थकत्वविवक्षणाच्च व्यभिचार एतस्माभाय तदुपादान-
मिति^(२) ध्येयं । ननु करकाभिप्रायेण प्रयुक्ते पयसा सिञ्चतीति
वाक्ये व्यभिचार इत्यत्र आह, 'अनाप्तोक्त इति, योग्यताविरह एव
कुतस्तदाह, 'तत्रेति, 'बाधकसम्भवात्'^(३) बाधकसत्त्वात् । नन्वन्वय-
प्रयोजकरूपवत्त्वमेव योग्यता सा च तत्राख्येवेत्यत्र आह, 'तज्जन्येति,
तथाचान्वयप्रयोजकरूपवत्त्वस्य योग्यतात्वे तज्जन्यज्ञानस्य भ्रमत्वं न
स्यात् योग्यताभ्रमस्य तत्प्रयोजकस्याभावादतो बाधविरह एव
योग्यतेति भावः । नन्वेवं द्रवीभूतजलाभिप्रायेण प्रयुक्तं पयसा
मिञ्चतीति वाक्यमपि प्रमाणं न स्यादयोग्यत्वात् न ह्येकाकारवा-

(१) रजतसंसर्गपरतेतीति ख०, ग० ।

(२) तात्पर्य्यविषयसंसर्गणाबाधितत्वलाभाय तदुपादानमितीति ख०, ग० ।

(३) टीकाकृता ईदृशपाठधारणेन 'बाधकसत्त्वात्' इत्यत्र कुत्रचिन्मूलपुस्तके
'बाधकसम्भवात्' इति पाठो वर्तत इत्यनुमीयते ।

एकाकारवाक्यस्यापि बाधकसत्त्वासत्त्वाभ्यां योग्या-
योग्यत्वात् । अथ प्रतिपत्तुर्जिज्ञासां प्रति योग्यता
सा च श्रोतरि तदुत्पाद्यसंसर्गावगमप्रागभावरूपा-
काङ्क्षा बाधकप्रमाविरहे योग्यता अव्यवहितसंसर्ग-
प्रतियोगिज्ञानमासत्तिः ताश्च स्वरूपसत्यो हेतवो न तु
ज्ञाताः गौरवात् तद्बोधं विनाऽन्वयानुभवे विलम्बा-
भावात् संसर्गनिरूप्यत्वेन प्रथमं दुरवधारणत्वाच्चेति
न तानि लिङ्गविशेषणानीति चेत्, न, योग्यतादि-

क्यस्य योग्यत्वमयोग्यत्वञ्च सम्भवतीत्यत आह, 'एकाकारवाक्य-
स्येति, 'बाधकेति विषयबाधसत्त्वासत्त्वाभ्यामित्यर्थः । 'अथेति, यद्यपि
योग्यतादिज्ञानस्य कारणत्वं व्यवस्थापितमेव तथापि संसर्गघटितत्वेन
दुर्घटत्वाच्च तासां ज्ञातानां शब्दबोधोपयोगित्वमिति दूषणोद्घा-
राय पुनराग्रहेयं । 'प्रतिपत्तुः' श्रोतुः, 'जिज्ञासां प्रति योग्यतेति,
अजिज्ञाशोरपि वाक्यार्थबोधाद्योग्यतानुधावनं । योग्यतामेव विदु-
षोति, 'तदुत्पाद्येति प्रकृतवाक्योत्पाद्येत्यर्थः, 'बाधकेति एकपदार्थ-
ऽपरपदार्थसंसर्गाभावनिस्ययाभाव इत्यर्थः, 'अव्यवहितेति एकसंसर्ग-
प्रतियोगिज्ञानाव्यवहितापरसंसर्गप्रतियोग्युपस्थितिरित्यर्थः, 'हेतवः'
अस्मन्मये शब्दधीहेतवः, 'न तानि लिङ्गविशेषणानीति,^(१) तासां

(१) न ता लिङ्गविशेषणानीतीति ख०, इत्येव पाठः खचिह्नितमूलप्रुक्तके
वर्तते ।

शून्यत्वेऽपि तदभिमानेन संसर्गप्रत्ययादन्यथा शब्दा-
भासोच्छेदप्रसङ्गः । राजा पुत्रमाकाङ्क्षति पुरुषं वेति
संग्रहे विपर्यये च वाक्यार्थधीप्रतिबन्धाच्च, योग्यता-

लिङ्गविशेषणत्वे तासामज्ञानदशायामपि वाक्यार्थबोधो जायते च
न स्यादिति तदतुरोधेन शब्दस्यातिरिक्तप्रमाणत्वापत्तेरिति भावः ।
नन्विदमेवाधिभूमित्यत आह, 'अन्यथेति, तदभिमानेन संसर्गप्रत्यय-
इत्यर्थः, 'शब्दाभासेति निराकाङ्क्षणासम्पाद्योग्यवाक्यात् शब्दा-
भासो न स्यादित्यर्थः, तथाच उक्तरूपा नाकाङ्क्षादयः किन्तु
तात्पर्यविशेष आकाङ्क्षा, पदाव्यवधानमासक्तिः, (१) तदभावप्रमा-
विरहः यत्र यस्य येन सम्बन्धेनान्वयः तत्र तेन संसर्गेण तद्वत्त्वं वा (२)
योग्यता, हेतुनिविष्टमपीदमेव आकाङ्क्षादिकं, तज्ज्ञानञ्च न्याय-
मतेऽपि शब्दधीहेतुरिति भावः । आकाङ्क्षानिश्चयस्य हेतुत्वे
युक्तान्तरमाह, 'राजा पुत्रमिति राजा पुत्रविशेष्यकतात्पर्यप्रकारः
पुरुषविशेष्यकतात्पर्यप्रकारो वेत्यर्थः, 'विपर्यय इति राजा पुरुषं
नाकाङ्क्षतीति व्यतिरेकनिश्चय इत्यर्थः, 'वाक्यार्थधीति अथमेति
पुत्रो राज्ञः पुरुषोऽपसार्थ्यतामिति वाक्यात् पुरुषे राजान्वयधी-
प्रतिबन्धाच्चेत्यर्थः । तथाच यसंग्रह-व्यतिरेकनिश्चयौ यदुत्पत्ति-
प्रतिबन्धकौ तन्निश्चयसङ्घेत्तुरिति नियमबलेन आकाङ्क्षानिश्चयः

(१) पदाव्यवधानमात्रमासक्तिरिति क० ।

(२) तदभावप्रमाविरहः यत्र यस्य येन सम्बन्धेनान्वयधीः तत्र तस्य तत्त्वं-
ग्वत्त्वं तेन संसर्गेण तद्वत्त्वं वेति क० ।

याश्च संग्रयसाधारणं ज्ञानमात्रं हेतुः, स्व-परबाधक-
प्रमाविरहः क्वचित् निश्चीयतेऽपि यथेह घटा नास्ती-
त्यत्र स्वयोग्यानुपलब्ध्या घटाभावनिश्चयेनान्यस्यापि
घटप्रमाविरहो निश्चीयते । क्वचिद्बाधकप्रमामात्र-

कारणमिति भावः । अव्यवधानसंग्रये शाब्दबोधाभावात् तन्निर्णयो-
ऽपि हेतुरिति बोध्यम्^(१) । ननु परप्रमाया अयोग्यत्वेन लिङ्ग-
विशेषणीभूतस्व-परसाधारणतदभावप्रमाविरहरूपयोग्यतायाः सर्वत्र
निश्चेतुमशक्यतया कथमनुमितिरित्यत आह, 'योग्यतायाश्चेति,
'हेतुः' अनुमितिहेतुः, भवन्मते यथा शाब्दबोध इति भावः ।
ननु संग्रयसाधारणमित्युक्तं तन्निश्चयस्य कस्यचिदप्यसम्भवेन^(२)
सर्वत्र तत्संग्रयस्यैव हेतुत्वादित्यत आह, 'स्व-परेति, 'बाधकप्रमा-
विरहः' तदभावप्रमाविरहः, 'अन्यस्यापीति, घटाभाववत्त्वेन हेतु-
नेति शेषः । ननु तथापि तदभावप्रमाविरहरूपाया योग्यतायाः
संग्रयसाधारणं ज्ञानमनुमितिहेतुरित्युक्तं तदभावप्रमाविरहसंग्र-
यदशायां तत्संसर्गात्तुमितेरसम्भवात्तदभावप्रमाविरहसंग्रयसामयी-
दशायां तत्तदभावोभयकोन्मुपस्थिति-विशेषादर्शनादिसत्त्वेन तद-
भावसंग्रयसामग्र्या आवश्यकत्वान्तदभावप्रमाविरहसंग्रयस्य तदभाव-
संग्रयात्मकत्वान्तदभावज्ञानस्य प्रतिबन्धकस्य सत्त्वादित्यत आह,

(१) 'अव्यवधानेत्यादिः बोध्यमित्यन्तः पाठः क-खचिह्नितपुस्तकद्वये नास्ति ।

(२) क्वचिदप्यसम्भवेनेति क० ।

विरहसंशयेऽप्यन्वयबोधः बाधसंशयस्यादूषणत्वात्^(१) ।

‘कचिदिति, ‘प्रमेति तदभावप्रमेत्यर्थः, ‘अन्वयबोधः’ तत्संसर्गा-
नुमितिः, ‘बाधेति तदभावसंशयस्येत्यर्थः, तदभावनिश्चयत्वेनैव
प्रतिबन्धकत्वादिति भावः । यद्यपि लिङ्गतावच्छेदकप्रकारकपञ्च-
धर्मतानिश्चयस्यानुतिहेतुतया योग्यतायाः संग्रहसाधारणं ज्ञानमनु-
मितिहेतुरित्यसङ्गतं, तथाप्येतद्दोषस्य ‘वयन्वित्यादिना ग्रन्थकृतेव
वक्ष्यमाणत्वान्नासङ्गतिः ।

केचित्तु लिङ्गतावच्छेदकप्रकारेण पञ्चधर्मतानिश्चयोऽनुमिति-
हेतुः पर्वतवृत्तिरयमासोकोधूमो वा उभयथापि वक्रिष्याप्य इत्यत्र
वक्रिष्याप्यवानयमिति परामर्शस्यले^(२) च व्यभिचारात् । किन्तु
व्याप्तिप्रकारकपञ्चधर्मतानिश्चयः स च प्रकृते लिङ्गतावच्छेदकयोग्य-
तायाः सन्देहेऽप्यस्येव । न चावच्छेदकसन्देहाद्वाप्तिषन्देहो भवतीति
वाच्यं । उक्तस्य एव व्यभिचारादिति^(३) भावः । इत्याहुः । तदसत् ।
अत्रैतदभिप्रायकाले ‘वयन्वित्यादिना वक्ष्यमाणसमाधानासङ्गतेः
अनया युक्त्वा लिङ्गविशेषणीभूतयोग्यताया अनिश्चयेऽपि अनु-
मितिसम्भवात् ।

(१) बाधकसंशयस्यादूषकत्वादिति क० ।

(२) व्याप्तिश्चात्र साध्याभाववददृशित्वरूपा, व्यापकसामानाधिकारण्यस्य
व्याप्तित्वे लिङ्गतावच्छेदकमानस्यावश्यकत्वात् अन्यथा धूमव्यापकवक्रि-
समानाधिकारण्यरासभवान् पर्वत इति ज्ञानादप्यनुमित्यापत्तिः ।

(३) व्यभिचार इतीति ख० ।

किञ्च तथापि योग्यतादिकं प्रामाण्ये प्रयोजकं आतो-
क्तत्वस्य तथात्वे गौरवात् अनातोक्तेऽपि संवादेन

न्यायस्य नवस्य आकाङ्क्षादिज्ञानमेव न्यायनये शाब्दबोधहेतुः न
तु योग्यताया ज्ञानं शाब्दबोधे कारणं सम्भवति,^(१) परप्रमाया-
अयोग्यत्वेन स्त-परसाधारणबाधकप्रमाविरहरूपायास्तस्याः सर्वत्र
मिसेतुमशक्यत्वादित्यत आह, 'योग्यतायास्येति, 'हेतुः' न्यायनये
शाब्दबोधे हेतुः, 'स्त-परेति पूर्ववत् । ननु तथापि संग्रहसाधारण-
मित्ययुक्तं संग्रहसाधारणं हि ज्ञानं तदा शाब्दधीहेतुः सम्भवति
यदि कश्चित्संग्रहः कारणं भवति, न चैवं, एकपदार्थेऽपरपदार्था-
भावप्रमाविरहरूपबाधकप्रमाविरहसंग्रहस्य^(२) उक्तरूपेण याज्ञानाभाव-
ज्ञानतया विभिन्नबुद्धिमात्रविरोधित्वादित्यत आह, 'कश्चित्संग्रहेति,
'अन्वयबोधः' न्यायनये शाब्दबोधः, 'बाधेति याज्ञानाभावेत्यर्थः, इति
सङ्गमयन्ति ।

प्रकारान्तरेणापि योग्यतादिज्ञानस्य हेतुत्वं व्यवस्थापयति,
'किञ्चेत्यादिना 'तासां ज्ञानं हेतुरित्यन्नेन, 'तथापि' नैयायिक-
स्यापि,^(३) 'प्रामाण्ये प्रयोजकं' शाब्दप्रमायाः प्रयोजकं, 'आतोक्तत्व-
स्येति भ्रम-प्रमाद-विप्रक्षिप्ता-करणापाटवात्मकदोषचतुष्टयाभाव-
वदुक्तत्वस्येत्यर्थः, 'तथात्वे' शाब्दप्रमाप्रयोजकत्वे, 'अनातोक्तेऽपीति
भ्रान्तप्रतारकवाक्ये करणापाटवजन्ये चेत्यर्थः, 'संवादेन' विषया-

(१) योग्यतायाश्च ज्ञानं कथं तन्नये शाब्दबोधहेतुरिति ख०, ग० ।

(२) एकपदार्थेऽपरपदार्थाभावप्रमाविरहसंग्रहस्येति ख० ।

(३) नैयायिकस्य नयेऽपीति ख०, ग० ।

प्रामाण्याच्च । एवञ्च ज्ञायमानकरणे प्रामाण्यप्रयो-
जकतया ज्ञानमावश्यकमिति तासां ज्ञानं हेतुः, तच्च

बाधेन । न च तच्च ईश्वर एवाप्त इति वाच्यं । तथाप्याप्तोक्तत्वा-
भावात्, एतदाक्यस्य ईश्वरकण्ठ-ताण्वाद्यभिघातजन्यत्वाभावादिति
भावः । इदमुपलक्षणं विसम्वादिशुकवाक्येऽतिप्रसङ्गोत्पत्तिर्बोध्यं ।
'एवञ्च' शब्दप्रमाप्रयोजकत्वे च, 'ज्ञायमानकरणे' इति सप्तम्यर्थोनि-
ष्ठत्वं, अन्वयस्यास्य 'प्रयोजकेत्यनेन, 'प्रामाण्यप्रयोजकतया'(१) शब्द-
प्रमाप्रयोजकतया, तथाच ज्ञायमानकरणशब्दनिष्ठत्वे सति शब्द-
प्रमाप्रयोजकतयेत्यर्थः, 'ज्ञानमावश्यकमिति शब्दबोधकारणीभूतं
ज्ञानं योग्यतादौ विषयतासम्बन्धेनावश्यकमित्यर्थः, ज्ञाननिष्ठशब्द-
ज्ञानकरणतायां विषयतासम्बन्धेनावच्छेदकत्वमावश्यकमिति तु फलि-
तोऽर्थः । यत् ज्ञायमानकरणनिष्ठत्वे सति यज्जातीयप्रमाप्रयोजकं
तत् ज्ञाननिष्ठतज्जातीयज्ञानकारणतायां विषयतासम्बन्धेनावच्छेदकं
यथा प्रमानुमितिप्रयोजकं व्याप्तिविशिष्टपञ्चधर्मत्वमिति सामान्य-
मुखी व्याप्तिरिति भावः ।

केचित्तु 'ज्ञानमावश्यकमिति विषयतासम्बन्धेन शब्दधीकारण-
ज्ञानवत्त्वमावश्यकमित्यर्थः, यत् ज्ञायमानकरणनिष्ठत्वे सति यज्जाती-
यप्रमाप्रयोजकं तत् विषयतासम्बन्धेन तज्जातीयज्ञानकारणज्ञानवत्
यथा प्रमानुमितिप्रयोजकं व्याप्तिविशिष्टपञ्चधर्मत्वमिति सामान्यतो-
व्याप्तिरिति भावः । इत्याहुः । तदसत् । भगवज्ज्ञानमादाय शब्द-

(१) प्रामाण्यप्रयोजकरूपवत्तया इति ऋष्यचिन्मूजपुस्तकस्य पाठः ।

समभिध्याहारविशेषादिनेति । मैवं । यच्च विमलं जलं

बुद्धिरूपयोग्यं कास्मान्तरीयपदार्थस्मरणं दैवाद्योग्यतादिविष-
यकमादाय च सिद्धसाधनापत्तेः ।

अथ भूयोऽवयवेन्द्रियसन्निकर्षं चक्षुरादिनिष्ठे पिप्ताद्यभावे च
प्रत्यक्षप्रमाप्रयोजकत्वमादाय व्यभिचारवारणाय सत्यन्तं, भूयोऽवय-
वेन्द्रियसन्निकर्षादिषु न ज्ञायमानकरणनिष्ठः, चक्षुरादेर्ज्ञायमान-
करणत्वविरहात् । ज्ञायमानकरणत्वञ्च ज्ञानावच्छिन्नतज्जातीयप्रमा-
करणतावत्त्वं, अन्यथा चक्षुरादेरपि चक्षुरादिस्त्रिङ्गकानुमितिं प्रति
ज्ञायमानकरणतया तद्दोषतादवस्थ्यात् ज्ञायमानकरणधूमादिनिष्ठ-
रूपादौ प्रमानुमितिमादाय व्यभिचारवारणाय तज्जातीयप्रमाप्रयो-
जकमिति, तज्जातीयप्रमाप्रयोजकत्वञ्च तज्जातीयप्रमालावच्छिन्नप्रयो-
जकत्वं, तेनात्मस्त्रिङ्गकानुमितिमादायात्म-मगःसंयोगबाधाभावादौ
न व्यभिचारः । व्याप्तिविशिष्टपञ्चधर्मतावस्त्रिङ्गत्वेन प्रमानुमितित्वाव-
च्छिन्नं प्रति हेतुतेति मतेनेदमनुमानमिति न दृष्टान्तासङ्गतिः ।
न चैवमाकाङ्क्षासन्धोः स्वरूपासिद्धिः आवश्यकयोग्यतया अन्यथा-
सिद्धतया शाब्दप्रमालावच्छिन्नं प्रत्यप्रयोजकत्वादिति वाच्यं । आका-
ङ्क्षासन्तिविशिष्टयोग्यतात्वेन शाब्दप्रमालावच्छिन्नं प्रति प्रयोजकत्व-
मिति मतमाश्रित्य तदभिधानात्^(१) । प्रयोजकत्वञ्च कारण-का-
रणतावच्छेदकसाधारणं, तच्च कारणतावच्छेदकव्यावृत्तान्यथासिद्धि-

(१) प्रयोजकत्वमिति मतेनैतदभिधानादिति ख०, ग० ।

इत्यश्रुत्वैव नद्याः कच्छे महिषश्चरतीति श्रुयोति तचा-

चतुष्टयराहित्ये सति नियतपूर्ववर्तित्वं,^(१) अन्यथा प्रयोजकत्वं यदि कारणतावच्छेदकत्वं तदा पूर्वपक्षिण्ये योग्यतादावसिद्धिः तेन योग्यतादेः शब्दप्रमायां स्वरूपसम्बन्धनत्वस्यैवाभ्युपगमात् । यदि च जनकत्वं तदास्मन्न्ये स्वरूपासिद्धिर्वैशेषिकैर्योग्यतादेः स्वरूपसम्बन्धनत्वानभ्युपगमात् । अथ सन्निकृकपरमार्थे व्यभिचारः तस्य प्रमानुमितित्वावच्छिन्नं प्रति हेतुत्वात् विषयतासम्बन्धेन ज्ञायमानसन्निकृकनिष्ठत्वाच्च । न च विषयतातिरिक्तसम्बन्धेनैव ज्ञायमानकरणवृत्तित्वं विवक्षितमिति वाच्यं । तथापि आत्मसन्निकृकप्रमानुमितिकारणीभूतसन्निकृकपरामर्शे व्यभिचारादिति चेत् । न । व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मतावच्छिन्नत्वेन प्रमानुमितित्वावच्छिन्नं प्रति हेतुतावादिन्ये सन्निकृकपरामर्शत्वेन प्रमानुमितित्वावच्छिन्नं प्रति हेतुत्वे मानाभावात् ज्ञानान्यत्वे सति चेत्यपि वा विशेषणीयं । न च प्रमानुमितित्वादेः कार्यतावच्छेदकत्वाभावादसिद्धिरिति वाच्यं । अस्य प्राचीनमतानुयायित्वादिति । कश्चित्तु 'प्रामाण्यप्रयोजकरूपवत्तथेति पाठः, तत्र ज्ञायमानकरणे

(१) न चात्र कारणतावच्छेदकत्वावृत्तान्यथासिद्धिसामान्याभावनिवेशेनैव सामञ्जस्ये चतुष्टयपदं अर्थमिति वाच्यं । अन्यथासिद्धित्वस्यानुगतस्याभावात् तत्तदन्यथासिद्धाभावकूटनिवेशस्यावश्यकतया कूटलाघवार्थमेव तदुपादानात् । एतेन तावृष्टान्यथासिद्धिराहित्वमत्रकथनेनैव सामञ्जस्ये नियतपूर्ववर्तित्वरूपविशेष्यदर्शनं अर्थमिति पूर्वपक्षोऽपि निरस्तः, अनियतपूर्ववर्तित्वगतान्यथासिद्धाभावघटितकूटनिवेशे कूटत्वस्य गुह्यशरीरतया मह्यगौरवापत्तिरिति विभावनीयं ।

काङ्क्षादिकमस्ति। न च नदी-कच्छयोः संसर्ग इति, व्यभि-
चारात्। अत एव न तन्मात्रं प्रयोजकं^(१) प्रामाण्ये। अथ

ग्रन्थे 'प्रामाण्यप्रयोजकरूपवत्तथा ज्ञानं' शाब्दप्रमाप्रयोजकयोग्यता-
दिमत्त्वप्रकारेण ज्ञानं, 'आवश्यकं' अवश्यं कारणमिति तासां ज्ञानं
हेतुरित्यर्थः, तत्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वे तज्ज्ञानस्य सुतरां हेतुत्वा-
दिति भावः। तत्रकारकज्ञानस्यैवावश्यं हेतुत्वमस्तु यज्ज्ञानावच्छिन्न-
यज्ज्ञातीयप्रमाकरणतावत् तत्तज्ज्ञातीयज्ञानकारणीभूतस्य तज्ज्ञा-
तीयप्रमाप्रयोजकरूपवत्त्वप्रकारकज्ञानस्य विषयः यथा सिद्धं ज्ञाना-
वच्छिन्नासुमितिप्रमाकरणतावद्भवति अनुमितिकारणीभूतं यदनु-
मितिप्रयोजकव्याप्तिविशिष्टपञ्चधर्मतावत्त्वप्रकारकं ज्ञानं तद्विषयोऽपि
भवतीति व्याप्तिरिति भावः। ननु उपायाभावान्तासां ज्ञानं कथं
स्यादित्यत आह, 'तच्चेति, 'समभिव्याहारविशेषः' आकाङ्क्षायाश्चकः,
'आदिग्रन्थादासत्ति-योग्यतायाश्चकश्चोचाप्तोपदेशपरिग्रहः। 'यचेति,
आकाङ्क्षासद्भावार्यं 'अश्रुलैवेत्युक्तं, तच्छ्रवणे 'जस्यमित्यनेन अनितान्-
यबोधत्वादाकाङ्क्षा न स्यादिति भावः। वस्तुतस्तु तच्छ्रवणेऽपि यच्च
कारणान्तरविरहात् तेन सममन्वयबोधजातस्यैवापि व्यभिचारो-
बोधः, आकाङ्क्षादिमत्पदस्मारितलोपपत्तये^(२) 'शृणोतीत्युक्तं, 'नदी-
कच्छयोः संसर्ग इति तात्पर्यविषय इति शेषः, अन्यथा वस्तुगत्या
नदी-कच्छयोः संसर्गसत्त्वादस्यप्रकतापत्तेः, 'व्यभिचारादिति कच्छे

(१) तन्मात्रं न प्रयोजकमिति ख० ।

(२) स्मारितलोपपत्तय इति ख०, म० ।

यावत्समभिव्याहृत्यपि लिङ्गविशेषणं कृतिपयपद-
स्मारिणस्तु संसर्गप्रत्ययोल्लिङ्गाभिमानादिति चेत् । न ।
तत्सन्देहेऽपि वाक्यार्थावगमात् । तच्च संसर्गभ्रान्तिरिति

तात्पर्यविषयनदीसंसर्गाभावाद्व्यभिचार इत्यर्थः । न च तयोः संसर्गं
वक्तुं तात्पर्याभावेऽपि ईश्वरीयतात्पर्यसत्त्वात् कथं व्यभिचार इति
चाद्यं । अनेन वाक्येन प्रतीतेरजननादीश्वरतात्पर्यस्याप्यभावात् ।
यद्यप्येवं तात्पर्यविषयसंसर्गेण योग्यतावत्त्वस्य हेतौ प्रवेशाद्भ्रान्तिरिति
ऽपि न सम्भवति । तथापि तात्पर्याघटितहेतुपक्षे इदं दूषणं द्रष्टव्यं ।
वस्तुतस्तु एतदस्मरसेनैव 'वचन्विति वक्ष्यतीति बोध्यं । नन्वेवमा-
काङ्क्षादिमत्त्वस्य तव मते प्रामाण्यप्रयोजकता न स्यात् तत्सत्त्वेऽपि
यथोक्तसत्त्वे प्रमासुत्पादादित्यतश्चाह, 'अत एवेति आकाङ्क्षादि-
मत्त्वेऽपि प्रमासुत्पादादेवेत्यर्थः, 'तस्माच्च' योग्यतादिमाच्चं, किन्तु
तात्पर्यमपीति भावः । व्यभिचारोद्वाराय शक्यते, 'अथेत्यादि,
'यावदिति श्रूयमाणयावत्समभिव्याहृतपदवेत्यर्थः, श्रूयमानानि याव-
त्समभिव्याहृतपदानि यस्येति वक्तव्यमिति, 'लिङ्गेति श्रूयमाणया-
वत्समभिव्याहृतपदकत्वभ्रमादित्यर्थः, 'तत्सन्देहेऽपि' श्रूयमाणयाव-
त्समभिव्याहृतपदकत्वसन्देहेऽपीत्यर्थः, तथाच न तस्य लिङ्गविशेषणत्वं
लिङ्गविशेषणस्य निश्चितस्यैवानुमापकत्वादिति भावः । इदं समाधि-
सौकर्यादुक्तं । वस्तुतो च समभिव्याहृतयावत्पदश्रवणेऽपि कार-
णान्तरविरहात् नदी-जलधोरन्वयबोधः तच्च कश्चे एवमपि व्यभि-
चारस्तदवश्य एवेत्यवधेयं । गूढाभिसन्धिराह, 'तथेति, आश्रयम-

चेत् । न । अन्यकारणाभावेन^(१) पदमेव धान्तिजनकं
 तथाचादुष्टं सत्तदेवाध्वान्तिं जनयत् केन वारणीयं ।
 असंसर्गाग्रहस्तचेति चेत् । न । संसर्गे बाधकाभावात् ।
 आत्तोक्तत्वं खिन्नविशेषणं तदेव वा खिन्नं । न च
 नदी-कच्छयोः संसर्गे आत्तोक्तत्वं, आत्तोक्तत्वञ्च प्रामाण्ये

विद्वानाह, 'अन्येति, विशेषणसन्देहे खिन्नाभावादिति भावः ।
 'पदमेवेति, स्नातन्व्येति, शेषः, 'अदुष्टमिति दोषाभावसङ्गत-
 मित्यर्थः, 'तदेव' पदमेव, तथाच भ्रमं प्रति साधवेन शब्दज्ञानले-
 नेव पदज्ञानस्य कारणलक्षणादिति भावः । आग्रयमुद्घाटयति,
 'असंसर्गेति, 'संसर्ग इति संसर्गग्रह इत्यर्थः । न च कारणबाध एव
 बाधक इति वाच्यं । तस्य कारणले मानाभावादिति भावः ।
 अभिचारोद्धाराय पुनराग्रहते, 'अचेति, 'आत्तोक्तत्वं' आत्तोक्तपद-
 स्मारितत्वं, आत्तोक्तत्वञ्च प्रकृतवाक्यार्थगोचरयथार्थज्ञानवदत्तुषन्वीय-
 मानत्वं, तस्य नोक्तस्यले प्रकृतवाक्यजन्यप्रतीत्यप्रसिद्धा प्रकृतवाक्यार्था-
 प्रसिद्धेः, तत्प्रसिद्धौ च भगवन्नात्पर्यमादाय तात्पर्यगर्भसाध्यस्यापि
 सत्त्वादिति भावः । एवं तर्हि योग्यतादिविशेषणं व्यर्थमत आह,
 'तदेव वेति आत्तोक्तपदस्मारितत्वेवेत्यर्थः, 'नदी-कच्छयोः संसर्ग'
 नदी-कच्छयोः संसर्गरूपप्रकृतवाक्यार्थांशे, 'आत्तोक्तत्वं' अथमाश-
 चावत्समभिव्याहृतपदकले सति यथार्थज्ञानवदुक्तत्वं, कच्छपदे इति
 शेषः । नन्वात्तोक्तत्वस्य स्वरूपसत एव शब्दप्रमाजनकत्वात्तदज्ञानदशा-

(१) अन्यकारणाभावे इति ख० ।

तन्त्रमिति तद्वत्तया ज्ञायमानस्य हेतुत्वेन तच्च ज्ञान-
मावश्यकं व्याप्तिमत्तया ज्ञातस्येव लिङ्गस्य, तद्वगमश्च
लोके भ्रमाद्यमूलकतया महाजनपरिग्रहेण वेदे स्मृतौ
चेति चेत् । न । यच्च कुचचिदाप्तत्वमनाप्तस्यापि सर्व-

यामपि मम वाक्यादनुभवसिद्धो बोधः स भवन्मते कथं व्याप्तिङ्ग-
विशेषणस्थानिश्चितत्वादित्यत आह, 'आप्तोक्तत्वञ्चेति, 'प्रमाणे' शब्दस्य
शब्दप्रमाणकत्वे, 'इति' अतो हेतोः, 'तद्वत्तयेति' आप्तोक्तत्व-
त्तया ज्ञायमानस्य पदस्य शब्दबोधहेतुत्वेन तवाप्याप्तोक्तत्वज्ञानं
शब्दबोधात्पूर्वमावश्यकमित्यर्थः, 'व्याप्तिमत्तयेति' यथा व्याप्तिम-
त्तया ज्ञायमानस्य लिङ्गस्थानुमितिहेतुत्वेन व्याप्तिज्ञानमनुमितेः
पूर्वमावश्यकमित्यर्थः, । न च आप्तोक्तत्वस्य प्रामाण्यप्रयोजकत्वं पूर्वं
निराकृतमिति वाच्यं । भ्रमादिशून्यत्वघटिताप्तोक्तत्वस्यैव गौरवादिना
प्रामाण्यप्रयोजकतानिराकरणादिति भावः । मन्वादिशुक्लादिवाक्येऽपि
तादृशयथार्थज्ञानवता परमेश्वरादिनाऽनुमन्वीयमानत्वसत्त्वेनाप्तोक्तत्व-
सत्त्वाच्च व्यभिचारः । मन्वाप्तोक्तत्वज्ञानं कथं आदित्यत आह,
'तद्वगमश्चेति, 'लोके' लौकिकवाक्ये, 'भ्रमादीति, 'आदिना
प्रमाद-विप्रलिप्ता-करणापाटवपरिग्रहः, 'महाजनेति' विग्रिष्टव्यव-
ह्रियमाणार्थबोधकत्वेनेत्यर्थः । आप्तत्वं विकल्प्य आप्तोक्तत्वस्य
लिङ्गविशेषणत्वं दूषयति, 'यच्च कुचचिदिति, 'आप्तत्वं' यथार्थज्ञान-
वत्त्वं, 'अनाप्तस्यापि' प्रकृतवाक्यार्थगोचरयथार्थज्ञानशून्यस्यापि, तथा-

आप्तत्वेमप्रमितं, भ्रान्तेः पुरुषधर्मत्वात् प्रकृतवाक्यार्थ-
यथार्थज्ञानवत्त्वत्वात्त्वं प्रथमं दुर्यहं, भ्रमाद्यमूलक-
त्वस्य प्रवृत्तिसंवादादेश्च तद्ग्राहकस्याज्ञानात् प्रवृत्तिश्च

वाक्यावर्तकतया आप्तोक्तत्वे चिह्नविशेषणेषुपुन्यव्यभिचारसदवस्य-
इति भावः । 'सर्वचेति, सकलवाक्यार्थगोचरयथार्थज्ञानवत्त्वस्यित्यर्थः,
'अप्रमितं' अप्रसिद्धं, अप्रसिद्धौ हेतुमाह, 'भ्रान्तेरिति, सकल-
वाक्यार्थगोचरज्ञानस्य यथार्थत्वे भ्रमोच्छेदात् भ्रान्तेः पुरुषधर्मत्वा-
त्पपत्तेरिति भावः । 'प्रथमं' वाक्यार्थज्ञानात्पूर्वं, 'दुर्यहं' दुर्निश्चयं,
निश्चेतुमशक्यस्य च न चिह्नविशेषणत्वं चिह्नविशेषणनिश्चयाभावेनानु-
मित्यसम्भवापत्तेरिति भावः । दुर्निश्चयत्वमेव उपपादयति, 'प्रवृत्ति-
सम्मादेति सम्मादिप्रवृत्तिप्रयोजकत्वेत्यर्थः, 'आदिपदासम्मादौष्ठा-
प्रयोजकत्वपरिग्रहः, 'तद्ग्राहकस्येति आप्तत्वानुमापकचिह्नविशेषण-
स्येत्यर्थः, अयं प्रकृतवाक्यार्थगोचरयथार्थज्ञानवान् भ्रमाद्यमूलकैतद्-
वाक्यप्रयोक्तृत्वात् सम्मादिप्रवृत्तिप्रयोजकैतद्वाक्यप्रयोक्तृत्वान् इत्यादि-
क्रमेण यत्तद्ग्राह्या सामान्यतोव्याप्या आप्तत्वस्यानुमेयत्वादिति भावः ।
'अज्ञानादिति प्रकृतवाक्ये अज्ञानादित्यर्थः, प्रवृत्तिसम्मादस्य वा-
क्यार्थबोधाधीनप्रवृत्त्युत्पत्तेरन्तरकास्यमेव पाक्षत्वेन वाक्यार्थज्ञानात्पूर्वं
तदज्ञानात् तदज्ञाने च तेनैव हेतुना भ्रमाद्यमूलकत्वस्यानुमेयतया
भ्रमाद्यमूलकत्वस्यापि ज्ञानासम्भवादिति भावः । नन्वेवमपि कथं
ग्राह्यबोधः ज्ञायमोनेत्यादिव्याप्तिवत्सादाप्तोक्तत्वनिश्चयस्य तवापि
ग्राह्यधीहेतुत्वादित्यत आह, 'प्रवृत्तिश्चेति प्रवृत्तस्य प्रवृत्तिश्चेत्यर्थः,

सन्देहादपि । किञ्च प्रकृतसंसर्गे अयमभ्रान्तो यद्यार्थ-
ज्ञानवान्नेति संसर्गमप्रतीत्य ज्ञातुमशक्यं वाक्यार्थस्या-
पूर्वत्वात् । वयन्तु ब्रूमः बाधकप्रमाणाभावो योग्यता

प्रवृत्तिस्य फलजननं शाब्दबोधजनकत्वमिति यावत्, 'सन्देहादपि'
आप्तोक्तत्वसन्देहादपि, ज्ञानावच्छिन्नेत्यादिव्याप्तौ निश्चयत्वस्य गौरवेण
साध्यकोटावप्रवेशान्नद्याप्तिवशेनाप्तोक्तत्वज्ञानसाधकत्वेव शाब्दधीहेतु-
त्वात् तव च सिद्धविशेषणतया तन्निश्चयस्यावश्यकत्वादिति भावः ।

केचित्तु ननु यदि प्रवृत्तेरुत्तरकालमेव प्रवृत्तिसम्वादपदः तदा
सम्वादिप्रवृत्तिजनकत्वहेतुना प्रामाण्यनिश्चयेऽन्योन्याश्रयः प्रामाण्य-
निश्चयानन्तरमेव प्रवृत्तेरुत्पादसम्भवादित्यत आह, 'प्रवृत्तिस्येति,
'सन्देहादपि' प्रामाण्यसन्देहादपि, निष्कम्पप्रवृत्तावेव प्रामाण्यनिश्च-
यस्य प्रयोजकत्वादिति भावः । इति व्याचक्रुः^(१) ।

हेतुज्ञानाभावेन दुर्निश्चयत्वमुक्त्वा साध्याप्रसिद्ध्या दुर्निश्चयत्वमाह,
'किञ्चेति, 'प्रकृतेति प्रकृतकर्मत्व-रजतयोः संसर्ग इत्यर्थः, 'यद्यार्थेति
रजतसंसर्गवति कर्मत्वे रजतसंसर्गविषयकज्ञानवानयमित्यर्थः, 'संसर्ग-
मप्रतीत्येति कर्मत्व-रजतयोः संसर्गमप्रतीत्य पूर्वमित्यर्थः, 'वाक्यार्थस्य'
कर्मत्वे रजतसंसर्गवत्त्वस्याप्तत्वघटकस्य, 'अपूर्वत्वात्' कर्मत्व-रजतयोः
संसर्गप्रतीतेस्तु पूर्वमज्ञातत्वात् । न चैवमाप्तोक्तत्वसन्देह एव तव कथं
स्यात् कोटितावच्छेदकरूपेण कोऽप्युपस्थितिविरहादिति वाच्यं । मम

(१) इत्याहुरिति ख०, म० ।

सा च न लिङ्गविशेषणं बाधकप्रमाणमात्रविरहस्य सर्व्वेषु
निश्चेतुमशक्यत्वात्, तत्संग्रहेऽपि शब्दादन्वयबोधाच्च^(१),

साधवात् योग्यताया एव शब्दप्रमाप्रयोजनेनाप्तोक्तत्वस्यातथात्वात्
तज्ज्ञानस्य शब्दधीहेतुत्वाभावेन सन्देहाभावेऽपि चतविरहादिति
भावः । ननु नदी-कच्छयोक्षात्पर्य्यगर्भहेतुविरहादेव न व्यभिचार-
इत्यस्तरसादाह, 'वयन्विति, 'बाधकेति एकपदार्थेऽपरपदार्थाभाव-
निश्चयसामान्याभाव इत्यर्थः, 'अशक्यत्वादिति परप्रमाया अयोग्य-
त्वादिति इदं^(२) । तन्निश्चयाभावे च लिङ्गतावच्छेदकप्रकारक-
लिङ्गनिश्चयाभावादनुमितिर्न स्यादिति भावः । 'तत्संग्रहेऽपीति
योग्यतायाः संग्रहेऽपीत्यर्थः, तस्या लिङ्गविशेषणत्वेतु तत्कथं स्यात्
लिङ्गतावच्छेदकप्रकारकलिङ्गनिश्चयस्यानुमितिहेतुत्वादिति भावः ।
न च साध्यसन्देहातिरिक्तसंग्रहान्यलिङ्गतावच्छेदकप्रकारकलिङ्गज्ञा-
नत्वेनानुमितिहेतुत्वं तच्च योग्यतायाः संग्रहद्वारायामपि सम्भवत्येव
उक्तरूपेषु योग्यतासन्देहस्य साध्यसन्देहपर्य्यवसन्नत्वादिति वाच्यं ।
गौरवात् साध्यव्याप्यसाध्यवन्तासंग्रहादनुमित्यापत्तेः । न च साध्य-
हेतुभेदेनानुमितिकार्य्य-कारणभावभेदादत्र योग्यताग्रे संग्रहसा-
धारणं ज्ञानमेव हेतुर्योग्यताभावाप्रकारकत्वविशेषणे गौरवाद्वैयर्थ्या-
च्चेति वाच्यं । शब्दश्रवणान्तरवदन्यथापि एतत्साध्यव्याप्यैतद्हेतुम-
न्तासंग्रहादनुमित्यापत्तेः । इदमुपलक्षणं यथोक्तहेतौ व्यभिचारज्ञा-

(१) शब्दादन्वयबोधाच्चेति क० ।

(२) इति ध्येयमिति ख०, ग० ।

शब्दप्रामाण्ये तु योग्यतायाः संशय-निश्चयसाधारणं
ज्ञानमार्थं^(१) प्रयोजकमिति शब्दः प्रमाणमिति ।

नदशायामपि वाक्यादनुभवसिद्धो बोधः कथमनुमानात्सादतः शब्दो
मानान्तरमित्यपि बोध्यं । ननु भवन्मतेऽपि योग्यतासंग्रहदशायाम्
कथं वाक्यार्थबोधः तन्निश्चयस्य शब्दहेतुत्वादित्यत आह, 'शब्द-
प्रामाण्ये इति शब्दे प्रमाणकाले त्वित्यर्थः^(२) ।

अत्रातिनव्यवैशेषिकाः^(३) सिद्धतावच्छेदकप्रकारकसिद्धनिश्चयो-
नानुमितिहेतुः पर्वतवृत्तिरथमासोकोधूमो वा उभयथापि वज्रि-
व्याप्य इत्यत्र वज्रिव्याप्यवानयमित्यादिपरामर्शस्यैव च व्यभिचारात्
किन्तु व्याप्यप्रकारकसिद्धनिश्चय एवानुमितिहेतुः स च प्रकृते-
सिद्धतावच्छेदकयोग्यतायाः संग्रहेऽपि सम्भवत्येव । किञ्च योग्यतायाः
संग्रहदशायामुक्तहेतौ व्यभिचारज्ञानदशायाम् व्यभिचारिणोऽप्यभि-
चारिणो वा पञ्चवृत्तेरपञ्चवृत्तेर्वा हेतुन्तरस्य ज्ञानादेवानुमितिः स्यात्
किं शब्दस्य प्रमाणान्तरत्वेन । ननु पद-पदार्थपञ्चकानुमानात् संसर्ग-
सिद्धावपि घटमानयेत्यादिशब्दश्रवणान्तरं घटकर्मकानयनानुसूक्त-
कृतिमानित्यादिविशेषण-विशेष्यभावेन प्रतीतेरनुभवसिद्धाया अस्-
म्भवः अनुमाने पदार्थसंसर्गस्यैव विशेषणतया भागादतः शब्दोऽवश्यं
मानमङ्गीकार्यं । न चानुमानान्तरं मनसा तादृशप्रतीतिसम्भव-

(१) संशयसाधारणं ज्ञानमिति ख० ।

(२) शब्दप्रमाणकाले त्वित्यर्थ इति क० ।

(३) अत्रातिनव्यवैशेषिका इति ख०, ग० ।

इति वाच्यं । तथा कल्पने गौरवात् मानाभावात् शब्दश्रवणान्तरं प्रथमत एव तदाकारज्ञानस्यानुभवसिद्धत्वाच्चेति चेत्, कर्मत्वादिकं पक्षधिला वस्तुगत्या कर्मत्वादौ घटादेर्यादृशः संसर्गः प्रतीयते तत्संसर्गेषु घटादिकं वाच्यं, एवमानयनादिकं पक्षीकृत्य कर्मत्वादिकं वाच्यं समूहास्तम्बनपरामर्शादिश्रेष्ठे विशेषणमित्यादिन्यायेनार्थसमाप्यपदा तादृशानुमितिरिति न कोऽपि दोषः । न चैवं घटः कर्मत्वमानयनकृतिरित्यादिनिराकाङ्क्षत्वेऽपि घटकर्मकानयनानुकूलकृतिमानित्यादिबोधापत्तिः अनुमितौ आकाङ्क्षयाः कारणत्वाभावादिति वाच्यं । व्याख्यादिज्ञानसम्बन्धे तत्रानुमित्यात्मकतादृशबोधस्य नैयायिकेनापि दुर्वारत्वात् । अथ न पक्षतीत्यादौ कथमभावे कृत्यादेरन्वयबोधः तादात्म्येनाधाराधेयभावेन च सम्बन्धेन बाधात्तेन सम्बन्धेनानुमातुमशक्यत्वात् । न च प्रतियोग्यतुषोगिभावसम्बन्धेनानुमातव्यं नैयायिकमतेऽपि तेनैव सम्बन्धेनान्वयबोधादिति वाच्यं । तस्य व्याप्त्यनिरूपकत्वात् तादात्म्यातिरिक्तवृत्त्यनियामकसम्बन्धस्यैव व्याप्त्यनिरूपकत्वात् । एवं घटमानयेत्यादौ कृत्यादावानयनादेः कथमन्वयबोधः अनुकूलत्वादेर्दृष्टान्तनियामकत्वादिति चेत् । न । दृष्टान्तनियामकसम्बन्धस्यापि व्याप्तिनिरूपकत्वात् । न च तथापि व्याख्याद्यज्ञानद्वारापि वाक्यादनुभवसिद्धो बोधः स कथं स्यात् कारणाभावेनानुमित्यसम्भवादिति वाच्यं । तादृशानुभवस्यैवासिद्धेः व्याख्यादिज्ञानानन्तरमेव वाक्यार्थबोधस्वीकारात् । न चानन्तव्याख्यादिज्ञानकल्पने गौरवात्प्राचयेन शब्दस्यैव प्रमाणात्तरत्वं कल्प्यते इति वाच्यं । वाक्यार्थानुभवपूर्वं सर्ववादिशिद्धायाः पदार्थापक्षितेरेव नियमतो

व्याप्त्यादिविषयकत्वस्वीकारादतिरिक्तकल्पनाभावेन गौरवाभावात् । वस्तुतस्तु साध्य-साधनभेदेन बह्वविधाम्यय-व्यतिरेकव्याप्तिबुद्धीनां परस्परव्यभिचारेण विशेषत एव कार्य-कारणभावो न तु सामान्यतः एवञ्च शाब्दबोधस्यसाभिषिक्तायामनुमितौ आकाङ्क्षादिज्ञानमेव हेतुः न तु व्याप्तिपक्षधर्मतादिज्ञानमतो व्याप्त्यादिज्ञानविरहेऽपि न चतिरिति प्राञ्जः, तदसत् शब्दश्रवणानन्तरं जायमाने वाक्यार्थबोधे शाब्दत्वजातिविशेषस्यासुमर्थं शृणोमि श्रुतमेवेदं पुराणादिभ्य इत्याद्यनुभवसिद्धत्वेनापन्नोत्तमग्रक्यत्वात् । न चैवमर्थापयामीत्यनुव्यवसायवसादर्थोपत्तेरप्याधिक्यपत्तिरिति वाच्यं । तादृशानुव्यवसायसत्त्वे इष्टापत्तेः । वस्तुतस्तादृशानुव्यवसायस्यैवाभावात् । न च तादृशानुव्यवसायसिद्धः शाब्दत्वजातिविशेषः^(१) अनुमितिलव्याप्य एवास्त्विति वाच्यं । वाक्यश्रवणानन्तरं जायमानस्य वाक्यार्थबोधस्यानुमितिले मानाभावात् प्रत्यक्षभिन्नानुभवत्वस्याप्रयोजकत्वात् । न चानुमिति-साम्येव मानं, तस्या एव तदानीमसिद्धेः अनुमितिलवत्त्वेऽनुमिनो-मीत्यनुव्यवसायापत्तेः । अथानुमितिभिन्नत्वे एव किं मानं । न चानुमितिले प्रमाणाभाव एव मानमिति वाच्यं । अनुमितिभिन्नत्वे प्रमाणाभाव एवानुमितिले मानमित्यस्यापि सुवचत्वादिति चेत्, मास्त्वभयं, तथापि भवतो नाभिमतसिद्धिः नानुमितं न साक्षात्कृतं श्रुतमेवेदमिति प्रतीतेः सर्वानुभवसिद्धाया एव मानत्वाच्च ।

केचित्तु शब्दश्रवणानन्तरं जायमानस्य वाक्यार्थबोधस्यानुमिति-रूपत्वे साध्यनिश्चयदशायां सिद्धाधियेषामन्तरेण स न स्यात् पक्ष-

(१) तादृशानुभवसिद्धशाब्दत्वनामजातिविशेष इति ख०, ग० ।

ताविरहादित्यतिरिच्यते शब्दः । न च सिषाधयिषाविरहवच्छा-
ब्दसामग्रीविरहोऽपि पक्षतायां प्रवेगनीयः^(१) इति वाच्यं । तथा
यति सिषाधयिषा-शब्दसामग्रीविरहविशिष्टसिद्धाभावत्वेन पक्ष-
ताया अनुमितिहेतुत्वे गौरवापत्तेः । न च विशिष्टान्तं न कार-
णतावच्छेदके प्रविष्टं अपि तु अभावविशेषपरिचायकं कारणत्वन्तु
तद्भावव्यक्तित्वेनेति न गौरवमिति वाच्यं । अभावस्य तद्भक्तित्वेन
कारणत्वे बलतरकार्य-कारणभावविशेषप्रसङ्ग इति^(२) बलुपु प्रति-
पादितत्वादित्याहुः । तदसत् । अनुमितावपि पक्षताया हेतुत्वे
मानाभावादिति कृतं पक्षवितेन ।

(१) तथाच शब्दसामग्रीदशायां साध्यनिश्चयसत्त्वे शब्दसामग्रीविरह-
विशिष्टसाध्यनिश्चयाभावसत्त्वान्न पक्षताहानिः ।

(२) तथाच बाधनिश्चयाभावस्य सत्प्रतिपक्षनिश्चयाभावस्य व्यवच्छेदकधर्म-
दर्शनाभावस्य च तादृशतादृशभावत्वेन एथक् एथक् कारणत्वं सर्वानु-
भवसिद्धं, यदि तत्तद्भक्तित्वेनाभावकारणत्वं स्वीक्रियते तदा बाधनिश्चय-
सत्प्रतिपक्षनिश्चयावच्छेदकधर्मदर्शनेतन्नितयान्यतमत्वावच्छिन्नाभावस्य
तद्भक्तित्वेन कारणत्वसम्भवात् तादृशकारणत्वं विधीयेत, विधीयेत च
समानविषये शब्दत्वावच्छिन्नं प्रति प्रत्यक्षसामग्र्यभावस्य अनुमिति-
सामग्र्यभावस्य च एथक् कारणत्वं, तथापि तादृशसामग्रीदयान्यतर-
त्वावच्छिन्नाभावस्य तद्भक्तित्वेन कारणत्वसम्भवात् । तत्तद्भक्तित्वेना-
भावकारणत्वं यदि न स्वीक्रियते तदा तादृशान्यतमत्वावच्छिन्नाभावस्य
तादृशान्यतमत्वावच्छिन्नाभावत्वेनैव कारणत्वमवश्यमङ्गीकार्यं तथाच
तादृशान्यतमत्वस्य शुद्धशरीरतया तदपेक्षया प्रत्येकरूपावच्छिन्नाभावस्य
प्रत्येकरूपावच्छिन्नाभावत्वेन कारणत्वे जायवात् न तादृशकारणत्व-
विषयप्रसङ्ग इति भावः ।

जरन्मीमांसकास्तु लोके वक्तृज्ञानानुमानात्तदुप-

ननु घटमानयेत्यादौ सर्वत्र लौकिकवाक्ये शाब्दबोधोऽतः पूर्वमर्थं वक्ता' आधेयतादिसंसर्गककर्मत्वादिविषयकघटादिविशिष्टज्ञानवान् आधेयतादिसंसर्गेण कर्मत्वादिसाक्षात्त्वं यद्घटादि तस्य यज्ज्ञानं त-
 व्यन्यं भ्रमाद्यजन्यञ्च यदाक्यं तत्रयोज्यत्वात् योयत्संसर्गक-यत्साक्षात्त्वं
 यज्ज्ञानजन्य-भ्रमाद्यजन्यवाक्यस्य प्रयोक्ता स तत्संसर्गक-तद्विषयक-
 तद्विशिष्टज्ञानवान् घटेनेतिवाक्यप्रयोक्ता आधेयतासंसर्गक-करणत्व-
 विषयकघटविशिष्टज्ञानवान् अहमित्यनुमानस्य कर्मत्वादिकमाधे-
 यतादिसंसर्गेण घटादिमत् तेन संसर्गेण स्वविषयकघटादिविशि-
 ष्टज्ञानवदुक्तपदस्मारितत्वात् घटादिकरणत्वादिवदित्यनुमानस्य वा
 सामय्योसम्भवेन तादृशानुमित्यनन्तरमेव शाब्दबोध इति लौकिक-
 शब्दोऽनुवादक एव न तु प्रमाणं अगृहीतपाश्चात्तुभवकरणत्वस्यैव
 प्रामाण्यपदार्थत्वाच्चेदे तु वक्तुरभावेनैव तादृशानुमानासम्भवात् प्रमा-
 णत्वमिति प्राचीनमीमांसकमतभिराकर्तुंमुपन्यस्यति, 'जरदिति,
 एतन्नते सर्वत्र लौकिकवाक्ये शाब्दबोधात्प्रागनुमितिसामय्योसम्भवा-
 दनुमित्यनन्तरमेव शाब्दबोध इति लौकिकशब्दोऽनुवादकः, वक्ष्य-
 माणप्रभाकरमते तु लौकिकस्यले शाब्दबोधनिर्वाहकमेव वक्तृ-
 ज्ञानानुमानमिति लौकिकः शब्दोऽनुवादक इति ततो भेदः ।
 'लोके' लौकिकवाक्ये, 'वक्तृज्ञानेति अर्थं वक्तृत्युक्तप्रकारेणेत्यर्थः ।
 ननु वक्तृज्ञानानुमानात्कर्मत्व-घटाद्योस्तत्संसर्गस्य च सिद्धावपि कर्म-
 त्वादौ घटादिमत्त्वं न सिद्धमित्यत आह, 'तदुपजीवीति वक्तृज्ञा-

जीविसंसर्गानुमानाद्वा वाक्यार्थसिद्धौ शब्दस्यानुवाद-
कत्वं वेदे तु तद्भावात् स्वातन्त्र्येण प्रामाण्यमिति^(१)

नानुमानोपजीवीत्यर्थः, 'संसर्गानुमानादिति कर्मत्वादिकमाधेयता-
दिसंसर्गेषु घटादिमत् तेन संसर्गेषु स्वविषयकघटादिविशिष्टज्ञान-
बहुपदस्यारितत्वादित्यनुमानादित्यर्थः । न च भ्रमात्मकघटवि-
शिष्टज्ञानमादाय व्यभिचार इति वाच्यं । परैर्भ्रमानुभुपगमादिति
भावः । एतस्य वक्तृज्ञानानुमानोपजीवित्वन्तु कर्मत्वविषयकघटवि-
शिष्टज्ञानस्य हेतुघटकत्वेन तत्सिद्धिदारा बोध्यं । 'वाक्यार्थसिद्धौ'
सर्वत्र शब्दबोधात्प्रागुक्तवाक्यार्थसिद्धौ, 'शब्दस्य' कौकिकशब्दमा-
त्रस्य, 'अनुवादकत्वं' गृहीतयाज्ञानुभवमात्रजनकत्वं स्वसमानाधिकरण-
स्वाध्यवहितपूर्ववर्ति-स्वसमानाकारनिश्चयविषयविषयक-तद्विशेष्यक-
तत्प्रकारकानुभवमात्रजनकत्वमिति यावत्, स्वपदमनुभवपरं, न तु
प्रमाणात्ममिति शेषः, अगृहीतयाज्ञानुभवकरणत्वस्यैव प्रामाण्यपदार्थत्वात् ।
अगृहीतयाज्ञानुभवकरणत्वस्य गृहीतयाज्ञानुभवमात्रकरणत्वं, तस्य
स्वसमानाधिकरण-स्वाध्यवहितपूर्ववर्ति-स्वसमानाकारनिश्चयविषय-
विषयवेतर-तद्विशेष्यक-तत्प्रकारकानुभवकरणत्वं, स्वसमानाकारत्वस्य
स्वस्मिन् यादृशौ तद्विशेष्यकत्वावच्छिन्न-तत्प्रकारिता तादृशतद्विशेष्य-
कत्वावच्छिन्नतत्प्रकारिताशास्त्रिमिति भावः । 'तद्भावादिति
वक्तुरभावेन वक्तृज्ञानाद्यनुमानाभावादित्यर्थः, 'स्वातन्त्र्येण' वक्तृज्ञान-
नाद्यनुमानं विनापि शब्दबोधजनकत्वेन, 'वेद इति वेदस्यले

(१) प्रामाण्यमितीति ख० ।

वदन्ति । तन्न । वेदे क्लृप्तसामग्रीतो लोकेऽपि संसर्ग-
प्रत्ययादन्यथानुवादकतापि न स्यात् लिङ्गस्य पूर्वत्वे-
ऽपि^(१) व्याप्तिस्मृतिविलम्बेन तद्विलम्बात् । अनाप्तोक्तौ
व्यभिचारात् वेदतुल्यापि सामग्री न निश्चायिकेति

क्लृप्तशाब्दसामग्रीत इत्यर्थः, 'संसर्गप्रत्ययादिति वक्त्रज्ञानाद्यनुमानात्प्रा-
गेव संसर्गशाब्दबोधादित्यर्थः, 'अन्यथेति वैदिकस्थले क्लृप्तशाब्दसा-
मग्र्या लौकिकस्थले विरहे इत्यर्थः, 'अनुवादकतापीति गृहीत-
याहिशाब्दधीजनकत्वमपीत्यर्थः, सामग्र्या अभावादिति भावः । ननु
वक्त्रज्ञानाद्यनुमानात्प्रागेव संसर्गप्रत्ययोभवतीत्युक्तमयुक्तं सर्वत्र शाब्द-
सामग्रीदशायां हेतुज्ञानसत्त्वेनानुमितिसामग्र्याः सत्त्वादानुमितेरेव
प्रथममुत्पादात् शाब्दसामग्र्यपेक्षया अनुमितिसामग्र्या वस्तवत्त्वादित्य-
त्यत आह, 'लिङ्गस्येति, 'पूर्वत्वेऽपि'^(२) हेतुतावच्छेदकरूपेण ज्ञात-
त्वेऽपि, 'तद्विलम्बात्' अनुमितिविलम्बात्, लौकिकवाक्ये कश्चिदनु-
वादकत्वमु दृष्टमेवेति भावः । 'अनाप्तोक्ताविति, 'अनाप्तोक्तौ' लौकि-
कवाक्ये इत्यर्थः, 'व्यभिचारात्' व्यभिचारदर्शनात् भ्रमजनकत्वदर्श-
नादिति यावत्, 'वेदतुल्येति लौकिकवाक्यस्थले वेदतुल्यसाम-
ग्रीमात्रं न निश्चायकं किन्तु आप्तोक्तत्वनिश्चयोऽपीत्यर्थः । कश्चिल्लौ-
किकवाक्ये भ्रमजनकत्वदर्शनात् लौकिकवाक्यलूपसाधारणधर्मदर्श-
नेन सर्वत्र लौकिकवाक्ये भ्रमजनकत्वसंशयसंभवात्तस्यैव प्रतिबन्धक-

(१) पूर्वत्वेऽपीति क० ।

(२) पूर्वत्वेऽपीति क० ।

चेत् । न । चक्षुरादेस्तथात्वेन तच्छब्दायामपि प्रमाप-
कत्वात् । ज्ञायमानं करणं सन्देहे न निश्चायकं लिङ्ग-
वदिति चेत् । न । संग्रयो हि^(१) न वाक्ये तस्य निश्च-
यात्,^(२) न तज्जन्यज्ञानप्रामाण्ये तस्य तदुत्तरकाशी-

त्वादाप्तोक्तत्वनिश्चये च न तत्संग्रहः आप्तोक्तत्वञ्च तत्पदार्थवत्तत्प-
दार्थज्ञानवदुक्तं, तथाच तन्निश्चयादेव वाक्यार्थसिद्ध्या गन्देहा-
नुवादकत्वमिति भावः । 'तथात्वेन' कश्चिद्भ्रमजनकत्वेन, 'तच्छ-
ब्दायामपि' चक्षुर्दृष्ट्याधारणधर्मदर्शनेन भ्रमजनकत्वशब्दायामपि,
तथाच भ्रमजनकत्वसंग्रहो न प्रमाप्तिरिति प्रतिबन्धकः व्यभिचारादिति
भावः । प्रमाणविशेषकत्वं प्रति संग्रहः प्रतिबन्धक इत्याशङ्कते,
'ज्ञायमानमिति चक्षुरादिश्च न ज्ञायमानकरणमित्यर्थः', 'लिङ्ग-
वदिति तद्यथा व्याप्ति-पञ्चधर्मतासंग्रहद्वयायासानुमितिजनकमि-
त्यर्थः, तथाच लौकिकवाक्येन संग्रहसत्त्वे कथं निश्चयोजननीयः ।
एतद्व्याप्तिबलेन संग्रहस्य प्रतिबन्धकत्वादिति भावः । ननु व्याप्तिबलेन
प्रकृते कस्य संग्रहः प्रतिबन्धक उच्यते, किमातुपूर्वसन्देहः, तद्-
वाक्यजन्यज्ञानप्रामाण्यसन्देहः, आप्तोक्तत्वसन्देहोवेति क्रमेष दूषयति,
'संग्रहोहीति, 'न वाक्ये' नातुपूर्व्यां, 'तस्य' आतुपूर्वीविशेषस्य,
'तस्य' तज्जन्यज्ञानप्रामाण्यसन्देहस्य, 'तदुत्तरेति तज्जन्यज्ञानोत्तर-
काशीनत्वादित्यर्थः, तथाच तस्य कथं प्रतिबन्धकतेति भावः^(३) ।

(१) सन्देहोहीति क० ।

(२) तस्य निश्चयसत्त्वादिति क० ।

(३) तथाच तस्य कथं संग्रहः प्रतिबन्धक इति भाव इति ख०, ग० ।

मत्वात्, नाप्तोक्तत्वे तन्निश्चयस्यानङ्गत्वात्^(१) । ननु लोके
 आप्तोक्तत्वसन्देहे वाक्यार्थधीर्नेति तन्निश्चयोद्देशः तथा-
 च वाक्यार्थगोचरयथार्थज्ञानजन्यत्वग्राहकात्^(२) तदुप-
 जीविनोऽनुमानात् वाक्यार्थधीरिति चेत् । न । वेदे

‘तन्निश्चयस्यानङ्गत्वादिति, प्रमाणाभावादिति भावः । तथाच आप्तो-
 क्तत्वनिश्चयो यदि हेतुः स्यात्तदैव तन्निश्चयविघटनद्वारा तत्संग्रहः
 प्रतिबन्धकः स्यात् त्वेवमिति^(३) तच्छ्रययोऽपि न प्रतिबन्धकः । न
 च भ्रमजनकत्वसंग्रह एव प्रतिबन्धकोवक्तव्य इति वाच्यं । तस्य
 विरोध्यविषयकतया सिद्धेऽप्यप्रतिबन्धकत्वेन व्यभिचारादिति भावः ।
 ‘लोके’ . लौकिकवाक्यस्थले, ‘आप्तोक्तत्वस्य’ तत्पदार्थवत्तत्पदार्थज्ञा-
 नजन्यत्वस्य, सन्देहे व्यतिरेकनिश्चये च, ‘तन्निश्चय इति, यत्संग्रहो
 यद्व्यतिरेकनिश्चयस्य यच्च प्रतिबन्धकः तन्निश्चयत्वावच्छिन्नसाद्धेतु-
 रिति नियमादिति भावः । ‘वाक्यार्थगोचरेति तत्पदार्थवत्तत्पदार्थ-
 ज्ञानजन्यत्वग्रहणाप्तोक्तत्वस्य ग्राहकादित्यर्थः, ‘तदुपजीविन इति वज्र-
 ग्रीहिः^(४) तदुपजीव्यात् तत्पदार्थं तत्पदार्थानुमानादित्यर्थः, ‘वा-
 क्यार्थधीरिति सर्वत्र शब्दबोधोधात्पूर्वं वाक्यार्थधीरित्यर्थः, तथाचानु-

(१) तन्निश्चयस्यानङ्गत्वादिति क० ।

(२) वाक्यार्थगोचरयथार्थज्ञानजन्यत्वग्राहकादिति क० ।

(३) न चैवमितीति ख०, ग० ।

(४) तत् उपजीवि वस्य इति वज्रग्रीहिरित्यर्थः ।

तद्द्रष्टितस्यापि सामर्थ्यावधारणात् तदनिश्चयेऽपि वेदा-
नुकारेण पद्यमानमन्वादिवाक्येऽपौरुषेयत्वाभिमानि-
नोगौडमीमांसकस्यार्थनिश्चयात् । न चासौ भ्रान्तिः,
बाधकाभावात् प्रौरुषेयत्वनिश्चयदशायामपि तस्य
तथात्वात् ।

वादकः शब्द इति भावः । आप्तोक्तलनिस्ययः किं शाब्दप्रमासाचे^(१)
सहकारी, किं वा लौकिकवाक्यादौ, लौकिकत्वेन ज्ञाते वाक्ये
वा,^(२) नाद्य इत्याह, 'वेद इति, 'तद्द्रष्टितस्यापि' विषयतया आप्तो-
क्तलज्ञानरहितस्यापि, 'सामर्थ्येति' शाब्दबोधजनकत्वानुभवादित्यर्थः,
तदनिश्चयेऽपीत्यादिः, न द्वितीय इत्याह, 'तदनिश्चयेऽपीति' आप्तोक्त-
लनिस्ययेऽपीत्यर्थः, 'अपौरुषेयत्वेति' पुरुषाप्रणीतत्वेत्यर्थः, 'गौडेति',
दाक्षिणात्यादीनां वेदाभिज्ञतया तत्र वेदलभ्रमासम्भवादपौरुषेय-
लभ्रमोन सम्भवतीति गौडेत्युक्तं । 'न चासौ भ्रान्तिरिति, तथाच
लौकिकवाक्येन प्रमायाञ्जनयितव्यायां आप्तोक्तलनिस्ययः सहकारीति
भावः । भ्रमलाभावे हेतुमाह, 'बाधकाभावादिति' विषयाबाधा-
दिति भावः । भ्रमलाभावे हेतुन्तरमाह, 'पौरुषेयत्वेति, 'तस्य' म-
न्वादिवाक्याजन्यशाब्दबोधस्य, 'तथात्वात्' अपौरुषेयत्वाभिमानदशो-
त्पन्नमन्वादिवाक्यजन्यज्ञानसमानाकारसमानविषयकत्वात्, तथा सति
प्रतीत्योर्वैलक्षण्यमनुभूयेतेति भावः । यदा 'तथात्वात्' तथात्वापत्तेः

(१) शब्दमात्र इति ख० ग० ।

(२) लौकिकवाक्य इति क० ।

न चासंसर्गाग्रहमात्रं तत्, अर्थस्य तथाभावेऽपि असंसर्गाग्रहत्वे संसर्गोच्छेदापत्तेः । न चाप्तोक्तत्वनिश्चयरूपकारणबाधात् संसर्गज्ञानबाधः, व्यभिचारेण हेतुतायामेव बाधात् लौकिकत्वेन ज्ञाते^(१) तद्भ्रमिति

भ्रमत्वापत्तेरिति यावत्, विषयकृतवैलक्षण्यभावादिति भावः । 'न चासंसर्गेति, न चैवं ततः संवादिनी प्रवृत्तिर्न स्यात्तस्याः विशिष्टज्ञानसाध्यत्वादिति वाच्यं । गुरुनये असंसर्गाग्रहस्यैव संवादिप्रवृत्तावपि हेतुत्वात् । 'अर्थस्य' विषयस्य, 'तथाभावेऽपि' अबाधितत्वेऽपि, यद्वा 'अर्थस्य' वाक्यार्थसंसर्गाग्रहस्य, तथात्वेऽपि अनुभवसिद्धत्वेऽपि, 'संसर्गोच्छेद इति^(२), मामाभावादिति भावः । 'हेतुतायामेवेति, संसर्गज्ञानस्थानुभवसिद्धत्वादिति भावः । द्वितीयमाशङ्कते, 'लौकिकत्वेनेति लौकिकत्वेन ज्ञाते लौकिक इत्यर्थः, अन्यथा लौकिकत्वेन ज्ञातस्य वेदस्थानुवादकतापत्तेः । 'अङ्ग' सहकारि, मन्वादिवाक्यन्तु अपौरुषेयत्वाभिमामद्ग्रायां न लौकिकत्वेन ज्ञातमिति मोक्तव्यभिचारइति भावः । 'मानाभावादिति । न च यत्संग्रहेत्यादिव्याप्तिरेव^(३) मानमिति वाच्यं । तस्या व्याप्तेरव्यभिचारसंग्रहप्रतिबन्धे व्याप्तिज्ञाने व्यभि-

(१) तद्वैलक्षण्यत्वेन ज्ञान इति क० ।

(२) 'संसर्गोच्छेदापत्तेरित्यत्र 'संसर्गोच्छेदः' इति कस्यचिन्मूलप्रसक्तस्य पाठः इदृशप्रतीकाकारखरसेनानुमीयत इति ।

(३) यत्संग्रहे यद्यतिरेकनिश्चये च यदनुत्पत्तिस्तन्निश्चयस्तत्र कारणमिति व्याप्तिवलेनेत्यर्थः ।

चेत् । न । मानाभावात् वाक्यार्थस्यापूर्वत्वेन लिङ्गा-
भावेन तद्गहासम्भवात् । ननु अनाप्तोक्तत्वशङ्काव्यु-
दासोऽङ्गं स च वेदेऽपौरुषेयत्वनिश्चयात् लोके चा-

चारात् । याज्ञाभावानवगाहिलेन व्यतिरेकनिश्चयविशेषणे यत्संग्रह-
इत्यस्य व्यर्थत्वापत्तेः योग्यताव्यतिरेकनिश्चयस्यापि याज्ञाभावावगा-
हितया शाब्दबुद्धिमादाय योग्यतायां व्यभिचाराभावादप्रयोजक-
त्वाच्चेति भावः । 'वाक्यार्थस्येति, 'वाक्यार्थस्य', 'अपूर्वत्वेन' अन्वय-
बोधात्प्रागज्ञातत्वेन^(१), तद्घटिताप्तोक्तत्वरूपसाध्याप्रसिद्ध्या लिङ्गस्य
साध्यव्याप्यत्वेन गृहीतस्य कस्यचिदभावेनेत्यर्थः, यदा 'वाक्यार्थस्या-
पूर्वत्वेनेत्यनेन साध्याप्रसिद्धिसुक्ता हेतुन्तरमाह, 'लिङ्गाभावेनेति
भ्रमाद्यमूलाकल्पप्रवृत्तिसंवादादेर्लिङ्गस्य अन्वयबोधात्प्राग्ज्ञानाभावेन
चेत्यर्थः, चकारपूरणात्^(२) परकीयभ्रमादेरयोग्यत्वात्प्रवृत्तिसंवादस्य
च प्रवृत्त्युत्तरकास्त्रीनयाज्ञत्वादिति भावः ।

केचित्तु 'लिङ्गाभावेनेति, 'लिङ्गं' कारणं, तच्च साध्यप्रसिद्धिः^(३)
तदभावादित्यर्थः, अत्रैव हेतुः 'अपूर्वत्वेनेत्याहुः ।

आप्तोक्तत्वनिश्चयस्याजनकत्वेऽपि प्रयोजकत्वात्तदपेक्षेत्याह,^(४)
'नन्विति, 'अपौरुषेयत्वेति पुरुषाप्रणीतत्वेत्यर्थः, 'तस्य' आप्तोक्तत्वा-

(१) अन्वयबोधात् प्राग्ज्ञानाभावेनेति ख०, ग० ।

(२) अन्वयबोधात् प्राक् चकारपूरणात् ज्ञानाभावेन चेत्यर्थ इति क० ।

(३) तच्च प्रसिद्धिरिति क० ।

(४) आप्तोक्तत्वेत्यादिः नन्वित्यन्तः पाठः ख०, ग०-चिद्धितपुस्तकद्वये नास्ति ।

सोक्तत्वावधारणादिति चेत् । न । तस्याशक्यत्वात् ।
यदि चापौरुषेयत्वनिश्चये सत्येव वेदादर्थप्रत्ययः^(१)
तदा दोषवत्पुरुषाप्रणीतत्वे सत्याकाङ्क्षादिमत्पदस्मा-
रितत्वेन वेदे पदार्थसंसर्गसिद्धिरस्त्विति वेदोऽप्यनुवा-
दकः स्यात् । तदुक्तं, “व्यस्तपुंदूषणाशङ्कैः स्मारितत्वात्

वधारणस्य, ‘अशक्यत्वादिति अशक्यबोधान् प्रागित्यादिः, वाक्यार्थस्यापूर्वत्वेनाप्तोक्तत्वरूपसाध्याप्रसिद्धेः तथाचानाप्तोक्तत्वशङ्काव्युदासो-
नाङ्गमिति भावः । इदमुपलक्षणं तच्छङ्काव्युदासस्याङ्गत्वेऽपि यत्र
कारणान्तरविरहान्तच्छङ्काविरहस्तत्राननुवादकत्वसम्भवाच्चेत्यपि द्र-
ष्टव्यं । दूषणान्तरमाह, ‘यदि चेति, ‘तदेति, एते यदार्थास्तात्पर्य-
विषयमिधःसंसर्गवन्त इति साध्यादि, ‘दोषवदिति, अयोग्यवाक्ये
व्यभिचारवारणाय सत्यन्तं पदविशेषणं । न च तत्र योग्यताविरहान्न
व्यभिचार इति वाच्यं । आदिपदेन योग्यताया अपरिग्रहान् ।
न चैवं विषयान्तरादिशुक्लवाक्ये व्यभिचार इति वाच्यं । आदिपदेन
तात्पर्यपरिग्रहान् । आकाङ्क्षाव्यावृत्तिस्तु पूर्वरीत्या बोध्या । ‘पदार्थ-
संसर्गसिद्धिरिति, शब्दबोधान्प्रागित्यादिः । ‘तदुक्तमिति आचार्य-
चरणैरपीति शेषः^(२) । ‘व्यस्तेति, ‘व्यस्ता’ विगता, ‘पुंदूषणाशङ्का’
वक्रदूषणाशङ्का येषां पदानां एतादृशैः पदैः स्मारितत्वात्, ‘अमी’

(१) वेदादर्थनिश्चय इति ख० ।

(२) उदयनाचार्यैरित्यर्थः ।

पदैरमी । अन्विता इति^(१) निर्णीते वेदस्यापि न तत्कृतः” ॥ न चैवं शब्दस्य प्रमाणत्वमपि, अनुमाना-
देव वाक्यार्थप्रमोत्यत्तेरिति ।

प्राभाकरास्तु व्यभिचारिशब्दव्यावृत्तमव्यभिचार्य-

पदार्थाः, ‘अन्विताः’ परस्परसंसर्गवन्तः, ‘इति निर्णीते’ इत्यनुमानेन वेदस्थलेऽपि शाब्दबोधात् प्रागर्थे निर्णीते, ‘वेदस्यापि’, ‘तत्’ अनु-
वादकत्वं, न कुत इत्यन्वयः । दूषणान्तरमाह, ‘न चेति न वेत्यर्थः,
‘एवं’ सर्वत्र शाब्दबोधात्प्राक्पदार्थसंसर्गानुमानस्यावश्यकत्वे, ‘प्रमाण-
त्वमपि’ वाक्यार्थबोधजनकत्वमपि, सिद्धतीति शेषः^(२) । ‘अनुमाना-
देवेति, शाब्दमात्रस्थ एवानुमानादेवाभिमतवाक्यार्थप्रमोत्यत्तेः
शब्दस्य संसर्गप्रमाजनकत्वकल्पनायां प्रयोजनाभावादिति भावः^(३) ।

कपिञ्जलानालभेतेत्यादौ कपिञ्जलपदार्थविशेषकचिन्तप्रकार-
कप्रतीतिपरमिति सामान्यतस्तात्पर्यग्रहोऽपेक्षित इति कपिञ्जल-
पदार्थत्वेन वल्लिञ्छाज्ञानात् वेदोदानुवादकः लोकस्थले च विग्रिय
तात्पर्यज्ञानस्यापेक्षिततया गृहीतयाचिशब्दानुभवकरणतया लौकि-
कशब्दोऽनुवादक इति मतमवतारयति, ‘प्राभाकरास्त्वित्यादिना,^(४)
‘व्यभिचारिशब्देति प्रमितिस्वरूपायोग्यव्यावृत्तमित्यर्थः, यदा विस-

(१) यदीति क० ।

(२) व्यस्तौति शेष इति क० ।

(३) प्रयोजनाभावादित्यर्थ इति ख०, ग० ।

(४) कपिञ्जलेत्यादिः प्राभाकरास्त्वित्यादिनेत्यन्तः पाठः ख०-ग० चिद्धित-
पुस्तकद्वये नास्ति ।

नुगतप्रमाप्रयोजकमुपेयं यदभावाद्नाप्तोक्तवाक्याद्-
प्रमा अन्यथा कार्यवैचित्र्यं^(१) न स्यात्, तच्च ज्ञात-

त्वादिप्रवृत्तिहेतुज्ञानजनकव्यावृत्तमित्यर्थः, न त्वप्रमाजनकव्यावृत्त-
मित्यर्थः, तैरप्रमानभ्युपगमात्, 'अव्यभिचारोति निखिलप्रमाजन-
कवाक्यवृत्तौत्यर्थः, किञ्चिदिति शेषः, 'अप्रमा' प्रमाविरहः, 'कार्यवै-
चित्र्यमिति कश्चित्प्रमा कश्चित्तदभाव इत्येवं रूपमित्यर्थः, । न चैवं
शब्दप्रमात्वावच्छिन्नं प्रति किञ्चित्कारणाभ्युपगमे तन्मते प्रमाया-
गुणजन्यत्वापत्तिः^(२) प्रमात्वघटितधर्मावच्छिन्नकार्यताप्रतियोगिकका-
रणताश्रयस्यैव गुणत्वात् तथाच तस्यापसिद्धान्त इति वाच्यं । शब्द-
ज्ञानत्वमेव हि तस्य कार्यतावच्छेदकं न तु शब्दप्रमात्वं गौरवात्
व्यावृत्त्यभावाच्चेति^(३) न तस्य गुणत्वमिति भावः । परिशेषसौकर्यार्थं
तत्सुखरूपमभिधाय तज्ज्ञानकारणत्वं साधयति,^(४) 'तच्चेति तच्छब्द-

(१) शब्दात् कार्यवैचित्र्यमिति क० ।

(२) तथाच यैरप्रमा स्वीक्रियते तेषां मते कार्यवैचित्र्यस्य कारणवैचित्र्य-
प्रयोन्यत्वात् प्रमाभ्रमयोर्वैचित्र्यार्थं प्रमात्वावच्छिन्नं प्रति गुणत्वेन
अप्रमात्वावच्छिन्नं प्रति दोषत्वेन कारणत्वमवश्यमुपेयं, किन्तु यैरप्रमा
न स्वीक्रियते तेषां मते प्रमा-भ्रमयोर्वैचित्र्यासम्भवात् प्रमात्वावच्छिन्नं
प्रति गुणत्वेन कारणत्वं निष्प्रयोजकमिति गुणजन्यत्वापादनं सम्भव-
दुक्तिकमिति भावः ।

(३) प्रमात्वं अप्रमात्वावच्छेदकं यन्मते अप्रमा नास्ति तन्मते प्रमात्वमव्यावृत्त-
कमिति तात्पर्यं ।

(४) परिशेषेत्यादिः साधयतीत्यन्तः पाठः ख०-ग० चिह्नितपुस्तकद्वये नास्ति ।

वृत्तिप्रमाप्रयोजकमित्यर्थः, 'ज्ञातमुपयुज्यत इति शाब्दबोधं प्रती-
 त्यादिः, ज्ञानवृत्तिशाब्दबोधकारणतायां विषयतयाऽवच्छेदकमि-
 त्यर्थः, प्रमेयमात्रस्यैव खलिङ्गकानुमितौ ज्ञातोपयोगित्वेन सिद्धसा-
 धनवारणाय शाब्दज्ञानेति । शाब्दज्ञानस्य स्वाविषयकत्वेन विशेष-
 षीयन्तेन पदादिजन्यपदार्थीपस्थितिनिष्ठायाः स्वाविषयकशाब्दज्ञा-
 नकारणताया विषयतासम्बन्धेनावच्छेदकत्वमादाय न सिद्धसाधनं ।
 शाब्दबोधजनकौभूतज्ञानविषयन्तु नार्थः भगवज्ज्ञानमादाय नैया-
 यिकनये सिद्धसाधनात् तस्मिन्नेऽपि तच्छाब्दबुद्धिं प्रति स्वरूपयोग्यस्य
 काशान्तरीयपदज्ञानस्य दैवात् तात्पर्यविषयत्वेन सिद्धसाधनाच्चेति
 मन्तव्यं । 'ज्ञायमानकरण इति, अत्र सप्तम्यर्थः निष्ठत्वं, अन्यथास्य
 वैलक्षण्येन, तथाच ज्ञायमानकरणनिष्ठत्वे सति ज्ञानोपयोगिव्यभि-
 चारिवैलक्षण्यलादित्यर्थः, 'ज्ञानोपयोगीत्यत्र ज्ञानपदं^(१) शाब्दबो-
 धपरं, अन्यथा व्याप्तौ व्यभिचारात् । साध्ये विग्रिय शाब्दबो-
 धप्रवेगात् यज्ज्ञायमानकरणनिष्ठत्वे सति यज्ज्ञानोपयोगिव्यभिचा-
 रिवैलक्षण्यं भवति तज्ज्ञानवृत्तिस्वाविषयकतज्ज्ञानकारणतायाः^(२)
 विषयतया अवच्छेदकं भवतीति सामान्यतो व्याप्तिभावात् सामा-
 न्यतो ज्ञानेत्युक्तं, चक्षुरादिनिष्ठे पिप्ताद्यभावे भूयोऽवयवेन्द्रियस-
 भिकर्षे च प्रत्यक्षमादाय व्यभिचारवारणाय सत्यन्तं । ज्ञायमान-
 करणत्वस्य ज्ञानावच्छिन्नतत्प्रमाकरणतावत्त्वं, अन्यथा चक्षुरादेरपि
 ज्ञायमानत्वेन करणत्वेन च तद्वृत्तिभूयोऽवयवेन्द्रियसभिकर्षादौ

(१) द्वितीयज्ञानपदमिति क० ।

(२) तज्ज्ञानवृत्तितज्ज्ञानकारणताया इति ख०, ग० ।

मुपयुज्यते ज्ञायमानकरणे ज्ञानोपयोगिव्यभिचारिवै-

व्यभिचारतादवस्थ्यात् चक्षुरादेरप्यनुमितिं प्रति ज्ञानावच्छिन्न-
तत्करणतावत्त्वेन तद्दोषतादवस्थ्यमिति तन्नमेति, ज्ञायमानकरण-
धूमादिनिष्ठरूपादौ व्यभिचारवारणाय तज्ज्ञानोपयोगीति, उप-
योगित्वं कारण-कारणतावच्छेदकसाधारणं, अतो न दृष्टान्तासङ्गतिः ।
साध्याभावनिस्रयाभाव-तद्वाप्यवत्पक्षनिस्रयाभावादिषु^(१) व्यभिचारः
तस्यापि ज्ञायमानकरणलिङ्गनिष्ठत्वात् तदनुमितिजनकत्वाच्च, एव-
मात्मलिङ्गकानुमितौ कारणीभूतपरामर्शात्ममनःसंयोगानुमितिप्रा-
गभावादौ च व्यभिचार इति तद्वारणाय 'व्यभिचारिवैलक्षण्यत्वेति
व्यभिचारिव्यावृत्तत्वेत्यर्थः, तदर्थंश्च प्रमेतरज्ञानजनकावृत्तित्वं, प्रमा-
लमनुभवत्वमात्रं, तथाच स्रतिजनकावृत्तित्वं पर्यवसितोऽर्थः, यथा-
श्रुते तन्मते भ्रमाप्रसिद्ध्या अप्रसिद्ध्यापत्तेः^(२) । एवञ्च साध्याभावनिस्र-
याभावादौ आत्मलिङ्गकपरामर्शादौ तादृशानुमितिप्रागभावादौ
पक्षतादौ च न कापि व्यभिचारः तेषां स्रतिजनकात्मवृत्तित्वात् ।
आत्मा तु न ज्ञायमानकरणनिष्ठ इति न तच्च व्यभिचारः । न च
तत्र सूर्यक्रियायां कालत्वेनाधिकरणत्वेन वा सूर्यलिङ्गकानुमिति-
हेतुभूतायां व्यभिचारः, तदितरोपयोगिताया एव हेतुकरणात् ।

केचित्तु 'व्यभिचारिवैलक्षण्यत्वं' भ्रमाजनकत्वं, भ्रमत्वं प्रमेतर-
ज्ञानत्वं प्रमालमप्यनुभवत्वमात्रमेव, तथाच स्रत्यजनकत्वं पर्यवसि-

(१) साध्याभावनिस्रयाभाव-साध्याभावव्याप्यवत्पक्षनिस्रयाभावादिष्विति

(२) प्रमेतरज्ञानाप्रसिद्ध्यापत्तेरित्यर्थः ।

तोऽर्थः, शक्तिश्च न पदार्थस्मृतिजनिका किन्तु तस्या ज्ञानमेवेति न दृष्टान्तासङ्गतिः । अजनकत्वञ्च जनकतावच्छेदकशून्यत्वं नातः स्वत्यत्यनुपधाधिकायामात्मलिङ्गकानुमितिजनकीभूतपरामर्शात्ममनःसंयोगादिव्यक्तौ व्यभिचारः, जनकता च ज्ञायमानलिङ्गत्वावच्छिन्नजनकताव्यावृत्ता उद्बोधकीयजनकताव्यावृत्ता च यास्या तेन वस्तुमात्रस्यैव ज्ञायमानलिङ्गविधया प्रमेयसामान्यात्मककूटलिङ्गकानुमितिस्थानाभिषिक्तसाध्यस्मृतिजनकत्वेऽपि नाप्रसिद्धिः । न वा व्याप्ति-व्यथार्थतात्पर्यकत्वयोरपि कुचचिदुद्बोधकविधया स्मृतिजनकत्वेऽपि दृष्टान्तासिद्धि-स्वरूपासिद्धौ । पक्षता च परमथे नानुमितिजनिकेति^(१) न तत्र व्यभिचारः । न चात्मलिङ्गकप्रमानुमिति-प्रागभावे व्यभिचार इति वाच्यम् । प्रागभावस्य तैरनभ्युपगमात् तज्ज्ञानानधिकरणत्वेन वा ज्ञायमानकरणस्य विशेषणीयत्वादित्याहुः ।

अन्ये तु 'ज्ञायमानकरण इत्यत्र सप्तम्यर्थो जन्यत्वं, अन्यथस्यास्य ज्ञाने, तथाच ज्ञायमानकरणजन्यज्ञानोपयोगिव्यभिचारिवैलक्षण्यत्वादित्यर्थः, यज्ज्ञायमानकरणजन्यधज्ज्ञानोपयोगिव्यभिचारिवैलक्षण्यं भवति तज्ज्ञानवृत्तिस्त्वाविषयकतज्ज्ञानकरणतायां विषयतया अवच्छेदकं भवतीति सामान्यमुखी व्याप्तिः, भूयोऽवयवेन्द्रियसन्निकर्षे चक्षुरादिनिष्ठपित्ताद्यभावे च प्रत्यक्षमादाय व्यभिचारवारणाय ज्ञायमानकरणजन्येति यज्ज्ञानविशेषणं, तदर्थस्य ज्ञायमानत्वघटि-

(१) परैरनुमितिधारास्वीकारात् न तेषां मते पक्षताया हेतुत्वमिति तात्पर्यम् ।

लक्षयत्वात् प्रमाहेतुत्वाद्वा व्याप्तिवच्छब्दशक्तिवशेति,

तद्गर्भावच्छिन्नकारणतामेति, अन्यथा चक्षुरादेरपि ज्ञायमानत्वात्
 करणत्वाच्च व्यभिचारस्य तदवस्थत्वात्,^(१) उपयोगित्वञ्च कारण-
 कारणतावच्छेदकसाधारणं, तेन न दृष्टान्तासिद्धिः । अनुमिति-
 मादायात्ममनःसंयोगादौ बाधाभावादौ च व्यभिचारवारणाय
 'व्यभिचारीति, व्यभिचारिवैलक्षण्यत्वाच्च भ्रमजनकतावच्छेदका-
 वच्छिन्नान्वयं, भ्रमत्वं प्रमेतरज्ञानत्वं, नातस्तत्रयेऽप्रसिद्धिः, प्रमाल-
 मपि अनुभवत्वमात्रमेव, तथाच स्रुतिजनकतावच्छेदकावच्छिन्नान्वयं
 पर्यवसितोऽर्थः, सत्यसुपधायिकायामात्ममनःसंयोगादिव्यक्तौ व्यभि-
 चारवारणायवच्छेदकानुसरणं, अन्यत्सर्वं पूर्ववत् । प्रागभावस्तु
 तन्मते नास्त्वैव तेनानुमित्यादिप्रागभावे न व्यभिचार इत्याहुः ।
 तदुभयमप्यसत् यद्गर्भावच्छिन्नविशेष्यक-यद्गर्भावच्छिन्नप्रकारकस्रुतिः
 कदापि कस्यापि न जाता तद्गर्भावच्छिन्नविशेष्यक-तद्गर्भावच्छिन्ना-
 भावमिच्छयाभावादौ व्यभिचारप्रसङ्गादिति सङ्कोपः ।

'प्रमेति, प्रमापदं शाब्दज्ञानपरं, तेन व्याप्यादौ न व्यभिचारः ।
 यद्यज्ज्ञानहेतुर्भवति तज्ज्ञानवृत्तिस्त्राविषयकतज्ज्ञानकारणतायां
 विषयतया अवच्छेदकं भवतीति सामान्यमुखी व्याप्तिः, हेतुत्वमुप-
 योगित्वमात्रं कारण-कारणतावच्छेदकसाधारणं, अतो न दृष्टान्ता-
 स्रुतिः । न चानुमितिमादायात्ममनःसंयोगे बाधाभावादौ व्यभि-
 चार इति वाच्यम् । यद्यज्ज्ञानवृत्त्यनुभवमात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्न-

(१) तद्योयतादवस्थादिति ख०, ग० ।

अन्वया शब्दाभासोच्छेदप्रसङ्गः । न चातोक्तत्वं तथा,
संवादात् प्रमाणे शुकोदीरिते भ्रान्तप्रतारकसंवादि-

कार्यतानि रूपितोपयोगितावद्भवतीति विवचणीयत्वात् । न च
तथापि भूयोऽवयवेन्द्रियसन्निकर्षे व्यभिचार इति वाच्यम् । ज्ञाय-
मानत्वप्रटितधर्मावच्छिन्नकरणाकयञ्ज्ञानवृत्तीति विवचणीय-
त्वात् । न च तथापि परामर्शे व्यभिचार इति वाच्यम् । ज्ञानान्यत्वे
सतीत्यनेन हेतोर्विशेषणीयत्वात् पक्षता-प्रागभावादिसु नैतन्मतेऽनु-
मितिहेतुरिति न तत्र व्यभिचारः । अत्रानुसूक्तकर्तमाह, 'अन्यथेति
चदि स्वरूपप्रदेव तात्पर्यं हेतुः न तु तच्चिद्वय इत्यर्थः, 'शब्दा-
भासोच्छेदेति तात्पर्यसन्देहदश्यां सतात्पर्यकशब्दात् शब्दा-
त्प्रसङ्गोच्छेदप्रसङ्ग इत्यर्थः, (१) वस्तुगत्या तात्पर्यस्य तत्र सत्त्वेन
तदर्थात्मबोधप्रसङ्गवादित्यर्थः ।

प्रदे तु 'अन्यथेति भवन्मत इति शेषः । शब्दाभासेति घटो-
ऽस्तीति वाक्ये घटाभावतात्पर्यभ्रमे घटाभावबोधः, (२) न ह्यादित्यर्थः,
तज्ज्ञानम् ।

तात्पर्यं मरिचोत्पत्तितुं प्रयोजकान्तरं निररक्षति, 'न चेत्यादिना,
'आतोक्तं' सकृत्तत्राकार्यगोचरप्रयार्थज्ञानवदुक्तत्वं, 'तथा' प्रमाप्रयो-
क्तं, 'संवादात्' संवादिप्रवृत्तिजनकत्वात्, अत्राधितविषयकत्वादा, (३)

(१) इत्यर्थ इत्यनन्तरं "अथा अन्यपरादन्यपरत्वभ्रमे यत्र तात्पर्यं तदर्थ-
ज्ञोप्राप्त्यनुच्छेदप्रसङ्गः" इत्यधिकः पाठः क-चिद्विदुक्तान्ते वर्तते इति ।

(२) घटाभावभ्रम इति ख०, ग० ।

(३) अत्राधितविषयकबोधजनकत्वादिति क० ।

वाक्ये वेदे च तदभावादाप्तोक्तत्वानुमाने व्यभिचारि-
व्यावृत्तलिङ्गाभावाच्च । भावे वा तद्वत् एव शब्दस्य
प्रत्यायकत्वात्^(१) ।

‘भ्रान्तेति, भ्रान्तप्रतारकस्य भ्रमरूपविशेषादग्रमेन वाक्यार्थगोचर-
यथार्थज्ञानवत्त्वरूपाप्तत्वस्यासम्भवादिति भावः । ‘वेद इति मूर्खपद्य-
मानवेद इत्यर्थः । ननु भवन्नये वर्षाणां नित्यैकतया शुकादिवाक्येऽपि
शिञ्जकमादायाप्तोक्तत्वमस्ति । न च तथापि दैववशसम्भवे अपूर्वा-
नुपूर्वीकशुकादिमात्रोक्तवाक्येऽव्याप्तिरिति वाच्यम् । भवन्नयेऽपि
तस्याप्रमाणत्वात् व्यवहारस्वसंस्पर्शात् अन्यथा वक्ष्यमाणयथार्थ-
तात्पर्यहेतुतापचेऽपि तत्राप्रतीकारात् । एवं भ्रान्तप्रतारकवाक्येऽपि
प्रकृतवाक्यार्थाभिज्ञोक्तादृशवाक्यादभिज्ञत्वादाप्तोक्तत्वमस्ति भ्रान्त-
प्रतारकमात्रोक्तापूर्वानुपूर्वीकवाक्यन्तु नाम्ययबोधं जनयति^(२) व्यवहा-
रस्तु असंस्पर्शात् मूर्खपद्यमानवेदोऽपि कदाचित् पण्डितपद्यमानः
वर्षाणां नित्यैकत्वाभ्युपगमात्, अन्यथा वक्ष्यमाणतात्पर्यहेतुतापचेऽपि
तत्राप्रतीकारात् इत्यस्तरसादाह,^(३) ‘आप्तोक्तत्वानुमान इति । ननु
दोषाजन्यानुपूर्वीकत्वे सति अर्थज्ञानजन्यत्वमेव^(४) लिङ्गं स्यादित्यत-
न्नाह, ‘भावे वेति, ‘तद्वत् एव’ तस्मिन्नवत् एव, ‘प्रत्यायकत्वादिति

(१) प्रमापकत्वादिति क० ।

(२) नाम्ययधीजनकमिति ख०, ग० ।

(३) इत्यद्वेराहेति ख०, ग० ।

(४) दोषाप्रभवत्वे सत्यर्थधीजन्यत्वमेवेति ख०, ग० ।

एतेनाप्रमाहेतुत्वं न भ्रम-प्रमाद-विप्रसिद्धि-करणा-
पाटवामां परस्परं व्यभिचारात् मिश्रितस्याव्यापक-

प्रत्यायकत्वप्रसङ्गादित्यर्थः । न चेष्टापत्तिः, यन्मादिशुकादिवाक्ये
मौनिहोके च तदभावात् वर्षाणां नित्यतया शब्दभावे तदभावाच्चेति
भावः । इदमुपलक्षणं वस्तुतस्तु आप्तोक्तत्वस्य प्रकृतवाक्यार्थगोचर-
वचार्थज्ञानवदुक्तत्वरूपस्य शब्दधीजवकले नामावाक्यार्थगोचर-
वचार्थज्ञानानन्तरोक्तत्वैकमीषतात्पर्यकनामार्थकस्य तात्पर्याविषयेऽपि
शब्दबोधजनकत्वापत्तेः तादृशवचार्थज्ञानजन्यानुपूर्वीकत्वस्याप्तोक्तत्व-
रूपत्वे वेद-मौनिहोकेयोरव्याप्तेः वेदानुपूर्वा नित्यत्वादित्येव
दूषणं चारं^(१) ।

केचित्तु भ्रमजनकदोषाभावः प्रमायां हेतुः भ्रमजनकदोषश्च
न भ्रमप्रमादादिः परस्परं व्यभिचारात् किन्वाप्तोक्तत्वाभाव इति
तदभाव आप्तोक्तत्वं शब्दप्रमाहेतुरित्याप्तोक्तत्वस्य हेतुत्वे बुक्तिमा-
ञ्जसम्प्रतसुपन्यस्य दूषयति, 'एतेनेति, 'भ्रमेति, 'भ्रमः' उच्चारणी-
यवाक्यार्थगोचरोवक्तुर्भ्रम इत्यर्थः, 'प्रमादेति, 'प्रमादः' अनवधानता,
या च वाक्यार्थज्ञानरूपगोच्यस्य वक्तुश्चारणीयवाक्यार्थनिश्चय-
व्यतिरेकः, यच्छब्देन शुकादिवाक्यार्थनिश्चयव्यतिरेको वारितः,
'विप्रसिद्धेति, 'विप्रसिद्धा' प्रतारणा, या च एकरूपेषावगतान्य-
रूपेषु बुबोधयिषा, 'करणापाटवेति, इच्छाविषयीभूतवर्षांतु-
कूलकरणासंयोगानुत्पादकासीन-तदननुकूलकरणासंयोगः करणापा-

(१) सम्यगिति ग० ।

त्वात् । किन्वाप्तोक्तत्वाभावस्याप्रमाहेतुत्वं तदभाव-
श्चाप्तोक्तत्वं प्रमाहेतुरित्यपास्तं । आप्तोक्तत्वस्य प्रथमं
सिद्धाभावेन ज्ञातुमशक्यत्वात् ।

अतएव व्यभिचारशङ्काविरहो^(१) हेतुः सा च
श्लोके भ्रमादिमूलेत्याप्तोक्तत्वानुमानादुच्छिद्यते,^(२) वेदे
चापौरुषेयत्वनिश्चयेनेति निरस्तं । अभिमतवाक्यार्थ-

टवं, 'करणं' कण्ठादि, 'अव्यापकत्वादिति प्रत्येकसत्त्वेऽपि शब्दाभा-
वदर्शनादित्यर्थः, 'अप्रमाहेतुत्वमिति, इतीति शेषः ।

बाधितार्थकत्वशङ्काविरहः शाब्दबोधे हेतुः, सा च शौकि-
कवाक्ये आप्तोक्तत्वनिश्चयादुच्छिद्यते वेदे चापौरुषेयत्वनिश्चयाद्गतो
बाधितार्थकत्वशङ्काविरोधिलेनाप्तोक्तत्वनिश्चयो हेतुः । न चैवं वेदे
व्यभिचारः, तत्र बाधितार्थकत्वशङ्काविरोधिनोऽपौरुषेयत्वनिश्चयस्यैव
सत्त्वादित्यपि मतं निराकरोति, 'अतएवेति आप्तोक्तत्वस्य प्रथम-
मग्नहीतत्वादेवेत्यर्थः । 'व्यभिचारः' बाधितार्थकत्वं, 'भ्रमादिमूलेति
वक्तुर्भ्रमादिशङ्कामूलेत्यर्थः, 'उच्छिद्यते' नोत्पद्यते, 'निश्चयेनेति,
तथाच बाधितार्थकत्वशङ्काविरोधिलेनाप्तोक्तत्वनिश्चयो हेतुरिति
भावः ।

केचित्तु बाधितार्थकत्वशङ्काविरहः शाब्दप्रमाहेतुरिति केचिद्-

(१) व्यभिचारशङ्कानिरासोऽपीति क० ।

(२) विच्छिद्यत इति ख० ।

स्यापूर्वत्वेन साध्याप्रसिद्धेः वेदे सदोषपुरुषाप्रणीत-
पदस्मारितत्वेन संसर्गसिद्धेरनुवादकतापत्तेश्च । नापि
दोषाभावः भ्रान्तप्रतारकवाक्यजन्यज्ञाने प्रत्यक्षेणा-
द्यहीतसंवादे तदभावात् । दोषाभावस्य हेतुत्वात् तत्र
वाक्यं मूकमेव व्यवहारस्तु प्रत्यक्षादिति चेत् । न ।

वदन्ति तस्मात् निराकरोति,^(१) 'अतएवेति, इति यथाश्रुतपदं सङ्ग-
मयन्ति । तदसत्, बाधितार्थकत्वशङ्काविरहस्य शब्दाभाससाधारण-
तया व्यभिचारिव्यावृत्तत्वाभावेन तद्दूषणस्य प्रकृतानुपयोगित्वात् ।

अभिमतेति प्रकृतेत्यर्थः, 'अपूर्वत्वेन' अन्वयबोधात्पूर्वमप्रतीतत्वेन,
'साध्यस्य' आपोक्तत्वरूपसाध्यस्य । नन्वेवं वक्ष्यमाणतात्पर्यमपि
प्रथमं दुर्यहन्तस्यापि प्रकृतवाक्यार्थयाथार्थ्यघटितत्वात् इत्यरुचेराह,
'वेद इति, 'सदोषेति एते पदार्था मिथः संसर्गवन्तः सदोषपुरु-
षाप्रणीतपदस्मारितत्वादित्यादिक्रमेणेत्यर्थः, व्यभिचारशङ्कोच्छेदार्थं
अपौरुषेयत्वनिश्चयस्यावश्यकत्वेन सदोषपुरुषाप्रणीतत्वपदे विषम्या-
भावादिति भावः । अत्र पदं सतात्पर्यकत्वेन विशेषणौघं तेन
विषम्यादिशुकोदौरितपदार्थेषु न व्यभिचार इति ध्येयं । 'दोषा-
भाव इति, शब्दप्रमाप्रयोजक इति शेषः । 'दोषाः' भ्रम-प्रमाद-
विप्रक्षिप्ता-करणापाटवरूपाः । 'तदभावादिति प्रतारणारूपदोष-
सत्त्वात् दोषाभावासत्त्वादित्यर्थः । प्रकृते, 'दोषाभावस्येति, 'हेतु-
त्वात्' शब्दप्रमायां हेतुत्वात्, 'मूकमेव' प्रमित्यजनकमेव, 'व्यवहारः'

(१) दूषयतीति ख०, ग० ।

अनुभवापलापापातात्^(१) तद्धेतुत्वे विवादात् वेदेऽप्यनुवादकतापत्तेश्च । किञ्च दोषाभावस्य प्रमाहेतुत्वेऽप्रमायां दोषः कारणं तस्य च प्रत्येकं हेतुत्वे^(२) व्यभिचारः मिलितस्य तत्त्वे^(३) एकस्मादप्रमा न स्यात् अमा-

प्रवृत्त्यादिः, 'प्रत्यक्षादिति, असंसर्गापह्लादेति शेषः, तेन सर्वत्र प्रत्यक्षासत्त्वेऽपि न व्यवहारानुपपत्तिः । 'अनुभवेति, तदाक्यअवधानम् इदं शब्दयामौत्यनुव्यवसायादिति भावः । ननु क्लृप्तकारण-बाधादनुव्यवसायस्य तत्राप्रमालं कल्प्यते इत्यत आह, 'तद्धेतुत्व-इति दोषाभावस्य शब्दप्रमाहेतुत्व इत्यर्थः । ननु अविद्यमानार्थ-प्रतिपिपादयिषारूपप्रतारणा दोषः भ्रान्तप्रतारकवाक्ये च सा नास्त्वेवेत्यत आह, 'वेदेऽपीति, दोषाभावज्ञाने सति सदोषपुरुषा-प्रणीतपदस्मारितत्वेन सिद्धेन प्रथमं संसर्गसिद्धेः सम्भवादिति भावः । ननु हेतुज्ञानसत्त्वेऽपि सर्वत्र प्रथमं व्याख्यादिज्ञानस्यावश्यकत्वे माना-भावात् वेदस्य नानुवादकतेत्यस्तरसादाह, 'किञ्चेति, 'अप्रमाया-मिति, कारणं वक्तव्यमिति शेषः, अन्यथा अप्रमाप्रयोजकाभावात् प्रमेति सिद्धान्तस्य व्याकोपापत्तेरिति भावः । अप्रमा च तस्ये असंसर्गापह्लाविशिष्टमगृहीतभेदं ज्ञानद्वयं, 'तस्य चेति भ्रमादेर्दोष-स्तेत्यर्थः, 'तत्त्वे' तद्धेतुत्वे । ननु दोषत्वेन कारणतास्त्वित्यत आह,

(१) अनुभवापलापापादिति ख० ।

(२) तस्य च हेतुत्वे प्रत्येकं व्यभिचार इति ख० ।

(३) मिलितस्य हेतुत्व इति क० ।

दीनां प्रत्येकं दोषत्वेऽनुगमः मिलितस्य तु तत्त्वे^(१)
 एकस्माद्प्रमानुदयप्रसङ्गः । तस्मात् साधवात् यद्यार्थ-
 तात्पर्यकत्वं शब्दप्रमाप्रयोजकं तच्च यद्यार्थवाक्यार्थ-

‘भ्रमादीनामिति भ्रमत्वादीनामित्यर्थः, ‘दोषत्वे’ दोषरूपत्वे, ‘अनु-
 गम इति पूर्ववद्बुद्धिभार इत्यर्थः, ‘मिलितस्य’ मिश्रणस्य,
 चतुष्टयापेक्षाबुद्धिविशेषविषयत्वमेति यावत्, ‘तत्त्वं इति तत्पदेन
 दोषत्वपरामर्शः तथाच दोषत्वत्व इत्यर्थः, यदि च भ्रमाभावत्वा-
 दिना भ्रमाद्यभावकूटमेव प्रमाकारणं प्रमाकारणतावच्छेदकावच्छि-
 दप्रतियोगिताकाभावत्वेन अनुगतीकृतानाद्य भ्रमादीनां अप्रमा-
 कारणत्वं भ्रान्तप्रतारकवाक्ये चोक्तप्रतारणाविरहाच्च व्यभिचारः
 तथापि वक्ष्यमाणतात्पर्यापेक्षया भ्रमाद्यभावचतुष्टयस्य कारणत्वे
 गौरवं विसम्बादिश्लोकवाक्येऽतिप्रसङ्गमेत्यभिप्रायेणोपसंहरति, ‘तस्मा-
 द्साधवादिति, ‘साधवादित्युपलक्षणं विसम्बादिश्लोकवाक्यव्यावृत्तत्वा-
 चेत्यपि बोध्यं । ‘यद्यार्थवाक्यार्थेति यद्विशेषक-वत्प्रकारिका शब्द-
 प्रमा कञ्चीभूता तद्विशेषक-तत्रकारकयथार्थप्रतीतिप्रयोजनकत्वमि-
 त्यर्थः । न च तन्मते यद्यार्थत्वविशेषणं व्यर्थं अथावर्तकत्वादिति
 वाच्यं । सिद्धान्ते ‘गौरवादित्यनन्तरं अस्यापि दोषसोपनीयत्वात् ।
 ननु तादृशप्रतीतिप्रयोजनकत्वं न तादृशप्रतीतीच्छान्यत्वं वर्षमा-
 चक्षेव तेषां नित्यतया शब्दभावे तदसम्भवात् । अथ तादृ-

(१) तथात्वं इति क० ।

प्रतीतिप्रयोजनकत्वं लोक-वेदसाधारणं तदभावाद्-
प्रमा स एव दोषः, न हि जात्यैव कश्चिद्दोषः, तद्वि-

प्रप्रतीतीच्छाजन्यानुपूर्वीकत्वं आनुपूर्वीं च तन्नये शब्दसमवेत-
पदार्थान्तरं सा च वर्णानां नित्यत्वेऽप्यनित्यैवेति नासम्भव इति चेत् ।
न । लौकिकवाक्यसङ्घेऽपि वेदासङ्घात् वेदानुपूर्व्यास्तन्नये नित्य-
त्वात् । नापि तादृशप्रतीतिजनकत्वं, तज्जनकत्वं हि स्वरूपयोग्यत्वं^(१)
फलोपधायकत्वं वा, नाद्यः सत्तत्त्वादिना सर्वस्यैव सर्वत्र स्वरूप-
योग्यतया अव्यावर्तकत्वात् एकतात्पर्यकलौकिकवाक्यस्यापि अन्य-
विषयकप्रतीतिस्वरूपयोग्यतया 'अतएवान्यघटाभिप्रायेणेत्याद्यपिम-
ग्न्यासङ्गतेषु । न द्वितीयः प्रथमन्दुर्गहत्वात् एकस्यैव शब्दस्य
पुरुषभेदेन कासभेदेन च नामार्थप्रत्यायकत्वादव्यवस्थितेः, 'अत-
एवान्यघटाभिप्रायेणेत्याद्यपिमग्न्यासङ्गतेषु तेन गन्धेन वक्रुरिच्छा-
विरहादेव गृहवर्तिघटानन्वयबोधप्रतिपादनादिति । मैवं । तादृ-
शप्रतीतीच्छयोच्चरितत्वस्य तदर्थत्वात्, उच्चरितत्वञ्च ज्ञापितत्वं न तु
जन्यत्वं, तेन वर्णानां नित्यत्वेऽपि न चतिः न वा ईश्वरान्भुपगमे-
ऽपि मौनिसोकेऽव्याप्तिः, इदञ्च तन्नये वेदेऽप्यस्ति यथार्थप्रतीती-
च्छया अध्यापकेनेव ज्ञापितत्वात् मूर्खपद्यमानवेदसु पण्डितपद्यमा-
नवेदादभिन्न एव वेदस्य नित्यत्वात् नित्यानुमेयवेदे च तदर्थज्ञाप-
कत्वेन ज्ञानमेव पृथक्श्रामणी वक्ष्यत इति तत्रैव तस्य व्यभिचारो
न दोषाय । न च तथापि तात्पर्यभ्रमेण तात्पर्याविषयेऽपि विषया-

(१) तद्वृत्त्युपयोग्यत्वमिति ख०, ग० ।

घातकत्वाच्च भ्रमादीनां दोषत्वं । अतएव दान्तप्रता-

वाधात् शब्दप्रमाणन्येऽव्याप्तिरिति वाच्यं । परमये तात्पर्यध्रमेण शब्दबुद्धानभ्युपगमात् स्वरूपसतो यथार्थतात्पर्यस्य साधवात् तद्वि-
शिष्टज्ञानस्य च शब्दधीहेतुत्वात् भ्रमस्य च तन्नये विशिष्टज्ञान-
त्वाभावादिति भावः । 'शुकादिवाक्यस्य प्रमाणमित्याद्यपिमप्यन्तु
तथैवोपपादयिष्यामः । ननु तदेव प्रमाप्रयोजकं तदभावात्प्रमित्य-
भावइति कुतोऽस्य शब्दप्रयोजकत्वमित्यत आह, 'तदभावादिति,
'अप्रमा' प्रमित्यभावः,^(१) भ्रमस्य तैरनङ्गीकारात्^(२) । ननु दोषा-
देवाप्रमेति नियमात्कथं ततः सा ख्यादित्यत आह, 'स एव दोष-
इति, 'स एव' यथार्थतात्पर्यज्ञानाभाव एव, 'दोषः' शब्दप्रसायां
दोषः । ननु तदभावस्य कथं दोषत्वं दोषत्वस्य जातिरूपत्वादित्यत-
आह, 'न हीति, 'दोषः' दोषव्यवहारविषयः, तथाच दोषपदशक्य-
तावच्छेदकं न जातिरित्यर्थः, ज्ञानत्वादिना साङ्ख्यादिति भावः^(३) ।
नन्वेवं तदभावस्य दोषत्वे कथं भ्रमादिषु दोषव्यवहार इत्यत आह,
'तद्विघातकत्वाच्चेति शब्दप्रमाकारणीभूतस्य यथार्थतात्पर्यस्य विघा-
तकत्वाच्चेत्यर्थः, 'तद्विघातकत्वं' तद्विरोधित्वं, 'भ्रमादीनां' भ्रम-
प्रमाद-विप्रसिद्धा-करणापाटवानां, 'दोषत्वं' दोषव्यवहारविषयत्वं ।

(१) प्रमाया अप्भाव इति ख०, ग० ।

(२) तन्नयेऽनङ्गीकारादिति क० ।

(३) ज्ञानत्वभूत्ये पितादिदोषे दोषत्वं वर्तते दोषत्वभूत्ये दोषानात्मकज्ञाने
ज्ञानत्वं वर्तते दोषात्मकज्ञाने ज्ञानत्वं दोषत्वञ्च वर्तते इति साङ्ख्यं ।

रक्तवाक्यं शुकादिवाक्यञ्च प्रमाणं संवादात् । अत-
एवान्यघटाभिप्रायेण^(१) गेहे घटोऽस्तीत्युक्ते यच्च घटा-
न्तरं दृष्ट्वा तमानयति तच्चान्यपरत्वाच्छब्दो न प्रमाणं
व्यवहारस्तु प्रत्यक्षादेव यष्टीः प्रवेशयेति च मुख्यार्थबोधे

यद्यपि सप्रतीतविपरीतप्रतिपिपादयिषायाः प्रतारणाय न यथार्थ-
तात्पर्यविरोधित्वं भ्रान्तप्रतारकसखे तत्सत्त्वेऽपि यथार्थतात्पर्यसत्त्वात्,
तथापि अविद्यमानार्थप्रतिपिपादयिषारूपप्रतारणैव दोष इत्यभि-
प्रायेणैवेदमुक्तं । 'अतएव' यथार्थतात्पर्यस्य शब्दप्रमाप्रयोजकत्वादेव,
एवमग्रेऽपि, 'भ्रान्तप्रतारकेति, तथापि प्रतारणानुरोधेन प्रकृतवा-
क्यार्थगोचरयथार्थप्रतीतीच्छायाः सत्त्वादिति भावः । 'शुकादिवा-
क्यञ्चेति, यद्यपि तन्नये ईश्वरानभुपगामात् शुकादिवाक्ये न यथो-
क्ततात्पर्यसम्भवः^(१) तथापि शुकादिवाक्यपदं शिष्यकोक्तवाक्यसमा-
नाकारशुकादिवाक्यपरं, तच्च तन्नये वर्णानां नित्यैकतया शिष्यक-
पुरुषमादाय यथोक्ततात्पर्यसम्भवात् । दैववशसम्पन्नापूर्वार्थकशुकादि-
मात्रोक्तवाक्यन्तु न प्रमाणं व्यवहारस्त्वसंसर्गाद्यद्वादिति भावः ।
'अन्यघटाभिप्रायेण' नीलघटाभिप्रायेण, 'घटान्तरं' पीतघटं, 'अन्य-
परत्वात्' अन्यमात्रतात्पर्यकत्वात् नीलघटतात्पर्यकत्वादिति यावत्,^(२)
'न प्रमाणं' न पीतघटे प्रमाणं, न पीतघटविषयकप्रमितिजनक-

(१) अन्यदृष्टवर्तिघटाभिप्रायेणेति ख० ।

(२) न यथोक्तवाक्यार्थस्य सम्भव इति क० ।

(३) पीतघटातात्पर्यकत्वादिति यावदिति ख०, ग० ।

न प्रमाणं यत्परः शब्दः स शब्दार्थ इति न्यायात् ।
तच्च तात्पर्यं ज्ञातमुपयुज्यते ज्ञायमानकरणे ज्ञानोप-

मिति यावत्, 'व्यवहारस्त्विति पौतघटविषयकव्यवहारस्त्वित्यर्थः ।
यद्यपि यथा शकादिवाक्येऽपि शिचकवाक्यमादाय यथार्थतात्पर्य-
सम्भवः वर्षानाभित्यैकरूपलाभ्युपगमात् तथा नौलघटमात्राभि-
प्राद्यप्रथमे गेहे घटोऽस्तीतिवाक्येऽपि पौतघटाभिप्रायकपुरुषान्तरी-
यगेहेघटोऽस्तीतिवाक्यमादाय पौतघटतात्पर्यकलसम्भवात् कुतो न
पौतघटे प्रमाणं, तथापि घटान्तरपदं न पौतघटपरं अपि तु
यद्यद्घटप्रतीतीच्छ्रया गेहे घटोऽस्तीतिवाक्यं कदापि केनापि
गोचरितन्नाद्घटव्यक्तिविशेषपरमित्यदोषइति ध्येयं । 'यष्टीः प्रवे-
शयेति चेति, अतएवेत्यनुषन्वते, 'सुख्यार्थबोधे' कर्मत्वविशेषकयष्टि-
प्रकारकबोधे, 'न प्रमाणं' न प्रमितिजनकं, 'यत्परः' यदर्थात्पर्य-
र्थाकः, (१) 'स शब्दार्थः' शब्दजन्यप्रमितिविषयः, तात्पर्यभ्रमेण च
न शाब्दप्रमेति भावः । पूर्वं सामान्यतः शाब्दप्रमाप्रयोजकत्वेन पच-
यित्वा ज्ञातोपयोगित्वं साधितमिदानीं विशिष्य तात्पर्यत्वेन पच-
यित्वा ज्ञातोपयोगित्वं साधयति, 'तच्चेति, अतो न पौनरुक्तं,
'ज्ञातमुपयुज्यत इति ज्ञाननिष्ठस्वाविषयकशाब्दबोधकारणतायाः
विषयतासम्बन्धेनावच्छेदकमित्यर्थः, यथाश्रुते उक्तक्रमेणसङ्गतेः, 'ज्ञा-
यमानकरण इति, आधेयत्वं सप्तम्यर्थः, अन्ययस्यास्य 'वैलक्षण्ये, 'ज्ञा-
नोपयोगीत्यत्र ज्ञानपदं शाब्दबोधपरं, तथाच ज्ञायमानकरणवृत्तिले

(१) यत्र यदर्थात्पर्यर्थाक इति क० ।

योगिव्यभिचारिवैलक्षण्याद्याप्तिवच्छक्तिवच्च,^(१) अन्यथा
अन्यपरादन्यान्वयबोधोन स्यात् इति शब्दाभासोच्छेद-

सति शब्दबोधोपयोगिव्यभिचारिवैलक्षण्यादित्यर्थः, यज्ज्ञायमान-
करणवृत्तिले सति यज्ज्ञानोपयोगिव्यभिचारिवैलक्षण्यं भवति तज्-
ज्ञानवृत्तिस्त्राविषयकतज्ज्ञानकारणताया विषयतया अवच्छेदकं भव-
तीति सामान्यतोव्याप्तिः,^(२) तेन न 'व्याप्तिवदिति वृष्टान्तसङ्गतिः,^(३)
प्रत्यवयवव्यावृत्तिस्तु पूर्ववद्बोधा^(४) । तत्रानुकूलतर्कमाह, 'अन्येति
यदि स्वरूपसदेव यथार्थतात्पर्यं हेतुः न तु तन्मिस्रय इत्यर्थः, 'अन्य-
परात्' अन्यपरत्वमात्रेणानिश्चितात् एकपरत्वेन सन्दिग्धात् अन्यपर-
त्वेन निश्चितादिति यावत्, उभयतात्पर्यकशब्दादिति शेषः, 'अन्या-
न्वयबोधो न स्यात्' अन्यमात्रस्यैवान्वयबोधोन स्यात्, यत्र तात्पर्य-
सन्देहः तत्रान्वयबोधः स्यादिति यावत्, स्वरूपसतोयथार्थतात्पर्य-
स्याविशिष्टत्वादिति भावः । 'शब्दाभासोच्छेदप्रसङ्गः' तात्पर्यसन्देह-
द्वारायां शब्दबोधाजनकशब्दोच्छेदप्रसङ्गः । ननु यथार्थतात्पर्य-
मिस्रयस्य शब्दधीहेतुत्वे तात्पर्यभ्रमात् शब्दबोधोन स्यात् भ्रमस्य
तन्मते^(५) विशिष्टज्ञानत्वाभावेन मिस्रयत्वाभावादित्यत आह, 'तद्-

(१) शब्दशक्तिवच्चेति ख० ।

(२) सामान्यमुखी व्याप्तिरिति ख०, ग० ।

(३) तेन व्याप्तिवदिति वृष्टान्तसङ्गतिरिति ख०, ग० ।

(४) पूर्ववदवसेयेति ख०, ग० ।

(५) भवन्मत इति ख०, ग० ।

प्रसङ्गः, तद्भ्रमाच्च शाब्दभ्रमः । अतएव यष्टीः प्रवेश-
येत्यच्च लक्षणा नानार्थे विनिगमना च तयोस्तात्पर्य-
ग्रहमूलकत्वात् । यदि च यच्च वास्तवं तात्पर्यं तं
शब्दोबोधयति तदा लक्षणायां मुख्यार्थान्वयानुपपत्त्यु-

भ्रमाच्चेति तात्पर्यभ्रमाच्चेत्यर्थः, तात्पर्यभ्रमस्य उपस्थिततात्पर्यासंसर्गा-
ग्रहः,^(१) 'शाब्दभ्रमः' शब्दोपस्थितपदार्थानां असंसर्गाग्रहो न तु
शब्दानुभवइत्यर्थः, तथाच दृष्टापत्तिरिति भावः । 'अतएवेति
तात्पर्यनिस्रयस्य हेतुत्वादेवेत्यर्थः, 'यष्टीः प्रवेशयेत्यच्चेति शक्य-लक्ष्यो-
भयतात्पर्यके यष्टीः प्रवेशयेत्यच्चेत्यर्थः, 'लक्षणा' कदाचिल्लक्ष्यार्थस्यै-
वान्वयबोधः, अन्यथा स्वरूपसतोयथार्थतात्पर्यस्याविशिष्टत्वात् तच्च
सर्वदैवोभयोरन्वयबोधः^(२) स्यादिति भावः । पूर्वं स्वरूपसतोयथार्थ-
तात्पर्यस्य हेतुत्वे उपोदसकमुक्तं इदानीं तज्ज्ञानस्येति न पौनरुक्तं,
'नानार्थं' नानार्थतात्पर्यके, 'विनिगमना' कदाचित्किञ्चिदर्धमादा-
यैवान्वयबोधः, 'तयोः' लक्षणा-नानार्थविनिगमनयोः, 'तात्पर्यग्रहेति
तदर्धमाचे तात्पर्यग्रहेत्यर्थः । तात्पर्यज्ञानस्य हेतुत्वे साधकान्तरमाह,
'यदि चेति, 'वास्तवमिति न तु तात्पर्यनिस्रयोऽपेक्षित इत्यर्थः,^(३)
'लक्षणायां' साक्षणिकार्थान्वयबोधे, 'मुख्यार्थान्वयानुपपत्तीति मुख्या-
र्थान्वयानुपपत्तिज्ञानस्येत्यर्थः, मुख्यार्थान्वयानुपपत्तिज्ञानेन मुख्यार्थं

(१) शाब्द उपस्थिततात्पर्यासंसर्गाग्रह इति ख०, ग० ।

(२) सर्वदैवान्वयबोध इति क० ।

(३) न तु तात्पर्यनिस्रय इत्यर्थ इति क० ।

पयोगो न स्यात् । अतएव पचतीत्युक्तेऽन्योक्तेन स्वयं
स्मृतेन वा कलायपदेनोपस्थिते कलायं पचतीत्यन्वय-
बोधो न भवति तात्पर्यानिश्चयात् । न च तात्पर्य-
ग्राहकस्य प्रकरणादेः प्राथम्यादावश्यकत्वाच्च शब्दसह-
कारिता न तु तात्पर्यग्रहस्येति वाच्यं । तेषामननु-

तात्पर्याभावपक्षे सतात्पर्यकत्वानुमानेनैकविशेषबाधसहकृतेन लक्ष्यार्थं
तात्पर्यग्रह इति क्रमेण^(१) लक्ष्यार्थतात्पर्यग्रहद्वारा तस्य तत्रोपयोगि-
त्वादिति भावः । 'अतएव' तात्पर्यनिश्चयस्य हेतुत्वादेव, 'उपस्थित-
इति कलाये उपस्थितेऽपीत्यर्थः, 'तात्पर्यानिश्चयादिति, यदा तु
तात्पर्यनिश्चयस्तिष्ठति तदा तु भवत्येवेति भावः । न चैवमावश्यक-
त्वात् यथार्थतात्पर्यनिश्चयस्यैव हेतुतास्तु किं स्वरूपसतोयथार्थ-
तात्पर्यस्य हेतुत्वेन तस्मतेऽन्यथाख्यात्यभावेन तात्पर्यशून्ये तात्पर्य-
निश्चयासम्भवादेवातिप्रसङ्गविरहादिति वाच्यं । विशिष्टस्य यथार्थ-
तात्पर्यविषयकनिश्चयस्य हेतुताप्राप्तकप्रमाणेनासति बाधके विशेषणौ-
भूतस्य यथार्थतात्पर्यस्यापि हेतुताप्राप्तात् उभयोरेव हेतुता अनु-
मितौ परामृश्यमाणसिद्धवदिति तेषामाग्रयात् । 'प्रकरणादेरिति,
ज्ञानस्येति शेषः, आदिपदादङ्गुसेष्टाविशेषादिपरिग्रहः, प्रकरणं
भोजन-गमनादि, 'प्राथम्यात्' तात्पर्यग्रहापेक्षया प्राथमिकत्वात्,
'आवश्यकत्वात्' शब्दबोधं प्रति अवश्यकृतमित्यतपूर्ववर्चिताकत्वात्,
प्रकरणादिज्ञानं विना तात्पर्यग्रहासम्भवादिति भावः । 'अननुगतत्वे-

(१) लक्ष्यार्थं इत्यादिः क्रमेणेत्यन्तः पाठः ख० पुस्तके नास्ति ।

गतत्वेन परस्परव्यभिचारादहेतुत्वात् तात्पर्यग्राहकता
 त्वननुगतानामपि व्याप्यत्वात् धूमादीनामिव । तच्च
 तात्पर्यं वेदे न्यायगम्यं, यच्च न्यायात् तात्पर्यमव-
 धार्यते स एव वेदार्थः, श्लोके च न केवलं न्यायानु-

नेति, तच्छान्तेति शेषः । नन्वेवन्तात्पर्यग्राहकतैव प्रकरणादीनां कथं
 स्यात् अननुगतत्वादित्यत आह, 'तात्पर्येति, 'व्याप्यत्वादिति, व्याप्य-
 त्वाननुगमेऽपि न दोषः तत्तत्सिद्धकामितिं प्रति तत्तत्सिद्धकपर-
 मग्रानाकारणतायाः सर्वसम्मतत्वात्, तदेवाह, 'धूमादीति धूमा-
 श्लोकानामननुगतानां व्याप्यतया यथा वद्विग्राहकत्वमित्यर्थः ।
 एतावता प्रबन्धेन लौकिकोऽनुवादकोवेदिकः प्रमाणमिति व्यवस्था-
 पयितुमाह, (१) 'तच्च तात्पर्यमिति, 'वेदे' वेदजन्यग्राह्यबोधे,
 'न्यायगम्यमिति, न्यायगम्यं सत्कारणमित्यर्थः, न्यायगम्यत्वं साक्षात्-
 परम्परया न्यायप्रयोज्यज्ञानविषयत्वं, तेन वेदे आप्तवाक्यादिना
 तात्पर्यसङ्घेऽपि न क्षतिः । न्यायः अनादिमौमांसकपरम्परासिद्धा
 युक्तिः, सा च साधव-गौरव-तर्क-सध्वर्थपरपदसमभिव्याहार इत्येव-
 मादिरूपेति भावः । अत्र हेतुमाह, 'यचेति, साक्षात्परम्परया
 वेति शेषः, 'स एव', 'वेदार्थः' वेदजन्यग्राह्यबोधविषयः, यत इति
 शेषः, तथाच वेदजन्यग्राह्यबोधमिति न्यायप्रयोज्यतात्पर्यग्रहो हेतुः
 यच्च न्यायाभावस्तत्र पदार्थापस्थितिरसंसर्गाग्रहमात्रमिति भावः । अत्र
 'वेदपदं वेदसमानार्थकस्यत्यादेरप्युपलक्षकमिति ध्येयं । 'श्लोके चेति,

(१) व्याप्यत्वेत्यादिः आह्वेत्यन्तः पाठः ख०ग० चिह्नितपुस्तकद्वये गच्छि ।

सारि तात्पर्यं इति न न्यायगम्यं किन्तु पुमभिप्राय-
नियन्त्रितं, न्यायाविषयेऽपि पुरुषेच्छाविषये प्रतीति-
जनकत्वात् पुंवचसां । वक्ता च परकीयवाक्यार्थज्ञानो-
त्पादनेच्छया वाक्यमुच्चारयति^(१) सा चेच्छा यदि वक्तु-

सौक्तिकवाक्यस्थले चेत्यर्थः, 'न्यायानुसारि' न्यायविषयप्रतिपादकं, 'न
न्यायगम्यमिति न साक्षात्परम्परया न्यायप्रयोज्यज्ञानगोचरं सदेव
शाब्दधीप्रयोजकमित्यर्थः, 'पुमभिप्रायनियन्त्रितमिति न्याय-तद-
तिरिक्तगम्यसाधारणवक्तृतात्पर्यमात्राधीनमित्यर्थः, तत्र शाब्दज्ञान-
मिति शेषः । अत्र हेतुमाह, 'न्यायाविषयेऽपौति, अपिशब्दात्
न्यायविषयसमुच्चयः, निर्द्धारणे सप्तमी, 'पुरुषेच्छाविषय इति वक्ति-
च्छाविषयस्यैव प्रतीतिजनकत्वादित्यर्थः, 'पुंवचसां' सौक्तिकवचसां ।
ननु वक्तुस्तत्पदार्थविशिष्टज्ञानं कुतोऽनुमेयं तात्पर्यानुरोधेन वक्तु-
स्तत्पदार्थविशेष्यक-तत्पदार्थप्रकारकज्ञानसत्त्वेऽपि तत्पदार्थविशिष्ट-
ज्ञानाभावेन बाधितत्वादित्यतो यद्यार्थतात्पर्यानुरोधेनैव वक्तुस्तत्प-
दार्थविशिष्टज्ञानस्याबाधितत्वमुपपादयति, 'वक्तेत्यादिना 'निर्वहती-
त्यन्तेन, 'वाक्यार्थज्ञानेति तत्पदार्थविशेष्यक-तत्पदार्थप्रकारकयद्यार्थ-
प्रतीतीच्छेत्यर्थः, परकीयतादृशज्ञानरूपं यदिष्टं तत्साधनताज्ञाना-
धीनत्वात् वाक्यानुकूलकण्ठाद्यभिघातजनककृतेरिति भावः । 'सा च'

(१) वाक्यं रचयतीति ख० ।

यथार्थवाक्यार्थज्ञानपूर्विका भवति तदैव परं तदुच्चारणस्य पुमभिप्रेतयथार्थवाक्यार्थज्ञानपरत्वं यथार्थज्ञानेच्छाव्याप्यं निर्व्वहतीति वक्तुर्यथार्थवाक्यार्थज्ञान-

परकीयतादृग्ज्ञानगोचरा च, 'यथार्थवाक्यार्थज्ञानपूर्विकेति पूर्वकाणवृत्ति-तत्पदार्थविशेषक-तत्पदार्थप्रकारकज्ञानजन्या भवतीत्यर्थः, तस्याः पूर्वकाले यदि वक्तुस्तादृग्ज्ञानमिच्छतीति समुदायार्थः, 'तदुच्चारणस्य' तद्वाक्यस्य, 'पुमभिप्रेतयथार्थवाक्यार्थज्ञानपरत्वं' तत्पदार्थविशेषक-तत्पदार्थप्रकारकयथार्थप्रतीतीच्छयोच्चरितत्वरूपं यथार्थतात्पर्यं, 'यथार्थज्ञानेच्छाव्याप्यमिति परकीयतत्पदार्थविशेषक-तत्पदार्थप्रकारकयथार्थप्रतीतिविषयकेच्छाव्याप्यमित्यर्थः, व्याप्यता च तदुच्यतित्वात् निर्व्वहतीति वक्तुस्तादृग्ज्ञानपूर्वकाले वक्तुः तादृग्ज्ञानविरहे व्यापकीभूतायास्तादृग्ज्ञानाया एवासम्भवेन व्याप्यीभूतस्य यथार्थतात्पर्यस्य सुतरामसम्भवात् व्यापकाभावे व्याप्याभावस्यावश्यकत्वात् । न च व्यापकीभूता वक्तुः परकीयतादृग्प्रतीतीच्छैव सा कथं तादृग्ज्ञानं विनातुपपन्नेति वाच्यम् । वक्तुः परकीयतादृग्प्रतीतीच्छा हि घटमिति वाक्यं घटवत्कर्मत्वविशेषकत्वावच्छिन्नघटप्रकारताग्राहिज्ञानजनयलित्याकारा यथार्थत्वस्य तदन्ताघटितत्वात् तादृगिच्छायां तादृग्ज्ञानं कारणं तच्च च विशेषणीभूतघटवत्कर्मत्वादिकं विषय इति कर्मत्वादिविशेषक-घटादिप्रकारकज्ञानं विना खानुपपन्नेत्यभिप्रायः । -'इतीति, अबाधितामिति शेषः, अबाधितां वक्तुष्यथार्थवाक्यार्थज्ञानवन्तामित्यन्वयः । ननु यथार्थवाक्यार्थतात्पर्य-

वत्तामविज्ञाय यथार्थप्रतीतिपरत्वं ज्ञातुं न शक्यते इति
प्रथममाप्तवाक्याद्वक्तृज्ञानानुमानपूर्वकमर्थतथात्वम-
नुसन्धाय यथार्थतात्पर्यनिश्चयः । अनुमानश्चेदं वाक्यं

कलं तत्पदार्थविशेषक-तत्पदार्थप्रकारकयथार्थप्रतीतीच्छयोच्चरितत्वं
तत्तत्पदार्थवत्तत्पदार्थ-विशेषकत्वावच्छिन्नतत्पदार्थ-प्रकारताशास्त्रि-
प्रतीतीच्छयोच्चरितत्वमिति यावत्, तच्च शाब्दबोधात्पूर्वं निश्चेतु-
मशक्यं तत्पूर्वं तत्पदार्थं तत्पदार्थवत्ताज्ञानाभावात् तत्पदार्थवत्तत्प-
दार्थस्यापि विशेषणतावच्छेदकत्वात् विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्य
च विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञाने हेतुत्वात् । न च तत्पदार्थः तत्पदार्थवान्
तत्पदार्थविशिष्टज्ञानविषयत्वादितिक्रमेण वक्तृस्तत्पदार्थविशिष्टज्ञान-
विषयत्वं हेतुकृत्य तत्पदार्थवत्त्वमनुमेयं ततो यथार्थवाक्यार्थतात्पर्य-
निर्णय इति वाच्यं । वक्तुः तत्पदार्थविशिष्टज्ञानस्यैव प्रागज्ञानात्
सामान्यतो व्याप्तिस्थले पक्षधर्मतावत्त्वस्यसाध्यप्रसिद्धेरनङ्गत्वेऽपि
विशेषतो हेतुज्ञानस्यावश्यकत्वात् इत्यत आह, 'वक्तुरिति, 'यथार्थ-
ज्ञानवत्तामिति तत्पदार्थविशिष्टज्ञानमित्यर्थः, 'यथार्थप्रतीतिपरत्वं'
यथार्थप्रतीतिपरताघटकं तत्पदार्थवत्तत्पदार्थवत्त्वं, 'ज्ञातुं न शक्यते'
तदघटितहेतुना ज्ञातुं न शक्यते, 'प्रथमं' शाब्दबोधात्पूर्वं, 'अन्वय-
स्यास्य यथार्थतात्पर्यनिर्णय इत्यनेन, 'आप्तवाक्यादिति आप्तवाक्यत्वा-
दिनेत्यर्थः, आदिपदात् वक्ष्यमाणद्वितीयहेतुपरिग्रहः, 'वक्तृज्ञानेति
वक्तृस्तत्पदार्थविशिष्टज्ञानेत्यर्थः, 'अर्थतयात्वं' तत्पदार्थं तत्पदार्थवत्त्वं,
'अनुसन्धाय' अनुमाय । वक्तृस्तत्पदार्थविशिष्टज्ञानानुमानप्रकार-

भ्रमादि-विशिष्टज्ञानयोरन्यतरजन्यं वाक्यत्वादिति ।

माह, 'अनुमानञ्चेति वक्रुसात्पदार्थविशिष्टज्ञानानुमानञ्चेत्यर्थः, 'इदं वाक्यमिति घटमित्यर्थः, 'भ्रमादीति घटादिभ्रमादि-विशिष्ट-ज्ञानयोरन्यतरजन्यमित्यर्थः, 'वाक्यत्वात्' आप्तवाक्यत्वात् घटादि-ज्ञानजन्यवाक्यत्वादिति यावत्, घटमित्यादिवाक्ये शुकोक्तघट-मित्यादिवाक्ये च व्यभिचारवारणाय जन्यान्तं, यद्यज्ज्ञानजन्यं वाक्यं भवति तत्तद्भ्रमादि-तद्विशिष्टज्ञानयोरन्यतरजन्यं भवतीति यत्तज्ज्ञां सामान्यतोव्याप्तिः । यतएव घटादिविशिष्टज्ञानस्याप्रसिद्ध्या साध्य-प्रसिद्धिविरहात्कथमनुमितिः तस्य प्रसिद्धिसत्त्वे च व्यर्थमिदमनुमानं कर्मत्वे घटवत्त्वसाधकविशिष्टज्ञानविषयत्वरूपवक्ष्यमाणहेतुसिद्ध्यर्थमे-वास्यापेक्षणीयत्वादिति निरस्तं । यत्तद्भ्रमां सामान्यतोव्याप्तिस्थले पच-धर्मतावत्त्वसाध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यप्रसिद्धिरमङ्गमिति प्राचां सिद्धान्तात् विशिष्टपक्षीयहेतुप्रसिद्धिसापेक्षिता तेन तच्च यत्तज्ज्ञां सामान्यतोव्याप्यभुपगमेऽपि नैतदनुमानवैयर्थ्यमिति भावः । इदञ्च 'नमित्यादिना आगच्छ गन्धकार एव स्वयमनुपदं वक्ष्यति । अत्र रूपमानयेत्यादौ रूपपदोत्तरात्पदे सामान्यव्याप्तौ व्यभिचारवारणाय साध्ये भ्रमादिपदोपादानं, भ्रमश्च तदभाववत्त्वाकाङ्क्षं तज्ज्ञानं आकाङ्क्षा च तस्यै पदार्थान्तरं नातस्तस्यै भ्रमाप्रसिद्धिः । आदिपदात् भ्रम-विशिष्टज्ञानभिन्नतज्ज्ञानपरिग्रहः, तेन केवल-घटादिज्ञानजन्ये घटादिपदे न व्यभिचारः । विशिष्टज्ञानञ्च तस्यै तदवत्त्वाकाङ्क्षं तज्ज्ञानं तैर्विशिष्टबुद्धौ वैशिष्ट्यभानानभुपगमात् । न

ततो भ्रमादिनिरासे सति परिशेषाद्वाक्यार्थज्ञानानु-
मानं, अयं वक्ता स्वप्रयुक्तवाक्यार्थयथार्थज्ञानवान् भ्र-
माद्यजन्यवाक्यप्रयोक्तृत्वात् अहमिव, न त्वाप्तत्वात् सा-

चैवं सामान्यतो घटज्ञानजन्यमित्येव साध्यमस्तु किमन्यतरत्वेन साध्य-
तयेति वाच्यं । घटविशिष्टज्ञानत्वेन घटविशिष्टज्ञानसिद्धेरपेक्षित-
त्वात् ताद्रूप्येण वक्ष्यमाणानुमाने हेतुत्वात् सामान्यतो घटज्ञान-
जन्यत्वस्य साध्यत्वे सिद्धसाधनप्रसङ्गाच्च हेतुसिद्धार्थं तन्निश्चयस्यावश्यक-
त्वात् । न चैवं घटज्ञानजन्यत्वादित्येव हेतुरस्तु किं वाक्यलोपादानेनेति
वाच्यं । धूमप्रागभाववद्भिन्नधर्मिकत्वेनावैयर्थ्यादिति^(१) भावः । नन्वे-
तदनुमानात् घटादिविशिष्टज्ञानस्य सिद्धत्वेऽपि घटादिविशिष्ट-
ज्ञानविषयत्वं कर्मत्वादौ न सिद्धं तस्यैव वक्ष्यमाणानुमाने हेतुत्वा-
दित्यरुचेराह, 'तत इति, वाकारः पूरणीयः, तदनन्तरं वेत्यर्थः,
'भ्रमादिनिरासे सति' वक्तुः भ्रमाद्यभावनिश्चये सति, अत्राप्यादिप-
दात् भ्रमविशिष्टज्ञानेतरतज्ज्ञानपरिग्रहः, 'वाक्यार्थज्ञानानुमानमि-
ति कर्मत्वादिविषयकघटादिविशिष्टज्ञानानुमानमित्यर्थः,^(२) परिशे-
षात् तदनुमानप्रकारमेव दर्शयति, 'अयमिति, 'स्वप्रयुक्तेति कर्म-
त्वविषयकघटविशिष्टज्ञानवानित्यर्थः, कर्मत्वविषयकघटविशिष्टज्ञानञ्च
कर्मत्वसाक्षात्कर्मत्वविषयकघटज्ञानं, 'भ्रमाद्यजन्येति घटभ्रमाद्य-

(१) तथाच यथा धूमप्रागभावत्वस्य स्वासमानाधिकरणधूमत्वघटितत्वेऽपि
न व्यर्थविशेषणघटितत्वं तथा अत्रापि न व्यर्थविशेषणघटितत्वमिति
भावः । (२) कर्मत्वादिविशिष्टज्ञानानुमानमित्यर्थ इति ख० ।

ध्याविशेषात्^(१) । तत एते पदार्था यथोचितसंसर्गवन्तः

जन्यकर्मत्वाविषयकघटविशिष्टज्ञानाजन्यघटभ्रमादिविशिष्टज्ञानान्य-
तरजन्यवाक्यप्रयोक्तृत्वादित्यर्थः, घटभ्रमादिजन्यवाक्यप्रयोक्तारि व्यभि-
चारवारणाय प्रथममजन्यान्तं, भ्रमश्च निरक्त एव, आदिपदार्थोऽपि
पूर्ववत्, घटेनेतिवाक्यप्रयोक्तारि व्यभिचारवारणाय द्वितीयमज-
न्यान्तं, पटमित्यादिवाक्यप्रयोक्तारि शुकादौ च व्यभिचारवारणाय
जन्यान्तं, अतएव च पूर्वानुमानस्याचोपयोगः^(२) यद्यद्भ्रमाद्यजन्य-
पदविषयकयद्विशिष्टज्ञानाजन्यदृष्टमादि-यद्विशिष्टज्ञानान्यतरजन्य-
वाक्यप्रयोक्ता स तद्विषयकतद्विशिष्टज्ञानवानिति^(३) यत्तद्वा सामा-
न्यतोव्याप्तिस्तेन साध्याप्रसिद्धावपि न चतिरिति भावः । 'साध्यावि-
शेषादिति, आप्तत्वस्य प्रकृतवाक्यार्थयथार्थज्ञानवत्त्वरूपत्वात् तस्य च
कर्मत्वविषयकघटविशिष्टज्ञानवत्त्वरूपत्वादिति भावः । अनेन कर्मत्वे
घटविशिष्टज्ञानविषयत्वरूपहेतुसिद्धौ तेन हेतुना कर्मत्वे घटवत्त्वा-
नुमानमाह, 'तत इति, कर्मत्वादिकं आधाराधेयभावसम्बन्धेन
घटादिमत् तेन सम्बन्धेन घटादिविशिष्टज्ञानविषयत्वादित्यर्थः, तेन
सम्बन्धेन घटादिविशिष्टज्ञानश्च तेन सम्बन्धेन स्वसाकाङ्क्षं घटादि-
ज्ञानं, भ्रमस्यत्वे च ज्ञानद्वयत्वात् न तद्विषयत्वमिति भावः । ननु .

(१) साध्यामेददोषप्रसङ्गादिति ख० ।

(२) अचोपयोगादिति ख०, ग० ।

(३) यो भ्रमाद्यजन्यदविषयकयद्विशिष्टज्ञानान्यतरजन्यवाक्यप्रयोक्ता स
तद्विषयकविशिष्टज्ञानवानित्येति ख० ।

यद्यार्थज्ञानविषयत्वात् आप्तोक्तपदस्मारितत्वाद्वा मद्दु-
क्तपदार्थवदिति । ननु वक्तुर्ज्ञानविशेषोऽनुमेयः ज्ञाने
चार्थ एव विशेषः न त्वर्थाधीनोऽन्यः अर्थेनैव विशेषः
इत्यौपचारिकी तृतीया तथाच वाक्यार्थज्ञानविशेषो-

पूर्वानुमानात् कर्मत्वादिविषयकघटादिविशिष्टज्ञानसिद्धावपि कर्म-
त्वादौ घटादिविशिष्टज्ञानविषयत्वं न सिद्धमनुमितौ समानसंवित्-
संबन्धलाभावादित्यस्तरसादाह, 'आप्तोक्तेति स्वविषयकघटादिविशि-
ष्टज्ञानवदुक्तपदस्मारितत्वादित्यर्थः, स्वविषयकघटादिविशिष्टज्ञानस्य
स्वसाकाङ्क्षं स्वविषयकघटादिविशिष्टज्ञानं, 'मदुक्तेति घटादिकरण-
त्ववदित्यर्थः । ननु घटादिविशिष्टज्ञानस्यैव प्रथममप्रसिद्धा साध्य-
प्रसिद्धिविरहात्कथं व्याप्तिग्रहः तत्रसिद्धाभ्युपगमे च व्यर्थं तदनुमान-
मित्याग्रहते, 'नन्विति, 'ज्ञानविशेषोऽनुमेय इति इदं वाक्यं भ्रमादि-
विशिष्टज्ञानयोरन्यतरजन्यमित्यनेन वक्तुर्विशिष्टज्ञानविशेषोऽनुमेय-
इत्यर्थः, 'अर्थेनैव' विषय एव, 'अर्थाधीनः' अर्थजन्यः, 'अन्यः'
आकाराख्यवैधाकरणाभ्युपगतपदार्थविशेषः । ननु यद्यर्थ एव विशेषः
तदा "अर्थेनैव विशेषो हि निराकारतया धियामित्यत्र^(१) कथं
द्वितीया जन्यत्वस्य द्वितीयार्थत्वात् तस्य चाभेदेऽसम्भवादित्यत आह,
'अर्थेनैवेति, 'औपचारिकीति धान्येन धनवानित्यादाविवामेदौप-
चारिकीत्यर्थः, चेत्त्रेण पथ्यते इत्यादौ साधवात् कृतावेव द्वितीयायाः

(१) इत्युदयनाचार्यकारिकायामित्यर्थः ।

शक्तिरूपमात् जन्यत्कार्यकलेऽपि साक्षणिकलस्याविशेषादिति भावः ।
अथपि विशेषपदस्य भावव्युत्पन्नतया इतरभेदज्ञानार्थकत्वात् जन्यत्व-
मेव द्वितीयार्थः सम्भवतीति तथापि करणसाधनं विशेषपदमभिप्रेत्य
अभेदे द्वितीयाया औपचारिकत्वाभिधानं^(१) ।

अथ प्राञ्चः द्वितीयाया अपि अभेदे शक्तिरेव न तु सञ्चया एवं
जन्यत्वादावपि । व्यत्ययानुग्राहितातिरिक्तार्थं सुव्विभक्तौ न सञ्च-
येति नियमेन प्रामाणिकगौरवस्याकिञ्चित्करत्वात् । न चैवं चतु-
विंशतिगुणा इत्यादौ बहवचनादेरपेक्षानुद्धिविशेषविषयत्वरूपबहुत्व-
सञ्चयाव्याकोपः रथेन गम्यते घटं जानातीत्यादौ व्यापारविषयता-
यास्तृतीया-द्वितीययोर्लक्षणाव्याकोपश्चेति वाच्यम् । तत्राप्यनायत्या
तेषां शक्तिस्वीकारात्, एवं सद्यो गुरौ वा यत्र तादृशार्थं सुव्व-
विभक्तेः प्रसिद्धप्रयोगो वर्तते तत्र सर्वत्रैव तस्याः शक्तिः । न चैता-
दृशनियम एवाप्रसिद्ध इत्यस्य किं गुरोः शक्त्यतातावच्छेदकत्वस्वी-
कारेणेति वाच्यम् । तथा सति गत्यर्थधातुयोगे कर्षाणि चतुर्था-
विधायकाद्यनुग्रासनरूपस्य षष्ठ्यर्थं सप्तमीविधायकाद्यनुग्रासनरूपस्य
सप्तम्यर्थं षष्ठीविधायकाद्यनुग्रासनरूपस्य च व्यत्ययानुग्रासनस्य वेद्य-
व्यापत्तेः अनुग्रासनं विनापि गङ्गायां घोष इत्यादाविव सञ्चयया
चतुर्थादिना कर्मत्वादिप्रत्ययोपपत्त्या व्यत्ययानुग्राहितातिरिक्तार्थं
सुव्विभक्तेर्न सञ्चयेति नियमप्रतिपादनस्यैव व्यत्ययानुग्रासनफल-
त्वात् । न च कर्मत्वादावपि चतुर्थादेः शक्तिप्रतिपादनमेव व्यत्य-
यानुग्रासनफलमन्यथा शेषाः कर्मकरणेत्यादिना कर्मत्वादौ द्विती-

(१) अभेदौपचारिकत्वाभिधानमिति ख०, ग० ।

याद्यनुशासनस्य सिंहादौ इत्यादिपदानुशासनस्यापि च वैयर्थ्यापत्तेः^(१)
तत्रापि च लक्षणयैव कर्मत्वादेः सिंहादेस्य प्रत्ययोपपत्तेरिति वाच्यम् ।
अभेदादेर्गुरुत्वेऽपि व्यत्ययानुशासनवैयर्थ्यभिया अनाद्यत्वा तच्च
द्वितीयादेः शक्तिस्त्रीकारः व्यत्ययानुशासितार्थं कर्मत्वादौ च चतु-
र्थ्यादिर्न शक्तिः प्रकृतार्थापेक्षया गुरुत्वात् स्वारंशिकप्रयोगाभावाच्च
किन्तु लक्षणैवेत्यभ्युपगमात् तथाच तादृशप्रियमानभ्युपगमे किम-
नुशासनेनेत्याहुः । तदसत् । व्यत्ययानुशासनवैयर्थ्यभिया अभेदा-
दिषु द्वितीयादेः शक्तिकल्पनामपेक्ष्यैतद्विधा व्यत्ययानुशासितार्थं
कर्मत्वादौ चतुर्थ्यादेः शक्तिकल्पनाया एव सम्यक्त्वात् बहुषु
गुरुधर्माणां शक्यतावच्छेदकत्वकल्पनामपेक्ष्य कियत्सु गुरुधर्मस्य
शक्यतावच्छेदकत्वकल्पनाया न्याय्यत्वात् तथाच शक्तिप्रतिपादनमेव
व्यत्ययानुशासनफलं ।

यदा व्यत्ययानुशासनबलात् व्यत्ययानुशासितातिरिक्तविभक्त्यर्थं
सुप्विभक्तेर्न लक्षणेत्येव कल्प्यते तथाचाभेदादौ द्वितीयादर्लक्षणायां
बाधकाभावः । अन्यथा गुरुधर्मस्य शक्यतावच्छेदकत्वप्रसङ्गात् ।
एवञ्च व्यत्ययानुशासितार्थं कर्मत्वादावपि चतुर्थ्यादिर्लक्षणैव । वस्तुतस्तु
व्यत्ययानुशासितातिरिक्ते विभक्त्यर्थं सुप्विभक्तेर्लक्षणास्ति किन्तु
यद्विभक्त्यर्थं यद्विभक्त्यर्थव्यत्ययानुशासनं तद्विभक्त्यर्थं तद्विभक्त्यतिरिक्त-
सुप्विभक्तेर्लक्षणा नास्तीत्येव व्यत्ययानुशासनबलात् कल्प्यते । अत-
एव गमनार्थकधातुयोगे चतुर्थ्यैव लक्षणया साध्वी नान्येत्येव
सारं ।

(१) वैकल्यापत्तेरिति क० ।

ऽनुमेयः तस्य चाप्रसिद्ध्या न व्याप्तिग्रहः। अतएवास्मिन्
वाक्यार्थे अयमन्तान् आतो वेति ज्ञातुमशक्यमिति
शब्द एव तमर्थं बोधयेदिति चेत्, न, तात्पर्यावधार-

केषिन्तु गुणिनि शक्तादिपदानुशासनवन्निरूढसचक्षणाप्रति-
पादनमेव व्यत्ययानुशासनफलं चादृशसचक्षणा प्रयोगे वादिनो न
नियतः सैव निरूढसचक्षणा ऐच्छिकसचक्षणा प्रयोगे वादिनोऽग्रक-
ल्पप्रतिपत्तेः^(१) इत्याहुः ।

‘तथाचेति, ‘वाक्यार्थज्ञानविशेषः’ घटादिविशिष्टज्ञानं, ‘तस्य
चाप्रसिद्धेति, साध्यप्रसिद्धिविरहादिति शेषः, तत्सिद्धाभ्युपगमे च
व्यर्थं तदनुमानमिति भावः। ‘अतएव’ साध्यप्रसिद्धिविरहादेव,
‘अस्मिन् वाक्यार्थ इति, ‘अयं’ घटादिभ्रमाभाववानित्यर्थः, ‘आतः’
कर्मत्वादिविषयकघटादिविशिष्टज्ञानवान्, ‘ज्ञातुमशक्यमिति अनु-
मातुमशक्यमित्यर्थः। घटादिभ्रमस्य कर्मत्वविषयकघटविशिष्ट-
ज्ञानस्य सिद्धतया साध्यप्रसिद्धिविरहात् तत्प्रसिद्धाभ्युपगमे च^(२)
तदनुमानवैफल्यमिति^(३) भावः। वस्तुतो हेत्वसिद्धिमाह, ‘अत-
एवेतीति बोध्यं। यद्यपि हेतावाप्तत्वमपि भ्रमादिशून्यत्वमेव
तथापि रूपभेदेन पृथगुक्तं^(४)। ‘तमर्थमिति कर्मत्वादौ घटादि-
मत्त्वमित्यर्थः, ‘बोधयेदिति, न तु एते पदार्था यथोचितसंसर्गवन्त-

(१) वादिनोऽग्रकल्पे प्रतिपत्तेरिति ख०, ग० ।

(२) सिद्धाभ्युपगमे चेति ख०, ग० ।

(३) तदनुमानवैफल्यमिति क०, ग० ।

(४) वस्तुत इत्यादिः पृथगुक्तमित्यन्तः पाठः ख०-ग० चिह्नितपुस्तकद्वये नास्ति ।

सार्थं त्वयाप्यशाब्दग एव संसर्गविशेषप्रतीतेरवश्या-
भ्युपेयत्वात्^(१) अन्यथा क्व तात्पर्यनिरूपणं । अतएव

इत्यनुमानमुक्तप्रमाणाद्या हेतुसिद्धासम्भवादिति भावः । गूढाभि-
सन्धिः समाधत्ते, 'तात्पर्येति, 'संसर्गविशेषप्रतीतेरिति आधाराधेय-
भावादिरूपसंसर्गकर्मत्वादिविशेष्यकघटादिप्रकारकवक्तृप्रतीतेरित्य-
र्थः, अप्रसिद्धाया अपीति शेषेः, 'अवश्याभ्युपेयत्वादिति प्रथममिदं
वाक्यं घटादिभ्रमादि-विशिष्टज्ञानयोरन्यतरजन्यं घटज्ञानजन्यवा-
क्यत्वादिति यत्तज्ज्ञां सामान्यतोव्याप्त्यानुमानं ततोऽयं वक्ता कर्मत्व-
विशेष्यकघटप्रकारकज्ञानवान् घटभ्रमाद्यजन्यकर्मत्वाविषयकघटवि-
शिष्टज्ञानाजन्य-घटभ्रमादि-विशिष्टज्ञानयोरन्यतरजन्य-वाक्यप्रयोक्तृ-
त्वादिति यत्तज्ज्ञां सामान्यतोव्याप्त्याऽनुमानमिति क्रमेणानुमेयतया
अवश्याभ्युपेयत्वादित्यर्थः, 'अन्यथा' तादृशप्रतीतेरनुमानानभ्युपगमे,
'क्व तात्पर्यनिरूपणमिति, तात्पर्यस्य तादृशप्रतीतिघटितत्वात्-
तज्ज्ञानं विना तज्ज्ञानासम्भवादिति भावः । तथाच अप्रसिद्धा
तादृशप्रतीतेरनुमानानुरोधेन यत्तज्ज्ञां सामान्यतो व्याप्तिस्थले
यत्तज्ज्ञां साध्यान्तर-हेत्वन्तरयोर्व्याप्तिज्ञानात् हेतुतावच्छेदकरूपेण
प्रकृतपक्षीयहेतोः पक्षधर्मताज्ञानादप्रसिद्धमपि प्रकृतपक्षीयसाध्यं
पक्षधर्मताबलात् सिद्धतीत्यभ्युपेयं तच्च ममापि तुल्यमिति गूढाभि-
सन्धिः । 'अतएव' यत्तज्ज्ञां सामान्यतोव्याप्त्या अप्रसिद्धस्याप्यनुमेय-

(१) अभ्युपेयत्वादिति कस्यचिन्मूलपुस्तकस्य पाठः, परन्तु टीकाकारस्वरसेन
स पाठो न समीचीनः ।

आप्तोक्तत्वधमाद्यजन्यत्वनिरूपणमपि सुकरं । शाब्दन्तु
संसर्गज्ञानं प्रथमं न भवति ज्ञानान्तरन्तु भवत्येव ।
न चैवं शब्दो न प्रमाणं तदर्थस्य प्रागेव सिद्धेरिति

त्वादेव, 'आप्तोक्तत्वेति कर्मत्वादिविषयकघटादिविग्रिष्टज्ञानवदुक्त-
लेत्यर्थः, 'भ्रमाद्यजन्यत्वेति घटादिभ्रमाद्यजन्यत्वेत्यर्थः, यत्तज्ज्ञां सा-
मान्यतोव्याप्या अप्रसिद्धघटादिभ्रमजन्यत्वस्यासिद्धत्वेऽपि^(१) तदभाव-
वत्त्वस्य कर्मत्वविषयकघटविग्रिष्टज्ञानस्यासिद्धत्वेऽपि तदत्वस्थानुमान-
सम्भवादिति भावः । ननु तथापि तात्पर्यग्रहात् पूर्वमेकपदार्थ-
ऽपरपदार्थसंसर्गप्रतीतिः कथं स्यादित्यत आह, 'शाब्दत्विति,
'संसर्गज्ञानं' एकपदार्थऽपरपदार्थसंसर्गज्ञानं, 'प्रथमं' तात्पर्यग्रहात्
पूर्वं, 'ज्ञानान्तरत्विति आनुमानिकज्ञानत्वित्यर्थः, तात्पर्यनिश्चयस्य
शाब्दास्तुभवं प्रत्येव हेतुत्वादिति भावः । 'न चैवमिति, 'एवं'
तात्पर्यनिश्चयात्पूर्वं नियमतस्तत्पदार्थं तत्पदार्थसंसर्गज्ञानाभ्युपगमे,
'न प्रमाणं' न विग्रिष्टास्तुभवजनकं, 'तदर्थस्य' तज्जन्यविग्रिष्टास्तुभव-
विषयस्यैकपदार्थऽपरपदार्थसंसर्गस्य, 'सिद्धेः' अनुमानात्सिद्धेः, तथाच
प्रयोजनाभावात् शब्दस्य न विग्रिष्टास्तुभवजनकत्वमिति भावः ।
गूढाभिषन्धिराह, 'तवापीति, तात्पर्यघटकतया तदनुमानादेव
तत्तत्पदार्थानाम्प्रत्यक्षसंसर्गाणाञ्च सिद्धेरिति भावः । यदि च तत्त-
त्पदार्थानाम्प्रत्यक्षसंसर्गाणाञ्चानुमानात्सिद्धावपि घटवत्तया कर्मत्वं
शाब्दयामि घटवत्तया कर्मत्वं शृणोमीत्याद्यनुव्यवसायानुपपत्त्या

(१) घटादिभ्रमस्यासिद्धत्वेऽपीति क० ।

वाच्यम् । तवापि तुल्यत्वात् । ननु तथापि कथमर्थ-
विशेषसिद्धिः विशेषेण व्याप्त्यग्रहादिति चेत् । न ।
यथा यो यत्र प्रवर्तते स तज्ज्ञानातीति सामान्यतो-
व्याप्तिज्ञाने पाकादौ प्रवृत्तिदर्शनात् पाकविषयक-
कार्यताज्ञानानुमानं, यथा च चेष्टाविशेषदर्शनात्
दशसंख्याभिप्रायमाचक्षाने घटे तच्चेष्टादर्शनात्^(१) घटे

शब्दस्य विशिष्टानुभवजनकत्वस्वीकार इत्युच्यते, तदा ममापि
तुल्यमिति गुदाभिषन्धिः । तत्पदार्थं तत्पदार्थवत्त्वानुमाने शङ्कते,
'नन्विति, 'अर्थविशेषेति प्रकृतसंसर्गेण यत्पदार्थातिरिक्ते यत्पदार्थव-
त्त्वपक्षे नास्ति प्रकृतसंसर्गेण तत्पदार्थं तत्पदार्थवत्त्वसिद्धिरित्यर्थः,^(२)
'विशेषेणेति, दृष्टान्ताभावेन विशेषेण व्याप्त्यग्रहादित्यर्थः । 'यथेति,
पाकविषयकप्रवृत्तिमत्त्वस्थान्यत्राप्यहदशायामिति शेषः,^(३) 'पाकादा-
विति पाकादिविषयकप्रवृत्तिमत्त्वस्य पुरुषे दर्शनादित्यर्थः, 'पाक-
विषयकेति अयं पाकविषयककार्यताज्ञानवान् पाकविषयकप्रवृत्ति-
मत्त्वादिति क्रमेण पाकविषयककार्यताज्ञानानुमानमित्यर्थः, 'चेष्टा-
विशेषदर्शनादिति अङ्गुलीनां चेष्टाविशेषदर्शनादित्यर्थः, 'दशसंख्या-
भिप्रायमाचेति सामान्यतो दशसंख्याभिप्रायमाचक्षानसम्भवेऽपी-
त्यर्थः, 'माचपदात् घटविषयकदशसंख्याभिप्रायज्ञानव्यवच्छेदः, यो
घटविषयकचेष्टाविशेषवान् स घटविषयकदशसंख्याभिप्रायवामिति
विशेषतो व्याप्त्यग्रहाभावादिति भावः । 'घटे तच्चेष्टादर्शनादिति

(१) तच्चेष्टाविशेषदर्शनादिति क० ।

(२) इति भावः इति ख० ।

(३) अग्रहदशायामित्यर्थ इति ख० ।

दशत्वज्ञानं तथा सामान्यतोव्याप्त्याच्चापि विशेषसिद्धिः ।

यद्वा इदं वाक्यं साक्षाद्भूतदर्थविषयकैकज्ञानहे-

घटविषयकचेष्टाविशेषस्य पुरुषे दर्शनादित्यर्थः, यो यदिविषयकचेष्टा-
विशेषवान् स तद्विषयकदशसङ्ख्याभिप्रायवानिति यत्तद्वा सामान्यतो-
व्याप्तेति शेषः, चेष्टायां घटविषयकता तु व्यापारासुबन्धिनीत्यव-
धेयं । 'घटे दशत्वज्ञानमिति घटविषयकदशसङ्ख्याभिप्रायज्ञानमि-
त्यर्थः, 'सामान्यतो व्याप्तेति यो यत्संसर्गेषु यद्विशिष्टज्ञानविषयः
स तत्संसर्गेषु तद्वानिति सामान्यतो व्याप्तेत्यर्थः, 'अच्चापि' अनयो-
रपि यत्पदार्थातिरिक्ते प्रकृतसंसर्गेषु यत्पदार्थवत्त्वज्ञानास्ति तत्प-
दार्थद्वयोरपीति यावत्, 'विशेषसिद्धिः' विशेषतः प्रकृतसंसर्गसिद्धिः,
इदमुपलक्षणं विशेषतो व्यतिरेकव्याप्त्यापि तयोः संसर्गसिद्धिर्द्रष्टव्या ।

महार्णवोक्तं प्रकारान्तरेण वाक्यपञ्चककर्मत्वादिविशिष्टज्ञानानु-
मानमाह, (१) 'यदेति, 'इदं वाक्यं' घटमित्यादिवाक्यं, 'साक्षाद्भूति
आधाराधेयभावादिसम्बन्धेन या घट-कर्मलोभयपरस्परनिरूपिता-
काङ्क्षा तद्वद्यद्घट-कर्मलाघुभयविषयकज्ञानं तद्धेतुकमित्यर्थः, एता-
दृशज्ञानमेव परमये विशिष्टज्ञानं आकाङ्क्षा च तन्मते ज्ञाननिष्ठः
पदार्थविशेषः तस्य च प्रतियोगिविधया निरूपकं विशेषणत्वेन नैया-
यिकाभिमतं घटादि अनुयोगिविधया निरूपकं विशेष्यतया नैया-
यिकाभिमतं कर्मत्वादीति भावः । वैशिष्ट्यविषयकज्ञानजन्यत्वन्तु न
साध्यं गुणनये समवायस्यातीन्द्रियतया तज्ज्ञानस्य वैशिष्ट्यागोचर-

(१) प्रकारान्तरेण कर्मत्वादिविशिष्टज्ञानानुमाहेति ख०, ग० ।

तुक्तं आप्तोक्तत्वे सति एतदर्थप्रतिपादकत्वात् महाक्य-

त्वात् वैशिष्ट्यस्य प्रथमं दुर्निरूप्यत्वाच्चोपेक्षितं,^(१) 'आप्तोक्तत्वे सतीति
भ्रमाजन्यत्वे सतीत्यर्थः, 'एतदर्थप्रतिपादकेति घट-कर्मत्वाद्युभयप्रति-
पादकशब्दत्वादित्यर्थः, यो भ्रमाजन्यत्वे सति तदुभयप्रतिपादकः शब्दः
स आधाराधेयभावसम्बन्धावच्छिन्नतदुभयनिरूपिताकाङ्क्षावत्तदुभय-
विषयकज्ञानहेतुक इति सामान्यतोव्याप्तिः, अत्र तदुभयप्रतिपादक-
त्वमात्रं वद्विकरणत्व-सेकोभयप्रतिपादके वद्विक्रमा सिद्धतीत्यादौ
व्यभिचारि वद्विकरणत्व-सेकोभयविषयकज्ञाने वद्विकरणत्व-सेको-
भयनिरूपिताकाङ्क्षायास्त्वेरनङ्गीकारादन्यथा तादृशज्ञानस्यैव तन्मते
विशिष्टज्ञानत्वेनान्यथाख्यात्यापत्तेरिति भ्रमाजन्यत्वं विशेषणं, भ्रम-
त्वञ्च तत्तदभाववत्तदुभयनिरूपिताकाङ्क्षावत्त्वं, वद्विक्रमा सिद्धतीत्या-
दौ भ्रमस्यानाभिषिक्तज्ञानद्वयस्यैव तादृशाकाङ्क्षावत्त्वेन तज्जन्यत्वाच्च
व्यभिचारः, तदुभयप्रतिपादके भ्रमाजन्ये वाक्यान्तरे व्यभिचार-
वारणाय च विशेष्यद्वयं तदर्थस्य आधाराधेयभावादिसम्बन्धावच्छिन्न-
तदुभयपरस्परनिरूपिताकाङ्क्षावत्प्रतीतीच्छयोच्चरितत्वं तादृशप्रती-
तीजन्यत्वं वा तेन वद्वेराप्तोकमानयेत्यादौ वद्विक्रम-कर्मत्वोभयप्रति-
पादके वद्विक्रमभ्रमाजन्ये न व्यभिचारः, न वा शुकाद्युच्चरितघटमा-
नयेत्यादौ व्यभिचार इति भावः । 'तत इति अनेमानुमानेन

(१) वैशिष्ट्येत्यादिः उपेक्षितमित्यन्तः पाठः ख०-ग०षिद्धितपुस्तकद्वये
नास्ति ।

वत्, तत एते पदार्थाः परस्परसंसर्गवन्तः^(१) साक्षाद्भूत्वे
 सत्येकज्ञानविषयत्वात् सत्यरजतज्ञानविषयवत्,^(२) एवं
 हेतुषिद्धेरनन्तरमित्यर्थः, 'एते पदार्था इति कर्मत्वादय इत्यर्थः,
 'परस्परसंसर्गवन्तः' आधाराधेयभावसम्बन्धेन घटादिमन्तः, 'साक्षा-
 द्भूत्वे सतीति अनुयोगितया आधाराधेयभावादिसम्बन्धावच्छिन्न-
 घटाद्याकाङ्क्षानिरूपकत्वे सतीत्यर्थः, 'एकज्ञानेति घटादिविषयकैक-
 ज्ञानविषयत्वादित्यर्थः, योऽनुयोगितया यत्सम्बन्धावच्छिन्नयदाका-
 ङ्क्षानिरूपकत्वे सति तद्विषयकज्ञानविषयः स तत्सम्बन्धेन तद्वानिति
 सामान्यतोव्याप्तिः, शुक्ति-रजतत्वे इत्यादिसमूहासम्बन्धविषये शुक्लादौ
 व्यभिचारवारणाय सत्यम् । यद्यप्येवमपि तत्र व्यभिचारतादवस्थं
 इदं रजतमित्यादिभ्रमस्थानाभिषिक्तरजतत्वादिप्रत्येकमात्रविषयक-
 ज्ञानद्वयनिष्ठशुक्ति-रजतलोभयनिरूपिताकाङ्क्षानिरूपकत्वात् शुक्तेः,
 तथापि स्मिरूपितघटाद्याकाङ्क्षवद्यद्घटादिविषयकज्ञानं तद्-
 विषयत्वं समुदायेन विवक्षितं, सामान्यमुखी च व्याप्तिः भ्रमस्थाना-
 भिषिक्तशुक्ति-रजतत्वप्रत्येकमात्रविषयकज्ञानद्वयस्य शुक्ति-रजतलो-
 भयनिरूपिताकाङ्क्षवत्त्वेऽपि शुक्ति-रजतलोभयविषयकसमूहासम्बन्धस्य
 तादृशाकाङ्क्षवत्त्वविरहाच्च व्यभिचारः, शुक्ति-रजतलोभयविषयक-
 समूहासम्बन्धस्य शुक्ति-रजतलोभयनिरूपिताकाङ्क्षवत्त्वाभ्युपगमे ता-
 दृशज्ञानस्यैव तस्मिन्ने विग्रिष्टज्ञानत्वेनान्यथाख्यात्यापत्तेरिति भावः ।
 'सत्यरजतज्ञानेति रजतत्वविग्रिष्टज्ञानविषयरजतत्वाश्रयवदित्यर्थः,
 'एवमिति वक्तृपक्षक-वाक्यपक्षकानुमानान्यतरेण वक्तुः कर्मत्वादि-

(१) मिथः संसर्गवन्त इति क० । (२) सत्यरजतज्ञानविषयवदित्येति क० ।

वक्तुर्यथार्थवाक्यार्थज्ञानेऽनुमिते प्रकरणादिना वक्तृभि-
 प्रेतयथार्थप्रतीतिपरत्वज्ञानं ततो वेदतुल्यतया शब्दा-
 दर्थप्रत्यय इत्यनुवादकः शब्दः वक्तृज्ञानावच्छेदकतया
 संसर्गज्ञानानुमानात् तदुपजीविसंसर्गानुमानाद्वा
 वाक्यार्थस्य प्रागेव सिद्धेः । यत्तु संसर्गाग्रहो भ्रमः^(१)

विषयकघटादिविशिष्टज्ञानेऽनुमिते इत्यर्थः, तदनुमितेन हेतुमा
 कर्मत्वादौ घटादिमत्त्वे चानुमिते इति शेषः, 'प्रकरणादिनेति,
 आदिपदाद्वक्तृश्रेष्ठाविशेषादिपरिग्रहः, प्रकरणञ्च भोजन-गमनादि,
 'वक्तृभिप्रेतयथार्थप्रतीतिपरत्वज्ञानं' प्रकृतवाक्यार्थप्रतीतिपरत्वज्ञानं
 कर्मत्वादिविशेष्यक-घटादिप्रकारकयथार्थप्रतीतीच्छयोच्चरितत्वज्ञान-
 मिति यावत्, 'वेदतुल्यतयेति वेदस्थले कृत्प्रशब्दानुभवसामग्री-
 विशिष्टतयेत्यर्थः, 'शब्दात्' लौकिकशब्दात्, 'अनुवादकः शब्द इति
 अनुवादको लौकिकः शब्द इत्यर्थः, अनुवादकत्वञ्च स्वसमानाधि-
 करण-स्वाव्यवहितपूर्ववर्ति-स्वसमानाकारमिच्छयविषयविषयक-तदि-
 श्रेष्यक-तत्प्रकारकानुभवमात्रजनकत्वं, स्वपदमनुभवपरं, अनुवादक-
 त्वमेवोपपादयति, 'वक्तृज्ञानेति वक्तृज्ञानविशेषणतयेत्यर्थः, 'संसर्ग-
 ज्ञानानुमानात्' कर्मत्वादिविषयक-घटादिविशिष्टज्ञानानुमानात् ।
 ननु कर्मत्वादिविषयकघटादिविशिष्टज्ञानानुमानात् कर्मत्व-घटाद्यो-
 स्तत्संसर्गस्य च सिद्धावपि कर्मत्वादौ घटादिमत्त्वं न सिद्धमित्यत-
 आह, 'तदुपजीवीति, 'संसर्गानुमानादेति कर्मत्वादौ घटादिमत्त्वा-
 नुमानादेत्यर्थः, सर्वत्रैवेति शेषः, 'वाक्यार्थस्य' स्वार्थस्य, विशिष्येति

(१) यत्त्वसंसर्गाग्रहो भ्रम इति ख० ।

श्रेयः । इदमुपलक्षणं यथार्थतात्पर्यानुमानादपि यथार्थत्वघटकतया सर्वत्र विभिन्नस्वार्थसिद्धिर्द्रष्टव्या । एवञ्च श्लौकिकग्रन्थो न प्रमाणं अगृहीतयाज्ञानुभवकरणत्वस्य प्रमाणत्वरूपत्वाद्गृहीतयाज्ञानुभवकरणत्वञ्च गृहीतयाज्ञानुभवकरणत्वं तच्च स्वसमानाधिकरण-स्वाव्यवहितपूर्ववर्तिस्वसमानाकारनिस्रयाविषयविषयकेतरतद्विशेषक-तत्प्रकारकानुभवकरणत्वं, स्वसमानाकारत्वञ्च स्वस्मिन् यादृशी तद्विशेषकत्वावच्छिन्नतत्प्रकारिता तादृशतद्विशेषकत्वावच्छिन्नतत्प्रकारिताग्राह्यत्वं । नन्वेवं क्रमेण तुल्ययुक्त्वा वेदस्याप्यप्रामाण्यं स्यात् यथार्थतात्पर्यज्ञानस्य श्लोक-वेदसाधारणग्राह्यानुभवमात्रं प्रत्येव हेतुत्वादिति चेत्, न, वेदे प्रामाण्यान्यथानुपपत्त्या सामान्यत एतत्कपिञ्चस्यपदार्थत्वादिना कपिञ्चस्यपदार्थादिविशेषक-चित्वादिप्रकारकयथार्थप्रतीतिपरत्वज्ञानस्यैव ग्राह्यबोधहेतुतया वेदजन्यग्राह्यबोधकारणीभूतस्य यथार्थतात्पर्यज्ञानस्य तदुपजीव्यस्य वा एतत्कपिञ्चस्यपदार्थः चित्तवानित्याद्याकारकस्य सामान्यतस्तत्पदार्थसंसर्गानुमानस्य^(१) वेदजन्यग्राह्यबोधसमानाकारत्वाभावात् । न चैवं श्लोकेऽपि प्रामाण्यान्यथानुपपत्त्या सामान्यत एतदुपपदार्थत्वादिना एतदुपपदार्थविशेषकघटादिप्रकारकयथार्थप्रतीतिपरत्वज्ञानं हेतुरस्य एवञ्च श्लोक-वेदभेदेन कार्य-कारणभावद्वयाभावात्साधवमपीति वाच्यम् । श्लोके सामान्यत एतदुपपदार्थविशेषक-घटप्रकारकयथार्थप्रतीतिपरमिदमिति यथार्थतात्पर्यनिस्रयेऽपि कर्मत्वप्रतीतिपरञ्च वेति

(१) सामान्यतः प्रदार्थसंसर्गानुमानस्येति ख०, ग० ।

विशिष्य सन्देहे^(१) कर्मत्वप्रतीतिपरत्वेति विशिष्य व्यतिरेकनिश्चये च^(२) शब्दानुदयाद्विशिष्य यथार्थतात्पर्यनिश्चयस्यैव हेतुत्वात् तस्य च विशिष्यार्थोपस्थितिसाध्यत्वात्^(३) । न चैतद्वेदेऽपि सुवचमिति वाच्यम् । तत्र एतत्कपिञ्जलपदार्थविशेष्यक-त्रिलप्रकारकयथार्थ-प्रतीतिपरमिदमिति सामान्यतो यथार्थतात्पर्यनिश्चये विशिष्य रक्तच्छागप्रतीतिपरस्य वेत्यादिसन्देहाद्यनवकाशात् जात्वपि एतत्कपिञ्जलपदेन रक्तच्छागातिरिक्तार्थाप्रतिपादनात् रक्तच्छागातिरिक्ते एतत्कपिञ्जलपदार्थत्वाद्गर्नादेतत्कपिञ्जलपदार्थत्वप्रकारकनिश्चयस्यैव विशिष्य रक्तच्छागत्वप्रकारकतादृशसन्देहादौ विरोधित्वात् श्लोके च लक्षणादिना एतदम्पदार्थत्वस्थान्यत्रापि दृष्टत्वादेतदम्पदार्थत्वप्रकारकनिश्चयेऽपि कर्मत्वत्वप्रकारकतादृशसन्देहादिसम्भवादिति प्राभाकाराभिमानः ।

केचिन्तु वेदे प्रामाण्यान्यथानुपपत्त्या तद्विशेष्यक-तत्प्रकारक-प्रतीतित्वेन रूपेण तद्विशेष्यक-तत्प्रकारकयथार्थप्रतीतिपरत्वज्ञानं शब्दधीहेतुः यथार्थत्वज्ञानं नापेक्षितं तत्कार्यतावच्छेदकञ्च श्लोक-वेदसाधारणं शब्दबुद्धित्वमेव वेदजन्यत्वप्रवेशे गौरवात् श्लोके च तद्विशेष्यक-तत्प्रकारकयथार्थप्रतीतित्वेन रूपेण तज्ज्ञानं विशेषसामग्री तद्विशेष्यक-तत्प्रकारकप्रतीतित्वेन तात्पर्यनिश्चयेऽपि तात्पर्यघटकप्रतीतौ यथार्थत्वसंग्रहे तद्व्यतिरेकनिश्चये च शब्दानु-

(१) विशिष्टसन्देह इति क० ।

(२) विशिष्टव्यतिरेकनिश्चये चेति क० ।

(३) विशिष्टार्थोपस्थितिसाध्यत्वादिति ख० ।

तदभावश्च संसर्गग्रह एवेति भ्रमाभावेऽनुमीयमाने
संसर्गज्ञानमेवानुमितं इत्याप्तत्वानुमानान्तर्गतमेव वक्तृ-
ज्ञानानुमानं न तु वक्तृज्ञानानुमाने तस्मिन्^(१) इति ।

दद्यात् वेदे तु तात्पर्यस्य न्यायगम्यत्वेन वेदत्वेनाबाधितार्थकल-
निस्यथेन च तद्विशेष्यक-तत्प्रकारकप्रतीतिलक्षणेण निर्णयद्वारायां
यथार्थत्वसन्देहाद्यनवकाशादिति सौक्तिकशब्द एवानुवादकः यथार्थ-
त्वग्रहायें तत्पदार्थं तत्पदार्थवत्त्वग्रहस्यावश्यकत्वात् यथार्थत्वघटकतया
तत्पदार्थं तत्पदार्थवत्त्वस्य तात्पर्यग्रहेण विषयीकृतत्वाच्चेति प्राभा-
कराभिमान इति प्राञ्जः ।

‘संसर्गाग्रहो भ्रम इति पाठः विशिष्टज्ञानाभावो भ्रम इत्यर्थः,
‘तदभावश्च’ भ्रमाभावश्च, ‘संसर्गग्रह एव’ विशिष्टज्ञानमेव । यद्यपि
समवायस्थातीन्द्रियतया न विशिष्टज्ञानस्य संसर्गगोचरत्वं तथापि
यच्च संयोगादिः संसर्गस्तदभिप्रायेणेदं^(१) । ‘भ्रमाभावे’ घटादि-
भ्रमाभावे, ‘संसर्गज्ञानमेवेति’ घटादिविशिष्टज्ञानमेवेत्यर्थः, ‘आप्त-
त्वानुमानेति’ घटादिभ्रमाभावानुमानरूपमेवेत्यर्थः, ‘वक्तृज्ञानेति
वक्तृघटादिविशिष्टज्ञानानुमानमित्यर्थः, ‘वक्तृज्ञानानुमाने’ वक्तुः
कर्त्तृत्वादिविषयक-घटादिविशिष्टज्ञानानुमाने, ‘तत्’ वक्तृघटादि-
भ्रमाभावानुमानं, ‘स्मिन्’ प्रयोजकम्, तथाच अथश्च वक्ता स्मप्रयुक्ते-

(१) न तु तस्मिन्मिति ख० ।

(२) यद्यपौत्वादिः तदभिप्रायेणोदमित्यन्तः पाठः ख०, ग० पुस्तकद्वये नास्ति ।

तत्र, भ्रमोहि ज्ञानद्वयं अगृहीतभेदं तदभावश्च गृहीत-

त्यादिद्वितीयानुमानं इदं वाक्यमित्यादि प्रथमानुमानञ्च^(१) नाङ्गी-
करणीयं, वक्रुर्घटादिभ्रमाभावानुमानादेव घटादिविशिष्टज्ञानसिद्धौ
तद्विषयत्वेन हेतुना कर्मत्वादौ घटादिमत्त्वसिद्धेः सम्भवादिति
भावः । क्वचिच्च 'असंसर्गाद्यद्भ्रमः' इति पाठः, तत्र च 'असंसर्गा-
द्यद्भ्रमः' संसर्गघटाभावाभावः, 'अभ्रम इत्यकारप्रशेषाद्भ्रमाभाव-
इत्यर्थः, 'तदभावश्च' संसर्गघटाभावाभावश्च, 'संसर्गघट एवेति,
अभावाभावस्य प्रतियोगिरूपत्वादिति भावः । अन्यत्सर्वं पूर्ववत् ।
घटादिभ्रमाभावानुमानात् घटादिविशिष्टज्ञानसिद्धावपि कर्मत्वादौ
तद्विषयत्वं न सिद्धं तस्यैव वक्ष्यमाणानुमाने हेतुत्वादिति द्वितीया-
नुमानमावश्यकं तदावश्यकत्वे च तद्धेतुसिद्ध्यर्थं प्रथमानुमानमाव-
श्यकमिति समाधाने सत्यपि स्फुटतरं समाधानान्तरमाह, 'भ्रमो
हीति, 'अगृहीतभेदमिति स्वरूपतो विषयतश्च भेदग्रहाभावविशि-
ष्टमित्यर्थः, वैशिष्ट्यञ्च एककालावच्छेदेनैकात्मवृत्तित्वं,^(२) 'गृहीत-
भेदज्ञानमिति गृहीतोविषयीकृतोभेदो येनेति व्युत्पत्त्या स्वरूपतो
विषयतश्च^(३) भेदज्ञानमित्यर्थः^(४) ज्ञानद्वयाभावश्चेति शेषः, विशिष्टा-
भावस्य विशेषणाभाव-विशेष्याभावोभयरूपत्वादिति^(५) भावः । तथा-

(१) द्वितीयानुमानं प्रथमानुमानश्चेति ख०, ग० ।

(२) वैशिष्ट्यञ्च एककालावच्छेदेनैकात्मवृत्तित्वमिति ख० ।

(३) विशेषतश्चेति क०, ग० ।

(४) भेदग्रहविशिष्टमित्यर्थ इति क० ।

(५) विशेषणाभाव-विशेष्याभावान्यतररूपत्वादिति क० ।

भेदज्ञानं, न हि ज्ञानाभावे सुषुप्तौ भ्रमव्यवहारः, ततो
 भ्रमाभावनिश्चयानन्तरं वक्तृज्ञानानुमानं । किञ्च

चैताद्भ्रमाभावानुमितावपि न विशिष्टज्ञानसिद्धिरिति भावः ।
 संसर्गाग्रहण^(१) भ्रमत्वं खण्डयति, 'न हीति, 'ज्ञानाभावे' विशिष्ट-
 ज्ञानाभावे, 'सुषुप्तौ', असंसर्गाग्रहदशायाच्चेति शेषः । उपसंहरति,
 'तत इति तस्मादित्यर्थः, 'भ्रमाभावेति घटादिभ्रमाभावेत्यर्थः,
 'वक्तृज्ञानेति वक्तुः कर्मत्वादिविषयक-घटादिविशिष्टज्ञानानुमान-
 नित्यर्थः, 'आवश्यकमिति शेषः । 'आप्तोक्तत्वानुमानमेवेति वक्तृ-
 करणकत्वादिभ्रमाभाववदुक्तत्वानुमानमेवेत्यर्थः, 'वक्तृज्ञानेति वक्तुर्वक्ति-
 करणकत्वादिविशिष्टज्ञानानुमानमित्यर्थः, 'तर्हीति, तर्हि वक्ति-
 करणकत्वादिभ्रमाभाववदुक्तत्वस्य अनुमापकं यस्मिन्नं तदेव वक्ति-
 करणकत्वादिशब्दप्रमाणकरणमस्तु किं यथार्थतात्यर्थ्यहेतुत्वेन भवन्मते
 वक्तृकरणकत्वादिभ्रमाभावस्य वक्तृकरणकत्वादिविशिष्टज्ञानरूप-
 तथा तदुक्तत्वानुमापकसिद्धस्यापि व्यभिचारिशब्दव्यावृत्तत्वात् मम
 तु वक्तृकरणकत्वादिभ्रमाभावस्य वक्तृकरणत्वादिविशिष्टज्ञानरूप-
 तथा तदुक्तत्वानुमापकसिद्धस्य श्काद्युदीरितवक्तिगासिद्धतौत्या-
 दिवाक्येऽपि सत्त्वाच्च व्यभिचारिशब्दव्यावृत्तत्वमतो न शब्दप्रमा-
 णनकत्वमित्यर्थः । न च भवन्मतेऽपि कर्मत्वादिविषयक-घटादि-
 विशिष्टज्ञानानुमापकसिद्धकोटिप्रविष्टघटादिभ्रमाद्यजन्यनिर्दत्तत्वा-
 न्यत्वमेव शब्दप्रमाणनकमस्तु तस्य व्यभिचारिशब्दव्यावृत्तत्वादिति

(१) संसर्गाग्रहाभावस्येति ग० ।

यथाप्तोक्तत्वानुमानमेव वक्तृज्ञानानुमानं, तर्हि यादृशं
सिद्धं तादृशमेव गमकमस्त्विति ।

अबोध्यते । यथार्थवाक्यार्थधीपरत्वं न ज्ञातं प्रमो-

तुष्योऽयमनुयोग इति वाच्यम् । गौरवेण तस्याहेतुत्वादिति
भावः ।

केचित्तु तुष्यत्वित्यादिन्यायेन दृष्टापत्तिमाह, 'किञ्चेति, 'आप्तो-
क्तत्वानुमानं' अप्तत्वानुमानं घटादिभ्रमाभावानुमानमिति यावत्,
'वक्तृज्ञानेति वक्तृघटादिविशिष्टज्ञानानुमानमित्यर्थः, 'तर्हीति, तर्हि
यादृशं घटादिभ्रमाभावानुमानं वक्तुः कर्मत्वादिविषयक-घटादि-
विशिष्टज्ञानानुमाने 'सिद्धं' प्रयोजकं, 'तादृशमेव' तदेव, 'गमक-
मस्तु' कर्मत्वादौ घटादिमत्त्वानुमाने प्रयोजकमस्तु, तृतीयानुमानं
प्रथमानुमानञ्च नाङ्गीकरिष्याम इत्यर्थः, इति प्राञ्जः ।

अन्ये तु 'आप्तोक्तत्वानुमानेत्यादि केचित्तुमतवत्, 'यादृशं सिद्ध-
मित्यादेशु यादृशं घटादिभ्रमाभावानुमाने सिद्धं तादृशमेव वक्तुः
कर्मत्वादिविषयक-घटादिविशिष्टज्ञानानुमापकमस्त्वित्यर्थः, तथाच
यदि भ्रमाभावमनुमाय वक्तुः तादृशज्ञानमनुमीयते तदैव भ्रमा-
भावानुमानेनैव घटादिविशिष्टज्ञानसिद्धेर्वक्तुः तादृशज्ञानानुमान-
वैयर्थ्यमाशङ्कनीयं भ्रमाभावानुमापकेन वक्तुस्तादृशज्ञानानुमाने तु
नेतस्याः शङ्कायाः अवकाश इति भावः । इति प्राञ्जः ।

इति प्रभाकरपूर्वपक्षः ।

'यथार्थवाक्यार्थेति यथार्थतात्पर्यमिच्छथो न शब्दानुभवजनक-

त्यादकं गौरवात् वाक्यार्थनिरूप्यत्वेन प्रथमं ज्ञातु-

इत्यर्थः, 'गौरवादिति यथार्थतात्पर्यस्य तद्विग्रेथ्यक-तत्प्रकारक-
यथार्थप्रतीतीच्छयोच्चरितलरूपतया यथार्थत्वप्रवेगेन गौरवादित्यर्थः,
भवन्मते यथार्थत्वस्याव्यावर्त्तकतया व्यर्थत्वाच्चेत्यपि द्रष्टव्यं, किन्तु
साधवाद्द्वयार्थविशेषणताविरहाच्च तद्विग्रेथ्यक-तत्प्रकारकप्रतीतीच्छयो-
च्चरितलरूपतात्पर्यनिश्चय एव शाब्दधीजनकः भवन्मते अन्यथा-
ख्यात्यभावेन वङ्गिणा सिञ्चतीत्यादौ तद्विग्रेथ्यक-तत्प्रकारकप्रतीते-
रप्रसिद्धत्वादेवातिप्रसङ्गविरहात् । न च लोकसूत्रे तात्पर्यघटक-
प्रतीतौ यथार्थत्वसंग्रहे शाब्दबोधानुदयात् यथार्थत्वांगनिवेशनमाव-
श्चकमिति वाच्यम् । तथैवासिद्धेः । तात्पर्ययाथार्थसंग्रथस्य योग्यता-
संग्रथपर्यवसिततया अननुगुणत्वाच्च^(१) । न च तथापि तव मये शाब्द-
प्रमात्वावच्छिन्नं प्रति यथार्थतात्पर्यनिश्चयो हेतुरावश्यकः अन्यथा
तात्पर्यनिश्चयमात्रस्य तदवच्छिन्नं प्रति हेतुत्वे वङ्गिणा सिञ्चती-
त्यादावपि शाब्दप्रमोत्पत्त्यापत्तेः भ्रमरूपतद्विग्रेथ्यक-तत्प्रकारक-
प्रतीतेः तथापि प्रसिद्धत्वादिति वाच्यम् । मम वङ्गिणा सिञ्चतीत्यादौ
शाब्दानुभवानुरोधेन शाब्दानुभवसामान्यं प्रति निरुक्ततात्पर्यनिश्च-
यस्य हेतुत्वावश्यकत्वे शाब्दप्रमात्वावच्छिन्नं प्रति साधवात् संग्रथनि-
श्चयसाधारणतत्पदार्थतत्पदार्थवत्त्वरूपयोग्यताप्रमाया एव हेतुत्वाद्-
यथार्थतात्पर्यनिश्चयस्य तदपेक्षया गुरुत्वादिति भावः । ननु निरुक्त-

(१) तात्पर्ययाथार्थसंग्रथस्येत्यादिः अननुगुणत्वाच्चेत्यन्तः पाठः ख० ग०
पुस्तकद्वये नास्ति ।

मशक्यत्वाच्च तस्यापूर्वत्वात् । यच्च लोके भ्रमादि-
निरासानन्तरं वक्तृज्ञानावच्छेदकतया तदग्रे स्वातन्त्र्येण
वा पुमभिप्रेतवाक्यार्थज्ञाने तत्प्रतीतिपरत्वं प्रकरणा-
दिना ज्ञायत इत्युक्तं, तन्न, वाक्यार्थमज्ञात्वा अज्ञायम-
भ्रान्त इति ज्ञातुं पुरुषत्वाद्भ्रम-प्रमादसम्भवेन प्रथमं

यथार्थप्रतीतीच्छयोच्चरितत्वं न यथार्थतात्पर्यमपि तु तत्पदार्थ-
वत्तत्पदार्थप्रतीतीच्छयोच्चरितत्वं तद्वाच्यम्, तथाच ब्रह्मिण्येक-
तत्प्रकारकप्रतीतीच्छयोच्चरितत्वापेक्षया साधवमेव न वा वैयर्थ्यमि-
त्यरुचेराह, 'वाक्यार्थेति तत्पदार्थे तत्पदार्थवत्त्वनिश्चयाधीननिश्चा-
यकत्वेनेत्यर्थः, 'प्रथमं' शाब्दानुभवात् पूर्वं, 'ज्ञातुं' निश्चेतुं, 'तस्या-
पूर्वत्वादिति तत्पदार्थे तत्पदार्थवत्त्वस्य शाब्दबोधात् पूर्वमनिश्चितत्वा-
दित्यर्थः । ननु पूर्वाक्तक्रमेण शाब्दबोधात् पूर्वं तत्पदार्थे तत्पदार्थ-
वत्त्वं निश्चित्य तन्निश्चयः^(१) स्यादित्यत आह, 'यच्चेति, 'पुमभिप्रेतेति
तत्पदार्थे तत्पदार्थवत्त्वनिश्चये इत्यर्थः, 'तत्प्रतीतिपरत्वं' यथार्थ-
प्रतीतिपरत्वं, 'वाक्यार्थे' घटादिकं, 'अत्र' घटादौ, 'ज्ञातुमिति
'अशक्यत्वादित्यपेतनेनान्वयः । ननु शाब्दधीपूर्व्यं घटादेर्ज्ञानमस्यैव
कथमन्यथा तवापि तात्पर्यधीरित्यत आह, 'पुरुषत्वादिति, 'भ्रम-
प्रमादसम्भवेनेति, पुंवाक्यत्वस्य व्यभिचारित्वादिति भावः^(२) । ननु
मा भूत् पुंवाक्यत्वेन भ्रमाद्यजन्यत्वग्रहस्तथापि संवादिप्रवृत्तिप्रयो-

(१) निश्चय इति ख०, ग० । (२) व्यभिचारित्वादिति शेष इति क० ।

भ्रमाद्यजन्यत्वस्य ग्रहीतुमशक्यत्वात् प्रवृत्तिसंवादादे-
र्ज्ञानीत्तरकालीनत्वात् भ्रमादिजन्यविलक्षणत्वेन च
शब्दस्याज्ञानात् ज्ञाने वा यादृशोल्लिङ्गत्वं तस्यैव प्रत्या-
यकत्वं अव्यभिचारात् वेदेऽपि वाक्यार्थमविज्ञाय
तद्यथार्थप्रतीतिपरत्वं न्यायेनापि ज्ञातुमशक्यं वि-
षयनिरूप्यत्वात् प्रतीतेः लोके तात्पर्यनिरूपणार्थ-

जकवाक्यत्वेन छिद्रेण तद्ग्रहः स्यादित्यत आह, 'प्रवृत्तिसंवादादे-
रिति संवादिप्रवृत्त्यादेरित्यर्थः, 'ज्ञानोत्तरेति शब्दज्ञानोत्तरेत्यर्थः,
तथाच शब्दधीपूर्वं तत्प्रयोजकत्वग्रहो नास्तीति भावः । ननु
प्रमाणशब्दभ्रमादिजन्यशब्दव्यावृत्तं किञ्चिद्वैलक्षण्यमस्ति तेनैव भ्र-
माद्यजन्यत्वमनुमेयमित्यत आह, 'भ्रमादौति, 'यादृशः' वैलक्षण्यस्य,
'तस्यैवेत्येवकाराद्यथार्थतात्पर्यव्यवच्छेदः, 'प्रत्यायकत्वं' शब्दधीजन-
कत्वं, तथाच शब्दस्य नानुवादकत्वमिति भावः । इदमापाततः
तादृशवैलक्षण्यस्य शब्दधीजनकत्वे नानार्थस्यत्वे तात्पर्याविषयेऽपि
योग्यार्थं प्रामाण्यापत्तेः । वस्तुतस्तु तादृशवैलक्षण्ये मानाभावः, इत्येव
तत्त्वं ।^(१) विशेषतो यथार्थतात्पर्यनिस्यस्य वेदस्यत्वे व्यभिचारम-
प्याह, 'वेदेऽपीति, 'वाक्यार्थं' तत्पदार्थं तत्पदार्थवत्त्वं, 'अविज्ञाय'
विशेषतोऽनिस्यित्य, 'तद्यथार्थंति प्रकृतवाक्यार्थयथार्थेत्यर्थः, 'ज्ञातुं'
विशेषतो निस्येतुं, 'विषयनिरूप्यत्वादिति तत्पदार्थं तत्पदार्थवत्त्व-
निस्ययाधीनत्वादित्यर्थः, 'प्रतीतेरिति तत्पदार्थवत्त्वरूपेण तत्पदार्थ-

(१) इत्येव तत्त्वमित्यनन्तरं वेदे क्लृप्तकारणत्वाद्धोकेऽपि कारणत्वमित्यत्रे-
त्यधिकः पाठः क० पुस्तके वर्तते ।

मशाब्दवाक्यार्थप्रतीतेः प्रथमं त्वयापि स्वीकारात् ।
अन्यथा वक्तृज्ञानानुमानं^(१) न स्यात् । न च लोकोक्त-
मानान्तरात्तदवगमः, वेदार्थस्य तदविषयत्वात् वेदस्य
प्रथमं मूकत्वात्, न च न्यायसिद्धे वेदार्थे मानान्तरा-
त्तात्पर्यग्रहः, वेदस्यानुवादकतापत्तेः शब्दस्याप्रमाण-

प्रकारिकायाः प्रतीतेरित्यर्थः । नन्विदमेवाशिद्धमित्यत आह, 'लोक-
इति, 'तात्पर्येति यथार्थतात्पर्येत्यर्थः, 'वाक्यार्थप्रतीतेः' तत्पदार्थं
तत्पदार्थवत्त्वप्रतीतेः, 'त्वयापि स्वीकारादिति, तथाच तादृश-
प्रतीतिप्रतीतेर्विषयनिरूप्यत्वाभावे भवतां तदभ्युपगमो व्यर्थः स्या-
दिति भावः । तादृशप्रतीतिप्रतीतेर्विषयनिरूप्यत्वे युक्तान्तरमाह,
'अन्यथेति तादृशप्रतीतिप्रतीतेर्विषयनिरूप्यत्वाभावे इत्यर्थः, 'वक्तृ-
ज्ञानानुमानमिति, अपिः शेषः, 'न स्यादिति शार्थकं न स्यादि-
त्यर्थः, तत्पदार्थं तत्पदार्थवत्त्वप्रतीत्युपपादनायैव तदभ्युपगमादिति
भावः । 'मानान्तरात्' अनुमानादितः, 'तदवगम इति विगिष्य
तत्तत्पदार्थं तत्पदार्थवत्त्वावगम इत्यर्थः, 'तदविषयत्वादिति वेद-
जन्यशाब्दधीपूर्वं प्रमाणान्तराविषयत्वादित्यर्थः, 'मूकत्वादिति शा-
ब्दबोधजनकत्वादित्यर्थः, यथार्थतात्पर्यज्ञानरूपकारणाभावादिति
भावः । ननु वेदार्थस्य वेदजन्यशाब्दधीपूर्वं प्रमाणान्तराविषयत्वमे-
वाशिद्धमित्यरुचेराह, 'न चेति न वेत्यर्थः, 'तात्पर्यग्रहः' लोकोक्त-
क्रमेण वेदजन्यशाब्दधीपूर्वं निरुक्तयथार्थतात्पर्यग्रहः, 'अप्रमाणा-

(१) अनुमानापेक्षेति क०, ख० ।

त्वापत्तेर्वर्षा । अज्ञाते वाक्यार्थे तर्क-संशययोरप्यभावात् ।
अयं पदार्थोऽपरपदार्थसंस्तृष्टो न वेति संशये तर्के वा
एककोटौ संसर्ग उपस्थित इति चेत्, न, अनिश्चिते

पत्तेरिति स्वार्थानुभवजनकत्वापत्तेरित्यर्थः । श्लोक-वेदयोरुभयपैव
प्रमाणान्तराद्वाक्यार्थबोधवशकत्वे शब्दस्य स्वार्थानुभवजनकत्वाभ्युप-
गमे प्रयोजनाभावात् प्रवृत्त्यादेस्तत एवोपपत्तेरिति भावः । ननु
तर्क-संशयान्यतरोपस्थिते वेदार्थे तात्पर्यनिरूपणमस्तु तथाच वेदस्य
नानुवादकता तर्क-संशयेतरज्ञानगृहीतयाहिज्ञानमात्रजनकत्वस्यैवा-
नुवादकतापदार्थत्वाभ्युपगमात् । न च तथापि यद्यार्थतात्पर्य-
ग्रहमादायानुवादकत्वं दुर्वारमिति वाच्यम् । तात्पर्यग्रहस्यापि
यत्किञ्चिदंग्रे तर्क-संशयाकारत्वाभ्युपगमादित्यत आह, 'अज्ञात इति
अनिश्चिते वेदार्थे इत्यर्थः, अयं पुरुषो यद्येतत्पदार्थवदेतत्पदार्थ-
ज्ञानवान् स्यादेतदेदप्रयोक्ता न स्यादिति तर्कस्य अयमेतत्पदार्थ-
वदेतत्पदार्थज्ञानवान् वेति संशयस्य च वेदार्थनिस्रयाधीनत्वादिति
भावः । ननु तथापि यच्च संशयादौ न वाक्यार्थापस्थितिः कारणं
तत्संशयाद्युपस्थितोऽस्तु वेदार्थ इत्यभिप्रायवानाशङ्कते, 'अयमिति,
'तर्के वेति अयं पदार्थो यद्येतत्पदार्थसंस्तृष्टो न स्यादेतत्पदसमभि-
व्याहृतवैदिकपदार्थो न स्यादिति तर्क इत्यर्थः, आपादकस्यापि
तर्के उपनीतमाने बाधकाभावादिति भावः । 'अनिश्चिते इति
तत्पदार्थवत्त्वेन तत्पदार्थेऽनिश्चिते इत्यर्थः, 'तात्पर्यानिस्रयात्' तात्प-
र्यनिस्रयासम्भवात्, विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञाने विशेषणतावच्छेदकप्रकारक-

तात्पर्यानिश्चयात् तयोरगृहीतासंसर्गविषयत्वेनासद-
र्थविषयकत्वेन वा वाक्यार्थाविषयत्वाच्च । अन्यथा
लोकैऽपि ताभ्यामेवोपस्थितिरिति किं वक्तृज्ञानानु-

निश्चयस्य हेतुत्वादिति भावः । यद्यपि तर्का निश्चयविशेष एव,^(१)
तथापि तत्पदार्थं तत्पदार्थवत्त्वनिश्चयो न स इति इदं । ननु
विशेष्ये विशेषणमितिन्यायेन तात्पर्यग्रहः स्यादित्यत आह, 'तयो-
रिति तर्क-संग्रहयोरित्यर्थः, 'अगृहीतासंसर्गविषयत्वेनेति अगृहीता-
संसर्गविषयकज्ञानद्वयरूपत्वेनेत्यर्थः, इदञ्च तस्मिन्, 'असदर्थविषयकेति
असद्विशिष्यविषयकत्वेन वेत्यर्थः, इदञ्चासद्विशिष्यविषयकज्ञानं भ्रम-
इति टीकाकारमते, 'वाक्यार्थेति प्रकृतसंसर्गेण तत्पदार्थं तत्पदार्था-
विषयकत्वादित्यर्थः । न च यत्कोटिधर्मिणि वर्तते तदंगे संग्रहस्य
विशिष्टज्ञानत्वं प्रकृतसंसर्गविषयकत्वञ्च वर्तते एवेति वाच्यम् ।
ज्ञानप्रत्यासन्निमग्नौकुर्वतस्तस्य मते धर्मिणस्तत्कोटेश्च तदानी-
मसन्निहृतया तत्कोटेरपि विशिष्टज्ञानत्वाभावादिति भावः ।
मौमांसकमते कोटिद्वयोपस्थितिर्धर्मिज्ञानमसंसर्गाग्रहकास्त्रीनमित्येव
संग्रहः तत्प्रकारकं ज्ञानमेव च तन्निश्चयः तथाच विद्यमान-
कोटिप्रकारकं ज्ञानमपि न जायते संग्रहजनकदोषेण प्रतिबन्धा-
दित्यभिमानः^(२) । 'उपस्थितिः' प्रकृतसंसर्गेण तत्पदार्थं तत्पदार्थ-
वत्त्वस्योपस्थितिः, 'किमिति, तथाच वेदवक्त्रोकस्यापि नाशुवाद-

(१) मानसप्रत्यक्षविशेष एवेत्यर्थः, तर्कत्वस्य मानसत्वव्याप्यजातित्वात् ।

(२) मौमांसकेत्यादिः इत्यभिमान इत्यन्तः पाठः ख०, ग० पुस्तकद्वये नास्ति ।

मानेन । वस्तुतस्तु यदि यद्यार्थतात्पर्य्यकत्वं ज्ञानं शा-
ब्दप्रमोत्यादकं तदा लोक-वेदयोस्तादृशपदस्मारितत्वेन
पदार्थसंसर्गानुमितिसम्भवात् न शब्दः प्रमाणं स्यात् ।

कतेति भावः । ननु विरोधतो यद्यार्थतात्पर्य्यनिस्ययस्य लौकिक-
वाक्यग्रन्थशाब्दबुद्धिं प्रत्येव हेतुत्वादेदस्यत्वे तद्गुभिचारो न दोषाय
वेदे चित्तवत्कपिञ्जलपदार्थपरमिदमित्यादिक्रमेण सामान्यतः कपि-
ञ्जलपदार्थत्वादिप्रकारेण तन्निस्ययस्यैव हेतुत्वात् तस्य च विग्रिथ्य
तत्पदार्थं तत्पदार्थवत्त्वनिस्ययं विनापि सामान्यतस्तत्पदार्थं तत्पदार्थ-
वत्त्वनिस्ययादेव सम्भवात् । न च सामान्यतस्तत्पदार्थं तत्पदार्थवत्त्वनिस्यय-
एव प्रथमं कथं स्यादिति वाच्यम् । अनुमानादितोऽपि तत्सम्भवात्
अनुमानादिना प्रथमं सामान्यतस्तन्निस्ययाभ्युपगमेऽप्यनुवादकत्वा-
प्रसङ्गेरित्यखरसादाह, 'वस्तुतस्त्विति, 'लोक-वेदयोरिति, शब्दात्
पदार्थोपस्थित्यनन्तरमिति शेषः, 'तादृशपदेति, कर्मत्वादिकं घटादि-
मत् स्तविशेष्यक-घटादिप्रकारकथयार्थप्रतीतीच्छयोश्चरितपदस्मा-
रितत्वात् घटादिपदार्थवत्, स्तप्रतीतीच्छयोश्चरितपदस्मारितत्वादा
घटनिष्ठकरणत्ववदिति क्रमेणेति शेषः, 'पदार्थसंसर्गंति शाब्दबोधा-
न्यूनानतिरिक्तविषयकपदार्थसंसर्गानुमितिसम्भवादित्यर्थः । भवन्नये
शिद्धेरनुमितिप्रतिबन्धकत्वाभावान्तात्पर्य्यघटकतया पूर्वं पदार्थसंसर्ग-
शिद्धावपि नानुमित्यनुपपत्तिरिति भावः । 'न शब्दः प्रमाणं
स्यादिति अनुमित्यतिरिक्तानुभवकरणं न स्यादित्यर्थः, तथाच
जितं वैशेषिकैरिति भावः । ननु व्याप्तिस्मृत्यादेरनावश्यकतया

अपिच पुंवाक्यस्य दोष-विशिष्टज्ञानान्यतरजन्यत्वेऽनु-
मिते परिशेषाद्दोषाजन्यत्वनिश्चयदशायां वेदतुल्या
सामग्री पुंवाक्येऽपि वृत्तेति तत एवार्थनिश्चयात् वेद-
वत्तस्यापि प्रामाण्यं, अनुमितानुमानस्य व्याप्तिस्मृ-

सर्वज्ञानुमानासम्भवाच्छब्दस्य प्रमाणात्तरत्वमित्यस्तरसात् यन्मते
यथार्थतात्पर्यनिश्चयस्य न हेतुत्वमपि तु प्राथमिकत्वादावश्यकत्वाच्च
दोषाजन्यत्वे सति दोष-विशिष्टज्ञानान्यतरजन्यत्वनिश्चय एव हेतुस्त-
न्मतेन समाधत्ते, 'अपि चेति, 'पुंवाक्यस्य' लौकिकवाक्यस्य, 'दोषः'
भ्रमादिः, 'परिशेषात्' भ्रमाभाववदुक्तत्वे सति प्रमादाद्यभाववदुक्त-
त्वादिना, 'वेदतुल्या सामग्रीति तात्पर्यग्रहापेक्षया प्राथमिकत्वात्
तात्पर्यग्रहार्थमावश्यकत्वाच्च वेदसाधारणशब्दानुभवसामान्यं प्रति
हेतुत्वेन क्लृप्तदोषाजन्यत्वे सति दोष-विशिष्टज्ञानान्यतरजन्यत्वनिश्चय-
रूपा सामग्रीत्यर्थः, विसंवादिश्लोकवाक्यवारणाय विशेष्यद्वयं, 'पुंवाक्ये'
लौकिकवाक्ये, 'तत एव' तादृग्नान्यतरजन्यत्वनिश्चयादेव, यथार्थता-
त्पर्यग्रहपूर्वमिति शेषः, (१) 'अर्थनिश्चयात्' लौकिकवाक्यार्थनिश्चयात् ।
ननु तादृग्नान्यतरजन्यत्वनिश्चयस्य प्राथमिकत्वे आवश्यकत्वेऽपि गौर-
वाच्च तस्य शाब्दधीहेतुत्वं किन्तु यथार्थतात्पर्यनिश्चय एव हेतुरिति
यथार्थतात्पर्यनिश्चयपूर्वं न तस्माच्छाब्दबोधसम्भव इत्यत आह, 'अनु-
मितानुमानस्येति परस्परया दोषाजन्यत्वानुमानाधीनस्य यथार्थतात्प-
र्यनिश्चयानुमानस्येत्यर्थः, 'व्याप्तिस्मृत्यादीति व्याप्तिस्मृत्यादेरनावश्यक-

(१) यथार्थतात्पर्यनिश्चयात् पूर्वमिति शेष इति ग० ।

त्यादिविस्मृतत्वात् । एतेनाबाधितार्थपरत्वं लोके

त्वात् सर्वत्र शाब्दबोधपूर्वमसम्भवितादित्यर्थः, तथाच यथार्थतात्पर्य-
 निश्चयस्य साधुत्वेऽपि व्यभिचारात् हेतुत्वमिति भावः । इदमप्यापाततः
 व्यभिचारास्फूर्तिदशायां साधवात् यथार्थतात्पर्यनिश्चयस्य हेतुत्वसिद्धौ
 सर्वत्र व्याप्तिस्तथादेरप्यावश्यकत्वकल्पनाद्यत्र त्वभयवादिषिद्धौ व्या-
 प्तिस्तथासभावस्तत्र शाब्दबोधाभावस्यैवाभ्युपगमात् अनुभवस्य वि-
 वादपक्षत्वादिति । वस्तुतस्तु तत्पदार्थवत्तत्पदार्थप्रतीतीच्छयोश्चरि-
 तत्वरूपयथार्थतात्पर्यनिश्चयस्य साधवाच्छाब्दबुद्धिहेतुत्वे लौकिकवेदे-
 श्चाप्यनुवादकत्वापत्तिः तथापि तात्पर्यघटकतया तत्पदार्थं तत्पदा-
 र्थवत्त्वस्य शाब्दबोधात् प्रागेव सिद्धेः । अथ वेदप्रामाण्यान्यथानुपपत्त्या
 वेदस्यैव चित्तवत्कपिञ्चलपदार्थपरमिदमित्यादिक्रमेण सामान्यत-
 साभिप्रेतयोहेतुः तथाच तात्पर्यघटकतया तत्पदार्थवत्तत्पदार्थज्ञानस्य
 वेदजन्यज्ञानसमानाकारकत्वाभावाद्देदस्य नानुवादकत्वं लोके च घट-
 वत्कर्मत्वपरमिदमित्यादिक्रमेण विशेषतस्तभिप्रेत एव हेतुः अन्यथा
 घटवदम्पदार्थपरमिति सामान्यतोनिस्ययसत्त्वेऽपि घटवत्कर्मत्वप्रती-
 तिपरम् वेति विशेषतः संग्रयादिसम्भवात्तादृशसामान्यतोनिस्ययसत्त्वे
 तादृशविशेषसंग्रयादिसत्त्वेऽपि शाब्दबोधप्रसङ्ग इत्यनायत्या लौकिकः
 शब्दोऽनुवादकरति चेत् । न । कार्य-कारणभावदद्यापत्तेः । किञ्च
 वेदस्यैवऽपि चित्तवत्कपिञ्चलपदार्थपरमिदमित्यादिक्रमेण सामा-
 न्यतो यथार्थतात्पर्यनिश्चयसत्त्वे विशेषतो रक्तच्छागत्वादिरूपेण रक्त-
 छागपरम् वा रक्तच्छागपरमेति संग्रय-व्यतिरेकनिस्यययोः सत्त्वेऽपि

वेदे च प्रमापकं लोके वाक्यार्थो बाधितोऽपि दृष्ट इति
श्रोतुः प्रमाणावतारं विना न बाधाभावनिश्चयः स-

शब्दबोधप्रसङ्गादिशेषतो निरुक्त्यथार्थतात्पर्यनिश्चय एव शब्दधी-
हेतुर्वाच्यः भिन्नप्रकारकतया सामान्यतो यथार्थतात्पर्यनिश्चयस्य
विशेषतस्माद्दृग्प्रसंगयादिविरोधित्वे मानाभावादन्वया लोकाख्येऽपि
सामान्यतो यथार्थतात्पर्यनिश्चयस्यैव हेतुत्वस्य सुवचत्वादतो वेद-
प्रामाण्यन्यथानुपपत्त्या लोक-वेदसाधारणकार्य-कारणभावैक्यसाध-
वात्^(१) तत्प्रकारक-तद्विशेष्यकप्रतीतीच्छयोच्चरितत्वरूपतत्तात्पर्यस्य
शरीरगुरुत्वेऽपि तन्निश्चय एव हेतुरिति लौकिकशब्दोऽपि नानु-
वादकरत्येव नैयायिकसिद्धान्तनिर्गवः । 'एतेनेति 'निरस्तमित्यथे-
तनेनाम्यः, 'अबाधितार्थेति तत्पदार्थवत्तत्पदार्थप्रतीतिजनकत्व-
मित्यर्थः । नन्वेवं भवन्नयेऽपि लोक-वेदयोः शब्दबोधसामग्र्यभेद-
इत्यत आह, 'लोक इति घटमानयेत्यादिलौकिकवाक्य इत्यर्थः,
'वाक्यार्थः' प्रकृतवाक्यघटकौभूतामादिपदार्थः, 'बाधितोऽपि' वस्तु-
भिप्रायविषयत्वाभाववानपि कर्मात्वाद्यतिरिक्तोऽपीति यावत्, एतदम्-
पदेन लक्षणादिना कदाचित् करणत्वादिरूपायस्यापि बोधना-
देतदम्पदजन्यशब्दधीविषयत्वरूपस्यैतदम्पदार्थत्वस्य कारणत्वादावपि
सत्त्वादिति भावः । 'प्रमाणावतारं विना' विशिष्याबाधितार्थकत्वे
प्रमाणावतारं विना घटवत्कर्मात्त्वप्रतीतिजनकमिदमिति विशेषतो-
ऽबाधितार्थकत्वनिश्चयं विनेति यावत्, घटवदेतदम्पदार्थप्रतीति-

(१) लोक-वेदसाधारणकारणभावैक्ये साधवाचेति क० ।

च क्वचिच्छ्रोतुरिन्द्रियेण क्वचिद्वक्तुराप्तत्वानुमानेन वेदे

जनकमिति सामान्यतो निश्चयादिति शेषः, 'न बाधाभावनिश्चयः' न शब्दाद्बाधाभावनिश्चयः न कर्मत्वादौ घटादिमत्त्वशब्दबोध- इति यावत्, श्लोके विशेषतोऽबाधितार्थकत्वनिश्चय एव शब्दधी- हेतुर्न तु सामान्यतस्तन्निश्चय इति समुदायार्थः, घटवदेतदम्- पदार्थप्रतीतिजनकमिदमिति सामान्यतो निश्चयस्य तत्र हेतुत्वे सामान्यतस्तादृशनिश्चयसत्त्वे कर्मत्वं घटवत्त्वं वेति विशेषतः संग्रहेऽपि शब्दबोधापत्तेः कर्मत्वातिरिक्तस्याप्येतदम्पदार्थतया सामान्यतस्त- न्निश्चयस्य विशेषतस्तादृशसंग्रहं प्रत्यविरोधित्वात् विशेषतो निश्चयस्य हेतुत्वे च तत्सत्त्वे तादृशसंग्रहस्यैवासम्भवाच्चातिप्रसङ्ग इति भावः । ननु शब्दबोधात् पूर्वं विशेषतो घटवत्कर्मत्वमित्यादिनिश्चयः कथं स्यादित्यत आह, 'स चेति विशेषतः कर्मत्वादौ घटादिमत्त्वनिश्चय- स्येत्यर्थः, 'इन्द्रियेषेति, वाक्यज्ञाने च सति वाक्यपक्षकानुमानेनेति शेषः, (१) 'अप्तत्वानुमानेनेति पूर्वोक्तक्रमेण कर्मत्वादिविषयक-घटादि- विभिष्टज्ञानानुमानेनेत्यर्थः, 'वेदे लिति, अनुवादकत्वापत्त्येति शेषः, 'तन्निश्चय इति चित्तवदेतत्कपिञ्जलपदार्थप्रतीतिजनकमित्यादि- क्रमेण सामान्यतोऽबाधितार्थकत्वनिश्चय इत्यर्थः, शब्दधीहेतुरिति शेषः । ननु तथापि चित्तवदेतत्कपिञ्जलपदार्थप्रतीतिजनकमिद- मिति सामान्यतो निश्चयस्य हेतुत्वे तत्सत्त्वे रक्तच्छागस्त्रिलवाञ्च

(१) इन्द्रियेषोतीत्यादिः शेष इत्यन्तः पाठः ख०, ग० पुस्तकद्वये नास्ति ।

तु न्यायात्तन्निश्चयः तदर्थस्य प्रमाणान्तराविषयत्वात्
न तत्र शङ्केति सामग्रीभेद इति निरस्तं । प्रथमं
भ्रमाद्यभावस्याप्तत्वस्य वा निश्चेतुमशक्यत्वात् वेदस्या-

वेति संग्रयेऽपि शाब्दबोधापत्तिरित्यत आह, 'तदर्थस्येति वेदस्य-
कपिञ्चलादिपदार्थस्येत्यर्थः, 'प्रमाणान्तराविषयत्वात्' रक्तच्छागाद्य-
तिरिक्ते प्रमाणाविषयत्वात् रक्तच्छागाद्यतिरिक्तेऽदृष्टत्वादिति यावत्,
जालपि वेदस्यकपिञ्चलादिपदेन रक्तच्छागाद्यतिरिक्तार्थाप्रतिपाद-
नाद्वेदस्य प्रतिनियतविषयत्वादित्यभिमानः । 'न तत्र शङ्केति
न तत्र सामान्यतस्तादृशनिश्चयसत्त्वेऽपि विशेषतस्तादृशशङ्केत्यर्थः,
'सामग्रीभेदः' लोक-वेदसाधारणशाब्दबोधसामग्रीभेदः^(१) । 'प्रथमं'
शाब्दबोधात् पूर्वं, 'भ्रमाद्यभावस्य' जन्यतासम्बन्धेन भ्रमाद्यभावस्य
भ्रमाद्यजन्यत्वस्येति यावत्, 'आप्तत्वस्येति कर्मात्वादिविषयकघटादि-
विशिष्टज्ञानस्येत्यर्थः, 'निश्चेतुं' अनुमातुं, पुंवाक्यत्वस्य व्यभिचारि-
तया संवादिप्रवृत्त्यादेश्य शाब्दज्ञानोत्तरकालीनतया भ्रमाद्यजन्य-
त्वानुमाने लिङ्गज्ञानाभावात् भ्रमाद्यजन्यत्वानुमानाभावे च तादृश-
विशिष्टज्ञानवत्त्वरूपस्याप्तत्वस्यानुमानासम्भवात् भ्रमाद्यजन्यत्वघटित-
हेतुमैव पूर्वोक्तकमेण वक्तुस्तादृशविशिष्टज्ञानस्यानुमेयत्वादिति भावः ।
'वेदस्येति, समानप्रकारकज्ञानस्यैव प्रतिबन्धकतया चित्तवदेतत्-
कपिञ्चलपदार्थप्रतीतिजनकमिदमिति सामान्यनिश्चयसत्त्वेऽपि रक्त-
च्छागस्त्रित्ववाञ्छ वेति विशेषतः संग्रयसम्भवाल्लोकवत् तच्चाप्यनायत्या

(१) लोक-वेदयोः शाब्दबोधसामग्रीभेद इति क० ।

नुषादकतापत्तेश्च । तस्मात् भ्रमाद्यजन्यत्वं आप्तोक्तत्वं
अबाधितार्थकत्वं यथार्थतात्पर्यकत्वं निरस्तव्यभिचार-
शङ्कत्वं अन्यथा व्यभिचारिव्यावृत्तं यत्प्रमोत्पादकं तत्
स्वरूपसत् न ज्ञातं । अन्यथा तादृशस्य वाक्यार्था-

विशेषतोऽबाधितार्थकत्वनिश्चयश्चैव हेतुत्वेन वक्तव्यत्वादिति भावः ।
उपसंहरति, 'तस्मादिति, 'भ्रमाद्यजन्यत्वमिति । यद्यप्यपि चेत्यादिना
भ्रमाद्यजन्यत्वज्ञानस्य हेतुत्वमभ्युपगतं तथाप्येकदेशिमतेन तदभि-
धानात् दोषः । 'आप्तोक्तत्वमिति तत्पदार्थविशेष्यक-तत्पदार्थप्रका-
रकयथार्थप्रतीतिमदुक्तत्वरूपं तत्पदार्थवत्तत्पदार्थप्रतीतिमदुक्तत्वरूपं
वा आप्तोक्तत्वमित्यर्थः, 'अबाधितेति तत्पदार्थवत्तत्पदार्थप्रतीति-
जनकत्वमित्यर्थः, 'यथार्थेति तद्विशेष्यक-तत्प्रकारकयथार्थप्रतीती-
च्छयोच्चरितत्वरूपं तत्पदार्थवत्तत्पदार्थप्रतीतीच्छयोच्चरितत्वरूपं वा
यथार्थतात्पर्यकत्वमित्यर्थः, 'निरस्तेति निरस्ता व्यभिचारशङ्का
प्रमित्यजनकत्वशङ्का यतस्तत्त्वमिति व्युत्पत्त्या प्रमाजनकत्वमित्यर्थः,
तद्विशेष्यक-तत्प्रकारकयथार्थप्रतीतिजनकत्वमिति यावत्, 'अन्यथा'
दोषाभावादिकं वा, 'यत्प्रमोत्पादकमिति यत्प्रमोत्पादकतया
पराभिमतमित्यर्थः, 'स्वरूपसदिति गगनादिवदव्यवहितपूर्ववर्ति-
मात्रमित्यर्थः, शब्दप्रमोत्पादकमिति शेषः । 'अन्यथेति आप्तोक्त-
त्वादिज्ञानस्य शब्दप्रमोत्पादकत्वे इत्यर्थः, 'तादृशश्चेति आप्तोक्ता-
दिपदस्येत्यर्थः, स्मारितत्वसम्बन्धेनेति शेषः, 'वाक्यार्थेति तत्पदार्थ

व्यभिचारितया तादृशपदस्मारितत्वात् लिङ्गादेव संसर्गसिद्धिः स्यादिति जितं वैशेषिकैः । अथ व्यवहारानुमितव्यवहार्यकार्यान्वितज्ञाने^(१) उपस्थितत्वेन पदानां हेतुत्वग्रहादन्विताभिधायकत्वं^(२) गृहीतं न तु लिङ्गज्ञानस्य तदानीं शब्दस्य लिङ्गत्वेनानुपस्थितेरिति

तत्प्रदार्थवत्त्वव्याप्यतयेत्यर्थः, 'तादृशपदेति आप्तोक्तादिपदेत्यर्थः, कर्मत्वादिकं घटादिमत् स्वविशेष्यक-घटादिप्रकारकयथार्थज्ञानवदुक्त-पदस्मारितत्वात् घटादिमत्स्वज्ञानवदुक्तपदस्मारितत्वाद्वा घटनिष्ठ-करणत्वादिवदित्यादिक्रमेणेति भावः । 'संसर्गसिद्धिरिति शब्द-बोधान्मानतिरिक्तविषयकपदार्थद्वयसंसर्गज्ञानसम्भवः स्यादित्यर्थः, भवन्मते सिद्धेरनुमितिप्रतिबन्धकत्वाभावादाप्तोक्तत्वादिघटकतया तत्प्रदार्थवत्त्वस्य पूर्वं निश्चयेऽपि नानुमित्यनुपपत्तिरिति भावः । 'जितमिति, शब्दस्यानुमानान्तर्गतत्वनिर्वाहादिति भावः । वैशेषिकजयमसहमान आग्रहते, 'अथेति, 'व्यवहारेति घटमानयेत्यादिवाक्याधीनप्रयोज्यवृद्धप्रवृत्त्यनुमितेत्यर्थः, 'व्यवहर्त्ति'ति प्रयोज्य-वृद्धस्य घटानयनविषयकं कार्यमित्याकारककार्यविशेष्यकज्ञानेत्यर्थः, 'पदानां' प्रयोजकवृद्धोक्तघटमानयेत्यादिपदानां, 'हेतुत्वेति वास्तवस्य हेतुत्वग्रहादित्यर्थः, 'अन्वितेति शब्दस्य स्वातन्त्र्येण पदार्थद्वयसंसर्ग-ज्ञानजनकत्वमित्यर्थः, 'लिङ्गज्ञानस्य' लिङ्गतया शब्दज्ञानस्य, लिङ्गत्वं

(१) व्यवहारानुमितव्यवहार्यकार्यान्वितज्ञान इति क० ।

(२) अन्विताभिधायित्वमिति क० ।

चेत् । न । लिङ्गाभावेनैव^(१) शब्दादन्वितज्ञानोपपत्ते-
र्नाकाङ्क्षादिमच्छब्दत्वेन कारयता गौरवात् । शब्दस्य
लिङ्गत्वं सम्भवदपि बाधेन न ज्ञातमिति चेत्, सोऽयं
बाधस्य दोषो न वस्तुन इत्यादि वक्ष्यते^(२) । किञ्चैवं^(३)
लोकवदेदेऽपि अनुवादकता^(४) स्यात् । एतेन वाक्यार्थ-
तात्पर्यग्राहकानुमानात् तात्पर्यावच्छेदकतया तदुप-

प्राप्तिविशिष्टपक्षधर्मत्वं । 'नाकाङ्क्षीदौति, बाधकेन कारयतामात्रस्य
ग्रहाद्योपजीव्यविरोध इति भावः^(५) । 'लिङ्गत्वमिति, स्मरितत्वसम्-
न्धेनेति शेषः । 'सोऽयमिति बाधकेन तस्य लिङ्गत्वमगृहीतमेता-
वतैव न तस्य लिङ्गतया जनकताज्ञानिरित्यर्थः । 'किञ्चैवमिति,
'एवं' आप्तोक्तत्वादिज्ञानस्य शब्दधीरेतुले, 'वेदेऽपीति, आप्तोक्त-
त्वादिघटकतया तत्रापि तत्पदार्थं तत्पदार्थवत्त्वस्य प्रथमं सिद्धेरिति
भावः । पूर्वाक्तस्यैवायमुपसंहार इति न पौनरुक्त्यं, आप्तोक्तत्वाद्यभि-
प्रायेषेदमिति न पौनरुक्त्यमित्यपि कश्चित्, एवञ्च वैशेषिकदूषणं
प्राभाकरमत एव स्यान्नास्माकमित्याशयेन उद्धृतमपि दूषणं पुन-
रुद्धरन्नाह 'एतेनेति,^(६) 'वाक्यार्थतात्पर्येति प्रकृतवाक्यार्थयथार्थ-
तात्पर्येत्यर्थः, 'अवच्छेदकतयेति घटकतयेत्यर्थः, 'तदुपजीविन इति

(१) लिङ्गाभावादेवेति क० । (२) न तु वस्तुन इति वक्ष्यत इति क० ।

(३) किञ्चैवमपीति ख० । (४) अनुवादकतैवेति ख० ।

(५) कारयतामात्रस्य ग्रहादिति भाव इति ख०, ग० ।

(६) एवञ्चेत्यादिः एतेनेतीत्यन्तः पाठः ख०, ग० पुस्तकद्वये नास्ति ।

जीविनोऽनुमानात् स्वातन्त्र्येण वाक्यार्थसिद्धेर्न शब्दः
प्रमाणमिति^(१) वैशेषिकमतमपास्तं । यथार्थतात्पर्य-

यथार्थतात्पर्यानुमानोपजीविन इत्यर्थः, 'अनुमानादिति कर्मलं
घटवत् स्वविशेष्यक-घटप्रकारकयथार्थप्रतीतीच्छयोच्चरितपदस्मारि-
तत्वात्^(१) घटवत्, स्वप्रतीतीच्छयोच्चरितपदस्मारितत्वाद्वा घटवृ-
त्तिकरणत्वादिवदित्यादिक्रमेणानुमानादित्यर्थः, शब्दसाम्यपेक्षया
अनुमितिषामय्या बलवत्त्वात् सिद्धेऽनुमितिप्रतिबन्धकत्वे माना-
भावादिति भावः । 'स्वातन्त्र्येण' तात्पर्याघटकतया, 'वाक्यार्थ-
सिद्धेरिति सर्वत्र शब्दबोधत्वात् पूर्वं तत्तत्पदार्थं तत्तत्पदार्थवत्त्व-
सिद्धेरित्यर्थः, 'शब्द इति लोक-वेदसाधारणं शब्दमात्रमित्यर्थः, 'न
प्रमाणमिति न अनुवादक इत्यर्थः, 'वैशेषिकमतमिति वैशेषिकैक-
देश्यमतमित्यर्थः, मीमांसकनये लौकिकशब्दस्यैवानुवादकत्वमेतन्नये
च शब्दमात्रस्य तथात्वमिति मतभेदः ।

केचित्तु 'न शब्दः प्रमाणमिति न लौकिकः शब्देऽनुवादक-
इत्यर्थः, मीमांसकनये वक्तुर्ज्ञानावच्छेदकतया तदुपजीविसंसर्गानु-
मानाद्वा सर्वत्र प्रथमं वाक्यार्थसिद्धेर्लौकिकशब्दस्यानुवादकत्वं, एत-
न्नये च यथार्थतात्पर्यावच्छेदकतया तदुपजीविपदार्थपक्षकसंसर्गानु-

(१) न शब्दः एषक् प्रमाणान्तरमिति क० ।

(१) स्वविशेष्यक-घटप्रकारकयथार्थप्रतीतीच्छयोच्चरितत्वादिति पाठे उच्च-
रितत्वपदस्य उच्चरितपदस्मारितत्वमर्थः, अन्यथा कर्मत्वरूपार्थे उच्च-
रितत्वाभावेन स्वरूपासिद्धिप्रसङ्ग इति ।

ग्रहस्य वाक्यार्थबोधाहेतुत्वात् । यत्तु ज्ञायमानकरणे
इति,^(१) तन्न, यथार्थतात्पर्यकत्वादेः प्रथमं ज्ञातुम-
शक्यत्वेनानुमानस्य बाधितत्वात् व्याप्तिसिद्धेश्च । न
हि व्याप्तिः शब्दशक्तिश्च^(२) कारणं, किन्तु तद्धीः,^(३)
अतीतेऽनुमितिदर्शनात् । अपभ्रंशादौ शक्तिधमाद्-

मानादा सर्वत्र प्रथमं वाक्यार्थसिद्धेश्चौक्तिकशब्दस्थानुवादकत्वमिति
मतभेद इत्याहुः ।

‘वाक्यार्थबोधेति तत्पदार्थं तत्पदार्थवत्त्वज्ञानाभावेन प्रथमं
सर्वत्रासम्भवितया शब्दबोधाहेतुत्वादित्यर्थः । ‘बाधितत्वादिति,
ज्ञायमानलघटितधर्मावच्छिन्नशब्दबोधकरणताअथलरूपस्य ज्ञातो-
पयोगिलस्य तत्राभावादिति भावः । हेल्मन्तरमाह, ‘व्याप्तिसिद्धेरिति
यत्तज्ज्ञासुक्तसामान्यव्याप्तेरसिद्धेश्चेत्यर्थः, दृष्टान्ताभावादिति भावः ।
ननु व्याप्ति-शक्तौरेव व्याप्तिः सिद्धेत्यत आह, ‘न हीति, ‘कारणं’
अनुमिति-शब्दबोधकारणं, तथाच साध्यज्ञानोपयोगीत्यत्र उप-
योगिलस्य कारणतारूपतया साधनस्य तत्र नास्तीति भावः ।
व्याप्तेरनुमितिहेतुत्वाभावे युक्तिमाह, ‘अतीत इति अतीतेन लिङ्गे-
नेत्यर्थः, अतीते लिङ्गे तन्निष्ठसंयोगादिरूपव्याप्तेरतीतत्वादिति
भावः । शब्दबोधाहेतुत्वे युक्तिमाह, ‘अपभ्रंशादाविति, इदञ्च

(१) इत्वादीति क० ।

(२) शक्तिश्चेति क० ।

(३) किन्तु तद्धीः कारणमिति क० ।

न्वयबोधाच्च । न च सैवोपयुज्यत इति साध्यं, प्रथमं तदसम्भवात् । तस्मात् यत् अर्थाव्यभिचारित्वेन ज्ञानं करणं तत्र व्यभिचारिवैलक्षण्यज्ञानमुपयुज्यते अन्यथा

स्वमते, तन्मते शक्त्यसंसर्गाग्रहात् शब्दासंसर्गाग्रहस्यैव तत्र स्त्रीकारा-
दिति धेयं । 'सैवेति, 'एवकारः 'इतिशब्दादनन्तरं योज्यः, 'सा'
प्रकृतवाक्यार्थयथार्थप्रतीतिपरता, 'उपयुज्यते' ज्ञाननिष्ठशब्दबोध-
कारणताया विषयतया अवच्छेदिका, 'इत्येव साध्यं' इत्येवानुमेय-
मित्यर्थः, हेतावपि ज्ञानोपयोगित्वं कारणतावच्छेदकसाधारणं
वाच्यम्, तथाच न साध्य-साधनविकलोद्दृष्टान्त इति भावः । 'तद-
सम्भवादिति यथार्थतात्पर्यज्ञानासम्भवादित्यर्थः, तथाच तथाभिधाने-
ऽपि बाध एवेति भावः । अनुमाने उपाधिमप्याह, 'तस्मादिति,
'यदिति यद्वाव्यभिचारिवैलक्षण्यमित्यर्थः, यत्र प्रमिताविति शेषः,
'अर्थाव्यभिचारित्वेन' अर्थाव्यभिचारित्वज्ञानसहकारेण, व्याप्तिज्ञान-
सहकारेणेति यावत्, 'तत्र' प्रमितौ, 'व्यभिचारिवैलक्षण्यज्ञानमिति
तद्वाव्यभिचारिवैलक्षण्यस्यैव ज्ञानमित्यर्थः, व्यभिचारिवैलक्षण्यत्वेनाभि-
धानं स्वरूपकथनं तस्यैव ज्ञानमुपयुज्यते इत्येव प्रकृतं, तथाच
ज्ञानविषयतया व्याप्तिज्ञानजन्यतत्प्रमितिजनकतावच्छेदकत्वमुपाधिः
यत्र ज्ञाननिष्ठयज्ञानकरणतायाः^(१) विषयतया अवच्छेदकत्वं तत्र
तज्ज्ञानविषयतया व्याप्तिज्ञानजन्यतत्प्रमितिजनकतावच्छेदकत्वं यथा

(१) यत्र ज्ञायमानकरणाकयज्ञानकरणताया इति क० ।

शब्दस्यार्थाव्यभिचारितया ज्ञातस्य ज्ञापकत्वे लिङ्गता-
पक्षेर्बन्धस्येपायमानत्वात्^(१) । स्यादेतदनाप्तोक्ते बाधके-
नार्थाभावदर्शनात् आकाङ्क्षादिमद्वाक्यत्वेन सदर्थकं

व्याप्तिरिति यत्तद्वां सामान्यतः साध्यव्यापकताग्रहः पक्षे च साधना-
व्यापकताग्रहः । न च शक्तिपदयोग्यताकाङ्क्षादौ उपमितिजनक-
ज्ञानविषयेऽतिदेशवाक्यार्थे च साध्याव्यापकत्वमिति वाच्यम् । व्याप्ति-
तात्पर्यान्यतरत्वरूपपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वादिति भावः । ननु
शब्दस्यापि व्याप्यत्वेन ज्ञायमानस्यैव शब्दधीजनकतया पक्षेऽपि
ज्ञानविषयतया व्याप्तिज्ञानजन्यशब्दधीकारणतावच्छेदकत्वसत्त्वात्
न तस्य साधनाव्यापकत्वमित्यत आह, 'अन्यथेति, अस्यैव विवरणं
'शब्दस्येति, 'अर्थाव्यभिचारितया' व्याप्यतया, 'ज्ञापकत्वे' अनुभव-
जनकत्वे, 'लिङ्गतापक्षेः' अनुमानान्तर्गतत्वापक्षेः अनुमितिभिन्न-
स्वाविषयकानुभवकरत्वाभावापत्तेरिति यावत् । 'अनाप्तोक्त इति
जलकरणकपाकाद्यभिप्रायमात्रप्रयुक्ते जलेन सिञ्चतीत्यादौ वाक्ये
इत्यर्थः, 'बाधकेनेति श्लेकविशेष्यक-जलकरणकत्वप्रकारकशब्दबुद्धि-
जनकषामयीविरहेत्यर्थः, सा च सामग्री तात्पर्यग्रहरूपा प्रकरण-
विशेषरूपा वा^(२) इत्यन्यदेतत् । 'अर्थाभावदर्शनादिति जलकरण-

(१) वक्ष्येपायितत्वादिति ख० ।

(२) तात्पर्यग्राहकरूपा प्रकरणरूपा वेति ख०-पुस्तकपाठः परन्त्वयं न
समीचीनः प्रकरणस्य तात्पर्यग्राहकत्वेन तात्पर्यग्राहक-प्रकरणयो-
र्भेदासम्भवात् विकल्पानुपपत्तेः ।

बाधितार्थकं वेति संशयान्न तावन्मात्रादर्थनिश्चयः,
न हि संशयकमेव निश्चयकं,^(१) इत्यधिकमपेक्षणीय-

कत्वत्सेकादिप्रतीतिजनकत्वाभावदर्शनादित्यर्थः, 'आकाङ्क्षादीति,
'आकाङ्क्षादिमहाक्यत्वेन' कोटिद्वयसहचरितत्वेन गृहीतोयोधर्म-
स्तदत्त्वेनेत्यर्थः,^(१) 'आकाङ्क्षादीत्यादिपदात् योग्यतायाः^(२) आसत्तेषु
परिग्रहः । 'सदर्थकमिति जलकरणकत्ववत्सेकप्रतीतिजनकं तादृश-
प्रतीत्यजनकं वेत्यादिसंशयस्य शाब्दबोधात्पूर्वं सर्वत्र सम्भवादित्यर्थः,
'तावन्मात्रादिति आकाङ्क्षादिमत्त्वज्ञानमात्रादित्यर्थः, 'अर्थनिश्चयः'
शाब्दबोधः, 'संशयकमेवेति^(३) शास्त्रसंशयविशिष्टज्ञानमेवेत्यर्थः, इदं
वाक्यं जलकरणकत्ववत्सेकप्रतिपदकं न वेत्यादिसंशयस्यैव धर्मिणि
सेकादिप्रतिपादकत्वनिश्चयसत्त्वेन सेकादौ जलकरणकत्वादिसंशय-
पर्यवसन्नतया शास्त्रसंशयत्वादिति भावः । 'इत्यधिकमपेक्षणीय-
मितीति तादृशसंशयप्रतिबन्धोत्सारणाय जलकरणकत्वादिमत्सेकादि-
प्रतीतिजनकत्वरूपाबाधितार्थकत्वनिश्चयरूपमतिरिक्तं कारणान्तर-
मवश्यमपेक्षणीयमित्यर्थः, तथाचानुवादकः शब्द इति भावः । अथैवं
सति यत्र संशयो न वृत्तस्तत्रानुवादकत्वं न स्यादिति दूषणे सत्येव

(१) संशयक एव निश्चयक इति ख० ।

(२) कोटिद्वयसहचरितत्वेन गृहीतधर्मवत्त्वेनेत्यर्थ इति ख०, ग० ।

(३) सजातीयान्वयदर्शनरूपाया योग्यताया इति क० ।

(४) संशयक एवेतीति ग० ।

मिति चेत् । न । अर्थसंशयस्य तद्बाधसंशयस्य वा प्रमाणाप्रतिबन्धकत्वात्^(१) । वङ्गि-तद्बाधयोः संशयेऽपि प्रत्यक्षानुमानादिना अर्थनिश्चयात् अन्यथा प्रमाण-माचोच्छेदः, तत्पूर्वमर्थ-तद्बाधसंशयात् । विनाप्यर्थं

संग्रहस्यैव प्रतिबन्धकत्वमसहमान आह, 'अर्थसंग्रहस्येति सेको जल-करणकत्ववाच्य वेत्यादियाङ्गसंग्रहस्येत्यर्थः, 'तद्बाधसंग्रहस्येत्यादि सेको जलकरणकत्वाभाववाच्य वेत्यादियाङ्गाभावसंग्रहस्येत्यर्थः, प्रकारभेदाच्च संग्रहयोर्भेदः, 'प्रमाणेति तन्निश्चयाप्रतिबन्धकत्वादित्यर्थः, 'प्रत्यक्षानुमानादिनेति आदिपदाच्छब्दोद्भूतसंस्कारपरिग्रहः, 'अर्थनिश्चयादिति वङ्गिनिश्चयादित्यर्थः, 'अन्यथा' याङ्ग-तद्भावयोः संग्रहस्यापि निश्चयप्रतिबन्धकत्वे, वङ्गि-तद्बाधयोः संग्रहदशायामिति शेषः, 'प्रमाणमाचेति प्रमाणमाचेणैव वङ्गिनिश्चयानुत्पत्तिप्रसङ्ग इत्यर्थः, 'अर्थ-तद्बाधेति वङ्गि-तद्बाधयोः संग्रहस्य प्रतिबन्धकस्य सत्त्वादित्यर्थः । ननु विपरीतज्ञान-विशिष्टबुद्धयोः केन रूपेण प्रतिबन्ध-प्रतिबन्धकभाव इति चेदत्र साम्प्रदायिकाः अगृहीताप्रामाण्यक-तद्गुरुर्धर्मितावच्छेदककतद्भावनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकता तदंगे दोष-विशेषान्यग्राह्यान्यतत्त्वौकिकप्रत्यक्षनिश्चयान्याहार्यप्रत्यक्षेतरतद्गुरुर्ध-र्मितावच्छेदककतद्विशिष्टबुद्धित्वेन प्रतिबन्धता, सन्दिग्धाप्रामाण्य-कस्य निश्चिताप्रामाण्यकस्य वा तद्भावनिश्चयस्य सत्त्वेऽपि तद्विशिष्ट-

(१) प्रमाणापरिपत्त्यित्यादिति क० ।

बुद्ध्युदयादगृहीताप्रामाण्यकेति, संग्रयोत्तरलौकिकप्रत्यक्षस्य संग्र-
योत्तरोपमिति-संग्रयकालीनपरामर्शव्यवहितोत्तरकालीनानुमित्योः
धारावाहिकसंग्रयस्य च सम्पादनाय सघुतरं ज्ञानत्वमपह्नाय गुरोरपि
निश्चयत्वस्य प्रवेशः । न चैवं संग्रयोत्तरं विनापि विशेषदर्शनं प्रात्य-
क्षिकनिश्चयापत्तिरिति वाच्यं । विशेषदर्शनं विना संग्रयात्मकविशे-
षणज्ञानादिरूपकोटिद्वयविशिष्टधीसामग्रीसत्त्वेन कोटिद्वयविशिष्ट-
बुद्धेरेवेत्यादाञ्च निश्चयसम्भवः^(१) विशेषदर्शने चैककोटिविशिष्ट-
बुद्धिप्रतिबन्धादर्थव्यभिक्तेरिति^(२) । न चैवं विशेषदर्शनो-
त्पत्तिसमय एव प्रात्यक्षिकनिश्चयापत्तिः प्रतिबन्धकाभावस्य कार्य-
सहवर्त्तितया हेतुत्वेन तदानीमप्युभयोकोटिविशिष्टबुद्ध्यसम्भवादिति^(३)
वाच्यम् । तदानीमेव प्रात्यक्षिकनिश्चयस्याभ्युपगमात् स्रष्टविसम्भस्य
ग्रपथनिर्णयत्वात् । न च तथापि पर्वतो वज्रभाववानित्यादिभ्रमे-
त्तरं वज्रिव्याप्यधूमवानित्यादिविशेषदर्शने सति^(४) कथं पर्वतो वज्रि-
मानित्याद्यलौकिकप्रत्यक्षमिति वाच्यं । विशेषदर्शनोत्पत्तिदृश्यायां^(५)

(१) कोटिद्वयविशिष्टबुद्धेरेवेत्यादात् निश्चयासम्भवादिति क० ।

(२) अनुभवसिद्धो निश्चय इतीति ख०, ग० ।

(३) तथाच विशेषदर्शनोत्पत्तिप्राक्क्षणे विशेषदर्शनरूपप्रतिबन्धकाभावस्य
सत्त्वेऽपि तदुत्पत्तिक्षणे तदभावस्यासत्त्वाच्च कार्यकालवर्त्तितो विशेष-
दर्शनाभावरूपकारणस्य सत्त्वं येन कोटिद्वयविशिष्टबुद्धिः सम्भवतीति
भावः ।

(४) वज्रवच्छेदकोभूतधर्मादिदर्शने सतीति ख०, ग० ।

(५) अथच्छेदकोभूतधर्मैर्दर्शनोत्पत्तिदृश्यायामिति ख०, ग० ।

वद्भ्रमभावभ्रमेऽप्रामाण्यज्ञानोदयात् तदानीमप्रामाण्यज्ञानाभावे तु विशेषदर्शनेन^(१) वद्भ्रमभावभ्रमनाश एव^(२) चतुर्थचषे वद्विप्रत्यक्षाभ्युपगमात् अणविक्षम्वस्थाकिचित्करत्वात् । शङ्कोनं पीत इति निश्चये सत्यपि पिप्तात्मकदोषवशात् शङ्कोः पीत इत्यलौकिकभ्रमस्य वंशोनोरग इति निश्चयेऽपि वंशेऽलौकिकोरगतभ्रमस्य^(३) इत्यन्दिक् न प्राचीति निश्चयेऽपि इत्यन्दिक् प्राचीत्यलौकिकभ्रमस्य^(४) चातुभवसिद्धत्वात् प्रतिबध्यतावच्छेदककोटौ दोषविशेषाजन्येति, भ्रमसामान्यजनकदोषवारणाय विशेषपदं, अन्यथा भ्रममाचक्षेवाप्रतिबध्यत्वापत्तेः । सुखं चन्द्र इत्यादिबाधितार्थरूपकादौ बाधनिश्चयेऽप्याहार्ययोग्यताभ्रमादभेदान्वयबोधादेरतुभवसिद्धत्वाच्छाब्दान्येति, वद्विगना सिद्धतीत्यादौ बाधनिश्चयदशायां शाब्दबुद्ध्याभावस्य तत्पदार्थं तत्पदार्थवत्त्वरूपयोग्यताज्ञानविरहात्, आहार्ययोग्यताज्ञाने च बाधनिश्चयेऽपि रूपकादिवत्तत्रापि शाब्दबोधस्येष्टत्वात् । बाधनिश्चयेऽप्याहार्यलौकिकप्रत्यक्षोदयादाहार्यप्रत्यक्षेतेरेति, आहार्यत्वञ्च स्वसमानाधिकरण-तद्विशिष्टप्रत्यक्षत्व-तद्विशिष्टानुभवत्वप्रकारकेष्वाव्यवहितोत्तरवर्तित्वं तद्विशिष्टानुभवो जायतान्तद्विशिष्टज्ञानं जायतामित्यादौष्वाचक्षेऽपि बाधबुद्धिसत्त्वे अनुमिति-सत्यत्वाद्यनु-

(१) अप्रामाण्यज्ञानाभावे त्वित्यनन्तरं अवच्छेदकीभूतधर्मदर्शनेनेत्ययं पाठः
ख०, ग० पुस्तकद्वये भवितुं युक्तः ।

(२) वद्भ्रमभावभ्रमनाशोत्तरमिति ग० ।

(३) मष्टकवसाङ्गनवशादित्यादिः ।

(४) दिग्भ्रमरूपदोषवशादित्यादिः ।

दथाप्रत्यक्षपदं, निश्चयत्वस्य गुरुतया बाधनिश्चयोत्तरं संग्रयापादक-
तया च तदपहाय सामान्यतोबुद्धित्वप्रवेशः, अन्धकारे घटाभाव-
निश्चयोत्तरमासोकसमवधाने विनायप्रामाण्यज्ञानं घटलौकिक-
प्रत्यक्षस्य कुङ्कुमे गन्धाभावनिश्चयोत्तरं विनायप्रामाण्यज्ञानं तैल-
संयोगे गन्धलौकिकप्रत्यक्षस्य चाभ्युपगमात् लौकिकप्रत्यक्षनिश्चयं
प्रति समानेन्द्रियजन्यविपरीतलौकिकनिश्चयस्यैव प्रतिबन्धकत्वाभ्युप-
गमाच्च लौकिकप्रत्यक्षनिश्चयान्येति, आनुमानिकादितदभावनिश्च-
यस्य इन्द्रियान्तरजन्यतदभावनिश्चयस्य च तल्लौकिकसंग्रहविरोधि-
त्वात् प्रतियोगिकोटी निश्चयत्वप्रवेशः । वस्तुतस्तु तत्र तल्लौकिक-
प्रत्यक्षनिर्णयस्यैव कार्यसहभावेन तल्लौकिकसंग्रहविरोधितया प्रति-
योगिकोटी निर्णयो न प्रवेशनीयः, किन्तु तल्लौकिकप्रत्यक्षान्यत्वमेव
वक्तव्यं । न च तल्लौकिकप्रत्यक्षनिर्णयान्यत्वस्य तल्लौकिकप्रत्यक्षान्यत्वस्य
वा प्रवेशे चक्षुरादिना तदभावनिश्चयेऽपि चक्षुरादिना अनुभूय-
मानतदारोपानुपपत्तिरिति वाच्यं । अगृहीताप्रामाण्यकतदिन्द्रिय-
जन्यतदभावलौकिकनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकता दोषविशेषाजन्याना-
हार्यतदिन्द्रियजन्यतदिन्द्रियप्रत्यक्षत्वेन प्रतिबन्धतेति प्रतिबन्ध-प्रति-
बन्धकभावान्तराभ्युपगमात् । चक्षुषा मण्डुकवसाञ्जनदोषवशादुर-
गत्वाभावाभावलौकिकप्रत्यक्षात्मकभ्रमेऽपि त्वचोरगत्वाभावप्रत्यक्षस्य,
चक्षुषा दर्पणादौ सुखाद्यभावाभावलौकिकप्रत्यक्षात्मकभ्रमेऽपि त्वचा
दर्पणादौ सुखाद्यभावप्रत्यक्षस्य, अन्धकारे त्वचा घटाभावादिलौकिक-
प्रत्यक्षनिश्चयेऽपि आलोकसमवधाने विनायप्रामाण्यज्ञानं घट-
लौकिकप्रत्यक्षस्य चानुभवात्तदिन्द्रियजन्येति प्रतिबन्ध-प्रतिबन्धकता-

वच्छेदकयोर्विशेषणं, तच्च तत्तद्विभ्रियादिजन्यतावच्छेदकषाचुषला-
 दिपरिचायकं । न चैवं त्वचा घटाभावसौक्तिकनिस्यथेऽपि चचुषा
 घटादिविशिष्टसौक्तिकप्रत्यक्षापत्तिरिति वाच्यम् । इष्टत्वात्, एव-
 मानुमानिकादितदभावनिस्यथेऽपि तद्विशिष्टसौक्तिकप्रत्यक्षेष्टत्वात्
 समानेभ्रियजन्योपनीतभानात्मकतदभावनिस्यथेऽपि तद्विशिष्टसौक्ति-
 कप्रत्यक्षोदयात् प्रतिबन्धकतावच्छेदके सौक्तिकेति, प्रतिबन्धतावच्छे-
 दके च तत् न निवेशनीयं प्रयोजनाभावात्, उपनीतभानं प्रत्यपि
 अधिकम्बिति न्यायात् समानेभ्रियजन्यतदभावसौक्तिकनिस्यथस्यापि
 प्रतिबन्धकत्वात्, चचुषा शङ्खेन पीतः अयं मोरग इति सौक्तिक-
 प्रत्यक्षनिस्यथेऽपि तत्समानकासोत्पन्नात् तदुत्तरोत्पन्नादा पित्त-
 मण्डूकवसाञ्जनाद्यात्मकदोषात् शङ्खः पीतः अयमुरग इति चाचुष-
 भ्रमस्य स्फटिकेन रक्त इति चाचुषसौक्तिकनिस्यथेऽपि तत्समान-
 कासोत्पन्नात् तदुत्तरोत्पन्नादा जवाकुसुमसाञ्जिधात्मकदोषाद्द्रु-
 म् स्फटिक इति चाचुषभ्रमस्य चोदयाद्दोषविशेषाजन्येति, अन्यत्सर्वं
 पूर्ववत् । एवमेव तदभावव्याप्यवत्त्वादिनिस्यथ-तद्विशिष्टबुद्धोरपि प्रति-
 बन्ध-प्रतिबन्धकभावोबोध्य इत्याहुः । तदसत् । आहार्यप्रत्यक्षेतर-
 तद्विशिष्टबुद्धिलस्य प्रतिबन्धतावच्छेदकत्वे तद्विशिष्टप्रत्यक्षं जायता-
 मित्यादींश्चाविरुद्दगायां बाधनिस्यथसत्त्वे आहार्यप्रत्यक्षेतरतदि-
 शिष्टबुद्धेरसम्भवेऽप्याहार्यप्रत्यक्षात्मकतद्विशिष्टबुद्धिप्रसक्तेर्दुर्वारत्वात् ।
 न चाहार्यप्रत्यक्षं प्रति तत्तद्विच्छानां विशेषतो हेतुत्वान्तदभावादेव
 तदानौ नाहार्यप्रत्यक्षोदय इति वाच्यं । अनन्तकार्य-कारणभाव-
 कल्पनापत्तेः । एवं तद्विशिष्टप्रत्यक्षं जायतामित्यादींश्चासत्त्वे बाध-

बुद्धयन्त्रे आहार्यप्रत्ययेतरतद्विशिष्टबुद्धिवारणायाहार्यप्रत्ययं प्रति तद्विच्छाभावानां विशेषतोहेतुतापत्तेरिति^(१) । न आहार्यप्रत्यये-
तरत्वं प्रतिबन्धतावच्छेदके न निवेशनीयमपि तु तत्तद्विशिष्टप्रत्ययं
जायतां तत्तद्विशिष्टानुभवोजायतामितीच्छाविरहसोत्तेजकत्वसुपेक्ष-
मिति वाच्यं । तद्विशिष्टप्रत्ययस्यायतामितीच्छावन्त्रे बाधनिश्चयस-
न्नेऽप्यनुमिति-स्यत्याद्यापत्तेः ।

केचित्तु अगृहीताप्रामाण्यकतदभावनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकता
प्रत्यय-शब्दान्यतद्विशिष्टबुद्धित्वेन प्रतिबन्धतेति स्यत्यनुमितिबाधा-
रणः^(१) एकः प्रतिबन्ध-प्रतिबन्धकभावः, प्रत्ययं प्रति तु तद्विशिष्ट-
प्रत्ययत्वादिप्रकारेकेच्छाविरहविशिष्टागृहीताप्रामाण्यकतदभावनिश्च-
यत्वेन प्रतिबन्धकता तदंगे दोषविशेषाजन्य-तत्सौकिकप्रत्ययनिश्च-
यान्य-तद्विशिष्टप्रत्ययत्वेन प्रतिबन्धतेति सौकिकासौकिकसंग्रहोप-
नीतभानसाधारणः^(२) एकः, अपरथ तद्विशिष्टप्रत्ययत्वादिप्रकारेके-
च्छाविरहकूटविशिष्टागृहीताप्रामाण्यकतद्विद्ध्यजन्यसौकिकतदभा-
वनिश्चयत्वेन^(३) प्रतिबन्धकता तदंगे दोषविशेषाजन्यतद्विद्ध्यजन्य-
द्विशिष्टसौकिकप्रत्ययत्वेन प्रतिबन्धतेति सौकिकप्रत्ययमात्रसाधारण-

(१) तद्विच्छाभावानां हेतुतापत्तेरिति ख०, ग० ।

(२) स्यत्यनुमित्युपमितिमात्रसाधारण इति क० ।

(३) सौकिकासौकिकसंग्रहोपनीतभानोभयसाधारण इति क०, सौकिका-
सौकिकसंग्रहोपनीतभानप्रत्यक्षमात्रसाधारण इति ग० ।

(४) अगृहीताप्रामाण्यकतद्विशिष्टप्रत्ययत्वादिप्रकारेकेच्छाविरहकूटवि-
शिष्टतद्विद्ध्यजन्यसौकिकतदभावनिश्चयत्वेनेति ख०, ग० ।

इति प्रतिबन्ध-प्रतिबन्धकभावचयं, एवमेव तदभावव्याप्यत्वत्वादि-
निश्चय-तद्विशिष्टबुद्धोरपीति प्राहुः ।

वस्तुतस्तु सम्प्रदायमतमेव रमणीयं तद्विशिष्टप्रत्यक्षत्वादिप्रकारके-
च्छाविरहकूटानां परस्परं विशेषण-विशेष्यभावे विनिगमनाभावादङ्ग-
तरकार्य-कारणभाववशकतया^(१) तदपेक्ष्याव्यवहितोत्तरवर्तित्वसम्-
न्धेन तादृशतादृशेच्छावत्प्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति तादृशतादृशेच्छानां
अनाहार्यप्रत्यक्षं प्रति तादृशतादृशेच्छाभावानाञ्च हेतुत्वस्यैव जघी-
यस्मात्^(२) । न च तादृशेच्छाविरहकूटानां विशेषण-विशेष्यभाव-
भेदेन प्रतियोगितावच्छेदकभेदेऽपि समनियततया अभावस्यैकत्वा-
ज्ञानन्तकार्य-कारणभाव इति^(३) वाच्यं । अभावस्य धर्मिण एकत्वे-
ऽपि प्रतियोगितावच्छेदकभेदेन तत्तत्प्रतियोगितावच्छेदकघटित-
धर्माणां विनिगमनाविरहेण कारणतावच्छेदकौभूतानां नानालाक्षा-

(१) न च तत्तद्विशिष्टाविरहकूटत्वेन तत्तद्विशिष्टाविरहकूटस्य कारणतावच्छे-
दकत्वसम्भवे विशेषण-विशेष्यभावे विनिगमनाविरहात् कथं कार्य-
कारणभावानन्वयमिति वाच्यं । एककारणपरिशेषापत्तिभिर्या ध्या-
सम्यवृत्तिकारणतावच्छेदकत्वानुप्रीकारेण कूटत्वेन तत्तद्विशिष्टाविरह-
कूटस्य कारणतावच्छेदकत्वासम्भवात् ।

(२) तादृशतादृशेच्छावत्प्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति तादृशतादृशेच्छाया हेतु-
त्वस्यैव जघीयत्वमिति क० ।

(३) तथाच तद्विशिष्टाविरहविशिष्टापरेशिष्टाविरहविशिष्टतदभावनिश्चयत्वा-
वच्छिन्नाभावस्य अपरेशिष्टाविरहविशिष्टतद्विशिष्टाविरहविशिष्टतदभाव-
निश्चयत्वावच्छिन्नाभावसमनियतत्वेन अभिन्नतया न कारणवज्जत्वमिति
भावः ।

नाकार्थ-कारणभावस्य दुर्वारत्वात्^(१) । न च तद्भक्तित्वेन तदभाव-
व्यक्तेर्हेतुत्वं न तु प्रतियोगितावच्छेदकानां कारणतावच्छेदकेऽन्तर्भाव-
इति वाच्यं । अभावस्य तद्भक्तित्वेन हेतुत्वेऽपसिद्धान्तात् प्रतियो-
गितावच्छेदकप्रतियोगिघटितधर्मणैवाभावस्य हेतुत्वमिदमाह न्यथा
अष्टहीताप्रामाण्यकथ्यभिचाराकाङ्क्षादिनिश्चयस्य हेतुत्वमपेक्ष्य अ-
निश्चिताप्रामाण्यकथ्यभिचारज्ञानाकाङ्क्षादिव्यतिरेकज्ञानाभावस्य^(२) ।
हेतुतायां गौरवाभिधानस्यासङ्गतत्वापत्तेरिति ।

उच्छृङ्खलास्तु तल्लौकिकप्रत्यक्षान्यत्वं प्रतिबध्यतावच्छेदके न
निवेशनीयमपि तु लौकिकालौकिकप्रत्यक्षसाधारणविशिष्टबुद्धित्व-
मेकमेव^(३) प्रतिबध्यतावच्छेदकं वाच्यं । न चैवमुपनीतभानानुमि-
त्याद्यात्मकतदभावनिश्चयसत्त्वे इन्द्रियान्तरजन्यलौकिकतदभावनिश्च-
यसत्त्वेऽपि च तद्विशिष्टलौकिकप्रत्यक्षं न स्यादिति वाच्यं । असत्य-
प्रामाण्यज्ञाने तदानीं तदनुत्पादस्तेष्टत्वात् तथाच साम्प्रदायिक-

(१) तथाच कारणीभूतस्याभावस्य एकत्वेऽपि कारणतावच्छेदकौभूतानां
तत्तदिच्छाविरहायां मध्ये एकस्य कारणतावच्छेदकत्वं अपरस्य कार-
णतावच्छेदकतावच्छेदकत्वं इत्यत्र विनिगमनाभावेन कारणबहुत्वमिति
भावः ।

(२) अनिश्चिताप्रामाण्यकथ्यभिचारज्ञानाभावस्य अनिश्चिताप्रामाण्यकाका-
ङ्क्षादिव्यतिरेकज्ञानाभावस्य चेत्यर्थः, सन्दिग्धाप्रामाण्यकथ्यभिचार-
निश्चयस्य अभिचारसंशयपर्यवसन्नतया तादृशनिश्चयदशायां अनु-
मितिवारणाय अष्टहीताप्रामाण्यकत्वमपहाय अनिश्चिताप्रामाण्यक-
त्वविशेषणमुक्तमिति ।

(३) लौकिकालौकिकसाधारणज्ञानत्वमेवेति ख०, ग० ।

अतानुवाचिते एकएव प्रतिबन्ध-प्रतिबन्धकभावः, इच्छाया उक्तेज-
कल्पये च प्रतिबन्ध-प्रतिबन्धकभावद्वयं सौक्तिकप्रत्यक्षं प्रति वृषक्-
प्रतिबन्ध-प्रतिबन्धकभावकल्पनात्, एवं शाब्दान्यत्वमपि प्रतिबन्ध-
तावच्छेदने न निवेशनीयमपि तु साधवाच्छाब्दधीसाधारणमेव
प्रतिबन्धतावच्छेदकमुपेयं सुखं चन्द्र इत्यादिबाधितार्थकरूपकादौ
तु सुखादिषु न चन्द्राद्यभेदाश्वयबोधः किन्तु चन्द्रपदस्य चन्द्रसदृ-
शादौ लक्षणया तदभेदादेरेव सुखादौ बोध इत्यभ्युपगमात् । न
चैवं चीर्यताज्ञानस्य शाब्दधीहेतुत्वे मानाभावः वञ्चना विद्यती-
त्यादौ बाधनिस्यस्य प्रतिबन्धकत्वादेव शाब्दबोधाभावोपपत्तेरिति
वाच्यं । तद्वेतुत्वाभावस्येष्टत्वात्, बाधनिस्यस्य प्रतिबन्धतावच्छेदने
शाब्दान्यत्वं प्रवेश्य शाब्दबोधं प्रति योग्यताज्ञानरूपकारणान्तर-
कल्पनाया अन्याय्यत्वात् प्रचालनाङ्गीतिन्यायात्^(१) इत्याहुः ।

अप्राप्त्याप्त पर्वतोवज्जभाववानित्यादिभ्रमोत्तरं वञ्चित्याप्यधूम-
वान्पर्वत इत्यादिविशेषदर्शने सति विनापि वज्जभावभ्रमेऽप्रामाण्य-
ज्ञानं तृतीयचण एव पर्वतोवञ्चितमितिप्रत्यक्षस्यानुभवसिद्धत्वात्
स्यानुर्न वेतिवंग्रयोत्तरं विशेषदर्शनाद्यपिमचण एवायं स्यात्तुरिति
प्रात्यक्षिकनिस्ययो न तु विशेषदर्शनाद्युत्पत्तिषमये इत्यस्याप्यनुभव-
सिद्धत्वाच्च संग्रह-निस्यसाधारणं विशेषदर्शनाद्यभावविशिष्टानिश्चि-
ताप्रामाण्यकतदभावज्ञानत्वमेव प्रतिबन्धकतावच्छेदकं न तु केवल-
मगृहीताप्रामाण्यकतदभावनिस्यत्वं । न चैतस्य प्रतिबन्धतावच्छेदकं
यदि तदंगे दोषविशेषाजन्य-शाब्दान्य-तत्सौक्तिकप्रत्यक्षनिस्ययान्या-

(१) प्रचालनाङ्गी पञ्चस्य दूरादस्यर्शनं वरमिति न्यायादित्यर्थः ।

हार्थप्रत्यचेतरतद्विशिष्टबुद्धित्वं तदा संग्रयोत्तरमपि संग्रयो न स्यात् संग्रयोत्तरमुपमितिः स्यतिश्च न स्यात् बाधनिश्चयोत्तरमप्यनुमितिः स्यात्^(१) परामुर्गात्मकविशेषदर्शनसत्तादिति वाच्यं । तदंग्रे दोष-विशेषाजन्य-तत्सौकिकप्रत्यक्षान्याहार्थप्रत्यचेतरतद्विशिष्टप्रत्यक्षनिश्चय-त्वस्य प्रतिबन्धतावच्छेदकत्वात् । न चैवमपि बाधनिश्चयोत्तरमपि संग्रहापत्तिर्बाधनिश्चयोत्तरं स्यत्यनुमित्यापत्तिश्चेति^(२) वाच्यं । अगृहीताप्रामाण्यकतद्भावनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकता तदंग्रे दोष-विशेषाजन्य-शब्दान्य-तत्प्रत्यक्षनिश्चयान्यानाहार्थतद्विशिष्टबुद्धित्वेन प्रतिबन्धतेति सौकिकासौकिकसंग्रथ-स्यत्यनुमित्युपमितिसाधारण-प्रतिबन्ध-प्रतिबन्धकभावान्तराभ्युपगमात्, अत्र च विशेषदर्शनादेर्नो-त्पन्नकलं, दोषविशेषजन्यसंग्रथव्युदासाय दोषविशेषाजन्येति, आहा-र्थ्यसंग्रथव्युदासायानाहार्थ्येति, सौकिकप्रत्यक्षं प्रति च विशेषदर्शना-द्यभावविशिष्टानिश्चिताप्रामाण्यक-तद्विद्विषयजन्य-तद्भावसौकिकवि-शिष्टज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकता दोषविशेषाजन्यानाहार्थ्य-तद्विद्विष-यजन्यतद्विशिष्टसौकिकप्रत्यक्षनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धतेति प्रतिबन्ध-प्रति-बन्धकभावत्रयमित्याहुः । तदसत् । त्रैलोक्यविज्ञानस्यादोषतया भ्रम-संग्रयोत्तरप्रत्यक्षस्य चैक्यापलापादेव सर्वोपपत्तौ प्रतिबन्ध-प्रति-बन्धकभावत्रयकल्पनस्थान्याय्यत्वात् विशेषदर्शनाद्यभावविशिष्टत्वस्य प्रतिबन्धकतावच्छेदककोटिप्रवेगे गौरवाच्च ।

(१) बाधनिश्चयोत्तरमप्यनुमित्यापत्तिश्चेति ख०, ग० ।

(२) स्यत्यनुमित्यापत्तिरिति ख०, स्यत्यनुमित्यापत्तिश्चेति ग० ।

मिथ्यास्तु आह्वार्यादिप्रत्यक्षवत् प्रत्यक्षनिस्ययमात्रं प्रत्येव तदभाव-
निस्ययस्तदभावसंग्रहस्य न विरोधी अतएव पर्वतोवज्ज्जभाववानि-
त्यादिभ्रमोत्तरं विशेषदर्शने सति विनायप्रामाण्यज्ञानं, द्वतीयक्षणे एव
पर्वतो वज्जिमानित्यादिप्रत्यक्षनिस्ययोनानुपपन्नः, एवञ्च अगृहीता-
प्रामाण्यकतदभावनिस्ययत्वेन प्रतिबन्धकता तदंगे दोषविशेषाजन्य-
शाब्दान्य-तत्प्रत्यक्षनिस्ययान्याह्वार्यप्रत्यक्षेतरतद्विशिष्टबुद्धित्वेन प्रति-
बन्धतेत्येक एव विपरीतज्ञान-विशिष्टबुद्धोः प्रतिबन्ध-प्रतिबन्धकभावः ।
न चैवं तदभावनिस्ययोत्तरं विनापि विशेषदर्शनं तद्विशिष्टप्रत्यक्षनिस्य-
यापत्तिः तदभावसंग्रहोत्तरं विशेषदर्शनोत्पत्तिरसमय एव तद्विशिष्ट-
प्रत्यक्षनिस्ययापत्तिरिति वाच्यं । तत्सौकिकप्रत्यक्षनिस्ययान्यागृहीताप्रा-
माण्यक-तद्विपरीतज्ञानाव्यवहितोत्तरतत्प्रत्यक्षनिस्ययत्वावच्छिन्नं प्रति
तद्विपरीतज्ञानविरोधित्वेन विशेषदर्शनादेर्हेतुत्वात् आनुमानिकादि-
तदभावनिस्ययोत्तरं तद्विश्रियान्तरजन्यतदभावसौकिकप्रत्यक्षोत्तरञ्च
विनापि विशेषदर्शनादिकं तत्सौकिकनिस्ययोदयात् तत्सौकिकप्रत्यक्ष-
निस्ययान्येति तत्प्रत्यक्षनिस्ययविशेषणं । न चैवं समानेन्द्रियजन्य-
तदभावसौकिकप्रत्यक्षोत्तरमपि विना विशेषदर्शनं तत्सौकिकप्रत्यक्ष-
निस्ययापत्तिरिति वाच्यं । तद्विश्रियजन्यतद्विपरीतसौकिकप्रत्यक्षा-
व्यवहितोत्तरतद्विश्रियजन्यतत्सौकिकप्रत्यक्षनिस्ययत्वावच्छिन्नं प्रत्यपि
तद्विपरीतज्ञानविरोधित्वेन विशेषदर्शनादेर्हेतुत्वकल्पनात्, अव्यवहि-
तोत्तरत्वञ्च^(१) उभयत्रैवोत्पत्तिक्षणसाधारणं तेन विपरीतनिस्यय-

(१) खोत्पत्तिक्षणसाधारणं स्वाव्यवहितोत्तरत्वञ्च स्वध्वंसाधिकरणसमय-
ध्वंसानधिकरणत्वे सति स्वप्रागभावानधिकरणत्वमिति ।

तद्विभिष्टप्रत्यक्षनिश्चययोर्न युगपदुत्पत्तिरित्याहुः । तदत्यन्तमसत् ।
 विशेषदर्शनं विना भ्रमसंशयोत्तरं विपरीतज्ञानोत्तरतत्प्रत्यक्षनिश्च-
 यानुत्पादेऽपि तत्प्रत्यक्षनिश्चयसामान्योत्पत्त्यापत्तेः^(१) तद्विपरीतज्ञानं
 विना केवलविशेषादर्शनादिदृश्यामपि तद्विपरीतज्ञानोत्तरतत्प्रत्यक्ष-
 निश्चयापत्तेः । अथ तद्विपरीतज्ञानानुत्तरतत्प्रत्यक्षनिश्चयत्वावच्छिन्नं
 प्रति तदभावज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वं वाच्यमतोनाद्योदोषः, तद्विप-
 रीतज्ञानोत्तरतत्प्रत्यक्षनिश्चयत्वावच्छिन्नं प्रति तद्विपरीतज्ञानत्वेनापि
 हेतुत्वाभ्युपगमाच्च द्वितीयोऽपीति चेत्, कार्य-कारणभाववाङ्मत्या-
 दुपाध्यायमतापेक्षयापि महद्भ्रौरवं । अथ तद्विपरीतज्ञानानुत्तर-
 तत्प्रत्यक्षनिश्चयत्वावच्छिन्नं प्रति तदभावज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वादेव
 नाद्यो दोषः, न वा द्वितीयो दोषः विशेषदर्शनस्य हि तद्विपरीत-
 ज्ञानोत्तरतत्प्रत्यक्षनिश्चयत्वं न कार्यतावच्छेदकमपि तु तद्विपरीत-
 ज्ञानविरोधिमतत्प्रत्यक्षत्वं मत्वर्थस्याव्यवहितोत्तरत्वं तच्च केवलविशेष-
 दर्शनदृश्यां जायत एवेति । न च तद्विपरीतज्ञानानुत्तरतत्प्रत्यक्ष-
 निश्चयत्वावच्छिन्नं प्रति तदभावज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वे सति तद-
 भावनिश्चये विशेषदर्शनादिकं विनापि विपरीतज्ञानोत्तरतत्प्रत्यक्षा-
 पत्तिरिति वाच्यं । विपरीतज्ञानविरोधिमतत्प्रत्यक्षातिरिक्तस्य विप-
 रीतज्ञानोत्तरतत्प्रत्यक्षस्यालौकिकतया विशेषदर्शनात्मकविपरीतज्ञान-
 विरोधिनीऽभावादेव तच्च तदनुत्पादादिति चेत्, एवमभिधाने
 कार्य-कारणभाववाङ्मत्याभावेऽपि अव्यवहितोत्तरत्वादिप्रवशेन उपा-

(१) सामान्यसामग्रीसत्त्वादिति शेषः ।

वाक्यरचना सम्भवत्यत एतस्यायमर्थो न वा, एतत्सदर्थकं

धायापेक्षया कार्यतावच्छेदकगौरवस्य दुर्वारत्वात्^(१) । किञ्च व्याप्य-
दर्शन-व्यावर्तकधर्मादिदर्शनसाधारणस्य तद्विपरीतज्ञानविरोधिता-
वच्छेदकस्यैकसाभावान्तद्विपरीतज्ञानविरोधितमप्यननुगतं । अपि च
कुङ्कुमादौ गन्धभावसौक्तिकधर्मोत्तरं तैस्त्रादिसंयोगे विनापि
व्याप्यदर्शनादिरूपतद्विपरीतज्ञानविरोधिनं गन्धादिसौक्तिकप्रत्यक्ष-
निस्रयोदद्याद्भिचारः । न च तत्र तैस्त्रादिसंयोग एव विपरीत-
ज्ञानविरोधस्योति वाच्यं । तस्य तद्विरोधित्वे माणाभावात् ।
तत्राप्राप्तास्यज्ञानानभ्युपगमे सौक्तापक्षापादेवोपपत्तिरिति चेत्,
किमेतावत्कुङ्कुमा वज्र्यभावधर्मादिस्थलेऽपि । तथा वस्तुं शक्यत्वा-
दिति सङ्क्षेपः ।

ननु न वयमुक्तसंग्रहस्य प्रतिबन्धकत्वं ब्रूमः किन्तुक्तसामग्री नार्थ-
निस्राधिका संग्रहसामग्रीत्वादित्यत्र परिहारान्तरमाह, 'विनापीति,
वस्तुतस्तु भवतु यास्यसंग्रहः प्रतिबन्धकस्तथापि न चतिरित्यभ्युपगम-
वादेन समाधानान्तरमाह, 'विनापीति, 'अर्थं' अस्यकरणकत्ववत्से-
कादिकं, 'वाक्यरचना सम्भवति' आकाङ्क्षादिमदाक्यप्रयोगो भवति,
अस्यकरणकत्ववत्सेकाद्यप्रतिपादकमप्याकाङ्क्षादिमदाक्यमस्तीति यावत्,
एतेनाकाङ्क्षादिमदाक्यत्वं तादृशवाक्यजन्यज्ञानत्वस्य साधारणधर्म-
इति दर्शितं, जलेन सिञ्चतीत्यादिवाक्यप्रयोगविषयोऽपि च सेकादि-
कमस्तीति शेषः, तेन प्रतिपाद्यत्वकोटिकसंग्रहे सेकलादिरूपसाधा-
रणधर्मसाभः, 'अत इति, आकाङ्क्षादिमदाक्यत्वरूपसमानधर्मदर्श-

(१) अथेत्यादिः दुर्वारत्वादित्यन्तः पाठः क० पुस्तके नास्ति ।

न वा, एतज्जन्यज्ञानं सद्विषयकं न वेति संशयस्यार्था-

नादिति शेषः, 'अथमिति, 'एतस्य' वाक्यस्य, 'अर्थः' प्रतिपाद्यः, 'अर्थं न वा' जलकरणकत्ववत्सेकादिर्न वेत्यर्थः, तादात्म्यसम्बन्धेन जलकरणकत्ववत्सेकादिकोटिरिति भावः ।

केषिन्तु 'अर्थं' जलकरणकत्ववत्सेकादिः, 'एतस्य' वाक्यस्य, 'अर्थः' प्रतिपाद्यो न वेत्यर्थः, इत्याहुः । तदसत् । एतस्य सेके जलकरणत्वाग्ने सन्देहरूपत्वेऽपि सिद्धात्तात् धर्मितावच्छेदकाग्ने संग्र-
याकारसंग्रयानभ्युपगमात् । तदंगे निश्चयाकारत्वे च याज्ञसंग्रयत्वा-
नुपपत्तेरिति ध्येयं ।

'एतदिति एतद्वाक्यं जलकरणकत्ववत्सेकादिप्रतीतिजनकं न वेत्यर्थः, 'सद्विषयकमिति जलकरणकत्ववत्सेकादिविषयकं न वेत्यर्थः, 'संग्रयस्येति, याज्ञसंग्रयपर्यवसन्नस्येति शेषः, धर्मिणि सेकत्व-
सेकविषयकत्वयोर्निश्चयसत्त्वेन प्रतिपाद्यधर्मिकसंग्रय-ज्ञानधर्मिक-
संग्रययोरपि सेके जलकरणकत्वसन्देहपर्यवसन्नत्वादिति भावः ।
'अर्थावगमेति शाब्दबुद्धेरुत्तरकाल एव सम्भवाच्चेत्यर्थः, तथाच
शाब्दबोधात्पूर्वमसम्भवाच्चेति^(१) फलितार्थः, संग्रयस्योपनीतभाना-
त्प्रकृतया तदपेक्षया शाब्दसामग्र्या बलवत्त्वादन्यथा सर्वत्रोपनीत-
भानस्यैव सम्भवाच्छाब्दबोधस्यैव दुर्लभत्वापत्तेरिति भावः ।

मिश्रास्तु 'अर्थावगमेति शाब्दबोधपूर्वं सेकादौ जलकरणकत्वा-

(१) शाब्दबोधात् पूर्वं संग्रयसामग्र्यसम्भवावितौति क० ।

वगमोत्तरकालीनत्वाच्च^(१) । तस्मादाप्तोक्तत्वं भ्रमाद्य-
जन्यत्वं अबाधितार्थकत्वं यथार्थवाक्यार्थप्रतीतिपरत्वं
वा ज्ञातं अनुगतमपि न हेतुः प्रथमं ग्रहीतुमशक्य-

दिनिस्रयाभावेन शाब्दबुद्धेरुत्तरकाल एव सम्भवाच्चेत्यर्थः, विशेषण-
तावच्छेदकप्रकारकनिर्णयं विना विग्रिष्टवैग्रिष्यसंग्रथासम्भवादिति
भावः, इत्याहुः । तदसत् । उक्तसंग्रथानां शेषे जलकरणकलांग्रे
संग्रथाकारतया विग्रिष्टवैग्रिष्यज्ञानात्मकतया शाब्दबोधं विनापि
खण्डग्रन्थतप्यदार्थज्ञानादेव विग्रिष्टे विशेषणमितिन्यायेन सम्भवात्
विग्रिष्टवैग्रिष्यज्ञानरूपत्वेऽपि प्रमाणान्तरजन्य-तद्विषयसम्भवाच्चेति
दिक् ।

यथार्थतात्पर्यादिज्ञानस्य शाब्दबोधाहेतुत्वे किं शाब्दबोधे
कारणमिति^(२) प्रतिपादयितुं पुनरुपसंहरति, 'तस्मादिति, 'आप्तो-
क्तत्वमिति तत्पदार्थविशेष्यक-तत्पदार्थप्रकारकयथार्थज्ञानवदुक्तत्वरूपं
तत्पदार्थवत्तत्पदार्थज्ञानवदुक्तत्वरूपं वा आप्तोक्तत्वमित्यर्थः, 'अबाधि-
तार्थकत्वमिति तत्पदार्थवत्तत्पदार्थप्रतीतिजनकत्वमित्यर्थः, 'यथा-
र्थवाक्यार्थेति तत्पदार्थविशेष्यक-तत्पदार्थप्रकारकयथार्थप्रतीतीच्छ-
द्योच्चरितत्वरूपं तत्पदार्थवत्तत्पदार्थप्रतीतीच्छद्योच्चरितत्वरूपं वा
यथार्थतात्पर्यमित्यर्थः, 'प्रथमं' शाब्दबोधात्पूर्वम्, 'ज्ञातुमशक्यत्वा-

(१) अर्थावगमोत्तरकालीनत्वादिति क० ।

(२) किं किं शाब्दकारणमिति ख० ।

त्वात्, किन्तु तात्पर्यग्राहकत्वेनाभिमतानां न्याय-
जन्यज्ञान-प्रकरणादीनामन्यतरत् तात्पर्यव्याप्यत्वेना-

दिति^(१) शाब्दबोधात्पूर्वं विग्रिय तत्पदार्थं तत्पदार्थसंसर्गज्ञाना-
भावात् आप्तोक्तत्वादेर्यद्दीतुमशक्यत्वादित्यर्थः, 'तात्पर्यग्राहकत्वे-
नेति, एतच्च एकदेशिमतेन, समते तु तत्पदार्थविशेष्यक-तत्पदार्थ-
प्रकारकप्रतीतीच्छयोच्चरितत्वरूपतात्पर्यज्ञानस्यैव हेतुत्वेन वक्ष्यमाण-
त्वादिति ध्येयं । 'न्यायजन्यज्ञानेति वेदाभिप्रायेण, 'प्रकरणादीनां'
प्रकरणादिज्ञानानां, 'तात्पर्यव्याप्यत्वेनेति तार्थ्यत्वस्य व्याप्यं विषय-
तया यत्नेति व्युत्पत्त्या तात्पर्यव्याप्यविषयकत्वेनेत्यर्थः, अथाश्रुते
न्यायजन्यज्ञानस्य तात्पर्यव्याप्यत्वाभावादनव्यापत्तेः, अत्र तात्पर्यं
तद्विशेष्यक-तत्प्रकारकप्रतीतीच्छयोच्चरितत्वं न तु तत्पदार्थवत्तत्प-
दार्थप्रतीतीच्छयोच्चरितत्वं, वक्तिना सिद्धतीत्यादावभावात् । इद-
ञ्चापाततः तात्पर्यव्याप्यविषयकज्ञानत्वेन कारणत्वे तात्पर्यव्याप्ये
भोजनादिरूपप्रकरणत्वभ्रमेण विषयाबाधात् शाब्दप्रमानुपपत्तेः
प्रमेयत्वादिरूपेण तज्ज्ञानाच्छाब्दबोधापत्तेश्च । न च तात्पर्य-
व्याप्यत्वप्रकारकज्ञानत्वेन हेतुत्वमिति वाच्यं । सर्वत्र तेन रूपेण
ज्ञानाभावेन अव्यापकत्वात् । नापि तात्पर्यव्याप्यतावच्छेदकप्रकारक-
ज्ञानत्वेन हेतुत्वं प्रमेयवदित्यादिज्ञानाव्यावृत्तेः संसर्गभेदेन तात्पर्य-
व्याप्यत्व-तदवच्छेदकत्वयोरप्यननुगतत्वाच्च । वस्तुतस्तु तत्प्रकरणत्वा-

(१) 'यद्दीतुमशक्यत्वादित्यत्र 'ज्ञातुमशक्यत्वादिति कस्यचिन्मूलपुस्तकस्य
पाठमनुसृत्य ईदृशपाठधारणमित्यनुमीयते ।

सुगतं, तथाकाङ्क्षासत्तिनिश्चयः, तद्विपर्यये संग्रहे च
शाब्दज्ञानाभावात् । योग्यतायाश्च ज्ञानमात्रं हेतुः
तत्संग्रहे विपर्यये प्रमायाश्च वाक्यार्थज्ञानात्, तथा
विभक्त्यादिसमभिव्याहारः सम्भूयोच्चारणश्च शाब्द-

दिना तत्तत्प्रकरणादिज्ञानं तत्तच्छब्दे विग्निय्य हेतुरित्येव तत्त्वं^(१) ।
आकाङ्क्षासत्तिनिश्चययोर्हेतुत्वे मानमाह, 'तद्विपर्यय इति तयो-
र्थैतिरेकनिश्चये इत्यर्थः, 'संग्रहे च' तयोः संग्रहे च, तथा च
यत्संग्रहेत्यादिव्याप्तिवशात्^(१) तयोर्निश्चयश्च हेतुतेति भावः । 'तत्-
संग्रहे' योग्यतायाः संग्रहे, 'विपर्यये' तस्या निश्चयात्मकधमे,
'प्रमायां' तस्या निश्चयात्मकप्रमायां, 'विभक्त्यादौति कर्मादिवाचक-
विभक्त्यादिपदज्ञानमित्यर्थः, तेन पदयोः समभिव्याहाररूपाकाङ्क्षा-
ज्ञानतोभेदः, 'आदिपदाज्ञान-धात्वात्मकपदपरिग्रहः, 'सम्भूयेति

(१) वस्तुतस्तु इदानीं वक्तुरन्वार्थं न तात्पर्यं दिनागते तात्पर्यमासीत्,
इदं वाक्यं नैतत्तात्पर्यकं वाक्यमेतत्तात्पर्यकमित्यादितः शाब्दबोधा-
नुदयात् तत्तत्कालीन-तत्तत्पुस्तकीय-तत्तद्वाक्यत्वादिप्रकारकतात्पर्य-
ज्ञानत्वेन कारणत्वस्यानुगतत्वाभावात् कार्यतावच्छेदकस्याप्यनुगमेन
तत्तद्व्यक्तित्वेन कार्य-कारणभावपर्यवसानात् तद्वेतोरिति न्यायेन
तत्तत्प्रकरणादिना तत्तत्प्रकरणादिज्ञानमेव तत्तच्छब्दबोधे विग्निय्य
हेतुरित्येव तत्त्वं इत्यधिकः पाठः क०-पुस्तके वर्तते ।

(२) यस्य संग्रहे यस्य व्यतिरेकनिश्चये च यस्यानुत्पादः तन्निश्चयः तत्र
कारणमिति व्याप्तिवशादित्यर्थः ।

ज्ञानमात्रे कारणाणि नानार्थे स्मिष्टे चानेकोपस्थिता-
वपि प्रकरणादिवशादेकमर्थमादायान्वयबोधः । ल-

परस्परमहकारेषु कान्यनुद्धिजनकत्वज्ञानमित्यर्थः, इदञ्च तात्पर्यस्य
प्रकरणादेर्वा ज्ञानकालेऽपि सम्युक्तैकार्थप्रतिपादकानि नैतत्पदानीति
ज्ञानकालेऽपि न शब्दबोध इत्यनुभवमनुसृत्याभिरहितं । वस्तुतोऽस्य
हेतुत्वे मानाभाव इत्यवधेयं ।

केचित्तु सम्युक्तैकार्थप्रतिपादनतात्पर्यकत्वं एतस्यार्थः तच्च ज्ञात-
मुपयुज्यते इति तद्भ्रमादण्वयबोधदर्शनादित्याहुः^(१) ।

ननु यथार्थतात्पर्यग्रहणाहेतुत्वे कुतो नानार्थादावनेकार्थोप-
स्थितावपि प्रायशः एकार्थमादायैवान्वयबोध इत्यत आह, 'नानार्थ-
इति यत्रोभयत्रैव प्रकरणसम्भवस्तत्रैकञ्च तात्पर्यविरहे उभयार्थमा-
दायान्वयबोधे इष्टापत्तिरेव ग्रहणमिति ध्येयं^(२) । 'स्मिष्टे चेति श्वेत-
गुणविशिष्टोधावति आ इतो धावतीत्यर्थद्वयके श्वेतो धावतीत्यादि-
वाक्ये इत्यर्थः, 'प्रकरणादिवशादिति एकार्थग्राहकप्रकरणादिमात्र-
सत्त्वादित्यर्थः, 'एकमर्थं' एकमेवार्थं । ननु तथापि यथार्थतात्पर्य-
ग्रहणाहेतुत्वे यष्टीः प्रवेशयेत्यादिशास्त्राधिकार्येण वृत्तिजन्योपस्थि-
त्यादेरविशिष्टत्वेऽपि प्रायशो लक्ष्यार्थस्य यष्टिधरस्यैवान्वयधीर्न तु
ग्रह्याया यष्टेरिति कुतो नियम इत्यत आह, 'लक्षणा चेति

(१) केचित्त्रिव्यादिः आहुरित्यन्तः पाठः ख०, ग० पुस्तकद्वये नास्ति ।

(२) तत्रेत्यादिः ध्येयमित्यन्तः पाठः ख०, ग० पुस्तकद्वये नास्ति ।

श्रवणा च^(१) न तात्पर्यानुपपत्त्या किन्त्वन्वयानुपपत्त्यैव प्रकरणाद्भोजनप्रयोजनकत्वेनावगतप्रवेशनस्य यद्यन्वयानुपपत्तेः । अजहत्स्वार्थायां प्रकरणादेव छचि-

कक्ष्यार्थस्यैवान्वयबोधस्येत्यर्थः, श्रवणार्थान्वयबोधस्येति यावत्, 'न तात्पर्येति न सुख्यार्थतात्पर्यग्रहाभावेनेत्यर्थः, 'अन्वयेति अन्वयिनि अन्वयितावच्छेदकसम्बन्धेन सुख्यार्थाभावनिस्ययेनैवेत्यर्थः । ननु यद्यैः प्रवेशयेत्यत्र प्रवेशनस्यैव यद्यिदार्थान्वयितया न तत्र श्रवणार्थस्य यष्टेरभावनिस्ययः यष्टेरपि प्रवेशनसम्भवादित्यत आह, 'प्रकरणादिति, 'अवगतेत्यनेनान्वयः, 'भोजनप्रयोजनकत्वेनेति भोजनानुकूलत्वेनेत्यर्थः, विशेषणे द्वितीया, तथाच प्रकरणविशेषात् प्रवेशनलक्षणेनोपस्थितस्य भोजनानुकूलप्रवेशनस्येत्यर्थः, अन्वयिन इति शेषः, 'यद्यन्वयानुपपत्तेरिति प्रवेशनलक्षणेण प्रवेशने कर्मतासम्बन्धेन यष्टेरभावनिस्ययादित्यर्थः । इदमुपलक्षणं प्रवेशने यष्टेरन्वयबोधे विसृष्टप्रकरणं हेतुस्तद्भावात् प्रवेशने न यष्टेरन्वयबोध इत्यपि सुवचम् । यद्यपि यद्यैः प्रवेशयेत्यादौ प्रवेशने कर्मतासम्बन्धेन यष्टेरन्वयो न सम्भवत्येव कर्मत्वस्य पदार्थत्वेन प्रकारत्वनिश्चयमात् धात्वर्थ-नामार्थयोर्भेदान्वयबुद्धभावाच्च किन्तु यष्टिकर्मत्वस्य द्वितीयार्थस्यैव प्रवेशने प्रकारतया अन्वयः स्यात्तत्र च कर्मतासम्बन्धेन यद्यभावनिस्ययो न विरोधीत्यसङ्गतमेव तत्, तथापि धात्वर्थ-नामार्थयोरपि च^(२)

(१) कक्ष्यापीति क० ।

(२) धात्वर्थयोरपीति क०, धात्वर्थयोरपि नामार्थयोरपि चेति ख० ।

तदितरस्य यान्तीत्यनेन गमनकर्तृत्वमवगतं तदम्ब-

भेदान्वयबुद्धिरस्येव परन्तु तादृशान्वयबोधे विभक्तिजन्यसंसर्गाप-
 क्षितिर्हेतुः तेन चैत्रः पच्यते तण्डुलः पचति घटमानयेत्यादौ
 कर्तृत्व-कर्मत्वादिसम्बन्धेन चैत्र-तण्डुल-घटादेर्न पाकान्वयनादावन्वयः,
 न वा चैत्रोधनं घटरूपं घटः कर्मत्वमित्यादौ सत्त्वाधेयत्वादि-
 सम्बन्धेन चैत्र-घटादेर्धन-रूप-कर्मत्वादावन्वयः, चैत्रेण पच्यते तण्डुलं
 पचति घटमानय चैत्रस्य धनं घटस्य रूपं घटस्य कर्मत्वमित्यादौ
 कर्तृत्व-कर्मत्व-सत्त्वाधेयत्वादिसम्बन्धेन चैत्र-तण्डुल-घटादेः पाका-
 न्वयन-धन-रूप-कर्मत्वादिष्वन्वयबोधस्तु सति तात्पर्यपक्षे प्रकरण-
 विशेषे वा इत्यत एव । न चैवं पदोपस्थापितस्वार्थस्य प्रकारत्व-
 नियमो ग्राह्य इति वाच्यम् । कर्तृत्व-कर्मत्वादेः प्रकारतया संसर्ग-
 तथा च द्विधैव भागाभ्युपगमादुभयोरेव सामपीसत्वात् तात्पर्य-
 विशेषादेर्नियामकत्वाच्च न सर्वत्र तथात्वं, अतएव च नामार्थ-धात्वर्थ-
 योर्भेदान्वयबोधे प्रकारौभूतविभक्त्यर्थोपस्थितिः तन्मिति प्राचीन-
 लिखनमपि सङ्गच्छते^(१) अन्यथा तादृशान्वयबोधस्यैवाप्रसिद्धत्वात् तत्र
 विभक्त्यर्थोपस्थितेस्तन्मत्वाभिधानस्यासङ्गतत्वापत्तेरिति साम्प्रदायिक-
 मतानुसारेणोद्दमभिहितमित्यदोषः, एवं सर्वत्र बोध्यम् । नन्वेवं
 ह्यचिणो यान्तीत्यत्र गत्त्वा ह्यचित्त्वेन रूपेण कृतो नान्वयधीः तत्रा-
 न्वयानुपपत्तिविरहादित्यत आह, 'अजहदिति, 'प्रकरणादेवेति
 ह्यत्रिविषयकापेक्षाबुद्धिविशेषविषयत्वरूपैकसार्थवाहित्त्वरूपेणान्वयबो-

(१) प्राचीनलिखनं सङ्गु सङ्गच्छत इति ख० ।

यानुपपत्तिरुच्यते, पक्षतीत्यस्य क्लृप्तायमित्यन्वोक्तौ
 समं नार्थप्रत्यायकत्वं समभिव्याहाराभावात्, तवापि
 तस्य तात्पर्यग्राहकत्वात् सहोच्चरितानां सम्भूयार्थ-
 धकगमनप्रकरणादित्यर्थः, 'हृचि-तदितरस्येति सावधारणं, हृच्येक-
 सार्थवाहित्वरूपेणेति शेषः, 'अवगतमिति भावसाधनं गमनकर्तृ-
 त्वावगम इत्यर्थः । अवधारणीयार्थमेव^(१) स्फुटयति, 'तदन्वयानुप-
 पत्तिरिति गमनकर्तृत्वान्वयबोधाभावस्येत्यर्थः, 'हृचिमात्रे' हृचिल-
 रूपेण हृचिमात्रे, तथाचैतेषु योग्यतानुपपत्तिरेव लक्षणावीजं सम्भ-
 वतीति भावः । 'समभीति परस्परसहकारेणैकान्वयबुद्धिजनकत्व-
 ज्ञानाभावादित्यर्थः; न तु यथार्थतात्पर्यग्रहाभावादिति भावः । ननु
 तत्र परस्परसहकारेणैकान्वयबुद्धिजनकत्वज्ञानसत्त्वेऽपि नान्वयबोध-
 इत्यत आह, 'तवापीति, 'तस्य' परस्परसहकारेणैकान्वयबुद्धिजन-
 कत्वज्ञानस्य, तथाच तत्सत्त्वे तात्पर्यग्रहस्यापि सत्त्वाद्भवतामपि तत्र
 शाब्दबोधोदुर्वार इति भावः । तादृशजनकताज्ञानस्य शाब्दबुद्धि-
 हेतुत्वे मानमाह, 'सहेति सम्भूयैकान्वयबुद्धिजनकत्वेन ज्ञातानामेव
 पदानामित्यर्थः, 'सम्भूयेति परस्परसहकारेणैकान्वयबुद्धिजनकताया-
 व्युत्पत्तिरिदृत्वादित्यर्थः, व्युत्पत्तिः यत्संग्रह इत्यादिव्याप्तिः, तात्प-
 र्यस्य प्रकरणादेर्वा ज्ञानकालेऽपि सम्भूयैकान्वयबुद्धिजनकानि
 नैतत्पदानीति ज्ञाने एवमेतत्पदानि सम्भूयैकान्वयबोधजनकानि न
 वेति संग्रहे च शाब्दबोधाभावात् यत्संग्रह इत्यादिनियमबलेन
 तन्निस्यस्य हेतुत्वादिति भावः ।

(१) अवधारणार्थमेवेति ख०, ग० ।

प्रत्यायकत्वस्य व्युत्पत्तिसिद्धत्वात् ।

अन्धे तु नानार्थे लक्षणायाश्च नियतोपस्थित्यर्थं पदार्थे तात्पर्यग्रहापेक्षा तेन विना तदभावात् न वाक्यार्थे, तदज्ञानेऽपि प्रकरणादिना^(१) सैन्धवपदं

‘नानार्थे लक्षणायाश्चेति गृहीतनानार्थवृत्तिकपद इति समुदा-
यार्थः, तेन गृहीतनानार्थग्रन्थिकस्य गृहीतनानार्थलक्षणकस्य गृहीत-
विभिन्नार्थग्रन्थि-लक्षणकस्य सङ्ग्रहः एकमात्रगृहीतलक्षणकस्य चास-
ङ्ग्रहः तस्यैकमात्रगृहीतग्रन्थिकतुल्यत्वादिति ध्येयं । ‘नियतेति वृत्ति-
ज्ञानस्याविशिष्टत्वेऽपि कस्यचिदेवार्थस्य स्मरणार्थमित्यर्थः, ‘पदार्थ-
इति वृत्त्या गृहीतनानार्थवृत्तिकपदजन्यतत्स्यति प्रति तत्प्रतीतीच्छ-
योच्चरितत्वग्रहस्य हेतुत्वमित्यर्थः, ‘तेन विनेति तादृशपदजन्यपदार्थ-
स्यति प्रति पदार्थतात्पर्यग्रहस्य हेतुत्वं विना तच्च नियतोपस्थितेर-
सम्भवादित्यर्थः^(२) । न चैवं तात्पर्यग्रहात् पूर्वं तदर्थानुपस्थितौ कथं
तात्पर्यनिरूपणं तस्यार्थघटितत्वादिति वाच्यम् । वृत्त्या तादृशपद-
जन्यतदुपस्थितेरसम्भवेऽपि ग्रन्थिवत्प्रकारान्तरेण तदुपस्थितिसम्भवा-
दिति भावः । ‘न वाक्यार्थ इति क्लेदः, न तु वाक्यार्थबोधे वाक्यार्थ-
तात्पर्यग्रहापेक्षेत्यर्थः, न तु तत्पदार्थविशेष्यक-तत्पदार्थप्रकारक-
शब्दबोधे तत्पदार्थवत्तत्पदार्थप्रतीतीच्छयोच्चरितत्वग्रहे हेतुरिति
धावत् । ‘तदज्ञानेऽपि’ वाक्यार्थतात्पर्याज्ञानेऽपि,^(३) तत्पदार्थवत्तथा

(१) प्रकरणादित इति ख० ।

(२) नियमस्थितेरसम्भवादवृत्तिज्ञानस्याविशिष्टत्वादित्यर्थ इति क० ।

(३) वाक्यार्थाज्ञानेऽपीति क० ।

तुरगपरं काकपदं उपघातकपरमिति हि प्रतियन्ति ।
अन्यथान्वयप्रतियोग्युपस्थितिः तात्पर्यग्रहं विनैवेति

तत्पदार्थाज्ञानेऽपीति यावत्, 'तुरगपरं' तुरगप्रतीतीच्छयोच्चरितं,
एवमप्येऽपि, 'इतीति' इतिशब्दः पञ्चम्यन्तः, इति प्रत्येकं पदार्थद्वय-
तात्पर्यज्ञानादित्यर्थः, 'हिशब्दो यस्मादित्यर्थे, 'प्रतियन्ति' वाक्यार्थं
प्रतियन्ति, तत्पदार्थविशेष्यक-तत्पदार्थप्रकारकशब्दबोधवन्तो भव-
न्तीति यावत् । 'अन्यत्र' गृहीतनामार्थवृत्तिकपदभिन्नपदे, 'अन्वयेति
वृत्त्या पदार्थस्मृतिरित्यर्थः, 'तात्पर्यग्रहं विनैवेति, 'एवकारोऽप्यर्थे ।
यदा 'नियतोपस्थित्यर्थे' नियतशब्दानुभवार्थं, वृत्त्या पदजन्योपस्थि-
तेरविशिष्टत्वेऽपि कश्चिदेवार्थस्य शब्दानुभवार्थमिति यावत्,
'पदार्थं इति गृहीतनामार्थवृत्तिकपदजन्यतत्तच्छब्दानुभवं प्रति
तत्प्रतीतीच्छयोच्चरितत्वग्रहस्य हेतुत्वमित्यर्थः, 'तेन विनैति तत्र
तद्देतुत्वेन विना, 'तदभावात्' उक्तस्यले नियतशब्दानुभवासम्भवा-
दित्यर्थः, वृत्त्या पदजन्योपस्थितेरविशिष्टत्वादिति भावः । 'न
वेत्यादि पूर्ववत्, 'तात्पर्यग्रहं विनैवेति, शब्दधीजनिकेति शेषः,
'एवकारोऽप्यर्थे । नन्विदमयुक्तं पदार्थस्मृतिं प्रति तात्पर्यग्रहस्य
हेतुत्वे नामाभावात् गृहीतनामार्थवृत्तिकस्यले नियतोपस्थितेरेवासि-
द्धत्वात् गृहीतवृत्तिकानां सर्वेषामेवार्थानां तत्र स्मरणस्यानुभवसि-
द्धत्वात् सर्वेषां शब्दबोधाभावस्तु शब्दानुभवं प्रति तात्पर्यग्रहस्य
तात्पर्यग्राहकप्रकरणादिविशेषग्रहस्य वा हेतुतया तदभावात् अन्यथा
गृहीतनामार्थवृत्तिकपदजन्यलाग्नमपहाय साधवाहुत्वा पदजन्यप-

न तदपेक्षा । वस्तुतस्तु इतरपदस्य इतरपदार्थसंस-
र्गज्ञानपरत्वं तात्पर्यं तच्च वेदे न्यायादवधार्यते लोके

दार्थस्मृतिमात्रं प्रत्येव पदार्थतात्पर्यग्रहणं हेतुत्वं कुतो नाभ्युपेयते
पदार्थतात्पर्यग्रहं विनाप्यन्यत्र दृष्ट्या पदार्थस्मरणस्यानुभवसिद्ध-
त्वान्तत्परित्यागे प्रकृतेऽपि तुल्यत्वात् एवं यदाकस्योऽपि न युक्तः
खण्डगः प्रत्येकपदार्थतात्पर्यग्रहणं हेतुत्वे^(१) पचतीत्यादौ सर्वदैव
विषयित्वात्कुलत्वादिषकसंसर्गणान्वयबोधापत्तेः । न च तत्संसर्ग-
कान्वयबोधे तत्संसर्गतात्पर्यग्रहोऽपि हेतुरिति नायं दोष इति
वाच्यम् । पचन् गच्छतीत्यादौ पचन्नित्यत्र विषयितासम्बन्धे तात्प-
र्यग्रहे गच्छतीत्यत्रापि तमादायान्वयबोधापत्तेः तद्विशेष्यक-तत्प्रका-
रकप्रतीतिपरत्वसंग्रहे तद्वातिरेकनिस्यये वा शाब्दबोधापत्तेः ।
एतेन प्रकरणादीनां शाब्दबोधहेतुत्वं यत्पूर्वमुक्तं तदप्युक्तं तथा
सति तादृशप्रतीतिपरत्वसंग्रहे तद्वातिरेकनिस्यये वा शाब्दबोधापत्तेः
प्रकरणादीनामनुगततयाऽनन्तकार्थ-कारणभावापत्तेः स्येत्यस्मरसा-
दाह, 'वस्तुतस्त्विति, 'इतरपदस्येति एकपदस्येत्यर्थः, 'इतरपदार्थेति
प्रकृतसंसर्गणैतरपदार्थविशेष्यिका स्वार्थप्रकारिका या प्रतीतिस्तद्वि-
योच्चरितत्वमित्यर्थः, 'तात्पर्यमिति, शाब्दधीप्रयोजकमिति शेषः,
तत्संसर्गणं तद्विशेष्यक-तत्प्रकारकशाब्दबोधं प्रति तत्संसर्गक-तद्विशे-
ष्यक-तत्प्रकारकशाब्देऽप्योच्चरितत्वं प्रयोजकमिति तु फलितार्थः ।

(१) शाब्दानुभवहेतुत्व इति ख०, ग० ।

न्यायात् प्रकरणादेर्व्या । अत एव शाब्दबोधे नानि-
यतहेतुकत्वं तच्चेतरपदार्थसंसर्गज्ञानं वाक्यार्थज्ञानमे-
वेति सामान्याकारेण तत्परत्वग्रहः^(१) हेतुर्न तु विशिष्य,
तच्च स्वपरपदार्थयोः संसर्गानुभवजननं विना अनुप-

‘अत एव’ एतादृशतात्पर्यस्य शाब्दधीप्रयोजकत्वादेव, ‘अनियत-
हेतुकत्वमिति अननुगतहेतुकत्वमित्यर्थः, प्रकरणादेः प्रयोजकत्वे
ज्ञाननुगतहेतुकत्वापत्तिरिति भावः । ननु प्रकृतशाब्दपरत्वरूपतात्प-
र्यग्रहस्यैव शाब्दधीहेतुत्वात् कथमेतादृशप्रतीतिपरत्वधीः शाब्दधी-
हेतुरित्यत आह, ‘तच्चेति, ‘इतरपदार्थेति प्रकृतसंसर्गोत्तरपदार्थ-
विशेष्यक-स्वार्थप्रकारकज्ञानमित्यर्थः, ‘वाक्यार्थज्ञानमेव’ प्रकृतशाब्द-
ज्ञानमेव, ‘सामान्याकारेणेति घटपदमण्डपमाधेयत्वसंसर्गक-कर्मत्व-
विशेष्यकघटप्रकारकप्रतीतिपरमित्यादिरूपेणेत्यर्थः,^(२) ‘तत्परत्वग्रहः’
तादृशप्रतीतिपरत्वग्रहः, ‘न तु विशिष्येति न तु घटवत्कर्मत्वप्रती-
तिपरमित्यादिरूपेण तादृशप्रतीतिपरत्वज्ञानं हेतुरित्यर्थः, अत्र
हेतुमाह, ‘तच्चेति तद्घटवत्कर्मत्वप्रतीतित्वादिना तादृशप्रतीति-
परत्वज्ञानश्चेत्यर्थः, स्वाव्यवहितपूर्वमिति शेषः, ‘स्वपरेति कर्मत्वाद्दौ
घटादिमत्त्वानुभवोत्पत्तिं विनेत्यर्थः । ननु अनुपदेभ्य एव तात्पर्य-

(१) तात्पर्यग्रह इति क० ।

(२) घटपदमाधेयत्वसंसर्गस्य स्वार्थघटप्रकारक-कर्मत्वविशेष्यकप्रतीतिपर-
मित्यादिरूपेणेत्यर्थ इति क० ।

पद्ममिति पदानि सम्भूय जनयन्ति, अत एव^(१) नामार्थे विनिगमना, तदनुपपत्तिरेव लक्षणवीजं तदभावादेव पक्षतिपदे^(२) न स्मृतकलायाम्बयबोध इति सिद्धं शब्दस्य प्रमाणान्तरत्वं । तस्य च निराकाङ्क्षादौ संस-

गहात्पूर्वं कर्मत्वादौ घटादिमत्त्वानुभवः स्यादित्यत आह, 'पदानौ-
ति, 'सम्भूय' तात्पर्यपक्षेण समं मिलित्वैव, तथाचान्योन्याग्रथ इति भावः । इदमुपलक्षणं विशिष्य तत्परत्वग्रहस्य हेतुत्वे शब्दमात्रस्या-
नुवादकतापक्षेत्वेत्यपि बोध्यं । 'अतएवेति एतादृशतात्पर्यग्रहस्य
शब्दधीहेतुत्वादेवेत्यर्थः, न तु प्रकरणादिज्ञानस्य हेतुत्वादिति भावः ।
'विनिगमनेति शक्तिजन्योपस्थित्यादेरितरसकक्षकारणस्या-
विशिष्टत्वेऽपि कदाचिदेकमर्थमादायैवान्वयबोध इत्यर्थः, 'तदनुपपत्ति-
रेवेति, 'अत एवेत्यनुषज्यते, 'एवकारोऽप्यर्थे, तात्पर्यानुपपत्तिरपी-
त्यर्थः, 'लक्षणवीजमिति यष्टीः प्रवेशयेत्यादौ शक्त्वा वाक्यार्थस्म-
रणस्य^(३) शक्यार्थयोग्यतादिज्ञानस्य च सत्त्वेपि लक्ष्यार्थस्यैवान्वयबोध-
इत्यत्र नियामक इत्यर्थः, तदानीं शक्त्वा अन्वयबोधाभावे नियामक-
इति तु फलितार्थः, तथाच न तादृशसिद्धान्तव्याघात इति भावः ।
'तदभावादिति, 'अत एवेत्यनुषज्यते, 'पक्षतिपदे इति प्रयुक्त इति
शेषः, 'स्यतेति अन्योक्तकलांथपदान् स्यतेत्यर्थः, 'शब्दस्य' श्लोक-
वेदसाधारणशब्दस्य, 'प्रमाणान्तरत्वमिति अनुमानादिभिन्नत्वे सत्य-
गृहीतयापिस्वार्थानुभवजनकत्वमित्यर्थः, ।

(१) तत एवेति क०, ख० ।

(२) पक्षतीतिपदे इति क० ।

(३) शक्यार्थस्मरणस्येति क० ।

गैज्ञानाजनकत्वात् आकाङ्क्षादिकं सहकारीति ।

अत्राभिनववैशिष्टिकैकदेशिनः साधवान्तत्पदार्थवत्तत्पदार्थप्रती-
तीच्छयोच्चरितलरूपतात्पर्यस्य घटल-कर्मत्वादिना विशेषतोधीरेव
लोक-वेदसाधारणशब्दधीसामान्यहेतुः, वञ्चना सिद्धतीत्यादौ
वञ्चिकरणकत्वत्सेकप्रतीतेरप्रसिद्धावपि खण्डग्रः प्रसिद्धा वञ्चिक-
रणकत्वत्सेकप्रतीतिपरमिति भ्रमरूपतज्ज्ञानसम्भवात् न तु तद्विशे-
षक-तत्प्रकारकप्रतीतीच्छयोच्चरितलधीः, तत्तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रका-
रिताप्रवेशे^(१) गौरवात्, न वा वेदस्थले चित्तवत्कपिञ्चलपदार्थपर-
मित्यादिक्रमेण सामान्यतस्तन्निश्चयोहेतुः लोके च घटवत्कर्मत्वपर-
मित्यादिक्रमेण विशेषतस्तन्निश्चयोहेतुरिति मौमांसकाभिमतकार्य-
कारणभावभेदः कार्य-कारणभावद्वयकल्पने गौरवात् लोकस्थले
विशेषतस्तद्गतिश्चयहेतुत्वसाधकपूर्वकृत्युक्तेरुक्तक्रमेण वेदस्थलेऽप्यवि-
शेषाच्च । तथाच लोक-वेदसाधारणं शब्दमात्रमेवानुवादकं । न
सैवं वेदस्थानुवादकत्वादप्रामाण्यापत्तिरिति वाच्यं । अगृहीतगान्तु-
भवजनकलरूपप्रामाण्याभावे चतिविरहात् तावतापि यथार्थानुभव-
जनकलरूपप्रामाण्यस्थानपायात् । न च शब्दधीपूर्वं तत्पदार्थं
तत्पदार्थवत्त्वज्ञानाभावात्ताद्गतात्पर्यं दुर्ग्रहमिति वाच्यम् । साध-
वान्ताद्गतात्पर्यधियोहेतुत्वे कृतेऽनायत्या व्यभिचारिणा अव्यभि-
चारिणा वा पक्षधर्मेणापक्षधर्मेण वा येन केनापि सिद्धेन जन्मा-

(१) विशेष्यतादितत्तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रकारितादिप्रवेश इति क० ।

न्तरीयोद्बुद्धसंस्कारेण मनसा वा येन केनापि प्रकारान्तरेण च तत्पदार्थं तत्पदार्थवत्त्वज्ञानस्याप्यवश्यं कल्पनीयत्वान्तद्विरहदशायां शाब्दबोधानुभवस्य चासिद्धत्वात् । अन्यथा तवापि सर्वत्र प्रथमं तद्विशेष्यक-तत्प्रकारकप्रतीतेरज्ञानात्कथन्तद्व्यतितात्पर्यनिर्णय इत्यस्य दुःसमाधेयत्वादिति प्राहुः । तदसत् । तत्तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रकारिताव्यक्तीनां स्वरूपतः संसर्गविधया प्रवेगेन गौरवाभावात् यथोक्ततात्पर्यग्रहणैव हेतुत्वे कर्मत्वविशेष्यक-घटप्रकारकप्रतीतीच्छयोच्चरितं न वेत्यादिसंश्लेषे तादृशप्रतीतीच्छयोच्चरितं नेत्यादिव्यतिरेकनिश्चये वा घटवत्कर्मत्वमित्यादिशाब्दबोधप्रसङ्गाच्च तात्पर्यज्ञानहेतुताया एवाप्ये निराकर्तव्यत्वाच्च शुकादितोतात्पर्यव्यतिरेकनिश्चयेऽपि शाब्दबोधोदयात् । न चैश्वरं तत्र तात्पर्यं फलैकानुमेयतया प्रथमं दुरवधारणात् । अत एवेश्वरविरहनिश्चयेऽपि वेदेऽप्यन्वयबोधः । न च पूर्वाध्यापकतात्पर्यं, तत्र मीमांसानधिष्ठितेनोदीरिते शाब्दबोधापत्तेः । कुतस्तर्हि मीमांसोपयोग इति चेत्, वेदार्थान्वयबोधे . साक्षादेव अन्वय-व्यतिरेकाभ्यान्तथैव कल्पनात् । उक्तञ्च मणिकता न्यायजन्यज्ञानप्रकारणादीनामन्यतममिति समासः^(१) ।

नन्वेतादृशतात्पर्यनिश्चयस्य शाब्दधीहेतुत्वे किमाकाङ्क्ष-योग्यतासन्निधानस्य हेतुत्वेनेत्यत आह, 'तस्येति निरुक्ततात्पर्यनिश्चयस्येत्यर्थः, 'निराकाङ्क्षदौ' आकाङ्क्षभाववत्तया निश्चिते, 'संसर्ग-

(१) शुकादित इत्यादिः समास इत्यन्तः पाठः ख०-ग० पुस्तकद्वये नास्ति ।

इति श्रीमद्गणेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणौ
शब्दाख्यतुरीयखण्डे शब्दाप्रामाण्यवादः ॥

ज्ञानाजनकत्वात्' शब्दबोधजनकत्वात्, 'आकाङ्क्षादिकं' आका-
ङ्क्षादिज्ञानं, 'आदिपदाद्योग्यतासत्तिपरिपहः ।

इति श्रीमधुरानाथतर्कवागीश्वरविरचिते तत्त्वचिन्तामणिरहस्ये
शब्दाख्यतुरीयखण्डरहस्ये शब्दाप्रामाण्यवादरहस्यं ॥

अथाकाङ्क्षा ।

अथ केयमाकाङ्क्षा, न तावदविनाभावः, नीलं

अथाकाङ्क्षारहस्यं ।

प्रसङ्गादाकाङ्क्षां निरूपयितुं पृच्छति, 'अथ केति 'आकाङ्क्षा-
दिकं सहकारीति यदुक्तं तत्र आकाङ्क्षा केत्यर्थः, 'अविनाभाव-
इति तत्पदार्थेन विना यो भावः सत्त्वं तदभाव इत्यर्थः,
तत्पदार्थं तत्पदार्थाभाववद्दृष्टित्वाभावस्तत्पदार्थं तत्पदार्थाकाङ्क्षेति
भावः । अस्ति च अयं घट इत्यादौ इदम्पदार्थं घटपदार्थाभाववद्-
दृष्टित्वाभावः, दृष्टित्वन्तादात्म्यसम्बन्धेन बोध्यं, अन्यथा चैवः पश्चि-
रयोगच्छतीत्यादौ चैत्रादिपदार्थस्याख्यातपदार्थसाकाङ्क्षता^(१) न स्यात्
चैत्रादौ तिष्पदार्थाभाववद्दृष्टित्वाभावाभावात्^(२) तत्पदार्थाभावस्तु
यत्सम्बन्धेन येन रूपेण तत्पदार्थान्वयोभविष्यति तत्सम्बन्धावच्छिन्न-

(१) तिष्पदार्थसाकाङ्क्षतेति ख०, ग० ।

(२) चैत्रादेः कृत्यादिरूपतिष्पदार्थाभाववति भूतलादौ वर्तमानत्वादिति
भावः । ननु तथापि संयोगादिसम्बन्धेन विशिष्टरूपादिना वा कृत्याद्य-
भाववति स्वस्मिन् उक्तसम्बन्धेन चैत्रादेर्दृष्टेस्तद्दोषतादवस्थाप्रमित्यभावो-
ऽपि अन्ययितावच्छेदकसम्बन्धेन तादृशरूपेण च वाच्य इत्याह, तत्पदा-
र्थाभावत्विति ।

सरोजमित्यादावभावात् । विमलं जलं नद्याः कच्छे
महिष इत्यत्र^(१) जलान्वितनद्या अविनाभावात्^(२)
कच्छे साकाङ्क्षतापत्तेः । नापि समभिध्याहृतपदस्मा-

तद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकोवाच्यः, एवञ्च तत्पदार्थं तत्सम्बन्धेन
तद्गुणविशिष्टतत्पदार्थस्यान्वये तत्पदार्थं तत्सम्बन्धावच्छिन्न-तद्गुणवि-
च्छिन्नप्रतियोगिताकतत्पदार्थाभाववदन्यत्वमाकाङ्क्षेति फलितार्थः,
आकाङ्क्षाया अर्थधर्मलाभिप्रायेण्येदन्तेन शब्दाभिधेयेऽपि न सति-
रिति मन्तव्यं । ननु तत्पदार्थतावच्छेदकावच्छेदेन तत्पदार्थं तत्प-
दार्थाभाववदन्यत्वं विवक्षितं यत्किञ्चित्तत्पदार्थं तत्पदार्थाभाववद-
न्यत्वं वा, आद्ये आह, 'नीलमिति, सरोजत्वावच्छेदेन नीलान्यत्व-
वदन्यत्वाभावादिति भावः । नीलं सरोजमित्यादौ आदिपदात्^(३)
नीलोघटः पीतो घट इत्यादेः सङ्ग्रहः, द्वितीये आह, 'विमल-
मिति, 'नद्या इति षष्ठ्यर्थनदीसम्बन्धेत्यर्थः, षष्ठ्यर्थसम्बन्धेन नदी-
जलयोरेव साक्षादन्वय इति सम्प्रदायमते यथाश्रुतमेव साधु । 'अवि-
नाभावात्' कच्छविशेषेऽविनाभावात्, 'साकाङ्क्षतेति नदीपदोत्तर-
षष्ठीपदार्थसाकाङ्क्षतेत्यर्थः, सम्प्रदायमते षष्ठ्यर्थसम्बन्धेन नदीपदार्थ-
साकाङ्क्षतेत्यर्थः, इदमुपलक्षणं घटः कर्मत्वमित्यादावतिप्रसङ्गः^(४) ।

(१) महिषश्चरतीत्यत्रेति ख० ।

(२) अविनाभूतत्वादिति ख०, ग० ।

(३) आदिनेति ख०, ग० ।

(४) कर्मत्वादौ आधेयतासम्बन्धेन घटादिमत्त्वादिति भावः ।

प्रमेयमभिधेयमित्यादावप्रसङ्गश्च अन्वयितावच्छेदकतादात्म्यसम्बन्धे-
नाभिधेयत्वावच्छिन्नाभावस्याप्रसिद्धेः, एवं विसम्मादिनि बोधकवाक्ये-
ऽव्याप्तिः, (१) योग्यतायाः श्रयक् प्रयोजकत्वानुपपत्तिश्चेत्यपि बोध्यं ।
'समभिव्याहतेति समभिव्याहृतपदस्मारितपदार्थं जिज्ञासा समभि-
व्याहृतपदस्मारितपदार्थजिज्ञासा इति सप्तमीतत्पुरुषः, 'समभि-
व्याहृतेत्यस्य प्रकृत्यर्थः, 'पदार्थत्यस्य च प्रकृतपदस्मारितेत्यर्थः,
तथाच प्रकृतपदसमभिव्याहृतपदस्मारिते प्रकृतपदस्मारितस्य जिज्ञा-
साकाङ्क्षेत्यर्थः, प्रकृतपदसमभिव्याहृततत्पदस्मारिते यत्र येन सम्बन्धेन
प्रकृतपदस्मारितस्य अस्यान्वयबोधः तत्पदस्मारिते तत्र तेन सम्बन्धेन
तत्पदस्मारितस्य तस्य शाब्दबोधेच्छा तत्पदे तत्पदाकाङ्क्षेति (२) तु
फलितार्थः, उदासीनपदस्मारितपदार्थजिज्ञासायामतिव्याप्तिवार-
णाय 'समभिव्याहृतेति, तच्च सम्भूयैकार्थप्रतिपादकतात्पर्यकत्वं न

(१) वङ्गिना सिद्धतौत्ययोग्यवाक्ये इत्यर्थः, अव्याप्तिरिति तथाचोक्तस्यैव वङ्गा-
दिकरखकत्वाभाववति सेकादौ तादात्म्येन सेकादेर्दृष्टेरिति भावः ।
ननुक्तस्यैव लक्ष्यतैव नाद्रियते अन्वयानुभावकत्वन्तु तस्य साकाङ्क्षत्वम्-
भादेवेति चेत् तस्य निराकाङ्क्षत्वावधारः स्यात्, स्यादेवेति चेत्
अन्वयबोधयोग्यतायाः प्रयोजकत्वविकोपप्रसङ्गः सर्वत्रैवायोग्यस्यैव
निराकाङ्क्षतयैवान्वयानुभावकत्वस्य सम्भवे योग्यत्वाभावस्य तत्प्रयोज-
कत्वकल्पनागौचित्यादित्याशयेनाह, योग्यताया इति ।

(२) तथाच प्रकृतपदस्मारिते प्रकृतपदस्मारितस्य जिज्ञासाकाङ्क्षेत्यर्थः, तत्-
सम्बन्धेन तत्पदस्मारिते तत्र तत्पदस्मारितस्य तस्यान्वयबोधे तत्सम्ब-
न्धेन तत्पदस्मारितस्य तस्य शाब्दबोधेच्छा तत्पदे तत्पदाकाङ्क्षेति तु
फलितार्थ इति ख०, ग० ।

रितपदार्थजिज्ञासा, अजिज्ञासोरपि वाक्यार्थबोधात्
विश्वजिता यजेत द्वारं इत्यत्रापदार्थयोरप्यधिकारि-
योऽध्याहृतस्य पिधानस्य चाकाङ्क्षितत्वाच्च, तत्र शब्द-

त्वेकातुसम्भानविषयत्वं विमलञ्जलमित्यादावतिप्रसङ्गात्^(१) । न च
तत्पदस्मारितेतिव्यर्थं तत्र तस्यान्वये तत्र तस्य शब्दबोधेच्छा आका-
ङ्क्षेत्यस्यैव सम्यक्त्वादिति वाच्यं । प्रकारान्तरेणोपस्थिते^(२) घटादौ
प्रकारान्तरोपस्थितस्य नीलादेः शब्देच्छायामपि नीलोघट इत्या-
दिवाक्यात् घटादौ नीलाद्यन्वयबोधापत्तेराकाङ्क्षामत्वात् । न च
तत्राकाङ्क्षामत्वेऽपि पदजन्यपदार्थोपस्थितेः कारणान्तरस्य विरहा-
न्वयबोध इति वाच्यं । एतादृशाकाङ्क्षावादिना^(३) पदजन्यपदा-
र्थोपस्थितेः पृथकारणत्वानभ्युपगमात् । स्मारितत्वञ्च दृष्ट्या स्मारि-
तत्वं बोध्यं तेन कार्यत्व-कारणत्वादिसम्बन्धेन घटादिपदस्मारिताका-
शादिजिज्ञासा^(४) नाकाङ्क्षेति भावः । 'अजिज्ञासोरपीति शब्देच्छा-
शून्यस्यापीत्यर्थः, नीमांसकमतेन दूषणमाह, 'विश्वजितेति, 'अप-
दार्थयोरपीति पदास्मारितयोरपीत्यर्थः, 'अधिकारिण इति स्वर्ग-
कामस्य कर्तुरित्यर्थः, 'अध्याहृतस्येत्यादिः, 'अकाङ्क्षितत्वाच्च' विध्यर्थ-

(१) उदासीनेत्यादिः प्रसङ्गादित्यन्तः पाठः ख० ग० पुस्तकद्वये नास्ति ।

(२) उभयत्र प्रकारान्तरेणेत्यस्य चाक्षुषादितः संस्कारवशेनेत्यर्थः ।

(३) एतादृशाकाङ्क्षावादिनय इति ख०, ग० ।

(४) एकसम्बन्धिज्ञानस्यापरसम्बन्धिस्मारकतया आकाशादिजन्यघटादिप-
दप्रयोज्यस्मृतिविषयत्वमाकाशादेरिति भावः ।

कल्पनपक्षेऽपि घटः कर्मत्वमानयनं कृतिरित्यत्र जिज्ञासितस्यानयनादेराकाङ्क्षितत्वापत्तेः । अथ जिज्ञासायोग्यता^(१) सा, जिज्ञासा च विशेषाज्ञाने भवति,

द्वितीयार्थसाकाङ्क्षत्वाच्च, उक्तजिज्ञासाया आकाङ्क्षाले तु तत्र स्यात् अथाहृतस्वर्गकामादेः पदस्मारितत्वाभावेन तच्चिज्ञासाया-आकाङ्क्षालाभावादिति भावः । स्वमतेन दूषणमाह, 'तत्रेति स्वर्गकामादिशब्दाध्याहारपक्षेऽपीत्यर्थः, 'जिज्ञासितस्येति आधाराधेयभावसंसर्गक^(२)कर्मत्वादिपदस्मारितकर्मत्वादिप्रकारकशब्देच्छाविषयस्य आनयनादिपदस्मारितस्यानयनादेरित्यर्थः, 'आकाङ्क्षितत्वापत्तेः' आधाराधेयभावसम्बन्धेन^(३) कर्मत्वपदस्मारितकर्मत्वसाकाङ्क्षत्वापत्तेः । अत्र यत्पदोपस्थापिते यत्पदोपस्थितिप्रयुक्ता यत्पदोपस्थापितान्वयजिज्ञासा तथोराकाङ्क्षा इति लक्षणे नायन्दोषः । यद्यपि घट इत्युक्ते कर्मत्वन्न वेति जिज्ञासानुदयस्तथापि जिज्ञासासामान्यमभिप्रेत्येदं, विशेषजिज्ञासामादाय 'अथ ज्ञाय-तदितरेत्यादिलक्षणं वक्ष्यति इति ध्येयं^(४) । आचार्यीयं लक्षणमाह, 'जिज्ञासेति शब्दबोधेच्छा योग्यतेत्यर्थः, 'सा' आकाङ्क्षा । ननु योग्यतैव किमित्यत-आह, 'जिज्ञासा चेति, 'सः' हेतौ, यस्मादित्यर्थः, 'विशेषाज्ञाने' विशेषाज्ञान एव, शब्दबोधेऽनुत्पन्न एवेति यावत्, अन्यथा सिद्धे इच्छाविरहादिति भावः । 'भवतीति, अतइति शेषः, यत्सत्त्वे यत्स-

(१) जिज्ञासां प्रति योग्यतेति ख० । (२) निरूपकत्वादिसंसर्गकेति ख०, ग० ।

(३) निरूपकतासम्बन्धेनेति ख०, ग० ।

(४) अथेत्यादिर्ध्येयमित्यन्तः पाठः ख० ग० पुस्तकद्वये नास्ति ।

योग्यता च श्रोतरि तदुच्चारणजन्यसंसर्गावगम-

भाष्यते तस्यैव तद्योग्यतात्वं । न च शाब्दबोधे उत्पन्ने कदापि शाब्देऽप्येति, तदभाव एव योग्यतेति भावः । 'श्रोतरौति, घटः कर्मत्वमित्यादावतिव्याप्तेर्वारणाय 'जन्येति, 'तदुच्चारणं' तदाक्यज्ञानं, अतो न मौनिष्ठोकाव्याप्तिः । तथाच श्रोत्रनिष्ठतदाक्यज्ञानजन्यता-दृग्शाब्दबोधप्रागभावस्तदाक्यज्ञानेन तादृग्शाब्दबोधे जननीये आकाङ्क्षेत्यर्थः, एकस्य पुरुषस्य तादृग्शाब्दबोधप्रागभावस्य सत्त्वेऽपि अन्यपुरुषस्य तादृग्शाब्दबोधानुत्पादात् सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या आकाङ्क्षया हेतुललाभाच्च श्रोत्रनिष्ठेति प्रागभावविशेषणं, न तु लक्षणात्मगतं, घटः कर्मत्वमित्यादौ घटवत्कर्मत्वमित्यादिभेदान्वय-बुद्धभावसम्पत्तये तदाक्यज्ञानजन्येति । इत्यस्य^(१) तच्च तदाक्यज्ञान-जन्यतादृग्शाब्दबोधप्रसिद्ध्या तत्प्रागभावाभावाच्च तादृग्शाब्दबोध-इत्यभिमानः । तदिति वाक्यज्ञानविशेषणं न तु वाक्यविशेषणं प्रयोजनञ्चानुपपन्नं स्फुटीभविव्यति, घटः कर्मत्वमित्यादौ तादात्म्य-संसर्गकघटकर्मत्वान्वयबोधप्रागभावमादाय घटवत्कर्मत्वमित्यादि-

(१) ननु घटः कर्मत्वमित्यादौ प्रागभावप्रतियोगिनि ज्ञाने तदाक्यज्ञानजन्यत्वविशेषणदानेऽपि न कथं भेदेनान्वयबोधः तदाक्यज्ञानस्य पदार्थोपस्थित्यादिरूपसामग्र्योसहितत्वात् तादृग्प्रागभावाभावस्य च भेदेन तादृग्शाब्दबोधानुत्पादमात्रनिर्वाह्यत्वादित्याशङ्क्यां तदाक्यज्ञानस्य तादृग्शाब्दबोधजनकत्वाभावमुक्त्वा निरस्यति, इत्युच्येत्यादिना, तथाच तदाक्यज्ञानं भेदान्वयबोधं न जनयतीति भावः ।

प्रागभावः, विमलं जलं नद्याः कच्छे महिष इत्यत्र^(१)
तात्पर्यवशात् कदाचित् नद्याः कच्छे संसर्गावगमात्

भेदान्वयबोधे साक्षाद्गतवारणाय तादृशेति,^(२) खण्डवाक्यार्थबो-
धानन्तरं खण्डवाक्यार्थघटितमहावाक्यार्थबाधोत्पादान् नीलोघट-
इत्यादौ वक्तुः क्रमिकशब्दबोधदयेच्छायां धारावाहिकशब्दबोध-
दयोत्पादाच्च सामान्याभावत्वमपहाय प्रागभावत्वेनोपादनं । न च
ज्ञानस्याप्यवृत्तितया तादृशशब्दबुद्धिसत्त्वेऽपि तादृशशब्दबुद्धि-
सामान्याभावसत्त्वात् खण्डवाक्यार्थबोधाद्यनन्तरं महावाक्यार्थबोधा-
द्यनुपपत्तिरिति वाच्यं । तथासति तादृशेच्छां विनापि धारावा-
हिकशब्दबोधापत्तेरिति भावः । नन्वेवमपि नदी-जलान्वयबुद्धि-
मात्रतात्पर्यके अहेविमलं जलं नद्याः कच्छे महिषश्चरतीत्यत्र
नदी-जलयोरन्वयबोधानन्तरं नदी-कच्छयोः कथञ्चान्वयबोधः तदा-
क्यस्यैव ज्ञानेन नदी-कच्छयोरन्वयबोधे तात्पर्यग्रहद्वारां नदी-
कच्छयोरप्यन्वयबोधजननात्तदाक्यज्ञानजन्यतादृशान्वयबुद्धिप्रागभाव-
सत्त्वात् । न च तात्पर्यज्ञानाभावात् तदानीं तादृशान्वयबोध इति
वाच्यं । तदानीमाकाङ्क्षाभावान्त्वान्वयबोध इति सकलप्राचीनप्रवा-
दविरोधापत्तेरित्यत्र आह, 'विमलमिति, 'तात्पर्यवशात्' तात्पर्य-

(१) महिषश्चरतीत्यत्रेति क० ।

(२) तथाच तादृशप्रागभावस्य साक्षाद्गतवादिनये उक्तवाक्यात् भेदान्व-
यबोध एव नास्तीत्यभिमानः, अन्यथा तादृशपदस्योपादानेऽपि उक्त-
खण्डे साक्षाद्गतापत्तिः तदाक्योपगतज्ञानजन्यभेदान्वयबोधप्रागभावस-
त्त्वादिति भावः ।

तत्प्रागभावसत्त्वेऽपि श्रोतरि तदुच्चारणेन तात्पर्यवशात्
जलान्वितनद्याः कच्छे संसर्गावगमोनेति न तत्प्राग-
भावः, घटः कर्मत्वमानयनमित्यत्रापि तथेति चेत् ।
न । निराकाङ्क्षे तदुच्चारणजन्यसंसर्गावगमप्रागभावस्य
सिद्धिसिद्धिपराहतत्वात् । किञ्च यत्रैकोविमलं जलमि-

ज्ञानवशात्, 'तत्प्रागभावेति तदाक्यज्ञानजन्यनदी-कच्छाम्बयबोध-
प्रागभावसत्त्वेऽपीत्यर्थः, 'तदुच्चारणेनेति तदाक्यविषयकयज्ञानव्यक्ता
नदी-जलयोरन्वयबोधो जनितस्तज्ज्ञानव्यक्तेत्यर्थः, अस्य च 'संसर्गा-
वगमोनेत्यनेनाश्वयः, 'तात्पर्यवशादिति तात्पर्यवशात् जलान्विताया-
नद्या इत्यर्थः, 'संसर्गावगमोनेति अश्वयबोधो न जन्यत इत्यर्थः, 'न
तत्प्रागभाव इति न तदाक्यविषयकतज्ज्ञानव्यक्तिजन्यनदी-कच्छा-
म्बयबुद्धिप्रागभाव इत्यर्थः, तथाच तदिति वाक्यज्ञानविशेषणं न तु
वाक्यविशेषणमिति भावः । इदमुपलक्षणं तदित्यस्य वाक्यविशेषणत्वे
नीलोघट इत्यादौ वक्तुः क्रमिकशब्दबोधद्वयेच्छां विनापि नीलो-
घटः नीलोघट इत्यादिधारावाहिकशब्दबोधापत्तेः तदाक्यस्यैव
स्मरणेनान्यदा नीलोघट इति शब्दबुद्धेर्जननीयत्वात्नीलोघट इति
शब्दबुद्धिदशायामपि तादृशशब्दबोधप्रागभावसत्त्वादित्यपि बोध्यं ।
'तथेति तदुच्चारणजन्यघटवत्कर्मत्वमिति भेदाश्वयबुद्धिप्रागभावे-
नेत्यर्थः । 'निराकाङ्क्ष इति घटः कर्मत्वमित्यादावित्यर्थः, 'तदुच्चारण-
जन्येति तज्ज्ञानजन्येत्यर्थः, 'संसर्गावगमेति घटवत्कर्मत्वमित्यादि-
भेदाश्वयबुद्धिप्रागभावस्येत्यर्थः, 'सिद्धिसिद्धिपराहतत्वादिति तादृश-

त्यश्रत्वेव तात्पर्यभ्रमेण वा नद्याः कच्छान्वयपरत्वम-
वेति, अपरः समस्तमेव श्रुत्वा नद्या जलान्वयपरत्व-
मवधारयति, तत्रोभयोरपि तदुच्चारणजन्यसंसर्गाव-
गमात् नद्या इत्युभयसाक्षात्^(१) स्यात् ।

प्रागभावस्य सिद्धाधिक्रियां घटः कर्मत्वमित्यादि वाक्यं घटवत्कर्म-
त्वमित्यादिभेदान्वयबोधे निराकाङ्गमिति व्यवहारविक्षोभप्रसङ्गादि-
त्यर्थः, स्वज्ञानजन्यतादृशान्वयबुद्धिप्रागभावकाक्षीगताभावस्य भव-
क्षये तादृशव्यवहारविषयत्वात्, स्वपदं घटः कर्मत्वमित्याद्यानुपूर्वी-
विशेषविशिष्टवाक्यपरमिति भावः । ननु तादृशप्रागभावकाक्षीनं
यद्यत्तद्विज्ञानमेव तादृशव्यवहारविषय इति नायन्दोष इत्यरुचे-
राह, 'किञ्चेति, 'यचेति, नदी-जलान्वयबोधतात्पर्येण विमलं जलं
नद्याः कच्छे महिषसरतीति प्रयुक्ते इति शेषः, 'एकः' पुरुषः,
'जलमितीति विमलं जलं इत्येकदेशमश्रुत्वैवेत्यर्थः, 'तात्पर्यभ्रमेण
वेति तात्पर्यस्य भ्रमोयस्यादिति व्युत्पत्त्या तात्पर्यव्याप्यस्य प्रकर-
णादेर्भ्रमेण वेत्यर्थः, यथाश्रुते नद्याः कच्छान्वयपरत्वावगमस्यैव
तात्पर्यभ्रमतया तत्रास्य हेतुत्वासङ्गतेः, 'नद्या इति नदी-कच्छा-
न्वयबोधे तात्पर्यमवैतीत्यर्थः, 'अपरः' पुरुषः, 'नद्या इति नदी-
जलान्वयबोधे तात्पर्यमवधारयतीत्यर्थः, 'उभयोरपीति, जले कच्छे
चेत्यर्थः, 'संसर्गावगमादिति, नद्या अन्वयबोधादित्यर्थः, 'उभयसाका-
ङ्गमिति, युगपन्नदीजलान्वयबोध-नदीकच्छान्वयबुद्ध्युभयसाक्षात्ता-

(१) उभयाकाङ्गमिति क०, ख० ।

अपि च प्रागभावाभावस्य कारणान्तराभावव्याप्त-

व्यवहारविषयः स्यादित्यर्थः, नद्या इति वाक्यमिदानीं नदीकक्षा-
न्वयबुद्धिसाकाङ्क्षं नदीजलान्वयबुद्धिसाकाङ्क्षेति व्यवहारः स्यादिति
समुदितार्थः, युगपत् खलजन्यनदीकक्षान्वयबोधप्रागभावविशिष्टज्ञान-
खलजन्यनदीजलान्वयबुद्धिप्रागभावविशिष्टज्ञानयोरुभयोरेव विषयता-
सम्बन्धेन सत्त्वात् विषयतासम्बन्धेन तथाभूतज्ञानस्यैव भवन्नथे तादृश-
व्यवहारविषयत्वात् स्वपदद्वयं ज्ञानपरं, वैशिष्ट्यस्यैककालवृत्तित्वं । न
च युगपत् तथा व्यवहारे दृष्टापत्तिरिति वाच्यं । यस्मिन्नन्वयबोधे
तात्पर्यं नास्ति तत्र निराकाङ्क्षत्वव्यवहारस्यैव सर्वसिद्धत्वात्^(१) इति
भावः । ननु व्यवहारोपयोग्याकाङ्क्षासत्त्वे वस्तुतात्पर्यविषयत्वेना-
न्वयबोधो विशेषणीयः । न चेवं यत्र यत्र तात्पर्यभ्रमाच्छब्दबोध-
साधैव निराकाङ्क्षत्वव्यवहारापत्तिरिति वाच्यं । तत्र निराकाङ्क्षत्व-
व्यवहारस्य सकलप्राचीनसम्मतत्वादित्यद्वेराह, 'अपि चेति ।

केचित्तु 'उभयसाकाङ्क्षं स्यादित्यस्य नदीकक्षान्वयबुद्धिसाकाङ्क्षं
नदीजलान्वयबुद्धिसाकाङ्क्षञ्च स्यादिति यथाश्रुत एवार्थः । न चेष्टा-
पत्तिरुभयसाकाङ्क्षाविरहे उभयान्वयबोधस्यैवानुपपत्तेरिति वाच्यं ।
यस्मिन्नन्वयबोधे तात्पर्यं नास्ति तत्राकाङ्क्षाभ्रमजन्यताया एव सर्व-
सिद्धत्वादिति भावः । ननु तदुच्चारणजन्यवस्तुतात्पर्यविषयतादृशा-
न्वयबुद्धिप्रागभावसदुच्चारणजन्यतादृशान्वयबोधे आकाङ्क्षेति विवच-
णीयं, तथाच तात्पर्यांग्रे भ्रमादेव तत्राकाङ्क्षाभ्रम इत्यद्वेराह,

(१) सर्वसम्मतत्वादिति ख० ।

त्वात् तत एव कार्य्याभाव इति किमाकाङ्क्षया । एवञ्च

‘अपि चेति, इत्याहुः । तदसन् एतादृशाकाङ्क्षयाः शब्दधीहेतुत्वे प्रकृते नदीकच्छान्वयबुद्धेरनुपपत्तेः तत्र तात्पर्यविरहात् । न चेयं स्वरूपसती न हेतुः किन्तु ज्ञातेति तात्पर्याग्ने भ्रमात्मकतज्ज्ञानासदीकच्छान्वयधीरिति^(१) वाच्यं । अस्याः स्वरूपहेतुत्व एव ‘अपि चेत्यादिदूषणसङ्गतेरिति दिक् । ‘प्रागभावाभावश्चेति^(२) विमलं जलमित्यादौ नदीजान्वयबोधोत्तरं नदीकच्छान्वयबोधानुपपत्तिस्थले तदुच्चारणजन्यनदीकच्छान्वयबुद्धिप्रागभावाभावस्येत्यर्थः, ‘कारणान्तराभावेति ओदनिष्ठनदीकच्छान्वयबोधतात्पर्यज्ञानात्मककारणान्तराभावव्याप्यतयेत्यर्थः । मध्ये तात्पर्यभ्रमे जाते नदीजलान्वयबोधान्तरमपि नदीकच्छान्वयबोधस्य सर्वसम्मतत्वादिति भावः । ‘कार्याभाव इति नदीकच्छान्वयबोधाभाव इत्यर्थः,^(३) ‘किमाकाङ्क्षयेति किं तदुच्चारणजन्यतादृशान्वयबुद्धिप्रागभावस्वरूपाया आकाङ्क्षयासाद्रूप्येण हेतुतयेत्यर्थः । प्रमाणान्तरासत्त्वे प्राचीनप्रवादान्यथानुपपत्तिमात्रस्य कारणत्वासाधकत्वादिति भावः^(४) ।

(१) नदीकच्छान्वयबोधः स्यादिति क० ।

(२) ननु नदीजलान्वयबुद्धोत्तरं नदीकच्छान्वयबोधानुपपत्तिवारणायाकाङ्क्षायाहेतुत्वं वक्तव्यं तदेव न इत्याशयेनाह, ‘प्रागभावेत्यादि ।

(३) तथाच तदुच्चारणजन्यतादृशशब्दधीप्रागभावविरहो न तादृशकार्यानुत्पादप्रयोजक इति न तस्य कारणत्वमिति भावः ।

(४) कारणत्वासाधकत्वादित्यर्थ इति ख०, ग० ।

योग्यतासत्ता अपि न हेतू अयोग्ये अनासन्ने च तदु-
च्चारणजन्यसंसर्गज्ञानाभावेन तत्प्रागभावाभावात्^(१) ।
न चैवं बाधाभावस्यानुमित्यादावपि हेतुत्वं, प्रागभावा-

यथाश्रुतन्तु^(२) न सङ्गच्छते उत्पन्नपुनरुत्पादस्थले प्रागभावेतरसकल-
कारणसत्तेऽपि प्रागभावविरहेण व्यभिचारात्^(३) अन्यथा प्रागभावस्य
हेतुतेव न सिद्धेदिति ध्येयं । ननु नदीजलान्वयबोधतात्पर्येण अहो
विमलं जलमित्यादौ नदी-जलयोरन्वयबोधानन्तरं नदी-कक्षा-
न्वयबोधवारणाय नोक्ताकाङ्क्षाहेतुरपि तु घटः कर्षलमित्यादौ
घटवत्कर्षलमित्यादिभेदान्वयबोधस्य घटमानयेत्यादौ वक्तुः शब्द-
बोधद्वयेष्वां विनापि धारावाहिकशब्दबोधस्य च वारणाय सा
हेतुसत्तेव कारणान्तराभावस्य वक्तुमशक्यत्वादतो दोषान्तरमाह,
'एवञ्चेति,^(४) 'न हेतू', स्यातामिति शेषः, 'अयोग्ये अनासन्ने चेति
घटः कर्षलमित्यादाविवेति शेषः, 'तत्प्रागभावाभावात्' तदुच्चा-
रणजन्यसंसर्गवगमप्रागभावस्यैवाभावात्, शब्दबोधाभावोपपत्तेरिति
शेषः । ननु अनुमित्यादिस्थले साधवतो विशिष्टबुद्धिसामान्यं
प्रत्येव तदभावनिश्चयाभावस्य हेतुलक्षणशब्दबोधेऽपि बाधा-

(१) तत्प्रागभावाभावसत्त्वादिति क० ।

(२) प्रागभावत्वेन प्रागभावकारणताखण्डननिवृत्त्यर्थः ।

(३) कारणसत्ते कार्यानुत्पादादित्यर्थः ।

(४) जलान्वयबोधाय हेतुत्वे चेत्यर्थः ।

भावेनैव कार्याभावात् प्रागभावस्य च कार्यमाच-

भावरूपयोग्यताया हेतुत्वमित्यत आह, 'न चैवमिति, 'एवं'
 प्रागभावस्य प्रागभावत्व-तत्तत्प्रागभावत्वातिरिक्तरूपेणापि हेतुत्वे,
 'हेतुत्वमिति, सम्भवतीति शेषः । 'प्रागभावाभावेनैवेति तत्तत्परा-
 मर्गजन्यानुमितिप्रागभावाभावेनैवेत्यर्थः, 'कार्याभावात्' कार्या-
 भावसम्भवात्, तदुच्चारणजन्यतादृशशब्दबुद्धौ तदुच्चारणजन्यतादृश-
 शब्दधीप्रागभावस्य हेतुत्ववत्तत्परामर्गजन्यानुमितौ तत्तत्परा-
 मर्गजन्यानुमितिप्रागभावो हेतुरिति सुवचलात् । भवन्मते अगन्त-
 कार्य-कारणभावस्य दोषत्वे उक्ताकाङ्क्षाया अपि शब्दधीहेतुत्वा-
 मिद्वेरिति भावः । मनु उक्ताकाङ्क्षाया हेतुत्वेऽपि बाधाभावरूप-
 योग्यतायाः शब्दधीहेतुत्वमावश्यकं अन्यथा यत्र प्रथमयोग्यता-
 निश्चयात्मकवाक्यज्ञानं ततः तात्पर्यादिज्ञानात्मकपदार्थस्थितिः त-
 तोऽयोग्यतानिश्चयनाश्रयः ततोऽन्वयबोधस्तत्रायोग्यतानिश्चयनाश्रयणे-
 ऽन्वयबोधापत्तेः तदुच्चारणचतुर्थचरणे पदार्थोपस्थितिद्वारा शब्दधी-
 जनमात्तदुच्चारणजन्यशब्दधीप्रागभावस्य सत्त्वात्, एवं पदजन्यपदा-
 र्थोपस्थितिरूपसत्तिरपि हेतुरावश्यकौ इतरथा तादृशासत्यव्यव-
 हितपूर्वोत्पन्नतात्पर्यादिविषयकोच्चारणव्यक्तिसत्तादृशासत्युत्पत्तिचरणे
 शब्दबोधापत्तेस्तत एव उच्चारणात् द्वितीयचरणे शब्दबोधोत्पादेन
 तदुच्चारणजन्यशब्दधीप्रागभावस्य सत्त्वात्, एवमनुमित्यादावपि
 बाधाभावस्य हेतुत्वमावश्यकम् अन्यथा बाधाव्यवहितोत्तरोत्पन्न-
 परामर्गादिव्यक्तितो द्वितीयचरणेऽनुमित्यापत्तेः बाधनाश्रये तत एव

हेतुत्वात् । शब्दे नासाधारण्यं उत्थितोत्याप्याकाङ्क्षयो-

परामर्शद्वितीयक्षणे^(१) अनुमित्युत्पत्तेस्तत्पराग्रंजन्यानुमितिप्रागभाव-
सत्त्वादित्यश्चेराह, 'प्रागभावस्येति, तदुच्चारणजन्यशब्दधीप्रागभाव-
स्येत्यर्थः, प्रागभावत्वेनेति शेषः । यत्र तादात्म्यसम्बन्धेन कार्ये तत्र
प्रतियोगितासम्बन्धेन प्रागभाव इति तादात्म्य-प्रतियोगित्वघटित-
सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या प्रागभावत्वेन कार्यत्वेन कार्य-कारण-
भावादिति भावः । 'शब्दे नासाधारण्यमिति आकाङ्क्षाया न शब्द-
जन्यज्ञाननिरूपितकारणतामात्रवत्त्वमित्यर्थः, प्रागभावत्वरूपेणान्य-
त्रापि हेतुत्वादिति भावः । न चेष्टापत्तिः, आकाङ्क्षा शब्द-
बुद्ध्यावसाधारणकारणमिति सकलप्रामाणिकप्रवादविरोधापत्तेरिति
इदं । ननु शब्दबुद्धिनिरूपितकारणतामात्रवत्त्वं न प्रामाणिक-
प्रवादार्थः किन्तु शब्दबुद्धिमात्रनिरूपितकारणतावत्त्वं तच्च प्रागभा-
वत्वेनान्यत्र हेतुत्वेऽपि निरुक्तप्रागभावत्वेन कारणतामादाय सम्भव-
तीत्यत आह, 'उत्थितेति सम्बन्धिकपदनिरूपिताकाङ्क्षा उत्थि-
ताकाङ्क्षा, तादृशपदानिरूपिताकाङ्क्षा उत्थाप्याकाङ्क्षा, 'उत्कर्षेति
उत्थितोत्याप्यव्यवहारनियामकौ उत्कर्षापकर्षौ न स्यातामित्यर्थः,
यथासङ्घेन बोधं, 'तदभावादिति उत्कर्षादेरसम्भवादित्यर्थः, उत्कर्-
षादेर्जातित्वादिति भावः । इदमप्युक्तं सम्बन्धिकपदार्थतात्पर्यक-
पदज्ञानघटितत्वाघटितत्वाभ्यामेवोत्थितोत्याप्यव्यवहारोपपत्तेरतिरि-
क्तोत्कर्षादिजातौ मानाभावादित्यथा सिद्धान्तसचक्षेऽप्यगतेः ।

(१) तत्परामर्शात् द्वितीयक्षणे इति ग० ।

रत्कर्षापक्षौ न स्यातां प्रागभावे तदभावात् ।

नव्यास्तु तदुच्चारणजन्यतादृशशब्दधौप्रागभावस्याकाङ्क्षाले घटः कर्मत्वमित्यादौ घटवत्कर्मत्वमित्यादिभेदान्वयबोधापत्तिर्दुर्वारा तदुच्चारणजन्यतादृशशब्दधौप्रागभावस्याप्रसिद्ध्या तदभावेन तत्र तादृशशब्दबुद्ध्याभावस्य वक्तुमशक्यत्वात् घटमानयेत्याद्युच्चारणान्तरजन्यतादृशशब्दधौप्रागभावस्य च तत्रापि सत्त्वात्^(१) कार्यभावस्य कारणाभावाधीनत्वात् । अथ घटवत्कर्मत्वमित्यादिभेदान्वयबोधं प्रति घटमित्याद्यानुपूर्वीविशेषस्य हेतुत्वात् तदभावादेव तत्र तादृशशब्दबोधाभावः । न चैवमानुपूर्वीविशेष एवाकाङ्क्षास्तु किं निरुक्तप्रागभावरूपाकाङ्क्षयास्तत्त्वेन हेतुतथेति वाच्यं । घटमानयेत्यादौ विनापि वक्तुः शब्दबोधदयेच्छामेकेनैवोच्चारणेन धारावाहिकद्विजादिशब्दबोधवारणाय तेन रूपेण हेतुत्वाभ्युपगमादिति चेत्, न, तदवारणाय प्राथमिकशब्दबोधव्यक्तिं प्रति तत्प्रागभावव्यक्तेस्तत्प्रागभावत्वेन हेतुत्वस्यैवोचितत्वात् तदुच्चारणजन्यशब्दबुद्ध्यान्तरस्याप्रसिद्धतया प्राथमिकतद्वाक्तिप्रागभावाभावेनैव द्वितीयादिचण्ये तदुच्चारणजन्यतादृशशब्दबुद्ध्यापत्तिवारणसम्भवात् एकेनोच्चारणेन शब्दबुद्धिद्वयाजनात् कार्य्य कारणभाववाञ्छस्य तुल्यत्वात् कारणतावच्छेदक-कार्य्यतावच्छेदकयोगैरवस्य पुनस्तवाधिकत्वात् । तादृशशब्दबुद्धिसामान्यापादनञ्च तत्रापि दुर्वारं तदुच्चारणान्तरजन्यता-

(१) तथाच तादृशशब्दधौप्रागभावामावोऽपि नात्र कार्य्यभावप्रयोजक-इति भावः ।

दृग्ग्राब्दधीप्रागभावस्य सत्त्वेन विशेषसामग्रीविरहस्य वक्तुमशक्यत्वात्
 तत्तदुच्चारणाभावेन विशेषसामग्रीविरहस्य ममापि सुवचत्वात् ।
 अथ यच्च ग्राब्दद्वयेच्चावगात् एकोच्चारणादेव क्रमेण ग्राब्दबुद्धि-
 दयं तच्च चतुर्थादिक्षणे तदुच्चारणजन्यतादृग्ग्राब्दबुद्धिन्तरस्य वार-
 णाय तदुच्चारणजन्यतादृग्ग्राब्दबुद्धिप्रागभावस्य तदुच्चारणजन्यता-
 दृग्ग्राब्दधीहेतुत्वमावश्यकं । न च तच्चाप्युत्पन्नव्यक्तिद्वयप्रागभावयो-
 र्विरहेष्वेव तदुच्चारणजन्यतादृग्ग्राब्दबुद्धिसम्भवः^(१) तदुच्चारणजन्यता-
 दृग्ग्राब्दबुद्धिन्तरस्याप्रसिद्धत्वादिति वाच्यं । उत्पन्नव्यक्तिद्वयप्रागभा-
 वयोस्तत्तद्भक्तित्वावच्छिन्नकारणतया^(२) तेन तस्यान्यथासिद्धसम्भवात्
 तत्तद्भक्तित्वावच्छिन्नविशेषकारणेन सामान्यकारणस्यान्यथासिद्धि-
 करणे जन्यद्रव्यसामान्यं प्रति विलक्षणसंयोगादेरपि सामान्यकार-
 णत्वविक्षोपापत्तिरिति चेत्, न, तावता तच्च तदुच्चारणजन्यतादृग्-
 ग्राब्दधीप्रागभावस्य हेतुत्वसिद्धावपि अन्यत्र तदुच्चारणजन्यतादृग्-
 ग्राब्दधीप्रागभावस्य ताद्रूप्येण हेतुत्वे मानाभावात् । वस्तुतस्तु तदपि
 न तदुच्चारणभेदेमानन्तकार्यकारणभावप्रसङ्गात् तदुच्चारणजन्यतादृ-
 ग्ग्राब्दधीप्रागभावविरहेषु चतुर्थादिक्षणे तदुच्चारणजन्यतादृग्ग्राब्द-
 बुद्धेरुत्पत्त्यसम्भवेऽपि तादृग्ग्राब्दधीसामान्योत्पत्तिप्रसङ्गाच्च, परन्तु
 तादृग्ग्राब्दधीसामान्ये तादृग्ग्राब्दबुद्धिसामान्यं प्रतिबन्धकं तथाच
 तत एव चतुर्थादिक्षणे तदुच्चारणजन्यतादृग्ग्राब्दधीविरहः । न च

(१) तथाच तादृग्ग्राब्दबुद्धिद्वयप्रागभावविरह एव तत्र कार्यानुत्पाद-
 प्रयोजक इति भावः ।

(२) तत्तद्भक्तित्वावच्छिन्नविशेषकारणतयेति ख० ।

तत्तद्भक्तिवावच्छिन्नोत्पत्तिनियामिकायास्तद्भक्तिरभावादेव उक्त-
 खण्डे चतुर्थादिकषणे सामान्यसामग्रीतत्तादृशशब्दबुद्ध्यापत्त्यसम्भवः
 विशेषसामग्रीसहिताया एव सामान्यसामग्र्याः फलौपधायकत्वात्
 इति वाच्यं । तत्तद्भक्तिवावच्छिन्नकारणत्वमादायातिप्रसङ्गवारणे
 बल्लतरसामान्यकारणविक्षोपापत्तेस्त्वयैव दर्शितत्वात् तत्र तदुच्चारण-
 जन्यतादृशशब्दधीप्रागभावस्य हेतुत्वासिद्धेयम् । न च तादृशशब्दबुद्धौ
 तादृशशब्दबुद्धेः प्रतिबन्धकत्वे खण्डवाक्यार्थबोधानन्तरं खण्डवाक्यार्थ-
 घटितमहावाक्यार्थबोधो न स्यादिति वाच्यं । महावाक्यार्थबोधस्य
 खण्डवाक्यार्थबोधपूर्वकत्वानभ्युपगमात् अनभितान्वयस्यैव गन्धकार-
 यक्यतत्वात् । अस्य वा महावाक्यार्थबोधसामग्री उत्तेजिका एवं
 क्रमिकशब्दबोधदयतात्पर्यग्रहोऽप्युत्तेजकः तेन वक्तुः क्रमिकशब्द-
 बोधदयेष्वायां क्रमिकशब्दबोधदयं मानुपपन्नं । न चैवं यत्र शब्दो
 घट इति वाक्यप्रयोगानन्तरं पदार्थोपस्थितिः श्वेतः कलस इति
 वाक्योपस्थितिसेत्येकः कालः ततश्च शब्दाभिन्नो घट इति शब्द-
 बुद्धिः ततः श्वेतः कलस इति वाक्यजन्यपुनःपदार्थोपस्थितिः तत्र
 पुनः शब्दाभिन्नो घट इति शब्दबोधो न स्यात् समानाकार-
 शब्दबोधस्य प्रतिबन्धकस्य सत्त्वादिति वाच्यं । तत्र प्राथमिकशब्द-
 बोधनाग्रे चतुर्थकषण एव तादृशशब्दबोधान्तराभ्युपगमात् । अस्य
 वा तद्वाक्यजन्योपस्थितिव्यक्तौनां उत्तेजकत्वं एवं यद्यदुपस्थितिसत्त्वे
 समानाकारशब्दबोधसत्त्वेऽप्यन्वयबोधसाधामेवोत्तेजकत्वं बोध्यमिति
 प्राञ्जरिति संबन्धः ।

अथ ज्ञाप्य-तदितराभ्यप्रकारकजिज्ञासानुकूलप-
दार्थोपस्थितिजनकत्वे सत्यजनिततात्पर्यविषयान्वय-

सोऽन्वयः सचक्षमाह, 'अथ ज्ञाप्येति, 'ज्ञाप्य-तदितरयोः'
तत्पदार्थोपस्थाप्य-तत्पदार्थोपस्थाप्येतरयोः, योऽन्वयः संसर्गसम्प्रका-
रिका या जिज्ञासा तदनुकूलेत्यर्थः, तदुभयपदार्थयोः तत्संसर्ग-
प्रकारकेत्यादिकं तदुभयपदार्थयोस्तत्संसर्गेणान्वयबोधे आकाङ्क्षा इति
पर्यवसितार्थः । ज्ञाप्येतरत्वनिवेद्ये च^(१) प्रयोजनाभावात् नीलो घट-
इत्यादावभिन्नयोरप्याकाङ्क्षासत्त्वाच्च जिज्ञासानुकूलत्वं तत्स्वरूपयो-
ग्यत्वं तेनाजिज्ञासोरपि अन्वयबोधविकसो न स्यात्^(२) । अथ सत्य-
ज्ञानेन घटः कर्मलमित्यादिस्वरूपायोग्यनिरासः, राज-पुत्रयोरन्वय-
बोधमात्रतात्पर्यकेऽयमित्यादौ राज-पुत्रयोरन्वयबोधानन्तरं राज-
पुत्रयोरन्वयबोधवारणाय विशेषदक्षं । न च तत्र तात्पर्यज्ञाना-
भावादेव न तदानीं राज-पुत्रयोरन्वयबोधः तात्पर्यधर्मे जाते राज-
पुत्रयोरन्वयबोधानन्तरं राज-पुत्रयोरन्वयबोधः सर्वसिद्ध एवेति
वाच्यं । अन्यज्ञतैवानुपपदेनेव तद्दोषस्य वक्ष्यमाणत्वात् राज-पुत्रयो-
रन्वयबोधमात्रतात्पर्यके अयमेतीत्यादौ तात्पर्यधर्मेण राज-पुत्रयो-
रन्वयबोधानन्तरं तात्पर्यप्रमथा राज-पुत्रयोरन्वयबोधसम्पादनाच्च
तात्पर्यविषयेत्यन्वयबोधविशेषणं । न चैवं खण्डवाक्यार्थबोधानन्तरं
खण्डवाक्यार्थचटितमहावाक्यार्थबोधो न स्यात् एवं राज-पुत्रान्वय-

(१) तत्पदजन्यज्ञानविषय-तत्पदजन्यज्ञानविषयभिन्नत्वनिवेद्ये चेत्यर्थः ।

(२) अन्वयबोधो न विषय इति ख०, ग० ।

बोधत्वमाकाङ्क्षा, घटमानयतीत्यथ घटमित्युक्ते किमानयति पश्यति वा, आनयतीत्युक्ते किं घटं अन्यदेति जिज्ञासा भवति । घटः कर्मत्वमानयनं कृतिरित्यथा-

बोध-राज-पुरुषान्वयबोधोभयतात्पर्यकेऽयमेतीत्यादौ तात्पर्यपद-
पौर्वापर्यक्रमेण राज-पुत्रयोरन्वयबोधानन्तरं राज-पुरुषयोरन्वय-
बोधश्च न स्यादिति वाच्यं । तस्मात्सौम-तत्पुरुषौयत्वविशिष्ट-स्रज-
नितत्वाभाववन्तात्पर्यविषयान्वयबोधकत्वस्य विशिष्टदलेन विवक्षित-
त्वात् । न चैवं तादृशान्वयबोधद्वयतात्पर्यके अयमेतीत्यादौ राज-
पुत्रयोरन्वयबोधानन्तरं राज-पुरुषयोरन्वयबोधसमये राज-पुत्रयो-
रपि पुनरन्वयबोधः स्यादिति वाच्यं । खण्डवाक्यार्थबोधानन्तरं
खण्डवाक्यार्थघटितमहावाक्यार्थबोधवदिष्टत्वादिति भावः । घटमान-
यतीत्यथ सत्यन्तदस्यत्वं प्रतिपादयति, 'घटमानयतीति, 'घटमि-
त्युक्त इति केवलं घटमित्युक्त इत्यर्थः, 'किमानयतीति किमानयनं
घटकर्मतानिरूपकं दर्शनं वेत्यर्थः, 'आनयतीत्युक्ते' केवलमानयती-
त्युक्ते इत्यर्थः, किं घटमिति 'किं घटनिष्ठकर्मत्वं आनयननिष्ठनि-
रूपकताकमन्यनिष्ठकर्मत्वं आनयननिरूपकताकं वेत्यर्थः, (१) 'जिज्ञासा
भवति' प्रश्नो भवति, अतो घटकर्मत्वानयनयोर्निरूपकतात्मकसम्बन्ध-
प्रकारकजिज्ञासास्वरूपयोग्यपदार्थोपस्थितिजनकत्वमिति शेषः (२) ।
जिज्ञासां विना प्रश्नानुपपत्त्या केवलं घटमित्यादिखण्डे घटमित्या-

(१) किं घटनिष्ठकर्मत्वमानयननिष्ठनिरूपकताकमन्यदेत्यर्थ इति ख० ।

(२) इत्यर्थ इति ख० ।

भेदेन नाम्बयोऽयोग्यत्वात्, घटस्यानयनमिति तु नाम्बयबोधः घट इतिपदात् सम्बन्धित्वेन घटस्यानुपस्थितेः । राज्ञ इति पुषेण अनिताम्बयबोधत्वात् न पुरुषमाकाङ्क्षतीति चेत्, तर्हि नाम-विभक्ति-धात्वास्था-

कारकवाक्यस्य तादृशपदार्थोपस्थितिजनकत्वसिद्धिरिति भावः । नन्वेवं घटः कर्मत्वमानयनं कृतिरित्यत्र घटपदस्य कर्मत्वेऽभेदसंशर्गेण घटान्बयबोधे साकाङ्क्षत्वाद्भेदेन कथं नाम्बयधीरित्यत आह, 'घटइति, योग्यताश्रमे तु भवत्येवान्बयबोध इति भावः । ननु न भवतु घट-कर्मत्वयोरभेदान्बयबोधः आधेयतासम्बन्धेन कथं न भवतीत्यत आह, 'घटस्यानयनमितीति, घटवृत्तिकर्मत्ववदानयनमेतादृशइत्यर्थः, 'तुरप्यर्थे, 'सम्बन्धित्वेन' आधेयत्वरूपसम्बन्धविशेषणत्वेन, घटाधेयतात्वेन घटाधेयत्वस्यानुपस्थितेरिति तु समुद्दितार्थः, तथाच आधेयत्वरूपसम्बन्धविशेषणत्वेन घटाद्युपस्थितिरेव घट-कर्मत्वयोराधेयत्वरूपसम्बन्धप्रकारकजिज्ञासाजनिका घटपदे च तज्जनकत्वाभावेन तादृशाकाङ्क्षविरहाच्च तादृशान्बयबोध इति भावः । कृततोऽन्यनित्यादेर्यावृत्तिं दर्शयति, 'राज्ञ इतीति राज-पुत्रयोरन्बयबोधमात्रतात्पर्यत्वे अयमेतीत्यादौ राज्ञ इति पदमित्यर्थः, 'पुषेष्टेति, राज्ञ इति शेषः, 'न पुरुषमिति राज-पुत्रयोरन्बयबोधोत्तरं न राज-पुरुषयोरन्बयबोधं जनयतीत्यर्थः, तथाच तत्र राज-पुत्रयोरन्बयबोधोत्तरं राज-पुरुषयोरन्बयबोधवारणायाजनितान्बयबोधकत्वद्वयं । न चेवं तत्र राज-पुत्रयोरन्बयबोधोत्तरं राज-पुरुषयोरन्बय-

तार्थानां घट-कर्मत्वानयन-कृतीनां स्वरूपेषोपस्थि-
तिर्नाम्न्यप्रकारकजिज्ञासानुकूलेति तत्र नाकाङ्क्षा^(१)
स्यात् । घटः कर्मत्वमानयनं कृतिरित्यत्र घटमानय-
तीत्यत्रैवान्वयबोधः स्यात्, न हि तत्र पदार्थस्वरूपाणां

बोधे तात्पर्यभ्रमेऽपि राज-पुरुषयोरन्वयबोधो न स्यात् जनित-
तात्पर्यविषयान्वयबोधकत्वादिति वाच्यं । तत्र जनिततात्पर्यविषया-
न्वयबोधकत्वेऽपि तात्पर्यभ्रमेषु स्रजजनितत्वाभाववन्तात्पर्यविषयान्वय-
बोधकत्वस्यापि भ्रमात् शब्दबोधोदयात् स्वरूपसत्या आकाङ्क्षाया-
अहेतुत्वादिति भावः । 'इति चेत् तर्हीति आधेयत्वादिसम्बन्धविश्ले-
षणत्वेन घटाद्युपस्थितेरेव घट-कर्मत्वाद्योराधेयत्वादिसम्बन्धप्रकारक-
जिज्ञासाजनकत्वे इत्यर्थः, 'स्वरूपेषोपस्थितिः' आधेयत्वादिसम्बन्धा-
विश्लेषणत्वेनोपस्थितिः, 'अन्वयप्रकारकेति घट-कर्मत्वाद्योराधेयत्वा-
दिसम्बन्धप्रकारकेत्यर्थः, 'तत्र' घटमानयतीत्यत्र, 'नाकाङ्क्षा स्यादिति
आधेयत्वादिसम्बन्धेन घट-कर्मत्वाद्योरन्वयबोधे आकाङ्क्षा न तिष्ठे-
दित्यर्थः, घटादिपदात् केवलघटादीनामेवोपस्थितेरिति भावः ।
'घट इति, यदि स्वरूपेषोपस्थितिरेव तदनुकूला तदेत्यादिः । ननु
विलक्षणघटाद्युपस्थितिरेव तादृशजिज्ञासाजनिका घटः कर्मत्वमान-
यनं कृतिरित्यत्र घटादिपदजन्यघटाद्युपस्थितिस्र न तथा विलक्षणे-
त्यत आह, 'न हीति, 'तत्र' घटमानयतीत्यत्र, 'एतद्वैलक्षण्येनेति

(१) न तत्राकाङ्क्षेति क०, ख० ।

एतद्वैलक्षण्येनोपस्थितिः, यथाणां तुल्यवत् स्मरणे प्र-
थमं यतो राज्ञ इति पुरुषेण नाम्बेति किन्तु पुत्रेण तत-
श्चाग्रेऽपि व्यर्थमजनिताम्बयबोधत्वमिति ।

घटः कर्मलमित्यादिवाक्यस्य घटादिपदजन्यघटाद्युपस्थितिवैलक्षण्येने-
त्यर्थः, तथाच वैलक्षण्यमेवाप्रसिद्धमिति भावः । 'अजनितेत्यादे-
रङ्गप्रयोजनं दूषयति, 'यथाणामिति राज-पुत्र-पुरुषाणामित्यर्थः,
'तुल्यवत्' एकदा, 'प्रथमं' अजनिताम्बयबोधद्वारा, 'यतः' ता-
त्पर्यधीविरहतः, 'तत एव' तात्पर्यधीविरहादेव, 'अग्रेऽपि' अजि-
ताम्बयबोधद्वारापि, 'पुरुषेणाम्बेतीत्यनुपपद्यते, 'व्यर्थमिति नोक्त-
प्रयोजनकमित्यर्थः । यथाश्रुतन्तु न सङ्गच्छते, घटमानयेत्यादौ
धारावाहिकशब्दबोधवारणायाजनिताम्बयबोधकत्वद्वयसावश्यकतया
वैयर्थ्याभावात् ।

केचित्तु 'व्यर्थमिति यथाश्रुतमेव साधु । न च घटमानयेत्यादौ
धारावाहिकशब्दबुद्धेर्वारणाय तस्सावश्यकतया क्लृप्तो वैयर्थ्यमिति
वाच्यं । अनुमितौ स्वसमानाकारसिद्धेरिव शब्दबोधेऽपि स्वसमा-
नाकारशब्दबोधस्य प्रतिबन्धकतयैव धारावाहिकशब्दबोधाभाव-
सम्भवात् अन्यथा तदुपादानेऽपि तज्ज्ञानस्यैव शब्दधीहेतुतया
अविनश्यदवस्तज्ज्ञानमादाय धारावाहिकशब्दबोधद्वयापत्तेर्दुर्व्या-
ख्यादित्यभिप्राय इत्याहुः ।

नव्यास्तु धारावाहिकप्रत्ययस्यैव धारावाहिकशब्दस्याप्यभ्युपग-

इति श्रीमद्गङ्गेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्ता-
मणौ शब्दाख्यतुरीयखण्डे शब्दाकाङ्गवादपूर्वपक्षः ॥

माद्वैयर्थ्यमित्यभिप्रायः, अतएव सिद्धान्तसख्ये जमितान्तरयोधेऽति-
याप्तिवारणाय विशेषणं कृष्टतो यत्त्वकता नोक्तमिति प्राञ्जः(१) ॥ ० ॥

इति श्रीमयुरानाथ-तर्कवागीश्वरविरचिते तत्त्वचिन्तामणिरहस्ये
शब्दाकाङ्गवादपूर्वपक्षरहस्यं ॥

---

(१) नोक्तमिति भाव इति अ० ।

अथ शब्दाकाङ्क्षावादसिद्धान्तः ।

उच्यते । अभिधानापर्थवसानमाकाङ्क्षा यस्य येन
विना न स्वार्थान्वयानुभावकत्वं तस्य तदपर्थवसानं,

अथ शब्दाकाङ्क्षावादसिद्धान्तरहस्यम् ॥

टीकाकारोक्तं लक्षणमेव परिष्कृत्य सिद्धान्तयति, 'अभिधानेति,
अभिधानपदं करणव्युत्पत्त्या शब्दोच्चारणमभिधत्ते तस्यापर्थवसानं
फलानुत्पादः, तथाच तदुच्चारणजन्यतादृशशब्दबुद्धौ तदुच्चारणजन्य-
तादृशशब्दधीप्रागभाव आकाङ्क्षेति फलितं, तच्च पूर्वोक्तरूपेषु
दुष्टं । न चाभिधानपदं भावव्युत्पत्त्या शब्दबोधपरं तस्यापर्थवसानं
अभावः तथाच तादृशशब्दबोधे तादृशशब्दबोधाभाव आकाङ्क्षेति
फलितार्थं इति वाच्यं । घटः कर्मत्वमित्यादावतिथ्याग्निरित्यतः
पारिभाषिकमभिधानापर्थवसानपदार्थमाह, 'यथेति, यत्पदनिष्ठय-
त्पदेन विनेत्यर्थः, 'न स्वार्थान्वयास्तुभावफलमिति न तादृशान्वयबोध-
इत्यर्थः, 'तस्य तदिति तत्पदस्य तत्पदत्वमित्यर्थः, 'अपर्थवसानं'
तादृशान्वयबोधे अभिधानापर्थवसानं, तथाच यत्पदनिष्ठयत्पद-
व्यतिरेकप्रयुक्तो यादृशान्वयबोधाभावस्तत्पदस्य तत्पदत्वत्वं तादृश-
ान्वयबोधे अभिधानापर्थवसानं इति फलितार्थः । पदत्वमच शब्दत्वं,

प्रयुक्तत्वञ्च कारणाभावात् कार्याभाव इति प्रतीतिषाच्चिकः स्वरूप-
सम्बन्धविशेषः, तत्रप्रतियोगिजन्यप्रतियोगिकत्वं वा तत्रप्रयुक्तत्वं, भवति
आव्यवहितपूर्ववर्तिनारूपसमभिव्याहारसम्बन्धेन घटपदनिष्ठस्यानु-
स्वारपदस्य व्यतिरेकप्रयुक्तो घटवत्कर्मात्ममिति भेदान्वयबुद्ध्याभाव-
इति तादृशान्वयबोधे घटपदस्यानुस्वारपदवत्त्वमाकाङ्क्षा । एवं विनि-
गमनाविरहादव्यवहितोत्तरवर्तिनारूपसमभिव्याहारसम्बन्धेनानुस्वार-
पदनिष्ठस्य घटपदस्य व्यतिरेकप्रयुक्तोऽपि घटवत्कर्मात्ममिति भेदा-
न्वयबुद्ध्याभाव इत्यनुस्वारपदस्य घटपदवत्त्वमपि तादृशान्वयबोधे
आकाङ्क्षा, घटः कर्मात्ममित्यादौ अव्यवहितपूर्ववर्तिनारूपसमभि-
व्याहारसम्बन्धेन घटपदस्य कर्मात्मपदवत्त्वमव्यवहितोत्तरवर्तिनारूप-
समभिव्याहारसम्बन्धेन कर्मात्मपदस्य घटपदवत्त्वञ्च न घटवत्कर्मात्म-
मिति भेदान्वयबोधे आकाङ्क्षा, अव्यवहितपूर्ववर्तिनारूपसमभि-
व्याहारसम्बन्धेन घटपदनिष्ठस्य कर्मात्मपदस्यावहितोत्तरवर्तिनारूप-
समभिव्याहारसम्बन्धेन कर्मात्मपदनिष्ठस्य घटपदवत्त्वस्य च व्यतिरेक-
घोषटवत्कर्मात्ममिति भेदान्वयबोधाभावाप्रयोजकत्वात् कारणाभा-
वस्यैव कार्याभावप्रयोजकत्वात्, अव्यवहितपूर्ववर्तिनारूपसम्बन्धेन घट-
पदनिष्ठस्य कर्मात्मपदस्याव्यवहितोत्तरवर्तिनारूपसम्बन्धेन कर्मात्मपदनिष्ठस्य
घटपदवत्त्वस्य वा तादृशभेदान्वयबुद्ध्यावहेतुत्वात् । न च घटपदेऽनु-
स्वारपदवत्त्वस्यानुस्वारपदे घटपदवत्त्वस्य च घटवत्कर्मात्ममिति भेदा-
न्वयबुद्ध्यावाकाङ्क्षात्वे जलं घटइत्यादावपि तादृशान्वयबुद्ध्यापत्तिः
अव्यवहितोत्तरवर्तिनारूपसम्बन्धेन घटपदेऽनुस्वारपदवत्त्वस्याव्यवहित-
पूर्ववर्तिनारूपसम्बन्धेनानुस्वारपदे घटपदवत्त्वस्य च तच्च सत्त्वादिति

वाच्यं । यादृशसमभिव्याहारसम्बन्धेन यत्पदनिष्ठस्य यत्पदस्य व्यतिरेक-
 प्रयुक्तो यादृशान्वयबुद्ध्यभावस्तादृशसमभिव्याहारसम्बन्धेन तत्पदस्य
 तत्पदवत्त्वं तादृशान्वयबोधे आकाङ्क्षेति विवक्षितत्वादित्यस्य अव्यव-
 हितपूर्ववर्त्तितारूपसमभिव्याहारसम्बन्धेन घटपदे अनुस्वारपदवत्त्व-
 मव्यवहितोत्तरवर्त्तितारूपसमभिव्याहारसम्बन्धेनानुस्वारपदे घटपद-
 वत्त्वमेव वा तादृशभेदान्वयबोधे आकाङ्क्ष्यम् । न च यादृशसमभि-
 व्याहारसम्बन्धेन यत्पदनिष्ठस्य यत्पदस्य अन्यो यादृशान्वयबोध इति
 भावगर्भमेव लक्षणमस्तु लाघवादिति वाच्यं । न ह्यन्वयबोधाभावा-
 न्नस्य ज्ञानं कारणं येन गौरवं दूषणावहं स्यात्, अपि तु तत्तत्स-
 म्बन्धेन तत्तत्पदस्य तत्तत्पदवत्त्वमेवाकाङ्क्ष्यम्, तज्ज्ञानमेव शब्दधी-
 येतुस्तत्परिषायकस्यान्वयबोधाभावान्तं । न च तत्र गौरवं दोषमा-
 वहति, परिषायकशब्दलाघव-गौरवयोरकिञ्चित्करत्वादिति भावः ।
 इदञ्च ज्ञायमानशब्दकरणतामते, शब्दज्ञानकरणतापत्ते तु यादृश-
 समभिव्याहारसम्बन्धेन यत्पदविशेष्यक-यत्पदप्रकारकोपस्थितिव्यति-
 रेकप्रयुक्तो यादृशान्वयबुद्ध्यभाव इति पूर्वदक्षं विवक्षणीयं, उत्तरदक्षन्तु
 तुल्यमेवान्यथा असम्भवापत्तेः, पदज्ञानस्यैव कारणतया घटवत्कर्त्त-
 र्व्यमिति भेदान्वयबुद्ध्यभावादौ घटपदनिष्ठस्यानुस्वारपदादेर्यतिरे-
 कस्याप्रयोजकत्वात् कारणाभावस्यैव कार्य्यभावप्रयोजकत्वात् । न चैवं
 घटः कर्त्तव्यमित्यादावव्यवहितपूर्ववर्त्तितासम्बन्धेन घटपदे कर्त्तव्य-
 पदवत्त्वस्याव्यवहितोत्तरवर्त्तितासम्बन्धेन कर्त्तव्यपदे घटपदवत्त्वस्य च
 घटवत्कर्त्तव्यमिति भेदान्वयबोधे आकाङ्क्षालापत्तिः तादृशभेदा-
 न्वयबुद्ध्यभावस्याव्यवहितपूर्ववर्त्तितासम्बन्धेन घटपदविशेष्यक-कर्त्तव्य-

पदप्रकारकोपस्थितेः अव्यवहितोत्तरवर्तितासम्बन्धेन कर्मत्वपदविशेष-
 व्यक-घटपदप्रकारकोपस्थितेस्य व्यतिरेकेणापि प्रयुक्तत्वात् अव्यवहित-
 पूर्ववर्तितासम्बन्धेनासुखारत्वरूपेण कर्मत्वपदप्रकारकघटपदविशेषव्यक-
 भ्रमस्याव्यवहितोत्तरवर्तितासम्बन्धेनासुखारत्वरूपेण कर्मत्वपदविशेष-
 व्यक-घटपदप्रकारकभ्रमस्य च तादृगान्वयबोधजनकत्वादिति वाच्यं ।
 यत्संसर्गक-यत्पदत्वधर्मितावच्छेदकक-यत्पदत्वविशेषणतावच्छेदकक-
 निश्चयव्यतिरेकप्रयुक्तो यादृगान्वयबुद्ध्यभावस्तासम्बन्धेन तत्पदत्वविशिष्टे
 तत्पदत्वविशिष्टवत्त्वं तादृगान्वयबोधे आकाङ्क्षेति विवक्षितत्वात् । न
 च तथापि अव्यवहितपूर्ववर्तितासम्बन्धेन घटपदत्वावच्छिन्ननिष्ठ-
 कर्मत्वपदत्वावच्छिन्नवत्त्वादावतिव्याप्तिः घटः कर्मत्वं घटमिति समू-
 हलम्बनस्य घटवत्कर्मत्वमिति भेदान्वयबोधजनकतया घटपदत्व-
 धर्मितावच्छेदककाव्यवहितपूर्ववर्तितासंसर्गक-कर्मत्वपदत्वावच्छिन्नप्र-
 कारकनिश्चयादिव्यतिरेकेणापि प्रयुक्तत्वात् तादृगान्वयबुद्ध्यभावस्येति
 वाच्यं । तथाविधनिश्चयत्वावच्छिन्नव्यतिरेकप्रयुक्तत्वस्य विवक्षितत्वात्
 घटपदत्वधर्मितावच्छेदककाव्यवहितपूर्ववर्तितासंसर्गककर्मत्वपदत्वविशेष-
 णतावच्छेदकनिश्चयत्वाद्यवच्छिन्नाभावप्रयुक्तस्य न घटवत्कर्मत्वमिति
 भेदान्वयबोधाभावः कारणतावच्छेदकावच्छिन्नाभावेनैव प्रयुक्तत्वात्
 कार्य्याभावस्य, तत्प्रतियोगिजन्यप्रतियोगिकत्वं तत्प्रयुक्तत्वमिति पक्षे
 जन्यत्वमेव तादृगं विवक्षणीयमिति न कश्चिद्दोषः । एवं यादृग-
 शाब्दाभावोऽपि यादृगशाब्दत्वघटितधर्मावच्छिन्नाभावो विवक्षितस्तेन
 तादृगसमूहलम्बनेन घटाभिन्नं कर्मत्वं घटवृत्तिकर्मत्वमिति समू-
 हलम्बनशाब्दधीजननात्तादृगसमूहलम्बनात्मकघटवृत्तिकर्मत्वमिति-

भेदान्वयबोधाभावस्य घटपदत्वधर्मितावच्छेदककाव्यवहितपूर्ववर्तिता-
संसर्गक-कर्मात्मपदत्वविशेषणतावच्छेदककनिस्यत्वावच्छिन्नाभावप्रयुक्त-
त्वेऽपि न कतिः कार्यतावच्छेदकावच्छिन्नाभावस्यैव कारणतावच्छेद-
कावच्छिन्नाभावप्रयुक्तत्वेन घटवृत्तिकर्मात्ममिति भेदान्वयबुद्धित्वघटित-
धर्मावच्छिन्नाभावस्य निरुक्तनिस्यत्वावच्छिन्नाभावाप्रयुक्तत्वात् तादृ-
शभेदान्वयबुद्धित्वघटितधर्मस्य तत्कार्यतानवच्छेदकत्वादिति नाति-
व्याप्तिग्रहापि, इत्यस्य कर्मात्म-कर्तृत्व-करणत्वादिविशेष्यकाधेयतासं-
र्गक-घट-पटादिप्रकारकग्राह्यबोधेऽव्यवहितपूर्ववर्तितासम्बन्धेन घट-
पटादिपदेऽनुसूत्रादिमत्त्वमव्यवहितोत्तरवर्तितासम्बन्धेनानुसूत्रादि-
पदे घटपदादिमत्त्वज्ञाकाङ्क्षा तेन घटं पटं घटेन पटेन इत्यादावेव
तादृशान्वयबोधो न तु घटः कर्मात्मं पटः कर्मात्मं घटः कर्तृत्वं
पटः कर्तृत्वं घटः करणत्वं पटः करणत्वमित्यादौ तथात्व-
बोधः, एवं कति-व्यापाराश्रयत्वादिविशेष्यकानुकूल-विषयित्व-
निरूपितत्वादिसंसर्गकानयन-गमन-दर्शनादिप्रकारकग्राह्यबोधं प्रति
अव्यवहितपूर्ववर्तितासम्बन्धेन आनय-गच्छ-पश्यपदादौ त्यादिपद-
वत्त्वमव्यवहितोत्तरवर्तितासम्बन्धेन त्यादिपदे आनय-गच्छ-पश्य-
पदादिमत्त्वज्ञाकाङ्क्षा तेनानयति गच्छति पश्यतीत्यादावेव तादृ-
शान्वयबोधो न तु आनयनं कतिः गमनं व्यापारः दर्शनमाश्रयत्वं
इत्यादौ तथात्वबोध इति निर्व्यूढं । न चैतेषां ज्ञानस्य हेतुत्वे
ज्ञानाभावः कर्मात्मादिविशेष्यकाधेयतासंसर्गकघटादिप्रकारकग्राह्य-
बोधे विभक्तिजन्यकर्मात्माद्युपस्थितेर्हेतुत्वाभ्युपगमादेव घटः कर्मात्म-
मित्यादौ तादृशान्वयबोधाभावसम्भवादेवं कत्यादिविशेष्यकानुकूल-

त्वादिंसंस्पर्शकानयनादिप्रकारकशब्दबोधे त्यादिप्रत्ययजन्यकृत्याद्युप-
 स्थितेर्हेतुलाभ्युपगमेनैवानयनं कृतिः गमनं व्यापार इत्यादौ तथा-
 न्यबोधाभावसम्भवादिति वाच्यं । अमघट घटाम् टा-घट घट-टा
 इत्यादौ घटोऽस्ति चैत्रेण पच्यते घटोऽस्ति पटञ्जानयेत्यादौ च
 तथान्यबोधापत्तेः अमादिविभक्तिजन्यकर्म्मलाद्युपस्थितिसत्त्वात्, एवं
 तिरानयनं आनयनं तिरित्यादौ आनयनमस्ति पचति चेत्यादौ च
 तथान्यबोधापत्तेश्च त्यादिप्रत्ययजन्यकृत्याद्युपस्थितिसत्त्वात् । न
 चैतादृशकाङ्क्षाज्ञानस्य हेतुत्वे विपरीतव्युत्पन्नस्य चैत्रः कर्म्मलं घटः
 कर्म्मलमित्यादौ चैत्रनिष्ठकर्म्मलं घटवृत्ति कर्म्मलमित्याद्यन्यबोधः
 कथं स्यादिति वाच्यं । विपरीतव्युत्पन्नस्य कर्म्मलादिपदेऽनुस्वार-
 लादिभ्रमादेव तत्र तादृशशब्दबोधोदयात् । न हि वस्तुगत्या
 घटपदादौ अनुस्वारादिमत्त्वस्य अनुस्वारादौ घटपदादिमत्त्वस्य वा
 ज्ञानमेव तादृशशब्दबोधे हेतुः, अपि तु घटपदलादिधर्म्मिताव-
 च्छेदककानुस्वारलादिविशेषणतावच्छेदककं अनुस्वारपदत्वधर्म्मिताव-
 च्छेदककं घटपदलादिविशेषणतावच्छेदककं वा भ्रम-प्रमासाधारणं
 ज्ञानमेव तादृशशब्दबुद्धौ हेतुः, यस्य पुंसः कर्म्मलपदादौ नानु-
 स्वारत्वभ्रमः तस्य तु घट-कर्म्मलादिपदात् घट-कर्म्मलाद्योरुपस्थित्या
 मानसोऽन्यबोधः शब्दप्रयोज्यत्वनिवन्धनस्य शब्दत्वानुभवः । न चैवं
 घटवृत्तिकर्म्मलमित्याद्यन्यबोधे घटमित्याद्यानुपूर्वीविशेष आकाङ्क्षा
 आनयनानुकूलकृतिरित्याद्यन्यबोधे च आनयनतौत्याद्यानुपूर्वीविशेष-
 आकाङ्क्षेति फलितं तथाच घटमानयतीत्यादौ धारावाहिकशब्द-
 बोधापत्तिः तादृशानुपूर्वीविशेषज्ञानस्य स्वप्रयोज्यतत्तत्पदार्थाप-

स्थितिद्वारैव हेतुतया अन्वयबोधे जातेऽपि तादृशपदार्थोपस्थिति-
द्वारा तत्त्वत्वादिति वाच्यं । असति विषयान्तरसञ्चारादौ धारा-
वाहिकप्रत्यक्षवत् धारावाहिकशाब्दबोधोऽपीष्यत एव । अस्तु वा
अनुमितौ समानाकारसिद्धिरिव शाब्दबोधेऽपि उक्तक्रमेण समा-
नाकारशाब्दधीर्विरोधिनौति मणिकृतो निगम्यः ।

ननु तथापि कर्मताविशेष्यकाधेयतासंसर्गकघटप्रकारकान्वय-
बोधेऽव्यवहितपूर्ववर्तितासम्बन्धेन घटपदेऽनुस्वारवत्त्वज्ञानस्य अव्यव-
हितोत्तरवर्तितासम्बन्धेनानुस्वारे घटपदवत्ताज्ञानस्य चोभयोर्हेतुत्वे
परस्परं व्यभिचारः प्रत्येकज्ञानमात्रादपि तादृशशाब्दबोधोदयात्
दृष्ट-चक्रवत्समुच्चयेन कारणत्वस्यासम्भवात् । किञ्च घटं घटौ घटान्
कलसं कलसौ कलसान् कुम्भं कुम्भौ कुम्भानित्यादौ घटस्थानयनं
कलसस्थानयनं कुम्भस्थानयनमित्यादौ च तादृशान्वयबोधे व्यभिचारः ।
न च तत्र घटमित्यानुपूर्वीस्मरणादेव तादृशान्वयबोध इति वाच्यं ।
विनिगमनाविरहात् घटादिपदे औकारादिमत्त्वं कलसादिपदे-
ऽनुस्वारादिमत्त्वमेव वा तादृशान्वयबोधे आकाङ्क्षा घटमित्यत्र च
तत्स्मरणादेवान्वयबोध इत्यस्य सुवचत्वात् एवद्वृत्तिविशेष्यकानुकूल-
त्वादिसंसर्गकानयनप्रकारकशाब्दबोधेऽव्यवहितपूर्ववर्तितासम्बन्धेनान-
यपदे तिपदवत्त्वज्ञानस्य अव्यवहितोत्तरवर्तितासम्बन्धेन तिपदे
आनयपदवत्त्वज्ञानस्य चोभयोर्हेतुत्वे परस्परं व्यभिचारः, आनयति
आनयतः आनयन्ति प्रापयति प्रापयतः प्रापयन्ति इत्यादावपि
तादृशान्वयबोधात् व्यभिचारस्य । अथाव्यवहितपूर्ववर्तितासम्बन्धेन
घटोपस्थापकनामपदे कर्मलोपस्थापकविभक्तिमत्त्वस्य अव्यवहितो-

त्तरवर्त्तितामन्वयेन कर्मलोपस्थापकविभक्तौ घटोपस्थापकनामपद-
 वत्वस्य च द्वयोराकाङ्क्षालं, इत्यञ्च घटं घटौ घटान् कलसं कलसौ
 कलसाम् कुम्भं कुम्भौ कुम्भानित्यादौ घटस्थानयनमित्यादौ च न
 कापि व्यभिचारः घटोपस्थापकनामपदत्वेन कर्मलोपस्थापकविभक्ति-
 त्वेन च सर्वेषामनुगमात् । नापि यत्र घटमित्यादौ घटादिपदस्य
 पटे लक्षणया पटवृत्ति कर्मत्वमिति बोधस्तत्रापि न व्यभिचारः ।
 न च तथाप्युक्तयोर्द्वयोरेव परस्परं व्यभिचार इति वाच्यं । विनि-
 गमनाविरहेण उभयोर्ज्ञानस्यैव हेतुत्वसिद्धौ सर्वत्रोभयोर्ज्ञानादेव
 तादृशशब्दधीर्न तु प्रत्येकमात्रज्ञानादित्यनायत्याभ्युपगमात्, एव-
 ङ्कृतिविशेषकानुकूलत्वादिसंसर्गकानयनादिप्रकारकशब्दबोधेऽव्यवहि-
 तपूर्ववर्त्तितासंसर्गेण आनयनोपस्थापकधातौ कृत्युपस्थापकाख्यातव-
 त्वस्य अव्यवहितोत्तरवर्त्तितासंसर्गेण कृत्युपस्थापकाख्याते आनयनो-
 पस्थापकधातुमत्वस्य च द्वयोराकाङ्क्षालं एवञ्चानयति आनयतः
 आनयन्ति प्रापयति प्रापयतः प्रापयन्ति इत्यादौ न कापि व्यभि-
 चारः आनयनोपस्थापकधातुत्वेन कृत्युपस्थापकाख्यातत्वेन च सर्वेषा-
 मनुगमात्, नापि यत्र पचतीत्यादौ पचादिधातोरानयने लक्षणया
 आनयनानुकूला कृतिरित्यन्वयबोधस्तत्रापि व्यभिचारः । न चैवं
 घटमित्यादवमादिविभक्तिविरहात् कथमन्वयबोध इति वाच्यं ।
 तत्रानुस्वारत्वादिना अमादिस्मृत्या अन्वयबोध इति सर्वसिद्धत्वात्
 अन्यथा अनुस्वारादेः कर्मत्वे शक्तिविरहात् ततः कर्मत्वादिशब्द-
 बोधानुपपत्तिः वृत्त्या पदजन्यपदार्थोपस्थितेः शब्दधीहेतुत्वादिति
 चेत्, न, घटाम् घटशस् इत्यादावपि घटवृत्तिकर्मत्वमित्याद्यन्वय-

बोधापत्तेः घटोपस्थापकनामपदे अम्-ग्रहादिविभक्तिमत्त्वस्य सत्त्वात्,
 नामत्व-विभक्तित्वयोर्धातुत्वाख्यातत्वयोश्च सर्वसाधारणयोरनुगतयो-
 रभावात् तादृशेषानुगमासम्भवाच्च । अपिच घटाद्युपस्थापकनामा-
 दिपदे कर्मलाद्युपस्थापकविभक्त्वादिमत्त्वस्य येन केनापि रूपेण ज्ञानं
 हेतुः तादृशनामत्व-विभक्तित्वादिना वा घटपदत्वान्पदत्वादिना वा,
 नाद्यः प्रमेयत्वादिरूपेण ज्ञानादपि शाब्दज्ञानापत्तेः, न द्वितीयः
 घटमित्यादौ घटादिपदस्य नामत्वादिकममादिपदस्य विभक्तित्वा-
 दिकमविदुषोऽपि शाब्दबोधोदयात्, नान्यः अननुगमतादवस्थान्तात्
 इति अत्राहुः अव्यवहितपूर्ववर्तितासंसर्गक-घटपदत्वधर्मितावच्छेदक-
 कानुस्मारत्वादि विशेषणतावच्छेदकनिस्ययत्वेन कारणता तादृश-
 निस्यविशिष्टकर्मत्वविशेष्यताकाधेयतासंसर्गक-घटप्रकारकशाब्दबुद्धि-
 त्वेन कार्यता, एवमव्यवहितोत्तरवर्तितासंसर्गकानुस्मारत्वधर्मिताव-
 च्छेदकक-घटपदत्वविशेषणतावच्छेदकनिस्ययत्वेन कारणता तादृश-
 निस्यविशिष्टकर्मत्वविशेष्यकाधेयत्वसंसर्गक-घटप्रकारकशाब्दबुद्धित्वेन
 कार्यता, वैशिष्ट्यस्य स्थाधिकरणावच्छेदेन स्थाव्यवहितोत्तरवर्ण-
 वर्तित्वं, तच्च संसर्गविधया प्रविष्टमिति तदनुगमो न दोषाय
 स्वरूपसम्बन्धस्यैव सम्बन्धानुगमस्यादोषतायाः स्वीकृतत्वात् अन्यत-
 मत्वादिना यथाकथञ्चिदनुगमसम्भवाच्च । एवं घटं घटौ घटान्
 कससं कससौ कससाम् कुसं कुसौ कुम्भानित्यादौ यद्यदानुपूर्वीतः
 कर्मत्वविशेष्यकाधेयतासंसर्गक-घटप्रकारकान्वयबोधोऽनुभवसिद्धः तत्त-
 दानुपूर्वीनिस्यविशिष्टत्वमेव स्थाधिकरणावच्छिन्नस्थाव्यवहितोत्तर-
 वर्तितासम्बन्धेन कार्यतावच्छेदके प्रवेक्ष्य तत्तदानुपूर्वीविशेषा-

काङ्गानिश्चय-कर्मत्वविशेष्यकाधेयतासंसर्गक-घटप्रकारकशब्दबोधयोः
कार्य-कारणभावः कल्पनीयः^(१) प्रत्यानुपूर्वीघटकपदयोर्विशेष्य-
विशेषणभावभेदात् उक्तक्रमेण कार्य-कारणभावद्वयमिति न परस्परं
व्यभिचारः, एवमेव कर्मत्व-करणत्वादिविशेष्यक-घटप्रकारकान्वय-
बोधेऽपि घटेन घटाभ्यां घटैः कलसेन कलसाभ्यां कलसेरित्याद्यानु-
पूर्वीविशेषात्मकाङ्गानिश्चयानां कर्मत्वादिविशेष्यक-घटादिप्रकार-
कान्वयबोधे च पटं पटौ पटान् वस्त्रं वस्त्रे वस्त्रानौत्याद्यानुपूर्वी-
विशेषात्मकाङ्गानिश्चयानां कार्य-कारणभावः । न च तथापि
पदार्थोपस्थित्यादिना तत्तदानुपूर्वीविशेषात्मकाङ्गानिश्चयनाशे-
ऽपि शब्दबोधोदयाद्यभिचार इति वाच्यं । स्वप्रयोज्यतत्तत्पदार्थोप-
स्थितिसम्बन्धेनैव तस्य हेतुतया तन्नाशेऽपि तेन सम्बन्धेन तत्सत्त्वात् ।
एतेन तत्प्रमेयमित्यादौ तदादिपदेनापि घटादिनिष्ठकर्मत्वाद्युप-
स्थितिद्वारा कर्मत्वादिविशेष्यकाधेयतासंसर्गक-घटादिप्रकारकान्वय-
बोधजननात् तत्र घटमित्याद्यानुपूर्वीविशेषात्मकाङ्गानिश्चय-
व्यभिचारः, एवं घटः प्रमेय इत्यादौ केवलघटादिपदेनापि घट-
निष्ठकर्मत्वादौ लक्षणादिना कर्मत्वादिविशेष्यकाधेयतासंसर्गक-घटा-
दिप्रकारकान्वयबुद्धिजननात् तत्र घटमित्याद्यानुपूर्वीविशेषात्म-
काङ्गानिश्चय इत्यपि निरस्तं । स्वाधिकरणावच्छिन्नस्वाथवहि-
तोत्तरवर्तितासम्बन्धेन तत्तदानुपूर्वीनिश्चयविशिष्टतादृशशब्दबोधं
प्रत्येव तत्तदानुपूर्वीनिश्चयानां हेतुत्वात् तदादिपदजन्यतादृशशब्द-
बुद्धेसात्पत्वात् ।

(१) तत्तदानुपूर्वीत्यादिः कल्पनीय इत्यन्तः पाठः ग० घ० पुस्तके नास्ति ।

... कश्चित्^(१) कर्मलोहेभ्यक-घटविधेयकशब्दबुद्धितस्य घटमित्याद्यात्पूर्वी विशेषात्मकाकाङ्क्षामिस्यकार्थतावच्छेदकतया तदादिपदजन्यकर्मत्वविशेष्यक-घटप्रकारकशब्दबोधे न व्यभिचारः विग्रहस्य पदार्थत्वेन तादृशोद्देश्य-विधेयभावापक्षलाभावात्^(२) घटमित्यादौ च कर्मत्वत्वावच्छेदेन घटसंग्रहविरोधिविप्रयिताव्याप्यतादृशविप्रयिताया-अनुभवबलेनाभ्युपेयत्वात् इत्याह^(३) । तदस्य । तथापि घटं घटौ घटान् कक्षसं कक्षसौ कक्षसान् इत्याद्यात्पूर्वीविशेषाणां परस्पर-अभिचारवारणायोक्तकर्मत्वावध्यमनुसरणीयत्वात् ।

न चैवंरूपेण हेतु-हेतुमहावे घटः कर्मत्वमित्यादावपि कर्मत्व-विशेष्यकाधेयत्वसंसर्गक-घटप्रकारकशब्दबोधापत्तिः^(४) घटं कक्षस-मित्याद्यात्पूर्वीविशेषात्मकाकाङ्क्षानानां तादृशज्ञानाव्यवहितोत्तरव-र्जितादृशशब्दबोधं प्रत्येव हेतुत्वादिति वाच्यं । घटं कक्षसमित्या-द्यात्पूर्वी विशेषज्ञानाव्यवहितोत्तरवर्त्यतिरिक्तातादृशशब्दबोधस्याप्र-सिद्धतया तत्तदात्पूर्वीविशेषज्ञानात्मकविशेषसामग्रीविरहादेव तच्च तादृशशब्दबोधात्तदस्यात् विशेषसामग्रीसहिताया एव सामान्यसा-मस्याः पक्षोपधायकत्वात् । न च घटं कक्षसं इत्याद्यात्पूर्वीज्ञाना-व्यवहितोत्तरवर्त्यतिरिक्तातादृशशब्दबोधः तत्पदादिजन्यतादृश-शब्दबोध एव प्रसिद्धस्तस्यैव घटः कर्मत्वमित्यादौ उत्पत्तिप्रसङ्गः

(१) केचित्चित्ति ख०, ग० ।

(२) एकपदोपस्थाप्यपदार्थानां उद्देश्य-विधेयभावास्वीकारादिति भावः ।

(३) इत्याहुरिति ख०, ग० ।

(४) योस्यवाज्ञानवशादेवेत्यादिः ।

नाम-विभक्ति-धात्वाख्यात-क्रिया-कारकपदानां पर-

इति वाच्यं । तत्पदादिजन्यताद्दृग्ग्राह्यबोधे स्वजन्यघटनिष्ठकर्षत्वा-
 घात्मकविशिष्टोपस्थितिद्वारा तत्पदादिज्ञानस्य हेतुतया तदभावा-
 देव तस्यासम्भवात् । ताद्दृग्गोपस्थितिद्वारा तत्पदादिज्ञानस्य कार्य-
 तावच्छेदकञ्च तत्पदादिज्ञानविशिष्टताद्दृग्ग्राह्यबुद्धित्वं वैशिष्ट्यञ्च
 स्वाधिकरणावच्छेदेन स्वजन्यघटनिष्ठकर्मत्वविषयकतत्तदुपस्थित्यव्यव-
 हितोत्तरवर्तित्वं, इत्यञ्च कृत्यादिविशेष्यकानुकूलत्वादिसंसर्गकामयना-
 दिप्रकारकग्राह्यबोधेऽपि अव्यवहितपूर्ववर्तितासंसर्गकामयनपदत्व-
 धर्मितावच्छेदकक-तिपदत्वविशेषणतावच्छेदककनिस्यत्वेन कारणता
 ताद्दृग्गनिस्यविशिष्टकृत्यादिविशेष्यकानुकूलत्वादिसंसर्गकामयनादि-
 प्रकारकग्राह्यबुद्धित्वेन कार्यता, एवमव्यवहितोत्तरवर्तितासंसर्गक-
 तिपदत्वधर्मितावच्छेदककामयनपदत्वविशेषणतावच्छेदककनिस्यत्वेन
 कारणता ताद्दृग्गनिस्यविशिष्टकृत्यादिविशेष्यकानुकूलत्वादिसंसर्गका-
 मयनादिप्रकारकग्राह्यबुद्धित्वेन कार्यता इत्यादिक्रमेण आनयति
 आनयतः आनयन्ति प्रापयति प्रापयतः प्रापयन्तीत्यादियद्यदानु-
 पूर्व्वीतः शब्दा लक्षणया वा कृत्यादिविशेष्यकानुकूलत्वादिसंसर्ग-
 कामयनादिप्रकारकाम्यबोधोऽनुभवसिद्धः तत्तदानुपूर्व्वीनिस्यत्वेन
 कार्यतावच्छेदके प्रवेक्ष्य प्रत्येकानुपूर्व्वीघटकपदयोर्विशेष्य-विशेषण-
 भावभेदात् कार्य-कारणभावद्वयं बोध्यं, आनयनं कृतिरित्यादौ
 तु विशेषसामग्रीविरहादेव न ताद्दृग्ग्राह्यबोधोदय इति समासः ।
 लक्ष्येषु लक्षणं सङ्गमयति, 'नाम-विभक्तीति घटादिपदानुसारा-

स्परं विना न परस्परस्य स्वार्थान्वयानुभवजनकत्वं ।

दिपदेत्यर्थः, 'धात्वाख्यातेति आनयादिपद-त्यादिपदेत्यर्थः, 'क्रिया-
कारकपदेति त्याद्यव्यवहितपूर्ववर्त्यानयादिपद-घटादिपदाव्यवहि-
तोत्तरवर्त्तनुस्कारादिपदेत्यर्थः, 'परस्परं विना परस्परस्येति परस्-
रस्य परस्परं विनेति योजना, अव्यवहितपूर्ववर्त्तिलादिसंघर्षेण
परस्परविशेष्यक-परस्परप्रकारकोपस्थितिं विनेत्यर्थः, 'न स्वार्थान्व-
यानुभवजनकत्वमिति न तादात्म्यातिरिक्तसम्बन्धेन कर्मात्वादिविशेष्य-
क-घटादिप्रकारक-कृत्यादिविशेष्यकानयनादिप्रकारकानयनादि-
विशेष्यक-घटकर्मत्वादिप्रकारकग्राह्यबोधजनकत्वमित्यर्थः, अतः कर्म-
त्वादिविशेष्यक-घटादिप्रकारकभेदान्वयबोधेऽव्यवहितपूर्ववर्त्तितानु-
बन्धेन घटादिपदेऽनुस्कारादिमत्त्वं अव्यवहितोत्तरवर्त्तितानुबन्धेनानु-
स्कारादिपदे घटादिपदत्वत्वं वा आकाङ्क्षा, कृत्यादिविशेष्यकान-
यनादिप्रकारकभेदान्वयबोधेऽव्यवहितपूर्ववर्त्तितानुबन्धेनानयादिपदे
त्यादिपदत्वत्वं अव्यवहितोत्तरवर्त्तितानुबन्धेन त्यादिपदे आनया-
दिपदत्वत्वं वा आकाङ्क्षा, आनयनादिविशेष्यक-घटकर्मत्वादिप्रकार-
कभेदान्वयबोधे घटादिपदाव्यवहितोत्तरवर्त्तनुस्कारादिपदे त्यादि-
पदाव्यवहितपूर्ववर्त्यानयादिपदत्वत्वं त्याद्यव्यवहितपूर्ववर्त्यानयादि-
पदे घटादिपदाव्यवहितोत्तरवर्त्तनुस्कारादिपदत्वत्वं वा आका-
ङ्क्षेति शेषः । यद्यपि आनयनादिविशेष्यक-घटकर्मत्वादिप्रकारकभे-
दान्वयबोधे अव्यवहितपूर्ववर्त्तितानुबन्धेन घटादिपदाव्यवहितोत्तर-
वर्त्तनुस्कारादिपदे त्याद्यव्यवहितपूर्ववर्त्यानयादिपदत्वत्त्वस्य अव्यवहि-

तोत्तरवर्तितासम्बन्धेन त्याद्यव्यवहितपूर्ववर्त्यानयादिपदे घटादि-
पदाव्यवहितोत्तरवर्त्यनुसारादिमत्त्वस्य वा कथमाकाङ्क्षात्वं घटं पटं
कुक्ष्यान्वयतीत्यादौ व्यवधानेऽपि आनयनादिविशेष्यक-घटकर्मत्वा-
दिप्रकारकभेदान्वयबोधान् । न चाव्यवधानांशो न सम्बन्धकोटौ
निवेशनीयः किन्तु पूर्ववर्तिलोत्तरवर्तिलमात्रं सम्बन्ध इति वाच्यम् ।
एवमपि आनयति घटमित्यादौ व्युत्क्रमेऽपि तादृशभेदान्वयबुद्ध्या तत्र
तदुभयोरकाङ्क्षात्वासम्भवान्, तथापि तादृशान्वयबोधे^(१) पूर्वव-
र्तिलोत्तरवर्तिलान्यतरसम्बन्धेनानुसाराद्यव्यवहितपूर्ववर्तिघटादिपदे
त्याद्यव्यवहितपूर्ववर्त्यानयादिपदवत्त्वस्य पूर्ववर्तिलोत्तरवर्तिलान्यतर-
सम्बन्धेन त्याद्यव्यवहितपूर्ववर्त्यानयादिपदेऽनुसाराद्यव्यवहितपूर्व-
वर्तिघटादिपदवत्त्वस्य वा आकाङ्क्षात्वं, तेनानयति घटं घटमान-
यतीत्यादेरुभयस्यैव सङ्गः, परन्तु अन्यतरत्वस्य सम्बन्धतावच्छेदक-
त्वाभ्युपगमे^(२) कार्य-कारणभावद्वयं, इतरथा तु कार्य-कारणभाव-
चतुष्टयं, कारकपदेत्यस्य चानुसाराद्यव्यवहितपूर्ववर्तिघटादिपदे-
त्यर्थः, घट-पटकुक्ष्यान्यानयतीत्यादौ घटपदाव्यवहितोत्तरवर्तिपटा-
दिपदाव्यवहितोत्तरवर्तिकुक्ष्यादिपदोत्तरत्वसम्बन्धेन त्याद्यन्तानयादि-
पदे घटादिपदवत्त्वमेवाकाङ्क्षा इत्यादिक्रमेण बोधं^(३) इत्यभिप्रायः ।
ननु. नीलोघटस्यैवोपधनं घटरूपमित्यादौ संयोग-स्वाभावेय-
त्वादिसम्बन्धेन घट-धन-रूपादिविशेष्यकः नील-सैत्र-घटप्रकारकः

(१) आनयनादिविशेष्यक-घटकर्मत्वादिप्रकारकभेदान्वयबोधे इत्यर्थः ।

(२) अन्यतरत्वेन सम्बन्धत्वाभ्युपगम इति क० ।

(३) वाच्यमिति ग० ।

कुतो न शाब्दबोधः, एवं चैवः पच्यते तद्बुद्धं पचतीत्यादौ कर्तृत्व-
 कर्षत्वादिसम्बन्धेन पाकादिविधेयकः चैव-तण्डुलादिप्रकारकः कुतो
 न शाब्दबोधः, एवं पचति गच्छति चेत्यादौ उत्तरवर्त्तिलादि-
 सम्बन्धेन गमनादिविधेयकः पाकादिप्रकारकः कुतो न शाब्दबोधः ।
 न च नामार्थयोर्नामार्थ-धालर्थाधोर्धालर्थाधोश्च भेदेन परस्परम-
 न्ययबोधश्च^(१) अत्युत्पन्नत्वाच्च तच्च तथा शाब्दबोध इति वाच्यम् ।
 निराकाङ्क्षत्वमन्तरेणात्युत्पत्तेर्निर्वक्तुमशक्यत्वात् आकाङ्क्षायाश्च एता-
 दृग्शाब्दबुद्धावनिर्वचनत्वात् । अथ तन्मन्त्रेयमित्यादावेव तादृग्शा-
 ब्दबोधः प्रसिद्धः तदादिपदेन तादृग्विग्रिष्टोपस्थितिद्वारा तादृ-
 ग्शाब्दबोधजननात् तथाच तादृग्शाब्दबोधं प्रति सञ्जन्यतादृग्-
 विग्रिष्टोपस्थितिसम्बन्धेन तदादिपदज्ञानस्य हेतुतया तदभावादेव
 नोक्तसत्त्वेषु तादृग्शाब्दबोधः । न च तथापि संयोगादिसम्बन्धेन
 घटाद्युद्देश्यको नीलादिविधेयकः कुतो न शाब्दबोधः तादृगोद्देश्य-
 विधेयभावापन्नज्ञानं प्रति तदादिपदज्ञानस्याहेतुत्वात् विग्रिष्टस्य
 पदार्थत्वे तु तादृग्विषयिताविरहादिति वाच्यम् । यच्च हि त-
 त्त्युक्तादिघट-तदीयधन-तद्वृत्तिरूप-तत्कर्तृक-तत्कर्माकपाकाद्यात्मक-
 सम्बन्ध एव घटल-धनत्वादिरूपेण शक्त्वा सञ्चयथा वा पञ्चादिवि-
 भक्त्यर्थो यथा नीलस्य गृहं चैवस्य वाटी पटस्य रूपं तण्डुलस्य
 कृतिः चैवस्यौदनं इत्यादौ तथैव तादृगोद्देश्य-विधेयभावापन्ना
 शाब्दबुद्धिः प्रसिद्धा, सम्प्रदायमते तु नीलस्य घटः चैवस्य धनं
 घटस्य रूपं तण्डुलं पचति चैवस्य पच्यते इत्यादावपि तादृग्शा-

(१) परस्परभेदान्वयबोधस्येति ख०, ग०, ।

वृत्तिः प्रसिद्धा तन्मते च तत्र षष्ठ्याद्यर्थस्य संयोग-संज्ञादेः संसर्ग-
तथा प्रकारतया च भागाभ्युपगमात्, एवञ्च घटवृत्ति कर्षालमित्या-
द्यन्वयबोधे घटादिपदे द्वितीयादिविभक्तिमत्त्वादिकमिव नीलादि-
पदे षष्ठ्यादिविभक्तिमत्त्वमेव तादृशान्वयबोधे आकाङ्क्षा, स्वप्रयोज्य-
वृत्तिज्ञानजन्यनील-घटाद्युभयोपस्थितिसम्बन्धेन च तन्निश्चयस्य ता-
दृशान्वयबोधे हेतुत्वं तेन तादृशविभक्तिमत्त्वज्ञानेऽपि ततो नील-
घटाद्यनुपस्थितौ न तथान्वयबोधः, सम्यदायमते च पूर्ववर्ति-
त्नोत्तरवर्तित्वान्यतरसमभिव्याहारसम्बन्धेन षष्ठ्याद्यन्तनीलादिपदे
घटादिपदत्वमपि तादृशान्वयबोधे आकाङ्क्षा, स्वप्रयोज्यवृत्तिज्ञान-
जन्यविशेष-विशेषणसंसर्गोपस्थितिसम्बन्धेन च तन्निश्चयस्य हेतुत्वं, तेन
नीलस्य घटः चैत्रस्य धनं इत्यादौ षष्ठ्यादिना संयोग-संज्ञादेरुप-
स्थितिदशायां समानकालीनत्वादिसम्बन्धेन नील-चैत्रादेर्घट-धनादौ
नान्वयः समानकालीनत्वादिसंसर्गस्य षष्ठ्याद्यनुपस्थापितत्वात्, इत्यस्य
यथा घटः कर्षालमित्यादौ घटमित्याद्यानुपूर्वीविशेषाकाङ्क्षानिश्च-
रूपविशेषसामग्रीविरहाद्वटवृत्ति कर्षालमित्याद्यन्वयबोधाभावस्तथा
नीलोघट इत्यादावपि तत्तदानुपूर्वीविशेषात्मकाकाङ्क्षानिश्चरूप-
विशेषसामग्रीविरहादेव नोद्देश-विधेयभावापन्नतादृशान्वयबोध इति
चेत्, तर्हि नीलो घटोऽस्ति नीलं घटमानयेत्यादौ तादात्म्यसम्बन्धेन
नीलादेर्घटादावन्वयो न स्यात्^(१) घटाद्युद्देशक-नीलादिविधेयक-
शब्दबोधे नीलादिपदे षष्ठ्यादिविभक्तिमत्त्वस्य स्वप्रयोज्यनील-
घटाद्युभयोपस्थितिसम्बन्धेन हेतुतया तदभावात् प्रकृते घटादेर्नी-

(१) घटादावन्वयः कथं स्यादिति ग० ।

परमते नीलोघटोऽस्ति नीलं घटमानयेत्यादौ नामार्थानां कारकाणाञ्च न परस्परमन्वयबोधः विशेषणा-

द्यादिपदोत्तरविभक्त्यनुपस्थापितत्वात् । अत्रदायमते तु उक्तान्यतरसम्बन्धेन षष्ठ्याद्यन्तनीलादिपदे घटादिपदवत्त्वस्य सप्रयुक्तनीलघटतादात्म्योपस्थितिसम्बन्धेनासत्त्वाच्च तादात्म्यसंसर्गस्य नीलादिपदोत्तरविभक्त्यनुपस्थापितत्वात् इत्यत आह, 'परमत इति, 'नामार्थानां' प्रथमाविभक्तिसमभिव्याहृतनामार्थानां, यथा नीलोघटोऽस्तीत्यादौ, 'कारकाणां' कारकविभक्त्यन्तनामार्थानां, यथा नीलं घटमानयेत्यादौ, तस्मते कुतो नाग्वयज्ञदाह, 'विशेषणान्वितेति विशेषणवाचकनीलादिपदोत्तरप्रथमा-द्वितीयादिविभक्त्यर्थस्य संख्याकर्त्तृत्वादेरित्यर्थः, 'अनन्वयादिति प्रकृत्यर्थतावच्छेदकनीलाद्यवच्छिन्नेन सममन्वयप्रसङ्गादित्यर्थः, सुवर्थसंख्यायाः स्वसमानपदोपात्तेतरसम्बन्धेन स्वसमानपदोपात्तेतरविशेषणं यत्तदनन्वितत्वनियमेन प्रथमाद्यर्थसंख्यायाः तादात्म्यसम्बन्धेन घटादिविशेषणतथान्वितस्य नीलादेर्विशेषणतथा अन्वयासम्भवात्, संख्या-कासाद्यतिरिक्तविभक्त्यर्थस्य क्षेत्रसम्बन्धेन क्षेत्रविशेषणं यत्तदनन्वितत्वनियमेन च द्वितीयाद्यर्थकर्त्तृत्वादेस्तादात्म्यसम्बन्धेन घटादिविशेषणतथान्वितस्य नीलादेर्विशेषणतथा अन्वयासम्भवादिति भावः । अत्रदायमते घटमानयेत्यादौ कर्त्तृत्वादेः संसर्गतया प्रकारतया च उभयथा भानाभ्युपगमात् पञ्चकृतापि 'यद्येत्यादिना विभक्त्यर्थस्य प्रकारतया संसर्गतया उभयथा भानस्य वक्ष्यमाणत्वात् स्वसमानपदोपात्तेतरसम्बन्ध-क्षेत्र-

न्वितविभक्त्यर्थानन्वयादिति न विशिष्टवैशिष्ट्येनान्वयः
किन्त्वार्थः समाजः । अस्माकन्तु नील-घटयोरभेदानु-
भवबलाद्भेद एव संसर्गः विशेषणविभक्तिः साधुत्वार्थः ।

रसमन्वयोर्मियमे प्रवेशः । ननु नील-घटयोः परस्परमन्वये
कर्मत्वादौ नीलविशिष्टघटविशिष्टप्रत्ययः कथं स्यादित्यत आह,
'इतीति, 'न विशिष्टवैशिष्ट्येनेति, अतएव एतन्मते विशिष्टवैशिष्ट्ये-
नान्वय एव न इत्यर्थः, 'किन्त्वार्थः समाज इति किन्त्वर्थयोर्नील-
कर्मत्वयोर्घट-कर्मत्वयोः समाजः एकस्यामेवानयनादिक्रियायामन्वय-
इत्यर्थः, अर्थयोरर्थ इत्यर्थे तद्धितप्रत्ययात्, एवञ्च नीलं घटमानये-
त्यादौ नीलकर्मक-घटकर्मकानयनानुकूलकृतिमानित्याकारकोऽन्व-
यबोधः, नीलो घटोऽस्ति इत्यादौ च एकनीलोऽस्ति एकघटोऽस्ति
इत्यन्वयबोध इति भावः । तत् किमिहैव निर्भरो मादृशमित्यत-
आह, 'अस्माकन्विति, 'अभेदानुभवबलात्' अभेदसंसर्गकान्वयबो-
धस्यानुभवसिद्धत्वात्, 'अभेद एव संसर्ग इति अभेदो नील-घटयोः
संसर्गमर्यादया भासत एवेत्यर्थः, अभेदातिरिक्तसम्बन्धेन घटाद्युद्देश्यक-
नीलादिविधेयकशाब्दबुद्धिं प्रत्येव तादृशानुपूर्व्वीविशेषात्मकाकाङ्क्षा-
निश्चयानां निरुक्तोपस्थितिसम्बन्धेन हेतुत्वात् अन्यथा नीलघट-
मानय नीलोत्पलमित्यादिसमासस्थले नीलादेरन्वयाबोधप्रसङ्गा-
दिति भावः । नन्वेवं प्रथमा-द्वितीयादिविभक्त्यर्थस्य संख्या-कर्म-
त्वादेः प्रकृत्यर्थतावच्छेदकनीलत्वावच्छिन्नेन सममन्वयबोधः कथं
स्यादित्यत आह, 'विशेषेणेति, 'साधुत्वार्थमिति सावधारणं अभेदा-

अन्वयबोधे आकाङ्क्षासम्पत्त्यर्थमेवेत्यर्थः, न तु तदर्थस्य नीलताद्यवच्छि-
 स्तेन समन्वयबोध इति भावः । यद्यपि विशेषणविभक्तेरभेदान्वय-
 बोधे कथमाकाङ्क्षासम्पादकत्वं । न च नीलेन घटमानयेत्यादौ
 अभेदान्वयबोधे आकाङ्क्षाभावाद्द्विशेषण-विशेष्यवाचकपदयोः समान-
 विभक्तिसमभिव्याहारस्याभेदेनान्वयबोधे आकाङ्क्षात्वात्तस्य आकाङ्क्षा-
 सम्पादकत्वमिति वाच्यम् । नीलघटः नीलोत्पलमित्यादिसमा-
 सखले सुन्दरं दधि दधीदमित्यादावसमासखले चाभेदान्वयबोधा-
 तुपपत्तेः^(१) । न च तत्र क्षुप्तविभक्तिस्मरणादेवान्वयबोध इति वाच्यम् ।
 तदस्मरणेऽपि अभेदान्वयबोधात् राजपुरुष इत्यादिषष्ठीतत्पुरुषादौ
 क्षुप्तविभक्तिस्मरणेनापि समानविभक्तिकलानुपपत्तेश्च तत्र षष्ठ्या एव
 क्षुप्तत्वात् न तु प्रथमायाः, एवं नीलोत्पलस्येत्यादिकर्माधारयादावपि
 क्षुप्तविभक्तिस्मरणेन समानविभक्तिकलासम्भवः तत्र तत्र प्रथमाया एव
 क्षुप्तत्वात् न तु षष्ठ्याः । न च प्रथमादेशुप्तत्वेऽपि तत्स्मरणादेव
 तचान्वयबोध इति वाच्यम् । स्फुटतरानुभवविरोधात् । अतएव
 विरुद्धविभक्तिराहित्यमभेदान्वयबोधे तन्ममित्यपि निरस्तं । विरुद्ध-
 विभक्तिराहित्यं हि विशेषणवाचकपदे विशेष्यवाचकपदोत्तरवि-
 भक्तिभिन्नविभक्तिराहित्यं, विशेष्यवाचकपदे विशेषणवाचकपदो-
 त्तरविभक्तिभिन्नविभक्तिराहित्यं वा, नाद्यः सुन्दरं दधीत्यादाव-
 प्रसिद्धेः प्रतियोगिकोटौ विभक्त्यप्रवेगे प्रसिद्धिसम्भवेऽपि तद्वाचि-
 त्याभावात् स्तोकं पश्यतीत्यादावभावाच्च । न द्वितीयः, दधीदं
 नीलोत्पलमित्यादौ अप्रसिद्धेः प्रतियोगिकोटौ विभक्त्यप्रवेगे प्र-

(१) अभेदान्वयबोधाभावापत्तेरिति ग० ।

यद्वा समानविभक्तिकयोरभेदानुभवबलात् विशेष-

सिद्धिमन्वेऽपि तद्ग्राहित्याभावात् श्लोकं पचतीत्यादावभावाच्च । अत एव विशेषणवाचकपदे विशेष्यवाचकपदोत्तरानुसन्धीयमानविभक्तिभिन्नविभक्तिराहित्यं, विशेष्यवाचकपदे विशेषणवाचकपदोत्तरानुसन्धीयमानविभक्तिभिन्नविभक्तिराहित्यं वा तदित्यपि न, श्लोकं पचतीत्यादावभावात् सुन्दरं दधि दधीदं नीलोत्पलमित्यादौ लुप्तविभक्तिमस्मरतोऽप्यभेदान्मयबोधाच्च, द्वितीये राजपुरुष इत्यादि-पठिततपुरुषादौ नीलोत्पलस्येत्यादिकर्मधारये च लुप्तविभक्तिमस्मर-णेनाप्यनुपपत्तेः इति । तथापि यादृश-यादृशविशेषण-विशेष्यवाचक-नीलघटादिपदसमभिव्याहारात् नील-घटाद्योरभेदान्मयबोधोऽनु-भवसिद्धतादृश-तादृशनील-घटादिसमभिव्याहार एव नील-घटा-द्योरभेदान्मयबोधे आकाङ्क्षा, समभिव्याहारस्य कश्चिदव्यवहितपूर्वव-र्त्तित्वं, कश्चिदव्यवहितोत्तरवर्त्तित्वं, कश्चित्पूर्ववर्त्तितत्पदपूर्ववर्त्ति-त्वादिकं, कश्चिदुत्तरवर्त्तितत्पदोत्तरवर्त्तित्वादिकं इति क्रमेण बोध्यं, तत्तन्निश्चयस्य च स्वविशिष्टनीलघटाद्यभेदान्मयबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति-हेतुत्वमिति न परस्परं व्यभिचारः, तादृशसमभिव्याहारमध्ये च समानविभक्तिकयोः समभिव्याहारोऽपि प्रविष्ट इति विशेषणविभ-क्तेराकाङ्क्षासम्पादकत्वं युक्तमिति ध्येयं ।

प्रकृत्यर्थतावच्छेदकावच्छिन्नान्वितत्वार्थबोधकत्वे सम्भवति तत्प-रित्यागस्यानौचित्यादाच्च, 'यदेति, 'अभेदानुभवबलादिति, अभेदस्य संसर्गतया प्रकारतया चोभययानुभवस्वीकारात् इत्यर्थः, 'विशेषणा-

स्वाम्बितविभक्तेरभेदार्थकत्वं अतो विशेषण-विशेष्यभा-
वानुभावकत्वं तत्पदयोः, न परस्परं विना । द्वार-
मित्यप्याध्याहारं विना प्रतियोग्यत्वाभात् न स्वार्था-

श्रितेति, विशेष्य-विशेषणवाचकपदोत्तरप्रथमा-द्वितीयादेरित्यर्थः,
'विशेषण-विशेष्यभावेति परस्परं विशेष्य-विशेषणभावेन स्वार्थताव-
च्छेदकावच्छिन्नानुभवजनकत्वमित्यर्थः, 'तत्पदयोरित्यनन्तरं द्वेदः
विशेषणवाचकपद-तदुत्तरविभक्तयोरित्यर्थः, 'न परस्परं विनेति
न स्वार्थतावच्छेदकावच्छिन्नयोः परस्परं विशेष्य-विशेषणभावं वि-
नानुभवजनकत्वमित्यर्थः, इत्यस्य नीलघट इत्यादावेकत्ववन्नीलवान्
तादृशनीलाभेदवांसु^(१) एको घट इत्यन्वयबोध इति भावः ।
ननु कृत्यादिविशेष्यकानुकूलत्वादि संसर्गकानयनादिप्रकारकशब्द-
बोधं प्रत्यानयनादिपदे त्यादिपदवत्त्वस्यैवाकाङ्क्षान्ते केवलां द्वार-
मित्युक्तावपि आनयनकृत्यादिरूपार्थाध्याहारात् द्वारकर्षकानयना-
नुकूलकृतिमान् इत्यन्वयबोधः कथं स्याद्घटः कर्षकत्वमित्यादाविव
थावद्विशेषणसामग्रीविरहादित्यत आह, 'द्वारमित्येति, 'अध्या-
हारं विनेति आनयतीत्यादिपदाध्याहारं विना, 'न स्वार्थेति न
द्वारकर्षकानयनानुकूलकृतिमान् इत्यन्वयबोधजनकत्वमित्यर्थः, अथ
हेतुमाह, 'प्रतियोग्यत्वाभादिति, कारणीभूतान्त्वप्रतियोग्युपस्थिते-
रभावादित्यर्थः, वृत्त्या पदजन्यपदार्थोपस्थितेः शब्दबुद्धौ हेतुत्वा-
दिति भावः । ननु स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ स्वर्गकामस्य कार्योपाग-

(१) एकत्ववन्नीलाभेदवांसु इति ख० ।

न्वयानुभावकत्वं, विश्वजिता यजेतेत्यत्र ममेदं कार्य-
मिति प्रवर्त्तकतात्पर्यविषयज्ञानं नाधिकारिणं विनेति
तदाकाङ्क्षा ।

यद्वा कर्त्तुरिवाधिकारिणोऽपि आक्षेपादेव लाभ-

इति प्रतीतेः स्वर्गकामस्य यजेतेत्यादौ च तदप्रतीतेस्य विध्युपस्थाप्य-
कार्यत्वेन सह स्वर्गकामान्वये स्वर्गकामादिपदे स्यादिपदवत्त्वमेव
आकाङ्क्षा वाच्या तथाच विश्वजिता यजेतेत्यादौ स्वर्गकामरूपा-
र्थाध्याहारान् कथं तादृशान्वयबोधः आकाङ्क्षाविरहादित्यत आह,
'विश्वजितेति, 'ममेदमिति स्वर्गकामस्येदं कृतिषाध्यमित्याकारक-
मित्यर्थः, 'प्रवर्त्तकेति, प्रवर्त्तकतात्पर्यविषयीभूतं ज्ञानमित्यर्थः,
'नाधिकारिणं विनेति, प्रथमान्तस्वर्गकामपदाध्याहारं विनेत्यर्थः,
'तदाकाङ्क्षेति, तत्राकाङ्क्षाज्ञानमित्यर्थः, अस्येवेति शेषः । 'कर्त्तु-
रिवेति यत्र पक्षतीतिपदमात्रं प्रयुक्तं न तु चैत्र इत्यादि तत्र
यथा पाक-कृत्योरन्वयबोधानन्तरमनुमानाच्चैत्रादिकर्तृविशेष्यकान्वय-
बोधस्तथेत्यर्थः, 'अधिकारिणोऽपि' विश्वजितेत्यादौ स्वर्गकामस्यापि,
'आक्षेपादेव' अनुमानादेव, अनुमानं व्याप्तिज्ञानं, तेन 'किन्वानु-
मानिक इति ग्रन्थस्य न पौनस्त्यं, 'लाभः' विध्यर्थकार्यत्वेऽन्वयबोधः,
'तदन्वयः' विध्यर्थकार्यत्वे तदन्वयः, 'आनुमानिकः' अनुमितिरूपः,
यद्वा 'लाभः' उपस्थितिः । ननु स्वर्गकामस्थानुमानत उपस्थितावपि
कार्यत्वेन सह तदन्वयः शब्दप्रतिपाद्य एवेति स दोषस्तदवस्य-

इति तदन्वयो न शाब्दः किन्त्वानुमानिकः, गौण-
साक्षणिकयोरननुभावकत्वपक्षे तदुपस्थापितस्याध्या-

इत्यत आह, 'इति तदन्वय इति स्वर्गकामस्याचेपाप्ताभेऽपि पद-
जन्यपदार्थोपस्थितेरभावात् तदन्वयः शाब्द इत्यर्थः, तथाच तत्रा-
काङ्क्षाविरहेऽपि न चतिः इति भावः । ननु चन्द्रे तिलकं गङ्गायां
घोष इत्यादौ सप्तम्यर्थाधेयत्वविशेषक-निरूपितत्वसंसर्गक-सुख-
तीरादिगौण-साक्षणिकार्थप्रकारकान्वयबोधं प्रति चन्द्र-गङ्गादिपदे
सप्तम्यादिविभक्तिमत्त्वमाकाङ्क्षा तत्रोक्तसत्त्वमभ्याप्तं गौण-साक्षणिक-
पदविषयकज्ञानयोगौण-साक्षणिकपदोपस्थापितार्थविषयकग्राह्यानु-
भवं प्रत्यजनकत्वेन सप्तम्यादिविभक्तिप्रकारक-चन्द्र-गङ्गादिपदविशेष-
कज्ञानाभावस्य तादृगान्वयबुद्ध्यभावाप्रयोजकत्वात् कारणाभावस्यैव
कार्याभावप्रयोजकत्वादित्यत आह, 'गौण-साक्षणिकयोरिति, गौण-
साक्षणिकपदज्ञानयोरित्यर्थः, सादृश्यात्मकग्रन्थसम्बन्धो गौणी
वृत्तिः तदितरसम्बन्धो लक्षणा, 'अननुभावकत्वपक्षे' अननुभावक-
त्वाभावपक्षेऽपि, 'तदुपस्थापितस्य नानुभावकत्वं' तदुपस्थापितस्यानु-
भवविषयत्वाभावः, तदुपस्थापितविषयकानुभवाभाव इति धावत्,
'इतरपदं विनेति चन्द्र-गङ्गादिगौण-साक्षणिकपदविशेषक-सप्तम्या-
दिरूपेतरपदप्रकारकोपस्थितिव्यतिरेकप्रयुक्त इत्यर्थः, गौण-साक्ष-
णिकयोरननुभावकत्ववादिनापि सुख-तीरादिगौण-साक्षणिकार्थ-
प्रकारक-निरूपितत्वादिसंसर्गकाधेयत्वविशेषकग्राह्यानुभवं प्रति चन्द्र-
गङ्गादिपदे सप्तम्यादिविभक्तिमत्त्वरूपानुपूर्वीं विशेषज्ञानस्य हेतुत्वा-

हृतस्येवेतरपदं विना^(१) नानुभावकत्वं । घटः कर्मत्वं

भ्युपगमात् अन्ननिष्ठत्वं गङ्गानिष्ठत्वं इत्यादौ तादृशान्वयबोधाभावात् । न चैवं गौण-साक्षणिकयोर्नानुभावकत्वमित्यस्य कोऽर्थ इति वाच्यं । शब्दानुभवं प्रति पदज्ञानस्य कार्य-कारणभावो न तावद्वृत्तिसम्बन्धेन तत्प्रकारकपदज्ञानत्वेन तच्छाब्दबुद्धित्वेन, वृत्तेः शक्ति-सञ्चयान्यतररूपतया तेन रूपेण हेतुत्वे गौरवादपि तु सञ्चयामपेक्ष्य शक्तेर्लघुतया शक्तिसम्बन्धेन तदन्वयप्रतियोगिप्रकारकपदज्ञानत्वेन कारणता तच्छाब्दबुद्धित्वेन कार्यता गङ्गायां घोष इत्यादावपि शक्तिसम्बन्धेन तौरान्वयप्रतियोगिप्रकारकपदज्ञानमस्यैव आधेयत्वस्य तौरान्वयप्रतियोगितया शक्तिसम्बन्धेनाधेयत्वप्रकारकसप्तमीविभक्तिज्ञानस्यैव तथात्वादतो गौणौ सञ्चयान्वयवृत्तिर्न पदज्ञाननिष्ठशब्दबोधकारणतायाः सांसर्गिकविषयतासम्बन्धेनावच्छेदित्वेनैव तदर्थत्वात्, न तु गौण-साक्षणिकपदविषयकज्ञानस्य न केनापि रूपेण शब्दानुभवहेतुत्वमिति तदर्थः, तौरादिशक्तिमत्त्वेन भ्रमात्मक-गङ्गादिपदज्ञानस्य तेनापि हेतुत्वाभ्युपगमादिति भावः । अत्र^(१) समुचितं दृष्टान्तमाह, 'अध्याहृतस्येवेति, शक्त्युपस्थापितस्य प्रवाहादेरिवेत्यर्थः, यथा शक्त्युपस्थापितप्रवाहादिविषयकानुभवाभावो गङ्गादिपदविशेष्यकसप्तम्यादिरूपेतरपदप्रकारकज्ञानम्यतिरेकप्रयुक्तस्तथा सञ्चयोपस्थापिततौरादिविषयकानुभवाभावोऽप्येत्यर्थः । ननु कर्म-

(१) तदुपस्थापितस्यार्थस्याध्याहृतस्येवेतरपदं विनेति ख० । तदुपस्थापितस्य अध्याहृतपदस्येवेतरपदं विनेति क० । (१) अत्राप्येति ख० ।

ज्ञानयनं कृतिरित्यादौ अभेदेन नान्वयबोधोऽयोग्य-
त्वात् तत्तत्पदेभ्यस्तात्पर्यविषयतत्तत्पदार्थस्वरूपज्ञानञ्च
पदान्तरं विनैव । घटमानयतीत्येषेव भ्रमेण तथा-
न्वयतात्पर्येऽपि क्रिया-कारकभावेन नान्वयः, नाम-

त्वादिविशेष्यकाधेयत्वादिभेदसंसर्गक-घटादिप्रकारकाम्यबुद्धिं प्रत्येव
घटमित्याद्यानुपूर्वीविशेषस्याकाङ्क्षात् घटः कर्मत्वमित्यादौ तादृ-
ग्ग्राह्यबुद्धिर्मांस्तु अभेदसंसर्गेण च कुतो नान्वयबोध इत्यत आह,
'घटः कर्मत्वमिति, 'अयोग्यत्वात्' योग्यताज्ञानविरहात्, योग्यता-
भ्रमदग्नाथान्तु भवत्येवेति भावः । ननु यदि तत्र न योग्यता तदा
तत्पदार्थोपस्थितिरेव कुत इत्यत आह, 'तत्तदिति, 'पदान्तरं
विनैवेति, का तु कथा योग्यताया इत्यर्थः^(१) । ननु आधेयत्वादि-
संसर्गक-कर्मत्वादिविशेष्यक-घटादिप्रकारकग्राह्यबोधे घटमित्याद्या-
नुपूर्वीविशेष्यत्वाकाङ्क्षाले घटः कर्मत्वमित्यादावपि कदाचित्ता-
दृग्नान्वयबोधे तात्पर्यदशायां तादृग्नान्वयबोधो दृश्यते स कथं
स्यादित्यत आह, 'घटमिति, 'भ्रमेणेति अथयार्थनेत्यर्थः, अभेदे
द्वितीया, तथाचाययार्थतथान्वयतात्पर्येऽपौत्यर्थः, तदाक्यात् तथा-
न्वयबोधानुत्पत्त्या तद्विच्छाया अथयार्थत्वमिति भावः । 'क्रियेति
घटकर्मकामयनानुकूलकृतिमानित्यन्वयबोधश्च कदापि नेत्यर्थः, अत्र
हेतुमाह, 'नामेति, यत इत्यादिः, 'अन्वयबोधे' अभेदातिरिक्त-

(१) घटादिपदे अनुसारादिपदं विनैवेत्यर्थः, योग्यतायाः का कथा योग्य-
ताद्यसत्त्वे पदार्थोपस्थितिः सुतरां भविष्यतीति भावः ।

विभक्ति-धात्वाख्यात-क्रिया-कारकपदानां अन्वयबोधे
तान्येव पदानि समर्थानि न तु तदर्थकानि पदान्त-
राणि । अग्निः करणत्वं ओदनः कर्मता पाकः कृतिः
इष्टसाधनता इत्यादिपदेभ्यः अग्निर्नौदनं पचेतेत्येव
अन्वयाबोधात्, अग्निकरणकौदनकर्मकपाकविषयक-
कृतिरिष्टसाधनं इति तु वाक्यं न पदं, अतएव द्वार-

सम्बन्धेन स्वार्थान्वयबोधे, 'तान्येव पदानि' नामादिपदसमभिव्याहृत-
विभक्तादिरूपाण्येव पदानि, 'समर्थानि' स्वरूपयोग्यानि । नन्वच किं
प्रमाणं इत्यत आह, 'अग्निरिति, 'कृतिरिष्टसाधनतेति, कृतीष्ट-
साधनत्वं विध्यर्थः इत्येकदेशिमताभिप्रायेणेदं । ननु नाम-विभक्ता-
द्यर्थानामभेदातिरिक्तसम्बन्धेनान्वयबोधे नामादिपदसमभिव्याहृत-
विभक्तादेरेव स्वरूपयोग्यत्वेऽग्निकरणकौदनकर्मकेत्यादावग्निर्नौदनं
पचेत्येवान्वयबोधः कथं स्यादित्यत आह, 'अग्निकरणकेति, 'इति
तु वाक्यमिति इति च वाक्यमित्यर्थः, 'न पदं' न तादृशार्थप्रत्या-
यकं, अग्निर्नौदनं पचेदित्यत्र हि अग्निर्निष्ठतासम्बन्धेन विशेषणतया
द्वितीयार्थकरणत्वेऽप्येति, करणत्वञ्च निरूपकतासम्बन्धेन विशेषणतया
पाके, कार्यत्वस्य^(१) द्वितीयार्थत्वे अग्निर्निरूपितत्वसम्बन्धेन विशेषणतया
द्वितीयार्थकार्यत्वे,^(२) तच्चाश्रयतासम्बन्धेन विशेषणतया पाके, एवमौदनं
निष्ठतासम्बन्धेन विशेषणतया द्वितीयार्थे कर्मत्वे, कर्मत्वञ्च निरू-

(१) जन्यत्वस्येति ख० ।

(२) द्वितीयार्थजन्यत्व इति ख० ।

मित्यत्र पिधेहिपदाध्याहारः, क्रियापदार्थस्यान्यत उप-
 पकतासम्बन्धेन विशेषणतया पाके, पाकस्य विषयितासम्बन्धेन वि-
 षणतया विध्यर्थकतौ, तादृशपाकविषयककृतौ च विधेरर्थान्तरमि-
 ष्टसाधनत्वमाश्रयतासम्बन्धेन विशेषणतयाऽन्वेति, अग्निकरणेत्यादौ
 च अग्निपदस्याग्निनिष्ठे सञ्चया, करणपदस्य करणतानिरूपके सञ्चया,
 तदेकदेशे करणतायाश्चाग्निनिष्ठस्याभेदेनाम्बयः, तादृशकरणता-
 निरूपकस्य तु सञ्चयया पाकपदार्थस्य पाकनिरूपितस्यैकदेशे पाके-
 ऽभेदेनाम्बयः, एवमोदनपदं ओदननिष्ठपरं, कर्मपदं कर्मतानिरूपके
 सञ्चयिकं, तदेकदेशे कर्मतायाश्च ओदननिष्ठस्याभेदेनाम्बयः, तादृ-
 शकर्मतानिरूपकस्य सञ्चयया पाकपदार्थस्य पाकनिरूपितस्य एकदेशे
 पाकेऽभेदेनाम्बयः, तादृशनिरूपितस्य^(१) तु सञ्चयया विषयपदार्थस्य
 विषयिताश्रयस्यैकदेशे विषयितायामभेदेनाम्बयः, विषयिताश्रयस्य तु
 कृतावभेदेनाम्बयः, इष्टपदस्य इष्टनिरूपितपरं तस्य च साधनपदार्थैक-
 देशे साधनतायामभेदेनाम्बयः, साधनस्य कृत्यादावभेदेनाम्बयः, अभे-
 दसम्बन्धेन एकदेशान्वयासहिष्णुतायाश्च विषयपदस्यैवाग्निनिष्ठकर-
 णतानिरूपकौदननिष्ठकर्मतानिरूपकपाकविषयिणि सञ्चया, अन्यत्
 सर्व्वं तात्पर्य्यपादकं, तादृशविषयिणि कृतेरभेदेनाम्बयः, इष्टपदमपि
 तात्पर्य्यपादकं, साधनपदस्येष्टसाधनपरं, तस्य च कृतावभेदेनाम्बयः
 इति भावः । 'अतएवेति यतो नाम-धात्वाख्यातादिभिर्थादृशान्वय-
 बोधो जन्यते तादृशान्वयबोधे तान्येव पदानि समर्थानि न तु
 पदान्तराणीत्यर्थः, 'क्रियापदार्थस्येति धात्वर्थस्यापिधानस्येत्यर्थः,

(१) पाकपदार्थस्य पाकनिरूपितस्येति ख० ।

स्थितौ अपि कारकान्वयात् असामर्थ्यञ्च स्वभावात् ।
अनासन्नमपि आसन्नतादशायां आसन्नत्वभ्रमेण वा
अन्वयबोधसमर्थमेव । वङ्गिना सिञ्चतीत्यत्र क्रि-
या-कारकपदयोरन्वयबोधे सामर्थ्येऽपि अयोग्यताज्ञानं

‘अन्यतः’ धातुं विना, ‘कारकेति कर्मात्मत्वयासम्भवादित्यर्थः । ननु
पदत्वाविशेषेऽपि किञ्चिदेव स्वरूपयोग्यं किञ्चिन्नेत्यत्र किं निया-
मकमित्यत आह, ‘असामर्थ्यञ्चेति, स्वरूपायोग्यत्वञ्चेत्यर्थः, ‘स्वभा-
वात्’ तदानुपूर्वीं विशेषरूपाकाङ्गात्मकस्वरूपयोयोग्यतावच्छेदक-
धर्मविरहात् । नन्वेवमनासन्नस्यापि स्वरूपायोग्यत्वादेव शाब्दबो-
धाजनकलोपपत्तेः किमासत्तेः पृथक्हेतुत्वेनेत्यत आह, ‘अनासन्न-
मपीति व्यतिरिक्तोच्चरितमपीत्यर्थः, ‘आसन्नतादशायां’ अव्यवधाने-
नान्वयप्रतियोग्युपस्थितिदशायां, इदञ्चान्वयप्रतियोग्युपस्थित्यव्यव-
धानस्य स्वरूपसतोहेतुत्वपक्षे, तज्ज्ञानस्य हेतुत्वपक्षे त्वाह, ‘आस-
न्नत्वभ्रमेण वेति, ‘अन्वयबोधसमर्थमेवेति अन्वयबोधोपधायकमेवे-
त्यर्थः, तथाच तस्य स्वरूपायोग्यत्वे ततः कदापि फलोपधानं न
स्थादिति भावः । ननु नाम-विभक्ति-धात्वाख्यात-क्रिया-कारकप-
दार्थानामभेदातिरिक्तसम्बन्धेनान्वयबोधे नामादिसमभिव्याहृतविभ-
क्त्वादीनां स्वरूपयोग्यत्वे वङ्गिना सिञ्चतीत्यत्र कुतो न तादृशान्व-
यबोध इत्यत आह, ‘वङ्गिनेति, ‘सामर्थ्येऽपि’ स्वरूपयोग्यत्वेऽपि,
‘अयोग्यताज्ञानं’ अयोग्यतानिश्चयः, ‘अतएव’ अयोग्येऽपि स्वरूपयो-
ग्यत्वसत्त्वादेव । ननु योग्यताभ्रमदशायां स्वरूपयोग्यताभ्रमादेवान्वय-

प्रतिबन्धकं दाहे समर्थस्याप्यग्नेर्मणिरिव । अतएव
योग्यताधमात् प्रतिबन्धकाभावे ततोऽप्यन्वयबोधः ।
नहि स्वभावतोऽसमर्थं आरोपितसामर्थ्यं वा दहति
पचति वेति, प्रकृते तु पदार्थस्वरूपज्ञानं न त्वन्वय-
भ्रमोऽपि । पुरुषपदं विनापि राज इत्यस्य पुत्रेण समं
स्वार्थान्वयानुभावकत्वं इति न तदाकाङ्क्षा ।

बोध इत्यत आह, 'न हीति, 'स्वभावतोऽसमर्थं' वस्तुगत्या अज-
नकं, 'आरोपितसामर्थ्यं' आरोपितजनकताकं । ननु घटः कर्ष-
लमित्यादेः स्वरूपयोग्यत्वे तत्र शाब्दप्रमानुत्पादेऽपि कश्चिच्छाब्दभ्रमो
जायत एव स कथं स्यादित्यत आह, 'प्रकृते लिति, घटः कर्ष-
लमित्यादावित्यर्थः । नन्वेवमजनितान्वयबोधजनकत्वस्य आकाङ्क्षाल-
विरहादयमेतीत्यादौ राज-पुत्रयोरन्वयबोधानन्तरं द्वितीयचरणे
राज-पुरुषयोरन्वयबोधापत्तिराकाङ्क्षासत्त्वात् पुरुषविशेष्यक-राज-
प्रकारकान्वयबोधस्याजनितत्वादनुमितौ सिद्धेरिव समानाकारक-
शाब्दबोधस्य प्रतिबन्धकताया अपि तत्र वक्रुमशक्यत्वादित्यत आह,
'पुरुषपदं विनापीति पुरुषविशेष्यकराजप्रकारकान्वयबुद्ध्यजनकत्वे-
ऽपीत्यर्थः, 'स्वार्थान्वयानुभावकत्वं' जनितस्वार्थानुभावकत्वं, 'न तदा-
काङ्क्षेति न तदाकाङ्क्षेत्यर्थः, राज-पुरुषयोरन्वयबोधजनिकेति शेषः ।
तत्पदजन्यशाब्दबोधे तत्पदजन्यशाब्दबोधसामान्यस्यैव प्रतिबन्धक-
त्वादिति भावः ।

यद्वा त्रयाणां स्मरणेऽजनितान्वयबोधदशायां पुरु-
षान्वये तात्पर्याभावात् नान्वयबोध इत्यग्रेऽपि तथा ।
न च पुत्रस्योत्थिताकाङ्क्षात् तेनैवान्वयबोध इति
वाच्यं । तात्पर्यवशात् पुरुषेणैव^(१) प्रथममन्वयबोधात् ।
अतएवान्वयबोधसमर्थत्वे सति अजनिततात्पर्यविष-

नन्वेवं राज-पुत्रयोरन्वयबोधोत्तरं तात्पर्यभ्रमेऽपि राज-पुरु-
षयोरन्वयबोधो न स्यात् प्रतिबन्धकसत्त्वादित्युत्तरेण, 'यदेति,
'त्रयाणां' राज-पुत्र-पुरुषैतत्त्रयाणां, 'अजनितेति पुत्रेण सम-
मजनितान्वयबोधदशायामित्यर्थः, 'तात्पर्याभावात्' तात्पर्यनिश्चया-
भावादेव, 'अग्रेऽपि' पुत्रेण सममन्वयबोधे जनितेऽपि, 'तथा' पुरु-
षान्वये तात्पर्यनिश्चयाभावादेव नान्वयबोधः, तात्पर्यनिश्चयसत्त्वे
भवत्येवेति भावः । ननु पुत्रेण सममजनितान्वयबोधदशायां प्रथमं
पुरुषेण सममन्वयधीर्न भवति किन्तु पुत्रेणैव तत्र पुत्रस्योत्थिताका-
ङ्क्षामेव बीजं न तु तात्पर्यज्ञान-तद्विरहौ निबन्धने इत्याशङ्कते,
'न चेति, 'उत्थिताकाङ्क्षात्' ससम्बन्धिकत्वात्, ससम्बन्धिकत्वञ्च
सम्बन्धुपस्थितिनियतोपस्थितिकत्वं, भवति हि स्वजन्यपुंस्त्वादिरूपं
पुत्रत्वादिकं राजादिघटितमिति भावः^(२) । 'तात्पर्यवशात्' ता-
त्पर्यज्ञानवशात्, 'पुरुषेणैवेति' क्वचिदित्यादिः, क्वचित्तथैव पाठः,
तथास्योत्थिताकाङ्क्षा व्यभिचारिणीति भावः । 'अत एवेति चतु-
र्थान्तात्तभिः, अथमेतीत्यादौ राज-पुत्रयोरन्वयबोधानन्तरं राज-

(१) क्वचित् पुरुषेणैवेति क० ।

(२) राजादिघटितमित्यर्थः ।

याम्बयबोधत्वमाकाङ्क्षेति केचित् । प्रकृति-प्रत्ययाभ्या-

पुरुषयोरन्वयबोधवारणाद्यैवेत्यर्थः, अन्वयबोधसमर्थत्वे सतीति तद्वि-
शेष्यक-तत्प्रकारक-तत्संसर्गकाम्बयबुद्धिजनकत्वे सतीत्यर्थः, 'आकाङ्क्षा'
तद्विशेष्यक-तत्प्रकारक-तत्संसर्गकाम्बयबोधे आकाङ्क्षा, अत्र सत्यन्तेन
घटः कर्मत्वमित्यादिनिरासः, जनकतावच्छेदकन्तु तत्तदानुपूर्वी-
विशेषविशिष्टत्वमेव, 'अजनितेत्यादिना राजपुत्राम्बयबुद्धिमाचता-
त्यर्थकेऽयमेतीत्यादौ राज-पुत्रयोरन्वयबोधानन्तरं राज-पुरुषयो-
रन्वयबोधनिरासः, राजपुत्राम्बयबोधमाचतात्यर्थके अयमेतीत्यादौ
तात्यर्थ्यधमेष राज-पुरुषयोरन्वयबोधे जातेऽपि राज-पुत्रयोरन्वय-
बोधे आकाङ्क्षासम्पादनाय तात्यर्थ्यविषयेत्यन्वयबोधविशेषणं । न
चैवमस्माद्वाज-पुत्रयोरन्वयबुद्धिः राज-पुरुषयोरन्वयबुद्धिस्य भव-
त्विति च्छयोच्चरितेऽयमेतीत्यादौ तात्यर्थ्यग्रहणैर्वापर्यक्रमेण राज-
पुत्रयोरन्वयबोधानन्तरं राज-पुरुषयोरन्वयबोधेऽपि आकाङ्क्षा न
स्यात्, एवं घटमानयेत्यादौ वक्तुः क्रमिकशाब्दबोधद्वयेच्छायामपि
शाब्दबोधद्वये आकाङ्क्षा न स्यादिति वाच्यं । 'अजनितेत्यादिना
तत्कास्मीन-तत्पुरुषीय-स्वजनितपर्याप्तयत्किञ्चित्तात्यर्थ्यविषयताव-
च्छेदकत्वस्य विवक्षितत्वात् तत्कास्मीनत्व-तत्पुरुषीयत्वयोः स्वजनित-
त्वविशेषणत्वात्कास्मान्तरे पुरुषान्तरे वा तादृशशाब्दबोधजननेऽपि
न सतिः, तत्कास्मपदं फलीभूतशाब्दबोधाव्यवहितपूर्वक्षणपरं । न
चैवं तादृशसमूहालम्बनतात्यर्थ्यकेऽयमेतीत्यादौ राज-पुत्रयोरन्वय-
बोधोत्तरं राज-पुरुषयोरन्वयबोधसमये राज-पुत्रयोरपि पुनरन्वय-

बोधापत्तिरिति वाच्यं । खण्डवाक्यार्थबोधोत्तरं खण्डवाक्यार्थ-
घटितमहावाक्यार्थबोधवदिष्टत्वात्, तात्पर्यविषयत्वञ्च वक्तु-तदितर-
साधारणप्रकृतपदजन्यत्वप्रकारकेच्छाविषयत्वं तेन शुकादिवाक्यस्थले
भगवत्तात्पर्यमादायाकाङ्क्षासौक्ष्म्यं । न चैवं राजपुत्रान्वयबुद्धि-
मात्रतात्पर्यकेऽयमेतीत्यादौ राज-पुत्रयोरन्वयबोधानन्तरमपि राज-
पुरुषयोरन्वयबोधे आकाङ्क्षापत्तिः भगवत्तात्पर्यस्य राज-पुरुषान्वय-
बोधेऽपि सत्त्वादिति वाच्यं । तदाक्येन राज-पुरुषयोरन्वयबो-
धाजनान्तदाक्यजन्यत्वप्रकारकभगवदिच्छाया राजपुरुषान्वयबोधे
विरहात् भगवदिच्छाया अयथार्थत्वाभावनियमात् । न च तेनैव
वाक्येन पुरुषान्तरस्य कालान्तरे तस्यैव वा पुरुषस्य राजपुरुषा-
न्वयबोधजननात् तदाक्यजन्यत्वप्रकारकभगवदिच्छाया अपि राज-
पुरुषान्वयबोधे सम्भव इति वाच्यं । यत्र तस्मादेव वाक्यात् पुरुषा-
न्तरस्य कालान्तरे तस्यैव वा पुरुषस्य राज-पुरुषयोरन्वयबोधस्तत्र
राज-पुत्रयोरन्वयबोधोत्तरमपि राज-पुरुषान्वयबोधे आकाङ्क्षा-
सत्त्वस्य दृष्टत्वात्, राज-पुरुषयोरन्वयबोधाभावञ्च सतोऽपि राज-
पुरुषान्वयबोधे भगवत्तात्पर्यस्य तदानीं ज्ञानाभावेन तात्पर्यघटि-
ताकाङ्क्षानविरहादथ वा तस्माद्वाक्यादिदानीमेतस्य पुरुषस्य
तद्विगोच्यक-एतत्प्रकारकान्वयबुद्धिर्भवत्वित्याकारकं तत्कालीनत्व-
तत्पुरुषीयत्वप्रकारकं तात्पर्यमत्र घटकमिति नोक्तदोषः । न च
तथापि यत्र वक्तुः राजपुत्रान्वयबुद्धिमात्रे तात्पर्यं श्रोतुद्वासीज-
पुरुषान्तरस्य वा, राजपुरुषान्वयबोधेऽपि तात्पर्यं तत्र राजपुत्रा-
न्वयबोधानन्तरमपि राजपुरुषान्वयबोधे आकाङ्क्षापत्तिरिति वाच्यं ।

अन्वयबोधे जनितेऽपि वाक्यैकवाक्यतावत्क्रिया-कारक-
पदयोरजनितान्वयबोधत्वमाकाङ्क्षा ।

इष्टत्वात् तदानीं श्रोतुर्दशमीनपुरुषस्य वा राजपुरुषाम्ब्ये
तात्पर्यमादाय निरुक्ताकाङ्क्षाज्ञानसत्त्वे शाब्दबोधस्याश्रयभुपगमात् ।
वस्तुतस्तु वक्तृतात्पर्यमेवात्र घटकं शुकादिवाक्यस्य च तात्पर्य-
घटिताकाङ्क्षाभ्रमाच्छाब्दबोधः विशेषदर्शिनान्तु ततः शाब्दबोधे
मानाभावात् अन्यथा तात्पर्यज्ञानमेव कुतः शाब्दधीहेतुर्वक्तृतात्प-
र्यज्ञानस्य शाब्दधीहेतुत्वे शुकादिवाक्यस्यले व्यभिचारात् वक्तृ-तदि-
तरसाधारणतात्पर्यज्ञानस्य हेतुत्वे च श्रोतुर्दशमीनपुरुषस्य वा
तात्पर्यज्ञानमादायातिप्रसङ्गात् । न चैवं घटः कर्मलमित्यादा-
वपि सत्यन्तदसभ्रमाद्घटवृत्तिः कर्मलमित्याद्यन्वयबोधापत्तिरिति
वाच्यं । घटः कर्मलमित्याद्यानुपूर्व्यां घटवृत्तिकर्मलमित्याद्यन्वयबु-
द्धिजनकताज्ञानात्मकविपरीतव्युत्पत्तिमतस्ततोऽपि तादृशशाब्दबो-
धस्येष्टत्वात् इति भावः । ननु घटमानयेत्यादिवाक्यं कदाचिद्घट-
वत्कर्मलमित्यवान्तरवाक्यार्थज्ञानं जनयित्वापि घटकर्मकानयनानु-
कूलकृतिमानित्यन्वयबोधं जनयति तत्केचित्तुमते कथं स्यात् अज-
नितान्वयबोधकलरूपाकाङ्क्षाविरहादित्यत आह, 'प्रकृतीति, 'अन्वय-
बोधे' अवान्तरवाक्यार्थबोधे, 'वाक्यैकेति एकवाक्यतापक्षवाक्यद्वय-
वदित्यर्थः, 'क्रिया-कारकपदयोरिति 'अन्वयबोध इत्यनेनान्वयः,
'अजनितेति तात्पर्यविषयेति शेषः, खलजनितपार्याप्तघटकर्मकान-
यनानुकूलकृतिमानित्याकारकबोधलरूपयत्किञ्चित्तात्पर्यविषयता-

नव्यास्तु^(१) पदविशेषजन्यपदार्थोपस्थितिः घटः

वच्छेदककल्पाकाङ्क्षास्त्वेत्यर्थः, अत्र केचिदित्यसरसोद्भावनं, त-
द्वीजन्तु स्रजनितापर्याप्तयत्किञ्चित्तात्पर्यविषयतावच्छेदकत्वाग्रज्ञा-
नस्य शब्दधीहेतुत्वे मानाभावः राजपुत्रान्वयबुद्धिमात्रतात्पर्यके-
ऽयमेतीत्यादौ राज-पुत्रयोरन्वयबोधानन्तरं राज-पुरुषयोरन्वय-
बोधाभावस्य तात्पर्यज्ञानाभावादेव सम्भवात् अन्यथा तदंग्रज्ञानस्य
हेतुत्वपक्षेऽपि राज-पुत्रान्वयबुद्ध्युत्पत्तिसमये राजपुरुषान्वयबोधस्य
दुर्वारत्वात् विनश्यदवस्थतादृशज्ञानमादाय राज-पुत्रयोरन्वय-
बोधानन्तरमपि राज-पुरुषयोरन्वयबोधस्य दुर्वारत्वाच्च । न च
तदंग्रज्ञानस्याहेतुत्वेऽपि घटमानयेत्यादौ समानाकारधारावाहिक-
शब्दबोधापत्तिरिति वाच्यं । धारावाहिकप्रत्यक्षवद्धारवाहिक-
शब्दबोधस्यापौष्टत्वात् । अस्तु वा अनुमितौ समानाकारसिद्धेरिव
शब्दबोधेऽपि क्रमिकशब्दबोधद्वयेच्छाविरहविशिष्टशब्दधियोवि-
रोधित्वं स्याद्यथा तदंग्रज्ञानस्य हेतुत्वपक्षेऽपि विनश्य-
दवस्थतदंग्रज्ञानमादाय क्रमिकशब्दबोधद्वयस्य दुर्वारत्वात् । किञ्च
जनितान्वयबोधकत्वज्ञानसत्त्वेऽपि श्लोकादौ पुनरनुसन्धानेनाभास-
कामस्यान्वयबोधदर्शनात्तदनुसन्धानजन्यशब्दबोधे तत्तदनुसन्धान-
निष्ठाजनितान्वयबोधकत्वज्ञानं कारणं वाच्यं^(२) इति महद्गौरव-

(१) नवीनास्त्विति क० ।

(२) तत्तदनुसन्धाननिष्ठाजनितान्वयबोधकत्वज्ञानमेव कारणमिति क० ।

कर्मत्वं आनयनं कृतिरित्येवम्बिधपदाजन्यपदार्थोप-
स्थितिर्वा आसत्तिरन्वयबोधाङ्गमित्यासत्त्यभावादेव-
म्बिधशब्दान्त्वयबोधः त्वयाप्येवम्बिधपदार्थोपस्थिते-

मित्यपि बोध्यं^(१) । 'पदविशेषेति घटमानयेत्याद्यानुपूर्वीं विशेषघट-
कौभृततत्तद्घटपदात्पदादिजन्यघट-कर्मत्वाद्युपस्थितिरित्यर्थः । नन्वे-
वमप्यननुगमवाङ्मयं कारणतावच्छेदकगौरवं पुनरधिकं साधवाद्-
घटमानयेत्याद्यानुपूर्वीं विशेषज्ञानस्यैव हेतुत्वौचित्यात् । न च तत्पद-
जन्यपदार्थोपस्थितेः पृथक्कारणत्वस्यावश्यकत्वादगौरवमिति वाच्यं ।
घटं कलसमित्यादिप्रत्येकानुपूर्वीं घटकतत्तत्पदव्यक्तिभेदेन कार्य-का-
रणभाववाङ्मयं कारणतावच्छेदकगौरवञ्चापेक्ष्य घटादिशाब्दबोधमात्रं
प्रति वृत्त्या शब्दजन्यघटाद्युपस्थितित्वेन कार्य-कारणभाववैक्यकल्पनाया-
एव लघुत्वादित्यसरसादाह, 'घटः कर्मत्वमित्यादि, 'पदार्थोपस्थितिः'
घट-कर्मत्वाद्युपस्थितिः, इत्यस्य भेदकूटस्य कारणतावच्छेदत्वाद्घटं
कलसमित्यादिसकलानुपूर्वींसाधारण एक एव कार्य-कारणभाव-
इति भावः । अत्र वृत्त्या शब्दजन्यत्वेन पदार्थोपस्थितिर्विशेषणीया
तेन यथाकथञ्चित्पदार्थोपस्थितिमादाय नातिप्रसङ्गः । अर्थाध्या-
हारवादिनये तु यथाश्रुतमेव साधु । 'अन्वयबोधाङ्गमिति कर्मत्वा-
दिविशेषक-घटादिप्रकारकान्वयबोधाङ्गमित्यर्थः । न चैवं द्वितीया-
पद-कर्मत्वपदोभयगोचरसमूहालम्बनेन यत्र कर्मत्वोपस्थितिस्तथाप्य-
न्वयबोधो न स्यादिति वाच्यं । तादृशविभक्तिज्ञानाजन्या या कर्म-

(१) इत्यादि ध्येयमिति क० ।

राकाङ्क्षाहेतुत्वेनावश्यमभ्युपेयत्वात्, जनिताम्बयबो-
धात् नान्वयान्तरबोधः तात्पर्याभावादित्याकाङ्क्षायाः
कारणत्वमेव नास्ति, किन्तु स्वजनकोपस्थितेः परि-
चायकत्वमात्रमिति ।

त्वादपदन्योपस्थितिः तदन्योपस्थितित्वेन हेतुत्वस्य विवक्षितत्वात्,
'एवन्निधशब्दादिति घटः कर्मत्वमित्यादिस्वरूपायोग्यशब्दादित्यर्थः,
'आकाङ्क्षाहेतुत्वेनेति आकाङ्क्षानिश्चयसहकारित्वेनेत्यर्थः, अन्यथा-
ऽऽशीतामादिपदशक्तिकस्य घटमित्यादिनिश्चयवतो घटः कर्मत्व-
मित्यादेर्घट-कर्मलाघुपस्थितौ तथाम्बयबोधस्य दुर्वारत्वापत्तेरिति
भावः । 'जनिताम्बयबोधादिति अयमेतीत्यादौ पुत्रेण जनिताम्बय-
बोधाद्वाजपदादित्यर्थः, 'नान्वयान्तरबोध इति न पुरुषेणाम्बयबोध-
इत्यर्थः, भवन्मत एवेतिशेषः, 'तात्पर्याभावादिति तात्पर्यज्ञाना-
भावादित्यर्थः, एवं धारावाहिकसमानाकारशब्दबुद्ध्यावपि भवदुक्तैव
गतिरिति भावः । 'आकाङ्क्षायाः' आकाङ्क्षाज्ञानस्य, 'स्वजनकोप-
स्थितेः' शब्दबोधजनकोपस्थितेः' । अत्र 'नव्या इत्यस्तरसोद्भावनं,
तद्वीजन्तु भेदकूटानां विग्रेह्य-विग्रेषणभावे विनिगमकाभावात्
गुरुतरानन्तकार्य-कारणभावप्रसङ्गः, अन्यथा घटादिपदवदनुस्वार-
पदादिनिश्चयत्वरहितं यद्यत् तदन्यत्वेनैव साधवात् हेतुत्वौ-
चित्यात् वृत्त्या घट-कर्मलाघुपस्थितेर्व्यापारत्वाच्च नातिप्रसङ्गशङ्का-
पीति दिक् ।

इति श्रीमद्भृशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणौ
 शब्दाख्यतुरीयखण्डे शब्दाकाङ्क्षावादसिद्धान्तः ।
 समाप्तोऽयमाकाङ्क्षावादः ॥

इति श्रीमथुरामाधतर्कवागीशविरचिते तत्त्वचिन्तामणिरहस्ये
 शब्दाख्यतुरीयखण्डरहस्ये शब्दाकाङ्क्षावादरहस्यम् ॥
 समाप्तमाकाङ्क्षावादरहस्यम् ॥

अथ योग्यतावादः ।

ननु का योग्यता,^(१) न तावत् सजातीयेऽन्वयदर्शनं,

अथ योग्यतावादरहस्यं ।

आकाङ्क्षां निरूप्य योग्यतां निरूपयितुं पृच्छति, 'ननु केति,^(२) आकाङ्क्षादिकं सहकारोति यत् पूर्वमुक्तं तत्रादिपदपाद्या योग्यता केत्यर्थः, अत्र शाब्दबोधसत्त्वैककार्यानुकूलमेव सङ्गतिरिति भावः । 'सजातीयेति, तत्सजातीये तत्सजातीयस्यान्वयदर्शनं संसर्ग-निस्रयसत्त्व तच्छाब्दबुद्धौ योग्यतेत्यर्थः, अस्ति च पथसा सिञ्चती-त्यादौ प्रकृतसेकसजातीये पथोऽन्तरकरणकसेके प्रकृतपथःकरणकत्व-सजातीयस्य पथोऽन्तरकरणकत्वस्य संसर्गनिस्रयः, वक्रिणा सिञ्चती-त्यादौ तु सेकसजातीये कापि सेके वक्रिकरणकत्वसजातीयस्य कस्यापि वक्रिकरणकत्वस्य संसर्गनिस्रयो नास्ति बाधितत्वात् । न च तत्र तत्संसर्गनिस्रयसत्त्व तच्छाब्दबोधे योग्यता इत्येव सम्यक् किं सजातीयत्वपर्यन्तनिवेशेनेति वाच्यं । गेहृत्तिघटो नील इत्यादौ गेहृत्तिघटव्यक्तौ तन्नीलव्यक्तेः शाब्दबोधानुपपत्तेः शाब्दबोधपूर्वं तद्वृत्त्यक्तौ तन्नीलव्यक्तेः संसर्गनिस्रयाभावात्, सजातीयत्वोपादाने तु तद्वृत्तसजातीये व्यक्तन्तरे तन्नीलव्यक्तिसजातीयस्य नीलव्यक्तन्तरस्य

(१) ननु केयं योग्यतेति ख० ।

(२) ननु केयमिति क०, ख० ।

यथाकथञ्चित् साजात्यस्याव्यावर्त्तकत्वात् । पदार्थता-

संसर्गनिस्ययो वर्त्तत एवेति न काप्यनुपपत्तिरिति भावः । अत्र येन केनापि धर्मेण साजात्यं विवक्षणीयं^(१) अन्वयितावच्छेदकधर्मेण वा,^(२) आद्ये तन्निष्ठधर्मावच्छिन्ने तन्निष्ठधर्मावच्छिन्नस्य संसर्गनिस्यस्तत्र तच्छाब्दबोधे योग्यतेति फलितार्थः, द्वितीये अन्वयितावच्छेदत्वं यादृशधर्माविशिष्टस्य तस्य फलीभूतशाब्दबोधविषयत्वं तादृशधर्मत्वं, तथा च तद्गर्भविशिष्टतद्विशेषक-तद्गर्भविशिष्टतद्विशेषकशाब्दबोधे तद्गर्भरूपेण यत्र कुचञ्चित् तद्गर्भरूपेण यस्य कस्यञ्चित् संसर्गनिस्ययो योग्यतेति पर्यवसितार्थः । तत्र न प्रथम-इत्याह, 'यथेति, 'अव्यावर्त्तकत्वादिति वञ्चिना सिद्धतीत्यादौ सेको न वञ्चिकरणक इति बाधनिस्यदशायां शाब्दबुद्धेरव्यावर्त्तकत्वादित्यर्थः, तादृशबाधनिस्यसत्वेऽपि क्रिया वञ्चिकरणिका प्रमेयं वञ्चिकरणकं सेको द्रव्यकरणकः सेकः प्रमेयकरणकः सेकः प्रमेयवान् इत्याकारकस्य सेकनिष्ठधर्मावच्छिन्ने वञ्चिकरणत्वनिष्ठधर्मावच्छिन्नसंसर्गनिस्यस्य सम्भवात् । न च तदानीं तादृशनिस्यसम्भवेऽपि बाधनिस्यस्य प्रतिबन्धकत्वादेव नाम्नयबोध इति वाच्यं । तथा सत्यावश्यकत्वान्तदभाव एव हेतुरस्य किमेतस्या हेतु-

(१) विवक्षितमिति ख०, ग० ।

(२) अद्यजातत्वस्य वाक्यार्थत्वात् पदार्थतावच्छेदकत्वाभावेन पदार्थतावच्छेदकधर्मेणोत्प्रेक्ष्यान्वयितावच्छेदकधर्मेपर्यन्तानुधावनं ।

वच्छेदकेन साजात्यस्याद्यजातः पयः पिवतीत्यादावभा-
वात् वाक्यार्थस्यापूर्वत्वाच्च । नापि समभिव्याहृत-

त्वेनेति भावः^(१) । मान्य इत्याह, 'पदार्थतावच्छेदकेनेति, अन्वयि-
तावच्छेदकधर्मरूपेण तत्सजातीयेऽन्वयितावच्छेदकधर्मरूपेण तत्स-
जातीयसंसर्गनिश्चयस्येत्यर्थः, 'अभावादिति, तत्र शाब्दबोधात् पू-
र्व्वमद्यजातत्वरूपेण क्वाप्यद्यजाते पयःपामकर्तृत्वत्वरूपेण पयःपाम-
कर्तृत्वसंसर्गनिश्चयाभावादिति भावः । 'पदार्थतावच्छेदकेनेति यथा-
श्रुतम् न सङ्गच्छते पदार्थतावच्छेदकत्वस्य प्रकृतपदार्थतावच्छेदक-
त्वस्य च केवलान्वयितया तेन रूपेण साजात्यविवक्षणेऽपि वङ्गिमा
सिञ्चतीत्यादौ क्रिया वङ्गिकरणिका प्रमेयं वङ्गिकरणकं सेको
द्रव्यकरणक इत्यादिनिश्चयमादाय सेकः सकरणक इत्यादिनि-
श्चयमादाय चातिप्रसङ्गतादवस्थात् सन्दर्भविरोधापत्तेः 'अद्यजाते-
त्यादिप्रकृतदूषणासङ्गत्यापत्तेश्च प्रमेयत्व-मनुष्यत्वाद्याश्रयनिष्ठस्य नि-
ष्ठाप्रत्ययार्थतावच्छेदकाश्रयत्वादेः^(२) पदार्थतावच्छेदकत्वात्^(३) तेन
रूपेणाद्यजातसजातीये पयःपामकर्तृत्वसंसर्गनिश्चयस्य तत्रापि सत्त्वा-
दिति ध्येयं । दूषणान्तरमाह, 'वाक्यार्थस्येति, पयसा सिञ्चती-

(१) तथाच शाब्दबुद्धौ बाधबुद्धेर्न प्रतिबन्धकत्वं किन्तु तत्सत्त्वे बाधाभाव-
रूपयोग्यताविरहात्तु शाब्दबोध इति भावः ।

(२) प्रमेयत्व-मनुष्यत्वादिर्निष्ठाप्रत्ययार्थतावच्छेदकाश्रयत्वादेःस्येति ख० ।

प्रमेयत्व-मनुष्यत्व-निष्ठाप्रत्ययार्थतावच्छेदकाश्रयत्वादेरिति ग० ।

(३) प्रमेयत्व-मनुष्यत्वाश्रयत्वादेः जनधानुत्तरकृतप्रत्ययार्थतावच्छेदकत्वादित्यर्थः ।

त्यादावपीत्यादिः, पयसा सिद्धतीत्यादावपि वाक्यार्थस्य सेकत्वा-
द्यवच्छिन्ने पयःकरणकत्वाद्यवच्छिन्नसंसर्गनिश्चयस्यापूर्वत्वाच्च सर्वत्र
शब्दबोधात् पूर्वमभावाच्चेत्यर्थः, तथाच पयसा सिद्धतीत्यादावपि
यदा तादृशनिश्चयो नास्ति तदापि शब्दबोधस्यानुभवसिद्धत्वा-
द्वाभिचार इति भावः । दूषणद्वयमिदं दर्शनपदस्य निश्चयपरत्व-
मभिप्रेत्य, संग्रह-निश्चयसाधारणज्ञानमात्रपरत्वे तु नैतद्दोषदथाव-
काशः, अद्यजातेत्यादावप्यद्यजातत्वावच्छिन्ने पयःपानकर्तृत्वस्य संग्र-
हात्मकसंसर्गज्ञानसम्भवात्, एवं पयसा सिद्धतीत्यादावपि सेकः
पयःकरणकत्वसंसर्गवानिति निश्चयविरुद्धग्राथां सेकः पयःकरणक-
त्वसंसर्गवान् वेति संग्रहात्मकसंसर्गज्ञानसम्भवात् । न च यदा
तादृशसंग्रहोऽपि नास्ति तदापि तादृशशब्दबोधाद्वाभिचार इति
वाच्यं । तदानीं शब्दबोधासिद्धेः, अन्यथा तद्दुर्भावावच्छिन्ने तद्दु-
र्भावावच्छिन्नवत्स्वरूपनिष्कृष्टयोग्यतापक्षेऽपि व्यभिचारस्य दुर्भारत्वात् ।
वस्तुतस्तु करकाभिप्रायप्रयुक्ते^(१) पयसा सिद्धतीत्यादौ सेको न
जसत्वाग्रयेतद्वाक्तिकरणक इति सेके करकाकरणकत्वबाधनिश्चय-
दशायामपि सेकत्वावच्छिन्ने जसकरणकत्वप्रकारेण करकाकर-
णकत्वान्वयबोधापत्तिः, तादृशबाधनिश्चयदशायामपि सेकत्वरूपेण
सेके जसकरणकत्वरूपेण जसकरणकत्वस्य संसर्गनिश्चयाभावात् ।
न चेष्टापत्तिः, साम्प्रदायिकैस्तदानीं तादृशान्वयबोधस्यानभ्युपगमा-
दित्येव दूषणं, नव्यमते तु वक्ष्यमाणनिष्कृष्टयोग्यत्वापेक्षया गौरव-
मेवात्र दूषणमित्यवधेयं ।

(१) जसत्वरूपेण करकाबोधेच्छयोच्चरित इत्यर्थः ।

केचिन् अथ योग्यतात्वे वङ्गिना चिञ्चतीत्यादौ सेको न वङ्गिकरणक इति बाधनिस्यदशायां सेकत्वावच्छिन्ने वङ्गिकरणकत्वरूपान्वयितावच्छेदकावच्छिन्नसंसर्गज्ञानासम्भवात् सेकत्वावच्छिन्ने वङ्गिकरणकत्वरूपविशिष्टधर्मान्वयितावच्छेदकशाब्दबोधसम्भवेऽपि विशेष्ये विशेषणमिति न्यायेन सेको वङ्गिकरणक इति शाब्दबोधो दुर्भारः, तत्र वङ्गित्व-करणत्वत्वादेः प्रत्येकधर्मसैवान्वयितावच्छेदकतया यथोक्तबाधनिस्यसत्त्वेऽपि सेकत्वावच्छिन्ने करणत्वत्वावच्छिन्नस्य करणत्वत्वावच्छिन्ने वङ्गित्वावच्छिन्नस्य च संसर्गनिस्यसम्भवादित्याहुः । तदसत्, अन्वयितावच्छेदकत्वरूपेण लक्षणे न प्रवेशः परन्तु सेकत्वावच्छिन्ने करणत्वत्वरूपेण करणत्वं प्रकारः करणत्वत्वावच्छिन्ने वङ्गित्वेन वङ्गिः प्रकारः इत्याकारकशाब्दबुद्धिं प्रति सेकत्वावच्छिन्ने वङ्गिकरणकत्वरूपविशिष्टधर्मावच्छिन्नसंसर्गज्ञानं योग्यतेत्यादिक्रमेण लक्षणं विवक्षितं, अतो विशेष्ये विशेषणमिति न्यायेन विशिष्टसैव वैशिष्ट्यमिति न्यायेन च सेको वङ्गिकरणक इति शाब्दबोधस्य यथोक्तबाधनिस्यसत्त्वेऽसम्भवात् उभयसाधारण-वङ्गिकरणकत्वत्वावच्छिन्नप्रकारताया एवाक्तक्रमेण लक्ष्यतावच्छेदके प्रवेशात् । न चोभयसाधारणविशिष्टप्रकारतायां मानाभाव इति वाच्यं । तथा सति रक्तदण्डवान् पुरुष इत्यादिविशिष्टबुद्धौ पुरुषो न रक्तदण्डवानित्यादिबाधबुद्धेः प्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावद्वयापत्तेः वक्ष्यमाणनिष्कृष्टयोग्यतापक्षेऽप्युक्तदोषस्य दुर्भारत्वापत्तेश्चेति दिक् ।

‘समभिव्याहृतेति प्रकृतेत्यर्थः, तदीयतत्संसर्गव्याप्यधर्मवत्त्वं तत्त्वं

पदार्थसंसर्गव्याप्यधर्मवत्त्वं, वाक्यार्थस्यानुमेयत्वापत्तेः ।
 न च वस्तुगत्या संसर्गव्याप्यो यो धर्मस्तद्वत्त्वं तच्च न
 ज्ञातमुपयुज्यते इति नानुमेयः संसर्ग इति वाच्यम् ।
 योग्यताभ्रमाच्छाब्दभ्रमानुपपत्तेः । अतएवानन्वयनि-

सर्गेषु तद्योग्यतेति फलितार्थः, 'वाक्यार्थस्येति एतत्संग्रहविरह-
 स्तस्त्रीयशाब्दबोधमात्रस्यैव पूर्वमेकपदार्थेऽपरपदार्थसंसर्गस्यानुमाना-
 पत्तेरित्यर्थः, एतत्संग्रहविरहस्थले यत्र यत्र शाब्दबोधस्तत्र तत्रैव
 शाब्दबोधात् पूर्वं एतन्निस्ययस्तत्र तथाभ्युपगमात् व्याप्यवत्तानिस्यय-
 सत्त्वेनानुमितिसामयौसत्त्वादिति भावः । 'संसर्गव्याप्येति, तदीय-
 तत्संसर्गव्याप्येत्यर्थः, 'तद्वत्त्वमिति, तत्संसर्गेषु तद्योग्यतेति शेषः ।
 'योग्यताभ्रमादिति, इदञ्च शाब्दभ्रमानुपपत्तौ हेतुः,^(१) वङ्गिना
 सिद्धतीत्यादौ यतो निरुक्तयोग्यताया धर्मो न तु स्वरूपसती सा
 अतः शाब्दभ्रमानुपपत्तेरित्यर्थः । न चेयं शाब्दप्रमायां हेतुरिति
 वाच्यं । बाधनिस्ययदशायां शाब्दप्रमापत्तेः विगृह्यैचे विगृह्यरूप-
 वत्तादात्म्यप्रतिपादकस्यैचइत्यादिवाक्यप्रमायामव्याप्तेस्येति भावः ।

(१) योग्यताभ्रमादित्यत्र पञ्चम्यर्थः प्रयोज्यत्वं, अन्वयस्यास्य शाब्दभ्रमानु-
 पपत्तौ तथाच योग्यताभ्रमप्रयुक्ता या शाब्दभ्रमानुपपत्तिस्तत इत्यर्थः,
 प्रयुक्तत्वञ्च तद्विषययोग्यत्वाभावप्रयोज्यत्वं, भवति चायोग्यस्थले निरुक्त-
 योग्यतायाः स्वरूपसत्त्वाः कारणत्ववादिनस्तत्र मते योग्यताविरहप्रयु-
 क्तञ्च शाब्दभ्रमाभावः, सिद्धान्तिमते तु तदभ्रमादेव शाब्दभ्रमः इति
 भावः ।

अथविरह एव योग्यता स्वरूपसती हेतुः तत्र तद्वर्मा-

केचित्तु निरुक्तयोग्यताया भ्रमादयः शाब्दभ्रमः तदनुपपत्ते-
रित्यर्थ इत्याहुः । तदसत्, निरुक्तयोग्यताभ्रमादित्यत्र हि शब्-
मर्थो जन्यत्वमुत्तरत्वं वा, नाद्यः शाब्दभ्रमे निरुक्तयोग्यताभ्रम-
जन्यत्वस्यैवाभिद्वेः योग्यताभ्रमजन्यत्वस्य प्रकृतानुपयोगितया तद-
भिधानस्य व्यर्थत्वापत्तेः । अत एव न द्वितीयोऽपि तदभिधानस्य
व्यर्थत्वादिति ध्येयं^(१) ।

‘अत एवेति वज्रिणा सिद्धतीत्यादौ शाब्दभ्रमानुपपत्तेरेवे-
त्यर्थः, तत्र^(२) अन्ततो भगवत एवानन्वयनिश्चयस्य सर्वदा सत्त्वा-
दिति भावः । इदमुपलक्षणं पथसा सिद्धतीत्यादावेकस्य पुरुषस्या-
नन्वयभ्रमसत्त्वे पुरुषान्तरस्यापि शाब्दप्रमानुत्पत्त्यापत्तेश्चेत्यपि
बोध्यं । ‘अनन्वयनिश्चयेति, तद्वर्माऽन्वयितावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्न-
तद्वर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावप्रकारकनिश्चयसामान्यस्य विशेषे-

(१) तथाचायोग्यस्यैव एतन्मते योग्यताविरहादेव शाब्दानुपपत्तेरित्य-
स्यैव वक्तुमुचितत्वात् तत्स्यल्लोयशाब्दबुद्धेर्योग्यताभ्रमस्य जन्यताया-
उत्तरवर्तितायाश्च प्रदर्शनार्थक्यादिति भावः । वस्तुतस्तु शाब्दभ्रमो
न जायत एव तत्रेत्याशङ्कामपनेतुं योग्यताभ्रमजन्यतया तस्य प्रसिद्धि-
र्दृष्टित्वेवात्र ध्यानवीजं मन्तव्यं ।

(२) यत्र सेको न वज्रिकरणक इति निश्चयस्तत्र मास्तु वज्रिणा सिद्ध-
तीति शाब्दभ्रमः यत्र तु स नास्ति तत्रैव तावृष्टशाब्दभ्रमस्य निष्परि-
पन्थिकत्वेन क्व शाब्दभ्रमानुपपत्तिः अन्वयाभावनिर्णयाभावस्यैव योग्य-
तात्वस्य वक्तव्यत्वादित्याशयेन यदुक्तं अनन्वयेत्यादि तदपि न, ईश्वरीय-
तावृष्टनिर्णयस्य सर्वदेव सत्त्वादित्याह तत्रेत्यादिना ।

भावनिस्यये तत्प्रकारकशाब्दज्ञानानुदयात् इति परा-
स्तम्^(१) । नापि समभिव्याहृतपदार्थसंसर्गाभाव-

व्यतावच्छेदकतासम्बन्धेनाभावः,^(२) तादृशनिस्यसामान्यस्य विग्रे-
व्यतावच्छेदकताभावो वा तद्वर्णावच्छिन्ने तद्वर्णावच्छिन्नस्य योग्य-
तेत्यर्थः, वङ्किना सिञ्चतीत्यादौ शेषकलेऽपि घटादिनिष्ठस्य वङ्किकर-
णलाभावप्रकारकनिस्यस्याभावसत्त्वादतिव्याप्तिवारणाय सामान्यपदं,
'स्वरूपसती हेतुरिति, यत्र विग्रेव्यतावच्छेदकतासम्बन्धेन तद्वर्णाव-
च्छिन्नप्रकारकशाब्दबोधः, तत्र विग्रेषणताविग्रेषणसम्बन्धेन निरुक्तो-
ऽभाव इति सामानाधिकरणप्रत्यासत्त्या स्वरूपसती हेतुरित्यर्थः,
स्वरूपसद्वेतुत्वे व्यतिरेकसङ्घारं प्रमाणयति, 'तचेति, तद्वर्णावच्छिन्न-
इत्यर्थः. 'तद्वर्णाभावनिस्य इति स्वस्य तद्वर्णावच्छिन्नाभावप्रका-
रकनिस्य इत्यर्थः, 'तत्प्रकारकेति स्वस्य तद्वर्णावच्छिन्ने तद्वर्णा-
वच्छिन्नप्रकारकशाब्दबोधानुदयादित्यर्थः, 'परास्तमिति । न च
तद्वर्णावच्छिन्ने तद्वर्णावच्छिन्नाभावप्रकारकतत्पुरुषीयनिस्यसामा-
न्याभावस्तद्वर्णावच्छिन्ने तत्पुरुषीयतद्वर्णावच्छिन्नप्रकारकान्वयबोधे
योग्यतेति विवक्षणीयं अतो नोक्तदोष इति वाच्यं । स्त्रीयानन्वय-
निस्यथविरहदशायामयोग्येऽतिव्याप्यापत्तेः केवलाप्ययिन्यव्याप्यापत्ते-
र्दुष्कारत्वाच्चेति भावः । 'समभिव्याहृतेति प्रकृतेत्यर्थः, तदौघतत्-

(१) इत्यपास्तमिति क०, ख० ।

(२) तद्वर्णावच्छिन्ने तादृशनिस्यस्य सत्त्वं एव तद्वर्णेऽपि अवच्छेदकता-
सम्बन्धेन तन्निस्यसत्त्वादिति भावः ।

व्याप्यधर्मशून्यत्वम्, प्रमेयमभिधेयमित्यादौ संसर्गाभावस्याप्रसिद्धा तदनिरूपणात् गेहनिष्ठघटाभावे प्र-

संसर्गाभावव्याप्यधर्मशून्यत्वं तेन संसर्गेण तदुच्यतेति फलितार्थः । इदञ्च ज्ञातमुपयुज्यते इति न शब्दभ्रमानुपपत्तिः शब्दभ्रमखले वस्तुगत्येतस्यासत्त्वेऽप्येतद्भ्रमादेव शब्दभ्रमोपपत्तेरिति भावः । 'अप्रसिद्धेति, प्रमेयादितादात्म्यस्य केवलान्वयित्वादिति भावः । 'तदनिरूपणात्' उक्तयोग्यताज्ञानासम्भवात् । नन्वेकपदार्थान्वयितावच्छेदकसंसर्गेऽपरपदार्थनिष्ठत्वाभावव्याप्यधर्मशून्यत्वं चेति नोक्तदोषः^(१) इत्यक्षेपेण, 'गेहनिष्ठेति गेहे घटाभावनिश्चय इत्यर्थः, 'तन्निश्चयेऽपि' उक्तयोग्यतानिश्चयेऽपि, 'घटोऽस्तीति वाक्यात्' गेहे घटोऽस्तीति वाक्यात्, 'अन्वयज्ञानानुदयादिति योजना, तथाचेतस्य योग्यतात्वे गेहे घटोऽस्तीत्यादौ बाधनिश्चयसत्त्वेऽपि एतन्निश्चयसत्त्वे शब्दबोधोपपत्तिः । न च बाधनिश्चयस्य विशिष्टबुद्धिमात्रे प्रतिबन्धकत्वात् तत्सत्त्वादेव न तदानीं शब्दबोध इति वाच्यं । तर्हि शब्दकत्वान्तदभाव एव हेतरस्तु किमेतज्ज्ञानस्य हेतुत्वेन तदभावसत्त्वे एतज्-

- (१) प्रमेयमभिधेयमित्यादौ न ह्येवं कोऽपि अभिधेयादिदृक्तित्वाभावो यः प्रमेयतादात्म्यत्वं व्याप्नोति, व्याप्नोति च-गगनत्वं, तच्छून्यत्वन्तु वर्तत-एव प्रमेयतादात्म्यस्य इति नोक्तदोष इत्यर्थः, जगद्वृत्तित्वात् प्रमेयतादात्म्यस्य गगणादंस्तु अतथात्वादिति भावः । वद्विना सिद्धतीत्यादौ ज्ञानासात्त्वञ्च वद्विकरणत्वीयस्वरूपसम्बन्धत्वस्य सेकानिष्ठत्वाभावव्याप्यत्वात् वद्विकरणत्वीयस्वरूपसम्बन्धस्य सेकादृक्तित्वादिति भावः ।

मिते घटोऽस्तीतिवाक्यात्तन्निश्चयेऽप्यन्वयज्ञानानुदयाच्च ।
नापि बाधकप्रमाणाभावः, अन्यच्च यद्बाधकं तद्-
भावस्यायोग्येऽपि सत्त्वात् । नापि प्रकृतसंसर्गबाध-
कस्याभावः, प्रतियोगिसिद्ध्यासिद्धिव्याघातात् । न च

ज्ञानस्य व्यतिरेके एतदभावज्ञाने वा शब्दबोधाभावस्य अनुभव-
सिद्धत्वाभावादिति भावः^(१) । 'बाधकप्रमाणेति तच्च तत्संसर्गभाव-
प्रमाविशेष्यत्वाभावस्तच्च तद्योग्यतेत्यर्थः, एतस्या ज्ञानं शब्दधी-
हेतुरिति न शब्दधमानुपपत्तिः, बाधनिश्चयद्वयायाच्च नैतज्-
ज्ञानसम्भव इति बाधनिश्चयद्वयायां न शब्दबोधातिप्रसङ्ग इत्य-
भिमानः । केवलान्वयिन्यप्रसिद्धितादवश्यञ्च स्वयमेव वक्ष्यत-
इति न सन्दर्भविरोधः विशेषाभावाभिप्रायेण दोषमाह, 'अन्यचेति,
'अन्यच्च यद्बाधकं' अन्यनिष्ठं यदङ्गिकरणत्वादिसंसर्गभावप्रमा-
विशेष्यत्वं तदभावस्य सेकादावपि सत्त्वादित्यर्थः, तथाच्चातिप्रसङ्ग-
इति भावः । 'नापि प्रकृतेति तन्निष्ठं यत्तत्संसर्गभावप्रमाविशेष्यत्वं
तस्य तत्राभावस्तच्च तद्योग्यतेत्यर्थः, एवञ्च वङ्गिना सिद्धतीत्यादौ
सेकादिनिष्ठं यदङ्गिकरणत्वादिसंसर्गभावप्रमाविशेष्यत्वं तदभावस्य
सेकादावसत्त्वाच्चातिप्रसङ्ग इति भावः । 'व्याघातादिति^(२) पथसा

(१) तथाच नान्वय-व्यतिरेक इति भावः ।

(२) पथःकरणकत्वसंसर्गभावप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वं यदि च सेकादि-
निष्ठं तदा न तदभावः, यदि च तत्र नास्त्येव तादृशविशेष्यत्वं तदा
सेकादिनिष्ठतादृशविशेष्यत्वस्याङ्गीकृतया तदभावस्याप्यसिद्धिरतो
व्याघातादित्यर्थः ।

प्रकृतसंसर्गे अन्यत्र सिद्धस्य बाधकप्रमाणस्याभावः,
प्रकृतसंसर्गस्य प्रथममप्रतीतेः अयोग्येऽपि तत्स-

सिद्धतीत्यादौ योग्यव्यवहारव्याघातादित्यर्थः । सामान्याभावस्तु^(१)
'नापीतरेत्यादिना अग्रे निराकार्यं इति नासङ्गतिः । 'प्रकृतसंसर्गं इति
तदीयप्रकृतसंसर्गं न्यत्र प्रसिद्धायास्तद्वृत्तित्वाभावप्रमाया अभाव-
स्तत्र तद्योग्यतेत्यर्थः, 'प्रकृतसंसर्गस्येति, तदीयप्रकृतसंसर्गस्य तदीय-
प्रकृतसंसर्गलक्षणेण शाब्दबोधात्प्रागप्रतीतेरित्यर्थः, तदीयप्रकृतसंसर्गलं-
हि तन्निष्ठतदीयसंसर्गलं शाब्दबोधात्पूर्वञ्च एकपदार्थनिष्ठतया ना-
परपदार्थसंसर्गस्य ज्ञानमिति भावः । ननु प्रकृतत्वमन्वयितावच्छेद-
कत्वमतो नायं दोष इत्यत आह, 'अयोग्येऽपीति अन्यनिष्ठतादृश-
प्रमाव्यक्तेरभावमादायायोग्येऽपि तत्सत्त्वाच्चेत्यर्थः, एतच्च विशेषाभा-
वाभिप्रायेण, सामान्याभावस्तु 'अपि चेत्यादिना अग्रे निराकरणीयः ।

(१) ननु प्रमाविशेष्यत्वोपविशेषाभावात्मकयोग्यताभिप्रायनिराकरणप्र-
स्तावे प्रस्तुतस्यापि सामान्याभावस्य निराकरणानभिधानं, अभिधा-
नञ्च प्रकारान्तराभावनिराकरणस्य इत्यसङ्गतिरित्येव न यतस्तस्यापि
वक्तव्यत्वादित्याह, 'सामान्याभावस्त्विति । न चास्य वक्तव्यत्वात् तत्रा-
भिधानमत्र तु न कुत इति वाच्यं । तत्र तदुक्तेः सन्दर्भविशेषाया-
तत्वात् स्वतन्त्रेणाधीगत्वाच्च । वस्तुतोऽत्र तादृशविशेष्यतायाः सामा-
न्याभावो विवक्षणीयस्तत्रायोग्ये योग्ये च न कोऽपि दोषः कथमत्रा-
न्यथाभिधाय तत्र व्याघातदोषकथनमित्यसङ्गतिरिति चेत्, न, सामा-
न्याभावस्यापि निराकरणीयत्वादित्याह सामान्याभावस्त्विति ।

त्वाच्च । तच्च बाधकमप्यस्तीति चेत्, तर्हि प्रकृतसंसर्ग-
बाधकस्याभावः तच्चाप्रसिद्धम् । अतएव तच्च बाधक-
स्याप्यनिरूपणम् । नापीतरपदार्थसंसर्गाभावप्रमा-

शङ्कते, 'तचेति अयोग्य इत्यर्थः, 'बाधकमप्यस्तीति वञ्चिकरणत्वा-
द्यन्वयितावच्छेदकसम्बन्धे सेकादितृत्तित्वाभावप्रमैवास्तीत्यर्थः, तथाच
तदीयान्वयितावच्छेदकसम्बन्धे तदीयान्वयितावच्छेदकसम्बन्धनिष्ठा-
यास्तद्वृत्तित्वाभावप्रमाया अभावस्तच्च तद्योग्यतेति भावः । भावार्थ-
मनूय दूषयति, 'तर्हि प्रकृतेति तदीयान्वयितावच्छेदकसम्बन्धे त-
दीयान्वयितावच्छेदकसम्बन्धनिष्ठायास्तद्वृत्तित्वाभावप्रमाया अभाव-
इत्यर्थः, तच्च तद्योग्यत्वमिति शेषः । 'तच्च' तद्रूपं योग्यत्वञ्च, 'अप्रसिद्धं'
योग्यत्वञ्च प्रतियोग्यप्रसिद्ध्या अप्रसिद्धं । ननु पयसा सिञ्चतीत्यादौ
पयःकरणकत्वसंसर्गे यदि पयःकरणत्वसंसर्गनिष्ठसेकवृत्तित्वाभावप्रमा-
या अभावोऽप्रसिद्धस्तदा तादृशप्रमावत्ताज्ञानं कुतो न भवतीत्यत-
त्राह, 'अत एवेति अप्रसिद्धत्वादेवेत्यर्थः, 'तच्च' योग्यत्वञ्च, 'बाधक-
स्याप्यनिरूपणमिति पयःकरणत्वाद्यन्वयितावच्छेदकसम्बन्धे पयःकर-
णत्वाद्यन्वयितावच्छेदकसम्बन्धनिष्ठसेकादितृत्तित्वाभावप्रमावत्त्वस्याप्य-
ज्ञानमित्यर्थः, प्रथमे सामान्याभावमाशङ्कते,^(१) 'नापीतरेति तच्च

(१) प्रथमे बाधकप्रमायाभाव इति सत्त्वयस्य तत्र तत्संसर्गाभावप्रका-
रकप्रमाविशेष्यत्वाभावरूपोऽर्थः । तत्र सप्तम्यर्थी घटकत्वं सामान्या-
भावमित्यन्वेति तथाच तादृशविशेष्यत्वाभावघटको योऽभावः स
सामान्यभाव एव विवक्षित इत्याशङ्क्य ।

विषयत्वाभावोऽपरपदार्थे, केवलान्वयिन्यप्रसिद्धेः । ए-
तेन यत्रासम्बन्धग्राहकं प्रमाणं नास्ति तद्योग्यमिति
निरस्तम् । नापि बोधनीयसंसर्गाभावप्रमाविरहः,
प्रतियोग्यप्रसिद्धेः, बोधनीयसंसर्गस्य प्रागप्रतीतेः यो-
ग्यता च न स्वरूपसत्युपयुज्यते इत्युक्तम्, अयोग्ये तत्-

तद्वीयसंसर्गाभावप्रमाविशेष्यत्वसामान्याभावस्तत्र तद्योग्यतेत्यर्थः, 'के-
वलान्वयिनीति, प्रमेयादितादात्म्यसंसर्गस्य केवलान्वयित्वादिति
भावः । 'एतेन' केवलान्वयिन्यप्रसिद्धत्वेन, 'असम्बन्धग्राहकेति, यत्र
यदीयान्वयितावच्छेदकसम्बन्धाभावप्रमाकरणं नास्तीत्यर्थः, 'तद्योग्य-
मिति तत्र तद्योग्यमित्यर्थः, (१) पूर्वत्र तत्तत्संसर्गाभावप्रमाविशेष-
्यत्वाभावः, अत्र च स्वजन्यतत्तत्संसर्गाभावप्रमाविशेष्यत्वसम्बन्धेन (१)
तत्करणाभाव इति भेदः । 'बोधनीयसंसर्गंति बोधनीययोर्दयोर्यो-
ऽन्वयितावच्छेदकसम्बन्धसिद्धतदन्वयितावच्छेदकसम्बन्ध इति यावत्,
तदभावप्रमायास्तत्राभावस्तत्र तद्योग्यतेत्यर्थः, 'प्रतियोग्यप्रसिद्धेरिति
प्रमेयमभिधेयमित्यादौ केवलान्वयिनि प्रतियोग्यप्रसिद्धेरित्यर्थः,
प्रमेयनिष्ठाभिधेयतादात्म्यसंसर्गस्याभावाप्रसिद्धेरिति भावः । दूषणा-
न्तरमाह, 'बोधनीयेति, बोधनीयैकपदार्थनिष्ठतया बोधनीयापर-
पदार्थसंसर्गस्य शाब्दबोधात् प्रागप्रतीतेरित्यर्थः । नन्विद्यं स्वरूपसती
हेतुरिति नायं दोष इत्यत आह, 'योग्यता चेति, उक्तयोग्यता

(१) तत्तद्योग्यमित्यर्थ इति क०, ख० ।

(१) अत्र स्वपदं तावृषप्रमाकरणपरं ।

सत्त्वस्यानिरूपणाच्च । अपि च स्वीयबाधकप्रमावि-

चेत्यर्थः, 'इत्युक्तमिति इत्यत्र युक्तिः^(१) पूर्वमेवोक्तेत्यर्थः, तथा सति वज्रिणा सिद्धतीत्यादौ शाब्दभ्रमानुपपत्तिरिति भावः । दूषणान्तरमाह, 'अयोग्य इति, 'तत्सत्त्वस्येति सेकादिनिष्ठस्य वज्रिकरणत्वादिदिसंसर्गस्याप्रसिद्ध्या सेकादौ सेकादिनिष्ठस्य वज्रिकरणत्वादिदिसंसर्गस्य याऽभावप्रमा तत्सत्त्वस्य ज्ञानासम्भवाच्चेत्यर्थः,^(२) तथाच तत्रायोग्यत्वव्यवहारानुपपत्तिरिति भावः,^(३) इदमुपलक्षणं तन्निष्ठतत्संसर्गस्तत्र तद्योग्यतेत्यस्यैव सम्यक्त्वेन श्रेषांश्रच्छान्तिप्रयोजनकत्वाच्चेत्यपि बोध्यं^(४) । ननु तदीयान्वयितावच्छेदकसम्बन्धे तद्वृत्तित्वाभावप्रमासामान्याभावस्तत्र तदन्वयबोधे योग्यतेति विवक्षणीयमतो विशेषाभावमादाय न पूर्वोक्तातिप्रसङ्ग इत्यरुचेराह, 'अपि चेति, तादृशप्रमासामान्याभावपदेन तत्तत्पुरुषीय-तादृश-

(१) वज्रिणा सिद्धतीत्यादौ योग्यताभ्रमाच्छाब्दभ्रमानुपपत्तिरूपयुक्तिरित्यर्थः ।

(२) तथाच प्रतियोग्यप्रसिद्ध्या अभावाप्रसिद्धिस्तदप्रसिद्ध्या तज्ज्ञानस्याप्यजोक्तत्वमिति भावः ।

(३) अथवहर्त्तव्यस्य तादृशप्रमास्वरूपायोग्यत्वस्य ज्ञानासम्भवादिति भावः ।

(४) न च योग्येऽपि शाब्दबोधात् पूर्वं योग्यत्वव्यवहारानुपपत्तिरप्यत्र दोष एव सेकादौ सेकादिनिष्ठपर्यकरणकत्वादिदिसंसर्गाभावप्रमाभावज्ञानाभावात् अथवहारौपयिकतादृशाभावस्वरूपयोग्यत्वात्मकव्यवहर्त्तव्यतावच्छेदकज्ञानस्य तत्पूर्वमपेक्षणीयत्वात् इति वाच्यं । शाब्दधीप्राक्तादृशव्यवहारस्य निष्प्रयोजनकतया तस्य शाब्दात् परत एव स्वीकारात् ।

रहस्यायोग्येऽपि सत्त्वात् बाधकप्रमामात्रविरहस्य यो-
ग्येऽपि ज्ञातुमशक्यत्वात् परप्रमाया अयोग्यत्वात् । न

प्रमात्वावच्छिन्नाभावो विवक्षितः तादृशप्रमात्वावच्छिन्नाभावो वा,
आद्ये तस्यान्वयितावच्छेदकसम्बन्धे तत्तत्पुरुषीय-तद्वृत्तित्वाभाव-
प्रमात्वावच्छिन्नाभावस्तत्र तत्तत्पुरुषीयतदन्वयबोधे योग्यतेति ल-
क्षणं फलितं तच्चायोग्येऽतिव्याप्तं वज्रिणा सिद्धतौत्यादावपि यस्य
पुरुषस्य शाब्दभ्रमः वज्रिकरणत्वादिसंसर्गे तत्पुरुषीयसेकादिवृत्ति-
त्वाभावप्रमासामान्याभावस्य सत्त्वादित्याह, 'स्वीयेति यस्य पुरुष-
स्य^(१) शाब्दभ्रमस्तत्पुरुषीयसेकादिवृत्तित्वाभावप्रमात्वावच्छिन्नाभा-
वस्येत्यर्थः, 'अयोग्येऽपि' वज्रिकरणत्वादिसंसर्गेऽपि । न च तत्तत्पुरु-
षीय-तदन्वयबोधे योग्यतापि तत्रास्तीति वाच्यं । सकलपुरुष-सकल-
कालमाधारणायोग्यताया एव तत्राभ्युपगमादिति भावः । द्वितीये
आह, 'बाधकप्रमामात्रेति तद्वृत्तित्वाभावप्रमात्वावच्छिन्नाभावस्ये-
त्यर्थः, 'ज्ञातुं' प्रत्यक्षतो ज्ञातुं, 'अयोग्यत्वादिति तादृशप्रमात्वावच्छि-
न्नाभावस्याप्ययोग्यत्वादित्यर्थः, अयोग्यप्रतियोगिकत्वादिति भावः ।

(१) वज्रिणा सिद्धतौत्यादौ यस्य वज्रिकरणत्वौयनिरूपकत्वसम्बन्धे कदापि
सेकादिवृत्तित्वाभावप्रमा न जाता तस्यैव तादृशप्रमाभावमादायात्र
दोषः । अन्यथा यस्य वज्रिकरणत्वसम्बन्धे कदाचित् सेकादिवृत्ति-
त्वाभावप्रमा जायते कदाचित् तादृशस्यले शाब्दभ्रमोऽपि जायते तस्य
तादृशसम्बन्धे तादृशप्रमासामान्याभावविरहात् तादृशस्यले दोषा-
भाव इति ध्येयम् ।

च स्वरूपसन्नेवायं हेतुः, स्वीयबाधकप्रमाविरहद्वयायां
योग्यताधमेण शब्दभ्रमानुपपत्तेः, अन्यप्रयोजक-
रूपवत्त्वेन बाधकप्रमामाविरहोऽनुमेय इति चेत् । न ।
सेकान्विततोये द्रवद्रव्यत्वे सत्यपि बाधकसत्त्वेन व्य-
भिचारात् उपजीव्यत्वेन तस्यैव योग्यतात्वापत्तेश्च ।
न चैवमेवेति वाच्यम् । आकाङ्क्षासत्त्यन्यप्रयोजक-

‘स्वीयबाधकप्रमेति वञ्चिकरणकत्वादिसंसर्गं स्वीयसेकादितृप्तित्वा-
भावप्रमाविरहद्वयायामित्यर्थः, ‘योग्यताधमेणेति उक्तयोग्यताधम-
स्यैव सत्त्वेनेत्यर्थः, एवकाराद्द्रवद्रव्ययोग्यताव्यवच्छेदः, ‘अन्यप्रयो-
जकेति, अन्यस्वरूपयोग्यतावच्छेदकधर्मावत्सम्बन्धत्वेनेत्यर्थः, वल-
संसर्गः सेककरणत्ववृत्तित्वाभावप्रमामाविरहवान् द्रवद्रव्यसम्बन्ध-
त्वादित्यनुमानप्रकार इति भावः । ‘सेकान्वितेति, सेकाकरणी-
भूततोये इत्यर्थः, (१) ‘बाधकसत्त्वेन’ तत्सम्बन्धे सेककरणत्ववृत्तित्वा-
भावप्रमासत्त्वेन, इदमुपलक्षणं सेककरणीभूततोयस्यापि सेककरण-
त्वावृत्तिसम्बन्धे (२) व्यभिचारो बोधः । ‘उपजीव्यत्वेन’ भवद्रव्ययो-
ग्यताज्ञानोपजीव्यज्ञानविषयत्वेन, ‘तस्यैव’ अन्यप्रयोजकरूपवत्त्वस्यैव ।

(१) सेककरणत्ववृत्तितोयसम्बन्ध इति यावत् । ‘द्रवद्रव्यत्वे’ द्रवद्रव्य-
सम्बन्धत्वे इत्यधिकः पाठः ग०पुस्तके वर्तते ।

(२) सेककरणीभूततोयस्य स्वीयरूपादितृप्तिसमवायादौ सेककरणत्व-
वृत्तित्वाभावप्रमासत्त्वादिति भावः ।

रूपवत्त्वे सत्यप्यनाप्तवाक्ये^(१) बाधकप्रमायामग्वयाबो-
धात्, बाधकप्रमाविरहो हेतुरिति चेत्तर्ह्यावश्यकत्वात्
सैव योग्यता ।

इति श्रीमद्गङ्गेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणौ
शब्दाख्यतुरीयखण्डे योग्यतावादपूर्वपक्षः ॥

‘अन्वयप्रयोजकरूपवत्त्वेऽपि’ तज्ज्ञानसत्त्वेऽपि, ‘अनाप्तवाक्ये’ सूत्र-
जलाभिप्रायप्रयुक्ते पथसा सिद्धतीत्यादिवाक्ये, ‘बाधकप्रमायामिति
सेको न जलकरणक इत्यनुभव इत्यर्थः, ‘बाधकप्रमाविरह इति
बाधनिस्ययाभावोऽपि स्वरूपसङ्केतुरित्यर्थः, ‘सैव’ बाधनिस्ययग्न्यतेव,
‘योग्यता’ शब्दधीजमिका, अस्त्विति शेषः । किमेतज्ज्ञानस्य
हेतुत्वेनेति भावः । इदमापाततः तादृशप्रमात्वंसामान्यलक्षणप्रत्या-
सत्तिजन्यतादृशप्रमासामान्यज्ञानाभावत्वसामान्यलक्षणप्रत्यासत्तिजन्य-
तदभावज्ञान-तदसंसर्गाद्यसङ्कतेन तज्जन्यविशिष्टानुभवजन्यस्यति-
सङ्कतेन वा मनसैवोपनीतभानात्मकस्य तन्निस्यस्य कश्चित् संग्र-
यस्य च सम्भवात् आप्तवाक्यादिना व्यभिचारादेरपहदृशायां व्यभि-
चारिणा सिद्धेन च तज्ज्ञानस्य सम्भवाच्च । वस्तुतस्तु दृष्टितल्ला-
धिकस्य प्रवेशादख्यमाणापेक्षया गौरवमेवात्र दूषणमवसेयमिति
दिक् ।

इति श्रीमथुरानाथ-तर्कवागीशविरचिते तत्त्वचिन्तामणिरहस्ये
शब्दाख्यतुरीयखण्डरहस्ये योग्यतावादपूर्वपक्षरहस्यं ॥

(१) अनाप्तोक्ते वाक्ये इति ख० ।

अथ योग्यतावादसिद्धान्तः ।

उच्यते बाधकप्रमाविरहो योग्यता, सा चेतर-
पदार्थसंसर्गेऽपरपदार्थनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वप्र-

अथ योग्यतावादसिद्धान्तरहस्यं ।

ननु तद्गुणावच्छिन्नेऽप्ययितावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगि-
ताक-तद्गुणावच्छिन्नाभावप्रमाविशेषत्वसामान्याभावो बाधकप्रमा-
विरहः स च प्रमेयं वाच्यमित्यादावप्रसिद्धः तादात्म्यसम्बन्धेन वा-
च्यत्वावच्छिन्नाभावाप्रसिद्धेः, एवं प्रमेयस्य घट इत्यादौ यच्च प्रमे-
यत्वादिक्षणभेदसम्बन्ध एव षष्ठ्यर्थस्तस्य च विशेषणताविशेष-
सम्बन्धेन घटादावन्वयस्तत्र, यत्र वा स रूपवानित्यादौ तदादिपदं
विशेषणताविशेषसम्बन्धेन प्रमेयत्वादिरूपेण प्रमेयघटादिपरं तत्र
चाव्याप्तिः विशेषणताविशेष्यसम्बन्धेन प्रमेयत्वाद्यभावाप्रसिद्धेः, एवं
भगवता ज्ञायते^(१) घट इत्यादावपौत्यत आह, 'सा चेति बाधक-
प्रमाविरहरूपा योग्यता चेत्यर्थः, 'इतरपदार्थेति, अत्र इतरत्वम-
परत्वञ्चाविवक्षितं तद्बुद्धेरहेतुत्वात् अयं घट इत्यादौ^(२) विशेषण-

(१) अत्र द्वितीयार्थः कर्तृत्वं तच्चाधेयत्वरूपं भाक्तं, धात्वर्थो ज्ञानं, विषयत्व-
माख्यातार्थः, तदन्वयश्च स्वरूपसम्बन्धेन घटे, तथाच भगवदाधेयज्ञान-
विषयतावानृघट इत्येव बोधस्तत्र स तु न सम्भवति तत्र स्वरूपसम्बन्धेन
तादृशविषयत्वाभावाप्रसिद्ध्या निरुक्तयोग्यताविरहादिति भावः ।

(२) तत्र इदन्त्वावच्छिन्नस्यैव घटतया घटस्यैव इदन्त्वावच्छिन्नतया इत-
रत्वादेरप्रसिद्धिरिति भावः ।

माविश्रेष्ठ्यत्वाभावः। प्रमेयं वाच्यमित्यत्र प्रमेयनि-
 विश्रेष्ठ्ययोरभेदखले योग्यत्वानुपपत्तेश्च । परन्तु तदीयान्वयिताव-
 च्छेदकसम्बन्धे तन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वप्रकारकप्रमाविश्रेष्ठ्यत्व-
 सामान्याभावस्तत्र तद्योग्यतेत्येव विवक्षितं, वङ्गिणा सिद्धतीत्यादौ
 वङ्गिनिष्ठकरणताया निरूपकत्वरूपान्वयितावच्छेदकसम्बन्धे सेक-
 निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वप्रकारकप्रमाविश्रेष्ठ्यत्वस्यैव सत्त्वात्प्राति-
 व्याप्तिः । वङ्गिनिष्ठकरणताया निरूपकत्वरूपसंसर्गोऽपि सेकनिष्ठा-
 त्यन्ताभावप्रतियोगित्वप्रमाविश्रेष्ठ्यत्वस्य घटादिनिष्ठस्याभावसत्त्वात्प्राति-
 व्याप्तिवारणाय सामान्यपदोपादानं । न च श्रोतुर्यदा वङ्गिनिष्ठ-
 करणताया निरूपकत्वरूपसंसर्गे सेकनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्व-
 प्रमा नास्ति तदाऽतिव्याप्तिरिति वाच्यं । स्व-परसाधारणप्रमामात्र-
 विश्रेष्ठ्यत्वाभावस्य प्रवेशादनादौ संसारे तदानौमष्यवशं कस्यचित्
 पुरुषस्य तत्र तादृशप्रतियोगित्वप्रमासत्त्वाद्न्ततो भगवत्प्रमासत्त्वाच्च ।
 पयसा सिद्धतीत्यादौ पयोनिष्ठकरणताया निरूपकत्वरूपान्वयि-
 तावच्छेदकसम्बन्धेऽपि सेकनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वभ्रमविश्रेष्ठ्यत्व-
 सत्त्वात्सम्भववारणाय प्रमेति । न च सर्व्वदा तादृशभ्रमविरहाद्-
 यदाकदाचित् तादृशज्ञानविश्रेष्ठ्यत्वाभावमादाथैव तत्र लक्षणसङ्ग-
 तिरिति वाच्यं । अनादौ संसारे सर्व्वदैवावशं कस्यचित् पयो-
 निष्ठकरणतानिरूपकत्व-प्रमेयत्वादिना येन केनापि रूपेण वा तत्र
 तादृशप्रतियोगित्वभ्रमसत्त्वात्, प्रमालक्ष्य भ्रमभिन्नत्वं तेन पयोनिष्ठ-
 करणतासंसर्गाकाशौ सेकनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगिनावित्यांशिकस-
 मूहालम्बनप्रमाविश्रेष्ठ्यत्वमादाय नासम्भवः । न च तथापि पयोनि-

छात्यन्ताभावप्रतियोगित्वप्रमाविशेष्यत्वं गोत्वे प्रसिद्धं

उत्करणासंसर्गः सेकनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगिधर्मवानित्यादिप्रमा-
विशेष्यतया असम्भव इति वाच्यं । तादृशप्रतियोगित्वप्रकारत्वाव-
च्छिन्नायाः प्रमाविशेष्यताया अभावस्य विवक्षितत्वात्, प्रकारत्वस्य
विशेषणताविशेषसम्बन्धावच्छिन्नं याद्यं तेन एककासीनत्वादिषम्बन्धेन
तादृशप्रतियोगित्वप्रकारकप्रमामादाय नासम्भवः । अथैवं विषयता-
त्मपक्षाय विशेष्यतात्वेन कथमुपादानं । न च पयःकरणत्वसंसर्गत्वं
सेकनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगीति प्रमाविषयत्वं पयःकरणत्वसंसर्गत्व-
व्यक्ततया पयःकरणत्वसंसर्गोऽप्यस्तीत्यसम्भववारणात्^(१) तेन रूपे-
णोपादानमिति वाच्यं । तादृशप्रतियोगित्वप्रकारकत्वावच्छिन्नवि-
षयताविवक्षयैव तन्निराससम्भवादिति चेत्, न, विषयतात्वविशे-
ष्यतात्वयोः^(२) ममशरीरतया साधव-गौरवाभावेनाग्नोकवगिकान्या-

(१) तादृशसंसर्गत्वत्वेऽप्येतादृशसंसर्गस्यापि निपातात् तादृशसंसर्गत्व-
निष्ठतादृशप्रतीतिविशेष्यतायास्तादृशसंसर्गोऽवच्छेदकत्वात्स्यविषयत्वम-
स्त्येवेत्यर्थः ।

(२) विषयतायां तादृशप्रतियोगित्वप्रकारकत्वावच्छिन्नत्वं तादृशप्रतियो-
गित्वानतिरिक्तवृत्तित्वं अन्यथा तादृशप्रकारकत्वस्य ज्ञानवृत्तित्वेन
ज्ञानवृत्तिज्ञानविषयकज्ञानीयविषयताया एव तादृशावच्छिन्नत्वसम्भ-
वादसङ्गतेः इति न युक्तं तथा सति अनतिरिक्तत्वप्रवेशे गौरवात्
प्रमापदवैयर्थ्याभावाच्च अमविषयतायाः पयःकरणकत्वादिनिरूपकत्वे
सत्त्वेऽपि न तस्याः सेकादिदृश्यभावप्रतियोगित्वानतिरिक्तवृत्तित्वमिति
तामादायासम्भवावकाशात् किन्तु प्रतियोगित्वनिष्ठप्रकारताविरु-
पितत्वमिति ।

धात्, प्रतियोगित्वस्य अन्वयितावच्छेदकसम्बन्धतानि यामकसम्बन्धावच्छिन्नत्वेन विशेषणीयं, तेन अधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नतादृशप्रतियोगित्वमादाय नासम्भवः । न च तादृशप्रतियोगित्वसामान्याभाव एव सम्यक् किं प्रमाविशेष्यत्वप्रवेशेनेति वाच्यं । अखण्डाभावतया वैयर्थ्याभावात् । ननु तत्र तन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वसामान्याभावस्तत्र तद्योग्यतेत्येवास्तु किमन्वयितावच्छेदकसम्बन्धस्य अनुयोगिकुचिनिश्चेषेण, प्रतियोगित्वस्य अन्वयितावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वेन विशेषणीयं नातो अधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगित्वमादायासम्भवः तवापि सम्बन्धविशेषावच्छिन्नत्वप्रवेशावश्यकत्वादिति चेत्, न, अयं घट इत्यादावभेदात्त्वयबोधस्य लेऽन्वयितावच्छेदकतादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नात्यन्ताभावप्रतियोगित्वाप्रसिद्धाऽव्याप्यापत्तेः । न चात्यन्ताभावत्वेन नोपादेयं किम्वभावत्वेनेति नायं दोष इति वाच्यं । तथापि पचति, घटो नास्तीत्यादावन्वयितावच्छेदकानुकूलत्व-प्रतियोगित्वादिदृश्यनियामकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताया अप्रसिद्धत्वेनाव्याप्यापत्तेः । अत्यन्ताभावस्य प्रतियोगित्वधिकरणत्वेन विशेषणीयः, अन्यथा नौलो घट इत्यादावव्याप्यापत्तेः तत्राव्याप्यदृष्टिर्नो नौलरूपस्यैव नौलरूपविशिष्टतादात्म्यत्वेनान्वयितावच्छेदकसम्बन्धत्वात्^(१) तस्य च उत्पत्तिकालाव-

(१) सर्वत्रैवान्वयितावच्छेदकसम्बन्धीयसम्बन्धानां सम्बन्धत्वं अन्वयितावच्छेदकसम्बन्धविशिष्टत्वसत्सम्बन्धत्वेन अन्यथा अयोग्यमात्रेऽतिव्याप्तेः सेकादिदृश्यभावप्रतियोगित्वप्रमाविशेष्यत्वाभावस्य वद्विकरणकत्वौयनिरूपकत्वरूपसम्बन्धेऽसत्त्वेऽपि निरूपकत्वत्वेन निरूपकत्वे सत्त्वस्य निष्पृह्यत्वात् सेके पयःकरणकत्वौयनिरूपकत्वस्यैव सत्त्वादिति भावः ।

च्छेदेन रक्ततादग्नायाश्च घटेऽत्यन्ताभावसत्तात्, एवं काष्ठं पक्ष्मी-
 त्यादौ यच्च तिङोऽनुकूलव्यापारे वङ्गौ लक्षणा संयोगेन च तदुन्मथः
 कर्त्तरि काष्ठादौ तच्च संयोगस्यैवान्वयितावच्छेदकसम्बन्धतया तस्य
 च किञ्चिदवच्छेदेन काष्ठादावत्यन्ताभावादव्याप्यापत्तेः । एतेन
 वैशिष्ट्य-व्यासम्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगित्वमादायापि नासम्भवः
 तस्य च प्रतियोगिव्यधिकरणत्वाभावात् । न च तथापि यथान्वयिता-
 वच्छेदकसम्बन्धो नाना तच्च चासन्नन्येनाभावमादायाव्याप्तिरिति
 वाच्यं । तद्भक्तिनिरूपिताम्वयितावच्छेदकसम्बन्धे तद्भक्तिनिष्ठात्यन्ता-
 भावप्रतियोगित्वप्रमाविशेष्यत्वाभावस्तद्भक्तौ तद्भक्तोर्योग्यतेति क्रमेण
 शृङ्गुपादिकतया तत्तद्भक्तेरेव लक्षणघटकतया चासन्नन्येनाभाव-
 मादायाव्याप्तिविरहात् अन्यथा पदार्थतावच्छेदकरूपेण पदार्थयोः
 सम्बन्धतावच्छेदकरूपेण अन्वयितावच्छेदकसम्बन्धस्य च लक्षणघट-
 कत्वे नौसौ घट इत्यादावव्याप्यापत्तेः नौलतादाव्यस्य रक्तघटादि-
 निष्ठाभावप्रतियोगित्वेन घटनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वप्रमाविशेष्य-
 त्वाभावविरहात् । न चैवं यद्यद्भक्तिद्वयोः परस्परमन्वयंस्तत्तद्भक्ति-
 द्वयोरेव प्रातिस्निकरूपेण परस्परयोग्यत्वज्ञानं हेतुरिति फलितं
 तच्च^(१) युगसङ्ख्येणाप्यशक्यमिति वाच्यं । योग्यतायाः संग्रहसाधारण-
 ज्ञानस्यैव हेतुतया प्रातिस्निकसकलव्यक्तीनां परस्परयोग्यतानिस्य-
 विरहेऽपि चतविरहात्^(२) । न च प्रातिस्निकनिखिलव्यक्तीनां
 परस्परयोग्यतासंग्रहोऽपि सर्वत्र दुःसम्भव इति वाच्यं । यद्यद्भक्ति-

(१) योग्यत्वज्ञानश्च ।

(२) तत्र योग्यतासंग्रहादेव शाब्दबोध इति भावः ।

द्वयोः परस्परं योग्यताज्ञानं तथोरेव परस्परमन्वयोऽस्तु यथो-
 ऽस्तु संग्रयात्मकं निश्चयात्मकं वा न तज्ज्ञानं तयोः शाब्दबोध-
 विषयत्वेऽपि मानाभाव इत्यभिप्रायात् । न चैवं तत्तद्भक्तिरूपेणा-
 योग्यताज्ञानस्य हेतुत्वे सामान्यतः पदार्थतावच्छेदकरूपेणायोग्यता-
 निश्चयेऽपि शाब्दबोधापत्तिरिति वाच्यं । अन्वयितावच्छेदकाश्रयत्व-
 विशिष्टतत्तद्भक्तिरूपेण योग्यताज्ञानस्य हेतुत्वाभ्युपगमात् । न च
 तथापि स स्पर्शवानित्यादौ यत्र तदादिपदं समवायसम्बन्धेन रूप-
 प्रकारेण रूपवद्वायुपरं तत्रापि योग्यत्वापत्तिः वायौ रूपव्यक्ति-
 निरूपितत्वविशिष्टसमवायाभावसत्त्वेपि तदभावस्य समवायात्मकप्रति-
 योगिसमानाधिकरणत्वादिति वाच्यं । तद्भक्तिनिरूपिताश्रयिताव-
 च्छेदकसम्बन्धपदेनाश्रयितावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नतद्भक्तिनिरूपितध-
 र्म-धर्मिभावस्य विवक्षितत्वात्, धर्म-धर्मिभावस्य वृत्तिनियामकानि-
 यामकसम्बन्धेन तत्तन्मात्रसाधारणः स्वरूपसम्बन्धविशेषः, न स्वाधा-
 राधेयभावमात्रं, तेन वृत्त्यनियामकानुकूलत्वादिषम्बन्धस्येऽपि नाप्र-
 सिद्धिः । अतएव धर्म-धर्मिभावविषयकैकज्ञानत्वं विशिष्टज्ञानत्वमिति
 मीमांसकाः । इत्यञ्च प्रतियोगित्वप्रमेत्यत्र प्रतियोगित्वं विशेषण-
 ताविशेषसम्बन्धावच्छिन्नत्वेनैव सर्वत्र विशेषणीयं । न च तथापि
 स प्रमेय इत्यादौ यत्र तदादिपदं समवायसम्बन्धेन गुणाद्यन्यत्ववि-
 शिष्टसत्तावद्गुणपरं तत्रापि योग्यत्वापत्तिः विशिष्टसत्तायाः सत्ता-
 नतिरिक्ततया सत्ताव्यक्तिनिरूपितसमवायसम्बन्धावच्छिन्नधर्मित्वस्य
 गुणनिष्ठाभावप्रतियोगित्वविरहादिति वाच्यं । तत्र योग्यत्वस्येष्ट-
 त्वात्, यदा तु विशिष्टनिरूपिताधारत्वसम्बन्धेन विशिष्टसत्त्ववद्-

गुणपरं तदैवाद्योग्यत्वस्याभ्युपगमात् । वस्तुतस्तु वृत्त्यनियामकसम्बन्धस्याप्यभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वात् तद्भक्तौ तद्भक्तिनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वप्रकारकप्रभाविश्लेष्यत्वाभावस्तद्भक्तौ तद्भक्तेर्योग्यतेत्येव लक्षणाद्यर्थः । संसर्गपदञ्च प्रतियोगित्वस्यान्वयितावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नलक्षाभावाय अन्यथा व्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगित्वमादायासम्भवापत्तेः, अत्यन्ताभावत्वञ्च प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगित्वव्यधिकरणाभावत्वं,^(१) न तु सदातनसंसर्गाभावत्वं, नातस्मादात्म्यसंसर्गकान्त्वयबोधस्त्रलेऽन्वयितावच्छेदकतादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नात्यन्ताभावप्रतियोगित्वाप्रसिद्ध्या अव्याप्तिः, षट्स्य गृहमित्यादौ यत्र संयोगादिरेव पृथग्र्यस्तस्य समवायेन गृहेऽन्वयस्तत्र, यत्र वा चैवोगच्छतीत्यादौ तिङोऽंतुकूक्षव्यापारे संयोगादौ लक्षणा तस्य च समवायेन चैवेऽन्वयस्तत्र च संयोगादेरव्याप्यवृत्तितया गृहचैवादिनिष्ठाभावप्रतियोगित्वाद्यव्याप्तिवारणाय प्रतियोगित्वव्यधिकरणत्वमभावविशेषणं । स स्पर्शवानित्यादौ यत्र तदादिपदं समवायसम्बन्धेन रूपप्रकारेण रूपवदाद्युपरं तथापि वायौ समवायसम्बन्धावच्छिन्नरूपत्वभावस्य समवायेन रूपात्मकप्रतियोगित्वव्यधिकरणतया नातिव्याप्तिरित्येव रमणीयं^(२) । केवलाश्वयिनि पूर्वाक्ता-

(१) तथाच प्रतियोग्यव्यधिकरणत्वतद्भक्तिनिष्ठाभावप्रतियोगित्वप्रभाविश्लेष्यत्वाभावस्तद्भक्तौ तद्भक्तेर्योग्यतेति भावः ।

(२) तथाच रूपसमवायस्य समवायानतिरिक्ततया पूर्वंकथ्येऽतिव्याप्तिरिति भावः ।

वाच्यत्वसंसर्गे तदभावः ।

मव्याप्तिमुद्धरति, 'प्रमेयमिति, 'प्रमेयनिष्ठात्यन्ताभावेति प्रमेयत्वा-
 अयादिनिष्ठप्रतियोगिव्यधिकरणभावेत्यर्थः, 'गोले' गोलाधिक-
 रणत्वे, अन्यथा विशेषणताविशेषसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्यैव लक्षणघ-
 टकतया तदवच्छिन्नगोलाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन
 प्रतियोगिव्यधिकरणत्वाभावात् गोले प्रसिद्धासम्भवात् विशेषणताविशे-
 षसम्बन्धेन गोत्वस्य प्रतियोगिनोऽधिकरणाप्रसिद्धेः । व्याप्यवृत्तिस्यै
 प्रतियोगिव्यधिकरणत्वस्यानुपादेयत्वमते वस्तुतस्तुकल्पे च यथाश्रुत-
 नेव साधु । 'वाच्यत्वसंसर्गे' वाच्यत्वरूपतादात्म्यसंसर्गावच्छिन्नधर्म-
 धर्मिभावे,^(१) वस्तुतस्तुकल्पे च 'वाच्यत्वसंसर्गे' वाच्यत्वसंसृष्टेऽप्यादौ ।

केचित्तु तत्तद्भक्तित्वेनैव लक्षणघटकत्वेऽपूर्वव्यक्तिविशेषसाधः शब्द-
 बोधे कापि न स्यात् एवं स प्रमेय इत्यादौ यत्र तदादिपरं समवाय-
 सम्बन्धेन गुणाद्यन्यत्वविशिष्टसत्ताप्रकारेण तादृशसत्त्ववद्गुणपरं
 तत्राप्ययोग्यत्वं सर्वसिद्धमतस्तद्गूर्णावच्छिन्नरूपितत्वविशिष्टान्वयि-
 तावच्छेदकसम्बन्धे तद्गूर्णावच्छिन्ननिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वप्रकार-
 कप्रमाविशेष्यत्वाभावस्तद्गूर्णावच्छिन्ने तद्गूर्णावच्छिन्नस्यान्वयबोधे यो-
 ग्यतेत्येव लक्षणार्थः^(२) । न चैवं शिंशपा वृक्षः नीलोघट इत्यादाव-

(१) धर्मैतानिरूपितधर्मित्व इत्यर्थः ।

(२) तथाच विशिष्टसत्तानिरूपितत्वविशिष्टसमवायाधिकरणता न गुणा-
 दाविति भावः ।

व्याप्तिः शिंशपा-नीलादितादात्म्यस्य वृक्ष-घटलाद्यवच्छिन्ननिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वादिति वाच्यं । तद्वर्ष्मावच्छिन्ननिष्ठात्यन्ताभावपदेन तद्वर्ष्मावच्छिन्नत्वव्यापकात्यन्ताभावस्य विवक्षितत्वात् । न चैवं प्रमेयं वाच्यमित्यत्र गोले गोलाधिकरणत्वे वा प्रसिद्धाभिधानमसङ्गतं गोल-तदधिकरणत्वयोः प्रमेयत्वव्यापकात्यन्ताभावप्रतियोगित्विरहादिति वाच्यं । विशेषणतःविशेषावच्छिन्नगोलाभावस्य केवलाव्ययित्वेन प्रमेयत्वव्यापकतया गोले प्रसिद्धिसम्भवात् प्रमेयं वाच्यमित्यत्र विशेषणताविशेषस्यैव सक्षणघटकत्वात्^(१) । न च विशेषणताविशेषसम्बन्धावच्छिन्नगोलाभावो न प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरण इति वाच्यं । व्याप्यवृत्तिस्यत्वे तस्यानुपादेयत्वात् अव्याप्यवृत्तावव्याप्तिवारणाय व्याप्यवृत्तित्वस्यैवाभावविशेषणत्वाच्च व्याप्यवृत्तित्वं निरवच्छिन्नवृत्तित्वं । न चैवं वैशिष्ट्य-व्यासव्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नाभावमादायासम्भव इति वाच्यं । तद्वर्ष्मावच्छिन्ननिरूपितत्वविशिष्टान्वयितावच्छेदकसम्बन्धावच्छेदके तद्वर्ष्मावच्छिन्नत्वव्यापकात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रमाविशेष्यत्वाभावस्य विवक्षितत्वात्^(२) । न चैवं वङ्गिणा सिद्धतीत्यादौ अतिप्रसङ्गः वङ्गित्वावच्छिन्नाधेयत्वत्वे करणत्वत्वव्यापकात्यन्ताभावप्रतियोगिता-

(१) सन्वपितावच्छेदकसम्बन्धतानियामकसम्बन्धेनाभावस्य सक्षणे निवेष्टानो-यतया वाच्यतादात्म्यस्य वाच्यत्वरूपतया तन्नियामकसम्बन्धोविशेषणताविशेष एवेति भावः ।

(२) प्रमानिरूपितावच्छेदकत्वनिष्ठप्रकारता च पर्याप्तिसम्बन्धावच्छिन्ना ग्राह्या अतः पुनर्नोक्त दोष इति भावः ।

वस्तुतस्त्वितरपदार्थसंसर्गोऽपरपदार्थनिष्ठात्यन्ताभाव-

वच्छेदकत्वाभावस्य एवं करणत्वतावच्छिन्नमिहूपकत्वत्वे सेकत्वव्याप-
कात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावस्य च सत्त्वादिति वाच्यं ।
वह्नित्वावच्छिन्न-करणत्वतावच्छिन्नयोः सेकत्वावच्छिन्न-करणत्वताव-
च्छिन्नयोश्च प्रत्येकान्वये तथापि योग्यता अस्त्येव वह्निकरणत्वत्वरू-
पविशिष्टधर्मावच्छिन्न-सेकत्वावच्छिन्नयोरन्वये परं योग्यता नास्ती-
त्युपगमादिति न कोपि दोषः । एवमयिमलक्षणमपि बोध्यमि-
त्याहुः, तदसत्, निष्ठपदस्य व्यापकत्वपरत्वे उद्वेगत्वापत्तेः करका-
भिप्रायप्रयुक्तप्रयसासिञ्चतीत्यादावपि जलकरणकत्वप्रकारेण कर-
काकरणत्वबोधने योग्यतापत्तेः जलकरणत्वत्वरूपविशिष्टधर्मावच्छि-
न्ननिरूपितत्वविशिष्टान्वयितावच्छेदकसम्बन्धतावच्छेदके सेकत्वव्याप-
काभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावसत्त्वात्, न चेष्टापत्तिः, जलकर-
णत्वत्वरूपेण करकाकरणत्वबोधनेऽपि साम्प्रदायिकैस्तत्र योग्यत्वान-
भ्युपगमादिति दिक् ।

अत्र प्रमाविशेष्यत्वघटितत्वेन गौरवं तादृशप्रतियोगित्वप्रमालेन
तादृशप्रतियोगित्वप्रमानुपस्थितिदशायां दुर्ज्ञेयत्वञ्च न हि सर्वत्र
शाब्दबोधात् पूर्वं तादृशप्रतियोगित्वप्रमाल्तावच्छिन्नोपस्थितिनिश्चय-
इत्यतस्तदंगपरित्यागेन लक्षणमाह, 'वस्तुतस्त्विति, अत्रापीतरत्वम-
परत्वञ्चाविवक्षितं,^(१) तथाच तत्तद्वाक्कीयान्वयितावच्छेदकसम्बन्धे तत्त-

(१) अयं घट इत्यादौ विशेषण-विशेष्ययोरभेदस्यत्वे योग्यत्वानुपपत्तेरिति
शेषः ।

प्रतियोगितावच्छेदकधर्मशून्यत्वं योग्यता साधवात्
शक्यज्ञानत्वाच्च ।

द्व्यक्तौ वा तत्तद्भक्तिनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकधर्मशून्यत्वं
तत्तद्भक्तौ तत्तद्भक्तेर्योग्यतेत्यर्थः, पदार्थतावच्छेदकरूपेण पदार्थयोः
प्रवेगे त्रिंशत्पा वृत्तः नीलोघट इत्यादावुक्तकमेषाव्याप्तिरिति तत्त-
द्भक्तित्वेन प्रवेगः । अत्यन्ताभावत्वञ्च व्याप्यवृत्त्यभावत्वं, पूर्वाक्ताव्याप्य-
वृत्तिखलेऽव्याप्तिवारणाय व्याप्यवृत्तीति, व्याप्यवृत्तित्वं निरवच्छिन्न-
वृत्तित्वं, वैशिष्ट्य-व्यासव्यवृत्तिधर्मावच्छिन्न्यभावस्यापि व्याप्यवृत्तित्वा-
त्तत्प्रतियोगितामादायासम्भववारणायावच्छेदकानुसरणं । न च
तथाप्यसम्भवः तादृशप्रतियोगितावच्छेदकस्य वैशिष्ट्यस्य व्यासव्यवृ-
त्तिधर्मस्य च सर्वत्र सत्त्वादिति वाच्यं । 'इतरपदार्थसंसर्ग इत्यस्य
तद्भक्तौ यलविशिष्टान्वयितावच्छेदकसम्बन्धतावच्छेदक इत्यर्थः, इतर-
पदार्थे इतरपदार्थतावच्छेदकाग्रये संसर्गायस्येति व्युत्पत्त्या पदार्थता-
वच्छेदकाग्रयनिष्ठतद्भक्तित्वे इति वार्थः, 'प्रतियोगितावच्छेदकधर्म-
शून्यत्वमित्यस्य च प्रतियोगितावच्छेदकस्य धर्मः प्रतियोगिताव-
च्छेदकत्वं तच्छून्यत्वमित्यर्थः, तथाच तत्तद्भक्तौ यलविशिष्टान्वयि-
तावच्छेदकसम्बन्धतावच्छेदके तद्भक्तित्वे वा तद्भक्तिनिष्ठव्याप्यवृत्त्यभा-
वप्रतियोगितावच्छेदकत्वशून्यत्वं तद्भक्तौ तद्भक्तेर्योग्यतेत्यर्थस्य फलित-
ततया वैशिष्ट्यादिरूपावच्छेदकमादायासम्भवविरहात् शेषं दर्शितदि-
श्यावशेषं । 'साधवादिति प्रमाविशेष्यत्वाप्रवेगेन साधवादित्यर्थः,
'शक्यज्ञानत्वाच्चेति तादृशप्रतियोगित्वप्रमात्वेनानुपसिद्धिदिश्यायामपि
शक्यज्ञानत्वाच्चेत्यर्थः ।

अथ नव्याः अन्वयितावच्छेदकसम्बन्धेन तद्वाक्यौ तद्वाक्यमन्वयमेव तद्वाक्यौ तद्वाक्ययोग्यताऽतिसाधवात्, घटलाभयेतद्वाक्यनिर्गमलाभये- तद्वाक्यमतीत्यादिक्रमेण च संग्रह-निश्चयसाधारणं तज्ज्ञानं हेतुः तेन सामान्यतः पदार्थतावच्छेदकरूपेणायोग्यतानिश्चयेऽपि न शाब्द- बोधः न वा शाब्दबोधात्पूर्वं सर्वत्र तादृशनिश्चयविरहेऽपि कापि क्षतिः । वस्तुतस्तु अन्वयितावच्छेदकसंसर्गेण तद्दर्शनावच्छिन्ने तद्दर्- शनावच्छिन्नवत्त्वमेव तद्दर्शनावच्छिन्ने तद्दर्शनावच्छिन्नान्वयबोधे योग्यता तेन प्रातिक्षिपकरूपेण सर्वत्र शाब्दबोधात्पूर्वं निश्चिततत्तद्वाक्यपु तत्त- द्वाक्यमन्वयहाभावेऽपि न क्षतिः । न चैवं वृद्धिना सिद्धतीत्यादा- वतिप्रसङ्गः करणत्वलावच्छिन्ने वृद्धित्वावच्छिन्नस्य सेकत्वावच्छिन्ने करणत्वलावच्छिन्नस्य च सत्त्वादिति वाच्यं । वृद्धित्वावच्छिन्न-करण- त्वलावच्छिन्नयोः सेकत्वावच्छिन्न-करणत्वलावच्छिन्नयोश्च प्रत्येकान्वये तत्रापि योग्यतास्येव वृद्धिकरणत्वलावच्छिन्न-सेकत्वावच्छिन्वयोर्वि- शिष्टान्वये परं योग्यता नास्ति सेकत्वावच्छिन्ने वृद्धिकरणत्वलरूप- विशिष्टधर्मावच्छिन्नवत्त्वविरहादित्यभ्युपगमात् । नन्वेवं सेकोन वृद्धि- करणक इत्ययोग्यतानिश्चयदशायां विशिष्टस्य वैशिष्ट्यमिति न्यायेन सेकत्वावच्छिन्ने वृद्धिकरणत्वलरूपविशिष्टधर्मावच्छिन्नस्यान्वयो मास्तु तादृशान्वये सेकत्वावच्छिन्ने वृद्धिकरणत्वलरूपविशिष्टधर्मावच्छिन्न- वत्त्वस्य योग्यतात्वात् उक्तायोग्यतानिश्चयसत्त्वे च तज्ज्ञानासम्भवात्, विशेष्ये विशेषणमिति न्यायेन सेकोवृद्धिकरणक इत्यन्वयस्य स्यात् करणत्वलावच्छिन्ने वृद्धित्वावच्छिन्नवत्त्वस्य सेकत्वावच्छिन्ने करणत्व- त्वावच्छिन्नवत्त्वस्य च उक्तायोग्यतानिश्चयसत्त्वेऽपि ग्रहसम्भवादिति

न च नरशिरःश्रीचानुमानबाधात् तदश्रीचबोधक-
शब्दात्^(१) अन्वयाबोध इति वाच्यम् । उपजीव्यजाती-

चेत् । न । सेकत्वावच्छिन्ने करणत्वरूपेण करणत्वं प्रकारः करण-
त्वत्वावच्छिन्ने वज्रित्वरूपेण वज्रितः प्रकार इत्याकारकशब्दबुद्धिं
प्रत्येव सेकत्वावच्छिन्ने वज्रितकरणत्वरूपविशिष्टधर्मावच्छिन्नवत्त्वस्य
योग्यतात्वादिशिष्टस्य वैशिष्ट्यमिति न्यायेन विशेष्ये विशेषणमिति
न्यायेन च उभययैव शब्दबोधस्य तादृशयोग्यतानिस्यदश्याया-
सम्भवात् उक्तक्रमेणोभयसाधारणविशिष्टप्रकारताया एव तज्ज्ञा-
नस्य कार्यतावच्छेदकत्वात् । न चैवं करकाभिप्रायप्रयुक्तपयसाधिष्ठ-
तौत्यादावपि योग्यत्वापत्तिः सेकत्वावच्छिन्ने पयःकरणकत्वरूप-
विशिष्टधर्मावच्छिन्नवत्त्वसत्त्वादिति वाच्यं । तथापि सेकत्वावच्छिन्ने
वत्त्वप्रकारेण करकाकरणत्वबोधने योग्यत्वच्छेदत्वात् करकात्वरूपेण
करकाकरणत्वबोधने पुनरयोग्यताभ्युपगमात् साम्यदायिकप्रवादस्य
च नियुक्तिकत्वेनाश्रद्धेत्यादिति^(२) प्राञ्जः ।

‘न चेति नरशिरःकपालं शुचि प्राण्यङ्गत्वात् शङ्खवदित्यनुमि-
त्यात्मकबाधबुद्धिसत्त्वादित्यर्थः, ‘शब्दात्’ वेदात्, ‘अन्वयाबोधः’
अन्वयबोधासम्भवः, प्रतिबन्धकसत्त्वेन उक्तयोग्यताज्ञानाभावादिति
भावः । ‘उपजीव्येति भवदुक्तश्रीचानुमानस्य उपजीव्योयो दृष्टान्तः

(१) नरशिरःश्रीचानुमानबाधितत्वादश्रीचबोधकशब्दादिति ख० ।

(२) नियुक्तिकत्वेनाग्नादेयत्वदित्येति ख०, ग० ।

यत्वेन शब्दस्य बलवत्त्वात् तेनैव तदनुमानबाधात् ।
नन्वाकाङ्क्षासत्तिमत्त्वेन शब्दस्य प्रमाणात्ता न तु यो-
ग्यतापि तन्निवेशिनी बाधाभावस्य प्रमामाचेतुत्वा-
दिति चेत् । न । बाधे हि प्रमाणदोषोऽवश्यं वक्तव्यः,

शब्दे श्रुतिरूपसाध्यनिश्चायकोवेदस्य निश्चितप्रामाण्यकतया
तज्जातीयत्वेनेत्यर्थः, 'शब्दस्य' अग्रीचबोधकवेदस्य, 'बलवत्त्वात्'
निश्चितप्रामाण्यकत्वात्, 'तेनैव' तदेदज्ञानेनैव, 'तदनुमानबाधादिति
श्रीचानुमानस्याप्रामाण्यज्ञापनादित्यर्थः । न च वेदाङ्गाब्दबोधा-
नन्तरनेवानुमानेऽप्रमालज्ञानं स एव च प्रथमं कृत इति वाच्यं ।
फलबलेन तदेदज्ञानस्यैव उद्बोधकविधया अप्रामाण्योपस्थापकल-
कल्पनात् तज्जन्याप्रामाण्योपस्थितिसहकृतमनसेव विनापि शब्द-
बोधमप्रमालज्ञानसम्भवात् फलानुरोधिवात् कल्पनाया इति
भावः । 'आकाङ्क्षासत्तिमत्त्वेन' आकाङ्क्षासत्तिज्ञानसहकारेणैव,
'प्रमाणात्' शब्दबोधजनकता, 'योग्यतापि' योग्यताधीरपि । न
च कृतत्वान्वय-व्यतिरेकानुविधानाद्योग्यताज्ञानस्यापि हेतुत्वमिति
वाच्यं । तस्यैवासिद्धेरिति भावः । नन्वेवं वज्जिना सिद्धतीत्यादौ
बाधनिश्चये सति कुतो नान्वयबोध इत्यत आह, 'बाधेति बाध-
बुद्ध्यभावस्येत्यर्थः, 'प्रमामाचेति विशिष्टबुद्धिमाचेत्यर्थः, तथाच ना-
नान्वयसामग्र्यभावादेव न तदानीं शब्दबोध इति भावः । 'बाधे
हीति वज्जिना सिद्धतीत्यादिषु बाधबुद्ध्यावित्यर्थः, 'प्रमाणेति
शब्दबुद्धिकारणीभूतज्ञानस्य प्रतिबन्धो भवतीत्यवश्यं वाच्यमित्यर्थः,

अन्यथा प्रमाणविषये बाधासम्भवात् यद्यनुमाने
बाधादुपाधिकल्पनद्वारा व्याप्तिविघातः, निरुपाधौ
बाधानवकाशात् ।

‘अन्यथेति, ‘प्रमाणविषये’ बाधबुद्धावपि शाब्दबुद्धिकारणीभूतया-
वज्ञानसत्त्वे, ‘बाधासम्भवादिति बाधबुद्धेः शाब्दबुद्धिप्रतिबन्धकला-
सम्भवादित्यर्थः, कारणीभूतज्ञानं विघटयत एव ज्ञानस्य परोक्षानु-
भवप्रतिबन्धकत्वादिति भावः । तत्र दृष्टान्तमाह, ‘यथेति, ‘अनुमाने’
अनुमितिस्थले, ‘बाधादिति बाधबुद्ध्या इत्यर्थः, ‘उपाधिकल्पनेति
उपधिज्ञानेत्यर्थः, ‘व्याप्तिविघातः’ अनुमितिकारणीभूतव्याप्तिज्ञान-
प्रतिबन्धः, एतच्च यत्र बाधितसाधनवान्पक्षस्तत्र बोध्यं, अन्यत्र तु
पक्षधर्मताज्ञानप्रतिबन्धो बोध्यः । ननु बाधबुद्धौ कथमुपाधिज्ञान-
मित्यत आह, ‘निरुपाधाविति पक्षधर्महेतौ निरुपाधौ सतीत्यर्थः,
‘बाधानवकाशात्’ बाधासत्त्वात्, तथाच व्याप्येन व्यापकानुमानमिति
भावः । बाधोऽपि साध्यवह्निपक्षकत्वं तेन गन्धप्रागभावकासा-
वच्छिन्नो घटो गन्धवान् शुधिवीलादित्यादौ बाधिते उपाध्यसत्त्वेऽपि
न चतिरिति बोध्यं^(१) । इदमापाततः कारणीभूतज्ञानं विघटयत-
एव ज्ञानस्य परोक्षानुभवप्रतिबन्धकत्वमिति व्याप्तेरप्रयोजकत्वात्
उपमितिस्थले व्यभिचारात् बाधज्ञानस्य सादृश्यादिज्ञानप्रतिबन्ध-
कत्वे मानाभावात् गन्धप्रागभावकासावच्छिन्नो घटो गन्धवान्

(१) इति भाव इति ग० ।

पृथिवीत्वादित्याद्यनुमितिप्रतिबन्धके गन्धप्रागभावकालविशेषक-
 गन्धाभावनिस्यथे व्यभिचाराच्च । वस्तुतस्तु शाब्दधीसाधारणविशिष्ट-
 बुद्धिसामान्यं प्रत्येव बाधनिस्यथस्य प्रतिबन्धकत्वे सुखं चन्द्र-
 इत्यादिमुख-चन्द्राद्यभेदान्वयबोधकरूपकादौ प्रहसनादौ च बाध-
 निस्यथसत्त्वेऽपि अनुभवसिद्धस्य शाब्दबोधस्यापलापापत्तिः कस्यहादौ
 मिथ्याभिप्रायवचनाच्छाब्दबोधानुपपत्तिश्च तत्र शाब्दबोधं विना
 क्रोधाद्यनुपपत्तेः, अत एवोक्तं “अत्यन्तासत्यपि क्षर्यं ज्ञानं शब्दः
 करोति हि । बाधान्तु न प्रमा तत्र अतः प्रामाण्यनिस्यथः” ॥ इति
 बाधितत्वेन निस्यतेऽप्यर्थं शब्दो ज्ञानं जनयति किन्तु तदानीं तज्ज्ञाने
 प्रामाण्याभावज्ञानमात्रं जायते अतः प्रामाण्यनिस्यथो निष्कल्पप्र-
 वृत्तिप्रयोजकः, अन्यथा तत्रापि प्रवृत्त्यापत्तेरिति तदर्थात्, तथाच
 शाब्दान्यविशिष्टबुद्धिं प्रत्येव बाधनिस्यथस्य प्रतिबन्धकतया वज्रिणा
 सिञ्चतीत्यादौ बाधनिस्यथसत्त्वे शाब्दबोधवारणाय योग्यताधीः शा-
 ब्दधीहेतुरावश्यकौ । न च योग्यताज्ञानस्य हेतुत्व एव बाधितार्थक-
 रूपकादौ कथं शाब्दधीः बाधनिस्यथसत्त्वेन तद्दर्शनावच्छिन्ने तद्दर्-
 शनावच्छिन्नवत्त्वरूपयोग्यताज्ञानस्यैवासम्भवात् अन्यथा वज्रिणा सिञ्च-
 तीत्यादावपि बाधनिस्यथसत्त्वे शाब्दबोधस्य दुर्वारत्वादिति वाच्यं ।
 बाधनिस्यथसत्त्वेऽप्याहार्ययोग्यताज्ञानादेव तत्र शाब्दबोधसम्भवात्,
 वज्रिणा सिञ्चतीत्यादावपि बाधनिस्यथसत्त्वेऽप्याहार्ययोग्यताज्ञानात्
 कदाचित्^(१) शब्दबोधस्येष्टत्वात् । न चैवं शब्दो न पीत इत्यादिबाध-

(१) कस्यचिदिति क०

निस्यथसत्त्वेऽपि शब्दः पीत इति दोषविशेषजन्ययोग्यताभ्रमेण शब्दः
 पीत इति शब्दबोधप्रसङ्गः बाधनिस्यथविरहदशायां शब्दः पीत-
 इति दोषविशेषजन्ययोग्यताभ्रमाच्छब्दः पीत इति शब्दबोधोदयात्
 दोषविशेषजन्ययोग्यताज्ञानस्यापि हेतुत्वेनाभ्युपेयत्वादिति वाच्यं ।
 असत्यप्रामाण्यनिस्यथे इष्टत्वात् आहार्ययोग्यताज्ञानतुल्यत्वात् एवं
 यदैकेन्द्रियजन्यबाधनिस्यथसत्त्वेऽप्यन्येन्द्रियजन्ययोग्यताज्ञानमातुमानि-
 कादिबाधनिस्यथसत्त्वेऽपि सौकिकप्रत्यक्षात्मकयोग्यताज्ञानञ्च तदा
 तथापि शब्दबोधे इष्टापत्तिः आहार्ययोग्यताज्ञानतुल्यत्वात् अवा-
 धितार्थकरूपकादौ शब्दबोध एवाहार्यात्मकोऽभ्युपेयतां तथा आ-
 हार्यप्रत्यक्षेतरत्वदाहार्यशब्देतरत्वस्यापि बाधनिस्यथप्रतिबध्यताव-
 च्छेदके प्रवेशादेव बाधितार्थकरूपकादौ बाधनिस्यथसत्त्वे शब्दबोधस्य
 वञ्चना सिद्धतीत्यादौ बाधनिस्यथसत्त्वे शब्दबोधाभावस्य च सम्भवे-
 ऽपि किं पृथग्योग्यताधीहेतुत्वेन, तथापि शब्देतरत्वस्य प्रतिबध्यता-
 वच्छेदके प्रवेशावश्यकत्वात् । न च मम शब्देतरत्वं शब्दत्वाव-
 च्छिन्नप्रतियोगिताकोऽखण्डो भेदसव आहार्यशब्देतरत्वं आहार्य-
 त्वस्यानुगतस्याभावान्तत्तच्छाब्दबुद्धिभेदकूटरूपमतः प्रतिबध्यतावच्छे-
 दकगौरवमिति वाच्यं । अतिरिक्तकार्य-कारणभावकल्पनामपेक्ष्य
 कार्यतावच्छेदक-कारणतावच्छेदकयोः शरीरगौरवस्य न्याय्यत्वात्
 तत्तदप्रामाण्यज्ञानाभावकूटविशिष्टयोग्यताज्ञानस्यैव शब्दधीहेतु-
 तथा तथापि कारणतावच्छेदकशरीरगौरवसत्त्वाच्च कार्य-कारण-
 भावान्तरकल्पनं पुनरधिकमिति चेत् । न । शब्दबोधस्याहा-
 र्यत्वाभ्युपगमेऽपसिद्धान्तात् प्रत्यक्षेतरज्ञानस्याहार्यत्वानभ्युपगमात् ।

किञ्चाहार्यशब्देतरत्वस्य प्रतिबन्धतावच्छेदकप्रवेशे शब्देच्छाविरह-
दशायां बाधनिस्यसत्त्वे आहार्यशब्देतरशब्दासुत्पादेऽप्याहार्य-
शब्दबोधस्य कुतो नोत्पाद इत्याहार्यशब्दबोधं प्रति तत्तच्छब्दे-
च्छानां विशेषतो हेतुत्वस्यावश्यकत्वात् एवं शब्देच्छासत्त्वे अनाहार्य-
शब्दबोधवारणाय अनाहार्यशब्दबोधं प्रति तत्तद्विच्छाभावाना-
मपि हेतुत्वस्यावश्यकत्वादनन्तकार्य-कारणभावकल्पनप्रसाङ्गाद्भेदकूट-
प्रवेशेन प्रतिबन्धतावच्छेदकगौरवाच्च तदपेक्षया पृथग्योग्यताज्ञान-
हेतुतेव लघीयसी । अथ तवाप्रामाण्यज्ञानाभावविशिष्टयोग्यताज्ञानं
शब्दधीहेतुस्तत्र च सामानाधिकरण्यमेव वैशिष्ट्यं अन्यथा विषयता-
सम्बन्धावच्छिन्नतत्तत्पुरुषीयाप्रामाण्यज्ञानाभावानां विशेषणताविशेष-
सम्बन्धेन योग्यताज्ञानविशेषणत्वे तत्तत्पुरुषीयत्वस्य कार्यता-कारण-
तावच्छेदके प्रवेशप्रसङ्गाङ्गीरवापत्तेः तथाच तत्तदप्रामाण्यज्ञानाभा-
वानां सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन परस्परं विशेषण-विशेष्यभावे विनिग-
मनाभावाद्गुरुतरधर्मावच्छिन्नानन्तकार्य-कारणभावो दुर्वारः अप्रा-
माण्यज्ञानाभावानां विशेषण-विशेष्यभावभेदेन विशिष्टबुद्धि-बाधनि-
स्ययोरनन्तप्रतिबन्ध-प्रतिबन्धकभावस्यानुमित्यादिस्थानानुरोधेन इ-
योरेव तुल्यः । न च तत्राहार्यशब्देतरत्वस्य तत्तच्छब्दबुद्धिभेदकूट-
रूपस्य विशेषण-विशेष्यभावभेदेन प्रतिबन्धतावच्छेदकभेदाद्गुरुतर-
धर्मावच्छिन्नानन्तप्रतिबन्ध-प्रतिबन्धकभावोऽधिकः, मम तु शब्देत-
रत्वमखण्डो भेद इति नानन्तप्रतिबन्ध-प्रतिबन्धकभाव इति वाच्यं ।
मम परस्परसंस्पृष्टानां तत्तच्छब्दबुद्धिभेदकूटानां विशिष्टबुद्धित्वस्य
चैकत्र द्वयमिति न्यायेन व्यासज्यवृत्तिप्रतिबन्धतावच्छेदकताभ्युपग-

मादेकान्यान्यस्याविशेषणतया विशेषण-विशेष्यभावे विनिगमकाभाव-
 विरहात् परस्परं विशेषण-विशेष्यभावे सामानाधिकरण्यारूपवैशिष्ट्य-
 प्रवेगेन गौरवप्रसङ्गस्यैव विनिगमकत्वात् तव चाप्रामाण्यज्ञानाभाव-
 विशिष्टयोग्यताज्ञानस्यैव सामानाधिकरण्यारूपवैशिष्ट्यप्रवेगस्यावश्यक-
 त्वात् विशेषण-विशेष्यभावे विनिगमकाभावात् । न च तत्तच्छा-
 ब्दबुद्धिभेदकूटानां विशेषणताविशेषसम्बन्धेन विशिष्टबुद्धिलस्य च
 समवायसम्बन्धेन ज्ञाननिष्ठतया सम्बन्धभेदेन व्यासव्यवृत्त्यवच्छेदकत्व-
 स्यैकस्यासम्भव इति वाच्यं । तत्तच्छाब्दबुद्धिभेदकूटानां^(१) विशिष्ट-
 बुद्धिवाचिकरणत्वस्य च विशेषणताविशेषसम्बन्धेन व्यासव्यवृत्त्यव-
 च्छेदकत्वाभ्युपगमादिति चेत् । न । निश्चिताप्रामाण्यकादपि यो-
 ग्यताज्ञानाच्छाब्दबोधो जायत एव परन्तु तच्छाब्दबोधेऽपि अ-
 प्रामाण्यनिश्चयो जायत इत्यभ्युपगमात् अप्रामाण्यज्ञानाभावविशिष्ट-
 त्वस्य मम कारणतावच्छेदककोटावप्रवेगात् अन्यथा रूपकादिस्थले
 आहार्ययोग्यताज्ञानाच्छाब्दबोधानुपपत्तेः आहार्ययोग्यताज्ञाने वि-
 शेषतोऽप्रामाण्यनिश्चयस्यावश्यकत्वात्^(२) । किञ्च यदि निश्चिताप्रामा-
 ण्यकयोग्यताज्ञानान्न शाब्दबोधस्तदा तत्तदप्रामाण्यज्ञानाभावकूट-
 योग्यताज्ञानयोः द्वयोरेव स्वातन्त्र्येण दण्ड-चक्रवद्धेतुता न तु पर-
 स्परं विशेषण-विशेष्यभाव इति विशेषण-विशेष्यभावभेदाज्ञानत्वा-
 कार्य-कारणभावः । तव आहार्यशाब्दबोधं प्रति तत्तच्छाब्देच्छा-

(१) तावद्भेदकूटानामिति ग० ।

(२) विशेषदर्शनादप्रामाण्यनिश्चयस्यावश्यकत्वादिति ग० ।

नामनन्तकार्यं कारणभावस्यावश्यकत्वात् । न च तवाप्यनन्तयोग्यता-
 ज्ञानव्यक्तिकल्पनमिति वाच्यं । तस्य फलमुखत्वात् पदार्थोपस्थिते-
 स्सात्पर्यज्ञानस्य वा नियतयोग्यताविषयकत्वाभ्युपगमेनातिरिक्तकल्प-
 नाभावाच्च । अथाहार्यशब्देतरत्वं प्रतिबध्यतावच्छेदके न प्रवेगनीयं
 अपि तु तत्तच्छाब्देच्छाविरहविशिष्टबाधमिस्रयत्वेन प्रतिबन्धकत्वं
 वाच्यं तथाचाहार्यशब्दबोधं प्रति तत्तच्छाब्देच्छानां अनाहार्य-
 शब्दं प्रति तत्तच्छाब्देच्छाभावानाञ्च न विशेषतो हेतुत्वमिति
 मम नामनन्तकार्य-कारणभावः । एवमाहार्यप्रत्यचेतरत्वमपि न
 प्रतिबध्यतावच्छेदकं आहार्यप्रत्यचं प्रति तत्तत्प्रत्यचेच्छानामनन्त-
 कारणत्वकल्पनापत्तेरपि तु तत्तत्प्रत्यचेच्छाविरह उत्तेजक इति
 चेत् । न । तथापि तत्तच्छाब्देच्छाविरहाणां विशेषण-विशेष्यभाव-
 भेदेनामनन्तप्रतिबन्ध-प्रतिबन्धकभावस्य दुर्वारत्वात् मम च केवलयो-
 ग्यताज्ञानस्य दण्ड-चक्रन्यायेन तत्तदप्रामाण्यज्ञानाभावकूटयोग्यता-
 ज्ञानयोर्दयोर्वा हेतुत्वात् । किञ्च तत्तच्छाब्देच्छाविरहाणां तत्त-
 त्प्रत्यचेच्छाविरहाणाञ्च उत्तेजकत्वेऽनुमित्युपमिति-स्यतिसाधारणो
 नैकः प्रतिबन्ध-प्रतिबन्धकभावः तथा सति शब्दबोधो जाय-
 तामित्यादीच्छासत्त्वे बाधमिस्रयसत्त्वेऽप्यनुमित्युपमिति-स्यत्यापत्तेः
 शब्दबोधो जायतामितीच्छासत्त्वेऽपि प्रत्यक्षापत्तेः प्रत्यचं जायतामि-
 तीच्छासत्त्वे बाधमिस्रयसत्त्वेऽपि शब्दबोधापत्तेः अपि तु प्रत्यक्ष-
 शाब्देतरविशिष्टबुद्धित्वेन प्रतिबध्यता अगृहीताप्रामाण्यकबाधमिस्र-
 यत्वेन प्रतिबन्धकता इत्येकः सत्यनुमित्युपमितिसाधारणः प्रति-
 बन्ध-प्रतिबन्धकभावः, प्रत्यचं प्रति तु विशिष्टप्रत्यक्षत्वेन प्रतिबध्यता

तत्तत्रत्यचेष्टाविरहविशिष्टागृहीताप्रामाण्यकबाधनिस्ययत्वेन प्रति-
बन्धकता एवं शब्दबोधं प्रति तत्तच्छब्दत्वेन तत्तच्छब्देष्टाविरह-
विशिष्टागृहीताप्रामाण्यकबाधनिस्ययत्वेन प्रतिबन्धकतेति प्रत्यक्ष-
भाषसाधारणः प्रतिबन्ध-प्रतिबन्धकभावः^(१) । तथाच शब्दबोधं प्रति
तत्तच्छब्देष्टाविरहविशिष्टागृहीताप्रामाण्यकबाधनिस्यथाभावत्वेन
कारणत्वमपेक्ष्य साधवात्तद्दर्शनावच्छिन्ने तद्दर्शनावच्छिन्नवत्त्वरूपयोग्य-
ताज्ञानत्वेनैव हेतुतोषिता । न च तथापि निश्चिताप्रामाण्यकयोग्य-
ताज्ञानत्वेनैव हेतुतया तदपेक्षया यथोक्तबाधनिस्यथाभावत्वमेव स्रष्टु
अप्रामाण्यनिस्ययत्नस्य गुरुतरानेकपदार्थघटितत्वादिति वाच्यं । नि-
श्चिताप्रामाण्यकादपि योग्यताज्ञानाच्छब्दबोधाभ्युपगमात् अनि-
श्चिताप्रामाण्यकत्वं न कारणतावच्छेदककोटौ प्रवेगनीयमित्युक्तत्वात्,
अनिश्चिताप्रामाण्यकत्वस्य तत्तद्भक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकतत्तद-
प्रामाण्यनिस्ययव्यक्त्यभावकूटविशिष्टत्वरूपत्वेनानिश्चिताप्रामाण्यकत्वस्य
कारणतावच्छेदककोटिप्रवेगोऽप्यप्रामाण्यनिस्ययत्वस्याप्रवेगाच्च । न चैवं
तत्तद्भक्त्यभावकूटप्रवेगे गौरवमिति वाच्यं । तथापि तत्तच्छब्देष्टा-
व्यक्त्यभावकूटस्य प्रवेगात् अभावद्वयप्रवेगस्य निस्ययत्वप्रवेगस्य साधि-
कत्वात् बाधनिस्ययविशेषणीभूतस्यागृहीताप्रामाण्यकत्वस्य तत्तदप्रा-
माण्यज्ञानाभावकूटरूपतया तेषां परस्परं विशेषण-विशेष्यभावभेदेन
तवानन्तकार्य-कारणभावप्रसङ्गाच्च मम तु केवलयोग्यताज्ञानस्य
दृष्ट-चक्रन्यायेन तत्तदप्रामाण्यनिस्ययव्यक्त्यभावकूट-योग्यताज्ञानयो-

(१) प्रतिबन्धकतेति शब्दबोधसाधारणो नैकः प्रतिबन्ध-प्रतिबन्धकभाव-
इति ख० ।

इयोर्वा हेतुत्वेनानन्तकार्य-कारणभावविरहात् । न चैवमनुमित्या-
दावपि योग्यताज्ञानस्य हेतुत्वापत्तिः प्रत्यक्ष-शब्देतरविशिष्टबु-
द्धित्वावच्छिन्नं प्रति बाधनिश्चयाभावत्वेन कारणत्वमपेक्ष्य संशय-
निश्चयसाधारणविशेष्यविशेषणवत्त्वरूपयोग्यताज्ञानस्य हेतुत्वे साध-
वान् बाधनिश्चयदशायां योग्यताज्ञानव्यतिरेकादेवानुमित्यादिस्थ-
तिरेकसम्भवादिति वाच्यं । योग्यताज्ञानं विनापि स्वतेरनुभवसि-
द्धतया स्वतौ व्यभिचारान् पक्षे साध्यसन्देह-तन्निश्चययोरसत्त्वेऽपि
अनुमितेरिदन्त्वावच्छिन्ने गवयपदवाच्यत्वादिसन्देह-निश्चययोरस-
त्त्वेऽपि उपमितेऽनुभवसिद्धत्वाच्च । किञ्चैवमाहार्यसाध्यसन्देहात्म-
कबाधनिश्चयसत्त्वेऽप्यनुमित्यापत्तिः बाधनिश्चयानन्तरमाहार्यसाध्य-
सन्देहात्मकपरामर्शादनुमित्यापत्तिश्चेति^(१) सिद्धान्तानुयायिनः ।

उच्छृङ्खलान्तु मुखं चन्द्र इत्यादिबाधितार्थकरूपकादौ बाध-
निश्चयदशायां मुखादौ चन्द्रादेर्नाभेदान्वयबोधः किन्तु चन्द्रादिपदस्य
चन्द्रसदृशादौ लक्षणया तस्यैव मुखादावभेदान्वयः प्रहसनादौ कल-
हादिस्त्रीयमिथ्याभिग्रापवचनादौ च न शब्दबोधोऽपि तु तत्तत्पदे-
भ्यस्तत्तत्पदार्थापस्थितौ दोषजन्योमानसोविशिष्टसाक्षात्कारः तथाच
शब्दबुद्धिसाधारणविशिष्टबुद्धिमात्रं प्रति बाधनिश्चयस्य प्रतिबन्ध-
कत्वादेव वङ्गिना सिञ्चतीत्यादौ बाधनिश्चयदशायां नान्वयबोध-
इति योग्यताज्ञानस्य शब्दधीहेतुत्वे मानाभावः बाधनिश्चयप्रति-
बन्धतावच्छेदककोटौ शब्दान्यत्वं प्रवेक्ष्य बाधनिश्चयस्थले शब्दबो-
धवारणयातिरिक्तयोग्यताज्ञानकारणत्वकल्पनायाः प्रहासनाद्धीति
न्यायेनानुचितत्वादित्याहुः ।

सेयं न स्वरूपसती प्रयोजिका शाब्दाभासोच्छेद-

केचित्तु मुखं चन्द्र इत्यादिबाधितार्थकरूपकादौ बाधनिश्चय-
दशायामपि मुख्यादौ चन्द्रादेरभेदान्वयबोधस्याप्यनुभवसिद्धला-
च्छाब्दबोधे बाधनिश्चयोन प्रतिबन्धक इति सत्यमेव परन्तु योग्य-
ताज्ञानमपि न हेतुर्मानाभावात् । न चैवं वङ्गिना सिद्धतीत्यादा-
वपि बाधनिश्चयदशयां शाब्दबोधापत्तिरिति वाच्यं । तदानीं
शाब्दबोधो जायत एव किन्तु तस्मिन् शाब्दबोधे उत्तरकाक्षम-
प्रमालज्ञानमात्रं जायत इत्यभ्युपगमात् लयाप्याहार्यादियोग्यता-
ज्ञानसत्त्वे तदानीं तत्र शाब्दबोधस्येष्टत्वात्, न हि बाधनिश्चयसत्त्वे
आहार्ययोग्यताज्ञानं विना न शाब्दाबोध इत्यनुभवोक्तोकानां
तथा सति अन्वय-व्यतिरेकवशादेव योग्यताज्ञानहेतुत्वसिद्धेः सम्भ-
वाद्दीजान्तरानुसरणप्रयासवैफल्यपत्तेः^(१) । न चैवमनुमित्यादा-
वपि बाधनिश्चयस्याप्रतिबन्धकत्वापत्तिः बाधनिश्चयदशायामप्यनु-
मित्यादिर्जायत एव किन्तु तस्यामनुमित्यादिव्यक्तावये अप्रमाल-
ज्ञानमात्रं जायत इत्यस्य सुवचत्वादिति वाच्यं । “अत्यन्तासत्यपि
क्षर्य इत्यादिना शाब्दबोधस्य एव तथानुभवस्य सकक्षप्राचीनै-
र्निर्णीतत्वादिति प्राञ्जरिति समासः ।

शङ्कते, ‘सेयमिति, ‘प्रयोजिकेति शाब्दबुद्धिसामान्य इत्यादिः,
‘शाब्दाभास इति वङ्गिना सिद्धतीत्यादावतिस्फुटं स्वरूपयोग्यता-
यास्तचासत्त्वादिति भावः । ‘न भवति’ सर्वत्र शाब्दबोधात्पूर्वं न

(१) वङ्गान्तरानुसरणप्रयासवैफल्यपत्तिरिति ख० ।

अथासत्तिवादः ।

आसत्तिश्चाव्यवधानेनान्वयप्रतियोग्युपस्थितिः, सा

अथासत्तिवादरहस्यम् ।

एककार्यकारित्वसङ्गत्या योग्यतानिरूपणानन्तरं आसत्तिं निरूपयति, 'आसत्तिश्चेति अन्वयप्रतियोगिनोः पदार्थयोरव्यवधानेनोपस्थितिरासत्तिरित्यर्थः, स्वाव्यवहितत्वसम्बन्धेन तत्तत्पदार्थोपस्थितिमती तत्तत्पदार्थोपस्थितिस्तत्पदार्थं तत्पदार्थस्यासत्तिरिति तु फलितार्थः । न चैवमासन्नानासन्नविभाग एव व्याहतः समूहासम्बन्धरूपपदार्थोपस्थितेरेव सर्वत्र शाब्दबोधोपयोगितया गिरिभुक्तमग्निमान् देवदत्तेनेत्यादावपि शाब्दानुभवाव्यवहितपूर्ववर्त्तिसमूहासम्बन्धरूपोपस्थितिमादायाव्यवधानेनोपस्थितिसत्त्वात् उपस्थितेरेकत्वेन व्यवधानासम्भवात्^(१) इति वाच्यं । भेदगर्भाव्यवधानस्य पूर्वोत्तरक्षणसाधारणस्याच प्रवेगात्, तच्च स्वध्वंसाधिकरणभिन्नत्वे सति यः स्वप्रागभावाधिकरणसमयप्रागभावानधिकरणक्षणस्तदवच्छेदेन स्व-

(१) तावत्पदजन्यसमूहासम्बन्धैकोपस्थितेर्यवधानाभावादिति भावः ।

समवायिदेशोत्पत्तिकले सति स्वभिन्नत्वं, इत्यञ्च प्रथमं या प्रत्येक-
 पदेभ्यः प्रत्येकपदार्थानां क्रमिकस्थितिः सैवासत्तिः, न तन्वय-
 बोधाव्यवहितपूर्ववर्तिषमूहासम्भनरूपोपस्थितिः^(१) । अत एवासत्ति-
 ज्ञानं हेतुः प्रत्येकपदजन्यप्रत्येकपदार्थोपस्थितौनामाशुविनाशिनीनां
 युगपच्छब्दबोधपूर्वमसम्भवेन स्वरूपसङ्केतुलासम्भवात् । न चैवं दण्डी
 कुण्डली वासखी देवदत्त इत्यादावेकविशेष्यक-नानाविशेषणका-
 न्वयबोधस्थले आसत्त्यभावप्रसङ्गः तत्रैकविशेषणोपस्थितेर्विशेषणान्त-
 रोपस्थित्याः व्यवधानादिति वाच्यं । प्रकृतान्वयबोधानुगुणो यः
 स्वध्वंसाधिकरणचणस्तद्विभक्तस्य चाव्यवधानघटकीभूतसत्यन्तदस्यार्थ-
 तात्, विशेषणान्तरोपस्थितिचणस्य न प्रकृतान्वयबुद्धानुगुणः, अननु-
 गुणत्वञ्च फलबलकस्य, यादृशयादृशचणव्यवधानेऽपि अन्वयबोधो-
 ऽनुभवसिद्धस्तत्तत्चणभिन्नचणत्वस्यैवानुगुणत्वरूपत्वात् । अत एव
 गिरिर्भुक्तमित्यादौ भुक्तादिपदार्थोपस्थितिचणो यत्र वैकपदोच्चार-
 णानन्तरं चिरतरं विलम्ब्यापरपदमुच्चरितं तत्र व्यवधायकचणोऽपि
 चानुगुणः तत्रान्वयबोधानुत्पत्तेरिति तदुभयत्र नासत्तिः । न चैवं
 यत्र पदोपस्थितिर्व्यवधानेन पदार्थोपस्थितिश्चाव्यवधानेन तच्चाप्या-
 मस्यापत्तिरिति वाच्यं । तत्पदोपस्थित्यव्यवहिततत्पदोपस्थितिज-
 न्यायास्तत्पदार्थोपस्थितेरव्यवधानेन तत्पदार्थोपस्थितिः तत्पदद्वय-
 जन्ये तत्पदार्थयोरन्वयबोधे आसत्तिरिति विवक्षणीयत्वात् । एवञ्च
 यत्र पदोपस्थितिरव्यवधानेन पदार्थोपस्थितिश्च व्यवधानेन, यत्र
 वा पदार्थोपस्थितिरव्यवधानेन पदोपस्थितिश्च व्यवधानेन तत्रोभ-

(१) समूहासम्भनोपस्थितेरेकतया स्वमिन्नात्वाभावादिति भावः ।

यत्रापि नासन्तिः, किन्त्वेकपदोपस्थितिजन्यपदार्थोपस्थितिरपरप-
दोपस्थितिश्च समूहासम्बन्धरूपा ततोऽपरपदार्थोपस्थितिः पदान्तरो-
पस्थितिश्च समूहासम्बन्धरूपेत्यादिक्रमेण पदार्थोपस्थितिस्तथैवासन्तिः,
पदोपस्थितेरव्यवधानमपि पूर्वोत्तरक्षणसाधारणप्रकृतान्वयबोधान-
नुगुणक्षणघटितं बोध्यं । न चासन्तिभ्रमाष्काब्धबोध इति सर्वै-
र्गीयते स कुचेति वाच्यं । यत्र व्यवहितपदोपस्थितावव्यवहितत्वधी-
र्व्यवहितायां पदार्थोपस्थितावव्यवहितत्वधीर्वा तथैव तत्सम्भवात् ।
अथैवं आसन्तिज्ञानस्य शाब्दबोधहेतुत्वे स्वरूपसत्याः पदजन्यपदा-
र्थोपस्थितेः पृथक्कारणत्वे किञ्चानं । न च विगेषणज्ञानसाध्यं
विशिष्टज्ञानमिति विगेषणज्ञानत्वेन तत्कारणमिति वाच्यं । आस-
न्तिज्ञानस्यैव पदार्थविषयकत्वेन विगेषणज्ञानत्वादिति चेत्, न,
तद्विज्ञानेनापि शाब्दधीर्विज्ञानत्वात् तस्यापि पृथक्हेतुत्वात् । न च
तद्व्यतिरेकस्थले आसन्तिविज्ञानादेव शाब्दबोधविज्ञान इति वाच्यं ।
न चासन्तिः स्वरूपसत्तौ हेतुः, किन्तु तज्ज्ञानमेव, तस्य तद्व्यति-
रेकस्थलेऽपि सम्भवादिति निर्णयकृतः । तदसत्, एकसद्बुपस्त्राय-
कृति-वर्तमानत्वयोरन्वयबोधस्थलेऽव्याप्तेः^(१) यत्र क्षिप्यादिना एकदैव
पदजातमनुमितं स्मृतं वा ततः समूहासम्बन्धं पदार्थवर्गस्मरणं जातं
तत्राव्याप्तेश्च तत्र प्रत्येकपदार्थोपस्थितेरभावात् । न च तत्रापि
क्रमिकप्रत्येकपदार्थोपस्थितिः कल्पनीयेति वाच्यं । अनुभवविरोधात्
प्रत्येकपदार्थोपस्थितिमन्तरेणापि तत्र शाब्दबोधस्यानुभक्तत्वात् ।
किञ्च एतस्याः स्वरूपसद्हेतुत्वं स्वयमेव निराकृतं क्रमिकप्रत्येकपदा-

(१) भेदगर्भाश्ववधानविशिष्टपदजन्यपदार्थोपस्थितेरभावादिति भावः ।

र्योपस्थितेः शब्दबोधात् पूर्व्यं चिरविनष्टत्वात् । नाप्येतज्ज्ञानं कारणं मानाभावात् । न ह्युपस्थितिज्ञानविलम्बाच्छब्दबोधविलम्ब-
 आनुभविकः । न च देवादृष्टादिना पदार्थस्मृतौ पदजन्यत्वभ्रमेण
 शब्दबोधोदयात् तज्ज्ञानस्यापि हेतुत्वमिति वाच्यं । दृष्ट्या पद-
 जन्यपदार्थोपस्थितेः स्वरूपसत्या हेतुत्वात् तद्भ्रमे शब्दबोधाभावात्
 अव्यवधानांशवैयर्थ्याच्च । न चैतद्भ्रमानन्तरं शब्दानुभवदर्शनादेव
 तज्ज्ञानं हेतुरिति वाच्यं । न हि यत्सत्त्वे यदुत्पत्तिस्तदेव तत्कार-
 रणं, घटाव्यवहितपूर्व्ववर्त्तियावत्पदार्थानामेव घटहेतुत्वापत्तेः । न
 च पदजन्यपदार्थोपस्थितौ अव्यवहितत्वाव्यवहितपदजन्यत्वयोः संग्रहे
 व्यवहितत्व-व्यवहितपदजन्यत्वनिश्चये च शब्दबोधानुत्पत्तेस्तस्मिन्सयो
 हेतुः तयोः प्रतिबन्धकत्वकल्पने गौरवादिति वाच्यं । तात्पर्या-
 दिज्ञानसत्त्वे व्यवहितपदजन्यत्वगहेऽपि शब्दधीदर्शनादनुत्पत्तेरेवा-
 सिद्धेः । न चैवं व्यवहितपदकदम्बात्मकस्योकादौ योजनया कवि-
 तायामेवाश्वयबोधो न त्वन्यथेत्यत्र किं वौजमिति वाच्यं ।
 योजनायास्तात्पर्य्याहकत्वात्, अतएव यस्य योजनां विनेव तात्पर्य्य-
 गहस्तस्य न योजनापेक्षा एतेन^(१) अश्वयप्रतियोगिपदं तदुपस्था-
 पकपदपरं तथाच तदुपस्थापकपदोपस्थित्यव्यवधानेन तदुपस्थापक-
 पदोपस्थितिस्योरासत्तिः, न तु पदार्थोपस्थितीनामव्यवधानमपे-
 क्षितमिति केषाञ्चिन्मतमपास्तं । वक्ष्यमाणान्योन्याश्रयशब्दानुत्पितेस्त

(१) अव्यवधानेन पदजन्यपदार्थोपस्थितेरासत्तिविभया शब्दबोधेऽहेतु-
 त्वेनेत्यर्थः ।

समूहालम्बनपदोपस्थितिमादाय सर्व्वचास्याः^(१) सत्त्वेनासन्नानासन्न-
विभागव्याघातापत्तेः । न च भेदगर्भमव्यवधानं विवक्षणीयं, प्रागु-
क्तदोषानुदृत्तेः^(२) एतज्ज्ञानस्य उक्तरूपेण कारणत्वे मानाभावात् ।

केचित्तु अव्यवधानेनेति विशेषणे दृतीयया, अन्वयप्रतियोगि-
पदस्य अन्वयप्रतियोगिन उपस्थितिर्यस्यादिति श्रुत्यप्या अन्वयप्रति-
योग्युपस्थापकशब्दपरं, तथाच तत्पदार्थान्विततत्पदार्थशब्दबुद्धौ
तत्पदे तत्पदाव्यवधानमासत्तिः, न तु उपस्थितीनामव्यवधानं
विवक्षितं, भौमिस्त्रोकादौ च क्षिप्यादिरूपदोषविशेषादव्यवधानभ्र-
मेणान्वयबोधः । न चेवं श्लोकादौ योजनयाप्यन्वयबोधो न स्यात्
वक्त्रा इदं व्यवधानेनोत्तरितमिति विशेषदर्शनेन ध्रमासम्भवादिति
वाच्यं । योजनयोपस्थितवाक्यान्तरादेव तत्रान्वयबोधात् न तु
श्लोकादितः, अव्यवधानज्ञानानुगुण्यण्येन भेदाभेदसाधारणं स्व-
परसाधारणञ्च निर्वाच्यं^(३) तेनैकलडाद्युपस्थापितयोः कृति-वर्त्तमान-
त्वाद्योरन्वयबोधेऽपि न काप्यनुपपत्तिरित्याहुः । तदप्यसत्, वक्ष्य-
माणान्योन्याश्रयशङ्कानुत्थितेः तात्पर्यादिज्ञानसत्त्वेऽव्यवधानज्ञानाभा-
वेऽपि शब्दबुद्धेरानुभविकत्वाच्च ।

(१) आसत्तेः ।

(२) एकलडुपस्थाप्यकृति-वर्त्तमानत्वयोरन्वयबोधसत्त्वेऽव्याप्तेरित्यादिदोष-
सत्त्वादित्यर्थः ।

(३) शाब्दबोधानुगुण्यः स्वध्वंसाधिकरणान्यत्वे सति स्वप्रागभावाधिकरण-
समयप्रागभावानधिकरणयो यः क्षणक्षदवच्छेदेनोत्पत्तिकत्वं न तु भेद-
गर्भमिति ।

च स्मृतिर्नानुभवोऽतो नान्योन्याश्रयः । अथ नानावि-

नव्यास्तु वृत्त्या पदजन्यपदार्थोपस्थितिरासत्तिः, इयञ्च स्वरूप-
सत्येव हेतुः । अतएव चिसूत्र्यां “आसत्तिस्तु यद्यपि स्वरूपसत्येव
प्रयोजिकेत्यादि प्राभाकरोपाध्यायेनोक्तं । न चैतस्या अपि कारणत्वे
मानाभाव इति वाच्यं । तथा सति आनयेतिवाक्यमाकर्णयतः
प्रत्यक्षेण घटं पश्यतो घटस्य शब्दबोधापत्तेः घटमानयेति
वाक्यमाकर्णयतः कारणतया घटपदादाकाशस्मरणवत् आकाशस्य
शब्दबोधापत्तेश्च । सूत्रार्थस्तु ‘अव्यवधानेन’ वृत्तिसंसर्गकपदप्रकारक-
ज्ञानाव्यवधानेन, तादृशपदप्रकारकज्ञानजन्येति यावत्, ‘अव्यव-
प्रतियोग्युपस्थितिः’ पदार्थोपस्थितिरिति । अतएव वक्ष्यति ‘अथ
वदन्ति सस्त्रिधिर्न पदजन्यैवाव्यवधानेन हेतुरिति, अन्यथा तदनु-
त्थितेः । न चैवं गिरिर्भुक्तमग्निमान् देवदत्तेनेत्यादितो गिरिर-
ग्निमान् भुक्तं देवदत्तेनेत्याद्यव्यवधानेनापत्तिरिति वाच्यं । तथा तात्प-
र्यादिग्रहणत्वे दृष्टापत्तेः कदाचित्तत्र तथाव्यवधानस्य सर्वैरेवेष्ट-
त्वान् । न चैवं कश्चित् योजनायाः कथमपेक्षेति वाच्यं । तात्प-
र्यग्रहणार्थं तदुपयोग इत्युक्तत्वादिति^(१) प्राहुः ।

नव्यव्यवधानेनाव्यवप्रतियोग्युपस्थितिरासत्तिरुक्ता सा च शब्द-
बुद्धिरूपैव, तथाच शब्दबुद्धौ जातायां तज्ज्ञानं तज्ज्ञाने च
शब्दबुद्धिः आसत्तिज्ञानस्य शब्दधौहेतुत्वादित्यन्योन्याश्रय इत्यत-
श्चाह, ‘सा चेति, ‘नानुभवः’ न शब्दानुभवः ।

(१) तदपेक्षेतीति ग० ।

श्लेषणक-कर्म-कर्तृ-करणाधिकरण-क्रियादिक्रमिकप-
दज्ञानजन्यक्रमिकपदार्थस्मृतीनां न यौगपद्यं सम्भवति
आशुतरविनाशिनां क्रमिकाणां मेलकानुपपत्तेरिति
कथं तावत्पदार्थान्वयबोधः विशेषणज्ञानसाध्यत्वाद्वि-

नव्यास्तु ननु वृत्त्या पदजन्यपदार्थोपस्थितिरासत्तिरुक्ता सा च
शब्दधीरेव तथाच तस्यामप्यासत्तिः कारणं सापि शब्दबोधरूपैव
तस्याञ्च यदि अपरासत्तिः कारणमुच्यते तदा अनवस्था फलीभूता
चेत्तदान्योन्याश्रय इत्यत आह, 'सा चेतीत्याहुः ।

प्रसङ्गात् अन्वयबोधनिर्व्विहकपदजन्यपदार्थोपस्थितिपरिपाटीं
प्रदर्शयितुमाशङ्कते, 'अथेति ।

नव्यास्तु वृत्त्या पदधीजन्यपदार्थोपस्थितिसेदासत्तिस्तदा ज्ञाना-
विश्लेषणकस्थले^(१) कथमन्वयबोधः पदार्थोपस्थितौनामेकदाभावादि-
त्याशङ्कते, 'अथेतीत्याहुः ।

'मेलकं' मिस्रणं । न च सकलपदगोचरैकस्मरणाभावेऽपि
प्रत्येकपदानुभवजनितप्रत्येकपदार्थस्मरणाहितसंस्कारेभ्य एव सक-
लपदार्थगोचरमेकस्मरणं सम्भवति तथाच सकलपदगोचरैकस्मरण-
पर्यन्तानुधावनं विफलमिति वाच्यं । प्रकारान्तरेण पदार्थोपस्थितेः
शब्दबोधाहेतुत्वात् पदज्ञानजन्यत्वोपपत्तये तथानुधावनात् । 'विश्ले-
षणज्ञानसाध्यत्वादिति 'विश्लेषणं' पदार्थः, तदुपस्थितिसाध्यत्वादि-

(१) दण्डी कुण्डली वासुदेवी चैत्र इत्यादिसूत्रे ।

शिष्टज्ञानस्येति चेत्, औचप्रत्येकपदानुभवजन्यसंस्कारमेककादेकदैव तावत्पदस्मृतिः तत एकदैव तावत्पदार्थस्मृतौ सत्यां वाक्यार्थानुभवः । न चान्यविषयक-

त्यर्थः, वृत्त्या पदधीजन्येत्यादिः, 'विशिष्टज्ञानस्य' शब्दानुभवस्य, 'मेककात्' समूहात्, 'एकदैव तावत्पदस्मृतिरिति सकलपदगोचरस्मृतिरित्यर्थः । ननु ओत्रेण प्रत्येकपदानुभवोऽपि न सम्भवति तथा हि घोत्पत्तिः, ततो द्वितीयक्षणे घत्वनिर्विकल्पकमकारोत्पत्तिश्च, अथ तृतीयक्षणेऽकार-तत्त्वनिर्विकल्पकं घत्वविशिष्टधीः टोत्पत्तिर्घकारनाशश्च, चतुर्थक्षणे अत्वविशिष्टधीः ट-टत्वनिर्विकल्पकमकारनाशश्चरमाकारोत्पत्तिश्च तदानीञ्च घकारभानं न सम्भवति प्रत्यक्षं प्रति विषयस्यापि हेतुत्वात्, ततः पञ्चमक्षणे टत्वविशिष्टज्ञानमकार-तत्त्वनिर्विकल्पकं टकारनाशः तदानीं प्राथमिकाकारभानं न सम्भवति प्रत्यक्षं प्रति विषयस्यापि हेतुत्वात् । ततः षष्ठक्षणे अत्वविशिष्टबुद्धि-अकारनाशौ, तदानीं टकारभानं न सम्भवति तदभावात् । तथाच कथं वर्षसमूहात्मकपदगोचरओचानुभवः । न च पूर्वपूर्ववर्णोपनयसहितान्यवर्णसन्निकर्षात्पदगोचरओचानुभव इति वाच्यं । वहिरिन्द्रियजप्रत्यक्षे उपनीतं विशेषणतयैव भासत इति नियमेन प्रत्येकवर्णसमूहमुख्यविशेष्यकपदप्रत्यक्षस्योपनयमर्थ्यादया आवणत्वासम्भवात् पदप्रत्यक्षे प्रत्येकं सर्वस्यैव वर्णस्य मुख्यविशेष्यत्वात् । न च पूर्ववर्णोऽन्यवर्णे विशेषणतया तत्र भासत इति वाच्यं । पूर्ववर्णोऽन्यवर्णविशेषणत्वनिधामकस्य तत्सम्बन्धस्याभावादिति । मैवं ।

संस्कारेण नान्यत्र स्मरणमिति वाच्यं । वाक्यार्थानुपपत्त्या फलबलेन संस्काराणां परस्परसहकारेण

घादिसमुदायमात्रं न घटादिपदं ट-घादेरपि घटपदत्वापत्तेः अपि तु अव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन पूर्वपूर्ववर्णवदुत्तरोत्तरवर्ण एव पदं तत्र श्रवणाच्च दुर्यहं पूर्वपूर्ववर्णापमयसहकारेणव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेनोत्तरोत्तरवर्णे विशेषणतया पूर्वपूर्ववर्णसहसम्भवात् ।

यत्तु घसमानकास्त्रीनप्रागभावप्रतियोगित्वं समानकास्त्रीनत्वसम्बन्धेन घध्वंसवत्त्वं वा घटपदत्वमिति । तत्र १ घपद इत्यस्यापि घटपदत्वापत्तेरित्यत्रं विस्तरेण ।

‘अन्यविषयकसंस्कारेण’ अन्यमात्रविषयकसंस्कारेण, ‘नान्यत्र स्मरणं’ नान्यविषयकस्मरणं, तदविषयकसंस्कारो न तत्स्मरणजनक इति यावत्, यथाश्रुतन्तु न सङ्गच्छते घटत्वविषयकसंस्कारेण घटत्वान्यघटविषयकस्मरणजननात् दण्डी पुरुष इतिविशिष्टसंस्कारेण तादृशविशिष्टस्मरणजननाच्च व्यभिचारापत्तेः^(१) घट-पटविषयकप्रत्येकसंस्काराभ्याञ्च न घट-पटयोः समूहात्मनस्मरणमित्यभिमानः । तथाच सर्वत्र कथं समूहात्मनरूपतावत्पदार्थस्मृतिः नानापदार्थगोचरसमूहात्मनसंस्कारस्थले तत्सम्भवेऽपि^(२) प्रत्येकपदार्थमात्रविषयकनानासंस्कारस्थले तदसम्भवात् इति भावः । ‘फलबले-

(१) तादृशसंस्कारस्य पुरुषान्यदख्यविषयकत्वादिति भावः ।

(२) तन्मात्रविषयकसंस्कारेणैव तदन्यविषयकस्मृत्यजननात्समूहात्मनसंस्कारात् समूहात्मनस्मृत्युत्पत्तौ बाधकाभावादिति भावः ।

तच्चैकस्मरणकल्पनात् । प्रत्येकवर्णसंस्काराणामिवा-

नेति सर्वत्र सकलपदार्थगोचरैकस्मरणरूपस्य फलस्य प्रमाणसिद्ध-
 त्वेनेत्यर्थः, तदन्यथानुपपत्त्यैवेति शेषः। कश्चिच्च 'फलकल्पन इति
 पाठः तत्र सर्वत्र सकलपदार्थगोचरैकस्मरणे प्रमाणसिद्धे इत्यर्थः,
 'संस्काराणां' प्रत्येकपदार्थमात्रगोचरसंस्काराणामपि, 'तत्र' सकल-
 पदार्थेषु, 'एकस्मरणकल्पनात्' एकस्मरणजनकताकल्पनात्, इदञ्च
 परब्रह्मानुरञ्जनमात्रं। वस्तुतस्तु घट-पटेन्द्रियसन्निकर्षाभिर्मात्र-
 समाजयस्तघट-पटसमूहालम्बनप्रत्यक्षवत् सर्वेषामेव संस्काराणामेकदै-
 वोद्बोधकलाभादार्थसमाजयस्ता एकदैव तावत्पदार्थस्यतिरिक्त्यापि
 न किमपि बाधकं। 'प्रत्येकवर्णैति, 'वर्णपदं पदपरं', 'पदस्मरणे'
 तावत्पदस्मरणे, यथाश्रुते प्रत्येकवर्णसंस्कारेभ्य आनुपूर्वीविशेषविशि-
 ष्टात्मकस्य पदस्य स्मरणानुपपत्तेः। ननु घटपदस्मरणानन्तरं घट-
 पदार्थाम्पदयोः समूहालम्बनोपस्थितिसतः कर्मत्व-आनौपदयोः समू-
 हालम्बनोपस्थितिसतोऽनुभवसामग्र्या बलवत्त्वाद्घट-कर्मत्वयोरन्वय-
 बोधः तत आनौपदोपस्थितिजन्यानयनोपस्थितिराख्यातोपस्थितिस्य
 समूहालम्बनरूपा, ततोऽनुभवसामग्र्या बलवत्त्वाद्घटविशिष्टकर्मत्व-
 स्थानयनेऽन्वयबोधः कृत्या पदजन्यपदार्थोपस्थितिमात्रस्य सत्यनुभ-
 वसाधारणस्य ग्राह्यधीहेतुत्वेन घट-कर्मत्वयोः स्मरणस्य नाशेऽपि
 ग्राह्यबोधात्मकविनश्यदवस्थताद्गोपस्थितिसत्त्वेनानयने तदन्वयबोधे
 बाधकाभावात् तत आख्यातार्थकृत्युपस्थितिसतो घटवत्कर्मत्वविशि-
 ष्टानयनस्य कृतावन्वयबोध इत्याद्याकारेण श्रवान्तरवाक्यार्थान्व-

मन्थगतिकतया पदस्मरणे । अथ “यद्यदाकाङ्क्षितं योग्यं सन्निधानं प्रपद्यते । तेन तोनाम्बितः स्वार्थः पदैरेवावगम्यते” । न चैवमन्वयान्तराभिधानं न स्यात् विरम्य व्यापाराभावादिति वाच्यं । एवमपि प्रथममन्वये हेत्वनुपन्यासात् उत्तरस्य हीदं सामग्री-

यबोधपूर्वकमेव महावाक्यार्थान्वयबोधसम्भवात् किं पदपदार्थसमूहासम्बन्धस्मरणेनेत्याशङ्कते; ‘अथेति, स्वार्थाकाङ्क्षितं स्वार्थयोग्यं यद्यत् सन्निधानं प्रपद्यते स्वार्थापस्थित्यव्यवधानेनोपस्थितिर्विषयो भवति, तेन तेनैवाम्बितः स्वार्थः, ‘पदैरेवाभिधीयते’ पदैः प्रथममनुभाव्यते,(१) अनन्तरं महावाक्यार्थबोध इत्यन्वयः, तथाच किं पदपदार्थयोः समूहासम्बन्धस्मरणेनेति भावः । ‘न चैवमिति, “एवं घटादिपदैरेकवारमवान्तरवाक्यार्थान्वयबुद्धिजनने, ‘अन्वयान्तरेति पुनस्तस्मान्महावाक्यार्थज्ञानं न स्यादित्यर्थः, ‘विरम्येति, शब्द-बुद्धिकर्मणां(२) ‘विरम्य’ एकवारं फलं ज्ञेयत्वात्, ‘व्यापाराभावात्’ पुनः फलान्तरजनकत्वाभावादित्यर्थः, शब्दस्य जनितान्वयबोधत्वेन निराकाङ्क्षादिति भावः । ‘एवमपीति अन्वये अन्वयान्तरवाक्यार्थबोधानुत्पादे, न हि प्रयोजनवृत्तिभिर्या सामग्री कार्ये नार्जयतीति भावः । ‘उत्तरस्य हीति, ‘उत्तरस्य’ महावाक्यार्थबोधस्य,

(१) ‘पदैरेवावगम्यते’ इत्यत्र ‘पदैरेवाभिधीयते’ इति रंहस्यस्यसम्मत पाठः ।

(२) शब्द-ज्ञान-क्रियेतत्प्रयाणामित्यर्थः ।

वैकल्यं न पूर्वस्येति चेत्, अस्तु तावदेवं तथापि चरमं
तावत्पदार्थघटितवाक्यार्थानुभवे उक्तैव गतिरनन्य-

‘इदं’ निराकाङ्क्षत्वरूपं, ‘न पूर्वस्य’ नावान्तरवाक्यार्थबोधस्येत्यर्थः,
तथाच भवन्मतेऽपि सामग्रीसत्त्वेनावान्तरवाक्यार्थबोधस्य दुर्भारतया
तात्पर्यविषयान्वयबोधस्याजननाच्च निराकाङ्क्षत्वमित्यवश्यं स्वीकर-
णीयमिति भावः । ‘अस्तु तावदिति, कश्चिदिति शेषः । ‘एवमिति
विनापि समूहासम्बन्धस्वरूपं खण्डवाक्यार्थबोधद्वारा महावाक्यार्थबोध-
इत्यर्थः, ‘चरममिति चरमोक्तं धात्वर्थमादाय कर्त्तृ-करणाधिकरणा-
दीनां पदार्थानामन्वयबोध इत्यर्थः, यत्र मिथो विशेषण-विशेष्यभा-
वानापक्षानां कर्त्तृ-करणाधिकरणादीनां चरमोपस्थितायामेकस्यामेव
क्रियायामेकत्र द्वयमिति न्यायेनान्वयबोधस्तत्रेति फलितार्थः, ‘उक्तैव
गतिरिति समूहासम्बन्धपदार्थस्यतिरेव गतिरित्यर्थः, न हि तत्र
कर्त्तादीनां परस्परमवान्तरान्वयबोधः सम्भवति, परस्परमथोग्यत्वा-
दिति भावः । यद्वा ‘चरमं’ खण्डवाक्यार्थबोधोत्तरक्रमिकचरमपदो-
पस्थिति-चरमपदार्थोपस्थित्योरनन्तरं, ‘तावत्पदार्थघटितवाक्यार्थानु-
भवे’ महावाक्यार्थबोधे, यत्र घट-कर्त्तृत्वयोरन्वयबोधानन्तरं गी-
पदार्थस्यैवोपस्थितिर्न तु तिपदोपस्थितिरुद्बोधकविरहात्, ततो घट-
विशिष्टकर्त्तृत्वस्य नौधात्वर्थेऽन्वयबोधः तदुत्तरमेव तिपदोपस्थितिः^(१)
ततः तिपदार्थोपस्थितिः तदनन्तरं महावाक्यार्थबोधस्तत्रेति तु

(१) तिप्यदोपस्थितिरिति ख० ।

फलितार्थः, 'उक्तैव गतिरिति, तत्र खण्डवाक्यार्थानुभवस्य चरम-
पदार्थोपस्थितिसमये नाग्रादिति भावः ।

प्राञ्चस्तु 'अस्तु तावदेवमिति भवतु सामचीवशात्प्रथमं खण्ड-
वाक्यार्थबोधस्यथापौत्यर्थः, 'चरमं तावत्पदार्थघटितवाक्यार्थानुभव-
इति महावाक्यार्थबोध इत्यर्थः, 'उक्तैव गतिरिति समूहासम्बन्धनपद-
पदार्थस्मृतिरेव गतिरित्यर्थः, पदजन्यपदार्थस्मृतेरेव शाब्दधीहेतु-
तया खण्डवाक्यार्थानुभवरूपपदार्थोपस्थितौ महावाक्यार्थबोधासम्भ-
वात्, अतएव सर्व्वं च विग्रेष्ये विग्रेषणमिति न्यायेनैवान्वयबोधो न
स्तु विग्रीष्टवैग्रीष्टविधया, पदजन्यविग्रेषणतावच्छेदकप्रकारकविग्रे-
षणस्मृतेरभावात्, अतएव च "दृष्ट्वा युवानः ग्रीश्रवः कपोताः खले
यथामी युगपत्पतन्ति । तथा हि सर्व्वे युगपत्पदार्थाः परस्परैषान्व-
यिनो भवन्ति^(१)" इति प्राभाकरा वदन्ति । अस्य पदार्थोपस्थिते-
र्दृष्ट्या पदजन्यपदार्थस्मृतित्वेन न कारणता किन्तु स्मृति-शाब्दानुभव-
साधारणपदज्ञानविग्रीष्टपदार्थोपस्थितित्वेनैव, अस्य व्यापकधर्मत्वेऽपि
निश्चिताव्यभिचारकत्वात् वैग्रीष्टस्य दृष्टिसंज्ञसम्बन्धेन पदार्थप्र-
कारकपदज्ञानीय-पदार्थस्मृति-शाब्दानुभवदृष्टितत्तज्जन्यतात्मकज-
न्यताविग्रेषसम्बन्धेन तेन पदज्ञानजन्यानुमितिरूपपदार्थोपस्थितेः,
समवायेन सम्बन्धितया घटादिपदजन्याकाशस्मृतेषु न शाब्दबोध-
हेतुत्वं, तत्तज्जन्यतामामननुगमेऽपि सम्बन्धविधयैव प्रवेगाददोषः ।

(१) दृष्ट्वा युवानः ग्रीश्रवः कपोताः पतन्ति सर्व्वे युगपद्यथा च ।

खले यथामी सहिताः पदार्थाः परस्परैषान्वयिनो भवन्तीति ग० ।

इत्यञ्च खण्डवाक्यार्थबोधोपपत्त्यर्थोपस्थितितोऽपि महावाक्यार्थ-
 बोधे बाधकाभावः, तस्मात् अपि तादृशजन्यतासम्बन्धेन पदज्ञानविशि-
 ष्टत्वादिति चेत्, न, शाब्दानुभवनिष्ठजन्यतायाः कारणतावच्छेदक-
 षट्कले गौरवात्, स्यतिनिष्ठजन्यतामात्रसम्बन्धेन पदज्ञानविशिष्ट-
 पदार्थस्यतिलेन तादृशजन्यतामात्रसम्बन्धेन पदज्ञानविशिष्टपदार्थो-
 पस्थितित्वेन वा साधवाद्धेतुत्वान्निश्चिताव्यभिचारकरूपस्यागुरुताया-
 नेव सन्दिग्धव्यभिचाररूपेण कारणत्वकल्पनाभावात् । वस्तुतस्तु
 पदज्ञानविशिष्टपदार्थस्यतित्वादिकमपि न प्रवेश्यते परन्तु विस-
 षणतत्तदर्थविषयकत्वेनैव तत्तदर्थविषयकशाब्दत्वावच्छिन्नं प्रति हे-
 तुता, वैलक्षण्यञ्च पदजन्यपदार्थस्यतिनिष्ठशाब्दबुद्धिसामान्यजनक-
 तावच्छेदकतया पदजन्य-तत्तत्पदार्थस्यतिनिष्ठ-तत्तत्पदार्थशाब्दबु-
 द्धिजनकतावच्छेदकतया वा साधवात् सिद्धः स्यतिलव्याप्यो जाति-
 विगेषः । स्यति-शाब्दानुभवसाधारणपदार्थोपस्थितिमात्रस्य हेतुत्वे
 च न वैजात्येन हेतुत्वसम्भवः स्यतिल-शाब्दत्वाभ्यां साङ्ख्यापत्तेः ।
 न च तवापि वैजात्येन हेतुत्वे यत्र पदजन्यपदार्थस्यतावुद्बोध-
 कान्तरवशादुच्छृङ्खलपदार्थान्तरस्यापि भानं तत्र तत्पदार्थस्यापि
 शाब्दबोधापत्तिः जातेरांशिकत्वाभावादिति वाच्यं । शाब्दबोधोप-
 धायकपदजन्यपदार्थस्यतावुच्छृङ्खलपदार्थान्तरभाने मानाभावादिति
 प्राङ्गः । तदसत्, असु साधवात् सर्वत्र पदार्थस्यतेरेव शाब्द-
 धीहेतुत्वं तथापि विगेष्ये विगेषणमिति न्यायेनैव शाब्दबोधो
 न तु विशिष्टवैशिष्ट्यविधयेत्युक्तमयुक्तमेव, यत्र हि खण्डवाक्यार्थ-
 बोधोत्तरं समूहात्मन्यपदार्थस्यतिः तत्रार्थसमाजयस्तस्य विशिष्ट-

गतिकत्वात् । अत्र वदन्ति, सन्निधिर्न पदजन्यैवाश्वय-
बोधहेतुः द्वारमित्यादौ अध्याहृतेनापि पिधानादिना
अश्वयबोधदर्शनात् । न च पिधेहीति शब्द एवा-

वैशिष्यविधया महावाक्यार्थशब्दबोधस्य दुर्वारत्वात् खण्डवाक्या-
र्थबोधात्मकस्यैव विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयस्य सत्तात् । न
हि सामान्यतो विशिष्टवैशिष्यबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति विशेषणताव-
च्छेदकप्रकारकनिश्चयस्य हेतुतायामपि सत्तित्वं तन्मिति हतं
विक्षरेण । 'अत्र वदन्तीति, प्राभाकरा इति शेषः । 'सन्निधिः'
पदार्थोपस्थितिः, तच्छाब्दबुद्धौ पदजन्यैव तदुपस्थितिर्न हेतुरिति
फलितार्थः, किन्तु तदुपस्थितिमात्रं तदश्वयप्रतियोग्युपस्थापकयत्-
किञ्चित्पदज्ञानश्चेति भावः । अन्यथा^(१) पदमात्राश्रवणेऽप्युक्तृजन-
पदार्थोपस्थितिमादायाश्वयबोधापत्तेः, 'अध्याहृतेनापीति पदज्ञानं
विना स्यतेनापीत्यर्थः, 'अश्वयबोधदर्शनादिति, तथाच किं सकल-
पदगोचरस्मरणेनेति भावः । वस्तुतस्तु तथाच कथं^(२) वृत्त्या पद-
जन्यपदार्थोपस्थितिरासत्तिरिति भावः । अत्र शब्दज्ञानजन्यघटो-
पस्थितित्वं घटशब्दबुद्धिजनकतावच्छेदकस्य वेत्यादिविप्रतिपत्तिः ।
यदा घटमुख्यविशेष्यकशब्दबोधत्वं घटवृत्ततया शब्दज्ञानजन्यल-

(१) 'अन्यथा' अश्वयप्रतियोग्युपस्थापकयत्किञ्चित्पदज्ञानपेक्षतदुपस्थि-
तिमात्रस्य हेतुत्वे इत्यर्थः ।

(२) तत्र अभिप्रायादित्यादिः ।

ध्याह्रियते, अनुपयोगात् । अर्थस्यैवान्वयप्रतियोगित्वेनोपयोगित्वात् आवश्यकत्वाच्च । अर्थापत्तेरुपपादकविषयत्वात् । न च शब्दमात्रमुपपादकं, अपि

व्याप्यं न वेत्यादिविप्रतिपत्तिः, तेन न्यायनयेनापि जातिविशेषस्यैव जनकतावच्छेदकतया पदज्ञानजन्यत्वादेर्जनकतावच्छेदककोटावप्रवेशेऽपि न क्षतिः । अत्रापि विधिकोटिर्नैयायिकानां निषेधकोटिरर्थाध्याहारवादिनां प्राभाकराणां, न्यायनयेऽपि घटवृत्तपदज्ञानं विनापि घटस्य संसर्गविधया भानाद्वाधवारणाय विशेष्यतात्वेनोपादानं, घटनिष्ठवृत्तिज्ञानं विनापि द्रव्यपदादिना लक्षणया घटप्रकारेण घटवतो बोधनानुस्येति, यदि च द्रव्यत्वादिरूपेण पटादौ शक्तिपदादेव साधवज्ञानसहकारेण द्रव्यादिपदाद्रव्यत्वादि-रूपेण घटादेर्ज्ञानमभ्युपगम्यते तदा तु साधवज्ञानजन्यत्वेनापि शब्दबोधो विशेष्य इति दिक् । 'न चेति, तत्रेति शेषः, 'अध्याह्रियते' स्मर्यते, 'अनुपयोगात्' अप्रयोजनकत्वात्,^(१) तथा च शब्दस्यतौ मानाभाव इति भावः । 'अन्वयप्रतियोगित्वेन' अन्वयबोधविषयत्वेन, तदुपस्थितेरेवेति शेषः, अर्थोपस्थितिद्वारा तस्याप्युपयोगित्वमस्येवेत्यनुश्रयादाह,^(२) 'आवश्यकेति पिधेहिशब्दोपस्थितिकल्पयित्वापि पिधानरूपपदार्थोपस्थितिकल्पनस्याकत्वाच्चेत्यर्थः । हेत्वन्तरमाह, 'अर्थापत्तेरिति 'अर्थापत्तेः' अनुपपत्तिकरणकार्यापत्तेः, 'उपपादकविषयकत्वात्' साक्षादुपपादकमात्रविषयकत्वात्, तथाचास्य

(१) निष्प्रयोजनकत्वादिति ख०, ग० । (२) इत्यस्तरसादाहेति ग० ।

तु तदर्थः, अवश्यकल्प्यार्थसाहचर्येण देववशसम्पन्न-
शब्दस्मृतेरन्यथासिद्धेः, अन्यथा पदबोधितस्यैवार्थस्या-

पुरुषस्य पिधानोपस्थापकपदोपस्थितिं विना द्वारमिति वाक्यात्
पिधानशब्दबुद्धिरनुपपत्तेत्यनुपपत्तिकरणकार्यापत्तयैव पिधेःशब्दो-
पस्थितिः कल्पनीया, तच्च न सम्भवति अर्थापत्तेः साक्षादुपपादकमा-
त्रविषयकलनियमादिति भावः । इदमापाततः, एवं सति दिवा-
भोजिनो देवदत्तस्य पीनत्वान्यथानुपपत्त्या रात्रिभोजिलमपि न
सिद्धेत भोजनस्य साक्षात्पीनत्वानुपपादकत्वादिति ध्येयं । 'शब्द-
मात्रं' पिधानोपस्थापकशब्दोपस्थितिः, 'उपपादकं' साक्षादुपपादकं,
'तदर्थः' तदर्थोपस्थितिः । ननु यत्र देववशेन शब्दस्मरणं तेन
चार्थस्यति; तच्च यदि पिधानशब्दबुद्धिर्लावच्छिन्नं प्रति शब्द-
ज्ञानविशिष्टपिधानोपस्थितित्वेन कारणत्वं क्लृप्तं तदान्यथापि तदु-
पस्थापकशब्दोपस्थितिरवश्यं कल्पनीयेत्यत आह, 'अवश्यकल्प्येति
पिधानशब्दबुद्धिर्लावच्छिन्नं प्रति कारणतावच्छेदकत्वेनावश्यं कल्प-
नीयेत्यर्थः, (१) 'अर्थसाहचर्येण' अर्थोपस्थितित्वस्य जन्यतासम्बन्धेन
सहचरितत्वेनेत्यर्थः, 'अन्यथासिद्धेरिति जन्यतासम्बन्धेनान्यथासिद्धि-
निरूपकत्वादित्यर्थः, तथाच तत्रापि शब्दज्ञानविशिष्टपिधानोपस्थि-
तित्वेन (२) कारणत्वमिति भावः । 'अन्यथेति अस्थान्यथासिद्धि-
निरूपकत्वे इत्यर्थः, 'पदबोधितस्येवेति पदजन्यपिधानाद्युपस्थिति-

(१) शब्दज्ञानविशिष्टपिधानोपस्थितित्वेन कारणतावच्छेदकत्वेनावश्य-
कल्पनीयस्येत्यर्थ इति ग० ।

(२) शब्दज्ञानविशिष्टपदार्थोपस्थितित्वेनेति ग० ।

न्वयबोधकत्वमिति नियमशक्तिकल्पनापत्तेः । स्वार्था-
न्वयपरत्वाच्छब्दानां द्वारमिति न पिधानान्वयबोधक-

त्वेनावयवबोधजनकत्वमित्यर्थः, 'नियमेति गुरुधर्मण नियमशक्तेः
कारणतायाः कल्पनापत्तेरित्यर्थः, गुरुधर्मस्य कारणावच्छेदकत्वक-
ल्पनापत्तेरिति तु फलितार्थः ।

केचित्तु ननु यत्र दैववशेन शब्दार्थयोरुभयोरेवोपस्थितिस्तत्र
यदि पिधानशब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति पिधानोपस्थापकपदोपस्थितेः
कारणत्वं क्लृप्तं तदान्यत्रापि तदुपस्थापकशब्दोपस्थितिरवश्यं कल्प-
नीयेत्यत आह, 'अवश्यकल्प्येति पिधानशब्दत्वावच्छिन्नं प्रति हेतु-
त्वेनावश्यकल्प्येत्यर्थः, 'अर्थः' पिधानोपस्थितिः । तथाच तत्रापि
पिधानोपस्थापकपदोपस्थितेर्न कारणत्वमिति भावः । 'अन्यथेत्यस्य
विवरणं 'पदबोधितस्यैवेति, 'अन्वयबोधकत्वं' अन्वयबोधविषयत्वं,
'इतीति इति स्त्रीकार इत्यर्थः, 'नियमेति, 'नियमः' विशेषधर्मः,
पदजन्यपदार्थोपस्थितित्वमिति यावत्, तेन शक्तेः कारणतायाः
कल्पनापत्तेरित्यर्थः । न चेष्टापत्तिः, गौरवादिति भाव इत्याहुः ।
तदसत्, 'अवश्यकल्प्येत्यादेर्नन्वित्यादिना वक्ष्यमाणेन पौनरुक्त्यापत्तेः ।
शङ्कते, 'स्वार्थेति, 'स्वार्थान्वयपरत्वात्' शक्त्युपस्थापितार्थमात्रान्वयबो-
धजनकत्वात्^(१) स्वानुपस्थापितार्थशक्त्युपस्थापितार्थमात्रान्वयबो-
धजनकत्वादिति यावत्, तच्छक्त्युपस्थापितार्थमात्रान्वयबो-
धजनकत्वादिति भावः । 'न पिधानेति पिधानशक्त्युपस्थापितार्थमात्रान्वयबो-
धजनकत्वादिति भावः । 'न पिधानेति पिधानशक्त्युपस्थापितार्थमात्रान्वयबो-
धजनकत्वादिति भावः ।

(१) शक्त्युपस्थापितमुख्यार्थमात्रान्वयबोधजनकत्वादिति ख० ।

मिति तदन्वयबोधार्थमवश्यं शब्दकल्पनमिति चेत् ।
न । लक्षणायां व्यभिचारात् तवाप्याक्षिप्तेन कर्षा-
न्वयबोधाच्च । अथ द्वारपदसहभावमात्रं पिधेहिशब्द-
स्य कल्प्यते साधवात् । न च पिधानाभिधायकानेक-

पिधानान्वयबोधकमित्यर्थः, 'शब्दकल्पनं' पिधेहिशब्दोपस्थितिक-
ल्पनं, 'लक्षणायांमिति लक्षणास्थले व्यभिचारादित्यर्थः, घोषादि-
पदस्य तौरग्रन्थपदज्ञानं विनापि तौरान्वयबुद्धिजनकत्वादिति भावः ।
ननु तद्वृत्तपदज्ञानत्वेन हेतुत्वमतो न व्यभिचार^(१) इत्युच्यते, 'तवेति, 'तव' नैयायिकस्य मतेऽपि, पक्षतौत्युक्ते 'आक्षिप्तेन' अनु-
मितेन, 'कर्षा' चैवादिना, 'अन्वयबोधाच्चेत्यर्थः, इदञ्च प्राचीननै-
यायिकमतानुसारेण न्ययमते तत्रापि प्रथमान्तचैवादिपदाध्या-
हारादेवान्वयबोधादिति बोध्यं । 'द्वारपदसहभावमात्रं' द्वारपदो-
पस्थितिसामानाधिकरण्यात्, 'पिधेहिशब्दस्य' पिधेहिशब्दोपस्थि-
तेः, द्वारपदोपस्थित्यधिकरणे पिधेहिशब्दोपस्थितिमात्रं कल्प्यते न
तु उच्यते, 'साधवादिति, अर्थाध्याहार-
पक्षे यत्र पिधेहिशब्दमात्रं प्रयुक्तं तत्रापि पिधेहिशब्दज्ञानस्यैव
पिधानान्वयबुद्धिजनकत्वं कल्पनीयं द्वारमित्येतावन्मात्रोक्तौ द्वारप-
दज्ञानस्यैव तत्जनकत्वं कल्पनीयमिति कारणताद्वयकल्पनायां गौर-
वमित्यभिमानः । ननु पिधानोपस्थापकानेकशब्दो वर्तते विनिग-

(१) तथाच स्नानुपस्थापिततौरान्वयगङ्गादिपदज्ञानं तत्रास्तीति भावः ।

शब्दोपस्थितौ विनिगमकविरहः, संस्कारतारतम्यात्
पदविशेषस्मृतेरिति चेत् । न । आकाङ्क्षादिमत्प्रति-
योग्यम्बितस्वार्थपरत्वस्य क्लृप्तत्वात् साधवेनार्थाध्याहा-
रात् । न च श्रुतपदानि सन्धप्रयोजनानीति कथम-

मनाविरहेण कस्योपस्थितिर्भविष्यतीत्याशङ्क्य मिराषष्टे, 'न चेत्या-
दिना, 'संस्कारेति यद्विषयकसंस्कारस्योद्भूतस्य तस्यैव स्मृतेरि-
त्यर्थः, कश्चिदनेकस्मृतावप्यचतेरित्यपि द्रष्टव्यं । तदिदं न क्लृप्तमि-
त्याह, 'आकाङ्क्षादिमदिति आकाङ्क्षादिमत्पिधानादिरूपप्रतियो-
ग्यम्बितेत्यर्थः, 'आकाङ्क्षादिमदिति तु स्वरूपकथनं, 'स्वार्थपरत्वस्य'
स्वार्थान्वयबोधजनकत्वस्य, 'क्लृप्तत्वात्' भवतापि द्वारमित्यादौ द्वार-
पदज्ञानस्य द्वारकर्षकपिधानानुसूक्तकतिमानित्येतादृशान्वयबोधज-
नकत्वाङ्गीकारादित्यर्थः^(१) ।

केचित्तु द्वारमानयेत्यादौ पिधानसाक्षणिकस्यै पिधानान्वि-
तस्वार्थान्वयबोधजनकत्वस्य द्वारपदे क्लृप्तत्वादित्यर्थः, साक्षणिकपद-
स्थाननुभावकत्वादिति भाव इत्याहुः ।

'साधवेनार्थाध्याहारादिति साधवेनार्थाध्याहारकल्पनादित्यर्थः,
पिधेऽिशब्दोपस्थितिं कल्पयित्वापि तदर्थोपस्थितिरवश्यं कल्पनीये-
त्युभयकल्पनायां गौरवादिति भावः । 'न चेति, 'सन्धप्रयोजनानि'
जनितशब्दबोधानीत्यर्थः, 'अध्याहृते' अर्थे, 'तात्पर्यं' आकाङ्क्षा,

(१) इत्येतादृशान्वयबोधजनकत्वाङ्गीकारादिति भाव इति क०, ख० ।

प्यध्याहृते तेषां तात्पर्यमिति वाच्यं । श्रुतार्थान्वयानुपपन्न्या अध्याहृते तात्पर्यात् । कथं तर्होदं पक्षतीत्यत्र समभिव्याहृतमाचान्वयः कलायादेरपि स्मृतत्वात् इति चेत् । न । तात्पर्यनियमादित्यवेदित्यपरः शब्दः स हि शब्दार्थः, अन्यथा तवापि देववशस्मृतकलायपदोपस्थापितेनान्वयबोधः^(१) स्यात् अयं देवदत्त ओदनमित्यादिवाक्ये क्रियापदाध्याहाराभावेन कर्तुरनभिधानात् तृतीया स्यात् इति चेत् । न ।

जनितान्वयबोधत्वेन निराकाङ्क्षात्, असम्भते तु श्रुतपदे आकाङ्क्षादिविरहेऽपि न चितिः अध्याहृतपदे एवाकाङ्क्षासत्तादिति भावः । 'श्रुतार्थान्वयानुपपत्तेरिति तात्पर्यविषयीभूतान्वयबोधानुपपत्तेत्यर्थः, 'तात्पर्यात्' आकाङ्क्षासत्तात् । 'कथं तर्होति यद्युक्तकलापदाघोपस्थितिरपि हेतुरित्यर्थः, 'समभिव्याहृतेति उक्तकलायाद्युपस्थितिद्वयामपि समभिव्याहृतमाचान्वय इत्यर्थः, 'तात्पर्यनियमात्' तात्पर्यज्ञानस्य नियामकत्वात्, 'यत्परः' यत्तात्पर्यकः, 'शब्दार्थः' शब्दजन्यज्ञानविषयः, 'अन्यथा' तात्पर्यज्ञानस्यानियामकत्वे, 'तवापौति, ओदनं पक्षतीत्येति शेषः, 'देववशस्मृत्येति देववशस्मृत्येत्यर्थः, कश्चित् तथैव पाठः, 'उपस्थापितेन' कलायेन, 'अनभिधानादिति आख्यातादिना अबोधनादित्यर्थः, 'तृतीयेति,

(१) देववशस्मृतकलायपदोपस्थापितेनान्वयबोध इति ख० ।

अध्याहृतपश्चतिपदेनापि कर्तुरनभिधानात्, कर्तृ-
संख्याभिहितेति चेत् । न । देवदत्तस्य पाक इत्यत्रापि
तृतीयापत्तेः, तात्पर्यतस्तत्र व्यवस्थेति चेत्, तुल्यं । ननु

कदाख्याताभ्यामनभिहिते^(१) कर्त्तरि तृतीयाभिधानादिति भावः ।
'अध्याहृतेति आख्यातस्य कृतावेव शक्तेरिति भावः । 'कर्तृसङ्घेति,
तथाचानभिहिते कर्त्तरीत्यधिकारसूत्रस्य कदाख्याताभ्यां कर्त्तृ-
तद्गतसङ्ख्यान्यतरानभिधाने कर्त्तरि तृतीयेति निष्कृष्टोऽर्थ इति भावः ।
अन्यतरत्वेनोपादानादेव देवदत्तः पाचक इत्यादौ वृष्प्रत्ययादिना
कर्त्तृगतसङ्ख्याभिधानेऽपि न तृतीया कर्त्तुरेवाभिधानादिति ध्येयं^(२) ।
'देवदत्तस्येति, अत्र घञ्जा कर्त्तृसङ्गतसङ्ख्यायाश्चानभिधानादिति
भावः । ननु अनभिहिताधिकारीयतृतीयाविधायिका स्यतिरेतद-
तिरिक्तस्यपरं घञ्जादिक्रमो घञ्जासुतीयापवादकत्वात् । न च
तथापि देवदत्तस्य पाक इत्यर्थं बोधनीये यत्र देवदत्तस्येतिमात्र-
मुच्चरितं तत्र तृतीयापवादकक्रमोभावादाख्यात-कृत्वां कर्त्तृ-तद्गत-
सङ्ख्यानभिधानाच्च तृतीयापत्तिरिति वाच्यं । तथापि घञ्जन्तपाका-
दिपदस्य वक्तुरभिप्रायविषयतया तदतिरिक्तस्यस्यैव तृतीयावि-
धायकसूत्रविषयत्वादित्यत्र आह, 'तात्पर्यत इति तृतीयाविधायक-
सूत्रतात्पर्यत इत्यर्थः, 'तुल्यमिति देवदत्तस्य पाक इत्याद्यतिरि-

(१) कदाख्याताद्यन्यतमेवानभिहित इति क० ।

(२) इति भाव इति क० ।

द्वारं पिधेहीत्यादौ पिधानशब्दानुभवे पिधानोप-
स्थापकपदत्वेन जनकत्वमिति चेत् । न । अन्वयप्रतियो-
ग्युपस्थापकपदत्वेन जनकत्वात् न तु तदुपस्थापक-
यावत्पदत्वेन गौरवात् । एवं पिधानान्वयबोधेऽपि ।

ऋस्यले यत्र कर्तुं-तद्गतसङ्ख्यान्यतराभिधायकज्ञदाख्यातान्तक्रियापदं
वक्तुरभिप्रेतं तत्र न द्वितीया यत्र तु न तदभिधायकज्ञदाख्यातान्त-
क्रियापदं वक्तुरभिप्रेतं तत्र द्वितीयेति वैयाकरणस्यतेस्तात्पर्यादेव
देवदत्त ओदनमित्यादौ न द्वितीया तत्र पञ्चतिपदस्य वक्तुरभिप्रेत-
त्वात् । न चैवं शब्दाध्याहारः सिद्धोत एवेति वाच्यं । पदस्य वक्तु-
रभिप्रेतत्वेऽपि ओषा तदनध्याहारादिति भावः । 'अन्वयप्रतियोगीति
पिधानान्वयप्रतियोगीत्यर्थः, तटस्थशङ्कां निराकरोति, 'न लिति,
'तदुपस्थापकेति पिधानान्वयप्रतियोग्युपस्थापकेत्यर्थः, 'गौरवादि-
त्युपसङ्घणं, यावत्पदस्य कुचाप्यसम्भवाच्चेत्यपि द्रष्टव्यं । 'एवं' तादृश-
पदं, पिधानान्वयप्रतियोग्युपस्थापकपदमिति यावत्, 'पिधाना-
न्वयबोधेऽपीति अध्याहृतपिधानान्वयबोधस्यलेऽपीत्यर्थः, तत्रापि
पिधानान्वयप्रतियोग्युपस्थापकपदस्य द्वारमित्यस्यैव सत्त्वादिति भावः ।
ननु साधवात् तदुपस्थापकपदत्वेन तच्छाब्दबुद्धित्वेन हेतु-हेतुमद्भावो
न तु तदन्वयप्रतियोग्युपस्थापकपदत्वेन गौरवादित्यत आह, 'अन्व-
येति तदन्वयबोधं प्रति तदुपस्थापकपदत्वेनैव कारणत्वे इत्यर्थः,
'गौणेति गौण-शास्त्रिकस्यले अन्वयबोधाभावापत्तेरित्यर्थः, 'तयोः'
गौण-शास्त्रिकपदयोः, 'अननुभावकत्वात्' पदार्थानुपस्थापकत्वात्,

अन्यथा गौण-साक्षणिकयोरन्वयबोधो न स्यात् तयो-
रननुभावकत्वादिति ॥

प्रवाहादिरूपग्रन्थोपस्थितिरेव लक्ष्यस्मारिका न तु साक्षणिकपदो-
पस्थितिरिति प्राचीनसिद्धान्तादिति भावः । तदयमर्थाध्याहार-
पूर्वपक्षनिष्कर्षः, तच्छाब्दबुद्धौ पदजन्यैव तदुपस्थितिर्हेतुरिति न
नियमः तच्छाब्दबुद्धौ पदज्ञानविशिष्टतदुपस्थितित्वेन विजातीय-
तद्विषयकत्वेन वा हेतुत्वकल्पनामपेक्ष्य साधनेन तदुपस्थितित्वेन
हेतुत्वौचित्यात् पदज्ञानविशिष्टत्वाप्रवेगादतिरिक्तजातिकल्पनाविर-
हाच्च द्वारमित्यादौ अध्याहृतेनापि पिधानादिनां अन्वयबोधदर्श-
नेन तथा कार्य-कारणभावे व्यभिचाराच्च । न च तत्रापि पिधेहि-
ग्रन्थ एवाध्याह्रियत इति वाच्यं । गौरवान्मानाभावाच्च । न च
पिधानशाब्दबुद्धिं प्रति शक्ति-लक्षणान्यतरसम्बन्धेन^(१) पिधान-
प्रकारकवृत्ततावच्छेदकधर्मावच्छिन्नग्रन्थविशेष्यकज्ञानत्वेन हेतुतया
पिधेहिग्रन्थस्मृतिरावश्यकीति वाच्यं । तादृशकार्य-कारणभावे मा-
नाभावात् । न चैवमोद्गमं पश्यतीत्युक्ते कारणतया स्मरितस्य आ-
काशस्य प्रत्यक्षादिनोपस्थितस्य कलायादेश्चान्वयबोधापत्तिरिति
वाच्यं । सति तात्पर्यग्रहे दृष्टापत्तेः, अन्यथा तत्रापि मोद्गमं पश्यती-
त्युक्तं दैववग्रस्यतकलायपदोपस्थितेन कलायेनान्वयबोधस्य दुष्परि-
त्वादिति दिक् ।

(१) वृत्तिलक्षणसम्बन्धेनेति ख०, ग० ।

इति श्रीमद्भक्तेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणौ
शब्दाख्यतुरीयखण्डे आसत्तिवादपूर्वपक्षः ॥०॥

इति श्रीमंथुरानाथ-तर्कवागीशविरचिते तत्त्वचिन्तामणिरहस्ये
आसत्तिवादपूर्वपक्षरहस्यम् ॥०॥

अथासत्तिवादसिद्धान्तः ।

उच्यते, क्रियापदोपस्थापिता क्रिया, कारकपदोपस्थापितञ्च कारकं परस्परमाकाङ्क्षति न तूपस्थितिमात्रं अन्यथा द्वारं कर्मता पिधेहि, द्वारं पिधानं कृतिरित्यत्रापि क्रिया-कर्माध्याहार इवान्वयबोधप्रसङ्गः

अथासत्तिवादसिद्धान्तरहस्यम् ।

‘क्रियापदेति धातुपदेत्यर्थः, ‘क्रिया’ पिधानादि, ‘कारकपदेति अमादिपदेत्यर्थः, ‘कारकं’ कर्मत्वादि, ‘आकाङ्क्षतीति परस्परं ग्राह्येच्छाविषयो भवतीत्यर्थः, ‘अन्येति यथाकथञ्चिदुपस्थितक्रियादि-मात्रस्यैव परस्परं ग्राह्येच्छाविषयत्वे इत्यर्थः, ‘क्रिया-कर्माध्याहार-इवेति क्रिया-कर्मत्वरूपाध्याहार इवेत्यर्थः,^(१) इदञ्च पदस्मारितपदार्थजिज्ञासा आकाङ्क्षेत्याचार्य्यमतेन, मध्यमथे तु कर्मत्वादिविशेष्यकाधेयतासंसर्गकद्वारप्रकारकग्राह्यबोधे द्वारमित्यानुपूर्वी-विशेष्य कृतिविशेष्यकानुकूलसंसर्गकपिधानप्रकारकग्राह्यबोधे च पिधेहीत्यानुपूर्वीविशेष्य आकाङ्क्षालभावश्यकम्, अन्यथा द्वारं कर्मत्वं पिधेहि द्वारं पिधानं कृतिरित्यत्रापि तादृगान्वयबोधापत्ते-

(१) क्रिया-कर्मरूपाध्याहार इवेत्यर्थ इति ख० ।

क्रियायाः कर्मणश्चोपस्थितेस्तुल्यत्वात् । एवंविधपदो-
पस्थापिते परस्परमाकाङ्क्षा नास्तीति चेत्, तर्हीका-
ङ्क्षायां पदविशेषोपस्थापितत्वं तन्नं न तूपस्थितिमात्रं,
अर्थविशेषेऽसाधुत्वान्नाप्तान्वयबोध इति चेत्, न, पिधे-
हीति पदं विना द्वारमित्यस्याप्यसाधुत्वात् तदर्थ-
योगे साधुत्वस्य तुल्यत्वात् साधुत्वज्ञानस्यान्वयबोधे-

रिति केवलं पिधेहीत्युक्तौ द्वारमित्यस्य केवलं द्वारमित्युक्तौ पि-
धेहिपदस्याध्याहार आवश्यक इति धेयं । 'एवंविधेति द्वारं कर्म-
तेत्यादिपदेत्यर्थः, 'आकाङ्क्षा' शब्दबोधेच्छा, 'आकाङ्क्षायां' परस्परं
शब्दबोधेच्छायां । ननु द्वारं कर्मत्वमित्यादौ भेदान्वयबोधे असाधु-
त्वज्ञानमेव प्रतिबन्धकमित्याग्रहते, 'अर्थविशेषे' असाधुत्वादिति द्वारं
कर्मत्वमित्यादौ भेदान्वयबोधे असाधुत्वादित्यर्थः, तथासाधुत्वञ्च तद-
जनकतया पाणिन्याद्यभिप्रेतत्वं, 'असाधुत्वादिति क्रिया-कर्मभावना-
न्वयबुद्ध्यजनकतया पाणिन्याद्यभिप्रेतत्वादित्यर्थः । ननु साधुत्वस्य^(१)
फलोज्जेयतया यत्रान्वयबोधो न दृश्यते तत्रैवासाधुत्वं कल्प्यते, न हि
द्वारमित्यत्र पिधेहिपदं विना मान्वयबोध इत्युभयसिद्धमित्यवचे-
राह,^(२) 'साधुत्वज्ञानस्येति निरुक्तासाधुत्वाभावज्ञानस्येत्यर्थः, तथाच
जनकौभूतं ज्ञानं विघटयत एव ज्ञानस्य प्रतिबन्धकतया नासाधुत्व-

(१) असाधुत्वस्येति ग० ।

(२) इत्यनुभवसिद्धमित्यवचेराहेति ग० ।

ऽप्रयोजकत्वाच्च गौरवादपभ्रंशादप्यन्वयबोधाच्च । न
चावासंसर्गग्रहः, बाधकाभावात् । तस्मात् क्रिया-

ज्ञानं प्रतिबन्धकमिति भावः^(१) । गौरवेणान्यथासिद्धिसुक्ता व्यभि-
चारमप्याह, 'अपभ्रंशादपौति साधुत्वेनाज्ञायमानादपौत्यर्थः, 'अच'
अपभ्रंशस्थले, 'बाधकाभावादिति संसर्गग्रहे बाधकाभावादित्यर्थः,
साधुत्वज्ञानस्य^(२) हेतुत्वासिद्धेरिति भावः । ननु द्वारं कर्मत्वं
पिधेहि द्वारं पिधानं कृतिरित्यादावेकदेशनिराकाङ्गस्थले क्रिया-
कर्मभावेनान्वयबोधे इष्टापत्तिः सत्येकदेशसाकाङ्गस्थले अन्यप्रति-
योग्यन्तरस्य यथाकथञ्चिदुपस्थितेरेव शाब्दधीहेतुत्वाभ्युपगमेन
प्रत्यक्षानुमानादिना तदुपस्थितिवन्निराकाङ्गपदजन्योपस्थितेरपि
शाब्दबोधे बाधकाभावात् । न चानुभवविरोध इति वाच्यं । तथा
सति पदजन्यपदार्थोपस्थितिं विना नान्वयबोध इत्यनुभवादेव
शब्दाध्याहारसिद्ध्या विवादपर्याप्तिः । न चैवं कृत्यादिविशेष्यक-
पिधानादिप्रकारकान्वयबोधे पिधेहीत्याद्यानुपूर्वीविशेषात्मकाका-
ङ्गाज्ञानस्य हेतुत्वमुपेयते न वा, आद्ये अर्थाध्याहारस्थले एकदेश-
निराकाङ्गस्थले च व्यभिचारः, अन्ये द्वारं कर्मत्वं पिधानं कृति-
रित्यादिष्वनिराकाङ्गस्थलेऽपि द्वारकर्मकपिधानानुकूलकृतिमानि-

(१) तथाच शाब्दबोधे असाधुत्वज्ञानं न साक्षात् प्रतिबन्धकं अपि तु
जनकीभूतज्ञानविघटकतयेति भावः ।

(२) तत्र व्यभिचारादित्यादिः ।

प्रदस्य कारकपदेन कारकपदस्य क्रियापदेन सहा-
न्वयबोधकत्वं न त्वेकं विनाऽपरस्य । अपि च स-

त्याद्यन्वयबोधापत्तिः अर्थोपस्थितेषु स्यात्वादिति वाच्यं । तत्तदा-
नुपूर्वीविशेषात्मकाकाङ्क्षामिस्यस्य स्याद्यवहितोत्तरवर्ति-तादृश-
तादृशान्वयमुद्धिं प्रत्येव हेतुतया व्यभिचाराभावात् अर्थाध्याहारा-
दिस्यस्योपान्वयबोधस्य तद्व्यवहितोत्तरवर्तित्वाभावात्^(१) । न चैवं
सर्वगिराकाङ्क्षत्वेऽपि अर्थाध्याहारादिस्यस्यवत् द्वारकर्षकपिधाना-
नुपूर्वककतिमानित्यन्वयबोधापत्तिर्दुर्वारैवेति वाच्यं । द्वारकर्षकपिधा-
नानुपूर्वककतिमानित्यन्वयबोधो हि द्विविधः, द्वारमित्याद्यानुपूर्वी-
निस्यथाव्यवहितोत्तरवर्तिद्वारप्रकारक-कर्षकविशेषकान्वयबोधत्वाअ-
थः पिधेहीत्याद्यानुपूर्वीनिस्यथाव्यवहितोत्तरवर्ति-पिधानप्रकारक-
कतिविशेषकान्वयबोधत्वाअथस्य तदतिरिक्तस्यासौकः । तथाच अन्य-
तरविशेषसामग्रीधिरहादेव सर्वगिराकाङ्क्षत्वे न तादृशान्वयबोधः ।
एतेन^(२) यथाकथञ्चित्पदार्थोपस्थितिमाचस्य हेतुत्वे प्रतियोग्युपस्था-
पकपदमात्राअवशेषेऽपि यत्किञ्चिदर्षज्ञानद्वारायां उच्यतेऽप्यपदार्थोप-
स्थितिमात्राब्दबोधप्रसङ्गः तथाच भट्टमताविशेषः । न च तद-
न्वयप्रतियोग्युपस्थापकपदत्वेन हेतुतया न तत्रान्वयबोध इति वाच्यं ।
साक्षात्परम्परासाधारणस्य तदन्वयप्रतियोगित्वस्यानुगतानतिप्रसङ्गस्य

(१) तदव्यवहितोत्तरवर्तित्वादिति ख०, ग० ।

(२) उक्तविशेषसामग्रीसङ्कारविवक्षणेत्यर्थः ।

कर्मकक्रियापदयोगं विना द्वितीयानुपपत्तिः, न हि क्रियापदार्थयोगे द्वितीया, घट आनयनं कृत्तिरित्यचापि द्वितीयापत्तेः, तथाच पुष्येभ्य इत्यथ स्पृहयति-

दुर्व्यथत्वात् तदुक्तपदज्ञानत्वापेक्षया गुरुत्वाच्चेत्यपि निरस्तं । तथापि विशेषणमयीविरहादेव शाब्दबोधाभावोपपत्तेरित्यक्षरसादाह, 'अपि चेति ।

केचित्तु मनु पदस्मारितपदार्थजिज्ञासा नाकाङ्क्षा अजिज्ञासोरपि शाब्दबोधात्, नाप्यानुपूर्वीविशेषः तस्याननुगततया अन्तःकार्य-कारणभावापत्तेः, किन्तु घटः कर्मत्वमित्यादिपदविशेषा-जन्यपदार्थोपस्थितिरेवाकाङ्क्षा सा चार्थाध्याहारस्थलेऽप्यस्ति नास्ति च सर्वनिराकाङ्क्षस्थले एकदेशनिराकाङ्क्षस्थले चेति न तच्चाप्यबोधः किं पदाध्याहारेषेत्यरुचेराह, 'अपि चेतीत्याहुः । तदसत्, भेदभ्रूटानां^(१) विशेषण-विशेष्यभावे विनिगमनाविरहेषामन्तःकार्य-कारणभावापत्तेः अन्यप्रतियोग्युपस्थापकपदमात्रावयवेषुपि पदार्थोपस्थितिमात्राच्छाब्दबोधस्य दुर्वारत्वाच्च तदन्वयप्रतियोग्युपस्थापकपदत्वेन हेतुत्वस्य उक्तक्रमेण वक्तुमशक्यत्वादिति ध्येयम् । 'सकर्मकक्रियापदयोगं विनेति सकर्मकक्रियापदैकवाक्यताभिप्रायविषयत्वं विनेत्यर्थः, 'द्वितीयानुपपत्तिरिति द्वितीयायाः साधुत्वानुपपत्तिरित्यर्थः,^(२) पाणिनि-चान्द्रायनुग्रासमकर्मभिस्तथैव निर्णेतत्वादि-

(१) पदविशेषाजन्वित्यत्रान्तर्गतभेदभ्रूटानामित्यर्थः ।

(२) एकवाक्यत्वं सकर्मकक्रियापदसहकारेण सार्थबोधकत्वं ।

पदाध्याहारं विना चतुर्थ्यनुपपत्तिः । यदि स्पृहयति-
पदार्थयोगे चतुर्थीं तदा पुष्पमिच्छतीत्यत्रापि स्यात्
स्पृहयतीच्छतिपदयोरेकार्थत्वात् । अथ साधुत्वार्थं
द्वारं पुष्पोभ्य इत्यत्र पिधेहि-स्पृहयतिपदाध्याहारो-
ऽनुमन्यते न त्वन्वयबोधार्थं तस्यान्वयप्रतियोगिविज्ञा-
नादेवोपपत्तेरिति चेत्, तर्हि क्रियापदयोगं विना न
कारकविभक्तिः, कारकपदयोगं विना न तदन्वययोग्यं
क्रियापदमिति केवलकारकपदे क्रियापदाध्याहारः,
केवलक्रियायाञ्च कारकपदाध्याहारः साधुत्वार्थमाव-
श्यक इति तज्जन्योपस्थितिरन्वयबोधौपयिकी तस्मात्

ति^(१) भावः । साधुत्वञ्च धर्मविशेषजनकत्वं अधर्माजनकत्वं वा,
‘क्रियापदार्थयोग इति वस्तुगत्या सकर्मकक्रियापदस्य चोऽर्थस्तद-
न्वितस्वार्थबोधकत्वाभिप्रायविषयत्व एवेत्यर्थः, ‘द्वितीयेति, साध्वीति
शेषः, ‘द्वितीयापत्तेः’ द्वितीयायाः साधुत्वापत्तेः, ‘चतुर्थ्यनुपपत्तिरिति
कर्मत्वपरचतुर्थ्याः साधुत्वानुपपत्तिरित्यर्थः, ‘चतुर्थी’ कर्मत्वपरचतुर्थी,
साध्वीति शेषः । ‘साधुत्वार्थमिति द्वितीयादेः साधुत्वार्थमित्यर्थः, ‘न
कारकविभक्तिरिति साध्वीति शेषः, ‘तज्जन्योपस्थितिरिति द्वार-

(१) सकर्मकक्रियापदसहकारेणैव स्वार्थबोधरूपदाद्द्वितीयाया उक्त-
त्वादित्यर्थः ।

क्रिया-कारकपदोपस्थापितयोरेव क्रिया-कारकयोः प-
रस्परमन्वय इति शब्दाध्याहार एव । कर्त्तृश्लेषे तु
वक्ष्यामः ॥

मित्यादावध्याहारस्यलेऽपि पदज्ञानजन्यपदार्थोपस्थितिरन्वयबोधौ-
पयिकीत्यर्थः, तथाच नोक्तव्यभिचार इति भावः । 'तस्मादिति
व्यभिचाराभावेनेति श्लेषः । नन्वेवं पञ्चतीत्यादौ कर्त्तृश्लेषस्यले अनु-
मितेन चैत्रादिना कथमन्वयबोधः तव मये पदजन्यपदार्थोपस्थि-
तेरेव शाब्दबोधाङ्गत्वादित्यत आह, 'कर्त्तृश्लेष इति, तथापि
प्रथमान्तचैत्रादिपदाध्याहारादेवान्वयबोधः न त्वनुमितचैत्रादिना,
कर्त्तुराश्लेषलभ्यत्वप्रवादस्याप्ययमेवार्थः,(१) न त्वनुमानलभ्यत्वमिति
भावः । इदमापाततः गेह इत्यादिपदं विनापि यत्र घटोऽस्ती-
त्याद्यभिहितं तत्र गेह इत्यादिपदं विनापि साधुतया पदाध्याहा-
राभावेन व्यभिचारस्य दुर्वारत्वात् सकर्मकक्रियादियोगस्य द्विती-
यादेः साधुतानियामकत्वेऽभिप्रायशून्यमूर्खाध्यापकाद्युक्तविष्णुं पूजये-
दित्यादिविधिवक्तव्यसाध्यसाधुत्वापत्तेः अभिप्रायघटितस्य सकर्मक-
क्रियायोगस्य तत्राप्यभावात्(२) । किञ्च साधुत्वार्थं वक्तुरेकवाक्य-
ताभिप्रायविषयत्वरूपस्य सकर्मकक्रियापदादियोगस्यावश्यकत्वेऽपि
श्रोतुस्तादृशपदाध्याहारस्य कथमावश्यकत्वं । न च हेतुविधया

(१) अथाहृतप्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वमेवार्थ इति ग० ।

(२) अभिप्रायघटितक्रियापदयोग्यस्याभावादिति ख० ।

इति श्रीमद्भक्तेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणौ
शब्दाख्यतुरीयखण्डे आसत्तिवादः ॥०॥

सकर्मकक्रियापदादियोगस्य साधुत्वज्ञापकतया साधुत्वज्ञानार्थं तज्-
ज्ञानमावश्यकं तदेव पदाध्याहार इति वाच्यं । साधुत्वज्ञानस्य
शब्दबोधहेतुतया तदज्ञानेऽपि चतुर्विधात्, असु वा शब्दा-
ध्याहारं आवश्यकस्तथापि तज्जन्यपदार्थोपस्थितित्वेन कुतो हेतुत्वं
साधवात् पदार्थोपस्थितित्वेनैव हेतुत्वस्योचितत्वात्तथाच ओदनं
पचतीत्यादौ सति तात्पर्यमप्येव यथाकथञ्चिदुपस्थिताकाश-कलाया-
देरप्यन्वयबोध एवेत्यध्याहारपक्ष एव सम्यगित्यवधेयं^(१) ।

इति श्रीमत्पुराणाद्य-तर्कवागीशविरचिते तत्त्वचिन्तामणिरहस्ये
शब्दाख्यतुरीयखण्डरहस्ये आसत्तिवादरहस्यम् ॥

(१) सम्यगिति ध्येयमिति ग० ।

अथ तात्पर्यवादः ।

तात्पर्याधीनं शब्दप्रामाण्यं तत्र तत्परत्वं न
तत्साध्यकत्वं पदार्थ-तत्संसर्गयोः शब्दासाध्यत्वात् । अथ

अथ तात्पर्यवाद्दर्शयाम् ।

आसक्तिं निरूप्य तात्पर्यं निरूपयितुमाह, 'तात्पर्याधीनमिति तात्पर्याधीनं तात्पर्यज्ञानसाध्यधीनं, 'शब्दप्रामाण्यं' शब्दस्वानुभवजनकत्वं, तात्पर्यस्य ज्ञानमपि शब्दस्य सहकारौति फलितार्थः । एतेनासत्या सह शब्दबोधस्यैककार्यानुकूलत्वं सङ्गतिरिति सूचितं, यद्यपीतरस्येतरपदेत्यादिनाः तात्पर्यं प्रागेव निरूपितं, तथापि परमतनिराकरणाय पुनरयमारम्भ इति स्मर्तव्यं । तत् परं यस्य स तत्परस्य भावसात्पर्यं, परशब्दस्य कार्यवाची, तथाच तत्कार्यकत्वमेव तात्पर्यं, भवति च घटादिपदं घटादिप्रतीतिकार्यकम् अतो घटादिप्रतीतिपरमिति यद्यानुतशब्दार्थमाश्रय्य निराकरोति, 'तत्रेति, विषयत्वं सप्तम्यर्थः, अन्वयस्यास्य 'तत्परत्वमित्यनेन, तथाच तद्विषयीभूतं तत्परत्वमित्यर्थः, 'तत्साध्यकत्वं' तत्कार्यकत्वं । यदा 'तत्र' तात्पर्यं, निष्ठत्वं सप्तम्यर्थः, 'तत्परत्वमिति भावप्रधानो निर्देशः, एवं 'तत्साध्यकत्वमित्यपि, तथाच . तन्निष्ठं तत्परत्वत्वं न तत्साध्यकत्वमित्यर्थः, 'शब्दासाध्यत्वादिति शब्दाजन्यत्वादित्यर्थः,

तद्गोचरप्रवृत्तिनिवृत्तिसाध्यकत्वं तत्परत्वं, तच्च भाव्या-
र्यस्य साक्षात् भूतार्थस्य तु प्रशंसा-निन्दावाक्यस्य प्रशस्त-
निन्दितार्थप्रतिपादनद्वारा साक्षणिकस्य लक्षणीयवि-
षयप्रवृत्ति-निवृत्तिजनकत्वं तत्परत्वमिति चेत्, न, त-
त्परत्वे तज्ज्ञानं जनयित्वा तच्च प्रवर्तकत्वं तत्प्रवर्तक-

तथाच घटादिपदं घट-तत्संसर्गादिपरमिति व्यवहारो न स्यादिति
भावः । 'तद्गोचरप्रवृत्तिनिवृत्तीति तद्गोचरप्रयत्नेत्यर्थः, यथाश्रुते
एकस्य वाक्यस्योभयासाध्यकत्वादसम्भवापत्तेः प्रत्येकसाध्यकत्वस्य वैक-
ल्पिकलक्षणत्वे तु परस्परवाक्यापत्तेरिति ध्येयं । 'तच्च' प्रयत्न-
कार्यकत्वञ्च, 'भाव्यार्थस्य' विधिवाक्यस्य, 'साक्षात्' दृष्टसाधनत्वा-
दिज्ञानद्वारा, 'भूतार्थस्य' त्विति प्रशंसा-निन्दावाक्यस्य विशेषणं,
विधिभिन्नस्य प्रशंसा-निन्दावाक्यस्येत्यर्थः, तच्च परिणतिसुरसं चास-
फलं परिणतिविरसं पणसफलमित्यादिवाक्यमिति भावः । 'प्रशस्त-
निन्दितेति लक्षणत्वापकृष्टत्वेत्यर्थः, सुशब्द-विशब्दयोर्लक्षणपकृष्ट-
वाचित्वादिति भावः । नन्वेवं साक्षणिकस्य लक्षणीयगोचरप्रयत्ना-
जनकत्वालक्षणीयार्थपरत्वं न स्यादित्यत आह, 'साक्षणिकस्येति,
लक्षणीयानुभवद्वारेति शेषः, 'तत्परत्वं' लक्षणीयपरत्वं, अत इत्यादिः,
'तत्परत्वे' तत्परत्वज्ञाने, 'तज्ज्ञानं' तच्छाब्दबोधं, 'तच्च प्रवर्तकत्वं'
तद्गोचरप्रयत्नफलोपधायकत्वं, स्वरूपयोग्यतायाः पूर्वमपि सत्त्वेन
शाब्दबोधानपेक्षितत्वाद्यथाश्रुतासङ्गतेः, 'तत्प्रवर्तकत्वञ्च' तद्गोचरप्र-

त्वञ्च तत्परत्वमिति परस्पराश्रयात् । साक्षणिकस्यान-
नुभावकत्वेऽपि साक्षणीयपरत्वात् काव्यादेः खरूपा-

यज्ञोपधायकत्वञ्च, 'इति परस्पराश्रयादिति तद्गोचरप्रयत्नफलोपधाने
सति तदुपधायकत्वज्ञानात्तच्छब्दबोधसच्छब्दबोधे जात एव त-
द्गोचरप्रयत्नोपधानमित्यन्योन्याश्रय इति भावः । न च तद्गोचर-
प्रयत्नखरूपयोग्यतावच्छेदकपरत्वं तत्परत्वमिति वाच्यं । तदवच्छेद-
करूपापरिचयादिति भावः । ननु तद्गोचरप्रयत्नोपधायकत्वञ्च
सौकिकप्रत्यक्षं न हेतुर्येन तदुपधानं विना तदुपधायकत्वज्ञानं न
स्यात् किन्तु तद्गोचरज्ञानमात्रं तथाचायेततदुपधायकत्वस्यापि
यथाकथञ्चिदुपनयादिवशाज्ज्ञानं भविष्यतीत्यनुसरेण, 'साक्षणिक-
स्येति, 'अनुभावकत्वेऽपीति, अनुभवजनकत्वं विना^(१) प्रयत्नजनक-
त्वादिति^(२) भावः । शक्ति-साक्षणान्यतरसम्बन्धेन तदत्^(३)पदज्ञान-
त्वपेक्ष्य साधवाच्छक्तिसम्बन्धेन तदन्वयप्रतियोगिमत्पदज्ञानत्वेनैव
हेतुता शक्तिमपेक्ष्य साक्षणायाः शक्यसम्बन्धात्मकत्वेन गुरुत्वात्,
गङ्गायां शोध इत्यादौ च घोषादिपदमेव तीराद्यनुभावकं न तु
गङ्गादिपदं तस्य तीराद्यन्वयप्रतियोगिशक्तत्वाभावात्, अन्वयप्रति-
योगित्वञ्च साक्षात् परस्परया अन्वयनिरूपकत्वं, तच्चाभेदेऽपि, तेन
घटादिपदस्य न घटाद्यनुभावकत्वानुपपत्तिः सर्व्वसाक्षणिकस्थले च

(१) अनुभावकत्वं विनेति ख० ।

(२) प्रयत्नजनकत्वासम्भवादित्येति ख० ।

(३) अन्वयप्रतियोगिमदित्यर्थः ।

स्थानमात्रपरत्वेनापि पर्यवसानाच्च । ननु तद्वृत्तिजन-
कत्वं तत्परत्वं प्रशंसा-निन्दावाक्यमपि प्रशस्त-निन्दि-
तस्वार्थधीहेतुत्वेन तत्परमेव, तच्च ज्ञानं प्रशस्ते सर्वः
प्रवर्त्तते निन्दिताच्च निवर्त्तते इति स्वविषये प्रवृत्ति-

शब्दबोध एव मोक्षयते किन्तु पदार्थोपस्थितिमात्रमिति साच-
णिकस्थाननुभावकत्ववादिनां प्राचां निगर्हः^(१) । ननु गङ्गादिसाच-
णिकपदस्यापि तीराद्यनुभवजनकपदार्थोपस्थितिद्वारा तद्गोचरप्रयत्न-
जनकत्वमस्यैव, पदार्थोपस्थितिर्गङ्गादिपदादेव, शाब्दाद्यनुभवजनकत्वं
पुनर्मे तस्य किन्तु तत्समभिव्याहृतग्रन्थपदस्यैवैव प्राचीनशिद्धान्ता-
दित्यस्मरसादाह, 'काव्यादेरिति, 'स्वरूपास्थानमात्रपरत्वेनापीति^(२)
तद्गोचरज्ञानमात्रजनकत्वेनापीत्यर्थः, मात्रपदात् प्रयत्नव्यवच्छेदः,
'पर्यवसानाच्च' तत्परत्वाच्चेत्यर्थः, इदमुपलक्षणं विधादेरपि इष्टसा-
धनत्वादिपरत्वं न स्यात् तद्गोचरप्रयत्नजनकत्वादित्यपि द्रष्टव्यं ।
नन्वेवं परिणतिसुरसमासफलमित्यादि प्रशंसा-निन्दावाक्यं प्रवृत्ति-
निवृत्तिपरमिति व्यवहारो न स्यात् तस्य प्रवृत्ति-निवृत्तिगोचर-
ज्ञानजनकत्वादित्यत आह, 'तच्चेति, 'ज्ञानं' प्रशस्त-निन्दितस्वार्थ-
ज्ञानं, 'प्रशस्ते' प्रशस्तत्वेन ज्ञाते, 'निन्दितात्' निन्दितत्वेन ज्ञातात्,
'तत्परमुच्यते' इति प्रशंसा-निन्दावाक्यं प्रवृत्तिनिवृत्तिपरमुच्यते-

• (१) निगर्ह इति ख० । निगर्व इति क० ।

(२) स्वरूपास्थानमात्रेतीति ख० ।

निवृत्तौ जनयतीति तत्परमुच्यत इति चेत् । न ।
 गौण-साक्षणिकयोरननुभावकत्वात् तद्बुद्धिजनने त-
 त्परत्वमित्यन्योन्याश्रयाच्च । तज्जननयोग्यत्वमिति चेत्,
 तर्ह्येकचोच्चारणे नानार्थे नानार्थपरत्वं लक्षणायाश्च
 मुख्यार्थपरत्वं स्यात् योग्यतायाः सत्त्वात् । नापि तत्-
 प्रतिपाद्यकत्वं, तात्पर्यं विना न तथेत्यन्योन्याश्रयात् ।

इत्यर्थः, तथाच तत्परत्वव्यवहारोभाक्त इति भावः । 'गौण-साक्ष-
 णिकयोरिति गौण-तदितरसाक्षणिकयोरित्यर्थः, गो-वृषावामये-
 त्यादाविव सादृश्यसम्बन्धेन लक्षणा गौणीवृत्तिः यथा चन्द्रपदस्य
 सुखे, 'अननुभावकत्वादिति । यद्यपि तस्माननुभावकत्वेऽपि पदा-
 र्थापस्थितिमादाय लक्षणसाक्षात्, तथापि लक्षणे बुद्धिपदमनुभव-
 परमित्यभिप्रायात्^(१) । यदा 'अननुभावकत्वात्' संसर्गज्ञानाजनक-
 त्वात्, तथाच तयोः संसर्गपरत्वं न स्यादिति भावः । एवमप्येऽपि,
 'तद्बुद्धिजनने' तदनुभवोपधाने, 'तत्परत्वं' तत्परत्वज्ञानं, लक्षणे
 बुद्धित्वेन प्रवेगे अन्योन्याश्रयोऽपि संसर्गमादाय बोध्यः अन्यथा पदा-
 र्थापस्थितिं प्रति तात्पर्यज्ञानस्याहेतुतया तामादायैवान्योन्याश्रय-
 परीहारादित्यवधेयं, एवमप्येऽपि सर्वत्र बोध्यं । 'एकचोच्चारण इति
 एकमात्रप्रतीतीच्छयोच्चारण इत्यर्थः, 'लक्षणायाश्चेति वक्तुर्लक्षणीय-
 मात्रप्रतीतीच्छायाश्चेत्यर्थः, 'तत्प्रतिपाद्यकत्वमिति स्वजन्यप्रतिपत्ति-

(१) इति भाव इति ख० ।

प्रशंसा-निन्दावाक्यस्य^(१) प्रवृत्त्याद्यप्रतिपादकत्वात् ला-
क्षणिकस्याप्रतिपादकत्वाच्च । अथ गङ्गापदं स्वार्था-
विनाभावि तौरं प्रतिपादयत्तत्परमिति चेत् । न ।

विषयताकत्वमित्यर्थः, विशेषण-विशेष्यभावभेदाच्च पूर्वतो भेदः अन्यत्
सर्वं पूर्ववत् । 'प्रवृत्त्यादीति, तथाच तत्परत्वव्यवहारो न स्या-
दिति भावः । 'अप्रतिपादकत्वात्' अननुभावकत्वात्, 'स्वार्थावि-
नाभावीति स्वार्थाविनाभावसम्बन्धेन तौरं प्रतिपादयदित्यर्थः, इदञ्च
तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नस्वार्थाविनाभावरूपप्रत्यक्षसम्बन्ध एव सञ्चल-
न तु सम्बन्धसामान्यमिति प्राचीनमतानुसारेण, तथाच तत्प्रति-
पत्त्यनुकूलसम्बन्धवत्त्वं तत्परत्वं, सम्बन्धः शक्तिर्लक्षणञ्च, पद-पदार्थ-
सम्बन्धश्च एव पदार्थस्मृतिद्वारा संसर्गप्रतिपत्त्यनुकूल इति संसर्ग-
मादाद्यापि नाव्याप्तिरिति भावः । 'तेन विनेति स्वार्थाविनाभावेन
विनेत्यर्थः । ननु मञ्जुसम्बन्धी पुरुषस्तादात्म्येन मञ्जुव्याप्य एव एवं
पुरुषान्तरमपि तादात्म्येन येन केनचित् सम्बन्धेन मञ्जुव्याप्यमेव
स्वार्थाविनाभावस्य सञ्चलाले व्याप्यदिग्नि तादात्म्यसम्बन्धनियमेऽपि
व्यापकदिग्नि सम्बन्धानियमादित्यरुचेराह, 'गङ्गादिपदमिति गङ्गा-
दिपदं मत्स्यादिपरं तौरपरञ्च मुखे स्यादिति योजना, 'मुखे'
मुख्यमात्राभिप्राये मुख्यार्थप्रतीतीच्छयोच्चारणे इति यावत्, 'मत्स्या-
दीत्यादिना तौरेतरपरिग्रहः, तौरस्य शृङ्गुपादानात्, 'अविना-
भावस्य' स्वार्थाविनाभावस्य, इदमुपसञ्चयं सर्वस्यैव सर्वदा सर्वपरत्वं

(१) प्रशंसादिवाक्यस्येति ख० ।

मञ्चाः क्रोशन्तीत्यत्र तेन विनापि पुरुषे तात्पर्यात्
गङ्गादिपदं मत्स्यादिपरं मुख्ये तीरपरश्च स्यात्
अविनाभावस्य तादवस्थ्यात् । मुख्ये बाधके सतीति-
चेत्, तर्हि मुख्यार्थपरतैव न स्यात् न स्याच्च गच्छ-
गच्छसीत्यत्र गमनाभावपरत्वं । उच्यते । तत्प्रयोजन-
कत्वं तत्परत्वं तदर्थश्च प्रतीतिः प्रवृत्ति-निवृत्ती च,

स्यात्तच्छाया अन्वयवर्त्तकत्वादित्यपि बोधं । प्रकृतातिव्याप्तिशरक-
विशेषणमाशङ्कते, 'मुख्ये बाधके सतीति मुख्याभिप्राये बाधके सती-
त्यर्थः, मुख्यार्थप्रतीतीच्छयानुच्चरितत्वे सतीति यावत्, 'तर्हीति,
इदमुपसङ्गणं तीरप्रतीतीच्छयोच्चारणे मत्स्य-गृहादिपरं स्यात् येन
केनचित् समन्वेनाविनाभावस्य तत्रापि सम्भवादित्यपि बोधं ।
'गच्छ गच्छसीत्यचेति । गच्छ गच्छसि चेत् कान्त पन्थानः सन्तु ते-
शिवाः । ममापि जन्म तत्रैव भूयाद्यत्र गतो भवान् ॥ इति-
विदेशगमनोद्यतं भर्त्तारं प्रति उत्कण्ठितायाः प्रियाया वाक्य-
इत्यर्थः, 'गमनाभावपरत्वमिति' व्यञ्जनया गमनाभावपरत्वमित्यर्थः,
मुख्यार्थाभिप्रायाभाववत्त्वविरहादिति भावः । श्लोकार्थस्तु हे कान्तः
त्वं गच्छसि चेत् गच्छ ते तव पन्थानः शिवाः कल्याणरूपाः सन्तु-
किन्तु ममापि जन्म तत्रैव भूयाद्यत्र भवान् गत इति गमित्य-
तीत्यर्थं अत्यन्तमुत्कण्ठितत्वात् करणापाटवेन तथाभिधानं तस्मा-
द्भवद्देशान्तरगमनान्तरमेव मम मरणं भविष्यतीति त्वया न
गन्तव्यमिति व्यङ्ग्यार्थः । 'तदर्थश्चेति' 'तत्प्रयोजनकत्वमित्यत्र तच्छ-

प्रयोजनत्वञ्च न साध्यत्वं अन्योन्याश्रयात् । नापि प्रतिपाद्यञ्चाविषयत्वं, यस्य यदिच्छाविषयः तं प्रति तत्परत्वापत्तेः । तदर्थसाध्यत्वेन दृष्टानियम इति चेत् । न । इह धूम इत्यत्र अन्य-ज्ञाप्यभेदेन साध्यस्य बहु-

द्दार्थ्येत्यर्थः, 'साध्यत्वं' उपधायकत्वं, 'अन्योन्याश्रयात्' उक्तान्योन्याश्रयतादवस्थात्, 'प्रतिपाद्येति तद्गोचरप्रतिपाद्येच्छाविषयत्वं तत्परत्वमित्यर्थः, 'प्रतिपाद्यः' श्रुता, भवति च अस्माच्छब्दादेतत्प्रतीतिर्भवत्वितिप्रतीतिगोचरेच्छायाः शब्दोऽपि विषय इति भावः । 'यच्छेति, श्रुतः पुरुषश्चेति शेषः, 'यदिच्छाविषयः' यद्यदसुशब्दगोचरसमुदासक्त्यनेच्छाविषयः, 'तं प्रति' तत्पुरुषं प्रति, 'तत्परत्वापत्तेरिति तत्तदसुपरत्वापत्तेरित्यर्थः । 'तदर्थसाध्यत्वेनेति तत्तच्छब्दार्थविशेषकस्यसाध्यत्वप्रकारकत्वेनेत्यर्थः, स्वपदं शब्दपरं, तथाच स्वसाध्यत्वप्रकारकतद्गोचरेच्छाविषयत्वं तत्परत्वं, तच्छब्दार्थः 'प्रतीतिः प्रवृत्ति-निवृत्ती चेत्युक्तमेव, भवति चास्माच्छब्दादसुकगोचरप्रतीतिर्भवतु असुकगोचरप्रवृत्त्यादिर्वा भवत्वित्येच्छा प्रतीति-प्रवृत्त्यादौ शब्दसाध्यत्वप्रकारिका साध्यत्वस्य पञ्चमर्थत्वादिति भावः । 'इह धूम इतीति इह धूमशब्दो धूम-तत्प्रवृत्तिपर इतिवाक्यखेकदेशोत्कीर्णनं, तथाच इह धूमशब्दो धूम-तत्प्रवृत्तिपर इत्येतेत्यर्थः, 'साध्यत्वं' साध्यपदार्थस्य, 'वाक्यभेदेति एकस्यैव परशब्दस्य विभिन्नप्रकारकज्ञानजनकत्वप्रसङ्गादित्यर्थः, धूमपर इत्यनुरोधान् ज्ञाप्यत्वप्रकारकेच्छाया अभिधेयत्वान्

विधतया वाक्यभेदप्रसङ्गात् पुमिच्छाया नियन्तुमश-
क्यत्वात्, किन्तु प्रतिपादकेच्छाविषयत्वं तत्परत्वं, यः
शब्दः वक्ता यदिच्छया प्रयुक्तः स तत्परः, सा चेच्छा

धूमस्य धूमपदजन्यत्वाभावेन स्वजन्यत्वप्रकारकेच्छायास्तत्र बाधितत्वात्
धूमप्रवृत्तिपर इत्यसुरोधाच्च स्वजन्यत्वप्रकारकेच्छाया अभिधेयत्वात्
धूमगोचरप्रवृत्तेर्धूमपदज्ञाप्यत्वाभावेन ज्ञाप्यत्वघटितस्य तत्र बाधित-
त्वादिति भावः । यदा 'वाक्यभेदप्रसङ्गात्' परशब्दज्ञानभेदप्रसङ्गात्,
परशब्दस्यावृत्तिप्रसङ्गादिति यावत्, सकृदुच्चरितेत्यादियुत्पत्तेरिति
भावः । नन्वित्यं वाक्यभेदे इष्टापत्तिरेव अन्यथा सिद्धान्तेऽप्यगति-
रित्यस्येर्दोषान्तरमाह, 'पुमिच्छाया इति श्रोतुरिच्छाया इत्यर्थः,
तथाच यत्र वक्रुरेकगोचरप्रतीताविच्छा श्रोतुस्य तद्विरुद्धप्रतीतौ तत्र
विरुद्धप्रतीतिपरत्वप्रसङ्ग इति भावः । 'प्रतिपादकेति, 'प्रतिपादकः'
वक्ता, 'इच्छाविषयत्वं' जनकतासम्बन्धेन तत्प्रकारकेच्छाविशेष्यत्वं अन्य-
तासम्बन्धेन तद्विशेष्यकेच्छाप्रकारत्वं वा, एतदेव विवृणोति, 'यः शब्द-
इति, 'यदिच्छया' जनकतासम्बन्धेन यत्प्रकारकेच्छया जन्यतासम्बन्धेन
यद्विशेष्यकेच्छया वा, 'प्रयुक्तः' अनुसंहितः, तथाच जनकतासम्बन्धेन
तत्प्रकारकवक्त्रिच्छाविशेष्यत्वं जन्यतासम्बन्धेन तद्विशेष्यकवक्त्रिच्छाप्रका-
रत्वं वा तत्परत्वं विनिगमकाभावात्, भवति चायं शब्दोऽमुकप्रती-
तिमान् भवत्वितिच्छाया जनकतासम्बन्धेन प्रतीतिप्रकारिकायाः^(१)

(१) अयं शब्दः अमुकप्रतीतिमान् भवत्विति जनकतासम्बन्धेन प्रतीति-
प्रकारकेच्छाया इति ख० ।

प्रतिपाद्यधी-प्रवृत्ति-निवृत्तिविषयेति तत्परत्वं । नानार्थात् श्लिष्टादनेकपदार्थान्वितैकक्रियापदात् मुख्य-
साक्षयिकपराच्चावृत्त्या क्रमेणानेकपदार्थज्ञानं न त्वे-

विशेष्यः शब्दः अमुकगोचरप्रतीतिरेतच्छब्दाद्भवत्वित्तीच्छाया अन्यता-
सम्बन्धेन प्रतीतिविशेष्यिकायाश्च प्रकारः शब्द इति प्रतीतिपरत्वं
शब्दस्य, एतेन प्रवृत्त्यादिपरत्वमपि व्याख्यातं, किन्तु प्रतीतिपरत्वमेव
च शाब्दबोधोपयोगि न तु प्रवृत्त्यादिपरत्वं अर्थपरत्वव्यवहारस्तु तद्गो-
चरप्रवृत्तिपरत्वनिबन्धनोभाक्त इति भावः । नश्वेवं वक्तृवाक्यस्य श्रोतुः
शाब्दबोधप्रवृत्त्यादिपरत्वं न स्यात् वक्तुरिच्छायाः श्रोतृशाब्दबोधाद्यवि-
षयकत्वादित्यत आह, 'सा चेति वक्तृनिष्ठा चेत्यर्थः, 'प्रतिपाद्यः' श्रोता,
'विषया' विषयापि । नश्वेवं नानार्थादौ एकदा वक्तुरनेकप्रतीतीच्छाया
अनेकार्थप्रतीतिप्रसङ्ग इत्यत आह, 'नानार्थादिति, 'नानार्थात्' ह्यर्था-
दिपदात्, 'श्लिष्टात्' श्वेतो धावतीत्यादौ श्वेतादिपदात्, 'अनेकेति घटं
पटञ्जानयेत्यादिवाक्यादित्यर्थः, 'मुख्येति मुख्य-साक्षयिकबोधकाङ्क्षा-
यां बोध-मत्स्यौ स इत्यादौ गङ्गादिपदादित्यर्थः, 'आवृत्त्येति तत्-
स्थानस्थितस्य पदस्य पुनरनुसन्धानमावृत्तिः, नेदीयःस्यस्थान्तरस्थितस्य
पदस्य पुनरनुसन्धानमनुषङ्गः, दवीयःस्यस्थान्तरस्थितस्य पुनरनुसन्धा-
नमनुवृत्तिः, सा च सिंहशृङ्गावसोकन-मण्डूकमुनि-गङ्गाश्रोतोवदिति
त्रिधा, अश्रुतशब्दानुसन्धानमध्याहार इति बोधं^(१) । 'सहस्रवृत्त-

(१) इति ध्येयमिति क० ।

कदैव, सकृदुच्चरितस्य सकृदर्थपरत्वनियमेनैकचोच्चारणे अनेकार्थपरत्वाभावादिति सकस्यताम्बिकैकवाक्यतया^(१) वदन्ति ।

वयन्तु ब्रूमः^(२) । अनेकपदार्थप्रतीतीच्छया एकमुच्चारणं^(३) भवत्येव पुमिच्छायानियन्तुमशक्यत्वात् ।

स्येति एकपदविषयकैकज्ञानस्येत्यर्थः, 'सकृदर्थपरत्वनियमेन' सकृदर्थमाचानुभवजनकत्वनियमनिस्येन, अनेकार्थानुभावकत्वनियमनिस्येनेति यावत्, "सकृदुच्चरितः शब्दः सकृदर्थं गमयतीति सिद्धान्तादिति भावः । 'एकचोच्चारणे' एकस्मिन् वाक्ये, 'अनेकार्थपरत्वाभावादिति एकदा अनेकार्थप्रतीतिपरत्वाभावादित्यर्थः, उक्तनियमनिस्ययरूपविशेषदर्शनेन वक्तुरेकदा अनेकार्थप्रतीतीच्छानुत्पत्तेरिति भावः । न चैकदा सूर्य-चन्द्रोभयादिप्रतिपादकपुष्पवन्तादिपदज्ञाने कृति-वर्त्तमानलैकत्वादिप्रतिपादके स्रग्दिपदज्ञाने कृतिसाध्यल्लेष्टसाधनत्वादिप्रतिपादके विद्यादिपदज्ञाने कर्षल्लैकत्वादिप्रतिपादके द्वितीयादिपदज्ञाने द्विद्यादिपदज्ञाने चायं नियमोऽप्यभिचारीति वाच्यं । यद्यत्पदे एकैकपदमात्रविषयकज्ञानस्यापि नानार्थविषयकानुभवजनकत्वमनुभवसिद्धं तदतिरिक्तपदस्यैव एव एतन्नियमाभ्युपगमात्, तच्च घटपद-पटपदादिकमेव^(४) । न च तथापि घटौ घटा इत्यादौ एक-

(१) सकस्यताम्बिकाणामेकवाक्यतयेति क० ।

(२) अत्र ब्रूम इति ख० ।

(३) अनेकार्थप्रतीतीच्छया एकमुच्चारणमिति क० ।

(४) घटपद-पटपदाद्यपदादिकमेवेति क० ।

यदि च तदुच्चारणं नामेकार्थपरं तदावृत्तिरपि न स्यात् तात्पर्यनिर्वाहार्थमावृत्तिकल्पनात् । अन्यथैकपरेऽपि तदापत्तेः । अतएव तदुच्चारणस्य उभय-

घटपदमात्रविषयकज्ञानेनैव नामाघटप्रत्यायनाद्वाभिचार इति वाच्यं । अतएव तत्र सरूपैकग्रेषाभ्युपगमात् तथाच सुप्तघटपदप्रतिबन्धानादेव घटाग्नरबोधः सरूपैकग्रेषं विना घटादिपदाद्दिवचनादितो नामाघटविषयकबोधस्तप्रसिद्ध एवेति प्राचीनमतनिगम्यः ।

... 'निवृत्तुं' विशेषदर्शनेन निवर्त्तयितुं, तस्यैवाप्रतिबन्धकत्वे नामाभावादिति भावः । इदमुपलक्षणं विशेषदर्शनस्यासाम्यधिकत्वात्वेत्यपि बोध्यं । 'तदावृत्तिरपि न स्यादिति तदावृत्तिकल्पनापि न स्यादित्यर्थः, 'तात्पर्येति, 'तात्पर्यनिर्वाहार्थं' तात्पर्यविषयान्वयबोधनिर्वाहार्थं, 'आवृत्तिकल्पनादिति तथा आवृत्तिकल्पनादित्यर्थः, 'अन्यथा' तात्पर्यविषयान्वयानुपपत्तिं विनाप्यावृत्तिकल्पने, 'एकपरेऽपि' घटोऽस्तीत्यादावपि, 'तदापत्तेः' तदावृत्तिकल्पनापत्तेः, (१) इदमुपलक्षणं अनेकार्थं तात्पर्यासत्त्वे आवृत्तैवाप्ये कथमन्वयबोधः आवृत्त्या बोधनीये अर्थे वक्तुं तात्पर्याभावात्, किञ्च वक्तुं तादृशाभिप्रायाभावेऽपि यत्र विशेषादर्शनात् ओतुर्बोधपरत्वमन्वयस्य युगपदुभयानुभवो दुर्म्भार इत्यपि द्रष्टव्यं । ननु अनेकार्थतात्पर्यसत्त्वेऽपि न युगपदनेकार्थानुभवः एकैकमात्रविषयकशब्दबुद्धित्वस्य शब्दजन्यतावच्छेदकत्वादित्यत आह, 'अतएवेति यत-

(१) तदावृत्तिकल्पनापत्तेरिति ख० ।

परतायां नाहृत्तिकल्पणं तस्मात्तुल्यवदनेकार्योपस्थि-
तौ तात्पर्यादिज्ञाने युगपदनेकान्वयबोधो भवति
सामग्र्यास्तुल्यत्वात् प्रथममेकस्यान्वयबोधो न तद-
न्यस्येति^(१) नियन्तुमशक्यत्वाच्च । अथ विवादाध्या-
सितमश्लपदोच्चारणं एकपदैकशक्तिविषयमेकमेवानु-

एव न तादृशकार्य-कारणभावोऽत एवेत्यर्थः, 'तदुच्चारणस्येति एकै-
कस्यैव अडादिपद-पुष्पवन्तादिपदस्येत्यर्थः, 'उभयपरतायामिति
हृत्ति-वर्त्तमानत्व-सूर्य-चन्द्रोभयादिपरतायहे इत्यर्थः, 'तुल्यवदिति
युगपदित्यर्थः, 'सामग्र्यास्तुल्यत्वादिति एकदा सर्वषामेवानुभावक-
सामयौसत्तादित्यर्थः । ननु अडादिपद-पुष्पवन्तादिपदातिरिक्तस्यैव
तादृशकार्य-कारणभाव इत्यत आह, 'प्रथममिति । 'अथेति एकमा-
नानुभवजनकतयोभयवादिषिद्धे अश्लपदोच्चारणेऽग्रतः सिद्धसाधन-
वारणाय 'विवादाध्यासितमिति विवादाध्यासितत्वज्ञानेकार्यतात्पर्या-
काङ्क्षादिज्ञानसमवहितत्वं,^(२) पदज्ञानस्यैवानुभावकतया बाधवारणाच्च
'उच्चारणमिति, 'उच्चारणं' ज्ञानं, पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरक्षेण
साध्यसिद्धेरेहेमलाक्षाशेषाच्चं पश्यतीत्यादौ समूहात्मनाश्लपदद्वयानु-
सन्धाने नांग्रतो बाधः, 'एकपदेति, सर्वस्यैव पदज्ञानस्यान्वयप्रति-
योगिपदार्थान्तरविषयकानुभवजनकत्वात्प्रसिद्धिवारणाय, 'एकश-
क्तिविषयमिति । यद्यप्येकशक्तिविषयत्वस्य केवसांन्ययितया तद्दोष-

(१) प्रथममेकस्यान्वयबोधोऽनन्तरं तदन्यस्येतीति क० ।

(२) विवादपदमिति विवादपदत्वज्ञानेकार्यतात्पर्याकाङ्क्षादिज्ञानसमवहित-
त्वमिति ख०, ग० ।

तादवस्थं, तथाप्येकग्रन्थविषयत्वं स्वविषयाद्यपदनिष्ठग्रन्थविषयत्वं, स्वरूपं पक्षीभूतज्ञानपरं, विषयत्वञ्च विग्रेष्यत्वं, अन्वया जाति-तत्-संशर्गघोरप्यनुभवजननादप्रसिद्धापत्तेः, सिद्धसाधनवारणाय 'एकमेवेत्यवधारणं, अन्वयप्रतियोगिपदार्थान्तरं जात्यादिकञ्चादायाप्रसिद्धितादवस्थ्यात् 'एकमिति, नानार्थविषयकस्यतिजननाद्बाधः स्यादित्यतोऽनुभवत्वेनोपादानं जनकत्वञ्च फलप्राप्तयकत्वं, स्वरूपयोग्यत्वे साध्ये बाधापत्तेः, तेन स्वविषयाद्यपदनिष्ठग्रन्थविग्रेष्यकमाप्तानुभवोपधायकत्वं साध्यं पर्यवसितं । यद्यपि तादृशैकमाप्तानुभवोपधायकत्वं न तादृशैकभिन्नानुभावकत्वे सति तादृशैकानुभावकत्वं, अन्वयप्रतियोगिपदार्थान्तरं जात्यादिकञ्चादायाप्रसिद्धितादवस्थ्यात्, तथापि तादृशग्रन्थविग्रेष्यदयानुभावकत्वे सति तादृशग्रन्थविग्रेष्यानुभावकत्वं बोध्यं, तच्च स्वविषयाद्यपदनिष्ठग्रन्थविग्रेष्यं यत्स्वजन्यशब्दबोधविषयस्यभिष्ठान्योन्याभावाप्रतियोगिस्वजन्यशब्दबोधविषयस्वविषयाद्यपदनिष्ठग्रन्थविग्रेष्यकत्वं, न तु तादृशग्रन्थविग्रेष्यदयविषयकानुभवाजनकत्वे सति तादृशग्रन्थविग्रेष्यानुभवजनकत्वं, क्रमिकनामाविषयकानुभवजनकत्वमादायार्थान्तरापत्तेः, अन्योन्याभावस्य प्रतियोग्यवृत्तिर्विधीयते, तेनोभयान्योन्याभावादिकमादाय न दोषः^(१) । यदि शकाग्रादिपदास्काग्रयत्वं-स्वाग्रयत्वादिना नामाग्रन्थिपदान्तरं नैकदोषप्रकारेणाशब्दबोधस्तदा विग्रेष्यपदज्ञाने प्रकारपदं निवेद्यापि साध्यान्तरं बोध्यं, अथैव सत्यन्त-

(१) साध्याप्रसिद्धिरूपो दोषः ।

भाषयति एकपदोच्चारणत्वात् घटपदोच्चारणवत् ।

पदे वा^(१) तस्यापि निवेशः कार्य इति । 'एकपदोच्चारणत्वादिति
एकाक्षपदविषयकज्ञानत्वादित्यर्थः, अन्यथा साधे विग्रिय्याक्षपदोपा-
दानाद्गुभिचारापत्तेः, साधे हेतौ साक्षपदस्यै यत्तत्पदं निवेश
सामान्यतोद्याग्निरवसेया, तेन घटपदोच्चारणस्य न दृष्टान्तत्वविरोधः ।
अक्षेणाक्षं पश्यतीत्यादौ समूहाक्षमनाक्षपददयानुसन्धाने व्यभिचार-
वारणाय एकेत्यक्षपदविशेषणं, पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरथेन
साध्यसिद्धेर्दृष्टत्वाच्च भागासिद्धिर्न दोषाय । अक्षेणाक्षपदविष-
यकत्वं नाक्षपददयाविषयकत्वे सत्यक्षपदविषयकत्वं,^(२) अक्षेण विभौ-
तकं पश्येत्यादौ विभौतकपदाक्षपदगोचरसमूहाक्षमने व्यभिचारात्,
नायक्षपदसमानग्रक्षतावच्छेदककपददयाविषयकत्वे सत्यक्षपदविष-
यकत्वं,^(३) अक्ष क्रमिकाक्षपद-विभौतकपदज्ञानाभ्यां क्रमिकविभिन्ना-
क्षपदज्ञानाभ्यां वा समूहाक्षमनानार्थविषयकशब्दबोधसत्ताक्षपद-
ज्ञाने व्यभिचारापत्तेः । तथापि स्वविषयाक्षपदनिष्ठान्योन्याभाव-
प्रतियोगियदक्षपदसमानग्रक्षतावच्छेदककं पदं तद्विषयकज्ञानावि-
शिष्टत्वे सत्यक्षपदशक्तिविशेष्यनिष्ठसमभिव्याहृतपदान्तरसक्षणाज्ञाना-
विशिष्टज्ञानत्वं विवक्षितं, अक्षविशिष्टान्तोपादानादक्षेण घटं पश्ये-
त्यादौ घटपदस्यै सक्षणादशायां घटपदाक्षपदगोचरसमूहाक्षमने

(१) अत्रैव वा सत्यन्तपदेनेति क० ।

(२) अक्षपदविषयकज्ञानत्वमिति ख० ।

(३) अक्षपदविषयकज्ञानत्वमिति ख० ।

न व्यभिचारः, अन्योन्याभावश्च प्रतियोग्यवृत्तिर्नोद्यः, (१) वैश्विच्छ
 स्वाय्यवहितकासावच्छेदेनैकात्मवृत्तित्वं, स्वाय्यवहितत्वश्च स्वच्छपूर्वा-
 न्तरक्षणव्यसाधारणं, (२) तेन यच्चानुभवसामर्थ्यादिप्रतिबन्धकवशेन
 विनश्यदवस्थाचपदस्मरणादिभौतकादिपदस्मृत्यात्मिकाचपदान्तर-
 स्मृत्यात्मिका वा अचपदार्थस्मृतिस्ततोविभौतकादिपदार्थस्मृतिस्ततो
 मिश्रित्वा ग्राह्यबोधोपधानं तत्राचपदज्ञाने न व्यभिचारः, स्वभि-
 न्नाचपदज्ञानाविशिष्टत्वेनापि विशेषणीयं, तेनैकस्त्रैवाचपदस्य क्रमे-
 षावृत्त्या यत्र नानार्थविषयकः ग्राह्यबोधस्तत्र न व्यभिचारः । न च
 तथापि अत्रे अक्षाणीत्यादौ व्यभिचारस्तत्र एकैनेवाचपदज्ञानेन
 नानाचबोधादिति वाच्यं । तत्र स्वरूपैकशेषाभ्युपगमेन सुप्ताचपद-
 स्मरणादेव नानाचबोधात् स्वरूपैकशेषं विना नानाचबोधस्तद्विद्वुः ।
 न च घटपदोच्चारणस्य दृष्टान्तानुरोधेन यत्तज्ज्ञां सामान्यतोव्या-
 भिरेवाद्दर्शनीया तत्राच चन्द्र-सूर्याद्युभयोपस्थापकपुष्पवन्तादिपद-
 ज्ञाने करणलैकत्वादिबोधकत्वतयादिविभक्तिज्ञाने च व्यभिचार-
 इति वाच्यं । तत्तत्पदाविषयकत्वे सतीत्यनेनापि ज्ञानविशेषणात् ।
 यदि च घटपदोच्चारणं व्यतिरेकेण दृष्टान्तः अन्यथदृष्टान्तश्च एक-
 माचबोधकतयोभयवादिद्विद्वमचपदज्ञानं तदा तद्विशेषणानुपादा-
 नेऽपि न क्षतिः । न च तथापि कारणान्तरविश्लेषेन यत्र फलविश्ल-

(१) अन्यथा हेत्वप्रसिद्धिरिति भावः ।

(२) तथाचात्र स्वाय्यवहितत्वं स्वच्छावच्छेदाधिकरणसमयभ्रंशानधिकर-
 णत्वे सति स्वप्रागभावाधिकरणसमयप्रागभावानधिकरणत्वं ।

यद्वा एकचोच्चारणे नानाशक्त्या नानार्थाननुभावकं

अत्र च व्यभिचार इति वाच्यं । अत्र पदवाच्यनिष्ठतात्पर्याकाङ्क्षादि-
 ज्ञानसमवहितत्वेनापि विशेषणादिति भावः । 'घटपदोच्चारणवदिति
 एकपरघटपदज्ञानवदित्यर्थः, नानापरघटपदज्ञानस्य पक्षसमत्वात्,
 'यद्देति, अत्रापदमेव पक्षः, साध्ये च 'नानार्थेति स्वरूपकथनं, नाना-
 शक्त्यानुभावकत्वमात्रं विवक्षितं, तत्रानुभावकत्वमात्रस्य साध्यत्वे
 अनुभावकेऽग्रतोबाध-व्यभिचारावतः 'नानाशक्त्येति स्त्रीयनानाशक्ते-
 त्यर्थः, अन्यथा सर्वस्यैव पदस्यान्वयप्रतियोगिपदार्थान्तरविषयकानु-
 भवजनकत्वेन तद्दोषतादवस्थ्यात्, शक्तिपदं शक्यतावच्छेदकपरं,
 तेनेश्वरेच्छारूपायाः शक्तेरेकत्वेऽपि न क्षतिः, प्रकारत्वं द्वतीयार्थः,
 तथाच स्त्रीयनानाशक्यतावच्छेदकप्रकारकानुभवजनकत्वाभावः साध्यः,
 तथाच यावन्नि अत्र पदशक्यतावच्छेदकानि प्रातिस्निकरूपेणोपादाय
 प्रत्येकं स्त्रशक्यतावच्छेदकौभूततत्प्रकारकानुभवजनकत्वाभावे सति तदित-
 रं स्त्रशक्यतावच्छेदकप्रकारकानुभवजनकत्वाभावकूटः साध्यः समूहास-
 न्नरूपैवानुमितिः, तादृशविशिष्टाभावकूटत्वमेव वा साध्यतावच्छेद-
 कमिति तु निष्कर्षः । तादृशानुभवजनकत्वज्ञाचेणात्रं पश्येत्यादौ
 अत्र पदद्वयविषयकसमूहासन्नने प्रसिद्धं, एकस्यैवात्र पदस्यादृश्यादि-
 क्रमेणानेकार्थबोधकत्वात् ज्ञानकारणतावादिमये पदज्ञानानुभावक-
 त्वाच्च बाध-व्यभिचार-सिद्धसाधनापत्तिरित्यत उक्तं 'एकचोच्चारण-
 इति स्वमात्रविषयकज्ञानसामान्ये इत्यर्थः, (१) तादृशविशिष्टाभाव-

(१) संमात्रविषयकज्ञानमादायेत्यर्थं इति ख०, ग० ।

नानार्थत्वात् एकपरनानार्थपदवदिति चेत् । न ।
अनेकार्थानुभवसामग्रीसत्त्वेन बाधितत्वात् सामग्री-
विरहस्योपाधित्वाच्च । अतएवाश्रयमानयेत्युक्ते भिन्न-

वत्स्वभावाविषयकज्ञानसामान्यकमिति तु फलितार्थः, सामान्यपदो-
पादानाच्च तादृशयत्किञ्चिदेकज्ञानमादाय नाश्रयतः सिद्धसाधनमर्था-
न्तरं वा, अक्षेणाच्च पश्यतीत्यादौ समूहासम्बन्धात्मकपदद्वयानुसन्धा-
नमादाय व्यभिचारवारणाय स्वभावाविषयकेति, स्वभावाविषयकलन्तु
स्वग्रन्थविशेष्ये स्तनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगिपददृष्टिज्ञानाविशिष्टत्वं,
तेनाक्षेण विभीतकं पश्येत्यादौ विभीतकपदाक्षपदगोचरसमूहास-
म्बन्धमादाय न व्यभिचारः न वा अक्षेण घटं पश्येत्यादौ घटपदस्याचे
स्वक्षणादश्रयार्था घटपदाक्षपदगोचरसमूहासम्बन्धमादाय व्यभिचारः,
अन्यत्सर्वं पूर्ववत् । 'नानार्थत्वादिति यावन्ति अक्षपदशक्यतावच्छेद-
कानि प्रातिस्निकरूपेणोपादाय प्रत्येकं तदवच्छिन्नग्रन्थिकत्वे सति
तदितरधर्मावच्छिन्नग्रन्थिकत्वं हेतुः, समूहासम्बन्धः परामर्शः, यत्तद्भवा
सामान्यतोव्याप्तिः, पुष्यवन्तादिपदान्यत्वेन विशेषणञ्च तच्च व्यभिचारः,
एवं यस्य पदस्य विवक्षितं ज्ञानमप्रसिद्धं तदन्यत्वेनापि विशेषणी-
यमिति भावः । 'सामग्रीविरहस्य' नानार्थानुभवसामग्र्यसमवहित-
त्वस्य^(१) । 'अतएवेति एकदा एकस्मात्पदादनेकार्थबोधसामग्रीसत्त्वा-

(१) सामग्रीविरहस्येत्यादिः समवहितत्वस्येत्यन्तः पाठः ख०, ग० पुस्तक-
द्वये नास्ति ।

प्रकरणादिना भिन्ने तात्पर्यप्रमायां भ्रमे वा प्रति-
पाद्ययोरेकदैवावृत्तिं विनानेकार्थप्रतीतिर्न तु तच्चैको
विलम्बते, एवं घटं पटं वा आनयेत्यज्ञानयनस्योभय-
परत्वे एकदैवान्वयबोधो न त्वावृत्तिः वाक्यभेदस्त्वर्थ-
भेदात् न ज्ञानभेदात् । गङ्गायां जलं घोषश्च प्रति-
वसतीत्यत्र^(१) गङ्गापदस्य युगपत्प्रवाह-तीरयोस्तात्पर्य-
ग्रहे तयोर्द्वयोरप्येकदोषस्थितौ जल-घोषयोरेकदैवा-
न्वयबोधः । न च युगपद्वृत्तिद्वयापत्तिः, द्रष्टृत्वात्,

देवेत्यर्थः, 'प्रतिपाद्ययोः' श्रेयोः, तथाच यथा नानापुरुषस्य एकदा
नानार्थानुभवस्तथा एकस्यापि अन्यथा साधवात् एकदा नानार्थान-
नुभावकत्वव्युत्पत्त्या नानापुरुषस्यापि स न स्यादिति भावः । 'आन-
यनस्य' आनयनप्रतिपादकपदस्य,^(२) 'उभयपरत्वे' उभयव्यक्तिपरत्व-
ग्रहे । नन्वेवं भिन्नवाक्यताव्यवहारो न स्यादित्यत आह, 'वाक्येति
वाक्यभेदव्यवहारस्त्वित्यर्थः, 'अर्थभेदादिति, न तु ज्ञानभेदादिति
भावः । 'वृत्तिद्वयापत्तिः' वृत्तिद्वयज्ञानस्य शाब्दबोधजनकत्वापत्तिः,
'द्रष्टृत्वादिति मुख्यार्थानुभवसामग्री-लक्ष्यार्थानुभवसामग्र्योः सत्प्र-
तिपक्षवत् परस्परविरोधिले मानाभावादिति भावः । नन्वेवं यष्टीः
प्रवेद्येत्यादौ मुख्यार्थान्वयानुपपत्तिविरहस्यले लक्ष्यार्थशाब्दबुद्धि-

(१) तिष्ठतीत्यत्रेति ख० ।

(२) आनयनस्येत्यत्र आनयनपदस्येति पाठः अस्मत्सम्बन्धमूलपुस्तकप्रये वर्तते ।

तात्पर्याच्च वृत्तिः, न तु वृत्त्यनुरोधात् तात्पर्यं, गौण-
साक्षणिकयोरुच्छेदापत्तेः तात्पर्यनिर्वाहार्थं वृत्तित्वेन

दशायां नियमतोमुख्यार्थग्राह्यबोधोपपत्तिः साक्षणायाः प्रकृतसम्बन्धा-
त्मकत्वेन साक्षणा-साक्ष्यार्थयोरुपस्थितिकाले शक्ति-प्रकार्ययोरवश्य-
मुपस्थितेरित्यत आह, 'तात्पर्याद्धीति तात्पर्यज्ञानसहकाराद्धी-
त्यर्थः, 'वृत्तिरिति, ग्राह्यबोधोपधाधिकेति शेषः, तथाच मुख्यार्थं
तात्पर्यज्ञानाभावदशायामेव साक्ष्यार्थमात्रग्राह्यबोध इति भावः ।
ननु वृत्तिज्ञानार्थमेव तात्पर्यज्ञानस्यापेक्षितत्वादन्यतः सिद्धे वृत्ति-
ज्ञाने तात्पर्यज्ञानसत्त्वमकिञ्चित्करमित्यत आह, 'न लिति,
'वृत्त्यनुरोधात्' वृत्तिज्ञानानुरोधात्, 'तात्पर्यं' तात्पर्यज्ञानं, अपे-
क्षितमिति शेषः किन्तु ग्राह्यबोधहेतुतयेति भावः । ग्राह्यबोध-
हेतुत्वे युक्तिमाह, 'गौण-साक्षणिकयोरिति चन्द्रं पश्य यष्टीः प्रवे-
शयेत्यादौ मुख्यार्थान्वयानुपपत्तिविरहसकले गौण-साक्षणिकार्थ-
ग्राह्यबोधयोरित्यर्थः, मुख्यार्थानुभवसामग्री-साक्ष्यार्थानुभवसामग्र्योः
सम्प्रतिपक्षवत् परस्परविरोधित्वादिनस्येति शेषः, 'उच्छेदापत्ते-
रिति तात्पर्यज्ञानस्य ग्राह्यबोधाहेतुतया मुख्यार्थं तात्पर्यासत्त्वे-
ऽप्युभयानुभवसामग्रीसत्त्वादिति भावः । ननु न भवत्येव तत्र साक्षणि-
कार्यग्राह्यबोधः किन्तु गङ्गायां घोषइत्यादौ यत्र मुख्यार्थान्वया-
नुपपत्तिज्ञानं तत्रैव साक्षणिकार्थबोधइत्यत आह, 'तात्पर्यनिर्वा-
हार्थमिति मुख्यार्थबाधसकले तात्पर्यविषयसाक्ष्यार्थान्वयबोधार्थमि-
त्यर्थः, 'वृत्तित्वेन' ग्राह्यबोधकारणीभूतज्ञानविषयसम्बन्धत्वेन, 'तयोः,

तयोः कल्पनात् । मुख्य-लाक्षणिकयोरेकैकमात्रपरत्वे तु युगपद्वृत्तिद्वयविरोधः । अनेकाम्बयबोधपरत्वे वृत्तिद्वयविरोधस्य दोषत्वे परिभाषापत्तेः, यत्र मुख्यार्थे शीघ्रत्वेन प्रथममम्बयबोधः अनन्तरं लाक्षणिकाम्बयबोधः तत्रावृत्तिरेव तस्मात् युगपत्तात्पर्यग्रहे सति नावृत्तिः किन्वनेकार्थपरत्वे सत्येव यत्र तात्पर्यग्रहक्रमादम्बयबोधक्रमः तत्रावृत्तिः प्रथमोच्चारणस्य पर्यवसितत्वादिति । एवञ्च लोके क्लृप्तत्वात् वेदेऽपीदं तात्पर्यमिति तस्य पौरुषेयत्वं ।

गौणी-तदितरलक्षणयोः । 'एकैकमात्रपरत्वे तु' एकैकमात्रपरत्वग्रहे तु, 'वृत्तिद्वयविरोधः' वृत्तिद्वयज्ञानस्य शाब्दबोधजनकत्वाभावः, 'परत्वे' परत्वग्रहे, 'वृत्तिद्वयविरोधस्य' विरोधिवृत्तिद्वयज्ञानस्य, 'दोषत्वे' परस्परफलप्रतिबन्धकत्वाभिधाने, 'परिभाषापत्तेरिति तदभिधानस्य स्वशास्त्रमात्रपरिभाषापत्तेरित्यर्थः, 'शीघ्रत्वेन' प्रथमोपस्मितत्वेन, 'तत्रावृत्तिरेवेति, प्राथमिकपदज्ञानस्य नष्टत्वादिति भावः । 'तात्पर्यग्रहक्रमादिति' शाब्दसामर्थ्यन्तरस्याप्युपलक्षणं, 'प्रथमोच्चारणस्य' प्राथमिकपदज्ञानस्य, 'पर्यवसितत्वादिति' नष्टत्वादित्यर्थः, 'इदं तात्पर्यमिति' वक्तुरिच्छागर्भतात्पर्यमित्यर्थः, 'शाब्दप्रयोजकमिति' शेषः, 'तस्य' वेदस्य, 'पौरुषेयत्वमिति' पुरुषप्रणीतत्वमित्यर्थः, तच्च पुरुषकण्ठादिजन्यत्वं पुरुषप्रयत्नजन्यत्वं वेति भावः ।

नन्वस्तु तात्पर्यानिरोधाद्देदस्य पुरुषप्रणीतत्वं तथापि नित्यज्ञा-

अथ मीमांसकाः यथोच्चारणपूर्वकत्वात् उच्चारणं
वेदे परतन्त्रं तथा तात्पर्यमपि तात्पर्यपूर्वकमेवेति

मादिमन्त्रणीतलन्तु^(१) कुतः पूर्वपूर्वाध्यापकपरम्पराप्रणीतत्वेनैव तदु-
पपत्तेरित्यभिप्रायेण ग्रह्यते, 'अत्रेति, 'मीमांसकाः' ईश्वरस्य वेदकर्तृत्वा-
नभ्युपगन्तृमीमांसकाः, 'उच्चारणपूर्वकत्वादिति सजातीयोच्चारणसा-
पेक्षत्वादित्यर्थः, साजात्यञ्च समानानुपूर्वीकत्वं, उच्चारणं ज्ञानं, तस्या-
पेक्षत्वाच्च तज्जन्यवाक्यार्थज्ञानस्य साक्षात्परम्परया वा प्रयोज्यत्वं, 'उच्चा-
रणं वेद इति करणापाटवाद्यजन्यं वेदस्योच्चारणमात्रमित्यर्थः, उच्चा-
रणञ्च तदनुकूलकण्ठाद्यभिघातः तदनुकूलप्रयत्नो वा, 'परतन्त्रमिति
सजातीयोच्चारणानपेक्षं यत्तदन्यमित्यर्थः, अन्यथा साध्याविशेषापत्तेः,
अथञ्च मीमांसकस्य स्वमते दृष्टान्तः, नैयायिकमते ईश्वरीय-
वेदोच्चारणस्यैव सजातीयोच्चारणसापेक्षत्वाभावादाक्यार्थज्ञानं ततो-
वाक्यार्थप्रतीतीच्छा ततोवाक्यार्थप्रतीतिरूपेष्टसाधनताज्ञानाद्वाक्ये-
च्छा ततो वाक्यरूपेष्टसाधनताज्ञानात् कण्ठाद्यभिघातादौ प्रय-
त्नस्ततः कण्ठाद्यभिघात इति क्रमेणेश्वरीयकण्ठाद्यभिघातादेः तत्प्र-
यत्नस्य वा तज्जन्यवाक्यार्थज्ञानप्रयोज्यत्वाभावात् । न च परनयेऽपि
वाक्यार्थस्मरणाधीनवेदोच्चारणस्य शुक्तीयवेदोच्चारणस्य च न यथो-
क्तक्रमेण सजातीयोच्चारणजन्यवाक्यार्थज्ञानप्रयोज्यत्वमिति वाच्यं ।
स्मृतिस्त्रलेऽपि स्मरणस्यैवावश्यं साक्षात्परम्परया सजातीयोच्चारण-

(१) ईश्वरप्रणीतलन्त्विति ख० ।

परतन्त्रं न तु कस्यापि प्रथमं तात्पर्यं अनादित्वात्
पूर्वपूर्ववाक्यार्थज्ञानेच्छयोच्चारणमुपजीव्याग्रिमाग्रिमस्य
तदिच्छयोच्चारणात् तदिच्छया तदुच्चारणमेव हि तत्-
परत्वं लोक-वेदसाधारणं, सा चेच्छा स्वतन्त्रा परतन्त्रा

अन्यवाक्यार्थानुभवाधीनत्वेन परम्परया प्रयोज्यत्वसम्भवात् शक्या-
यानुपूर्वीज्ञानानुपूर्वीगोचरेच्छादिक्रमेण वेदोच्चारणं आनुपूर्वीज्ञान-
वत्प्रिचकस्यानुपूर्वीप्रयोगाधीनं, तस्यानुपूर्वीप्रयोगसावशं साक्षात्प-
रम्परया सजातीयोच्चारणजन्यवाक्यार्थज्ञानाधीन इति तत्रापि
परम्परया प्रयोज्यत्वसम्भवादिति भावः । 'तात्पर्यमपीति वेदगोचर-
तात्पर्यमपीत्यर्थः, 'तात्पर्यपूर्वकमिति सजातीयगोचरवकृतात्पर्य-
ज्ञानसापेक्षमित्यर्थः, सापेक्षत्वञ्च पूर्ववत्तज्जन्यवाक्यार्थज्ञानस्य साक्षा-
त्परम्परया प्रयोज्यत्वं, 'परतन्त्रमिति सजातीयगोचरवकृतात्पर्य-
ज्ञानानपेक्षं यत्तदन्यदित्यर्थः, 'कस्यापि' वेदवक्तुः, 'प्रथममिति
सजातीयगोचरवकृतात्पर्यज्ञाननिरपेक्षमित्यर्थः, । ननु सर्गाद्यकाली-
नवेदवकृतात्पर्यस्य सजातीयगोचरवकृतात्पर्यज्ञानसापेक्षत्वमनुपपन्न-
मित्यत आह, 'अनादित्वादिति सर्गविच्छेदरहितत्वादित्यर्थः, (१)
'पूर्वपूर्वेति पूर्वपूर्वाध्यापकस्येत्यर्थः, 'उपजीव्येति वाक्यार्थज्ञानद्वारा
उपजीव्येत्यर्थः । ननु स्वतन्त्रतदिच्छयोच्चारणमेव तत्परत्वं कथम-
ध्यापकतात्पर्येण निर्वाह्यमित्यत आह, 'तदिच्छयेति, 'लोक-वेद-

(१) सर्गविच्छेदविरहादिति घ० ।

वेति न कश्चिद्विशेषः, तद्वधारणञ्चानादिमीमांसा-
परिशोधितन्यायाद्दे इत्युभयवादिसिद्धं, अतस्तात्प-
र्यानुरोधेन वेदस्य न पौरुषेयत्वं । नन्वर्थज्ञानं विनो-
च्चरितवेदात् कथमर्थधीः वाक्यार्थज्ञानं विना तदिच्छ-
योच्चारणाभावात्, प्रतिपुरुषमुच्चारणभेदादिति चेत्,
तर्हि पद्यमानभारतादपि तथाभूतादर्थधीर्न स्यात्
व्यासेन यत्प्रतीतीच्छया उच्चारणं कृतं तज्जातीयत्वात्
अर्थज्ञानं विनापि पद्यमानभारतादर्थधीरिति चेत्,
तर्हि वेदेऽपि तुल्यं, तत्तात्पर्यकजातीयत्वस्य निया-

साधारणमिति, शाब्दप्रमाप्रयोजकमिति शेषः, साधवादिति भावः ।
'स्मृत्येति सजातीयगोचरवक्तृतात्पर्यज्ञाननिरपेक्षेत्यर्थः, 'परतन्त्रेति
तत्सापेक्षेत्यर्थः, 'अनादिमीमांसा' साधवादिज्ञानात्मकतर्कः, 'परि-
शोधितेति सहस्रतेत्यर्थः, 'न्यायः' अनुमानं, 'पौरुषेयत्वमिति नित्य-
ज्ञानादिमत्प्रणीतत्वमित्यर्थः । यद्यपि तन्मतेऽप्रसिद्धिस्तथापि वेद-
वक्तृतात्पर्यस्य न नित्यत्वमित्यर्थः । 'अर्थज्ञानं विनेति शुकाद्युच्चरि-
तादित्यर्थः, 'अर्थधीरिति विशेषदग्निर्गोऽर्थधीरित्यर्थः, 'तदिच्छया'
वाक्यार्थज्ञानेच्छया । ननु पुरुषान्तरस्य तद्व्याक्यार्थप्रतीतीच्छा वर्तत-
एव तदिच्छयैवोच्चरितोऽयं वेद इत्यत आह, 'प्रतिपुरुषमिति,
'उच्चारणभेदात्' वाक्यभेदात्, 'तथाभूतात्' अर्थज्ञानं विनोच्चरि-
तात्, 'तज्जातीयत्वादिति, साजात्यमानुपूर्व्या विवक्षितं, 'वेदे' तथा-

मकत्वात् अन्यथा पद्यमानवेदान्तवाप्यर्थधीर्न स्यात्
ईश्वराप्रणीतत्वात् । अथ वेदः पौरुषेयः वाक्यत्वात्
भारतादिवत् इति चेत्, को वेदः, अनुगतधर्माभावेन
तस्य शाखासु नानार्थत्वात्, तथाहि न मुख्यवेदपद-
प्रयोगविषयोवेदः मुख्यार्थाकथनात् । नापि शाखा-
समुदायः, तस्य वेदनिरूप्यत्वात् समुदायस्याप्रति-
पादकत्वेन वाक्यत्वासिद्धेश्च । नापि स्वर्गकामादिवाक्यं,

भूतवेदे, 'पद्यमानवेदादिति शुक-मूर्खादिपद्यमानवेदादित्यर्थः, 'तव'
नैयायिकस्य । ननु मम ईश्वरीयवाक्यार्थप्रतीतीच्छामादाय तत्रोप-
पत्तिरित्यत आह, 'ईश्वरेति, प्रतिपुरुषं वाक्यभेदादिति भावः ।
उच्चारणस्य स्वातन्त्र्ये सिद्धे अर्थसिद्धमेव तात्पर्यस्यापि स्वातन्त्र्यं
स्वतन्त्रोच्चारणव्यक्तिसूक्ष्मभूतवाक्यार्थप्रतीतीच्छाव्यक्तेरेव स्वतन्त्रत्वादि-
त्यभिप्रेत्योच्चारणस्य स्वातन्त्र्यमेव साधयितुं शक्यते, 'अथेति,
'कोवेदः' किं वेदत्वं, 'मुख्येति, 'प्रयोगः' वृत्तिः, तथाच मुख्या या
वेदपदवृत्तिसदाश्रय इत्यर्थः, वेदपदग्रन्थत्वमिति तु फलितार्थः,
ग्रन्थतावच्छेदकज्ञानं विना ग्रन्थग्रन्थिज्ञानं न सम्भवतीत्यभिप्रायेणाह,
'मुख्यार्थेति अनुगतग्रन्थतावच्छेदकज्ञानाभावादित्यर्थः, । 'नापीति,
सर्व्वत्र 'वेद इत्यनुषङ्गते, 'तस्येति, वेदैकदेशस्य शाखालादिति भावः ।
अश्वयानुभवोपधायकत्वं वाक्यत्वमित्यभिप्रायेणाह, 'समुदायस्येति,
'अप्रतिपादकत्वेन' अश्वयानुभवानुपधायकत्वेन, 'असिद्धेति अनुप-
धायकव्यक्तौ भागासिद्धेस्येत्यर्थः, यदा व्यासज्यवृत्त्यधिकरणताकाभाव-

स्मृति-भारतादेरपि तथात्वात् । नापि सन्दिग्धकर्तृक-
वाक्यं, वादिनोर्निश्चयात् । वाद्यनुमानयोस्तुल्यत्वेन मध्य-
स्थस्य संशय इति चेत्, तर्ह्यनुमानाभ्यां तस्य संशयो-
मध्यस्थसंशयप्रश्नानन्तरश्चानुमानमित्यन्योन्याश्रयः ।
नापि विवादाध्यासितं वाक्यं, अनुगतधर्मं विना वि-
वादस्याप्यभावात् भारतादावपि तत्सम्भवाच्च । नापि

मभ्युपेत्येदं, तथाच स्वरूपासिद्धेष्टेत्येवार्थः । 'स्वर्गकामादीति शब्द-
तदुपजीविप्रमाणातिरिक्तप्रमाणजन्यप्रमित्यविषयार्थकवाक्यमित्यर्थः ।
'सन्दिग्धेति सन्दिग्धपौरुषेयत्वकेत्यर्थः, 'निश्चयात्' अन्यतरकोटि-
निश्चयात्, 'वाद्यनुमानयोरिति पौरुषेयत्वापौरुषेयत्वसाधकवाद्यनु-
मानयोरित्यर्थः, 'तुल्यत्वेनेति, अप्रामाण्यसंग्रयादिति शेषः, 'मध्यस्थस्य
संग्रय इति तज्जन्यकोटिद्वयस्यत्या मध्यस्थस्य मानसः संग्रय इत्यर्थः,
'अनुमानाभ्यामिति, कोटिद्वयस्येत्येति शेषः, 'संग्रयप्रश्नानन्तरमिति
प्रश्नोन्नेयसंग्रयानन्तरमित्यर्थः, पक्षतावच्छेदकज्ञानं विना अनुमाना-
सम्भवादिति भावः । इदमुपलक्षणं भारतादावपि^(१) कदाचित्
तादृशसंग्रयसम्भवेनाग्रतः सिद्धसाधनापत्तिरित्यपि बोध्यं । 'विवा-
देति मीमांसकानामपौरुषेयत्वप्रतिपत्तिविशेष्यत्वमित्यर्थः, 'अनुगत-
धर्मं विनेति अनुगतधर्मं विशेष्यतावच्छेदकं विनेत्यर्थः, 'विवादस्येति
अपौरुषेयत्वप्रतिपत्तिविशेष्यत्वस्यापीत्यर्थः, 'अभावात्' अनुगतत्वा-

(१) तावतापीति ग० ।

महाजनानां वेदाकारानुगतव्यवहारात् वेदत्वं जातिः,
देवदत्तीयत्वाद्यनुमापकशब्दवृत्तिजातिभिः सङ्करप्रस-
ङ्गात् । किञ्च पौरुषेयत्वं न तदर्थधीजन्यत्वं तदुच्चारण-
धीप्रभवत्वं वा, अध्यापक-तदुभयधीजन्यत्वेन सिद्ध-
साधनात् । नाप्युच्चारणस्य सादित्वं, प्रत्युच्चारणस्य
सादित्वात् । नापि स्वतन्त्रपुरुषप्रणीतत्वं, पद्यभानवेद-

भावात्, तत्तद्गुणित्वस्य विग्रेष्यतावच्छेदकत्वेऽपि विग्रेष्यतावच्छेदक-
धर्मभेदेन विग्रेष्यताभेदादिति भावः । ननु तादृशप्रतिपत्तिविग्रेष्य-
तात्वेनानुगम इत्यत आह, 'भारतेति, 'देवदत्तीयत्वाद्येति, इदमा-
पाततः तादृशजातीनां कार्य्यतावच्छेदकतया ननालेऽपि चतिविर-
हात् । वस्तुतस्तु वेदत्वं जातिः प्रत्येकवर्णपरिसमाप्ता व्यासव्यवृत्ति-
र्वा, आद्ये प्रत्येकवर्णपर्येऽपि तत्प्रत्यक्षापत्तेः । न च पूर्वपूर्ववर्णानु-
भवजसंस्कारबद्धतेन्द्रियवेद्या चरमवर्णवृत्तिरिति वाच्यं । चरमवर्णा-
तिरिक्तसकलवर्णपर्येऽपि तदग्रहात्कत्वादिना सार्वभौम्यस्य दुर्भारत्वाच्च ।
न च कल-खलादिव्याप्यं नानेति वाच्यं । अनुगतत्वानुपपत्तेः । न
द्वितीयः, जातेरतथात्वादित्येव तत्त्वं । साध्यं विकल्पयति, 'किञ्चेति,
'तदर्थेति वेदार्थेत्यर्थः, 'तदुच्चारणेति वेदानुपूर्वीविग्रेषेत्यर्थः,
'सादित्वमिति तथाच साद्युच्चारणजन्यत्वं साध्यमित्यर्थः, 'सादित्वं'
प्रागभावप्रतियोगित्वं, उच्चारणं कष्टाद्यभिघातः, 'प्रत्युच्चारणस्येति
उच्चारणमात्रस्यैवेत्यर्थः, तथाच सिद्धसाधनमिति भावः । 'स्वतन्त्रेति
सजातीयोच्चारणानपेक्षवन्प्रयत्नजन्यत्वमित्यर्थः, अतः 'नापीत्यादिना

भारतयोस्तदभावात् । तज्जातीयः स्वतन्त्रपुरुषप्रणीत-
इति चेत्, तर्हि पद्यमानभारतं व्यासस्य न ममेति
कथं स्यात्, स्वातन्त्र्यञ्च यद्युच्चारणव्यक्तौ तदा ममा-
प्युच्चारणसामान्ये न व्यासस्यापि । किञ्च स्वतन्त्रपु-

त्रयेतनेन न पौनरुक्त्यं, 'पद्यमानेति, तथाचांग्रतोबाध-व्यभिचार-
विति भावः । 'तज्जातीय इति, तथाच स्वतन्त्रपुरुषप्रणीतजातीयत्वं
साध्यमिति भावः । 'तर्हीति पद्यमानभारतस्य स्वतन्त्रपुरुषप्रणीत-
जातीयत्वं वदता तत् स्वतन्त्रपुरुषप्रणीतं न भवतीत्युक्तं भवति,
तथाच पद्यमानभारतं व्यासस्येति व्यवहारो न स्यात् तदीयत्वव्यव-
हारं प्रति सजातीयोच्चारणानपेक्षतदीयप्रयत्नजन्यत्वस्य नियामकत्वात्
अथ^(१) साक्षात्परम्परया तदीयप्रयत्नप्रयोज्यत्वमेव तदीयत्वव्यवहार-
नियामकं तदा न ममेति व्यवहारः कथं स्यादित्यर्थः । साजात्यं
तत्तद्भक्तित्वेन विवक्षितं शब्दत्वेन वेति विकल्प्य दूषणान्तरमाह,
'स्वातन्त्र्यञ्चेति स्वातन्त्र्यघटकसाजात्यनिरूपकत्वञ्चेत्यर्थः, 'उच्चारण-
व्यक्ताविति तद्भक्तित्वे इत्यर्थः, 'ममापीति ममापि वेदानुकूलप्रयत्नः
सजातीयोच्चारणानपेक्ष इत्यर्थः, तथाचास्मदादिप्रयत्नमादाय सिद्ध-
साधनमिति भावः । 'उच्चारणसामान्य इति शब्दत्वे इत्यर्थः, 'न
व्यासस्यापीति न व्यासस्यापि भारतानुकूलप्रयत्नः सजातीयोच्चारणा-
नपेक्षः वेदोच्चारणसापेक्षत्वादित्यर्थः, तथाच व्यभिचार इति भावः ।
ननु साजात्यमातृपूर्व्यां विवक्षितमित्युच्यते, 'किञ्चेति, 'स्वतौ

(१) अथेत्यस्य यदीत्यर्थः ।

रुषप्रणीतजातीयत्वं यदि साध्यते तदाद्यभारते स्मृतौ च वाक्यत्वमनैकान्तिकं, न हि तज्जातीयं स्वतन्त्रपुरुष-प्रणीतमस्ति । अथ स्वतन्त्रकृतसजातीयं स्वतन्त्रपुरुष-प्रणीतमिति साध्यमनिर्धारितविशेषं^(१) जीवी क्वचि-दस्तीति वदिति चेत् । न । पद्यमानभारते व्यभि-चारात् । अथार्थं प्रतीत्य तदर्थपरतया प्रतिसन्धीय-मानपदत्वं पौरुषेयत्वं तस्य प्रथममावश्यकत्वात्, अत-

चेति आद्यस्मृतौचेत्यर्थः, 'न हि तज्जातीयमिति, तत्पर्यमिति शेषः, तथाच तज्जातीयत्वस्य भेदघटितत्वात्कप्रत्ययस्य चातीतार्थकत्वाद्वा-भिचार इति भावः । ननु वेदजातीयं पक्षः स्वतन्त्रपुरुषप्रणीतत्वं साध्यं पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन च साध्यसिद्धिरुद्देश्या अतः पद्यमानवेदे नांशतोबाध इत्याशङ्कते, 'अथेति, 'स्वतन्त्रकृतसजाती-यमिति वेदसजातीयमित्यर्थः, 'इति साध्यमिति इति पक्षताव-च्छेदकसामानाधिकरण्येनानुमेयमित्यर्थः । ननु सर्गाद्यकाशीनोवेदः पक्ष इदानीन्तनोवा, आद्ये आश्रयासिद्धिः चरमे बाध इत्यत-उक्तं 'अनिर्धारितविशेषमिति अविषयीकृतपक्षनिष्ठविशेषमित्यर्थः, वेदत्वेनैव पक्षत्वादिति भावः । अत्र च साधनक्रियाविशेषणत्वात् द्वितीया, 'पद्यमानेति, अंशतोबाधाभावेऽपि व्यभिचार इति भावः । 'अथेति, 'अर्थं प्रतीत्येति स्वरूपकथनं, 'तदर्थपरतयेति स्वार्थप्रती-तीच्छेद्येत्यर्थः, 'तस्येति स्वार्थप्रतीतीच्छारूपस्य तत्परत्वस्येत्यर्थः,

(१) इत्यनिर्धारितविशेषं साध्यमिति क०, ख०, ग० ।

एवानुच्चारितोऽपि मौनिश्लोकः पौरुषेय इति चेत् ।
 न । अर्थज्ञानवताध्यापकेन सिद्धसाधनात्, अन्यथा
 पद्यमानवेद-भारताभ्यां व्यभिचारात् । अतएव
 वेदत्वं स्वतन्त्रपुरुषप्रणीतवृत्ति वाक्यवृत्तिधर्मत्वात्
 भारतत्ववदिति निरस्तं । स्वतन्त्रप्रणीतत्वं हि वा-
 क्यार्थगोचरयथार्थज्ञानचिख्यापयिषयोच्चारणं तथाच
 तथाविधाध्यापकेन सिद्धसाधनं । एतेन वक्तृत्वानुवक्तृ-

‘अतएवेति उच्चरितत्वसुपेक्ष्य प्रतिषन्धीयमाणलोपादनादेवेत्यर्थः ।
 ननु सजातीयोच्चारणानपेक्षरूपेषु स्वातन्त्र्येषु प्रतीतीका विग्रेष-
 णीयेत्यत आह, ‘अन्यथेति स्वातन्त्र्यविग्रेषणप्रक्षेपे इत्यर्थः, ‘पद्य-
 मानवेदेति, इदञ्च पद्यसमेऽपि व्यभिचारस्य सन्दिग्धानैकान्तिकतया
 दोषत्वमथे, ‘अतएव’ सिद्धसाधन-व्यभिचाराभ्यामेव, ‘वाक्येति
 योग्यताविगिष्टवाक्येत्यर्थः^(१), तेन साध्यस्य यथार्थत्वघटितत्वेऽप्ययोग्य-
 वाक्यवृत्तिधर्मं न व्यभिचारः । ‘चिख्यापयिषया’ जननेच्छया,^(२)
 ‘तथाविधेति अर्थज्ञानवतेत्यर्थः, उक्तरूपेषु स्वातन्त्र्येषु च्छाविग्रेषणे तु
 पद्यमानवेदादिवृत्तितवेदव्यक्तिलादौ व्यभिचार इति भावः । ‘एते-
 नेति पद्यमानवेद-भारतयोर्व्यभिचारेणेत्यर्थः, ‘वक्तृत्वानुवक्तृत्वयोरिति,
 सजातीयध्वंसाव्यायोच्चारणकर्तृत्वं वक्तृत्वं, तद्वाप्योच्चारणकर्तृत्वमनु-

(१) योग्यतादिघटितवाक्येत्यर्थ इति ख० ।

(२) वाक्यार्थज्ञानजननेच्छयेति क० ।

त्वयोर्भेदस्य लोकसिद्धत्वात् सवक्तृकत्वं साध्यमिति
निरस्तं । नापि सजातीयोच्चारणानपेक्षोच्चारणं पौरु-
षेयत्वं पद्यमानवेदे बाधात् भारते व्यभिचाराच्च ।
उच्यते, शब्द-तदुपजीविप्रमाणातिरिक्तप्रमाणजन्य-

वक्तृत्वमिति भावः । 'भेदस्य लोकसिद्धत्वादिति, तथाच नाध्यापा-
केन सिद्धसाधनं तस्य वक्तृत्वाभावादिति भावः । 'सजातीयेति सजा-
तीयस्य यदुच्चारणं ज्ञानं तदनपेक्षं तदप्रयोष्यं यदुच्चारणं कष्टाद्य-
भिघातसंजन्यत्वमित्यर्थः, पूर्वं तादृशप्रयत्नजन्यत्वं साध्यमिह च
तादृशकष्टाद्यभिघातजन्यत्वमिति भेदात् पौनरुक्तं, सजात्यमानुपूर्व्यां
विवक्षितं, प्रयोज्यत्वञ्च स्त्रजन्यवाक्यार्थज्ञान-तदिच्छादिसारा पूर्वीक्त-
क्रमेण बोधं, 'पद्यमानवेद इति, पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन
साध्यसिद्धेर्दृश्यत्वे च यथास्मदादीनां वेदसमानानुपूर्वीकं वाक्यं
करणापाटवादिना दैववशसम्बन्धं तत्रागतः सिद्धसाधनमिति भावः ।
किं वेदत्वमिति पक्षतावच्छेदकप्रश्ने समाधत्ते, 'शब्देति शब्दातिरिक्तं
शब्दोपजीविप्रमाणातिरिक्तञ्च यत्प्रमाणं तज्जन्यप्रमितिविषयार्थको-
यस्यदन्त्ये सति शब्दजन्यवाक्यार्थज्ञानेनाजन्योयः प्रमाणशब्दस्तत्त्व-
मित्यर्थः, तथाचेदमेव पक्षतावच्छेदकमिति भावः । अत्र व्यासादि-
चाक्षुषादिप्रत्यक्षजन्ये दृष्टार्थकभारतादौ दृष्टार्थकायुर्वेदादौ चाति-
व्याप्तिवारणाय सत्यन्तं, इत्यञ्च तदुभयातिरिक्तं प्रमाणं चक्षुरादिरेव
तज्जन्यप्रमितिविषयार्थकतया तयोर्नातिव्याप्तिः । न च दृष्टार्थक-

वेदस्य स्रक्ष्यतया कथं तच्चातिव्याप्तिरिति वाच्यं । परैस्तस्य वेदत्वा-
नभ्युपगमेन तस्यास्रक्ष्यत्वादन्यथा तच्च सत्यन्तप्रतीकाभावेनाव्याप्यापत्तेः
तस्य वेदत्वाभावेऽपि पुराण-वेदव्याख्यानादेरिवाध्ययननिषेधोवाच-
निकः शूद्रादीनां ।

यत्तु गेहे घटोऽस्तीत्यादिप्रत्यक्षजन्ये गेहे घटोऽस्तीत्यादिसौक्तिक-
वाक्येऽतिव्याप्तिवारणाय सत्यन्तमिति, तच्च, वक्ष्यमण्युक्त्वा अदृष्ट-
जनकाध्ययनविषयत्वे सतीत्यनेनापि विशेषणीयतया तच्चातिव्याप्ति-
विरहात् ।

प्रमित्यविषयार्थकत्वमात्रोक्तावसम्भव इति जन्यान्तं प्रमितिविशे-
षणं, शब्दोपजीव्यतिरिक्तत्वमात्रस्य प्रमाणविशेषणत्वेऽप्यसम्भवः शब्दो-
पजीव्यतिरिक्तेन प्रमाणेन वेदाद्यात्मकशब्देन वेदार्थस्य प्रमापणादतः
शब्दातिरिक्तत्वमपि प्रमाणविशेषणं, शब्दपदस्य शब्दज्ञानपरं, अन्यथा
शब्द-तदुपजीव्यतिरिक्तप्रमाणेन वेदाद्यात्मकशब्दज्ञानेन वेदार्थस्य
प्रमापणादसम्भवात् तदवस्थ्यात् शब्दस्य चाप्रमाणात्वाच्च तमादाया-
सम्भवः, शब्दज्ञानातिरिक्तत्वमात्रोक्तावप्यसम्भवः शब्दज्ञानातिरिक्त-
प्रमाणेनानुमानेन वेदार्थस्य प्रमापणादतस्तदुभयातिरिक्तत्वसुपात्तं,
इत्येवानुमानेन साध्यादिप्रसिद्धार्थं वेदस्यापेक्षणात्सम्भवः । नन्वत्र
शब्दोपजीवित्वं न शब्दजन्यत्वं व्याप्तिज्ञानादेरप्यतथालेनासम्भवापत्तेः ।
नापि तन्मूलकत्वं, तथापि चक्षुरादेर्दीपदानादिप्रवृत्त्यादिमूलका-
दृष्टद्वारा विधिवाक्यमूलकतया तज्जन्योपनीतभानमादायासम्भवाभा-
वेऽपि श्रवणेन्द्रियजन्योपनीतभानविषयार्थकत्वादेव्याप्यापत्तेः श्रवणस्य
नित्यतया अदृष्टद्वारापि शब्दामूलकत्वात् आत्म-मनःप्रभृतिनित्य-

प्रमाणजन्यानुमित्यादिविषयार्थकतया असम्भवापत्तेः । अथ द्वितीय-
प्रमाणपदमसाधारणप्रमाणपरं तेनात्म-मनःप्रभृतिप्रमाणमादाय ना-
सम्भवः, प्रमित्यविषयार्थकेत्यत्र प्रमितिश्च उभयवादिषिद्धत्वेन स्रज-
न्यज्ञानसामानाकारत्वेन च विशेषणीया, रूपदमन्यत्वप्रतियोगि-
वाक्यपरं तेन अवणजन्योपनीतभानमादाय नाव्याप्तिः, न वा आत्मा
इच्छावानात्मादित्याद्यनुमितिविषययत्किञ्चिदर्शके स्वर्गकामोय-
जेतेत्यादिवेदेऽव्याप्तिः, न वा अभिधेयं प्रमेयवत् अभिधेयत्वादि-
त्यादिसामान्यप्रत्यासत्तिज्ञानमूलकानुमितिविषयार्थकत्वात्^(१) अस-
म्भवः । न च तथासत्यदृष्टस्य जन्यमात्रहेतुतया चक्षुरादेर्जन्यप्रमाण-
मात्रस्यैवादृष्टद्वारा विधिवाक्यमूलकत्वेन अवणस्यैव शब्दमूलक-
प्रमाणातिरिक्तासाधारणप्रमाणत्वात् अवणायोग्यार्थकदृष्टार्थकभार-
तादावतिव्याप्यापत्तिरिति वाच्यं । अदृष्टादारकशब्दमूलकत्वस्य
विवक्षितत्वेन चक्षुरादेरपि तादृशप्रमाणातिरिक्तासाधारणप्रमाणतया
तज्जन्यप्रमितिविषयार्थकत्वेन तत्रातिव्याप्तिविरहात्, अदृष्टादारक-
शब्दमूलकप्रमाणञ्च विशेषणज्ञानादिविधया शब्दजन्यपदार्थोपस्थिति-
वाक्यार्थानुभवप्रयोज्यानुमानव्यक्तिरेव प्रसिद्धा । न चैवं भेर्यादिकं
शब्दजनकमित्यादिदृष्टार्थके भारतादौ तादृशवेदे चातिव्याप्तिः
शब्दज्ञानातिरिक्तादृशशब्दमूलकप्रमाणातिरिक्तासाधारणप्रमाणज-

(१) सामान्यलक्षणाजन्यानुमानजन्यानुमितिविषयार्थकत्वादित्यर्थः, शब्द-
मूलकत्वव्यावर्तनाय सामान्यलक्षणाजन्येति अभिधेयत्वप्रमेयत्वादि-
सामान्यलक्षणाजन्येत्यर्थः ।

न्यस्त्रजन्यज्ञानसमानाकारतदर्धविषयकोभयवादिषिद्धप्रमितेरप्रसिद्धेः
 शब्दस्य च चचुराद्ययोग्यत्वाद्भेदव्यादेस्य अवषायोग्यत्वात् मनःप्रस-
 तेश्च साधारणत्वात् अनुमानादेर्विशेषज्ञानविधया शब्दज्ञानजन्य-
 त्वेनादृष्टादारकशब्दभूतकलादिति वाच्यं । शब्दभूतकल्पदेन शब्द-
 वृत्तिज्ञानप्रयोज्यताविशेषस्य विवक्षितत्वात् तथाचासुमानजन्यप्रमि-
 तिविषयार्थकत्वादेव न तथातिव्याप्तिरिति चेत् । न । तादृशप्रमा-
 णातिरिक्तासाधारणप्रमाणेन वेदनिष्ठाकाङ्क्षादिज्ञानेन वेदार्थस्य
 शब्दबोधजननादसंभवापत्तेः, आकाङ्क्षादिज्ञानस्याकाङ्क्षादिशिष्ट-
 कासुमितिकरणत्वेन विनश्यदवस्थतथा धारावाधिकद्वितीयशब्द-
 बोधकारणत्वेन साधारणप्रमाणत्वात्, शब्दबोधान्यत्वेन प्रमिति-
 विशेषणे शब्दज्ञानातिरिक्तस्य वैधर्म्यप्रसङ्गात् । अथ यज्जन्यस्त्र-
 जन्यज्ञानसमानाकारज्ञानसामान्यं साक्षात्परम्परयातिपरम्परया अदृ-
 ष्टादारकशब्दज्ञानजन्यज्ञानप्रयोज्यं तत्त्वं शब्दोपनीविप्रमाणत्वं, स्वप-
 दमन्यत्वप्रतियोगिवाक्यपरं, स्त्रजन्यज्ञानसमानाकारत्वञ्च स्त्रजन्यज्ञानं
 यच्च यच्च येन येन रूपेण यद्यद्यद्विषयौकरोति तच्च तच्च तेन तेन
 रूपेण तत्तदवगाहितं, इत्यञ्च मनसोऽपि न वेदस्थले तदतिरिक्त-
 प्रमाणत्वं मनसा वेदार्थगोचरानुभवजननेऽवश्यं साक्षात्परम्परया
 अतिपरम्परया वा वेदज्ञानजन्यवेदार्थज्ञानापेक्षणात्, एवं वेदनिष्ठा-
 काङ्क्षादिज्ञानमपि न तदतिरिक्तप्रमाणं तेनापि वेदार्थगोचरशब्द-
 बोधजननेऽवश्यं शब्दज्ञानजन्यपदार्थोपस्थितेरपेक्षणात् एवं क्रमेणात्म-
 मनोयोगशरीरादेरपि न वेदस्थले तदतिरिक्तप्रमाणत्वं, सौक्तिक-
 वाक्य-दृष्टार्थकभारतादिस्थले सौक्तिकवाक्य-भारतादिज्ञानं तज्जन्य-

पदार्थापस्थितिवाक्यार्थानुभवमूलकानुमानव्यक्तिस्य तादृशं प्रमाणं^(१) प्रसिद्धं, चक्षुरादिना कदाचित् दृष्टार्थकभारतादिजन्यज्ञानसमानाकारज्ञानजनने विशेषज्ञानविधया ज्ञानसञ्चयप्रत्यासत्तिविधया वा तादृशभारतादिज्ञानजन्यज्ञानापेक्षणात् तादृशभारतादावतिव्याप्तिरतः सामान्यपदोपादानं,^(२) चक्षुरादिजन्यज्ञानसामान्यस्य शब्दज्ञानप्रयोज्यत्वाभावात् चक्षुरादेरपि तदतिरिक्तप्रमाणतया चक्षुरादिजन्योपनीतभानसामान्यप्रत्यासत्तिज्ञानविषयत्वस्य आत्म-मनः-शरीरादेरपि तथात्वेन तज्जन्यानुमित्यादिविषयत्वस्य च वेदार्थं सत्त्वाद्-सम्भव इति स्रज्जन्यज्ञानसमानाकारत्वं ज्ञानविशेषणं, इत्यस्य चक्षुरादिना आत्मादिना वा वेदसमानाकारज्ञानजननेऽवश्यं साक्षात्परम्परया वेदज्ञानजन्यवेदार्थज्ञानापेक्षणाद्देदृश्यत्वे तेषामपि तदतिरिक्तत्वाभावात्सम्भवः । न च तथापि सार्वज्ञ्यान्यथानुपपत्त्या योगजधर्मस्यापि निर्विकल्पकजनकतया योगजधर्मजन्यवेदार्थगोचरज्ञानात्मकोपनयसहकारेण चक्षुरादिजन्यवेदज्ञानसमानाकारज्ञानस्य सामान्यान्तर्गतस्य शब्दज्ञानजन्यज्ञानोपयोगित्वाभावेन^(३) वेदस्यत्वेऽपि

(१) शब्द-तदुपगौविप्रमाणाभित्यर्थः ।

(२) चक्षुरादिजन्यकादाचित्कज्ञानस्य विशेषणविधया शब्दज्ञानजन्यज्ञानप्रयोज्यत्वेऽपि विशेषणज्ञानस्य शब्दसृष्टिज्ञानजन्यज्ञानत्वेन प्रयोजकत्वविरहात् ज्ञानलक्षणाप्रत्यासत्तिविधया शब्दज्ञानजन्यज्ञानप्रयोज्यत्वेऽपि उभयवाद्यसिद्धज्ञानाप्रयोज्यत्वविरहात् शब्दज्ञानजन्यवाक्यार्थानुभवरूपज्ञानलक्षणाप्रयोज्यत्वेऽपि ज्ञानलक्षणाप्रत्यासत्तिज्ञानलक्षणा-लौकिकसन्निकर्षस्य परैरनभ्युपगमात् सामान्यपदं व्यर्थमिति ध्येयं ।

(३) शब्दज्ञानजन्यज्ञानप्रयोज्यत्वामावेनेति ख०, ग० ।

चक्षुरादेर्न निरुक्तशब्दोपजीविप्रमाणात्ममिति वाच्यं । उभयवाच्यसिद्ध-
 ज्ञानाप्रयोज्यत्वेन तादृशज्ञानसामान्यस्य विशेषणीयत्वात् । शब्दा-
 नुभवजनितस्मृतिपरम्पराधीनानुमितिविषयतया वेदार्थस्यासम्भव-
 इत्यतः परम्परयातिपरम्परया वेति, अदृष्टस्य कार्य्यमात्रेणेतुल्येन
 चक्षुरादिना गेहे घटोस्तीत्यादौ लौकिकवाक्यार्थविषयकज्ञानजनने-
 ऽपि नियमतोऽदृष्टद्वारा विधिजन्यज्ञानापेक्षणात् तादृशप्रमाणाति-
 रिक्तप्रमाणजन्यप्रमितिविषयार्थकस्याप्रसिद्ध्या असम्भव इत्यतोऽदृष्टा-
 द्दारेति, शब्दज्ञानप्रयोज्यत्वमात्रोक्तौ भेर्यादिकं शब्दजनकमित्या-
 दिशब्दघटितदृष्टार्थकभारतादौ तादृशवेदे चातिव्याप्तिः प्रमाणमा-
 चेणैव तदर्थगोचरज्ञानजननेऽवश्यं शब्दज्ञानापेक्षणादतः शब्दज्ञान-
 जन्यज्ञानेति । न चैवमपि तदतिव्याप्तिस्तदवस्था प्रमाणमात्रेणैव
 तदर्थगोचरज्ञानजनने शब्दज्ञानजन्यस्य शब्द-शब्दत्वविशिष्टज्ञानस्य
 नियमतोऽपेक्षणादिति वाच्यं । वृत्त्या शब्दज्ञानजन्यज्ञानस्य विव-
 चित्तत्वात् । न चैवं शब्दातिरिक्तविशेषणत्ववैधर्म्यं वेदाद्यात्मकशब्देन
 वेदार्थगोचरज्ञानजनने^(१) अवश्यं शब्दज्ञानजन्यपदार्थोपस्थितेरपेक्ष-
 णात् शब्दोपजीविप्रमाणातिरिक्तत्वविशेषणैव तस्यापि वारणात्
 शब्दज्ञानजन्यवाक्यार्थानुभवप्रयोज्यमित्युक्तौ च वेदगतपदजन्यपदार्थ-
 स्मृतिजन्यानुमानेन वेदार्थस्य प्रमाणादसम्भवापत्तेरिति वाच्यं ।
 यच्चन्यपदेन शब्दज्ञानाजन्यज्ञानद्वारा यच्चन्यत्वस्य विवचित्तत्वात्
 वेदार्थगोचरशब्दबोधस्य शब्दज्ञानाजन्यज्ञानद्वारा न वेदाद्यात्मक-

(१) वेदार्थगोचरानुभवजनन इति ख० ।

शब्दजन्य इति तदधिर्भावः । अखण्डभेदप्रतिथोगिषटकतया जन्यत्वविशेषस्य संसर्गलपरिचायकतया वा अतिव्याप्याद्यवारकत्वेऽपि न शब्दज्ञानजन्यज्ञानदारेत्यस्य वैयर्थ्यं, नोपादेयमेव वा शब्दातिरिक्तत्वं विशेषणं, मूले च शब्द-शब्दोपजीवीत्यत्र द्वितीयशब्दपदस्य ज्ञानपरतया शब्दज्ञानोपजीवीति समुदायार्थः । न चात्मा शब्दजन्यज्ञानवानित्यादिशब्दे शब्दबोधघटितदृष्टार्थकभारतादौ तादृशवेदे चातिव्याप्तिः प्रमाणमात्रेणैव तदर्थगोचरज्ञानजननेऽवश्यं शब्दज्ञानजन्यवाक्यार्थज्ञानस्य साक्षात् परम्परया वा अपेक्षणात् ज्ञानज्ञाने^(१) साक्षात्परम्परया वा विषयतया ज्ञानस्य प्रयोजकत्वादिति वाच्यं । यतः प्रमाणान्तरजन्यज्ञाने शब्दजन्यत्वभ्रमात्तथैव सामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्या शब्दजन्यज्ञानस्य ज्ञानं ततस्तज्ज्ञानसहकारेणैवानुमानादात्मनिष्ठशब्दजन्यज्ञानवत्त्वयहस्तत्रैव तदनुमानजन्यतदर्थविषयकज्ञानस्य शब्दज्ञानजन्यज्ञानप्रयोज्यत्वाभावात्तज्जन्यप्रमितिविषयार्थकत्वेनातिव्याप्तिविरहात् । द्वितीयप्रमाणपदञ्च स्वरूपकथनं, प्रमितिविषयार्थकेत्यत्र प्रमितिपदं स्वजन्यज्ञानसमानाकारानुभवमात्रपरं तादृशज्ञानमात्रपरं वा, प्रमात्वपर्यन्तप्रवेशे प्रयोजनविरहात्, स्वजन्यज्ञानसमानाकारेतिविशेषणात् प्रमेयत्वाभिधेयत्वादि सामान्यलक्षणप्रत्यासत्तिज्ञानाधीनेन प्रमेयमभिधेयवदित्यनुमित्यात्मकज्ञानेन सर्वस्यैव वेदार्थस्य विषयीकरणेऽपि नासम्भव इति । तैवं । आत्मा शब्दवानित्यादिशब्दत्वविशिष्टघटित-

(१) ज्ञानजनन इति ख० ।

दृष्टार्थकभारतादौ तादृशवेदे चातिव्याप्तेः प्रमाणमात्रेणैव तदर्थ-
 विषयज्ञानजननेऽवश्यं शब्दत्वजातेर्ज्ञानमपेक्ष्यते उक्तज्ञाने च^(१)
 साक्षात्परम्परया वा शब्दबोधस्य ज्ञानं प्रयोजकं चातिग्रहस्य
 व्यक्तिसंज्ञप्रयोज्यत्वमित्यमात्, शब्दबोधविषयकज्ञाने च साक्षात्-
 परम्परया वा विषयविधया शब्दज्ञानं प्रयोजकमिति तस्यापि
 निरुक्तशब्दोपजीविप्रमाणातिरिक्तप्रमाणजन्यप्रमितिविषयार्थकान्य-
 त्वादिति । उच्यते । शब्दज्ञानं परम्परया अतिपरम्परया वा
 शब्दज्ञानप्रयोज्यस्य यत्ज्ञानं तदतिरिक्तज्ञानविषयार्थकान्यत्वे
 सतीति सत्यन्मार्थः, प्रमाण-तत्त्वजन्यत्वादिप्रवेगे प्रयोजनविरहात्,
 परम्परया अतिपरम्परया वा शब्दज्ञानप्रयोज्यातिरिक्तेन वेदात्मक-
 शब्दजन्यशब्दबोधेन वेदार्थस्य विषयीकरणादसंभववारणाय शब्द-
 ज्ञानातिरिक्तेति ज्ञानविशेषणं, शब्दज्ञानातिरिक्तज्ञानेनानुमि-
 त्वादिना वेदार्थस्य विषयीकरणादसंभव इति परम्परया अति-
 परम्परया वा शब्दज्ञानप्रयोज्यातिरिक्तेति ज्ञानविशेषणं, इत्यस्मानु-
 मित्यादेः साध्यप्रसिद्धादिद्वारा परम्परया वेदज्ञानप्रयोज्यत्वात्ता-
 संभवः । शब्दज्ञानप्रयोज्येत्यत्र सूत्रजन्यज्ञानसमानाकारकज्ञानजन-
 कत्वेन शब्दोविशेषणीयः रूपदममन्यत्वप्रतियोगिवाक्यपरं, तेना-
 दृष्टस्य कार्यमात्रे हेतुतया ज्ञानमात्रस्यैवादृष्टद्वारा परम्परया
 गङ्गास्नानादिवोधकविधिवाक्यज्ञानप्रयोज्यत्वेऽपि न तादृशज्ञानान्य-
 ज्ञानाप्रसिद्धिः, गङ्गास्नानादिवोधकविधिवाक्यस्य गेहे घटोऽस्तीति

(१) तज्ज्ञाने चेति ख० ।

सौक्तिकवाक्यसमानार्थकत्वाभावात्, न वा आत्मा शब्दवानित्या-
दावतिव्याप्तिः आत्मा शब्दवानित्यादिमानससौक्तिकप्रत्यक्षानुमि-
त्यादेरपि स्वसमानार्थकशब्दज्ञानप्रयोज्यातिरिक्ततया शब्दज्ञाना-
तिरिक्ततया च तद्विषयार्थकत्वात् आत्मा शब्दवादित्यादिमान-
सप्रत्यक्षादेः स्वविषयशब्दबोधजनकीभूतशब्दज्ञानप्रयोज्यत्वेऽपि तस्य
शब्दस्यात्मा शब्दवानिति वाक्यासमानार्थकत्वात् । नापि वेदगत-
प्रत्येकपदजन्यप्रत्येकपदार्थोपस्थितिप्रयोज्यानुमितिर्विषयार्थकतया अ-
सम्भवः प्रत्येकपदस्यापि वेदजन्यज्ञानसमानाकारकज्ञानजनकतया
पदार्थोपस्थितिमूलकानुमितेरपि तादृशशब्दज्ञानप्रयोज्यत्वात् । अत-
एव शब्दघटितदृष्टार्थकभारतादौ^(१) तादृशदृष्टार्थकवेदे च नाति-
व्याप्तिः तदर्थविषयकज्ञानमात्रस्य शब्दज्ञानप्रयोज्यत्वेऽपि^(२) स्वजन्य-
ज्ञानसमानाकारकज्ञानजनकशब्दज्ञानाप्रयोज्यत्वात् । न च तथापि आत्मा
शब्दप्रत्यक्षसमवायीत्यादिरूपशब्दघटितदृष्टार्थकभारतादौ तादृश-
दृष्टार्थकवेदे चातिव्याप्तिः आत्मा शब्दप्रत्यक्षसमवायीतिशब्दस्यापि
तदर्थान्तर्गतत्वेन^(३) तदर्थविषयकज्ञानमात्रस्यैव स्वजन्यज्ञानसमानाका-

(१) मेर्यादिकं शब्दजनकमित्यादिदृष्टार्थकभारतादावित्यर्थः ।

(२) विशेषणज्ञानादिविधया साक्षात्कारणीभूतशब्दज्ञानप्रयोज्यत्वस्य
तत्र सौक्तादे व्यापारद्वारा कारणीभूतशब्दज्ञानप्रयोज्यत्वस्य निखिल-
वेदार्थविषयकशब्दबोधे न्याय्यत्वात् चरमव्याख्याने शब्दातिरिक्तपदं
व्यर्थमेवेति ध्येयं यदि तत्र न स्वीक्रियते तदा अप्रापि असौकारादत-
एवेत्यादिकमसङ्गतमित्यपि ध्येयं ।

(३) आत्मैत्यादिवाक्यार्थान्तर्गतत्वेनेत्यर्थः ।

रज्ञानजनकशब्दज्ञानप्रयोज्यत्वादिति वाच्यं । शब्दज्ञानप्रयोज्यपदेन शब्दवृत्तिज्ञानप्रयोज्यताविशेषस्य विवक्षितत्वात् । न च तथाप्यात्मा शब्दवानित्यादावतिव्याप्तिस्तदवस्था आत्मा शब्दवानितिवाक्यजन्यशब्दबोधस्य आत्मा शब्दवानितिवाक्यार्थतया तदर्थविषयकज्ञानमात्रस्यैव शब्दबोधद्वारा^(१) आत्मा शब्दवानितिवाक्यवृत्तिज्ञानप्रयोज्यत्वादिति वाच्यं । यथायं घट इत्यादियत्किञ्चिच्छब्दे शब्दत्वं गृहीत्वा तथैव सामान्यसञ्चणप्रत्यासत्त्या निखिलशब्दबोधस्य ज्ञानं ततस्तेनैव ज्ञानेनात्मा शब्दवानिति निखिलशब्दबोधप्रकारिकानुमितिस्तथैव तदनुमितिव्यक्तेस्तदर्थविषयिकाया आत्मा शब्दवानितिवाक्यवृत्तिज्ञानाप्रयोज्यत्वात् सामान्यसञ्चणजन्यज्ञाने विषयस्याहेतुत्वात् सामान्यसञ्चणजन्यज्ञानस्योभयवादिषिद्धत्वाभावेऽपि तदनुमितिव्यक्तेरुभयवादिषिद्धत्वात् परमये शब्दत्वप्रकारकयत्किञ्चिच्छब्दज्ञानादेव निखिलशब्दबोधप्रकारकतदनुमितिव्यक्तेरुत्पत्तेः । न च तथापि शब्दवृत्तिज्ञानाप्रयोज्यया सुखत्वं दुःखासम्भिवृत्ति सुखमात्रवृत्तिधर्मात्वादित्यनुमित्या विषयीकृतार्थकवेदेऽव्याप्तिः किं ब्रह्मना प्रमेयत्वाभिधेयत्वादिसामान्यसञ्चणप्रत्यासत्तिज्ञानाधीनेन प्रमेयमभिधेयवदित्यनुमित्यात्मकज्ञानेन सर्वस्यैव वेदार्थस्य विषयीकरणादसम्भव एवेति वाच्यं । तदन्यज्ञानस्य^(२) स्रजन्यज्ञानसमानाकारत्वेन विशेषणीयत्वात्, स्रजन्यज्ञानसमानाका-

(१) विषयविधया शब्दबोधद्वारेत्यर्थः ।

(२) शब्दवृत्तिज्ञानप्रयोज्यातिरिक्तज्ञानस्येति ख० ।

रत्नञ्च स्वजन्यज्ञानविषयिताविषयत्वविषयिताशून्यत्वं, स्वजन्यज्ञानं यत्र यत्र येन येन रूपेण यद्यदिषयीकरोति तत्र तत्र तेन तेन रूपेण तत्तदवगाहितं वा, स्वपदमन्यत्वप्रतियोगिवाक्यपरं, अतएव वेदस्यापि यत्किञ्चिदर्थस्य यागादेरिच्छानुमित्यादिविषयत्वेऽपि नाव्याप्तिः, अतएव च वेदेकदेशो न वेदः यद्विशिष्टभागस्य तादृश-ज्ञानाविषयार्थकत्वं तस्यैव तत्त्वात् । न च तथापि सार्वज्ञ्यान्यथानुपपत्त्या योगजधर्मस्यापि निर्विकल्पकजनकतया योगजधर्मजन्य-स्वजन्यज्ञानसमानाकारप्रत्यक्षविषयार्थकत्वाद्भेदस्यासम्भवः मोक्षहेतु-श्रवणाप्रयोज्यत्वेन तदन्यज्ञानस्य विशेषणेऽपि सुखत्वसामान्यलक्षण-प्रत्यासत्तिजस्वर्गीयसुखज्ञानजन्येन सुखं दुःखासम्भिन्नं सुखत्वादि-त्यादिकूटलिङ्गकानुमानेन “यत्र दुःखेनेत्यादिवेदार्थस्य विषयी-करणादव्याप्तिः तादृशेश्वरज्ञानविषयार्थकत्वादसम्भवश्चेति वाच्यं । उभयवादिसिद्धत्वेनापि तदन्यज्ञानस्य विशेषणीयत्वात् योगजधर्म-प्रत्यक्ष-कूटलिङ्गकानुमित्योर्भगवज्ज्ञानस्य च प्राभाकरासिद्धत्वात् । न च तथापि वेदार्थस्य योगजधर्ममूलकानुमानविषयत्वादसम्भव-इति वाच्यं । कारणवाधेन तदनुमितिशक्तेः प्राभाकरासिद्धत्वात्, मोक्षहेतुश्रवणाप्रयोज्यत्वेन वा तदन्यज्ञानं विशेषणीयं । अथ तथापि प्रमेयत्वादिसामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्या वेदगतपदार्थ-वेदगतपदार्थता-वच्छेदकानां ज्ञानं ततः प्रमेयत्वादिरूपेण वेदगतपदार्थेषु प्रमेय-त्वादिरूपेण वेदगतपदार्थतावच्छेदकानां प्रमेयत्वादिहेतुना अनु-मितिस्ततः प्रमेयत्वादिमोक्षेण केवलपदार्थतावच्छेदकप्रकारेण केवल-पदार्थानां स्मरणं ततस्तत्स्मरणसहकारेणानुमानाद्भेदजन्यज्ञानसमा-

नाकारज्ञानमिति क्रमेण वेदार्थस्य तादृशज्ञानविषयत्वादसम्भवः ।
 न च तादृशानुमानजन्यवेदजन्यज्ञानसमानाकारज्ञानं कारणबाधेन
 न प्राभाकरसिद्धं तेन सामान्यलक्षणानभ्युपगमादिति वाच्यं । तेन
 सामान्यलक्षणानभ्युपगमेऽपि पक्षतावच्छेदक-साध्यतावच्छेदकादिप्र-
 कारेण यत्किञ्चिद्भक्तिज्ञानादेव पक्षतावच्छेदकाश्रये यावति साध्य-
 तावच्छेदकाश्रयाणां यावतामनुमित्यभ्युपगमात् कारणबाधाभावा-
 दिति चेत्, न, मोषस्य बद्धा निवारितत्वात् प्राचामसम्मतत्वाच्च ।
 न च तथापि सुखत्वादिसामान्यलक्षणया खण्डग्रः सुखादेरपस्थित्या
 सुखं दुःखासम्भ्रमित्यादिप्रत्यक्ष-तन्मूलकानुमित्यादिसम्भवेन तद्वि-
 षयार्थकत्वादसम्भव इति वाच्यं । तज्ज्ञानातिरिक्तत्वेनापि ज्ञानस्य
 विशेषणीयत्वादिति सत्यन्तदस्यनिष्कर्षः ।

वक्रिणा सिद्धतीत्याद्ययोग्यवाक्यजन्यज्ञानसमानाकारज्ञानस्य
 भ्रमत्वनिश्चयेन उभयवाद्यसिद्धतया तत्रातिव्याप्तिः, एवं ह्यङ्गुलि-
 त्यादिस्तोत्रेऽप्यतिव्याप्तिः तस्य निरर्थकत्वेन सत्यन्तदस्य तत्रापि
 सत्त्वात् मन्त्र-प्राज्ञाणयोर्वेदत्वमित्यभियुक्तस्य स्मरणान्तस्थासत्त्वत्वात्तः
 प्रमाणग्रन्थत्वमिति, स्तोत्रस्य च निरर्थकतया न प्रमाणग्रन्थत्वं तस्य
 वेदत्वाभावेऽप्यध्ययननिषेधो वाचनिक एव शूद्रादीनामिति भावः ।
 प्रमाणग्रन्थत्वञ्च प्रमितिजनकतया नैयायिकसिद्धग्रन्थत्वं तेन परमये
 चित्तेः सकर्तृकत्वबोधकवेदे^(१)नाव्याप्तिः । न चैवं तन्नयेऽप्रमाणीभूत-
 चित्तिःसकर्तृकैतिवादिवाक्येऽतिव्याप्तिः^(२) तस्य ग्रन्थाप्रयोज्यचित्तिः-

(१) यतो वा इमानि भूतानि जायन्त इत्याद्याकारवेदे इत्यर्थः ।

(२) भारतादिवाक्येऽतिव्याप्तिरिति ख० ।

सकटंकेत्याद्यनुमितित्रिवयार्थकत्वेऽपि तादृशानुमितेरीश्वरविदेषि-
 प्राभाकरासिद्धत्वात् तेनासत्ख्यातेरनङ्गीकारादिति^(१) वाच्यं । खज-
 न्यान्तदत्तेनेव^(२) तस्य निरसनीयत्वात् तच्चानुपदमेव स्फुटीभवि-
 श्यति । खर्गसाधनत्वाद्यनुमापकाश्रमेधादौ आत्म-मनःप्रभृतिमित्य-
 प्रमाणवर्गेषु चातिव्याप्तिवारणाय शब्दलोपादानं, मन्वादिस्मृति-
 भारतादावतिव्याप्तिवारणाय अन्यान्तं, तस्य वेदजन्यवाक्यार्थज्ञान-
 जन्यत्वात् वेदादर्थं प्रतीत्य स्मृत्यादिप्रणयनात्, शब्दपदं वाक्यार्थ-
 पदञ्च खरूपकथनं, अन्यज्ञानाजन्यत्वेव विवक्षितं तयोर्निवेशे
 प्रयोजनविरहात्, न्यायमये वेदस्यापीश्वरीयज्ञानजन्यत्वादसम्भववार-
 णाय अन्यपदं, अन्यज्ञानजन्यता च फलोपधानरूपा याज्ञा तेन
 वेदज्ञानं प्रत्यपि अन्यज्ञानस्य खरूपयोग्यत्वेऽपि नासम्भवः ।

यत्तु शब्दजन्यवाक्यार्थज्ञानेत्यस्य शब्दज्ञानेत्यर्थः, इति तञ्च,
 भारतार्थस्मरणजन्यभारतेऽतिव्याप्तेः तस्य स्मरणजन्यत्वेन शब्दज्ञाना-
 जन्यत्वात्, शब्दज्ञानाजन्यत्वपदेन शब्दज्ञानाप्रयोज्यत्वविवक्षणेऽपि
 भारतगतप्रत्येकपदजन्यप्रत्येकपदार्थस्मृतिषट्कारेण मनसा अनुमा-
 नादिना वा विशिष्टभारतार्थं प्रतीत्य प्रयुक्ते भारतेऽतिव्याप्तेः । न
 च अन्यज्ञानाजन्येत्युक्तौ सत्यन्तविशेषणं प्रमाणशब्दत्वमित्यत्र प्रमाण-
 विशेषणञ्च व्यर्थमिति वाच्यं । दृष्टार्थकवेदे अतिव्याप्तिवारणाय
 सत्यन्तस्य ऋषिदित्यादिस्तोत्रे अतिव्याप्तिवारणाय प्रमाणत्वविशेष-
 णस्योपादानात् ।

(१) अन्यथाख्यातेरनङ्गीकारादिति ख० ।

(२) शब्दजन्यवाक्यार्थज्ञानाजन्यदत्तेनेत्यर्थः ।

अथ परमये ईश्वरानभ्युपगमात् अन्यज्ञानाजन्यत्वं न कापि वेद-
इत्यसम्भवः । न च तन्मते वेदस्य नित्यत्वात् नासम्भव इति वाच्यं ।
तथा सति वर्षाणां नित्यत्वं विना तद्घटितवेदानुपूर्व्यां नित्यत्वा-
सम्भवेन शब्दमात्रस्यैव नित्यतया भारतादेरपि नित्यत्वाद्भारतादा-
वतिव्याप्तितादवस्थादिति चेत्, न, अन्यज्ञानाजन्यत्वपदेन अन्य-
ज्ञानजन्यत्वेन यन्त्रैयाधिकसिद्धं तदन्यत्वस्य विवक्षितत्वात् । अतएव
तन्मतेऽपि अन्यपदानुपादानेऽसम्भव इति अन्यपदं सार्थकं, अस्त्वष्टा-
भावघटकत्वाच्च न स्मरते नैयायिकसिद्धेत्यस्य वैथर्ष्यं, स्मरतमात्र-
साधारणस्य चणपचे तु तन्न देयमेव, शुकाद्युक्तवेदसमानार्थकस्यत्यादे-
रपि तावत्पदविषयकजन्यज्ञानजन्यत्वास्मात्तिव्याप्तिः, एवं यन्त्रादि-
स्यत्वे वर्षोत्पत्तिस्त्रीकर्तृनये यन्त्रोत्पत्तिस्यत्यादावपि नातिव्याप्तिः
तस्यापि वादकजन्यज्ञानजन्यत्वात्, वाख्याद्यभिघातजस्यत्यादौ
मानाभावः वाख्याद्यभिघातस्य वर्षोत्पादकत्वे मानाभावात्, तत्-
पूर्वमवश्यं कस्यचित् अन्यज्ञानसत्त्वेन तस्यैव फलोपधानात्मकजन्य-
तायास्तच्च सत्त्वाच्च ज्ञानत्वेन वर्षत्वेन कार्यत्वेन च कार्य-कारण-
भावात् । न च तथापि भगवदुच्चरितमनुस्यत्यादावतिव्याप्तिरिति
वाच्यं । तस्य भगवदुच्चरितत्वे मानाभावात्, भगवद्गीता च वेद-
एव तत्रैव “भगवद्गीतासूपनिषत्सिद्धिः श्रवणादिति न तथाति-
व्याप्तिः, अस्तु वा तदन्यत्वमपि विशेषणं वेदातिरिक्ते शब्दोपजीवि-
प्रमाणमात्रगम्यार्थके भगवदुक्तवाक्यान्तरे मानाभावात् ।

अथ मास्वतिव्याप्तिस्तथाप्याधूनिकोक्तवेदे स्यति-भारतादेरर्थं
प्रतीत्य प्रयुक्ते दैववशसम्पत्ते वेदे चाव्याप्तिः तस्य न्यायनये अन्य-

प्रमित्यविषयार्थकत्वे सति शब्दजन्यवाक्यार्थज्ञानजन्य-
प्रमाणशब्दत्वं वेदत्वम्, ईश्वरीयप्रमायाः^(१) अजन्यत्वात्,

ज्ञानजन्यत्वादिति चेत्, न, प्रमाणशब्दत्वपदेन एतादृशप्रमाणशब्द-
जातीयत्वस्य विवक्षितत्वात् साजात्यज्ञानुपूर्व्यां तेन नातिप्रसङ्गः, तथा
साजात्यज्ञानाभावे च शब्दत्वपदं इत्यच्चादिवेदमादायेव सर्वत्र
लक्षणसङ्गतिः नित्यानुमेयवेदस्योभयवाचसिद्धतया न लक्ष्यः तेन
तत्रानुपूर्वीं विरहेणोक्तजातीयत्वाभावेऽपि न क्षतिः । न च भगव-
दुक्तवेदव्याख्याने वेदैकदेशे चातिव्याप्तिरिति वाच्यं । अदृष्टजन-
काध्ययनविषयतावच्छेदकावच्छिन्नत्वे सतीत्यनेनापि विशेषणीयत्वात्
वेदव्याख्यादेरध्ययनं हि नादृष्टजनकमिति ।

उक्तानाम् वेदत्वमखण्डोपाधिः तच्च यावद्वर्णयहे वेदव्यवहारः
प्रमाणसिद्धत्वावत्सु व्यासक्यवृत्ति तेन प्रत्येकवर्णयहे न तत्रत्यञ्चं,
यदा शक्तिविशेषसम्बन्धेन पदवत्त्वं तत्त्वं^(२) यथा धातुत्वाख्यातत्वादि,
विशेषपदोपादानाम् वेदसंज्ञकशरीरादावतिव्याप्तिः सम्बन्धानु-
गमस्यादोषतया शक्यतावच्छेदकभेदेन शक्तिरूपस्य सम्बन्धस्य नाना-
त्वेऽपि न क्षतिः । अन्यस्तु प्रकृतौपधिकपक्षतावच्छेदकमात्रनिर्वचन-
पर इति प्राञ्जरिति संशेषः ।

नन्विदं कुतो वेदत्वं वेदानामीश्वरीयवाक्यार्थज्ञानजन्यत्वेनाज-
न्यान्तदज्ञानासम्भवित्वादित्यत आह, 'ईश्वरीयप्रमाया इति ईश्व-

(१) ईश्वरप्रमाया इति क०, ख० ।

(२) वेदपदवत्त्वमेव वेदत्वमिति ख० ।

वेदार्थस्यानुमानादिविषयत्वेऽपि अनुमानादेर्वेदोप-
जीवकत्वात् । स्मृतीनां भारतादिभागस्य च वेद-
समानार्थकत्वेऽपि शब्दजन्यधीजन्यत्वात् वेदार्थं प्रतीत्य
तत्प्रणयनात् । सजातीयोच्चारणानपेक्षोच्चरितजाती-

रीयवाक्यार्थज्ञानस्येत्यर्थः, तथाच शब्दजन्यत्वविशेषणेनैव तदारण-
मिति भावः । शब्दोपजीव्यतिरिक्तत्वदक्षस्य व्यावृत्तिं कृततो दर्श-
यति, 'वेदार्थस्येति, 'अनुमानादीति अनुमित्यादीत्यर्थः, आदि-
पदादुपमितिपरिग्रहः "यच्च दुःखेनेत्यादिस्वर्गपदादिशक्तिग्राहक-
वेदार्थस्योपमिति विषयत्वादिति भावः । 'अनुमानादेः' अनुमि-
त्यादेः । अजन्यानन्दक्षस्य व्यावृत्तिं कृततो दर्शयति, 'स्मृतीनामिति,
'भारतादिभागस्य' भारतादेर्भागविशेषस्य दृष्टार्थकेतरभारताद्येक-
देशस्येति यावत्, 'वेदसमानार्थकत्वेऽपि' तादृशप्रमित्यविषयार्थक-
त्वेऽपि । किञ्च पौरुषेयत्वमिति साध्यप्रश्ने समाधत्ते, 'सजातीयेति
स्वसमानजातीयवाक्यस्य यदुच्चारणं ज्ञानं तदनपेक्षं तदप्रयोज्य-
यदुच्चारणं कण्ठाद्यभिघातः प्रयत्नो वा तज्जन्यजातीयत्वमित्यर्थः,
स्वसमानजातीयत्वं तज्जन्यजातीयत्वञ्चानुपूर्व्यां विवक्षितं, इत्यध्या-
ध्यापकोच्चारणमादाय न सिद्धसाधनं, पूर्वाध्यापकोच्चरितवेदज्ञाना-
देदार्थज्ञानं ततो वेदार्थप्रतीतिरूपेष्टसाधनताज्ञानादेरे इच्छा ततो
वेदरूपेष्टसाधनताज्ञानात् तत्तदनुकूलकण्ठाद्यभिघातादौ प्रयत्नसतः
कण्ठाद्यभिघात इति क्रमेणाध्यापकोच्चारणस्य पूर्वाध्यापकोक्तस्वस-
मानानुपूर्वीकवाक्यज्ञानप्रयोज्यत्वनिश्चयमादिति भावः । वेदाङ्गारतार्थं

यत्वं पौरुषेयत्वं, आद्यभारतेऽपि तज्जातीयत्वान्न व्यभिचारः । अथवा वेदत्वं सजातीयोच्चारणानपेक्षो-

प्रतीत्यैवाद्यभारतप्रणयनाद्भारते व्यभिचारवारणाय स्वसमानजातीयेति, एवञ्च तस्य विजातीयवेदज्ञानप्रयोज्यत्वेऽपि स्वसमानजातीयभारतज्ञानाप्रयोज्यत्वान्न व्यभिचारः, पद्यमानवेद-भारतयोर्बाध-व्यभिचारवारणाय सजातीयत्वमिति अतएव वेदसमानानुपूर्वीकभारत-संख्याद्योरपि न व्यभिचारः, तच्चाप्याद्यवेदमादाय तज्जातीयत्वसत्त्वात् प्रयोज्यत्वपदेन स्वजन्यवाक्यार्थज्ञानद्वारा प्रयोज्यत्वमेव विवक्षितं अन्यथा भारते व्यभिचारापत्तेः आद्यभारतोच्चारणस्यापि भारतनिष्ठभारतार्थप्रतीतिरूपेष्टसाधनताज्ञानात्मकस्य भारतज्ञानस्य प्रयोज्यत्वात् । न चासदादीनां वेदसमानानुपूर्वीकं वाक्यं करणापाटवादिना देववशासम्पन्नं तत्र तद्देववाक्ये तादृशतदाक्योच्चारणजन्यत्वसत्त्वेन तदाक्यमादायांशतः सिद्धसाधनं एवं घुमाच्चरन्यायेनोच्चरितसंख्यादितोवाक्यार्थं प्रतीत्य दैववशाद्यत्र वेदसमानानुपूर्वीकं वाक्यमुच्चरितं तत्र तादृशोच्चारणजन्यत्वसत्त्वेन तदाक्यमादायांशतः सिद्धसाधनं इति वाच्यं । पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेसद्देश्यत्वात्, अतएव निखिलवेदानामेकधर्मावच्छेदेन पक्षले गन्धकृतो निगर्व इति (१) दिक् । 'तज्जातीयत्वादिति, तज्जातीयत्वस्य भेदाघटितत्वात् निष्ठाप्रत्ययार्थातीतत्वस्य चाविवक्षितत्वादिति भावः । 'सजातीयोच्चारणेति सजातीयोच्चारणानपे-

(१) निर्भर इतीति ख० ।

स्वरितवृत्ति प्रमाणतावच्छेदकवाक्यवृत्तिधर्मत्वात् स्मृति-
त्ववत् । यद्वा वेदाः शब्दाजन्यवाक्यार्थगोचरयथार्थ-
ज्ञानजन्याः प्रमाणशब्दत्वात् भारतवत् । न च पद्य-
माने वेदे बाधः भारते मन्वादिस्मृतौ च व्यभिचारः
तेषां द्विकर्तृकत्वात्, तादृशज्ञानजन्यजातीयत्वं वा
साध्यं, तथाप्येतद्भावादेव वेदेऽपौरुषेयत्वव्यवहारः ।

चोस्वरितजातीयमात्रवृत्तित्वं, तेन दैववग्रसम्पन्नवेदमादाय न सिद्ध-
साधनं, द्वितीयसुस्वारणं वा पूर्ववत् अर्थज्ञानविशिष्टत्वेन विशेष-
णीयं, 'प्रमाणतेति, अचेदानौन्तमवेदादिमात्रवृत्तितत्तद्वाक्यवृत्ति-
नौन्तमवेदत्वादिधर्मं व्यभिचारवारणाय 'प्रमाणतावच्छेदकेति,
प्रमाणतावच्छेदकत्वं अध्ययनानुष्ठानान्यतरविधिविषयतावच्छेदकत्वं,
भवति च "स्वाध्यायोऽध्येतव्यः" "स्मृतिरध्यातव्येत्यादिविधिविषय-
तावच्छेदकं वेदल-स्मृतित्वादि, उस्वरितलस्य शब्दधर्मत्वादात्ममेधलादौ
व्यभिचारवारणाय^(१) 'वाक्यवृत्तीति, अश्ममेधलादेरपि "अश्ममेधेन
थवेतेत्याद्यनुष्ठानविधिविषयतावच्छेदकत्वात् । वस्तुतस्तु प्रमाणता-
वच्छेदकत्वमध्ययनविधिविषयतावच्छेदकत्वं, 'वाक्यवृत्तीति च स्म-
रूपकथनमिति ध्येयम् । 'शब्दाजन्येति शब्दज्ञानाप्रयोज्येत्यर्थः,
तेन न तादृशस्मृत्यादिजन्यत्वमादायांगतः सिद्धसाधनमर्थान्तरं वा,
आनुपूर्वीयथार्थज्ञानजन्यतयांगतः सिद्धसाधनसार्थान्तरस्य वार-

(१) शब्दधर्मत्वादात्ममेधलादावर्थवृत्तिधर्मं व्यभिचारवारणायेति ग० ।

नन्वप्रयोजकमिदं वाक्यार्थगोचरयथार्थज्ञानपूर्वकत्व-
मेव शब्दप्रामाण्ये तन्त्रं न तु तादृशज्ञानस्य शब्दा-
जन्यत्वमपि गौरवात्, अन्यथा वेदेऽपि तव द्विकर्तृक-
त्वेन प्रामाण्यं स्यात् लोके तथा दर्शनात्, एवञ्च
अनादिमीमांसासिद्धान्थायेनावगततात्पर्यात् वेदार्थ
प्रतीत्य पूर्वपूर्वाध्यापकेन उच्चरिताद्देवादुत्तरोत्तर-
स्याप्यध्ययनतदर्थप्रतीतिरित्यनादितैवातः किं स्वत-
न्त्रपुरुषेण तत्प्रयोजनस्य परतन्त्रादेव सिद्धेः । किञ्च

णाय 'वाक्यार्थेति स्ववाक्यार्थेत्यर्थ इति द्रष्टव्यं । 'तादृशेति, अत्र
स्वसजातीयेति शब्दविशेषणं देयं तेन स्मृतौ भारते च न व्यभि-
चारतादवस्थं, 'एतदभावादिति स्वसमानजातीयोच्चारणानपे-
क्षोच्चरितजातीयत्व-शब्दाजन्यवाक्यार्थज्ञानजन्यजातीयत्वयोरभावादि-
त्यर्थः, 'अन्यथेति प्रत्यक्षादिना गृहीतार्थकसौक्तिकवाक्ये तथा
दर्शनेन तत्कल्पने इत्यर्थः, 'लोके' सौक्तिकवाक्ये । 'मीमांसासिद्धेति
साधवादिज्ञानसङ्कतेत्यर्थः, 'न्यायः' अनुमानं, 'अध्ययनतदर्थप्रती-
तिरिति अध्ययने सति तदर्थप्रतीतिरित्यर्थः, ततो वेदप्रयोग इति
शेषः । 'स्वतन्त्रपुरुषेणेति सजातीयोच्चारणानपेक्षवेदोच्चारयित्पुरु-
षेणेत्यर्थः, 'परतन्त्रादेवेति तादृशोच्चारणसापेक्षवेदोच्चारयित्पुरु-
षादेवेत्यर्थः । ननु सर्गाद्यकाशीनवेदप्रयोगस्य वेदजन्यवाक्यार्थज्ञान-
प्रयोजनं न सम्भवति प्रसङ्गे वेदोच्छेदादतो भगवत्सिद्धिरित्यत-
न्नाह, 'किञ्चेति, 'पूर्वकाञ्च इति हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नभिन्नस्यैव

पूर्वकालो न वेदशून्यः कालत्वात् वर्तमानकालवत् ।
 न चांग्रे बाधः अंग्रे चाश्रयासिद्धिः, अंग्रत्वेनानुपादानात्,
 पूर्वकालो न वेदशून्य इत्युद्देश्यप्रतीतेरसिद्धेः
 नांग्रतः सिद्धसाधनं, तथा पूर्वकालीनं वेदाध्ययनं
 गुर्वध्ययनपूर्वकं अध्ययनत्वात् इदानीन्तनाध्ययन-
 वत् । न च लिप्यनुमितवेदाध्ययनेन व्यभिचारः, लि-
 पेरध्ययनपूर्वकत्वात् । न चैवं भारताध्ययनमपि तथा
 स्यात्, तस्य भारतादावेव व्यासादिकर्तृकत्वेन कथना-
 दिति । उच्यते । वेदप्रामाण्याधीनं तत्रामाण्यमित्या-

पक्षतावच्छेदकत्वात् पूर्विति एतत्पूर्वकाल इत्यर्थः, 'न वेदशून्य इति,
 यद्यपि वेदवानित्येव वक्तुमुचितं तथापि पराभिमतवेदशून्यत्वाभा-
 वत्वप्रकारकसिद्ध्यर्थमित्यमभिधानं, 'अंग्रे' प्रस्यरूपे, 'अंग्रे चेति
 सर्गकाले चेत्यर्थः, 'आश्रयासिद्धिः' सिद्धसाधनात् पक्षताभावं,
 'अंग्रत्वेन' विशिष्य प्रस्यत्वादिना, 'उद्देश्यप्रतीतेरिति पक्षतावच्छेदका-
 वच्छेदेन प्रतीतेरित्यर्थः, 'गुर्वध्ययनेति, 'पूर्वकालं' प्रयोष्यत्वं, अन्यथा
 पूर्वसर्गीयाध्ययनपूर्वकत्वेन सिद्धसाधनात्, 'गुर्विति स्वरूपकथनमिति
 मन्त्रव्यं, 'अध्ययनत्वात्' वेदाध्ययनत्वात्, अतो न व्यभिचारः ।
 'लिपेरपौति, साक्षात्परम्परासाधारणप्रयोष्यत्वमात्रस्य प्रवेशादिति
 भावः । 'न चैवमिति, भारताध्ययनं भारताध्ययनपूर्वकं भारता-
 ध्ययनत्वादित्यनुमानसम्भवादिति भावः । 'तस्येति, तथाच बाधाञ्च

त्माश्रयः । न च पूर्ववेदप्रामाण्याधीनमुत्तरवेदप्रामाण्यमिति स्थितिभेदमादाय नात्माश्रय इति वाच्यं । एवं तत्पूर्वस्यापि तत्पूर्वप्रामाण्यात् प्रामाण्यमित्यनवस्थानात् । अनादित्वादयमदोष इति चेत् । न । मूलभूतप्रमाणान्तराभावात् अन्धपरम्परापातात् । स्वतः प्रमाणं वेद एव सर्व्वथ वेदे मूलमिति चेत् । न । सर्व्वेषामेव परवेदापेक्षत्वेन स्वतः प्रमाणात्वाभावात् । अतएव आचारात् स्मृतिः स्मृतेराचार इत्यथ विश्वासवीजपरानपेक्षमूलभूतप्रमाणाभावादान्धपरम्पराभयेन तत्र

विद्विरिति भावः । 'आत्माश्रय इति वाक्यार्थयथार्थज्ञानपूर्वकत्वेन वेदप्रामाण्यं तज्ज्ञानप्रामाण्यञ्च प्रमाणीभूतवेदन्यलाधीनमिति परम्परया वेदन्यप्रामाण्याधीनं वेदप्रामाण्यमित्यात्माश्रय इत्यर्थः, 'मूलभूतेति, वेदन्यप्रमायामित्यादौ पूरणीयं, 'प्रमाणान्तराभावादिति स्वतः प्रामाण्याभावादित्यर्थः, 'अन्धपरम्परेति प्रमासामान्यञ्च स्वतः प्रमाणमूलकत्वव्याप्तिभङ्गप्रसङ्गादित्यर्थः, स्वतस्त्वञ्च स्वतरप्रामाण्याधीनप्रामाण्यकैतरत्वमित्यर्थः, 'वेदे' वेदन्यज्ञाने, 'परवेदापेक्षत्वेनेति परवेदप्रामाण्याधीनप्रामाण्यकत्वेनेत्यर्थः, 'विश्वसवीजेति प्रमासामान्यव्यापकेत्यर्थः, 'परानपेक्षेति स्वतरप्रामाण्याधीनप्रामाण्यकैतरेत्यर्थः, 'अन्धपरम्परेति स्मृतिजन्यज्ञानस्याप्रमात्वप्रसङ्गभयेनेत्यर्थः । ननु वेदप्रामाण्यमप्यपरवेदप्रामाण्याधीनं महाजनपरिपहादेव

वेदमूलकत्वकल्पना । अनादिमहाजनपरिग्रहादनादि-
वेदप्रवाहप्रामाण्यावधारणेऽपि तन्निर्वाहकेतरानपेक्ष-
मूलभूतप्रमाणाभावेनानाश्वास एव अन्यथा स्मृत्याचा-
रयोरप्येवं प्रामाण्यावधारणे प्रमाणमूलकत्वकल्पना^(१)
न स्यात् । तस्मादाश्वासवीजपरानपेक्षेश्वरप्रत्यक्षमूल-
कत्वादेव वेदस्य प्रामाण्यं महाजनपरिग्रहादवधा-
र्यते । एतेनानुमानमपि निरस्तं । मूलभूतप्रत्यक्षं
विना वेदप्रामाण्यानुपपत्त्या साध्याभावसिद्धौ बाधात् ।

तन्प्रामाण्यावधारणादित्यत आह, 'अनादीति, 'परिग्रहादिति
महाजनपरिग्रहादित्यर्थः, 'परिग्रहः' अन्वयनाध्यापन-तदर्थानुष्ठा-
नादि, 'तन्निर्वाहकेति महाजनपरिग्रहनिर्वाहकं यन्महाजनानां
ज्ञानजनकं प्रमाणं तद्रूपेतरप्रामाण्याधीनप्रामाण्यकेतरमूलभूतप्रमा-
णकत्वाभावेनेत्यर्थः, 'अनाश्वास एवेति वेदजन्यप्रमाणा अप्रमाल-
प्रसङ्ग एवेत्यर्थः, 'एवमिति महाजनपरिग्रहेष्वेत्यर्थः, 'प्रमाणमूलक-
त्वेति वेदमूलकत्वेत्यर्थः, 'आश्वासवीजेति प्रामाण्यवीजेत्यर्थः, 'परान-
पेक्षेति नित्येत्यर्थः, 'ईश्वरप्रत्यक्षेति ईश्वरीयोपादानप्रत्यक्षेत्यर्थः,
'अनुमानमपीति अन्वयनपक्षकालुमानमपीत्यर्थः, 'प्रत्यक्षं विना'
नित्यप्रत्यक्षमूलकत्वं विना, 'प्रामाण्यानुपपत्त्या' स्वतः प्रामाण्यानुप-

(१) प्रमाणान्तरमूलकत्वनेति ख०, ग० ।

ननु वेदो न पौरुषेयः असमर्थमाणकर्तृकत्वादिति
बाधकमस्त्विति चेत् । न । कपिल-कणाद-गौतमैस्त-
च्छिष्यैश्चाद्यपर्यन्तं वेदे सकर्तृकत्वस्मरणस्य प्रतीयमान-
त्वात् । न च मूलभूतानुभवाभावात् स्मरणानुपपत्तिः,
पौरुषेयत्वानुमानाद्देवानुभवात् । अस्मरणमेव तत्र
बाधकमिति चेत् । न । एवं सत्यस्मरणाननुभवयोर-

पत्या । सत्प्रतिपक्षमाशङ्कते, 'नञ्चिति, वेदत्वं न पौरुषेयवृत्ति
अध्ययनविधिविषयतावच्छेदकत्वे सति स्मर्थमाणकर्तृकत्वत्वात्
व्यतिरेकेण भारतत्वं दृष्टान्त इत्यत्र तात्पर्यं, यथाश्रुते "सा ते
भवत्वित्यादौ व्यभिचारादिति मन्तव्यं, स्मर्थमाणकर्तृकत्वं स्मृति-
बोधितपौरुषेयत्वकत्वं, तादृशस्मृतेरप्रचरद्रूपत्वेऽपि कपिलादीनां
दर्शनकर्तृत्वं तादृशस्मृतिज्ञानसत्त्वाद्देतुः स्वरूपासिद्ध इति समा-
धत्ते, 'कपिलेति, 'सकर्तृकत्वस्मरणस्येति पौरुषेयत्वबोधकस्मृतेरि-
त्यर्थः । 'मूलभूतेति स्मृतिकर्तृत्वेदे पौरुषेयत्वानुभवाभावादित्यर्थः,
तद्बोधकमूलभूतश्रुतिविरहादिति भावः । 'स्मरणानुपपत्तिः' स्मृति-
प्रणयनानुपपत्तिः, 'अनुभवादिति स्मृतिकर्तृत्वेदे पौरुषेयत्वानुभवा-
दित्यर्थः, तथाचानुमानाद्देवेदे पौरुषेयत्वमवधार्य स्मृतिप्रणयनमिति
भावः । 'अस्मरणमेवेति अत्र स्मरणपदं स्मरणार्थकज्ञानपरं, स्मृति-
कर्तृत्वेदे पौरुषेयत्वविषयकस्मरणभाव एवेत्यर्थः, 'तत्र बाधकमिति
वेदगोचरपौरुषेयत्वानुभवादिबाधकमित्यर्थः, स्मृतिकर्तृत्वद्गोचर-
स्मरणाभावेन तद्गोचरानुभवाभावः साधनीयइति भावः । 'अस्म-

न्योन्याश्रयात् । अग्रे तदर्थस्मरणत्वाभावेऽपि प्रमाणस्या-
नुभावकत्वात् । न हि भाविस्मरणमपेक्ष्य प्रमाणमनु-
भावकं । “तस्मात्तपस्तेपानाञ्चत्वारो वेदा अजायन्त
ऋषः सामानि जग्निरे” इति कर्तृश्रवणात् “प्रति-
मन्वन्तरश्चैषा श्रुतिरन्या विधीयते” इत्यादिकर्तृ-
स्मरणाच्च । पौरुषेयत्वे बाधकं विना अर्थवादमात्रत्वस्य
वक्तुमशक्यत्वात् । “स्वयम्भूरेष भगवान् वेदो गीत-

रणाननुभवयोरिति अस्मरणाननुभवविद्यो रित्यर्थः । स्मरणाभावेना-
नुभवाभावसाधने अविचारसम्प्राप्तौ, ‘अग्रे इति, उपेक्षात्मकज्ञानसंबन्धे
इति शेषः, अप्रयोजकत्वमप्याह, ‘न हीति, भगवतो वेदकर्तृत्वे वेदस्य
पौरुषेयत्वानुमानं प्रमाणसुक्ता श्रुतिं स्मरतिमपि^(१) प्रमाणयति,
‘तस्मादिति, ‘तपस्तेपानात्’ परमेश्वरात्, ‘ऋक्’ वेदभागविशेषः,
‘सामापि तथा, ‘कर्तृश्रवणात्’ भगवतो वेदकर्तृत्वबोधकत्वश्रुतेः,
‘अन्नेति विभिन्नानुपूर्वीकेत्यर्थः, इति सप्तदासः, विभिन्नव्यक्तिकेति
तु परमार्थः, आनुपूर्वीभेदकल्पनायां गौरवात्, ‘कर्तृस्मरणादिति
भगवतो वेदकर्तृत्वबोधकस्यतेरित्यर्थः । ‘अर्थवादमात्रत्वस्य’ श्रुति-
मात्रत्वस्य । तसु वेदस्य नित्यत्वबोधकभारताद्येव वेदस्य पौरुषेयत्वे
साधकमिति तदस्याप्रवृत्ताप्रामाण्य, ‘स्वयम्भूरिति नित्य इत्यर्थः, ‘एष-

(१) श्रुति-स्मरतो ज्ञप्तीति ख० ।

स्त्वया पुरा । शिवाद्या ऋषिपर्यन्ताः कर्तारोऽस्य न कारकाः” इति महाभागवतपुराणीयवाक्यस्य श्रुति-विरोधेनान्यथ तात्पर्यात् । न च कार्यपरमेव प्रमाणं, कर्तृस्मरणस्य सर्वथाविध्यर्थत्वात् सकर्तृकत्वार्थवादस्य स्वर्ग-नरकार्यवादस्येव “ईश्वरमुपासीत” इति विधि-शेषत्वाच्च । साधयिष्यते च सिद्धार्थस्य प्रामाण्यं । न चैवमानन्दोऽपीश्वरे स्यादिति वाच्यं । तच्च मानान्तर-विरोधात् । पुरुषस्य भ्रम-प्रमादादिभूयिष्ठत्वेन वेदे

भगवानित्यपि वेदस्य विशेषणं । ‘कार्यपरमेवेति विधिसमभिव्या-हृतमेवेत्यर्थः, ‘तस्मादित्यादिविध्यसमभिव्याहृतत्वात् न प्रमाण-मिति भावः । ‘कर्तृस्मरणस्येति कर्तृत्वबोधकस्मृतेरित्यर्थः, ‘अविध्य-र्थत्वादिति विध्यसमभिव्याहृतत्वादित्यर्थः, तथाच भारतादेरपि व्यासादिकर्तृकता न स्यादिति भावः । ‘सकर्तृकत्वार्थवादस्येति “तस्मादित्यादिविध्यसमभिव्याहृतवाक्यस्येत्यर्थः, ‘स्वर्गंति “यच्च दुःखेनेत्याद्यर्थवादस्येत्यर्थः, ‘विधिशेषत्वाच्चेति, अर्थवादस्याप्रामाण्य-वादिनापि विधिशेषौभूतार्थवादस्य प्रामाण्याभ्युपगमादिति भावः । ‘सिद्धार्थस्येति विध्यसमभिव्याहृतवाक्यस्येत्यर्थः । ‘न चैवमिति, “नित्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेत्याद्यर्थवादसत्त्वादिति भावः । ‘तच्चेति, सुख-त्वावच्छेदेन पुण्यजन्यलक्षणात् तच्चानन्दपदेन दुःखाभावाभिधा-नादिति भावः । ‘भूयिष्ठत्वेनेति वज्रतरदोषाश्रयत्वेनेत्यर्थः, ‘वेदे’

नाश्र्वास इति चेत् । न । धर्मिग्राहकमानेन नित्य-
सर्व्वज्ञत्वेन सिद्धे तत्र दोषाभावादिति ।

इति श्रीमद्गङ्गेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणौ
शब्दाख्यतुरीयखण्डे तात्पर्य्यवादः ॥

कचिदेदे, 'अनाश्रासः' अप्रामाण्यप्रसङ्गः, कर्तुर्धमादिदोषजन्यत्व-
सम्भवादिति भावः ।

इति श्रीमधुरानाथ-तर्कवागीश्वरविरचिते तत्त्वचिन्तामणिरहस्ये
शब्दाख्यतुरीयखण्डरहस्ये तात्पर्य्यवाद्दरहस्यम् ॥

अथ शब्दानित्यतावादः ।

ननु तथाप्यप्रयोजकं पौरुषेयत्वानुमानं नित्य-

अथ शब्दानित्यतावादरहस्यम् ।

‘नित्येति नित्यत्वेन यन्निर्दोषत्वं तेनैव प्रामाण्योपपत्तेरित्यर्थः । न च निर्दोषत्वं न प्रामाण्यप्रयोजकं तेषां वर्णमात्रस्यैव नित्यतया विषन्नादिवाक्यमात्रेऽपि तत्सत्त्वादिति वाच्यं । निर्दोषत्वपदेन दोषा-
जन्यानुपूर्वीकत्वस्य विवक्षितत्वात्, आनुपूर्वी च तन्मते शब्दसंभवेत-
पदार्थान्तरं सा च वेदे नित्या अन्यत्र त्वनित्या, अन्यथा वर्णानां सर्वत्र नित्यत्वेन नित्यानित्यविभागो न स्यात् । न चैवं नित्यत्वं न निर्दोषत्वप्रयोजकं सदोषवाक्येऽपि तत्सत्त्वादिति वाच्यं । नित्यत्व-
पदेनापि नित्यानुपूर्वीकत्वस्य विवक्षितत्वादिति ।

केचित्तु नित्यत्वेन निर्दोषत्वेन चेति प्रयोजकद्वयपरतया^(१) व्याचक्षुः^(२) । तदसत् । नित्यत्वं यदि यथाश्रुतं तदा विषन्नादिवाक्य-
मात्रेऽतिव्याप्तेः आनुपूर्वीविशिष्टानां वर्णानां सर्वत्र नित्यत्वात्, यदि च नित्यानुपूर्वीविशिष्टत्वं तदा लौकिकवाक्यमात्र एवा-

(१) प्रयोजकत्वपरतयेति ख० ।

(२) व्याचक्षुरिति ख० ।

निर्दोषत्वेनैव तत्प्रामाण्योपपत्तेरिति चेत् । न । वर्णानां अनित्यत्वेन तत्समूहस्य सुतरामनित्यत्वात् । न च तदसिद्धं, तथाहि वर्णात्मकः शब्दोऽनित्यः समवेतत्वे सत्युत्पत्तिमत्त्वात् घटवत् । न च हेत्वसिद्धिः, उत्पन्नो

व्याप्तेः । एतेन नित्यत्वविशिष्टनिर्दोषतयेति विशिष्टप्रयोजकपरतया व्याख्यानमपि पराक्षं । नित्यत्व-निर्दोषत्वे यदि यथाश्रुते तदा विषन्नादिवाक्यमात्र एवातिव्याप्तिः, नित्यत्वं यदि नित्यानुपूर्वीकत्वं तदा लौकिकवाक्यमात्र एवातिव्याप्तिः निर्दोषत्वाग्रवैधर्ष्यापत्तिश्च । यदि च नित्यत्वं यथाश्रुतं निर्दोषत्वं दोषान्वयानुपूर्वीकत्वं तदा नित्यत्वाग्रवैधर्ष्यादिति दिक् ।

यद्यप्येवमपि निर्दोषत्वं न प्रामाण्यप्रयोजकं विषन्नादिशुकादिवाक्येऽतिव्याप्तेः प्रतीतार्थविपरीतप्रत्यायनेच्छाया दोषत्वमते^(१) ध्यानप्रतारकवाक्येष्वव्याप्तेश्च, तथापि प्रसङ्गादर्शानामनित्यत्वं व्यवस्थापयितुं तद्दोषमुपेक्ष्य वर्णानामनित्यत्वे तद्दुत्थानुपूर्व्यां अनित्यत्वं साधयति, 'वर्णानामिति, 'तत्समूहस्य' वर्षवृत्त्यानुपूर्वीविशेषश्च, 'सुतरामिति, अन्यथा अनेकसमवेतमित्यस्य जातित्वनिश्चयमेनानुर्थाजातित्वापत्तेरिति तददर्शानामनित्यत्वं । 'तथा हीति पञ्चतावच्छेदकधामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धेर्बहेष्यत्वेनाग्रतः सिद्धसाधनवारणाय 'वर्णात्मक इति वर्षशब्दवाच्य इत्यर्थः, तेन रूपादावर्धान्नरवारणाय 'शब्द इति, ध्वंसे व्यभिचारवारणाय 'समवेतत्वे सतीति, 'व्यञ्जकेति

(१) प्रतीतार्थत्वादिः मत इत्यन्तः पाठः खपुस्तके नास्ति ।

गकारः इट्टायामुत्पद्यमानोऽस्ति कोलाहल इति प्रत्य-
यात् । न च व्यञ्जकाभावात् प्रागनुपलब्धस्योपलब्धि-
मात्रं तस्य, उत्पन्नो गकार इति प्रत्ययात् । न चाय-
मौपाधिकः, अन्योत्पत्तावयुद्धमाणायामपि तदनु-
भवात् । न च स्मर्यमाणारोपः, बाधकाभावात् ।
अन्यथा घटोत्पत्तिरपि न सिद्धेत् ।

यत्तु श्रोत्रानुविधानात् पदं शृणोमीत्यबाधितानु-
व्यवसायात् श्रोत्रादन्येन ग्रहीतुमशक्यत्वाच्च श्रोत्र-
प्राप्तैवानुपूर्वी सा च घसमानकालीनप्रागभावप्रति-
योगित्वं टस्येति प्रागभावप्रतियोगित्वमुत्पत्तिमत्त्वं

कण्ठ-तात्पाद्यभिघातादेरभावादित्यर्थः, अथच्च प्रागनुपलब्धे हेतुः,
'तस्य' उक्तप्रत्ययस्य, विषय इति शेषः । 'उत्पन्न इति उत्पत्त्यवगा-
हितमनुभवसिद्धमित्यर्थः, 'श्रौपाधिकः' भ्रमरूपः, 'अट्टमाणायां'
अननुभूयमानायां, अथमुत्पन्नो गकार इत्यादिप्रत्यक्षादवर्णानामु-
त्पत्तिमत्त्वं साधितं ।

अन्ये तु आनुपूर्वीप्रत्यक्षादेव वर्णानामुत्पत्तिमत्त्वं सिध्यती-
त्याहुः, तन्मतमुपन्यस्य दूषयति, 'यत्त्विति, 'पदमिति आनुपूर्वी-
विशिष्टवर्णमित्यर्थः, तस्यैव पदत्वात्, 'समानकालीनेति, तद-
ध्वंसाधिकरणरक्षणानुत्पत्तिकाले सतीति विशेषणीयं, तेन विल-

वर्णस्य प्रत्यक्षमिति, तन्न, घञ्ञानानन्तरञ्ञानविषयत्वं
 टस्यानन्तर्यं तयोरानुपूर्वीं सा च मनसैव गृह्यते घट-
 पटञ्ञानयोरिव । तदुपनीता च श्रोत्रविषयः । ननु
 स एवायं गकार इति प्रत्यभिज्ञाबाधितमिदमित्येकैका-
 एव गकारादिव्यक्तयः । यद्यपि प्रत्यभिज्ञाया नित्यत्वं
 न विषयस्तथापि नाशकत्वाभिमतशब्दान्तरादीनां

मितोच्चरिते नातिप्रसङ्गः, 'प्रत्यक्षमिति आनुपूर्वींप्रत्यक्षादेव सि-
 ङ्गमित्यर्थः^(१), 'घञ्ञानेति, अन्यथा मौनिष्ठोकाव्याप्तेरिति भावः ।
 न चेश्वरोक्तस्य ज्ञानानन्तर्यासम्भवादव्याप्तिरिति वाच्यं । घञ्ञा-
 नानन्तरमव्यवधानेन टञ्ञानं भवत्वित्यभिप्रायविषयत्वे तात्पर्यात्,
 यत्र च शुकादिवाक्ये न तथाभिप्रायसम्भवस्तत्रापीश्वरमादायैव
 तत्सम्भवः । नन्वेवं सा श्रोत्रयाज्ञा न स्यादित्यत्र आह, 'सा चेति,
 'घट-पटञ्ञानयोरिवेति घट-पटञ्ञानयोरानन्तर्यमिवेत्यर्थः, 'तदुप-
 नीता' मानसोपनीता,^(२) पदं शृणोमीत्यनुव्यवसाये लौकिक-
 विषयतासुभवो विशेष्यमात्र एवेति च्छदयं । 'इदमिति अनित्य-
 त्वासुमानमित्यर्थः, 'एकैकाएवेति एकैका नित्या एवेत्यर्थः, 'शब्दा-
 न्तरादीनामिति, 'आदिना तदुत्तरोत्पन्नपदार्थान्तरपरिपद्यः,

(१) इत्थेन टस्योत्पत्तिमत्त्वं सिद्धं एवं वर्णान्तरस्यापीत्यर्थः ।

(२) तथाच मानसोपनयेनैव आवच्छे तद्भूतमिति भावः ।

अन्तरासम्भवेऽपि तावत्कालीनतां गकारस्य वृत्ता-
तीति “तावत्कालं स्थिरञ्चैनं कः पञ्चान्नाशयिष्य-
तीति पराभिमताशुविनाशित्वव्यतिरेकान्नित्यताया-
मेव पर्यवस्यति । न च धर्म्मिणो गकारस्य भेदेऽपि
एकजातीयत्वेन प्रत्यभिज्ञा, तथा सति तज्जातीयोप-
मितिः स्यान्न तु स एवायमिति । अथ तारत्व-मन्दत्व-
विरुद्धधर्म्माध्यस्तविषयत्वेन सा न प्रमाणं । न च
तारत्वादीनां स्वाभाविकत्वं विरुद्धत्वञ्चासिद्धं, मन्द-
स्तारो गकारस्ताराम्बन्दोऽन्य इत्यनन्यथासिद्धप्रत्यक्षात्
तत्सिद्धेः । न ह्यपां ग्रीत्य-द्रवत्वे स्वाभाविके इत्यथ
प्रत्यक्षादन्यत् प्रमाणं । तत् किं यो यद्गतत्वेन भासते

‘तावत्कालीनतां’ चिरकालीनगकाराभिज्ञतां, ‘आशुविनाशित्व-
व्यतिरेकादिति, विस्मम्बविनाशित्वबाधसङ्कतादिति शेषः, विस्मम्ब-
विनाशित्वाभावस्योभयसम्मतत्वादिति भावः । ‘पर्यवस्यतीति वर्षः
पर्यवस्यतीत्यर्थः, तथाच वर्षो नित्यः विस्मम्बविनाशित्वाभावे सत्या-
शुविनाशित्वाभावादित्यनुमेयमिति भावः । ‘सा’ अभेदप्रत्यभिज्ञा,
‘स्वाभाविकत्वं’ वैर्षण्यत्तिलं, स्वाभाविकत्वे हेतुमाह, ‘मन्द इति
मन्दो गकारस्तारो गकारइत्यर्थः, विरुद्धत्वे हेतुमाह, ‘तारादिति,
मन्दत्वावच्छेदेन तारभेदग्रहादिति भावः । ‘तत्सिद्धेरिति तयोः
ग्रन्थत्तिल-विरुद्धत्वयोः सिद्धेरित्यर्थः । आग्रहते, ‘तत् किमिति,

स तद्धर्म एव तथा सति रक्तः पटः लोहितः स्फटिक-
इत्यादावपि तथा स्यादविशेषात्, न, रक्तत्वादीना-
मन्यधर्मत्वस्थितौ स्फटिकादीनाञ्च तद्विरुद्धधर्मत्वे
स्थिते जवाकुसुमादेरन्वय-व्यतिरेकानुविधानाद्बाधेन
तच्च भ्रान्तत्वात् । न चेह तारत्वादेरन्यधर्मत्वेनोप-
स्थितिः । नापि गकारादीनां तद्विरुद्धधर्मवत्त्वं, नाप्य-
न्यस्य तारत्वादिधर्मिणोऽनुविधानं । न चावश्यं
स्वीकृतवायोरेव धर्मात्तारत्वादयोगकारादिगतत्वेन
भासन्ते इति वाच्यं । स्पर्शाग्रहे त्वचो व्यापाराभावेन
त्वचा तद्ग्रहात् । न च अवसा तद्ग्रहः, अवायवीय-
त्वेन वायुमात्रधर्माग्राहकत्वाच्चक्षुर्वत् । तारत्वादयो

‘तथा स्यात्’ रक्तत्वादेः स्फटिकादिधर्मत्वं स्यात्, ‘अन्यधर्मत्वेति
स्फटिकादीतरधर्मत्वव्यवस्थितावित्यर्थः, प्रमाणान्तरमाह, ‘स्फटि-
केति, हेत्वन्तरमाह, ‘जवेति, ‘अन्वयेति, स्फटिकादौ रक्तत्वप्रत्यये
इत्यादिः, ‘बाधेन’ रक्तत्वाभावस्य प्रमाणसिद्धत्वेन, ‘अनुविधानमिति,
तारत्वादिप्रत्यय इति शेषः । ‘न चावश्यमिति भवतामपि तार-
मन्दग्रहोत्पत्तौ विजातीयवायुसंयोगस्य नियामकत्वादिति भावः ।
‘स्पर्शाग्रहे’ स्पर्शाविषयकसाक्षात्कारे, ‘व्यापाराभावेन’ अन्यत्वाभावेन,
‘अवायवीयत्वेन’ अवायवीयवहिरिन्द्रियत्वेन, तेन मनसि न व्यभि-

या न वायुधर्माः आवणत्वात् कादिवत्, वायुर्वा न
 अवणमात्रग्राह्यधर्मीमूर्त्तत्वात् पटवत्, अतएव न
 तारत्वादयो वायुधर्मध्वनिधर्माः वायुधर्मस्य ध्वनेर-
 ग्रहात् । न च ध्वनिरूपः शब्दो नभोवृत्तिरेव तथा
 सति तद्धर्मतारत्वादिग्रहः अवसेति वाच्यं । तारोऽयं
 गकार इत्यत्र ध्वनीनामस्फुरणात् तत्कारणाभावाच्च ।
 न च व्यक्त्या विना जातिस्फुरणं, तस्या व्यक्तिसमा-
 नसंवित्संवेद्यत्वात् । न च स्मर्यमाणतारत्वाद्यारोपः,

चारः,^(१) मात्रपदं सन्ना-द्रव्यत्ववारणाय, एवमुत्तरत्र सर्व्वं च यथा-
 योग्यं मात्रपदमध्याहार्य्यं । 'अतएवेति, वक्ष्यमाणध्वनेरग्रहादिति-
 दोषादेवेत्यर्थः, 'अग्रहादिति अवणमात्रग्राह्यसम्भवादित्यर्थः, तथाच
 व्यक्तियहं विना कथं जातिग्रह इति भावः । ननु तारत्वादिनैव
 ध्वनेः स्फुरणमभ्युपगम्यतामत आह, 'तत्कारणेति गकराद्युत्पत्ति-
 समये ध्वनिकारणीभूतस्य शङ्खादेरभावादित्यर्थः । ननु तारत्वा-
 दिकं जातिविशेषस्तस्य शब्दवृत्तित्वेऽपि तन्नियामकतथा वायुमिष्टं
 वैजात्याभावशक्यं तथाच साधवात् तदेवास्तु किं शब्दवैजात्यान्तरे-

(१) न चाग्रहकत्वं लौकिकप्रत्यक्षाजनकत्वमेव तत्र मनसो ग्राह्यतमिति
 अर्थं विशेषणमिति वाच्यं । ज्ञानमात्रस्यैव मनोजन्मत्वात्, अत्र च
 लौकिकविषयित्वावच्छिन्नजनकताप्रवेशे अविचारानवकाशादिशेषत्व-
 वैयर्थ्यं बोध्यं ।

बाधकाभावात् प्रथमतस्तारत्वाद्यग्रहप्रसङ्गाच्चेति । मैवं ।
 तारत्वादयो न गकारादिजातयः गत्वादिना सङ्कर-
 प्रसङ्गात् । न च नानैव तारत्वं, ताराकारानुगत-
 प्रत्ययाभावप्रसङ्गात् । न च सजातीयसाक्षात्कारप्रति-
 बन्धकतावच्छेदकशब्दवृत्तिजातित्वेन नानातारत्वेषु-

णेति गौरवमेव बाधकमित्यस्तरसादाह, 'प्रथमत इति सादृश्य-
 विग्रिष्टगकारादिवुद्धिं विनेत्यर्थः, सादृश्यविग्रिष्टधर्म्मिज्ञानस्य सार्थ-
 माणारोपे हेतुत्वादिति भावः । 'सजातीयेति स्थाश्रयसजातीये-
 त्यर्थः, 'प्रतिबन्धकतावच्छेदकेति ज्ञानविषयतया प्रतिबन्धकताव-
 च्छेदकेत्यर्थः, मन्दबुभुत्साविरहविग्रिष्टतारशौकिकसाक्षात्कारत्वेन
 शौकिकविषयितया तारशब्दवत्त्वेनैव वा कार्यसहवर्त्तितया प्रति-
 बन्धकत्वादिति भावः । तारशब्दसु स्वरूपतो न प्रतिबन्धकः^(१)
 देशान्तरे तारशब्दसत्त्वेऽपि मन्दशब्दस्याग्रहापत्तेः सादृशतारत्वा-
 श्रयग्रहे सादृशमन्दत्वाश्रयग्रहो न जायते तादृशमन्दत्वाश्रयसाक्षात्-
 कारं प्रति तादृशतारत्वाश्रयसाक्षात्कारत्वेन प्रतिबन्धकत्वं तेन
 सर्वेषामेव शब्दानां किञ्चिदपेक्ष्य तारत्व-मन्दत्वेऽपि च न चतिः,
 प्रतिबन्धकाभावकूटस्य हेतुः तेनैकविधमन्दत्वाश्रयग्रहे नानाविधता-
 रत्वाश्रयग्रहस्य प्रतिबन्धकत्वेऽपि न चतिः । अत्र स्थावच्छिन्नाभाव-
 साक्षात्कारप्रतिबन्धकतावच्छेदके गत्वादौ मधुरतरशब्देनोत्कट-

(१) स्वरूपसम्प्र प्रतिबन्धक इति ख० ।

विषयरूपतया स्याद्दिग्प्रतिबन्धाच्छब्दवृत्तिमधुरतरत्वे चाति-
 यान्निवारणाय स्नात्रयसजातीयेति, साजात्यञ्च गुणलव्याप्यजात्या
 तेन स्याद्दिर्गुणत्वादिना मधुरतरशब्दसजातीयत्वेऽपि न चतिः ।
 न चैवं मधुरतरशब्दस्य स्वसमानजातीयकटुशब्दग्रहं प्रत्यपि प्रति-
 बन्धकतया सजातीयसाक्षात्कारप्रतिबन्धकतावच्छेदकं मधुरतर-
 शब्दत्वं एवं गलावच्छिन्नाभावसाक्षात्कारस्यापि गकारविषयक-
 तथा गलादिकमपि सजातीयसाक्षात्कारप्रतिबन्धकतावच्छेदक-
 मिति वाच्यं । गुणलव्याप्यजात्या स्नात्रयसजातीयसाक्षात्कारमाच-
 वृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतिबन्धतानिर्हृपितप्रतिबन्धकताया विवक्षितत्वात्
 मधुरतरशब्दस्य च स्नाविषयकसाक्षात्कारत्वावच्छेदेनैव^(१) प्रतिब-
 न्धकत्वात् उक्तकटुमधुररसस्यापि रसान्तरसाक्षात्कारप्रतिबन्धक-
 तथा तज्जातावतिप्रसङ्गवारणाय शब्दवृत्तिपदं, समवायेन शब्दवृ-
 त्तितालाभाय जातिपदं, तेन मधुररसनिष्ठोत्कर्षस्यापि कालिक-
 तथा शब्दवृत्तित्वेऽपि न तद्दोषतादवस्थां । न चात्र प्रतिबन्धकताव-
 च्छेदकत्वं यदि तत्पर्याप्त्यधिकरणत्वं तदा तारत्वेऽसम्भवः मन्दबुभुत्सा-
 विरससहजतारत्वस्यैव तत्पर्याप्त्यधिकरणत्वात्, अथ^(२) तत्कोटि-
 प्रविष्टत्वं तदा मन्दबुभुत्साविरहाग्रे मन्दत्वस्यापि प्रवेशान्मन्दत्वे-
 ऽप्यतिप्रसङ्ग इति वाच्यं । प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वपदेन ज्ञानविषय-
 तथा प्रतिबन्धकतावच्छेदकसमवेततया तत्कोटिप्रविष्टत्वस्य विव-

(१) एवं गलावच्छिन्नसाक्षात्कारप्रतिबन्धतावच्छेदककोटौ स्तुत्यादि-
 साधारण्याय साक्षात्कारत्वाप्रवेशाच्च नोक्तदोष इति बोध्यं ।

(२) अथेत्यस्य यदीत्यर्थः ।

चित्वात् । ननु तथापि तारबुभुत्साविरहविशिष्टमन्दबुभुत्सावह-
 क्तमन्दशब्दसाक्षात्कारत्वेन तारशब्दपक्षं प्रति प्रतिबन्धकत्वात्
 मन्दत्वेऽतिप्रसङ्गः । न च मन्दशब्दज्ञानं जायतां मन्दशब्दात्तुभवो
 जायतामित्यादिभेदेन तच्छब्दसाक्षात्कारो जायतां तत्पुरुषोक्त-
 शब्दसाक्षात्कारो जायतामित्यादिभेदेन च मन्दबुभुत्साया अननु-
 गमात् कथमेकरूपेण हेतुत्वं^(१) मन्दशब्दसाक्षात्कारेच्छालेनातुगमे
 प्रमेयं जायतामित्यादेरपि सङ्गहापत्तेरिति वाच्यं । तत्तदिच्छान्य-
 मन्दशब्दसाक्षात्कारेच्छालेनातुगमादिति चेत्, न, तत्तदिच्छान्य-
 मन्दबुभुत्सावैशिष्यानवच्छिन्नत्वेन प्रतिबन्धकताया विगेषणीयत्वात् ।

साम्प्रदायिकास्तु तारबुभुत्साविरहविशिष्टमन्दबुभुत्सालेन मन्द-
 बुभुत्सैव सामानाधिकरण्याप्रत्यासत्त्या तारशब्दपक्षप्रतिबन्धिका न
 तु मन्दसाक्षात्कारत्वस्यापि तत्र प्रवेश इत्याहुः । तदसत् । मन्द-
 शब्दासत्त्वेऽपि तादृशेच्छायां तारशब्दावहप्रसङ्गादिष्टापत्तौ चानु-
 भवविरोधात् ।

प्राञ्चस्तु प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वं प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वपर्याप्त-
 धिकरणस्वाश्रयसाक्षात्कारत्वकत्वं, मन्दशब्दसाक्षात्कारत्वञ्च न तथा
 बुभुत्साविरहवैशिष्यादेरपि तत्र प्रवेशात् । न चेवं तारत्वेऽप्यसम्भवः
 तथापि बुभुत्साविरहवैशिष्यस्य प्रवेशादिति वाच्यं । मन्दबुभुत्सा-
 विरहविशिष्टतारशब्दसाक्षात्कारत्वेन हि न प्रतिबन्धकत्वं किन्तु
 तारशब्दपक्षकाशीनमन्दशब्दपक्षे मन्दबुभुत्सा हेतुः, कार्यतावच्छे-

(१) कथमनेन रूपेण हेतुत्वमिति ख० ।

गमः, तदप्रतिसन्धानेऽपि तारत्वानुगतप्रत्ययात् । तारत्व-मन्दत्वे च न शब्दवृत्तिजाती सप्रतियोगिकत्वात् ।

दकश्च न तारशब्दग्रहकास्त्रीमन्दशब्दसाक्षात्कारत्वं तथा सति तारशब्दासत्त्वेऽपि मन्दबुभुत्सासत्त्वे तारशब्दग्रहकास्त्रीमन्दशब्द-साक्षात्कारापत्तेः किन्तु मन्दबुभुत्सोत्तरमन्दशब्दसाक्षात्कारत्वं,^(१) इत्यश्च तारशब्दग्रहकाले सामान्यसामयीमर्थ्याद्या मन्दसाक्षात्-कारवारणाय तदकास्त्रीमन्दसाक्षात्कारे केवलं तारशब्दसाक्षात्-कारत्वेनैव प्रतिबन्धकत्वमिति तारशब्दसाक्षात्कारत्वस्य तत्पर्या-प्त्यधिकरणत्वादित्याहुः । तदसत् । कार्य-कारणभावद्वयकल्पने गौरवात् मानाभावाच्च । न च तथापि विशेषण-विशेष्यभावेन विनिगमनाविरहात् कार्य-कारणभावद्वयमिति^(२) वाच्यं । तथापि तथापि कार्य-कारणभावचतुष्टयात्^(३) तत्तदिच्छान्यमन्दबुभुत्सोत्तर-त्वस्य कार्यतावच्छेदकघटकतया कार्यतावच्छेदकगौरवं पुनरधिक-मिति दिक् ।

‘तदप्रतिसन्धानेऽपि’ तादृशावच्छेदकत्वाप्रतिसन्धानेऽपि, तादृश-प्रत्ययस्य कदाचिदपलापसम्भवादाच्च, ‘तारत्व-मन्दत्वे चेति, ‘न शब्द-

- (१) मन्दबुभुत्साविशिष्टमन्दशब्दसाक्षात्कारत्वमिति ख० ।
 (२) विशेषण-विशेष्यभावभेदेन कार्य-कारणभावद्वयमितीति ख० ।
 (३) मन्दबुभुत्सोत्तरत्व-मन्दसाक्षात्कारत्वयोस्तारानुत्तरत्व-मन्दसाक्षात्-कारत्वयोश्च विशेषण-विशेष्यभावभेदात् इत्यर्थः । न चोत्तरत्वावच्छिन्नं प्रत्येव हेतुत्वान्न विशेष्यप्रवेश इति वाच्यं । अनुत्तरत्वेऽपि तथा सम्भ-वात् प्रकृतासङ्गतेरिति ध्येयम् ।

नापि तारत्व-मन्दत्वयोर्विरोधः, य एव गकारस्तार-
 आसीत् स एवेदानीं मन्द इति समयभेदेन वक्तृभेदेन
 च तयोरेकत्वप्रतीतेः । तारोऽयं न तारतरस्तारा-
 मन्दोऽन्य इति भेदप्रतीतिरस्तीति चेत्, न, धर्मिणो-
 ऽभेदे भासमाने विशिष्टधर्मिभेदप्रतीतेर्धर्मिभेदविषय-
 त्वात् । एकष घटे लोहितोऽयं न श्यामइदानीमिति
 प्रतीतिवत् । न च तीव्रेण गकारेण मन्दगकाराभि-

दृशीति, तथाच शब्दवृत्तिजातितथा नासुगमसम्भव इति भावः ।
 'शब्दवृत्तीति स्वरूपकथनं तेन तन्मते नाप्रसिद्धिः, (१) 'सप्रतियोगि-
 कत्वादिति सावधिकत्वादित्यर्थः, अथमस्मान्तरः अथमस्मान्मन्द-
 इत्येव प्रत्ययादिति भावः । रसादिदृश्युत्कर्षापकर्षजातेस्तन्मतेऽभावात्
 व्यभिचार इति भावः । शब्दवृत्तिजातित्वमभ्युपेत्याह, 'नापीति,
 'आषीदिति उपसन्ध इत्यर्थः, अन्यथातीतत्वानन्वयात् । 'वक्तृभेदेन
 चेति, य एव देवदत्तेन तार उच्चरितः स एव चैषेण मन्द-
 उच्चरित इति वक्तृभेदेन चेत्यर्थः, 'तयोः' तारत्व-मन्दत्वयोः, तारो-
 ऽयं न तारतर इति दृष्टान्तार्थं, 'अस्तीति, अधिकरणाभेदप्रत्यभिज्ञा
 बाधिकेति शेषः । 'भासमान इति प्रमाणसिद्ध इत्यर्थः, 'धर्मि'ति
 तारत्वादिधर्मिभेदविषयत्वादित्यर्थः, 'तीव्रेणेति तीव्रगकारसाचा-
 त्कारेणेत्यर्थः, मन्दबुभुत्साविरहसहकृतेनेति शेषः, 'अभिभवादिति

(१) तन्मते गुणगतजात्यनङ्गीकारादिति भावः ।

भवात् तयोर्भेदः न हि तदेव तदभिभावकं, तस्यैव तेनैव तदैव ग्रहणाग्रहणयोर्विरोधात् इति वाच्यं । तारत्वव्यञ्जकवायोर्बलवत्त्वेन मन्दत्वव्यञ्जकवाख्यभिभवात् मन्दत्वस्याग्रहणात् । सन्तु वा तार-मन्दरूपाद्योऽभिन्नाएव गकारास्तत्प्रत्यभिज्ञाने बाधकाभावात् । तस्मात् वायुधर्मा एव तारत्वादयः शब्दगतत्वेन

साक्षात्कारप्रतिबन्धादित्यर्थः, 'अभिभावकमिति साक्षात्कारप्रतिबन्धकसाक्षात्कारविषयतावच्छेदकमित्यर्थः, 'तस्यैव' गकारस्यैव, 'तदैव' तस्मिन्नेव काले, 'तेनैव' पुरुषेणैव । 'बलवत्त्वेन' प्रतिबन्धकत्वेन, 'वाख्यभिभावादिति वायोस्तेन सह सामानाधिकरण्यादित्यर्थः, तथाच तीव्रगकारसाक्षात्कारो न प्रतिबन्धकः किन्तु श्रोत्रावच्छेदेन विजातीयवायुसम्बन्ध एव प्रतिबन्धक इति भावः । 'अभिन्ना एवेति पाठः ताररूपा गकाराः सर्वेऽभिन्नाः मन्दरूपा-गकाराः सर्वेऽभिन्ना इत्यर्थः, न तु तार-मन्दयोरभेद इति भावः । 'प्रत्यभिज्ञान इति स एवायं तारः स एवायं मन्द इति पूर्वोत्तरतारयोः पूर्वोत्तरमन्दयोस्साभेदप्रत्यभिज्ञायाः प्रमाले बाधकाभावादित्यर्थः, 'नापीत्यादेरभ्युपगमवादेनैव उक्तत्वात् । स्वमतेनोपसंहरति, 'तस्मादिति, 'वायुधर्माः' वायुसमवेतास्त्रणोपाधिरूपाः, शब्दसमवेतत्वे गत्वादिना सङ्करप्रसङ्गात्^(१) नानालोपगमे गकार-

(१) तन्मते साङ्ख्यस्थानुगतधर्मेमात्रबाधकत्वमिति भावः ।

भासन्ते दर्पणधर्मा इव मुखादौ तद्ग्रहखण्डे स्पर्शपुर-
स्कारेण कर्णग्रन्कुलीत्वगिन्द्रियेण तार-मन्दजनकवायू-
नां त्वयाप्युत्कर्षापकर्षस्योद्भूतस्पर्शस्य च स्वीकारात्
श्रीचेष्टैव वा । चक्षुरादेर्यत्र वायुधर्मग्रहस्तथायोग्यत्व-
मुपाधिः, अन्यथा श्रीचेष्टे स्वगुणो न दृश्येत इन्द्रिये

ककारसाधारणताराकारानुगतप्रत्यक्षानुपपत्तिप्रसङ्गादिति भावः ।
न चेवं गलादिकमपि वायुधर्मोऽस्य तारत्वादिवत् वर्षस्त्रेक-
एवास्तु साधवादिति वाच्यं । य एव गकारस्तार आसीत् स-
एवेदानीं मन्द इतिवत्ककारादौ गकारादित्येन प्रत्यभिज्ञाविरहात्
प्रत्युत ककाराङ्गकारोऽन्य इत्यादिप्रतीतेरिति इदं । 'स्पर्शपुर-
स्कारेणेति स्पर्शं विषयीकृत्यैवेत्यर्थः, 'कर्षेति कर्णग्रन्कुलवच्छेदेन
त्वगिन्द्रियसन्निकर्षेणेत्यर्थः, यथा चक्षुर्गोलावच्छिन्नत्वगिन्द्रियसन्निक-
र्षेणैव धूमस्पर्शाङ्गकत्वं तथा कर्णग्रन्कुलवच्छिन्नत्वगिन्द्रियसन्निक-
र्षेणैव तादृगस्पर्शाङ्गकत्वमिति भावः । अत एवान्यावच्छेदेन त्वगि-
न्द्रियसन्निकर्षेण न तद्ग्रहणमिति । 'उत्कर्षेति, अन्यथा कार्यवैजात्यं
न स्यादिति भावः । 'उद्भूतस्पर्शेति, तत्र इवानुद्भूतस्पर्शस्य वाच्योः
ग्रन्धाजनकत्वादिति भावः । नन्वेवं कुडाद्युपहतत्वचा तत्र दृश्येत^(१)
तारं स्पृशामीत्यनुस्यूवसायापत्तिश्चेत्यत आह, 'श्रीचेष्टैवेति, 'तद्-
ग्रहणमित्यनुपपद्यते, 'अन्यथेति चक्षुरादेर्ग्रन्थमात्रात् कल्पने इत्यर्थः,

(१) कर्षावच्छिन्नकुडाद्युपहतत्वचा ग्राह्यत्वं न स्यादिति ख० ।

तथा दर्शनात्, चक्षुर्वा न पार्थिवरूपग्राहकं अपार्थि-
वेन्द्रियत्वात् रसनवत् इत्याद्यपि स्यात् । अथ योग्यो-
योग्येन गृह्यते स्वगुणः परगुणो वा, योग्यता च फल-
बलेन कल्पयते, तर्हि श्रोत्रस्यापि वायुधर्मग्रहे तुज्यं ।
न च तारो गकार इत्यथ वायोरप्रतीतिः, वायुत्वेना-
प्रतीतावपि तारत्वादिनैव तत्प्रतीतिः, यथा अग्नित्वे-
नाप्रतीतावपि अयोगोलके खोहित इति प्रतीतिः ।
ननु वायु-शब्दयोस्त्वचा श्रोत्रेण वा ग्रहे केन तारोऽयं
गकारइत्यारोप इति चेत्, न, उभयेन्द्रियग्राह्ययोर-
संसर्गग्रहात् संसर्गव्यवहारः । अस्तु या त्वगिन्द्रियोप-

‘तथा दर्शनादिति स्वगुणायाहकत्वदर्शनादित्यर्थः, ‘न पार्थिवरूपेति,
रसनादेः पृथिवीसमवेतसत्तायाहकतया व्यभिचारवारणाय रूपपदं,
तच्च रचेतरगुणपरं, अतएव प्राप्ते व्यभिचारवारणाय हेतावपा-
र्थिवेति, त्वचः पक्षसमतया^(१) व्यभिचारो न दोषाय, त्वग्याह्यत्वेनापि
वा गुणो विशेषणीयः । ‘न चेति, त्वक् च वायुपदं विना न तद्-
वृत्तिजातिपक्षसमर्थेति भावः । त्वचा तारत्वपक्षे इदं,^(२) ‘वायु-
त्वेनेति, वायुत्वञ्च तन्मते त्वचो योग्यत्वेऽपि दोषादप्यहति भावः ।
त्वचा तारत्वपक्षे गृह्यते, ‘नन्विति, परमतेनाह, ‘अस्तु वेति,

(१) प्रतिबन्धिसुत्रया तत्रापि तस्य साध्यत्वमिति भावः ।

(२) अन्यथा वायुग्रहापेक्षा न स्यात् ।

नीतस्य श्रोत्रेणारोपः श्रोत्रेष्वैव वा तारत्वग्रहोऽपीत्युक्तं,
 उत्पत्तिमत्त्वञ्चासिद्धं तत्प्रतीतेः श्रुतपूर्वोऽयं गकार-
 इति प्रत्यभिज्ञानबाधितत्वात् । ननु प्रत्यभिज्ञैव तथा
 बाधिता गत्वजात्यौपाधिकोऽभेदप्रत्ययो गकारे सम्भव-
 तीत्युक्तमिति चेत्, न, गत्वजातेरसिद्धेः भेदे भासमाने
 ह्यभेदप्रतीतिर्जातिमाहम्बते । न च गकारभेदप्रतीति-
 रस्ति, तारत्व-मन्दत्वे अपि न भेदहेतू य एव तारः
 स एवेदानीं मन्द इति प्रत्यभिज्ञानात्, गकारानित्य-
 त्वेऽपि तथा सम्भवतीति चेत्, तर्हि नित्यत्वेऽपि कर्ष्य-

स्यमतेऽन्यथाख्यातेरभावात् । 'तथेति उत्पत्तिप्रतीत्येत्यर्थः, 'बाधि-
 तेति व्यक्तभेदविषयत्वेन बाधितेत्यर्थः, न व्यक्तभेदविषयेति यावत्,
 किन्तर्हि तस्या विषय इत्यत आह, 'गत्वेति, 'गत्वजातेरिति
 गकारस्यैकत्वेनैकव्यक्तिमाचष्टित्वादिभिः भावः । ननु जातेरसिद्धा-
 वप्यनुगतधर्मान्तरमभेदप्रत्यभिज्ञाविषयः स्यात् यदप्ये कोलाहल-
 धीरित्यतो दोषान्तरमाह, 'भेद इति, 'भासमाने' अनुभवसिद्धे,
 अन्यथा घटादिव्यक्तभेदप्रत्यभिज्ञानमपि दत्तजलाह्नसिद्धि^(१) स्या-
 दिति भावः । ननु तारत्वादिविरुद्धधर्मेषु भेदोऽनुमेय इत्यत आह,
 'तारत्वेति, 'भेदहेतू' भेदानुमापकौ, कश्चित् तथैव पाठः, 'य एवेति,
 तथाच विरुद्धत्वाभावात् भेदसिद्धत्वमिति भावः । 'गकारानित्यत्वे-
 ऽपि' गकारस्योत्पत्तिमत्त्वेऽपि, 'तथेति व्यक्तभेदप्रत्यभिज्ञेत्यर्थः,

(१) घटादिव्यक्तभेदप्रत्यभिज्ञानेऽपि दत्तजलाह्नलिरिति ख० ।

शष्कुलीत्वगिन्द्रियोपनीतवायुधर्मीत्यत्तेरुपाधित्वं सम्भवति । न च वायोरप्रतीतिः, उत्पन्नत्वेनैव तत्प्रतीतिः लोहितत्वेनेव जवाकुसुमस्य स्फटिके । अस्तु वा प्रागनुपलभ्यमानत्वे सति उपलभ्यमानत्वेन उत्पन्नस्य सादृश्येन स्मृतोत्पत्तिमत्त्वारोपः । न चैवं घटादावपिनोत्पत्तिः सिद्धेदिति वाच्यम् । कुलालव्यापारानन्तरमनुभूयमानघटस्य तद्व्यापारात् प्रागनुभूयमानेन घटेन नाभेदोभासते किन्तु भेद एवेति तत्र प्रागसत्त्वे सत्त्वं सिध्यति, गकारे तूत्पत्तिप्रतीत्यनन्तरं कण्ठतास्वादिव्यापारात् पूर्वमनुभूयमानगकारेण भेदप्रत्ययात्^(१) दीपवत् स व्यञ्जक एव । अथ शब्द उत्पद्यते

आरोपरूपत्वादिति भावः । तर्हि तुल्यन्यायतयोत्पत्तिमत्त्वप्रत्ययस्यापि भ्रमत्वं सम्भवतीत्याह, 'तर्हीति, 'उपाधित्वमिति आरोप्यत्वमित्यर्थः, तथाच विनिगमकाभावादुत्पत्तिमत्त्वं सन्दिग्धमिति भावः^(२) । अनुभूयमानारोपं निषेधति, 'न चेति, 'स्फटिक इति, तादात्म्येनेति शेषः । ननु तदानीं नियमतो वायोस्तरत्वेनानुभवकल्पने वायुत्वानुभवप्रतिबन्धकदोषकल्पने च मानाभावो गौरवसेत्यत आह, 'अस्तु वेति, सादृश्यपहं विना तादृग्गधीरधिद्वैवेति भावः । 'सः' कण्ठतास्वादिव्यापारः, 'व्यञ्जक एव' शब्दस्य व्यञ्जक एव, 'उत्कर्षेति

(१) अमेदप्रत्यभिज्ञानादिति ख०, ग० ।

(२) सन्दिग्धासिद्धमिति भाव इति ख० ।

उत्कर्षवत्त्वे सति अपकर्षवत्त्वात् माधुर्यवत् अतश्चा-

परममहत्त्वे व्यभिचारवारणाय विभेद्यं, परमाणुपरिमाणे महत्त्वापे-
क्षयापकृष्टे व्यभिचारवारणाय सत्यन्तं । न च तथापि परमाणो-
रणुलक्ष्य द्युकाणुत्वापेक्षयोत्कृष्टत्वान्नदोषतादवस्थमिति वाच्यं ।
अपकर्षपदेन स्वाश्रयसजातीयप्रतियोगिकापकर्षस्य विवक्षितत्वात्
स्वपदमपकर्षपरं, साजात्यस्य गुणलक्ष्याप्यव्याप्यजात्या^(१) । न चैवं
सत्यन्तवैयर्थ्यमिति वाच्यम् । अग्निस्रग्नापेक्षयाऽत्यन्तापकृष्टे यीशो-
भाधारककपरमाणुगतोष्णस्यै व्यभिचारवारकत्वात् । स्वाश्रय-
समानाधिकरणद्रव्यविभाजकोपाधिमहत्तिलेन सजातीयं विभेद-
णीयं तेन प्रकर्षरसाद्यपेक्षयापकृष्टे तण्डुलादिरसाद्यपेक्षया चोत्कृष्टे
जलपरमाणुरसादौ न व्यभिचारः जलरसापेक्षया तथापकर्षविर-
हात्, स्वपदमपकर्षपरं । यदि च परमाणुपरिमाणे द्युकाणुपरि-
माणपेक्षयापि नोत्कर्षोऽस्ति किन्त्वपकर्ष एव तस्यात्यन्तापकृष्टत्वेन
सुप्रसिद्धत्वात् अधिकदेशव्यापकत्वेनैव परिमाणस्योत्कृष्टत्वमिति
गुणकिरणवस्थामासाध्यैरभिहितत्वाच्च, तदा तु सजातीयेत्यनुपा-
दाय तादृशोपाधिमहत्तिप्रतियोगिकत्वेनापकर्ष एव विभेदणीयः ।

केचित्तु प्रत्यक्षत्वे सतीत्यनेन विभेदण्यास्य परमाणुपरिमाणादौ
व्यभिचारः । न च सत्यन्तवैयर्थ्यं, हेतुद्वये तात्पर्यात्, किन्तूत्कर्ष-
वत्त्वघटितहेतौ प्रत्यक्षं बहिरिन्द्रियजत्वेन विभेदणीयमत आत्म-
परिमाणस्य प्रत्यक्षत्वेन न तत्र व्यभिचार इति प्राहुः ।

(१) महत्त्वस्य परिमाणात्वेन सजातीयत्वेऽपि तद्व्याप्याश्रुत्वादिजात्या न
तथात्वं तच्च द्युकाणु एवेति तदपेक्षयापकर्षस्येति भावः ।

नित्यत्वमिति चेत् । न । तारत्व-मन्दत्वयोरुत्कर्षापकर्ष-
 योगकारे पूर्व्वन्यायेनासिद्धेः सिद्धौ वा जातिसङ्करभये-
 नोत्कर्षापकर्षयोर्जात्योः रसत्व-शब्दत्वव्याप्ययोर्नानात्वेन
 रसशब्दसाधारण्याभावात् । अतएव सजातीयसा-
 क्षात्कारप्रतिबन्धकतावच्छेदकसामान्यमुत्कर्षः तत्प्रति-
 बन्धसाक्षात्कारविषयतावच्छेदकसामान्यमपकर्षः इति
 साधारणो हेतुरपास्तः । तारत्वादेर्गकारजातित्वा-
 सिद्धेः । साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकमूर्त्तगुणत्वस्याश्री-

अनुमितानुमाने गौरवादाच्च, 'अत एवेति, 'अनित्यत्वमिति,
 शब्दे साधनीयमिति शेषः । 'साधारण्येति, तथाच शब्दवृत्त्युत्कर्षा-
 पकर्षघटितव्याप्तिरेवासिद्धेति भावः । 'सजातीयेति, अत्र हेतुद्वये
 तात्पर्य्यं, गगन-परमाणुपरिमाणवृत्तिजात्योर्निरुक्तप्रतिबन्धकतावच्छे-
 दकत्व-प्रतिबन्धतावच्छेदकत्वयोरसत्त्वेन व्यभिचाराभावादुभयनिवेशे
 प्रयोजनविरहादिति ध्येयं । अमूर्त्तमात्रवृत्तिद्वित्वादौ^(१) साध्या-
 व्यापकतया 'साधनावच्छिन्नेति, इदञ्च सन्निहितहेतुद्वयापेक्षया
 अन्यथा सुखादौ कर्मणि च साध्याव्यापकत्वापातात्, 'गुणपदञ्च
 समवायेन मूर्त्तवृत्तित्वाभावात्, ध्वनिश्च वायुधर्म इति मतेनेद-
 मिति न ध्वनौ साध्याव्यापकता, 'अश्रीचेति ओत्रापाद्गुणत्वस्त्वे-
 त्यर्थः, नातः ओत्रसंयोगादौ व्यभिचारः, ध्वनिभिन्नभावत्वावच्छिन्न-

(१) अवृत्तिमात्रद्वित्वादविति ख० ।

पत्वस्य चोपाधित्वात् अप्रयोजकत्वाच्च । न हि कार-
णाधीन एव उत्कर्षोऽपकर्षश्च, परममहति परमाखौ
च परिमाणे प्रत्येकं सत्त्वात् । न चोभयस्यैकच सत्त्वं
कारणप्रयोज्यं, एकैकवद्द्वयोरपि प्रत्येकमेकत्वात् । स्या-
देतत् ओचव्यापारानन्तरमिदानीं श्रुतपूर्वो गकारो
नास्ति विनष्टः कोलाहल इति प्रतीतेः प्रत्यक्षमेव
शब्दानित्यत्वं विनाशिभावत्वेनोत्पत्तिमत्त्वानुमानाद्वा,
प्रत्यक्षप्रतियोगिकाभावत्वेन हि प्रत्यक्षत्वं ध्वंसस्य घट-

साध्यव्यापकत्वं^(१) बोध्यं तेन ध्वनि-तद्धंसयोर्न साध्याव्यापकता, चस्य-
कते शब्दत्वादेककते ध्वनेः षडिन्द्रियवेद्यकास्यश्च च व्यावर्त्तनाच्च
पक्षेतरत्वं, उत्कर्षवत्त्वे सतीति पूर्वोक्तहेतौ दोषान्तरमाह, 'अप्रयो-
जकत्वाच्चेति । 'सजातीयेत्यादिहेतुपरत्वे 'परममहतौत्याद्यपिमपन्व-
विरोधात् अतुकुक्षतर्कमाशङ्क्य निराकरोति, 'न हीति । 'प्रत्येक-
मेकत्वादिति, तथाच प्रत्येकसत्तानियामकादेव एकचोभयसत्त्वोप-
पत्तेर्न तच्च सकारणकत्वं प्रयोजकमिति भावः । 'ओचव्यापारा-
नन्तरमिति ओच-मनःसंयोगानन्तरमित्यर्थः । ननूत्पत्तिमत्त्वमेवा-
नित्यत्वं तच्च न प्रत्यक्षसिद्धमित्यतश्चाह, 'विनाशिभावत्वेनेति,
'उत्पत्तिमत्त्वानुमानादेति, 'शब्दानित्यत्वमित्यनुषण्यते, 'अभावत्वेन'
ध्वंसत्वेन, तेन न मूर्त्तसामान्याभावे व्यभिचारः, 'ध्वंसश्च' शब्द-

(१) ध्वनिभिन्नतारत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वमिति ख० ।

ध्वंसवत् न तु विनाशग्रहे प्रतियोगिसमवायिप्रत्यक्षत्वं
तन्त्रं धर्माभावस्य प्रत्यक्षत्वापत्तेः । तदिन्द्रियाग्राह्यो-
ऽपि प्रतियोगिसमवायिनि गन्ध-रसाभावयोर्ग्रहणाच्च ।
नोभयं गौरवात् स्मृतघटसंयोगध्वंसप्रत्यक्षत्वापाताच्च ।
न च प्रतियोगियोग्यत्वस्य तन्त्रत्वे वायुस्पर्शध्वंसोऽपि
प्रत्यक्षः स्यात् इति वाच्यम् । आश्रयनाशजन्यस्य तस्य

ध्वंसस्य, 'विनाशग्रहे' विनाशप्रत्यक्षे, 'धर्माभावेति धर्माध्वंसेत्यर्थः ।
ननु स्याद्विकेन्द्रियग्राह्यप्रतियोगिसमवायिवृत्तिनाशत्वं^(१) ध्वंसप्रत्यक्ष-
तन्त्रमित्यत आह, 'तदिन्द्रियेति, 'गन्ध-रसाभावयोः' गन्ध-रस-
ध्वंसयोः । ननु तदिन्द्रियग्राह्यप्रतियोगिकध्वंसत्वं प्रतियोगिसम-
वायिनो लौकिकप्रत्यक्षत्वस्य इयं नाशप्रत्यक्षे तन्त्रमित्यत आह,
'नोभयमिति, 'स्मृतघटेति स्मृतघटयोर्ध्वंसयोगध्वंसप्रत्यक्षं भूतत्वादौ
तस्याभावप्रसङ्गादित्यर्थः, तदानीं प्रतियोगि-समवायिनो लौकिक-
प्रत्यक्षविरहादिति भावः । यदा कदाचित् प्रत्यक्षविषयप्रतियोगि-
समवायिकनाशत्वस्य प्रयोजकत्वे च मानाभाव इति इदं^(२) । 'प्रत्यक्षः
स्यादिति वाच्यौ प्रत्यक्षः स्यादित्यर्थः, अन्यथा कालादौ तत्प्रत्यक्षा-
भ्युपगमादिष्टापत्तेः सम्भवात् । 'ग्राहकेति, वायुघटितेन्द्रियसम्पर्क-
विरहादिति भावः । मन्वेतावता शब्दध्वंसप्रत्यक्षसम्भवेऽपीदानीं ओषे

(१) खं प्रतियोगि तद्व्याहकेन्द्रियग्राह्यो यत्तत्समवायो तद्वृत्तौत्यर्थः ।

(२) तथाच गौरवादेव तदपि न वाच्यमिति भावः ।

ग्राहकेन्द्रियसन्निकर्षाभावात् । किञ्च यस्य सत्त्वं यथा-
नुपलब्धिविरोधि तस्याभावस्तत्र गृह्यते इति योग्या-

श्रुतपूर्वा गकारो नास्तीत्यन्ताभावप्रत्यक्षासम्भवः अधिकरणतया
तद्देशिष्वावगाह्यभावप्रत्यक्षे^(१) तद्योग्यताविशिष्टप्रतियोगिमत्त्वानुपल-
ब्धि रूपाया योग्यानुपलब्धेर्हेतुत्वात् अन्यथा जलपरमाणौ पृथिवीत्वं
नास्तीत्यपि प्रत्यक्षापत्तेः । न च महदुद्भूतरूपवदिन्द्रियसम्बद्धविशे-
षणताया एव पृथिवीलाघभावग्राहकत्वात्तदभावादेव न तादृश-
प्रत्यक्षमिति वाच्यं । तथापि सूक्ष्मजले पृथिवीलाभावसन्निकर्षदग्राहा-
शुपनीतजलपरमाणुप्रकारेण तादृशसौक्तिकप्रत्यक्षस्य दुर्भारत्वात् ।
न च तदानीं तादृशप्रत्यक्षे दृष्टापत्तिरेव “जलपरमाणौ पृथिवी-
लाभावसाक्षात्कारो न भवतीति प्रामाणिकप्रवादस्य च जलपरमाणु-
घटितसन्निकर्षेण पृथिवीलाभावसाक्षात्कारो न भवतीत्यर्थ इति
वाच्यं । जलपरमाणुसन्निकर्षदग्रायां पृथिवीत्वशून्ययोग्यवस्त्वन्तर-
सन्निकर्षस्यावश्यकतया पृथिवीलाभावसौक्तिकसाक्षात्कारस्यावश्यक-
त्वेन तत्र जलपरमाणुघटितसन्निकर्षजन्यलाभावस्य ग्रपथनिर्णयला-
पत्तेरित्यतोऽत्यन्ताभावग्रहणमप्युपपादयति, ‘किञ्चेति, ‘यस्य सत्त्व-
मिति प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन यद्गृह्यावच्छिन्नस्य सत्त्वमित्यर्थः,
‘यत्र’ अधिकरणे, ‘अनुपलब्धिविरोधि’ स्थावच्छिन्नवैशिष्ट्यावगाहि-
सौक्तिकप्रत्यक्षाभावाभावापादकं स्थावच्छिन्नवैशिष्ट्यावगाहिसौक्तिक-
प्रत्यक्षापादकमितिचावत्, ‘तस्याभावः’ तद्गृह्यावच्छिन्नात्यन्ताभावः,

(१) बहिरिन्द्रियेण स्थायोग्यमुख्यविशेष्यकज्ञानाजनात् सर्वसाधारण्या-
येदम् ।

नुपसम्भार्यः । अतएव पृथिवीत्वाभावो जलपरमाणौ
न प्रत्यक्षः प्रत्यक्षश्च वायौ रूपाभावः^(१) । अस्ति च

‘तत्र गृह्यते’ आधाराधेयभावसम्बन्धेन तद्विशिष्टतया साक्षात्-
क्रियते । अत्र भूतज्ञादौ समवायादिना घटसत्त्वेन समवायादिना
घटोपसम्भवापादनसम्भवादतीन्द्रियसंयोगादिना घटाभावप्रत्यक्षा-
पत्तिवारणाय प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेनेत्युक्तं, यद्दुर्भावच्छिन्नेत्यु-
पादानान्मनसि महत्त्वसमानाधिकरणोद्भूतरूपाभावसाक्षुषोद्भूत-
रूपत्वावच्छिन्नाभाव इत्यवधेयं । ‘पृथिवीत्वाभाव इति जलपरमाणौ
पृथिवीत्वं नास्तीति न साक्षात्कार इत्यर्थः, जलपरमाणुर्यदि
पृथिवीत्वान् स्यात् पृथिवीत्ववैशिष्ट्यावगाहिसौक्यिकासाक्षुषविषयः
स्यादित्यापादनस्य जलपरमाण्वादौ व्यभिचारेणासम्भवादिति भावः ।
‘वायौ रूपाभाव इति वायवुद्भूतरूपाभाव इत्यर्थः,^(१) वायुर्यदि
महत्त्वे सति चक्षुःसन्निकर्षादिमत्त्वे च सत्युद्भूतरूपवान् स्यात्तदो-
द्भूतरूपवैशिष्ट्यावगाहिसौक्यिकासाक्षुषविषयः स्यादित्यापादनसम्भवा-
दिति भावः । यद्यप्येवं जलपरमाण्वावपि पृथिवीत्वाभावसाक्षात्कारो
दुष्कारः जलपरमाणुर्यदि महदुद्भूतरूपवत्त्वे सति चक्षुःसन्निकर्षादि-
मत्त्वे च सति पृथिवीत्वान् स्यात्तदा पृथिवीत्ववत्ततोपसम्भेतेत्या-
पादनस्य सुकरत्वात् । न च पक्षावृत्तिधर्माविशेषितेन यद्दुर्भा-
वच्छिन्नसत्त्वेनेति विवक्षितमिति वाच्यं । एवमपि जलपरमाणुर्यदि

(१) महति वायौ रूपाभाव इति क० ।

(२) महति वायवुद्भूतरूपाभाव इत्यर्थ इति ख० ।

तथा शब्दे तस्य सत्त्वे समवधाने च प्रतीतिप्रसङ्गात् ।
निरधिकरणाभावप्रतीतिर्नास्तौति चेत्, न, इहेदानीं

गन्धवदणुभिन्नत्वे^(१) सत्युद्भूतरूपवत्त्वे सति पशुःसन्निकर्षादिमत्त्वे च सति पृथिवीत्वान् स्यात्तदा पृथिवीत्ववत्तथोपलभ्येतेत्यापादनसम्भवेन तत्र पृथिवीत्वाभावप्राप्त्यस्य दुर्वारत्वात्, तथापि पश्चादृत्ति-धर्म्येण प्रतियोगिपादकातिरिक्तेन चाविशेषितेन यद्गुणावच्छिन्न-सत्त्वेनेति विवक्षितं गन्धवदणुभिन्नादिकस्य^(२) प्रतियोगिपादका-तिरिक्तेवेति नातिप्रसङ्ग इत्यभिमानः । न चैतस्य योग्यानुपलब्ध्य-र्थात्^(३) घटवति भूतत्वे घटाभावसौक्तिकप्रत्यक्षभ्रमासम्भवः तत्र वास्तवघटसत्त्वेनापादनासम्भवादिति वाच्यं । अस्या अभावसौक्तिक-प्रत्यक्षप्रसोपयोगित्वादिति दिक् । विस्तरस्त्वसत्त्वतानुमानरहस्ये सतिरेकिपन्थेऽनुसन्धेयः । प्रकृते चोक्तयति, 'अस्ति चेति, 'तस्य सत्त्वे' समवायेन शब्दस्य सत्त्वे, 'समवधाने च' मनःसंयोगे च, 'प्रतीति-प्रसङ्गादिति शब्दप्रत्यक्षापादनसम्भवादित्यर्थः, यदि मनःसंयुक्तत्वे सति शब्दवान् स्यात्तदा शब्दवत्तथोपलभ्येतेत्यापादनस्य निरुपद्रव-त्वादिति भावः^(४) । 'निरधिकरणेति अधिकरणानवगाहिनीत्यर्थः, अधिकरणस्य प्रकृते भागं न सम्भवति ओचस्याधिकरणस्य ओचा-

(१) गन्धवद्विन्नत्व इति ख० ।

(२) गन्धवद्विन्नत्वादिकश्चेति ख० ।

(३) योग्यानुपलम्भपदार्थत्व इति ख० ।

(४) यदि मनःसंयुक्तत्वे सति शब्दवत् स्यात् तदा आवयसाक्षात्कार-विषयः स्यादित्यापादानस्य निरुपद्रवत्वादिति भाव इति ख० ।

शब्दो नास्तीति प्रतीतेः । तस्मात् यथाधिकरणे देशे
समये वा प्रतियोग्यत्ववर्तते तत्र तदभावो निरूप्यते ।
अतएव सदभ्यामभावो निरूप्यते इत्युक्तं, शब्दाभावस्य
च स्वतएवेन्द्रियसन्निकृष्टत्वात् नाश्रये सन्निकर्षापेक्षा ।
इन्द्रियविशेषणतया नाभावग्रहणमिति चेत् । न ।

योग्यत्वादित्याशयः, 'इति प्रतीतेरिति इत्युपनीतश्रोत्रादिविषयक-
प्रतीतेरित्यर्थः । नन्वेवं योग्यप्रतियोगिकध्वंसस्य कुचषिदधिकरणे
प्रत्यक्षं भवति कुचषिद्येत्थं किं नियामकं अधिकरणयोग्यत्वस्य तत्र
नियामकत्वानुभूयमानमादित्यत आह, 'तस्मादिति, 'यत्र' यत्रैव, (१)
'देशे' दिगुपाधौ, 'प्रतियोगी वर्तते इति प्रतियोगी प्रतियोगि-
मत्सोपसम्भवापादयितुं शक्नोतीत्यर्थः, 'तत्र तदभाव इति तत्रैव
तदभावो निरूप्यत इत्यर्थः, न तु तस्यापि योग्यत्वं तन्मिति
भावः । 'अतएवेति यत एव अधिकरणयोग्यत्वं न शब्दाभाव-
प्रत्यक्षे तन्मत्तं अतएव, 'सङ्गां' प्रामाणिकाभ्यामधिकरण-प्रतियोगिभ्यां
अभावो निरूप्यत इत्येवोक्तं न तु योग्याभ्यामधिकरण-प्रतियोगि-
भ्यामित्युक्तमित्यर्थः । ननु श्रोत्रस्य श्रोत्रासम्बद्धतया शब्दाभावे
इन्द्रियसम्बद्धविशेषणत्वाभावात् कथं प्रत्यक्षत्वमित्यत आह, 'शब्दा-
भावश्चेति, 'स्वतएव' साक्षादेव, 'आश्रये' श्रोत्रे, 'इन्द्रियेति, तथाच
शब्दाभावो नाध्यक्षः अभावत्वे सति साक्षात्कारकारणेन्द्रियसम्बद्ध-

(१) नन्वेवमित्यादिः यत्रैवेत्यन्तः पाठः कपुस्तके नास्ति ।

अयोग्यत्वस्योपाधित्वात् । अन्यथा गुणस्य संयुक्त-
समवायेन ग्रहणदर्शनात् न समवायेन शब्दग्रहः
स्यादिति । मैवं । सत एव हि शब्दस्य व्यञ्जकविरहा-
दनुपलब्धिमात्रं न तु ध्वंसः, तत्तद्वाप्येतरसकलतदुप-

विशेषणतारहितत्वादित्यनुमेयमिति भावः । 'अयोग्यत्वमेति अयो-
ग्यत्वं विषयतया साक्षात्कारात्मकत्वं योग्यानुपलब्धिरहितत्वं वा ।
'अन्येति सहचारदर्शनमात्रेण कल्पने इत्यर्थः । 'स्यादेतदिति
ग्रहायां समाधत्ते, 'मैवमिति, 'अनुपलब्धिमात्रमिति कदाचिद-
नुपलब्धिमात्रमित्यर्थः । ननु गकारादेः सर्वदा सत्त्वे लोके इदानीं
श्रुतपूर्वा गकारो नास्तीति प्रत्यक्षानुपपत्तिरित्यत आह, 'तत्त-
द्वाप्येति प्रतियोगि-प्रतियोगिव्याप्येतरप्रतियोग्युपलब्धकथावत्कारण-
विशिष्टप्रतियोगिमत्त्वानुपलब्धिरेव पाया योग्यानुपलब्धेरभावादित्यर्थः,
श्रुतपूर्वा गकारो नास्तीति प्रत्यक्षाधिद्वेरेति शेषः, अत्र प्रति-
योगिमत्त्वानुपलब्धिमात्रोपादाने अन्धकारदग्नायां निर्मोक्षितमयन-
दग्नायां सुषुप्त्यादिदग्नायाश्चाभावप्रत्यक्षापत्तिरतीन्द्रियमात्रप्रतियो-
गिकात्यन्ताभावप्रत्यक्षापत्तिश्चातो विशिष्टान्तं, अतीन्द्रियमात्रप्रति-
योगिकात्यन्ताभावस्थले च प्रतियोग्युपलब्धाप्रसिद्धा नातिप्रसङ्गः,
प्रतियोग्युपलब्धपदस्य तदिन्द्रियजन्यप्रतियोगिसौक्तिकप्रत्यक्षपरत्वात्,
थावदित्युक्ते अन्धकारादावपि घटाद्यभावचाचुषापत्तिः चक्षुः-
संयोगादिसंज्ञप्रतियोगियाहकथत्किञ्चित्कारणसत्त्वादतस्तदुपादानं,
अभावप्रत्यक्षदग्नायां प्रतियोगि-तदिन्द्रियसन्निकर्षादेः प्रतियोगि-

लभकसमवधाने तदनुपलब्धिरूपयोग्यानुपलब्धेरभा-
 वात् । प्रतियोग्युपलभकव्यञ्जकवायोरभावात्, विनष्ट-
 पाहकथावदन्तर्गतस्य सर्वत्रासम्भवादव्याप्तिवारणायेतान्त्वं यावत्-
 कारणविशेषणं, प्रतियोगीन्द्रियसन्निकर्षस्य प्रतियोगिव्याप्य एव ।
 न चैवमतीतानागतचक्षुरादिव्यक्तीनामपि तादृग्घटादियाहकत्वात्
 यावत्प्रतियोग्युपलभकसमवधानं न ज्ञापीत्यसंभव इति वाच्यम् ।
 प्रतियोगि-तद्भाष्येतरनिष्ठानि तदिन्द्रियजन्यसौकिकप्रत्यक्षनिष्पि-
 तानि यावन्ति कारणतावच्छेदकानि स्थात्रयसम्बन्धेन तदैशियस्य
 विवक्षितत्वात् । ननु तथाप्यत्र व्याप्यतायां व्याप्यदिशि प्रतियोग्युप-
 लभकतावच्छेदकसम्बन्धः प्रतियोगिदिशि च तादात्म्यं घटकं तेना-
 तीतानागतघटाद्यभावप्रत्यक्षे प्रतियोगिनिष्ठमहत्त्वोद्भूतरूपादेर्ध्व-
 ष्छेदः इत्यञ्च प्रतियोगीन्द्रियसन्निकर्षादेर्न व्यवच्छेदः तस्येन्द्रियेऽपि
 सत्त्वेन प्रतियोग्यव्याप्यत्वात् प्रतियोग्युपलभकतज्ज्ञानव्यक्तित्वावच्छि-
 ज्ञानामपि प्रतियोगिव्याप्येतरतया असम्भवापत्तेः स्थात्रयनाग्रजन्य-
 संयोगनाग्रस्य प्रत्यक्षे व्यभिचाराच्च व्यासव्यवृत्तिगुणप्रत्यक्षहेतोर्या-
 वदात्रयसन्निकर्षस्य तादृग्प्रतियोग्युपलभकथावदन्तर्गतस्याभावात्,
 अतएव कालिकसम्बन्धेन प्रतियोगिव्याप्यत्वाभिधानेऽपि न निस्तारः
 प्रतियोगीन्द्रियसन्निकर्षादेः प्रतियोगिविमात्रच्छणेऽपि सत्त्वेन तस्यापि
 कालिकसम्बन्धेन प्रतियोग्यव्याप्यत्वात् आसौकादेर्घटत्वादिव्याप्य-
 तथाऽन्धकारेऽपि घटत्वाद्यभावचाक्षुषापत्तेः इति चेत्, न, प्रति-
 योगि-तद्भाष्यपदेन प्रतियोग्युपलभसाधारणकारणस्य विवक्षितत्वात्
 प्रतियोग्युपलभसाधारणकारणत्वञ्च यादृग्प्रतियोगियाहकेऽसत्यपि

प्रतीतिरपि त्वगिन्द्रियोपनीतव्यञ्जकवायुस्पर्शध्वंसोपा-
धिकैव । वायुर्नोत्पादकः किन्तु व्यञ्जकः इत्यत्र किं
विनिगमकमिति चेत् । न । इदानीं श्रुतपूर्वो गकारो
नास्ति विनष्टः कोलाहलइति प्रतीत्यनन्तरं पुनः
श्रवणे श्रुतपूर्वोऽयं गकारः पुनः स एवायं कोलाहल-
इति प्रत्यभिज्ञानमेव, घटध्वंसप्रतीत्यनन्तरञ्च स एवायं
घट इति न प्रत्यभिज्ञानमिति तत्र विनष्टप्रतीत्या

यादृशाभावप्रत्यक्षं तत्तद्भक्तिलमेव वाच्यमिदञ्च संसर्गाभावप्रत्यक्षे
चेत्: अतीन्द्रियान्योन्याभावप्रत्यक्षस्यले प्रतियोग्युपसम्भवाप्रसिद्धेः
उपसम्भपदस्य शौकिकप्रत्यक्षपरत्वादिति दिक् । ननु तथापि विनष्टः
कोलाहल इति प्रतीत्या शब्दस्य ध्वंससिद्धिरित्यत्र आह, 'विनष्ट-
प्रतीतिरपीति, 'वायुस्पर्शध्वंसेति, न्यायमये वायोरतीन्द्रियतया
वायुध्वंसमपहाय वायुस्पर्शानुधावनं । न च वायुस्पर्शध्वंसोऽपि कथं
त्वगिन्द्रियोपनीतः आश्रयनाशजन्यस्य तस्य घाहकेन्द्रियसन्निकर्षा-
भावादिति वाच्यं । कासस्य षडिन्द्रियग्राह्यतया^(१) कासघटित-
सन्निकर्षेण काले तस्य तत्रा प्रत्यक्षसम्भवादिति भावः । वायोर-
व्यञ्जकत्वे योग्यानुपसम्भिः सम्भवत्येवेत्यभिप्रायेणाशङ्कते, 'वायुरिति,
'किं विनिगमकं' किं प्रमाणं । 'प्रत्यभिज्ञानमेवेति, 'विनिगमक-
मित्यनुषण्ठते । नन्वेवं घटादेरपि साधवाञ्जित्यत्वमस्य विनष्टप्रती-

(१) इदञ्च क्षमतानुसारादुक्तं, वस्तुतो न्यायमतेऽपि तथा कल्पने कास-
स्यातीन्द्रियत्वेऽपि न क्षतिसत्तथैवानुभवात् ।

ध्वंस एव सिध्यति । अतएव तारत्व-तारतरत्व-
मन्दत्व-मन्दतरत्वप्रतीतीनां भ्रमत्वकल्पनादरं प्रत्य-
भिज्ञानमात्रस्य भ्रमत्वकल्पनमित्यपास्तम् । एतासु
सतीष्वप्यभेदप्रत्यभिज्ञानात् । स्यादेतत् शब्दः प्रयत्न-
साध्यः तदनभिव्यञ्जत्वे सति तदनन्तरमुपलभ्यमान-

तेरन्यदीयध्वंसविषयत्वेनैवोपपत्तेरित्यत आह, 'घटध्वंसेति । 'अत-
एवेति, 'अपास्तमित्यपेतनेनाम्बयः । 'एतासु सतीष्विति तारत्व-
तारतरत्वादिप्रतीतीनां यथार्थत्वेऽपीत्यर्थः, 'अभेदप्रत्यभिज्ञानादिति
यथार्थाभेदप्रत्यभिज्ञानसम्भवादित्यर्थः, तत्प्रतीतीनां स्थाप्रयव्यञ्ज-
त्वात्मकपरम्परासम्बन्धेन^(१) वायुनिष्ठतारत्वाद्यवगाहिलादिति भावः ।
'तदनभिव्यञ्जत्व इति, प्रतिबन्धकविधूननद्वारा प्रयत्नव्यञ्जे घटत्वादौ
व्यभिचारवारणाय सत्यन्तं प्रयत्नजन्यसौकिकसाक्षात्काराविषयत्परं,
काष्ठादौ व्यभिचारवारणाय 'तदनन्तरमुपलभ्यमानत्वादिति तद-
न्वय-व्यतिरेकानुविधायिसौकिकप्रत्यक्षविषयत्वादित्यर्थः, यो यजन्य-
सौकिकसाक्षात्काराविषयत्वे सति यदन्वय-व्यतिरेकानुविधायि-
सौकिकसाक्षात्कारविषयो भवति स तज्जन्य इति सामान्यमुखी
व्याप्तिर्नातो जन्यमात्रस्य प्रयत्नजन्यतया यदन्वय-व्यतिरेकानु-
विधायित्वार्थकस्य तदनन्तरपदस्य वैचर्यं, दण्डाद्यनभिव्यञ्जे पटादौ
दण्डादिजन्यत्वाभावेन सामान्यतो व्याप्तौ व्यभिचारवारणाय तदु-

(१) स्थाप्रयजन्यत्वात्मकपरम्परासम्बन्धेनेति ख० ।

त्वात् पटवत्, अभिव्यञ्जकत्वं हि इन्द्रियसम्बन्धप्रतिबन्धकापनायकत्वादिन्द्रियसन्निधापकत्वाद्वा^(१) कुस्योत्सारणेनेव पटादीनां, तदुभयमपि शब्दे न सम्भवति नित्यसमवेतत्वेनावरणापनयन-सन्निधापनयोरभावात् ।

पादागात् । न च प्रयत्नानभिव्यञ्जायामपूर्वदेवदत्तत्वादिजातौ व्यभिचार इति वाच्यम् । जातिमत्त्वे सतीति विशेषणात्, इत्यस्य सामान्यतोव्याप्तौ चचुरादिमादाय घटादिदृष्टिरूपादौ व्यभिचारवारणाय सत्यन्तं । न च शब्दस्यापि बुभुक्षावशात् कर्षणशक्त्यवच्छिन्नमनःसंयोगद्वारा प्रयत्नव्यञ्जत्वादिदृष्टिरिति वाच्यं । तद्विज्ञ-शब्दस्य पक्षीकरणादिति भावः । सामान्यतोव्याप्यभिप्रायेण दृष्टान्तः पटवदिति, तच्च प्रतिबन्धकविधुननद्वारा प्रयत्नव्यञ्जत्वेऽपि तन्तुसंयोगादिमादाय साध्य-हेतुसत्त्वादिति भावः^(२) । सत्यन्तविशेषणस्य स्वरूपासिद्धिं निराकरोति, 'अभिव्यञ्जकत्वं हीति, प्रयत्नस्येति शेषः । 'इन्द्रियसम्बन्धेति विषयेन्द्रियसम्बन्धेत्यर्थः, 'इन्द्रियसन्निधापकत्वादिति विषयस्येन्द्रियनिकटदेशानयनद्वारा इन्द्रियसन्निकर्षजननादेत्यर्थः, 'कुस्योत्सारणेनेवेति पूर्ववद्दृष्टान्तः, 'नित्यसमवेतत्वेनेति श्रोत्रसमवायरूपेन्द्रियसन्निकर्षस्य नित्यत्वेनेत्यर्थः, 'आवरणापनयनेति इन्द्रियसन्निकर्षस्य प्रतिबन्धकापनयनेत्यर्थः, 'सन्निधापनेति विषयस्येन्द्रियसन्निकर्षदेवानयनद्वारेन्द्रियसन्निकर्ष-

(१) इन्द्रियसन्निकर्षाधायकत्वादेति क० ।

(२) पटप्रत्यये तन्तुसंयोगस्याहेतुत्वेऽपि तत्त्वत्त एव पटप्रत्यक्षादिति भावः ।

नापि ओचसंस्कारात्, इन्द्रियसंस्कारस्य उन्मीलना-
लोकादेः सकृदिन्द्रियसम्बन्धयोग्यसर्वार्थोपलब्धनुकूल-
संस्कारजनकत्वं दृष्टं तद्वद्वायुरपि सकृदेव सर्व्वशब्दो-
पलब्धनुकूलं ओचे संस्कारमादध्यात्, तथाच सर्व्व-
शब्दोपलब्धिः स्यात् । तदुक्तं “सकृच्च संस्कृतं ओचं सर्व्व-
शब्दान् प्रकाशयेत् । घटायोन्मीलितं चक्षुः पटं न हि

जननेत्यर्थः, ‘ओचसंस्कारादिति ओचसंस्कारदारेत्यर्थः, प्रयत्नस्य
शब्दव्यञ्जकत्वमिति शेषः । संस्कारस्य परमते पदार्थविशेषः, अस-
न्मते च वायुसंयोगादिरूपसहकारिणा समवधानं, ‘इन्द्रियसंस्कारस्य’
इन्द्रियसंस्कारकस्य, कश्चित्तथैव पाठः, ‘सकृदिति युगपदित्यर्थः,
‘इन्द्रियसम्बन्धेति इन्द्रियसम्बद्धो योग्यो यावानर्थस्तदुपलब्धीत्यर्थः,
‘तद्वत्’ उन्मीलनादिवत्, ‘वायुरपीति, ‘अपिना प्रयत्नसङ्घः, तेन
न प्रकृतासङ्गतिः,(१) ‘सकृदेव’ युगपदेव, ‘सर्व्वशब्देति भवन्मते
शब्दानां नित्यैकतया सर्व्वेषामेव शब्दानामिन्द्रियसञ्चिद्यत्वात्वादिति
भावः । ‘तथाचेति, युगपदेवेति शेषः, ‘सकृच्चेति युगपदेवेत्यर्थः,
शब्दानां नित्यैकत्वे इत्यादिः । ननु यच्चिज्ञासया संस्कार उत्पा-
दितस्तदेव बोधयतीत्यत आह, ‘घटायेति घटजिज्ञासयेत्यर्थः, ‘न
बुध्यत इति न बोधयतीत्यर्थः, युगपत् सर्व्वशब्दोपलब्धिं निरा-

---

(१) तेन प्रकृतसङ्गतिरिति ख० ।

न बुध्यते” ॥ अथान्वय-व्यतिरेकाभ्यां कार्ये प्रतिनियत-
जनकजन्यत्ववच्छब्देऽपि प्रतिनियतव्यञ्जकव्यञ्जत्वमि-
ति चेत् । न । वर्षा हि न प्रतिनियतव्यञ्जकव्यञ्जाः

कर्तुमाशङ्कते, ‘अयेति, ‘प्रतिनियतजनकेति परस्परजनकेत्यर्थः,
‘शब्देऽपि’ ककारादिष्वपि, ‘प्रतिनियतेति’ परस्परव्यञ्जकव्यञ्जत्व-
मित्यर्थः, ‘वर्षा हीति, ‘न प्रतिनियतव्यञ्जकव्यञ्जाः’ परस्पा-
रव्यञ्जकव्यञ्जा इत्यर्थः, व्यञ्जकत्वं तद्विषयकसाक्षात्कारजनकत्वं,
व्यञ्जत्वं तत्त्वजन्यसाक्षात्कारविषयत्वं । ननु परस्परपदार्थत्वस्य दुर्बल-
त्वात्तदमनुमानं । न च तदर्थं एतद्वर्षाव्यञ्जकव्यञ्जलाभावः, एतदर्थं
तद्वर्षाव्यञ्जकव्यञ्जलाभाव एव परस्परव्यञ्जकव्यञ्जत्वं तथाचैवं
प्रयोगः ककारः खकाराव्यञ्जकव्यञ्जलाभाववान् खकारसमानदेशे
सति तत्समानेन्द्रिययाज्ञलात्^(१) एवं खकारं पचीकृत्य ककारा-
व्यञ्जकव्यञ्जलाभावः साध्यः सामान्यमुखी व्याप्तिरिति वाच्यं ।
तद्व्यञ्जकत्वसमानदेशसमानेन्द्रिययाज्ञ-तद्व्यञ्जकत्वकत्वे^(२) व्यभिचा-
रात् पृथक्त्वस्य एकत्वाव्यञ्जकावधिज्ञानव्यञ्जलात् । न च पृथक्त्व-

(१) कसाक्षात्कारात्वावच्छिन्नविषयवायुसंयोगत्वेन हेतुत्वं एवमन्यत्र
एवञ्च तादृशव्यञ्जत्वमेव ककारादाविति न तदभाव इति मीमांसक-
मतं, नैयायिकमते च वायुसंयोगानां वर्णोत्पादकत्वमेव न व्यञ्जकत्वं
तथाच व्यञ्जकसाम्यात् सिद्धिः ।

(२) एकमात्रवृत्तिपृथक्त्वमेकपृथक्त्वं, उभयमात्रवृत्तिपृथक्त्वं द्वि-
पृथक्त्वं एवमन्यदपि ।

एकावच्छेदेन समानदेशत्वे सति समानेन्द्रियग्राह्यत्वात्

व्यञ्जकमवधिज्ञानमेकत्वव्यञ्जकमेव न पृथक्त्वसाक्षात्कारस्य निय-
मत एकत्वसाक्षात्काररूपत्वादिति वाच्यं । तद्व्यञ्जकव्यङ्ग्यत्वाभावो
हि न तद्विषयकसाक्षात्कारजनकजन्यसाक्षात्कारविषयत्वाभावः,
सिद्धसाधनापत्तेः^(१) ककारव्यञ्जकविलक्षणवायुसंयोगस्यापि ककार-
खकारोभयविषयकसमूहालम्बनसाक्षात्कारजनकत्वेन खकारसाक्षा-
त्कारजननस्वरूपयोग्यत्वात्,^(२) किन्तु तस्यासाक्षात्कारत्वावच्छिन्नाजनक-
जन्यसाक्षात्कारविषयत्वाभावो वक्तव्यः, तथाच व्यभिचार एव ।
भवति ह्येकत्वसाक्षात्कारत्वावच्छिन्नाजनकावधिज्ञानजन्यसाक्षात्कार-
विषय एकपृथक्त्वं । न च तद्विषयकसाक्षात्कारानुपधायकजन्य-
साक्षात्कारविषयत्वाभावसदर्थः, तथाच न सिद्धसाधनं तन्मते ख-
कारविषयकसाक्षात्कारानुपधायकवायुसंयोगस्यापि ककारसाक्षात्का-
रजनकत्वादिति^(३) वाच्यं । तथापि तद्वचनैकपृथक्त्वसमानदेश-
समानेन्द्रियग्राह्ये तद्वचनैकत्वे व्यभिचारात्, एकत्वस्य पृथक्त्वसाक्षा-
त्कारानुपधायकस्यावधिज्ञानविरहकास्त्रीनास्योक्तसंयोगस्य व्यङ्ग्यत्वा-
दिति, नैव, एकवर्णस्य स्थाव्यञ्जकव्यङ्ग्यापरवर्णाव्यञ्जकव्यङ्ग्यभिन्नत्व-

(१) मौमांसकमतेऽपि साध्यसत्त्वे निर्विवादादिति भावः ।

(२) खकारसाक्षात्कारजनकत्वादिति क० । तथाच तन्मतेऽपि कादे-
र्नित्यैकतया तद्व्यञ्जकवायुसंयोगस्यापि तद्विषयकसमूहालम्बनात्मक-
खविषयकयत्किञ्चित्साक्षात्कारजनकत्वेन तदवच्छिन्नभेदासत्त्वा-
दिति भावः ।

(३) तथाच अवधिज्ञानस्याप्येकत्वसाक्षात्कारोपधायकत्वात् व्यभिचारः ।

घटैकत्वपरिमाणवत् । न चावयवसंयोग-बहुत्वव्यञ्जका-

नेव हि परस्परव्यञ्जकाव्यञ्जत्वं, तथाचैवं प्रयोगः, ककारः
 स्वाव्यञ्जकव्यञ्जखकारकत्वे सति खकाराव्यञ्जकव्यञ्जं यद्यत्तन्निष्पन्नः
 खकारसमानदेशत्वे सति खकारपादकेन्द्रियपादत्वात् यद्यत् समान-
 देशत्वे सति यद्वाहकेन्द्रियपादत्वं तत् स्वाव्यञ्जकव्यञ्जतत्कत्वे सति
 तदव्यञ्जकव्यञ्जं यद्यत्तदन्यदिति सामान्यतो व्याप्तिः, इत्यञ्च नोक्त-
 व्यभिचारः एकत्वस्य पृथक्त्वाव्यञ्जकव्यञ्जत्वाभावात् । स्वाव्यञ्जक-
 व्यञ्जत्वस्य स्वसाक्षात्कारत्वावच्छिन्नज्ञानकवृत्तिकारणताप्रतियोगिक-
 कार्यतायाः^(१) सौकिकसाक्षात्कारविषयतया अल्पेदकत्वं, यथा-
 मुते सिद्धसाधनापत्तेः । खकारव्यञ्जकवायुसंयोगविशेषस्यापि खकार-
 ककारोभयविषयकसमूहात्मन्यसाक्षात्कारजनकत्वेन ककारसाक्षा-
 त्कारजनकत्वात् तस्मत्तेऽपि खकारे ककाराव्यञ्जकव्यञ्जत्वाभावेन
 स्वाव्यञ्जकव्यञ्जखकारकत्वे सति खकाराव्यञ्जकव्यञ्जत्वस्य ककारे-
 ऽभावसत्त्वात् । न च सिद्धसाधनवारणाय स्वसाक्षात्कारत्वावच्छि-
 न्नज्ञानजन्यसाक्षात्कारविषयत्वमेव तदस्त्विति वाच्यं । तद्घटैकत्व-
 समानदेश-समानेन्द्रियपादो तद्घटैकपृथक्त्वे व्यभिचारात् । भवति
 हि पृथक्त्वसाक्षात्कारत्वावच्छिन्नज्ञानकात्म-मनःसंयोगादिजन्यसाक्षा-
 त्कारविषय एकत्वं एकत्वाव्यञ्जकावधिज्ञानव्यञ्जमर्थेकपृथक्त्वमिति
 कारणता क्षेत्रभाववृत्तित्वेन विशेषणौघा, स्वपदञ्च तच्छब्दवाच्य-
 परं, अन्यथा तद्घटैकत्वसमानदेश-समानेन्द्रियपादो तद्घटैकपृथक्त्वे

(१) स्वसाक्षात्कारत्वावच्छिन्नज्ञानकवृत्तिकारणताप्रतियोगिककार्यताया-
 इति ख० ।

उक्तव्यभिचारतादवस्थ्यात् एकवक्ष्यापि पृथक्त्वसाक्षात्कारत्वावच्छि-
 ञ्जाजनकयोः स्वसाक्षात्कारमात्रप्रतिबन्धकदोषविशेषाभावयोर्यज्ज-
 त्वात्, एकत्वमेकत्वसाक्षात्कारत्वेन न कार्य-कारणभावः किन्तु
 तत्तद्भक्तित्वेन तत्तद्भक्तिसाक्षात्कारत्वेन, अतएव एकत्वान्तरवृत्तिकार-
 णताप्रतियोगिककार्यतावच्छेदकतया तद्घटकत्वस्य न व्यभिचारः,
 एवं तदव्यञ्जकव्यञ्जत्वमपि तत्साक्षात्कारत्वावच्छिञ्जाजनकवृत्तिकार-
 णताप्रतियोगिककार्यताया लौकिकसाक्षात्कारविषयतया अवच्छे-
 दकत्वं, अन्यथा भवन्मतेऽपि^(१) ककारव्यञ्जकवायुसंयोगविशेषस्यापि
 ककार-खकारोभयविषयकसमूहात्मनसाक्षात्कारजनकत्वेन खकार-
 व्यञ्जकत्वात् ककारे खकाराव्यञ्जकव्यञ्जभिन्नत्वत्वेन सिद्धसाधना-
 पत्तेः । न च सिद्धसाधनवारणाय तत्साक्षात्कारत्वावच्छिञ्जाजनक-
 जन्यसाक्षात्कारविषयत्वमेव तदस्तु तन्मते ककारस्य खकारसाक्षात्-
 कारत्वावच्छिञ्जाजनकः ककारव्यञ्जकवायुसंयोगविशेष एव तज्जन्य-
 साक्षात्कारविषयत्वेन तद्विभ्रताभावात् सिद्धसाधनाभावादिति
 वाच्यं । तथा सति तद्घटकपृथक्त्वसमानदेश-समानेन्द्रियपात्रे
 तद्घटकत्वे व्यभिचारात् । भवति ह्येकत्वाव्यञ्जकावधिज्ञानव्यञ्ज-
 नेकपृथक्त्वमेकपृथक्त्वसाक्षात्कारत्वावच्छिञ्जाजनकतात्मनःसंयोगा-
 दिजन्यसाक्षात्कारविषयोऽप्येकत्वमिति, इत्यञ्च एकत्वस्यापि साक्षा-
 त्कारविषयतया आत्म-मनःसंयोगादिजन्यतामवच्छेदकत्वाच्च व्यभि-
 चारः, अत्रापि कारणता खेतरभाववृत्तित्वेन विशेषणीया स्वपदं
 प्राधीभूतान्योन्याभावप्रतियोगिपरं, अन्यथा तद्घटकपृथक्त्वसमान-

(१) तन्मतेऽपीति ख० ।

देश-समानेन्द्रियपाञ्चतद्वट्टेकले सक्रियविचारतावस्थ्यात् । भवति
 एकलयाच्चात्कारत्वावच्छिन्नाजनकावधिज्ञानवृत्तिकारणताप्रतियो-
 गिककार्यतायाः साच्चात्कारविषयतया अवच्छेदकेकपृथक्त्वं एक-
 पृथक्त्वसाच्चात्कारत्वावच्छिन्नाजनकेकत्व-तत्साच्चात्कारमात्रप्रतिब-
 न्धकदोषविशेषाभावयोः साच्चात्कारविषयतया अवच्छेदकैकल-
 मिति^(१) ।

पितृशरणास्तु तद्व्यञ्जकव्यञ्जित्व-स्त्रायञ्जकव्यञ्जितत्कलोभयाभाव-
 एव परस्परव्यञ्जकव्यञ्जिताभावः । तथाचार्यं प्रयोगः, ककारः ख-
 काराव्यञ्जकव्यञ्जित्व-स्त्रायञ्जकाव्यञ्जित्वकारकलोभयाभाववान् खकार-
 समानदेशले सति खकारपादकेन्द्रियपाञ्चलात्, यद्यत्समानदेशले
 सति यद्वापकेन्द्रियपाञ्चं तत्तद्व्यञ्जकव्यञ्जित्व-स्त्रायञ्जकव्यञ्जितत्कलो-
 भयाभाववद्भवतीति सामान्यतो व्याप्तिः । प्रथमदक्षाभावमात्रस्य
 साध्यत्वे तद्वट्टेकत्वसमानदेश-समानेन्द्रियपाञ्चो तद्वट्टेकपृथक्त्वे
 व्यभिचारः एकपृथक्त्वस्यैकत्वावच्छिन्नाजनव्यञ्जित्वात्, इत्यस्य
 स्त्रायञ्जकव्यञ्जैकत्वकलाभावेन^(२) उभयाभावसत्त्वाच्च व्यभिचारः ।
 शरसदक्षाभावमात्रस्य साध्यत्वेऽपि एतद्वट्टेकपृथक्त्वसमानदेश-
 समानेन्द्रियपाञ्चैतद्वट्टेकले व्यभिचारः, एकलस्य स्त्रायञ्जकावधि-
 ज्ञानव्यञ्जित्वपृथक्त्वकलात्, इत्यस्य पृथक्त्वावच्छिन्नाजनव्यञ्जित्वाभावेनोभया-
 भावसत्त्वाच्च व्यभिचार इति प्राञ्जः । अत्रापि तद्व्यञ्जकव्यञ्जिता-
 दिकं पूर्ववद्बोध्यं ।

(१) कार्यतावच्छेदकैकत्वमिति ख० ।

(२) स्त्रायञ्जकव्यञ्जितत्कलाभावेनेति ख० ।

‘एकावच्छेदेनेति, तेन समनेकावच्छेदेन^(१) तत्समानदेशले सति तत्समानेन्द्रिययाज्ञलादित्यर्थः, इदञ्च व्याप्यवृत्तेरप्यवच्छेदक-
त्वाभ्युपगमेनान्यथा परेषां शब्दस्य नित्यैकतया काश्चिकदैशिका-
व्याप्यवृत्तितयोरभावेन स्वरूपासिद्धापत्तेः । अथ स्व-स्वावधि-
ज्ञानमात्रव्यङ्ग्योर्बन्धिकरणपृथक्त्वयोर्विभक्तसंज्ञानविशेषधीव्यङ्ग्य-
योश्च गोत्रास्यत्वयोर्बन्धिकारवारणाय ‘समानदेशले सतीति सम-
नियतदेशले सतीत्यर्थः, अन्यथा समानाधिकरणयोरपि परस्पर-
राभावसमानाधिकरणयोर्मठावधिकघट-पटवृत्तिद्विपृथक्त्व-पटाव-
धिकघट-मठवृत्तिद्विपृथक्त्वयोः स्व-स्वावधिज्ञानमात्रव्यङ्ग्योर्बन्धि-
चारापत्तेः^(२) विभक्तसंज्ञानविशेषधीव्यङ्ग्ययोः पाषाणत्वव्याप्यघटत्व-
पाषाणत्वयोर्बन्धिकारापत्तेश्च^(३) । न चैवमपि भिन्नभिन्नावधिनिरू-
पितसमनियतैकपृथक्त्वद्वये व्यभिचार इति वाच्यं । अवधिभेदेनैक-
पृथक्त्वभेदाभावात् । समनियतदेशलञ्च समवायेन विवक्षितं^(४)
तेनाभावसाक्षात्कारं प्रति प्रतियोगिज्ञानस्य हेतुत्वेऽपि घट-पटत्व-
योरन्योन्याभावात्यन्ताभावयोर्न व्यभिचारः । एकस्यैव वस्त्रखण्डा-
देरप-मूलावच्छिन्नवृत्तनिष्ठसंयोगयोः स्वस्वावच्छेदकपदव्यङ्ग्योर्बन्धि-
चारवणाय एकावच्छेदेनेति^(५) । न चावच्छेदकादियत्रो न संयो-

(१) तेन समानाकारावच्छेदेनेति ख० ।

(२) इमौ द्वौ अस्मात् पृथक् इत्यादिप्रतीतिसिद्धं द्विपृथक्त्वादिकं द्वित्व-
वदुभयवृत्तीति बोध्यं ।

(३) एतेन तद्व्याप्यदेशत्वमपि निराकृतं ।

(४) एतेन तदसमवाय्यसमवेतत्वे सति तत्समवायिसमवेतत्वं यचितं ।

(५) समवायावच्छिन्नाधेयतायां एकदेशावच्छिन्नत्वं बोध्यं ।

मादिग्रहहेतुः किन्वावच्छेदकावच्छेदेनेन्द्रियसक्तिर्कर्म एव हेतुरिति^(१) कथं व्यभिचार इति वाच्यं । तद्धेतुत्वाभिमानेनेतद्विशेषोपादानात् । नन्वेवमेकदेशावच्छिन्नत्वोक्तावप्येकग्राखावच्छेदेन चरणदयावच्छिन्नाभ्यां श्रेणेन सह वृत्तसंयोगाभ्यां स्वस्वावच्छेदक-चरणदयावच्छिन्नाभ्यां व्यभिचारो दुर्वारः तयोः श्रेणचरणदयावच्छि-न्नत्वेऽप्येकग्राखावच्छिन्नत्वस्य सत्त्वात् एकदेशावच्छिन्नत्वपदेनान्यनान-तिरिक्तदेशावच्छिन्नत्वविवक्षणे समानदेशत्वविशेषवैधर्ष्यादिति चेत्, न, चरणदयावच्छिन्नयोः श्रेण-वृत्तसंयोगयोर्था संयोगव्यक्त्यर्थेद्देश-व्यापिनी तत्र परम्परया तद्देशभागोऽवच्छेदको न तु सम्पूर्णा ग्रा-खोभयथावच्छेदिकेति यथाश्रुतेनैव तत्र व्यभिचारनिरास इत्यभि-प्राधानात् । वस्तुतस्तु^(२) अभावसाक्षात्कारं प्रति प्रतियोगिज्ञानस्य हेतुतया घटत्वात्यन्ताभाव-घटान्योन्याभावयोर्बहिर्भारवारणाय स-मानदेशत्वपदं समवायसम्बन्धेन वृत्तिमत्त्वार्यकं, स्व-स्वावधिज्ञानमाच-र्यज्ञयोः समानकासीन-व्यधिकरणपृथक्त्वयोर्बिभक्षसंज्ञानविशेष-धीव्यज्ञयोर्गोत्वाम्बलयोर्बहिर्भारवारणाय तेन सममेकावच्छेदेनेति तेन सममन्यूनानतिरिक्तावच्छेदकावच्छेद्यत्वे सतीत्यर्थकं, न तु तद-वच्छेदकावच्छेद्यत्वे सतीत्यर्थकं^(३) अतो व्यधिकरणपृथक्त्वयोरपि

(१) तथाच समवायस्यैक्याद्विशिष्टस्यापि नाव्यञ्जकत्वं विशेष्यवृत्तेर्विशिष्टा-नुयोगिकाभावानभ्युपगमात् ।

(२) सम्पूर्णग्राखाया एकावच्छेदकत्वाशुभवात् व्याप्यवृत्तेरवच्छेदकत्वस्य सिद्धान्तविरुद्धत्वाच्चाह वस्तुतस्त्विति ।

(३) न तु तदवच्छेद्यत्वे सतीत्यर्थकमिति ख० ।

कालरूपैकावच्छेदकावच्छेद्यत्वसत्त्वात् तद्दोषतादवस्थं तयोः काले
 स्त्रस्त्रात्रयरूपविभिन्नावच्छेदकावच्छेद्यत्वात् । न च तत्र कालरूपै-
 कावच्छेदकमादाय व्यभिचारतादवस्थारणाय एकदेशावच्छेद्यत्वमेव
 विवक्ष्यतां किमन्यूनानतिरिक्तत्वप्रवेगेनेति वाच्यं । तथापि परस्पर-
 राभावसमानाधिकरणयोरप्येव समानाधिकरणयोर्मठावधिकघट-
 पटवृत्तिद्विष्टकत्व-पटावधिकघट-मठवृत्तिद्विष्टकत्वयोः स्त्रस्त्राव-
 धिज्ञानमात्रव्यङ्ग्ययोर्ब्यभिचारापत्तेः विभिन्नसंज्ञानविशेषधीव्यङ्ग्ययोः
 पाषाणत्वव्याप्यघटत्व-पाषाणत्वयोर्ब्यभिचारापत्तेस्तु तेषां यत्किञ्चिदा-
 त्रयमादाय काले एकदेशावच्छेद्यत्वात् । न चैकदेशावच्छेदेन सम-
 वायसम्बन्धेन वृत्तिमत्त्वमर्थोऽस्त्विति वाच्यं । परन्तु वर्षानामेकतया
 समवायसम्बन्धेनाव्याप्यवृत्तित्वाभावात् समवायसम्बन्धेन वृत्तावच्छे-
 दकविरहेण स्वरूपासिद्ध्यापत्तेः व्याप्यवृत्तेरवच्छेदके मानाभावात्,
 उक्तविवक्षायास्तु वर्षानां समवायसम्बन्धेन व्याप्यवृत्तित्वेऽपि काले
 कालिकसम्बन्धेनाव्याप्यवृत्तित्वादात्रयरूपावच्छेदकमादायैव हेतु-
 सम्भवः । न चैवं न्यायनये भागासिद्धिः सर्वेषां वर्षानामन्यूनान-
 तिरिक्तावच्छेदकावच्छेद्यत्वाभावादिति^(१) वाच्यं । एकसाक्षात्कार-
 विषयौभूतानां वर्षानां पक्षत्वात्, एवञ्च स्वकारसाक्षात्कारविषयः
 ककार इत्यादिक्रमेण पक्षता, अन्यूनानतिरिक्तावच्छेदकावच्छेद्यत्वस्य
 स्वानवच्छेदकानवच्छेद्यतत्कले सति तदनवच्छेदकानवच्छेद्यत्वं । न
 च परन्तु शब्दस्यावच्छेदकाप्रसिद्ध्या अनवच्छेदकत्वमप्रसिद्धमिति
 वाच्यं । परन्तुऽपि शब्दस्य कालिकसम्बन्धेन काले वृत्तावात्रय-

(१) विभिन्नकालोत्पत्तिकानामतथात्वमिति भावः ।

व्यावच्छेदकत्वेन तदवच्छेदकप्रसिद्धेरित्येव तत्त्वं^(१) । तत्पुरुषीया-
पेषाबुद्धिजन्यद्वित्वादिशास्त्रात्कारत्वावच्छिन्नं प्रति तदीयापेषाबुद्धि-
जन्यद्वित्वादिना हेतुत्वाभ्युपगमात् विभिन्नपुरुषीयापेषाबुद्धि-
जन्यद्वित्वाद्योर्थ्यभिचारवारणाय तत्समानेन्द्रियग्राह्यत्वादिति तदर्थश्च
तद्वाचकवद्विरिन्द्रियव्यक्तियाह्वलमतो नोक्तव्यभिचारः, यदपेषा-
बुद्धिजन्यं यत् द्वित्वं तत् तत्पुरुषेन्द्रियस्यैव पाप्ममित्येकेन्द्रियग्राह्य-
त्वाभावात् पाह्वल-पाह्वकलयोः फलपधानगर्भत्वात् तद्विषयकसौ-
किकसाक्षात्कारविषयत्वं वा तदर्थः । न च परस्परव्यञ्जकविभि-
न्नावधिज्ञानव्यञ्जयोर्विभिन्नावधिकदीर्घत्वैकपृथक्त्वयोर्थ्यभिचार इति
वाच्यं । स्वरूपेण परिमाणग्रहे नावधिज्ञानापेषा किन्तु हस्त-वित-
व्याद्यवच्छिन्नत्वग्रहे^(२) इति मतानुयायित्वात् । साध्ये च कारणता
भाववृत्तित्वेन विघ्नेषिता तेन परस्परव्यञ्जकपित्तदूरत्वादिदोषा-
भावजन्ययोः साक्षात्कारविषयतया अवच्छेदकयोः शैत्य-परिमाणयो-
र्न व्यभिचार इति ।

पित्तशरणास्तु प्रकारान्तरेणाप्यनुमानं परिष्कुर्वन्ति, तथापि
साध्ये परस्परव्यञ्जकाव्यञ्जत्वं परस्परविषयकसाक्षात्कारविषयत्वं
तद्विषयकसाक्षात्कारविषयत्व-साविषयकसाक्षात्कारविषयतत्कलो-

(१) तदनाश्रयस्यैव तदगवच्छेदकत्वमिति भावः ।

(२) हस्ताद्यवयविकत्वग्रहे इत्यर्थः, तथाच यथा अवधिज्ञानं विनापि
स्वरूपतः पृथक्त्वत्वेन न ग्रहः तथा न परिमाणत्वेन दीर्घत्वेन वा
परिमाणग्रहः अवधिज्ञानं विनापि दीर्घ इत्यादि व्यवहारात् किन्तु
हस्तादीर्घ इत्यादावेव तदपेक्षोत्पन्नमिति भावः ।

भयाभाव इति यावत्, तद्विषयकसाक्षात्कारविषयत्व-विषयिता-
सम्बन्धेन तत्साक्षात्कारनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वोभया-
भाव इति तु निष्कर्षः । तदयं तिर्गक्षितप्रयोगः ककारः खका-
राविषयकसाक्षात्कारविषयत्व-विषयितासम्बन्धेन खकारविषयकसाक्षा-
त्कारनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वोभयाभाववान् खकारेषु
सद्वैकावच्छेदेन समानदेशत्वे सति समानेन्द्रियग्राह्यत्वात् इति पूर्ववत्
सामान्यमुखी व्याप्तिः, साध्ये उभयदलप्रयोजनन्तु पूर्ववत् तद्घटैक-
त्वैकपृथक्त्वयोर्थयाययं बोध्यं, उभयत्रैव साक्षात्कारोत्सौक्तिकोबोधः
अन्यथा असौक्तिकप्रत्यक्षमादाय तद्घटैकत्वैकपृथक्त्वयोर्ब्यभिचार-
पक्षेः असौक्तिकं प्रत्यक्षमादाय बाधापक्षेः । अथ न्यायनये बाधः
एकैकगोऽपि वर्षसाक्षात्काराभ्युपगमात् । न चैकावच्छेदेन वर्तमा-
नानामेव वर्षानां पक्षत्वमिति^(१) वाच्यं । वर्षानां क्रमिकोत्पत्त्यत्वेनै-
कावच्छेदेन वर्तमानानामप्येकैकग्रः साक्षात्कारादिति चेत्, न, एक-
साक्षात्कारविषयीभूतानां वर्षानां पक्षत्वात्, एवञ्च खकारसाक्षा-
त्कारविषयीभूतः ककार इत्यादिक्रमेण पक्षत्व^(२) । न चैवं मिद्ध-
साधनमिति वाच्यं । परमये ककार-खकारादीनामेकैकत्वेन तेषा-
मेव प्रत्येकमभिव्यक्तेः, हेतौ च यत्तज्ज्ञां सामान्यतोव्याप्तौ समनि-
यतदेश-कास्योरेकपुरुषचक्षुर्मात्राद्ययोर्ध्वंसविशेषयोर्ब्यभिचारवार-
णाय समानदेशत्वे सतीति समवायसम्बन्धेन वृत्तिमत्त्वे सतीत्यर्थकं,
मूलायावच्छिन्नयोः समनियतेन्द्रियग्राह्यतत्पुरुषीयसंयोगयोः संयो-

(१) पक्षत्वसिद्धिरिति ख० ।

(२) पक्षत्वं बोध्यमिति ख० ।

गच्छाश्रयभेदज्ञानव्यञ्जितया तादृशद्रव्य-तदवयवद्वयसंयोगयोरेकशाखावच्छेदेन परणदयावच्छिन्नयोः श्येन-वृक्षसंयोगयोर्विभिन्नकाशे एकपुरुषमात्रप्रतीतयोश्च व्यभिचारवारणाय तेन सममेकावच्छेदेनेति तेन सममन्यूनानतिरिक्तावच्छेदकावच्छेद्यत्वे सतीत्यर्थकं, अतः काशरूपैकावच्छेदकमादाय शाखारूपैकावच्छेदकमादाय च न तद्दोषतादवस्थं अन्यूनानतिरिक्तावच्छेदकावच्छेद्यत्वञ्च पूर्ववद्बोध्यं । अथैवं समनियतेन्द्रियगच्छा-समनियतकाशव्यधिकरणरूपदद्यादिषु व्यभिचारः । न च तेषां विभिन्नावयववच्छेद्यत्वात् न व्यभिचार इति वाच्यं । रूपादीनां दैर्घिकाव्याप्यवृत्तित्वविरहेण तेषामवयववच्छेद्यत्वे मानाभावात् एकत्र धर्मिणि भावाभावयोर्विरोधेनैवावच्छेदकभेदाभ्युपगमादिति चेत्, न, व्यधिकरणरूपादीनां काशे काशिकसम्बन्धेन वृत्तौ परस्परभिन्नानां स्वस्वाश्रयाणामवच्छेदकत्वेन व्यभिचाराभावात् । समनियतरूप-रसाद्योर्थेभ्योऽवयववारणाय विशेष्यं, तदर्थस्य परस्परग्राहकेन्द्रियव्यक्त्याङ्गत्वं स्वग्राहकेन्द्रियव्यक्त्याङ्गतत्कत्वे सति तद्ग्राहकेन्द्रियव्यक्त्याङ्गत्वमिति ध्यावत्, न तु तद्ग्राहकवहिरिन्द्रियव्यक्त्याङ्गत्वं, तद्विषयकसौकिकसाक्षात्कारविषयत्वं वा, ताचेकपृथक्त्वसाक्षात्कारविषयस्पर्शैकपृथक्त्वयोर्थेभ्योऽवयववारणायः अवधिज्ञानविरहदशायां विना पृथक्त्वं तत्रा स्पर्शस्य विना स्पर्शस्य चतुषैकपृथक्त्वस्य गृह्यात् । इन्द्रियस्य व्यक्तिलेनोपादानाद्विभिन्नपुरुषीयापेक्षानुद्धिजन्यसमनियतद्विषयोस्तादृशप्रत्यायोश्च न व्यभिचारः गच्छा-ग्राहकत्वयोः फलोपधानघटितत्वात् । न च तथाप्येकैकगृहप्रतिबन्धकदोषवशेन कदाचित् परस्परविषयकसाक्षा-

व्यञ्जिनावयविनोत्पलत्वव्यञ्जकदीपाव्यञ्जेन तन्नीलिम्बा
घटवृत्तिपृथक्त्वाव्यञ्जकाव्यञ्जनैकत्वेन वा व्यभिचारः ।

त्कारविषययोः समनियतेन्द्रियपाक्षयोः समनियतस्नेह-द्रवत्वव्यक्ति-
विशेषयोर्व्यभिचार इति वाच्यं । दोषविरहदशायां परस्परविष-
यकसाक्षात्कारविषयत्वस्य साध्यत्वादिति सङ्केपः ।

एकवर्णस्यापरवर्णाव्यञ्जकव्यञ्ज्यत्वाभाव एव^(१) प्रतिनियतव्यञ्जक-
व्यञ्ज्यत्वाभावः स एव च साध्य इति भ्रमेण यत्तद्भ्यां सामान्यतो व्या-
प्तावयविनमादायावयववृत्तिसंयोग-बहुत्वयोस्तत्पलवृत्तिनीलरूपमा-
दायोत्पलत्वे एकत्वमादाय चैकपृथक्त्वे क्रमेण व्यभिचारमाशङ्कते,
'न चेत्यादिना 'व्यभिचार इत्यन्तेन, 'अवयवसंयोगेति अवयवसंयोग-
बहुत्वयोर्व्यञ्जकस्याश्रयभेदग्रहस्याव्यञ्जिनावयविना कारणभूतेनेत्यर्थः,
अवयवसंयोग-बहुत्वयोरिति^(२) शेषः, 'व्यभिचार इत्ययेतनेन सम्बन्धः,
तयोरवयवव्यञ्जकसाश्रयभेदग्रहव्यञ्ज्यत्वादिति भावः । अव्यासज्यवृत्तित्वे
सतीत्यनेन^(३) हेतोर्विशेषणेत्येतद्व्यभिचारवारणसम्भवादाह, 'उत्पल-
त्वेति, 'तन्नीलिम्बेति उत्पलनीलिम्बा कारणभूतेनेत्यर्थः, उत्पलत्व इति
शेषः, 'व्यभिचार इत्येतनेन सम्बन्धः, दीपो नोत्पलनीलिमव्यञ्जकः

(१) एवकारेण सत्यन्तदलत्ववच्छेदः ।

(२) अवयविनमादायावयववृत्तिसंयोगेऽवयवानां बहुत्वे चेत्यर्थः ।

(३) अत्र चाव्यासज्यवृत्तित्वं नैकमात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्नपर्याप्तिकत्वं सं-
योगे तदभावात् परन्तु यावदाश्रयभेदग्रहसापेक्षग्रहविषयत्वादिक-
मित्यभिप्रायः ।

अवयवसंयोगाऽवयविनीर्लत्वोत्पलत्वयोश्चाध्याप्य-
ध्याप्यवृत्तिनोरुत्पलत्वस्य ^(१) आधिकवृत्तित्वेनैकावच्छे-

प्रत्युत तत्प्रत्यक्षे दोषरूपतया प्रतिबन्धकः^(१) तथाचोक्तं “प्रदीपै-
र्ध्वंक्ष्यते जातिर्न तु नीरजनीलिमिति, जातिरुत्पलत्वादि नीरजसु-
त्पलमिति मतेनेदं। ननु तदव्यञ्जकव्यङ्ग्यत्वं तस्याच्चात्कारत्वावच्छिन्ना-
जनकवृत्तिकारणताप्रतिधोगिककार्यतायाः साच्चात्कारविषयतया-
वच्छेदकत्वमतो नायं व्यभिचार उत्पलत्वसाच्चात्कारत्वस्य दीप-
कार्यतागवच्छेदकत्वादित्यत आह, ‘घटवृत्तीति घटवृत्तिपृथक्त्व-
व्यञ्जकस्य तत्तदवधिज्ञानसाध्यज्ञेन घटैकत्वेन कारणभूतेनेत्यर्थः,
घटैकपृथक्त्व इति शेषः। हेत्वभावादेवावयव्युत्पलनौलमादायावयव-
संयोगोत्पलत्वयोर्न व्यभिचार इत्याह, ‘अवयवसंयोगावयविनोरिति,
‘अध्याप्यध्याप्यवृत्तिनोरित्यपेतनमचैव सम्बध्यते, ‘एकावच्छेदेन वृत्त-
भावादिति एकदेशावच्छेदेनान्यूनानतिरिक्तदेशवृत्तित्वाभावादित्य-
र्थः,^(२) यद्यप्यवयवसंयोगावयविनोरेकदेशावच्छेद्यत्वमन्यूनानतिरिक्त-
देशवृत्तित्वस्यैव, न ह्येकदेशावच्छेद्यत्वमन्यूनानतिरिक्तदेशावच्छे-
द्यत्वं, समानदेशत्वविशेषणवैयर्थ्यापत्तेः, तथाप्यवयवसंयोगव्यक्त्यर्थदेश-
व्यापिनी परम्परया तद्देशभाग एव तत्रावच्छेदको न तु सम्पूर्णा

(१) अध्याप्यध्याप्यवृत्तित्वेनोत्पलत्वस्येति घ० ।

(२) रूपाविषयकौकिकप्रत्यक्षानङ्गीकारात् रूपान्तरविषयकत्वं तस्या-
वश्यकमिति बोध्यं ।

(३) एकावच्छेदेनान्यूनानतिरिक्तदेशवृत्तित्वाभावादित्यर्थ इति ख० ।

देन वृत्त्यभावात् । बहुत्व-पृथक्त्वव्यञ्जकव्यञ्जत्वञ्च अव-
यव्येकत्वयोरिति न परस्परव्यभिचारिव्यञ्जकव्यञ्जत्वं,
अतएव नीला बलाकेत्यत्र रूप-परिमाणयोरङ्गनिखात-

कपालिका अवयविनि तु कपालिकैव साक्षादवच्छेदिकेति भावः ।
इदमुपलक्षणं साध्यस्य परस्परगर्भतया साध्यसत्त्वात्पि न तत्र व्यभिचारः।
अवयव्युत्पन्ननीलिकोर्निरुक्तावयवसंयोगोत्पन्नत्वाव्यञ्जकव्यञ्जत्वाभावा-
दित्यपि बोधं । अवयविनमादायावयववज्जले घटैकत्वमादाय घटै-
कपृथक्त्वे च व्यभिचारं परस्परघटितसाध्यसत्त्वेनोद्भूयति, 'बज्जलेति
बज्जल-पृथक्त्वव्यञ्जकव्यञ्जत्वं बज्जल-पृथक्त्वाव्यञ्जकव्यञ्जत्वं तदुभ-
यसाक्षात्कारत्वावच्छिन्नाजनकट्टनिकारणताप्रतियोगिककार्यतायाः
साक्षात्कारविषयतयावच्छेदकत्वाभाव इति यावत्^(१) 'न परस्परव्य-
भिचारिव्यञ्जकव्यञ्जत्वमिति न निरुक्तपरस्पराव्यञ्जकव्यञ्जत्वमित्यर्थः,
'अतएवेति भाववृत्तिकारणताघटितनिरुक्तपरस्पराव्यञ्जकव्यञ्जत्वरूप-
साध्यसत्त्वादेवेत्यर्थः, 'नीला बलाकेति, 'बलाका' वकपंक्तिः, तस्याच्च
मेघसन्निधानरूपदोषवशात् शक्तायहेऽपि परिमाणघटः कदाचिस-
चुषा दूरत्वादिदोषवशात्^(२) परिमाणघटेऽपि शक्ताय इति पर-
स्पराव्यञ्जकतत्तदोषाभावव्यञ्जत्वाद्भ्यभिचारसम्भवो ध्येयः । 'अङ्गनिखात-
तेति अङ्गनिखातवंग्रेऽङ्गनिखननरूपदोषवशात् परिमाणघटेऽपि

(१) तथाच विवक्षितसत्यन्तदनाभावात् साध्यसत्त्वमिति भावः ।

(२) कदाचिदङ्गनिखातादिदोषवशादिति क०, ईदृशपाठस्य अर्द्धावर-
णादिदोषवशादित्यर्थः, आदिना दूरत्वादिपरिग्रहः ।

वंशसङ्ख्या-परिमाणयोर्वा न व्यभिचार इति । मैवं ।

सङ्ख्याग्रहः दोषविशेषान्तरवशाच्च सङ्ख्याया अग्रहेऽपि परिमाणग्रह इति परस्परव्यञ्जकतत्तद्दोषाभावव्यञ्जित्वाद्वाभिचारसम्भव इति भावः ।

पिटृशरणानां मते ल्केवर्णस्यापरवर्णाविषयकसाक्षात्कारविषयत्वाभाव एव प्रतिनियतव्यञ्जकव्यञ्जित्वाभाव इति भ्रमेष यत्तद्वां सामान्यतो व्याप्तावयवनिष्ठसंयोगबहुत्वमादायावयविनि^(१) उत्पल्लवृत्तिनीलमादायोत्पल्लवे घटवृत्त्येकपृथक्त्वमादाय च तदेकले व्यभिचारमाग्रहते, 'न चेत्यादिना, 'अवयवसंयोग-बहुत्वव्यञ्जकाव्यञ्जनेति अवयवसंयोग-बहुत्वाविषयकसाक्षात्कारविषयेषेत्यर्थः, संयोग-बहुत्वयोर्ग्रहे आश्रयभेदग्रहस्यापि हेतुतया तेन विनाप्यवयविनो गृह्यादिति भावः । 'उत्पल्लवेति, नीलरूपाविषयकदीपजन्योत्पल्लसाक्षात्कारविषयेषोत्पल्लवेनेति व्युत्क्रमेण^(२) योजना, 'पृथक्त्वाव्यञ्जकव्यञ्जनेति पृथक्त्वादिविषयकसाक्षात्कारविषयेषेत्यर्थः, परस्परानवच्छेदकानवच्छेदलरूपहेतुविशेषणाभावादेवावयवसंयोगोत्पल्लनीलमादायावयव्युत्पल्लत्वयोर्न व्यभिचार इति समाधत्ते, 'अवयवसंयोगेति, 'अव्याप्यवृत्तिनोरित्युभयत्रैव सम्बन्धते, नीलस्थोत्पत्तिकालावच्छेदेनाव्याप्यवृत्तित्वात्, व्याप्यवृत्तिलज्जावयविनो दैशिकं उत्पल्लत्वस्य कालिकं प्रकृते विवक्षितं एतेनावयवसंयोगनीलरूपयोरवयव्युत्पल्लानवच्छेदकानवच्छेदकत्वं नास्तीत्यभिहितं, 'अवयवसंयोगस्यावयव्यनवच्छेदकदेवावच्छेद्य-

(१) पूर्वकल्पे संयोगादावेव व्यभिचार इति तद्द्वैपरीत्यमिति ।

(२) व्युत्क्रमस्य नीलिमपदोत्तरद्वितीयाया उत्पल्लपदोत्तरमनुसन्धानं ।

त्वात् नौलस्य चोत्पलत्वानवच्छेदककालावच्छेद्यत्वात् उत्पलत्वस्य
 नित्यतया कालस्य तदनवच्छेदकत्वात् । इदमुपलक्षणं अवयवसंयोगे-
 ऽवयव्यनवच्छेदकावयव्युत्पत्तिप्राक्कालावच्छेद्यत्वमपि बोध्यं । उत्पल-
 त्वेऽपि नौलरूपानवच्छेदकानवच्छेद्यत्वं नास्तीत्याह, 'उत्पलत्वस्य चेति
 उत्पलत्वस्य नौलरूपानाश्रयेऽपि वर्त्तमानत्वेनेत्यर्थः, तथाचोत्पल-
 त्वस्य काले नौलरूपानवच्छेकनीलेतरस्त्राश्रयावच्छेद्यत्वात् न नौला-
 नवच्छेदकानवच्छेद्यत्वमिति भावः । 'एकावच्छेदेन वृत्त्यभावादिति
 परस्परानवच्छेदकानवच्छेद्यताभावादित्यर्थः, इदमुपलक्षणं उत्पलत्वे
 परस्परग्राहकेन्द्रियग्राह्यत्वरूपहेतुविशेष्यदत्ताभावात्^(१) साध्यस्य पर-
 स्परगर्भतया साध्यसत्त्वाच्च न नौलरूपमादाय व्यभिचारः उत्पलवृत्ति-
 नौलरूपस्योत्पलत्वाविषयकसाक्षात्कारविषयत्वाभावादित्यपि बोध्यं ।
 अवयवबहुत्वमादायावयवविनि^(२) घटैकपृथक्त्वमादाय घटेकत्वे व्यभि-
 चारं परस्परघटितसाध्यसत्त्वेनोद्धरति, 'बहुत्वेति बहुत्व-पृथक्त्ववि-
 षयकसाक्षात्कारमात्रस्यैव विषयत्वञ्चेत्यर्थः, तथाच बहुत्व-पृथक्त्व-
 योरवयव्येकत्वाविषयकसाक्षात्कारविषयत्वाभावेनोभयाभावरूपसाध्य-
 मत्वमिति भावः । 'परस्परव्यभिचारिव्यञ्जकव्यङ्ग्यत्वं' परस्परविषयक-
 साक्षात्कारविषयत्वं, 'अतएवेति' दोषाभावगर्भसाध्यसत्त्वादेवेत्यर्थः,
 'रूप-परिमाणयोरिति, अत्र 'परिमाणपदं' बलाकानिष्ठशुक्लपादके-
 न्द्रियमात्रग्राह्यबलाकापरिमाणव्यक्तिपरं, अन्यत्र निरुक्तसमानेन्द्रिय-
 ग्राह्यत्वाभावादेव व्यभिचारस्यासम्भवादिति दिक् ।

(१) उत्पलत्वस्य नौलरूपग्राहकत्वगिन्द्रियग्राह्यत्वादिति भावः ।

(२) अवयवबहुत्वमादाय तत्समनियतकालेऽवयवविनोति ख० ।

वर्णाः प्रतिनियतव्यञ्जकव्यञ्जाः आश्रयेण सह समा-
नेन्द्रियाग्राह्यत्वात् गन्धवत् इत्यापाततः सत्प्रतिपक्ष-
त्वात् ।

‘वर्णा इति, पूर्वोपवर्णितसाध्यस्य प्रतियोग्येवात्र साध्यं, पक्षोऽपि पूर्ववदेव, ककारत्वाद्यवच्छेदेन साध्यसिद्धेरहेक्ष्यत्वं तेन न्यायनये बाध्यतः सिद्धसाधनं, ‘आश्रयेणेति खकाराद्याश्रयपादकेन्द्रियाग्राह्य-
त्वादिति अथाश्रुतोऽर्थः, यद्यदाश्रयपादकेन्द्रियाग्राह्यं तत्तेन समं निरूपप्रतिनियतव्यञ्जकव्यञ्जं यथा रसेन गन्ध इति सामान्यतो व्याप्तिः । यद्यप्यचाप्यतीन्द्रियद्रव्युत्पादादौ घटादिदृष्टिगुणरूपादिकमा-
दाय व्यभिचारः उपनीतभानमादाय सिद्धसाधनापत्त्या प्रतिनियत-
व्यञ्जकव्यञ्जकस्य साध्यस्य सौकिकसाक्षात्कारविषयत्वघटितत्वेन तत्र साध्याभावात्, तथापि नञ्व्यत्यासेन सौकिकसाक्षात्कारविषय-
तदाश्रयपादकेन्द्रियाग्राह्यत्वं हेत्वर्थो विवक्षितः, इत्यस्य द्रव्युत्पादादौ^(१)
ग्राह्यत्वाभावादेव न व्यभिचारः । घटादिदृष्टिगुणरूपादिकमादाय
तद्दृष्टिगन्धादौ व्यभिचारवारणाय सौकिकसाक्षात्कारविषयेति
तदित्यस्य विशेषणं । न च तथापि खकाराद्याश्रयस्य गगनस्य
ग्राह्यतासिद्ध्या पक्षे हेत्वसिद्धिरिति वाच्यं । परन्तु गगनस्यापि
खकाराद्याश्रयस्य चाक्षुषतया ग्राह्यतासिद्धिसम्भवात्, अथाहकेन्द्रि-
याग्राह्ये सौकिकसाक्षात्कारविषयतदाश्रयकत्वं वा विवक्षणीयं सौ-
किकसाक्षात्कारविषयेति च तदित्यस्य विशेषणमिति दिक् । अत्र

(१) अतीन्द्रियादाविति ख० ।

वस्तुतस्तु अनन्यथासिद्धप्रत्यभिज्ञानवशेनाभेदसिद्धौ
प्रतिनियतव्यञ्जकव्यञ्जत्वसाधकस्यैव बलावत्त्वं, शब्दस्य
शब्दजनकत्वञ्च शब्दनाशकत्वं वीची-तरङ्गन्यायेनीत्य-
क्तिकल्पनञ्च कल्पनमेव शब्दस्य शब्देऽजनकत्वाद्मा-
शकत्वाच्च अनन्याद्यशब्दवत् । एतेन सामान्यवत्त्वे

समूहालम्बनसाक्षात्कारमात्रविषययोर्गन्धयोः प्रामाणिकत्वे च तत्र
व्यभिचारो दुर्वार इति ध्येयं । 'आपाततः सत्प्रतिपक्षत्वादिति
वक्ष्यमाणयुक्त्वा अस्याधिकबलत्वेन समानबलत्वाभावाच्च सत्प्रति-
पक्षत्वमित्यत उक्तं 'आपातत इति ।

'अनन्यथासिद्धेति अभेदं विमानुपपद्यमानेत्यर्थः । ननु शब्दस्य
मित्यत्वे शब्दस्य शब्दजनकत्वादिकं कथमुपपद्यत इत्यत आह,
'शब्दस्येति, 'वीची-तरङ्गन्यायेनेति कदम्बगोलकन्यायेन शब्दोत्पादस्य
गौरवपराहतत्वात्तत्परित्यागः, 'कल्पनमेवेति मानाभावादिति भावः ।
साधकाभावमुक्त्वा बाधकमप्याह, 'शब्दस्येति, 'अनन्याद्येति वर्णात्मकः
शब्दो न शब्दजनको न वा शब्दनाशकः वर्णत्वादन्यशब्दवदाद्य-
शब्दवच्छेत्यर्थः, परमये प्रतियोगिप्रसिद्धिर्ध्वनिजनके तस्मात्तत्र च,
अन्यत्वं शब्दाजनकत्वं, आद्यत्वं शब्दानाशकत्वं, न्यायनये शब्दमात्रस्य
दृष्टान्तत्वासम्भवादुभयोपादानं । तत्रये च वर्णमात्रमेव दृष्टान्तः,
'इत्यपास्तमिति इति वर्णमित्यत्वसाधनमपास्तमित्यर्थः । अत्र जातौ
ध्वंसे च व्यभिचारवारणाय सत्यन्तं, परमांशदादौ व्यभिचारवार-
णाय विग्रेष्यदसं, असौकिकप्रत्यक्षमादाय तद्दोषतादवस्थ्यवारणाय

सत्यस्रदादिवहिरिन्द्रियजप्रत्यक्षत्वात् इत्यपास्तं, प्रत्य-
भिज्ञानवाधात् शब्दत्व-गत्वादेरसिद्धेश्च, तस्माच्छब्दो
नित्यः व्योमैकगुणत्वात् तत्परिमाणवत्, ओषघ्राह्य-
त्वात् शब्दत्ववत्, विशेषगुणान्तरासमानाधिकरसैक-

शौकिकत्वसाभार्यं 'अस्रदादीति, आत्मनि व्यभिचारवारणाय
'वहिरितीति श्रेयं । 'एतेनेत्येव विवृणोति, 'प्रत्यभिज्ञेति, 'असि-
द्धेति जातित्वासिद्धेश्चेत्यर्थः, 'आदिपदात् सत्ता-गुणत्वादिपरि-
ग्रहः, तथाच सत्यन्तविशेषणस्य स्वरूपासिद्धिरिति भावः ।
मीमांसकः स्वमतमुपसंहरति, 'तस्मादिति, 'व्योमैकगुणत्वादिति
व्योममात्रगुणत्वादित्यर्थः, व्योमीयसंयोगादौ व्यभिचारवारणाय
मात्रपदं व्योमान्यासमवेतार्थकं, अतस्तन्नये समवायस्थानित्यतया
घटादिसमवायेऽस्तन्नये च प्रागभावे व्यभिचारवारणाय गुणपदं
समवेतार्थकं, व्योमत्वञ्चाष्टद्रव्यान्यद्रव्यत्वं न तु शब्दाश्रयत्वं, तथा
सति तादात्म्येन शब्दस्यैव हेतुत्वसम्भवादितरांशवैयर्थ्यापत्तेः, ध्वनिश्च
वायव्य इति न तत्र व्यभिचारः, व्याप्यवृत्तित्वे सतीत्यनेन वा
विशेषणीयं, ध्वनिस्त्वाव्याप्यवृत्तिः वर्णात्मकशब्दस्य च प्रत्यभिज्ञा-
वशेन व्याप्यवृत्तित्वमिति न कोऽपि दोषः । 'ओषघ्राह्यत्वादिति,
ध्वनिश्च कर्षणशक्त्यवच्छिन्नत्वगिन्द्रियग्राह्य इति न तत्र व्यभिचारः,
'शब्दत्ववदिति न्यायनये दृष्टान्तः, परनये शब्दत्वस्योपाधितया
ओषघ्राह्यत्वाभावेन हेतोरसिद्धेश्चान्ते च षडिन्द्रियवेषः काष्ठो
दृष्टान्तः, 'विशेषगुणेति, अत्र घटादिनिष्ठगन्धादौ व्यभिचारवार-

वृत्तिगुणत्वात् समयपरिमाणवत्, पृथिवीतरनित्यभूत-
विशेषगुणत्वात् अपाकजत्वे सति नित्यैकसमवेतत्वात्

णाय 'असमानाधिकरणान्तं शब्दभिन्नविशेषगुणसमानाधिकरणा-
र्थकं, शब्दस्यापि शब्दात्मकविशेषगुणसमानाधिकरणत्वात् स्वरूपा-
सिद्धिवारणाय शब्दभिन्नेति, अस्वच्छाभावघटकत्वाच्च न वैयर्थ्यं,^(१)
'विशेषपदमपि स्वरूपासिद्धिवारकं, वायुस्पर्शश्च तादृशासमानाधि-
करण इति न तत्र व्यभिचारः, काष्ठाकाशनिष्ठद्विलादौ व्यभिचार-
वारणाय 'एकवृत्तीति, एकवृत्तित्वं एकमात्रवृत्तित्वमुभयासमवेतत्व-
मिति यावत्, समवाये^(२) व्यभिचारवारणाय 'गुणपदं समवेतार्थकं ।
न च मनोनिष्ठकर्ष-वेग-परत्वापरत्वेषु व्यभिचार इति वाच्यं ।
तत्रये मनसो विभुतया तत्र तेषामनभ्युपगमात्, मनसो विभुत्वा-
भावे तु गुणपदं विभुसमवेतपरमिति न काप्यनुपपत्तिः । 'समय-
परिमाणवदिति महाकालपरिमाणवदित्यर्थः, 'पृथिवीतरेति, पर-
माणुगन्धादौ व्यभिचारवारणाय 'पृथिवीतरेति भूतविशेषणं,
जलावयविरूपादौ व्यभिचारवारणाय 'नित्येति भूतविशेषणं, भूत-
पदं ज्ञानादावनैकान्तिकत्ववारणाय, भूतत्वमात्मभिन्नत्वमात्रं, नभो-
घटसंयोगादौ व्यभिचारवारणाय 'विशेषेति, ध्वनिश्च यदि वायु-
परमाणुगुणोऽपि तदा तदन्यत्वेनापि विशेषणीयं, 'अपाकजत्वेति,

(१) अन्यथा शब्दभिन्नत्वस्य व्यभिचारावारकविशेषणतया वैयर्थ्यसम्भव-
इति वाच्यं ।

(२) तन्मते तस्य ज्ञानात्वादनित्यत्वाच्चेति भावः ।

जलपरमाणुरूपवत्, अव्यासज्यवृत्तित्वे सति अनात्म-
विभुगुणत्वात् कालपरिमाणवत्, विपक्षे बाधकञ्च प्र-
त्यभिज्ञानमेवेति ।

इति श्रीमद्गङ्गेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्ता-
मणौ शब्दाख्यतुरीयखण्डे शब्दानित्यतावादपूर्वपक्षः ।

परमाणुगन्धादौ व्यभिचारवारणाय सत्यन्तं तेजःसंयोगसमवायि-
कारणकान्यत्वार्थकं । न च तेजस्ररीर-कण्ठाद्यभिघातजन्यवर्षेषु
न्यायनये भागासिद्धिरिति वाच्यं । तदतिरिक्तस्य पक्षत्वात्, जला-
प्रयविरूपादौ व्यभिचारवारणाय 'नित्येति भूतविशेषणं, भूतपदञ्च
ज्ञानादावनेकान्तिकत्ववारणाय,^(१) भूतपदशून्यपाठे तु चपाकजल-
मेव सामान्यतः संयोगसमवायिकारणकान्यत्वं वाच्यमतो ज्ञानादौ
न व्यभिचारः । आद्यग्रन्थेतरग्रन्थस्य पक्षत्वाच्च न न्यायनये भागा-
सिद्धिः, नभो-घटसंयोगादौ व्यभिचारवारणाय 'एकेति, 'एकसम-
वेतत्वमव्यासज्यवृत्तिगुणत्वं तेन जलपरमाणुद्वयसंयोगे परमाणुकर्मणि
च न व्यभिचारः, वेगश्च गतिसन्तानः, परत्वापरत्वमपि संयुक्त-
संयोगभूयस्त्वास्पीयस्त्वमेव अतः परमाणुनिष्ठेषु तेषु न व्यभिचारः,
तदन्यत्वेन वा विशेषणीयमिति भावः । 'अव्यासज्येति, संयोगादौ
व्यभिचारवारणाय सत्यन्तं, ज्ञानादौ व्यभिचारवारणाय 'अनात्मेति,

(१) 'नित्यभूतैकसमवेतत्वादिति मूलपाठमनुसृत्य भूतपदस्य व्यावृत्तिदानं
सङ्गतं ।

घटादिस्वर्गे व्यभिचारवारणाय 'विभ्विति, तन्नये घटादिषमवावे व्यभिचारवारणाय गुणपदं समवेतार्थकमिति' दिक् । तदयं शब्दानित्यत्वपूर्वपक्षनिष्कर्षः । लाघवात् ककारादयो वर्णा नित्या एकैकी एव, विनष्टः ककारः उत्पन्नः ककार इत्यादिप्रत्ययस्तु प्रागुपसम्बन्धानुपसम्भमानत्वरूपदोषवशाद्भ्रमः । न च वर्णानां नित्यत्वे घटपदत्वादिकं दुर्बलं अव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन घवङ्गत्वादेस्तात्वात् अव्यवहितोत्तरत्वस्य नित्यत्वेऽसम्भवादिति वाच्यं । घञ्ज्ञानानन्तरमव्यवधानेन टज्ञानं भवत्वित्यभिप्रायविषयत्वसम्बन्धेन घवङ्गत्वस्यैव तत्त्वात्, शुकाद्युक्ते च शिञ्जकसेभ्यरस्य वाभिप्रायमादाय तत्सम्भवः । अथ सर्वेषां ककारादीनामेकत्वे तार-तारतर-मन्द-मन्दतरादिविखण्णप्रत्ययानुपपत्तिः । न चैकस्यामेव ककारादिव्यक्तौ तारत्व-तारतरत्व-मन्दत्व-मन्दतरत्वादिनानाधर्माभ्युपगमान्न तादृशप्रत्ययानुपपत्तिरिति वाच्यं । तारत्वादेस्तुल्यव्यक्तिवृत्तित्वे जातिरूपत्वानुपपत्तेः । न च भवन्नतेऽपि तारत्वादेर्जातित्वमसिद्धं कत्व-गत्वादिना सङ्करप्रसङ्गादिति वाच्यं । कत्व-गत्वादिव्याप्यमानातारत्वादिस्त्रीकारात् । न च तारत्वादिकं वा नामा कत्व-गत्वादिकं वेत्यत्र विनिगमनाविरह इति वाच्यं । कत्व-खत्वादेर्नामान्त्वे तार-मन्दसाधारण-क-ख-इत्याद्याकारानुगतप्रत्ययानुपपत्तेः^(१) अधिकजातिकल्पनापत्तेस्तु^(२) । न च मयापि तार-तारतर-मन्द-मन्दतरककारादिव्यक्तौनां परस्परभेदोऽभ्युपेयत एव परन्तु समानजातीय-

(१) तार-मन्दसाधारणककार-खकारानुगतप्रत्ययानुपपत्तेरिति क० ।

(२) अयं पाठः खण्डके नास्ति ।

ककारादिव्याक्तौ नामेव नाभेदोऽभ्युपेयत इति वाच्यं । तथापि तारत्व-तारतरत्वादेर्जातिरूपत्वानुपपत्तिः तारत्वादेः ककार-खकारादिभेदेन विभिन्नत्वाभ्युपगमे एकव्यक्तिवृत्तित्वात् अन्यथा कत्व-खत्वदिना सङ्करादिति चेत्, न, तारत्वादेः कत्वादिव्याप्यनामाजातिले ककार-खकारादिषाधारणताराद्याकारानुगतप्रत्ययानुपपत्तेः । न च तदसिद्धिः, अनुभवापत्त्यात् । तस्मान्नारत्व-तारतरत्वादिकमनुगतत्वासाधवाच्च ककार-खकारादिसर्वसाधारणमेकमेवाखण्डोपाधिः, तच्च सर्वमेकस्यामेव ककारादिव्याक्तौ वर्त्तत इति न तादृशप्रत्ययानुपपत्तिः । अत एव च एव ककारस्तार आसीत् स एवेदानीं मन्द इति प्रतीतिरपि साधु सङ्गच्छते । विश्वरूपवायोर्बन्धकतया च न सर्वदा तारत्वादिसर्वधर्मसङ्घः तार-मन्दाद्युत्पत्तिनियमार्थं वायुनिष्ठवैश्वर्यस्य तवाप्यभ्युपगमात् । न चैवं तारोऽयं न तारतरस्तारान्मन्दोऽन्य इत्यादिप्रत्ययानुपपत्तिरिति वाच्यं । शिखी विनष्ट-इत्यादिप्रतीतिवद्विशेषणभेदप्रतियोगित्वस्यैव विशिष्टे तेनावगाहनात् । न च तारककारादिषाक्षात्कारस्य कार्यसङ्गभावेन मन्दककारादिषाक्षात्कारप्रतिबन्धकत्वात् तयोर्भेदसिद्धिरिति वाच्यं । तारत्वप्रकारक-ककारादिषाक्षात्कारस्य मन्दत्वप्रकारकसाक्षात्कारप्रतिबन्धकत्वेनाभेदेऽपि तदुपपत्तेः । अस्तु वा तारत्व-तारतरत्वादिकं वायुनिष्ठैव जातिरुक्तदोषविशेषवशाच्छब्दनिष्ठतया^(१) भासते दर्पणनिष्ठतया सुखादिरिव, तार-तारतराद्युत्पत्तिनियमार्थं वायुनिष्ठवैश्वर्यस्य तवाप्यावश्यकतया तस्यैव साधवेन तारत्व-तारतरत्वादि-

(१) तत्तद्दोषवशाच्छब्दनिष्ठतयेति ख० ।

रूपत्वस्योचितत्वात् । न च तस्य वायुधर्मत्वे अवसा कथं तद्गुहः
कर्णशङ्कुस्यवच्छिन्नलग्निरथोपनीतस्य तस्य अवसोपनीतमानाभ्युप-
गमे तारत्वं स्यूग्रामीत्यनुव्यवसायापत्तेः प्रुषोमीत्यनुव्यवसायासुप-
पत्तेश्चेति वाच्यं । वायुनिष्ठधर्मान्तरस्य अवसायोग्यत्वेऽपि तार-
त्वादेशयोग्यत्वाभ्युपगमात् योग्यतायाः फलवत्त्वकस्यत्वात् । न च
अवसा वायुनिष्ठतारत्वादिपदाभ्युपगमे ओचसंयुक्तसमवायस्याति-
रिक्तप्रत्यासत्तित्वकल्पनापत्तिरिति वाच्यं । अप्रत्यासन्नस्यैव तारत्वादेः
अवसा पहात्^(१) वक्ष्यमाणक्रमेण विसृज्यवायुसंयोगस्य तार-
त्वादिष्वञ्जकत्वादेवातिप्रसङ्गविरहात् । एतेन एकस्मिन्नेव ककारे
तारत्व-मन्दत्वादिषकसधर्मास्त्रीकारेऽस्मात् ककारादयं ककारस्तार-
इति प्रत्ययानुपपत्तिः स्वप्रतियोगिकतारत्वस्य स्वस्मिन्नसम्भवात् स्व-
प्रतियोगिकतारत्वस्यापि स्वस्मिन्नभ्युपगमे तारत्वेनोपलभ्यमानककार-
व्यक्तावपि स्वापेक्षया तारत्वप्रत्ययप्रसङ्गात् । न च तवापि तार-
त्वादेर्जातिरूपतया सप्रतियोगिकत्वप्रत्ययानुपपत्तिर्जातेः सप्रति-
योगिकत्वाभावनियमादिति वाच्यं । जात्यन्तरस्य मानाभावेन
सप्रतियोगिकत्वविरहेऽपि तारत्वादिजातेः सप्रतियोगिकत्वे बाध-
काभावादित्यपि परास्तं । वायुनिष्ठतारत्वादेरेव ककारादिप्रति-
योगिकतया ककारादौ भ्रमोपपत्तेः । यदि च ककारादौ तार-
त्वादिप्रत्ययस्य तारोऽयं न तारतरस्तारान्मन्दोऽन्य इत्यादिप्रत्य-
यस्य च प्रमालमप्यनुभवमिदं तदा सन्तु तार-तारतर-मन्द-मन्द-

(१) प्रत्यक्षविषयतायाः सन्निकर्षप्रयोज्यत्वे मानाभावादिति भावः ।

तरादिश्चकथ एवैकैकाः तार-मन्दादयस्तु परस्परविभिन्ना एव^(१) ।
 ननु तथापि ककार-गकारादीनां नित्यत्वे ककाराद्येकशब्द-
 साक्षात्कारदशायां गकारादिसर्वशब्दसाक्षात्कारापत्तिः सर्वेषामेव
 शब्दानां सर्वदा कर्णशृङ्खलवच्छेदेन सत्त्वादिति चेत्, न, न्यायनये
 ककाराद्युत्पादकतत्तद्विलक्षणवायुसंयोगस्यैवास्मन्मते ककारादिषा-
 खात्कारजनकतथा तद्विरहादेव युगपत् सर्वशब्दोपसङ्घसम्भवात्
 कण्ठाद्यभिघातस्य तत्तद्विलक्षणवायुक्रियासम्पादकतथा परम्परयोप-
 युज्यते । ननु न्यायनये यथावच्छेदकतासम्बन्धेन ककाराद्युत्पत्तिस्तत्र
 समवायसम्बन्धेन तत्तद्विलक्षणवायुसंयोग इति सामानाधिकरण्य-
 प्रत्यासत्त्या वायुसंयोगानां ककारादिहेतुत्वमतो न कर्णान्तरे वायु-
 संयोगात् कर्णान्तरे ककाराद्युत्पत्तिः तत्पुरुषीयशब्दसौक्तिकसा-
 खात्कारं प्रति तत्पुरुषीयश्रोत्रसमवायस्यावच्छिन्नत्वसम्बन्धेन तत्-
 पुरुषीयकर्णविवरस्य वा विषयनिष्ठतया हेतुत्वमते न पुरुषान्तरीय-
 कर्णावच्छेदेनोत्पन्नशब्दस्य पुरुषान्तरेण ग्रहणं, भवत्ये च तत्तद्वि-
 लक्षणवायुसंयोगानां ककारादिषाक्षात्कारं प्रति कथा प्रत्यासत्त्या
 हेतुत्वं अव्यवहितपूर्ववर्तितामात्रेण हेतुत्वे युगपत् सर्वशब्दोपसङ्घे-
 र्दुर्वारत्वात् सर्वदैवावश्यं यत्किञ्चित्कर्णावच्छेदेन तत्तद्विलक्षण-
 वायुसंयोगसत्त्वात् कर्णस्य ज्ञानानवच्छेदकतथा यत्कर्णावच्छेदेन
 ककारादिषाक्षात्कारस्तत्र विलक्षणवायुसंयोग इति क्रमेण हेतुत्वस्य
 वक्तुमशक्यत्वात् स्त्रीयकर्णावच्छिन्नविलक्षणवायुसंयोगत्वेन हेतुत्वे प्रति-

(१) तथाच ताराकारानुगतव्यवहारस्य घटादिदृश्यव्यवहारवदुपपादनीय-
 इति भावः ।

कर्णं तत्तत्पुरुषभेदेनामन्तकार्य-कारणभावापत्तेः । न च तत्तद्विलक्षण-
वायुसंयोगः समवायघटितसामानाधिकरणप्रत्यासत्त्यात्मनिष्ठ एव
ककारादिषाच्चात्कारहेतुः विलक्षणवायुसंयोगस्य फलवस्तुकस्यतया
ककारादिषाच्चात्कारदशायामेव तस्यात्मनि सत्त्वान्नातिप्रसङ्ग इति-
वाच्यं । आत्मनो विभुत्वात् एकस्य पुरुषस्य कर्णावच्छेदेन विलक्षणवायोः
संयोगदशायां सर्वेषामेव पुरुषाणामात्मनि तदवच्छेदेन विलक्षण-
वायोः संयोगस्यावश्यकत्वादतिप्रसङ्गतादवस्थ्यात् । न हि संयोग-
निष्ठं विलक्षणं जनकतावच्छेदकं, कर्मजन्यतावच्छेदक-संयोगजन्यताव-
च्छेदकजात्योर्नामात्वापत्तेरपि तु वायुनिष्ठमेवेति चेत्, न, ममापि
तत्र तत्तद्विलक्षणवायुसंयोगानां शरीरनिष्ठतया ककारादिषाच्चा-
त्कारहेतुत्वात् । न चैवं हस्ताद्यवच्छेदेन विलक्षणवायोः संयोगस्यापि^(१)
ककारादिषाच्चात्कारजनकत्वापत्तिरिति वाच्यं । कर्णावच्छिन्न-
विलक्षणवायुसंयोगत्वेन हेतुत्वात् पुरुषान्तरीयकर्षस्य न पुरुषान्त-
रीयशरीरनिष्ठसंयोगावच्छेदकः विलक्षणवायोः संयोगस्य फलवस्त-
कस्यतया ककारादिषाच्चात्कारदशायामेव तस्य शरीरे सत्त्वेन
हस्ताद्यवच्छिन्नविलक्षणवायुसंयोगस्य हेतुत्वेऽपि घटिविरहाच्च ।
इत्यस्य श्रोत्रसमवायादेरपि न प्रत्यासत्तित्वं तत्तद्विलक्षणवायुसंयो-
गानां थञ्जकत्वस्यावश्यकतया तत एवातिप्रसङ्गभङ्गात् । न च तथापि
न्यायमये विलक्षणवायुसंयोगानां कत्वादिकमेव समवायसम्बन्धेन
कार्यतावच्छेदकं भवन्मते तु कसाच्चात्कारत्वादिकं^(२) अतो गौरवं

(१) विलक्षणवायोः संयोगस्य सत्त्वेऽपीति ख० ।

(२) तव तु ककारसाच्चात्कारत्वादिकमिति ख० ।

न्यायमयेऽनन्तककारादिव्यक्तिकल्पनं तत्पुरुषीयग्रन्थसौक्तिकसाक्षात्कारं प्रति तत्पुरुषीयग्रन्थसमवायादेर्देहेतुत्वकल्पनञ्च फलसुखमिति वाच्यं । ममापि सौक्तिकविषयतासम्बन्धेन ककारादिव्यक्तेरेवावच्छेदकत्वात् ककारादिव्यक्तेरेकैकतया ककार-कत्वयोरविशेषात् । न च तथापि सौक्तिकविषयत्वस्य स्वरूपसम्बन्धार्थकस्याननुगततया कार्यतावच्छेदकतानिधामकसम्बन्धगौरवमिति वाच्यं । समवायवत् सौक्तिकविषयत्वस्याप्येकस्यैवानुगतस्य साधवेनाभ्युपगमात् तवापि समवायस्यैकत्वेन समवायसम्बन्धावच्छिन्नकत्वाधारत्वस्यैव प्रतिव्यक्तिभिरस्वरूपसम्बन्धात्मकस्य कार्यतावच्छेदकतानिधामकसम्बन्धत्वेन समबन्धानुगमनिबन्धनगौरवस्य तुल्यत्वाच्च । न च तथापि तव कत्वादिरूपेण कादिव्यक्तिरवच्छेदिका न्यायमये तु स्वरूपतः कत्वादिव्यक्तिरिति साधवमिति वाच्यं । ममापि स्वरूपतः ककारादिव्यक्तेरवच्छेदकत्वात् । न च जात्यतिरिक्तपदार्थस्य किञ्चिद्भ्रष्टप्रकारेषैव भाननियमात् कथं कादिव्यक्तेः स्वरूपतोऽवच्छेदकत्वमिति वाच्यं । स्वरूपतोऽवच्छेदकत्वेऽपि कार्य-कारणभावगृहे कत्वादिरूपेषैव भानात् । न हि जात्यतिरिक्तपदार्थस्य किञ्चिद्भ्रष्टप्रकारेण भाननियमवत् किञ्चिद्भ्रष्टप्रकारेणावच्छेदकत्वमित्यपि नियमः, भानाभावात् । अथ तथापि सौक्तिकविषयतया कस्य-क्तिरवच्छेदिका सौक्तिकविषयतया कत्वं वेत्यत्र विनिगमकाभावात् तव कार्य-कारणभावदयापत्तिः । न च कत्वसावच्छेदकत्वेऽपि विलक्षणवायुसंयोगाभावदशायां ककारसाक्षात्कारापत्तेर्वारणाय ककारव्यक्तेरवच्छेदकत्वावश्यकत्वमेव विनिगमकमिति वाच्यं । एवं

सति विसृष्टणवायुसंयोगभावदशायां कलसाक्षात्कारापत्तेर्वारणाच्च
 कलस्य अवच्छेदकत्वावश्यकत्वादिति चेत्, न, ककारादिविषयक-
 कलसाक्षात्कारस्यौक्ततया ककारसाक्षात्कारसामर्थ्यविरहादेव त-
 दार्थी कलसाक्षात्काराभावसम्भवेन कलस्यावच्छेदकत्वानावश्यकत्वात्,
 कोसाहस्यस्य कत्वाविषयकस्यापि साक्षात्कारस्य सत्त्वेन कथमेव-
 च्छेदकत्वस्य चावश्यकत्वादिति सङ्कोचः ।

इति श्रीमथुरानाथ-तर्कवागीश्वरविरचिते तत्त्वचिन्तामणिरहस्ये
 शब्दाख्यतुरीयखण्डरहस्ये शब्दानित्यतावादपूर्वपत्ररहस्यम् ॥

अथ शब्दानित्यतावादसिद्धान्तः ।

अचोच्यते । गकारादिव्यक्तयोर्नैकैकाः, अस्ति च शुक्-सारिका-मनुष्यप्रभवेषु स्त्री-पुंसतद्विशेषप्रभवेषु च गकारादिषु स्फुटतरवैलक्षण्यात् स्वरूपतोभेदप्रथा इक्षुक्षीरादिमाधुर्यवत् । न चैयमौपाधिकी भेदप्रतीतिः, न हि विदितकुङ्कुमस्य कुङ्कुमारुणा तरुणीति-

अथ शब्दानित्यतावादसिद्धान्तरहस्यं ।

‘अस्ति चेति चोहेतो अस्ति हीत्यर्थः, ‘तद्विशेषेति स्त्री-विशेष-पुरुषविशेषेत्यर्थः, ‘स्फुटतरवैलक्षण्यादिति अनुभवसिद्धवैलक्षण्येन हेतुनेत्यर्थः, ‘स्वरूपतोभेदप्रथेति अन्योन्याभावस्वरूपपरस्पर-भेदप्रतीतिरित्यर्थः, ‘इक्षुक्षीरादिमाधुर्यवदिति इक्षुमाधुर्य-क्षीर-माधुर्यादिवदित्यर्थः, सप्तम्यन्तादितिः, ‘माधुर्यं मधुरोरसः, तथाच तच्च प्रथावैलक्षण्येन हेतुना परस्परभेदप्रतीतिरित्यर्थः, ‘मौपाधिकीति परस्परान्यनिष्ठवैधर्म्यविषयेत्यर्थः, ‘भेदप्रतीतिः’ यथोक्त-गकारादिषु वैलक्षण्यानुभवः, अन्यनिष्ठवैधर्म्यविषयत्वं दूषयति, ‘न हीति, ‘कुङ्कुमारुणा तरुणीतिवदिति कुङ्कुमारुणा तरुणीति-प्रत्यये कुङ्कुमारुणवदित्यर्थः, ‘स्त्री-पुंसादिप्रभेदत्वमिति स्त्री-पुं-

वत् स्त्री-पुंसप्रभवत्वमानुभविकमुपाधिः, (१) इन्द्रिया-
सन्निकर्षेण स्त्री-पुंसादिभेदमविदुषोऽपि शब्दभेद-
प्रत्ययात्, यतोऽनुमापयन्ति शुकशब्दोऽयं स्त्रीशब्दो-
ऽयमित्यादि अन्यथान्योन्याश्रयात्, तत्रभवत्वे ज्ञाते
भेदप्रत्ययस्तस्माच्च तदनुमानमिति । न च कृपा-
णाम्बय-व्यतिरेकानुविधानात् कृपाणे मुखदीर्घत्ववत्
श्रौपपत्तिकमौपाधिकत्वं, अन्यानुविधानाभावात् । अथ

मादिनिष्ठं वैलक्षण्यमित्यर्थः, स्त्री-पुंसप्रभवत्वमितिपाठोऽप्ययमेवार्थः,
'आनुभविकं' अनुभवसिद्धं, 'उपाधिरितिकर्मव्युत्पत्त्या परस्परया
आरोपप्रकारीभूतमित्यर्थः, 'इन्द्रियासन्निकर्षेण' इन्द्रियसन्निकर्षा-
दिविरहेण, 'शब्दभेदेति, 'भेदः' वैलक्षण्यं, तदज्ञानेऽपि भेदप्रत्यय-
इत्यत्र मानमाह, 'यत इति, तेनैव हेतुनेति शेषः । 'अन्यथा'
तज्ज्ञानानन्तरमेव शब्दभेदप्रत्यये, 'तत्रभवत्वे' स्त्री-पुंसादिनिष्ठ-
वैलक्षण्ये, 'भेदप्रत्ययः' शब्दनिष्ठवैलक्षण्यप्रत्ययः, 'तस्माच्च' शब्द-
निष्ठवैलक्षण्यज्ञानाच्च, 'अनुमानमिति स्त्री-पुंसादिनिष्ठवैलक्षण्यानु-
मानमित्यर्थः, 'कृपाणाम्बयेति यदा कृपाणे अर्थप्रतीतिसादेव मुखे
दीर्घलारोपो न पुनरादर्शादौ तत्रत्ययदशायामित्यन्वय-व्यतिरे-
कानुविधानादित्यर्थः, 'कृपाणे मुखदीर्घत्ववदिति कृपाणनिष्ठतया
भासमानस्य मुखस्य दीर्घत्वप्रत्ययवदित्यर्थः, 'श्रौपपत्तिकमिति

(१) स्त्री-पुंसादिप्रभेदत्वमानुभविकमुपाधिरिति पाठान्तर्गते ।

व्यञ्जकवायोरेव वैलक्षण्यं शुकादिगकारगतत्वेन भासते वायोरुपलब्धिस्तेनैव रूपेणेति चेत् । न । गकारगतत्वे बाधकाभावात् । न चाभेदप्रत्यभिज्ञानं बाधकं, न हि य एव शुकशब्दः स एव स्त्रीशब्द इति प्रत्यभिज्ञानं, अन्यथा तेषु भेदज्ञानाभावेन वक्तृविशेषानुमानं न स्यात् । न चाभिव्यञ्जकवायोरेव वैलक्षण्यं शुकाद्यनुमापकं, तस्य गकारावृत्तित्वात् तत्र

अन्यान्वय-व्यतिरेकान्यथानुपपत्त्यादिषिद्धमित्यर्थः, 'सौपाधिकत्वमिति, शब्दनिष्ठवैलक्षण्यप्रत्ययस्य यथाकथञ्चित् स्मर्यमाणारोपरूपत्वमित्यर्थः । न च कृपाणे सुखदीर्घन्तारोपस्थानुभूयमानारोपरूपत्वमेव न तु स्मर्यमाणारोपरूपत्वमिति कथं दृष्टान्तत्वमिति वाच्यं । यादृशं दीर्घत्वं कृपाणे तादृशदीर्घत्वस्य सुखे आरोपाभावेन तस्यापि स्मर्यमाणदीर्घन्तारोपरूपत्वमित्यभिप्रायात् । 'व्यञ्जकवायोरिति, वायुनिष्ठवैलक्षण्यस्य तवाप्यावश्यकत्वादिति भावः । 'गकारगतत्वेन भासत इति, प्रतीतिस्तु परम्परासम्बन्धेन प्रमाहृपा साक्षात्सम्बन्धेन भ्रमरूपैव वेत्यन्यदेतदिति भावः । व्यक्त्वा विना कथं जातियच्च इत्यत आह, 'वायोरिति, वायुत्वन्तु दोषाच्च भासत इति भावः । ननु शब्दस्य ध्वंसादिकल्पनागौरवमेव बाधकमित्यत आह, 'अन्यथेति, 'अन्यथा' तादृशप्रत्यभिज्ञाने, 'भेदज्ञानाभावेन' ज्ञायमानवैलक्षण्यभावेन, 'तस्येति, तथाच गकारं पचीकृत्य शुकाद्युच्चरितले साध्ये वायुनिष्ठवैलक्षण्यस्य न पञ्चधर्मान्वयमिति भावः ।

चारोपे अनुमितेभ्रान्तत्वापातात् । तस्मात् यथा
 कृष्णा गौः शुक्ला गौरिति भेदे भासमाने गकारानु-
 गतप्रतीतिर्गोत्वमात्मन्वते तथा शुक्लादिगकारेषु भेदे
 भासमानेऽयं गकारोऽयमपि गकार इति बुद्धिर्गत्वमा-

ननु पक्षधर्मताज्ञानमुपयुज्यते तच्चाचारोपरूपमेवाविकल्पमित्यत-
 आह, 'तत्र चेति गकारादिषु वायुनिष्ठवैलक्षण्यस्य पक्षधर्मतारोप-
 इत्यर्थः, 'अनुमितेः' अनुमित्यनुव्यवसायस्य, 'भ्रान्तत्वापातादिति भ-
 वन्नयेऽन्यथाख्यात्यभावेन पक्षधर्मतानिश्चयाभावादनुमित्युत्पादासम्भ-
 वादिति भावः । न च परम्परासम्बन्धेन वायुवृत्तिवैलक्षण्यं लिङ्गमिति
 वाच्यं । परम्परासम्बन्धस्य व्याप्यतानवच्छेदकत्वादिति भावः^(१) ।
 'अनुमितेरिति यथाश्रुतन्तु न सङ्गच्छते विषयाबाधेन कूटलिङ्ग-
 कानुमितेरपि प्रमात्वसम्भवात् । ननु शुक-शारिकादिगकारादीनां
 परस्परभिसत्त्वेऽयङ्गकारोऽयमपि गकार इत्यादिप्रत्यभिज्ञानुपपत्तिः^(२)
 व्यक्तभेदस्य तद्विषयत्वादित्याशङ्कामुपसंहारव्याजेन निराकरोति,
 'तस्मादिति, 'भेदे भासमान इति इत्यनुभवसिद्धेन वैलक्षण्येन भेदे
 सिद्ध इत्यर्थः, 'गोत्वमात्मन्वत इति न तु व्यक्तभेदमित्यर्थः, 'भास-
 माने' सिद्धे, गकार इति बुद्धिर्गत्वमात्मन्वते न तु व्यक्तभेदमि-
 त्यर्थः । ननु परम्परासम्बन्धस्यापि व्याप्यतावच्छेदकतया वायुनिष्ठ-

(१) इति हृदयमिति ख० ।

(२) प्रत्यक्षानुपपत्तिरिति क० ।

शब्दते इति प्रत्यभिज्ञा च भेदप्रथा चोपपद्यते । किञ्च
गत्वादिर्कं यदि न जातिस्तदा कोलाहलप्रत्ययो न
स्यात् तथा हि नगरादौ बहुभिर्वर्णानामेकदोषारणे
दूरस्थेनानभिव्यक्तगकारादिवर्णविभागं कोलाहलमात्रं
श्रूयते । न च तत्र वर्णान्यस्य ध्वनिरूपस्य शब्दस्य श्रुतिः

वैश्वख्येनापि परम्परया शुकाद्युचरितत्वानुमानसम्भावः । अस्तु वा
वाचुं पञ्चोक्त्य शुक्ककण्ठाद्यभिहितत्वं^(१) साधोक्त्य शुक्रोक्त्या-
नुमानमित्यस्तरयात् ककारादेरेकैकत्वे कल-खलादिजात्यनुपपत्त्या
तेषां भेदं साधयति, 'किञ्चेति, 'गत्वादिर्कमिति, गत्वादिजातेरा-
वश्यकत्वे व्यक्तिभेदाऽप्यावश्यक इति गूढाभिषन्धिः, 'कोलाहलप्रत्यय-
इति कोलाहलव्यवहार इत्यर्थः, 'बहुभिः' जनेः, 'वर्णानां' बहूनां
वर्णानां, 'दूरस्थेनेति, दूरस्थत्वं हस्ताद्यपेक्षया न तु पादग्रन्थापेक्षया
स्वकर्णावच्छिन्नस्यैव शब्दस्य गृह्यादिति ध्येयं । 'अनभिव्यक्तेति अन-
भिव्यक्तत्वादिजातिकमित्यर्थः, 'कोलाहलमात्रं' शब्दसमूहमात्रं,
'श्रूयते' यत् श्रूयते, तदेव कोलाहलव्यवहारविषय इति शेषः^(२) ।
तथाच वर्णत्वावान्तरकत्वादिजातिमत्तया अप्रतीयमानशब्दसमूहव-
त्त्वमेव कोलाहलत्वं तच्च गत्वादिजात्यभावे न सम्भवतीति भावः ।
नन्वप्रतीतध्वनित्वावान्तरजातिकध्वनिव्यक्तिषमूह एव कोलाहल-
व्यवहारविषय इत्यत आह, 'न चेति, 'तत्र' कोलाहलव्यवहार-

(१) शुक्ककण्ठाद्युचरितत्वमिति ख० ।

(२) इति भाव इति क० ।

संभवति, तदभिव्यञ्जकमेरीताङ्गनादेरभावात् । न च
वर्णाभिव्यञ्जका एव ध्वनिव्यञ्जकाः, सन्निधानेऽपि श्रूय-
माणे वर्णे तच्छ्रवणप्रसङ्गात् । न च वर्णाभिव्यञ्जक-
वायुभिरेव दूरे ध्वनिमात्रमभिव्यज्यते, कथञ्चकस्य
गव्यञ्जन इव वर्णव्यञ्जकस्य ध्वनिव्यञ्जनेऽसामर्थ्यात्
तत्समर्थशङ्खादेरभावाच्च । न च तच्च शब्दत्वमेव प्रती-
यते न शब्दः, व्यक्त्यग्रहे जात्यग्रहात् । न चाभिव्यञ्जको
वायुरेव कोलाहलत्वेन प्रतीयते, शब्दत्वेन प्रत्ययात्

सखे, 'तदभिव्यञ्जकेति ध्वन्युत्पादकेत्यर्थः, ध्वनीनामनित्यतथा^(१)
यथाश्रुतासङ्गतेः । 'ध्वनिव्यञ्जकाः' ध्वन्युत्पादकाः । 'दूर इति
दूरत्वसहकारादित्यर्थः, तथाच सन्निधानेऽपि ध्वनिर्जायत एव
व्यञ्जकाभावात् न श्रूयत इति भावः । ननु फलबलादूरत्वोपहि-
तानां वर्णव्यञ्जकानामेव तच्च सामर्थ्यं स्यादित्यत आह, 'तत्सम-
र्थेति ध्वनिजनकेत्यर्थः, तथाच कृत्कारणं विना कथं तच्च ध्वनिः
स्यात् । न चात्र ध्वनी शङ्खादेर्न कारणत्वं किन्तु एतद्विजा-
तीयध्वनावेवेति वाच्यं । गौरवात् मानाभावाच्चेति भावः । अ-
गृह्यमाणव्यक्तिशब्दत्वमेव कोलाहलत्वं स्यादित्याशङ्क्य निराचष्टे,
'न चेति । 'अभिव्यञ्जकेति ककारादिव्यञ्जकेत्यर्थः, अगृह्यमाणा-
न्योन्यभेदिकाः परस्परविभिन्नाः गकारादिव्यक्तय एव कोलाहल-

(१) ध्वनीनामनित्यत्वोपगमादिति ख० ।

सन्निधावपि तथा प्रत्ययप्रसङ्गाच्च । गकारादिग्रहेऽपि
 तेषां परस्परभेदाग्रहात् कोलाहलधीरिति चेत्, न,
 तेषु वैधर्म्याभावात् तदभावेऽन्योन्याभावस्याभावात्
 स्वरूपग्रहणात् समीपे बहुगकारेषु भेदाभावेन तद्-
 ग्रहे कोलाहलधीप्रसङ्गाच्च । अनेकवर्णोच्चारणस्य तद्दे-
 तुत्वे दूरेऽपि तदप्रत्ययापत्तेः । तस्मादवश्यं गत्वादि-
 जातिरूपेया यद्ग्रहे गकारादिग्रहेऽपि कोलाहलबुद्धि-

व्यवहारविषय इत्याग्रहते, 'गकारादौति, 'परस्परभेदाग्रहादिति
 परस्परनिष्ठो यो भेदस्तस्याग्रहादित्यर्थः, वैधर्म्यान्योन्याभावस्वरू-
 पान् भेदान् क्रमेषु विकल्प्य दूषयति, 'तेष्विति, गत्वादिजातेस्त्व-
 यानभ्युपगमादिति भावः । 'तदभावे' वैधर्म्याभावे, 'अन्योन्याभाव-
 स्याभावादिति अन्योन्याभावस्य वैधर्म्याव्याप्यत्वादिति भावः । ननु
 वैधर्म्यान्तराभावेऽपि स्वरूपमेव तादात्म्येन वैधर्म्यमस्तु स्वरूपमेव
 वा भेदो वाच्यः तस्य भेदत्वेनाग्रहात् कोलाहलप्रत्ययः स्यादित्यस्त्व-
 रसादविद्यमानभेदाग्रहो नियामको विद्यमानभेदाग्रहो वेति
 विकल्प्य आद्ये दोषमाह, 'समीप इति, 'बहुगकारेषु' बहुभिरुच्च-
 रितेषु गकारेषु, 'तदग्रह इति, तद्ग्रहे च तवान्यथाख्यात्यापत्ति-
 रिति भावः । द्वितीये दोषमाह, 'अनेकेति, 'तद्देतुत्वे' कोला-
 हलधीहेतुत्वे, 'दूरेऽपीति, बहुभिरुक्कदा गकारोच्चारणेऽपीति शेषः,
 'अवश्यं गत्वादिजातिरिति, गत्वादिजात्यभ्युपगमेऽनेकगकारादित्य-
 क्तिरगत्या सिद्धतीति भावः । ननु सन्तु कोलाहलबुद्धि-व्यपदेशान्य-

व्यपदेशौ । अस्ति च शब्दस्य कोऽपि च जातिविशेषः
 श्रोत्रग्राह्यः यस्मात् प्राच्यादिदिग्देशविशिष्टशङ्काप्रभव-
 त्वमनुमीयते, अथ्यपदेश्यत्वेऽपि द्रक्षुस्त्रीरादिमाधुर्या-
 वान्तरवत्तत्सत्त्वात् । अन्यथा दिग्देशविशिष्टशङ्का-
 दीनां ग्रहे श्रोत्रस्यासामर्थ्यात् तत्प्रतीतिर्न स्यादेव ।
 तथापि गत्वादिना परापरभावानुपपत्त्या शुकादि-

यानुपपत्त्या गत्वादिका जातयः एवमपि शुकादिप्रभवा एकैका एव
 सन्तु ककारादिव्यक्तव इत्यत आह, 'अस्ति चेति, 'यस्मात्' जाति-
 विशेषाद्धेतोः, 'प्राच्यादीति, तथाच शुकककारत्वस्यापि तत्तद्देश-
 प्रभवत्वरूपवैजात्यभेदाद्भेद इति भावः । ननु प्राचीप्रभवत्वादेर्जाति-
 रूपत्व एव तदाश्रयककारादीनां नानात्वं तदेव कुत इति चेत्, न,
 प्राच्यादिप्रभवशुकीयाद्येकैककारादिविषयकत्वेनैव तादृशव्यक्तिय-
 हेऽपि प्राच्यादिप्रभवत्व-तदप्रभवत्वसन्देहात् प्राच्यादिप्रभवत्वादेर्ग-
 त्वादिख्याप्यजातिविशेषत्वावश्यकत्वात् जातिविशेषस्त्रीकारे च दोष-
 वशात् तादृशजात्यपह्णकाले एव तादृशसंग्रहोपपत्तेः, इत्यञ्च कदम्ब-
 गोलकन्यायेन शब्दोत्पत्तौ अन्यथा एकव्यक्तौ प्राचीभवत्वादेरसम्भ-
 वात् वीचि-तरङ्गन्यायेनोत्पत्तौ च देशान्तरेऽपि तादृशसङ्घज-
 शब्दोत्पत्त्या देशान्तरजन्यतावच्छेदकजात्या सङ्करप्रसङ्गाच्च, 'ग्रहणेति
 दृष्टान्तार्थं, शुकादिकमपि बोध्यं । 'अथ्यपदेश्यत्वेऽपि' कस्यचित् पदस्य
 प्रवृत्तिनिमित्तत्वाभाववत्त्वेऽपि, 'तत्सत्त्वात्' प्राच्यादिप्रभवत्वजाति-
 सत्त्वात् । 'अन्यथा' तादृशवैजात्यास्त्रीकारे, 'परापरभावानुपपत्त्येति

गकारादिषु न जातिविशेषा इति चेत्, शुक्ककारा-
 रादिषु क्त्वादिव्याप्या नानाजातिभिर्ना तथा प्रत्येकं
 शुक्ककारादिषु शुकादिप्रभवत्वमनुमाय तद्यवहारः,
 न तु शुक्ककारादिषु एका जातिरस्ति शुक्कप्रभवत्वा-
 ननुमापिका तद्यवहारकारिका वा, गत्वादिना सङ्कर-
 प्रसङ्गात्, गत्वन्तु न नाना अननुगतत्वेन ततोऽनु-
 गतव्यवहारानुपपत्तेः । अतएव तारत्वमपि गत्वादि-

व्याप्य-व्यापकभावानुपपत्त्यर्थः, गत्वन्त्येऽपि खकारादौ शुकादि-
 प्रभवत्वजातिज्ञानात् शुकादिप्रभवत्वान्येऽप्यन्यप्रभवगकारादौ गत्वा-
 दीनां सत्त्वादिति भावः । 'तथा' गत्वव्याप्यगानाजात्या, शुकादि-
 प्रभवत्वं शुकादिप्रयोष्यत्वं, एवं देशप्रभवत्वमपि देशप्रयोष्यत्वं,
 अन्यथा कर्षणशब्दवच्छिन्ने शब्दजन्यशब्दे तज्जन्यत्वाभावात्सङ्कर-
 तापत्तेः, शुक्कप्रयोष्यत्तिस्य जातिविशेषः शुक्क-तद्देशजन्यताव-
 च्छेदकजातिव्यापक एव, तादृशजातेः शुक्क-तद्देशजन्यतावच्छेदक-
 जात्यानुमानस्य व्यतिरेकिणैवान्वयव्यवहाराभावात्, तादृशजन्यता-
 वच्छेदकजात्यनुमानस्य तदन्यदेशाप्रभवत्वेऽपि सति तद्देशप्रभवत्वा-
 दिना व्यतिरेकिणैव । 'तद्यवहारः' शुकादिप्रभवतोऽयं गकार इति
 व्यवहारः, 'सङ्करप्रसङ्गादिति गत्वाभाववति खकारे शुक्कप्रभवत्वस्य
 तद्भाववति चान्यप्रभवगकारे गत्वस्य च सत्त्वात् शुक्कप्रभवगकारे
 तयोः समावेशाच्चेति भावः । 'गाना' शुक्कप्रभवत्वादिव्याप्य-विद्वद्-
 भेदेन गाना, अननुगततद्भवत्वारानुपपत्तेरिति भावः । यद्यपि

व्याप्यं नाना न तु गत्वं, तन्निश्चयेऽपि गत्वसन्देहश्च
 व्याप्यतावच्छेदकरूपानिश्चयात् । न चानुगतव्यवहारा-
 नुपपत्तिः, सजातीयसाक्षात्कारप्रतिबन्धकतावच्छेद-
 कत्वेनानुगतेन नानातारत्वेष्वनुगतव्यवहारसम्भवात्,
 तदज्ञाने व्यवहारासिद्धेः । तारत्व-मन्दत्वे न जाती
 सप्रतियोगिकत्वात् इति चेत्, न, तारत्व-तारतरत्वाद्य-
 उत्कर्षादिरूपा जातिविशेषा एव ते चाश्रये गृह्य-
 माण एव गृह्यन्ते न तूत्कर्षावध्यपेक्षाः यथा मधुर-

ककार-खकारसाधारणशकप्रभवत्वप्रकारकानुगतव्यवहारानुपपत्तेस्त-
 चापि साम्यमेव तथापि तादृशानुगतबुद्धिरप्रामाणिकीत्यभि-
 प्रेत्येत्युक्तमिति भावः । 'अत एव' गकारानुगतव्यवहारानुप-
 पत्तेरेव, 'न तु गत्वमिति', नामेति शेषः । ननु तारत्वादिर्ग-
 त्वादिव्याप्यत्वे तन्निश्चयो न स्यादित्यत आह, 'तन्निश्चयेऽपी-
 ति तारत्वादिनिश्चयेऽपीत्यर्थः, 'व्याप्यतावच्छेदकेति तारत्वादि-
 निष्ठगत्वादिव्याप्यतावच्छेदकरूपाभावादित्यर्थः, तारत्वादेवायुधर्मा-
 त्वेनाव्याप्यत्वादिति भावः । इदं तु पररीत्या परं प्रत्युत्तरं, स्वमते
 तु व्याप्यत्वेनाज्ञानदृशायामेतादृशनिश्चयेऽपि संग्रहोपपत्तिर्बोद्ध्या ।
 'अनुगतव्यवहारानुपपत्तिः' ककार-गकारादिसाधारणतार-इत्या-
 कारकानुगतव्यवहारानुपपत्तिः । 'सप्रतियोगिकत्वात्' अवधिनिरूप-
 षाधीननिरूपणकत्वात् । 'न तूत्कर्षावध्यपेक्षाः' न तूत्कर्षावधि-

तारत्वादय उल्कर्षव्यवहारं इतरसापेक्षाः कुर्वन्ति
 तथा मन्दाद्यपेक्षया तारत्वादिव्यवहारं, उल्कर्षस्तु जा-
 तिरूपादन्योऽसम्भावित एव, गकारे तु नैवं, अन-
 न्ययासिद्धभेदप्रत्ययबन्धेन वक्तृविशेषानुमानबन्धेन च
 तत्सिद्धेर्गत्व-कत्वव्याप्यतन्नातात्वस्वीकारात् । तथापि

विषयिष्येव तन्नतीतिः । 'तारत्वादिव्यवहारमिति, तारत्वादि-
 जातयः कुर्वन्तीति शेषः । अतः तारत्वादीनां जातित्वे सिद्धे
 व्यवहारार्थमवध्यपेक्षायां न दोषः । एवं विज्ञाप्यप्रतीतिवशात्तुल्य-
 वृत्तिकत्वेऽपि तारत्वं मन्दत्वञ्च जातिद्वयं घटत्व-कत्वसत्त्वादौ माना-
 भाव इति न त्वेतादृशजातिद्वयमिति सम्प्रदायः । ननु माना-
 गकारेषु उपाधिर्नैव गकारानुगतमतिरस्तु तत्कथमनुगतव्यवहारा-
 न्ययानुपपत्त्या व्यापकजातित्वं गत्वस्येत्यत आह, 'गकारे तु नैवमिति,
 'नैवं' न व्यापकजातिकल्पकाभावः, अत्र हेतुमाह, 'अनन्यथेति
 अनुगतधर्मावगाहिप्रत्ययबन्धेनेत्यर्थः, ककार-खकारादिषाधारण-
 शक्य इत्याकारकानुगतप्रतीतिस्त्वसिद्धेति भावः । ननु देवदत्त-
 प्रभवत्वाद्युपाधिर्नैवानुगतबुद्ध्युपपत्तौ किन्तुप्रभवत्वजात्येत्यत आह,
 'वन्निति वक्त्रादिविशेषो देवदत्तप्रभवत्वादिः, तथाच वक्तृविशेषरूपो-
 पाधिरपि न जातिविशेषं विना सिद्ध्यतीति तत्स्वीकार आवश्यक-
 इति भावः । 'तन्नानालेति शक्यत्वादेर्गत्व-कत्वव्याप्यनानाजातित्व-
 स्वीकारादित्यर्थः ।

... केचित्तु 'गकारे तु नैवमित्यस्य यथा कत्व-खत्वादिव्याप्यनाना-

वायुवृत्तित्वे शुकादिककार-गकारादिव्यञ्जकवायूनां
विजातीयत्वं वाच्यं तथाच ककारव्यञ्जकवायुत्व-
व्याप्यं^(१) यदि शुकवर्णाभिव्यञ्जकवायुत्वं तदा शुक-
गकारव्यञ्जकवायौ^(२) न स्यात्, अथ व्यापकं तदा
सर्व्व एव कव्यञ्जकवायवः शुकवर्णाभिव्यञ्जकवायवः

जात्या शुकप्रभवत्वमनुमाय शुक्रीयककार-खकारादिषाधारणेषु
शुक्रीयत्वव्यवहाररूपा शुक्रीये गकारे गत्वव्याप्यनामाजात्या शुक्रीय-
त्वमनुमाय न तद्व्यवहारोऽपि तु गत्वव्याप्यैकजात्यैवेत्यर्थः, शुक्रीयत्व-
व्याप्यतायां किं प्रमाणमत-आह, 'अनन्यथाधिद्वेत्यादि, तथाचानु-
गतप्रतीतिनिर्व्विहाय गत्वादिप्रतीतिनिर्व्विहाय च गत्वजातेः शुक-
तदन्यगकारसाधारणत्वेऽनायत्या तद्व्याप्यत्वमिति भाव इत्याहुः ।

अपरे तु यत्र एक एव शुक्रीयो गकारस्तत्रैकव्यक्तिवृत्तितया
शुक्रीयत्वस्य जातिलाभावाज्जात्या शुकप्रभवत्वमनुमाय शुक्रीयत्व-
व्यवहारो नेत्याह, 'गकारे तु नैवमिति, एतन्नते च गत्वादेः
शुक्रीयत्वजातिव्यापकत्वे किं मानमिति शङ्कायां समाधत्ते, 'अनन्यथे-
त्यादि पूर्व्वोक्तार्थकमित्याहुः ।

'तवापीति, 'वायुवृत्तित्वे' शुक्रीयत्वादिजातीनां वायुवृत्तित्वे,
'विजातीयत्वं' गकारव्यञ्जकवायुविजातीयत्वं, 'न स्यादित्यस्य शुक-

(१) ककारादिव्यञ्जकवायुत्वव्याप्यमिति क० ।

(२) शुकककारव्यञ्जकवायाविति क० ।

स्युस्तस्माद्वायुवृत्तित्वेऽपि तासां नानात्वमावश्यकं ।
 अथास्तु स्त्री-पुंसादिगकारभेदस्तथापि यावद्भ्रूभेद-
 मनन्ता एव नित्या वर्णाः प्रत्यभिज्ञानादिति चेत्,
 अस्युत्पाद-विनाशप्रतीतौ सत्यामपि स एवायं गकार-
 इति प्रत्यभिज्ञा, अस्ति हि तदनन्तरमप्युत्पाद-वि-
 नाशप्रथा । न चोत्पादप्रतीत्यभेदप्रत्यभिज्ञयोरन्यत-
 रस्य परस्परं विहायान्यद्बाधकमस्ति, न वानयोः
 परस्परं बाध्य-बाधकभावे विनिगमकं येनैकभ्रान्त-
 त्वेनाविरोधः स्यात् । कथं वा भेदाभेदज्ञानयोरन्य-

वर्णाभिव्याञ्चकवाच्यत्वमित्यादिः, 'तासां' शुक्रीयत्वजातीनां, उत्पा-
 दादिप्रत्यय-प्रत्यभिज्ञायोः परस्परप्रतिबन्धेन प्रत्यभिज्ञाया व्यक्त्यभे-
 दावगाहिलासम्भवेनानायत्या तज्जातीयाभेदावगाहनाच्छब्दस्य नि-
 त्यतार्था न प्रमाणत्वमिति समवधत्ते, 'अस्युत्पादेत्यादिना 'प्रमाण-
 यितुं न शक्यत इत्यन्तेन । ननु यदि व्यक्तिभेदज्ञानाज्ञाने प्रत्यभिज्ञा
 तदैवाविरोधाय प्रत्यभिज्ञाया विषयभेदकल्पना युज्यते तदेव न,
 परन्तु यदोत्पत्त्यभेदव्याप्यतया तज्ज्ञानकाले कदाचिद्व्यक्तिभेदपह-
 एव प्रथमतो जातस्तदा तत्प्रतिबन्धकवशात् प्रत्यभिज्ञा न जायत-
 एवेति विनिगमनाविरहेषोभयोरेव प्रमाणतया प्रत्यभिज्ञाया-
 नित्यत्वे प्रमाणत्वमनुष्यमेवेत्यत आह, 'कथं वेति, तथाच तादृश-
 भेदपहेऽपि तदुत्तरघण्टेऽनुभवसिद्धां प्रत्यभिज्ञाविषयभेदकल्पनां

वावधारितं परस्परप्रतिबन्धकत्वं परिभूय प्रथमं तयो-
रेकसत्त्वेऽप्यपरोत्पत्तिप्रसङ्ग इति सङ्कटप्रविष्टत्वेन प्रत्य-
भिज्ञानं शब्दनित्यत्वे प्रमाणयितुं न शक्यते । नन्वे-
वमुत्पत्तिमत्त्वादिनाप्यनित्यत्वसिद्धिः कथं, इत्थं, उत्पा-
दादिबुद्धि-प्रत्यभिज्ञयोरप्यवश्यं विषयभेदः, एकविष-
यत्वे विरोधेनैकानन्तरमपरानुत्पत्तिप्रसङ्गात् । एवञ्च
भेदे भासमाने प्रत्यभिज्ञायाः सजातीयत्वं विषयो
न व्यक्त्यभेदः । न चैवं तज्जातीयोऽयमिति स्यात् न
तु सोऽयमिति वाच्यं । तज्जातीयत्वप्रतीतेरपि सोऽय-
मित्याकारदर्शनात् यथा सैवेयं गाथा तदेवेदमौषधं
बहुभिः कृतं मयापि प्रत्यहं क्रियमाणमस्तीत्यादौ । न

विना कथं स्यादित्यर्थः, 'इति सङ्कटेति, तथाच प्रत्यभिज्ञा तज्जा-
तीयाभेदावसम्भवेति भावः । ननुत्पादादिप्रत्ययानामेव विषयभेदः
कल्प्यतां विनिगमकाभावात् इत्यञ्च कथं तेषां शब्दानित्यत्वे प्रमाण-
त्वमित्याशङ्कते, 'नन्विति, सिद्धान्तयति, 'इत्यमिति, प्रत्यभिज्ञायाः
सजातीयत्वावगाहने साधकमाह, 'एवञ्चेति, 'व्यक्त्यभेदः' तद्व्यक्तित्वा-
वच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदाभावः, 'इति स्यात्' इत्यभिज्ञापः स्यात् ।
ननु गाथावृत्तितद्व्यक्तित्वमानुपूर्व्येव इत्यञ्च तावदर्पणसमूहस्यानुपूर्वीत्वे
तस्य च नित्यैकतया तद्वत्त्वावच्छिन्नाभेदविषयत्वेनैवोपपत्तौ तत्रप्रत्यभि-
ज्ञायास्तज्जातीयत्वावसम्भवनमसम्भवदुक्तिकमेवेत्यत आनुपूर्वीं नामा-

हि तावद्वर्णमात्रमानुपूर्व्या, जरा-राज-नदी-दीना-
दिषु तन्नानात्वात्, किन्तु तदुच्चारणान्तरमुच्चारणं
तज्ज्ञानानन्तरं ज्ञानं वा तच्च नानेति तदती गाद्यापि
नानैव । नचाभेदे भासमाने उत्पादादिबुद्धिरेवान्य-
स्योत्पादादिकमवगाहते, गकारगतत्वप्रतीतेर्धानत्व-
प्रसङ्गात् । न चेष्टापत्तिः, अभेदे भासमाने तद्विरुद्ध-
धर्मवत्त्वधमानुदयात् विनिगमकाभावेनोभयस्यापि

त्वमेव साधयति, 'न हीति, 'तच्च नानेति, तथाच तादृशानुपूर्व्या-
त्मकतत्तद्भक्तिलावच्छिन्नभेदाभावस्य तादृशानुपूर्वीरूपेदम्बविशिष्ट-
वैशिष्ट्यावगाहितं न सम्भवति तादृशानुपूर्व्या इदानीमसत्त्वेन
विशेषणविषयकतद्भानासम्भवात् अतस्तादृशानुपूर्वीसमानजातीयानु-
पूर्ववच्छिन्नभेदाभाव एव विषयो वाच्यः, तथाच तदेव तज्जातीय-
त्वावगाहनमिति भावः । 'इति' इतिहेतोः, 'तदती' तादृशानु-
पूर्वीमती, 'गकारगतत्वप्रतीतेः' पूर्वानुभूतगकाराङ्गिभ्योऽयं गकार-
इति प्रतीतेः, 'अभेदे भासमाने' प्रथमं भेदाभावरूपविशेषदर्शने
विरोधिनि सति, 'तद्विरुद्धधर्मवत्त्वधमानुदयात्' तद्विपरीतज्ञानानु-
दयात्, 'विनिगमनाविरहेणेति,(१) उभयोर्थाथार्थञ्च उत्पादादि-
प्रत्ययस्य तदीयोपादानादिविषयकत्वे प्रत्यभिज्ञायास्य तज्जातीयत्वा-

(१) विनिगमकाभावेनेत्वत्र विनिगमनाविरहेणेति कस्यचिन्मूलपुस्तकस्य
पाठः ।

यथार्थत्वाच्च, कुतस्तर्हि तस्या अभेदो विषयः, यच्च प्रथमं न भेदप्रथा अतएव भेदसत्त्वे तदज्ञानात् कश्चित् सा भ्रान्ता, तस्माद्यच्च भेदप्रतीतिस्तदितरबाधकाबाध्या तच्च प्रत्यभिज्ञैव न भवति भवन्ती वा तज्जातीयत्वमालम्बते, न तु भ्रान्ता, विशेषदर्शने भ्रमानुदयात् । अपि च यथा शङ्खादिध्वनीनां उत्पत्ति-विनाशप्रत्ययात्

वगाहिल एव सिद्धतीति तथात्वमावश्यकमिति भावः । 'तस्याः' प्रत्यभिज्ञायाः, 'यच्च भेदप्रतीतिरिति, 'तदितरबाधकाबाध्या' 'तदितरेण' प्रत्यभिज्ञेतरेण, 'बाधकेन' अप्रामाण्यन्यानादिना, 'अबाध्या' आस्कन्दिता न भवतीत्यर्थः, । ननु वर्णानामुत्पादविनाशकल्पनापेक्षयोत्पादादिप्रत्यायानां भ्रमलकल्पनेव युक्त्येवमत्र, 'अपि चेति ।

ननु कलाद्यविषयकप्रत्यक्षविषयवर्णस्तोमत्वं न कोलाहलत्वं तादृशोपाध्यप्रतिषन्धानेऽपि कोलाहलप्रत्ययादन्यथा रूपलादिकमपि चतुर्मात्राद्यगुणत्वाद्युपाधिरेव त्वन्मतेऽपि स्यात् किन्तु शब्दत्वमिवाखण्डधर्मान्तरं कोलाहलत्वमत एव कलाद्यविषयकप्रत्यक्षविषयस्योपनीतभानदशायामपि गृहीतभेदकवर्णस्तोमः कोलाहल इत्याकारको नानुभवः तच्च धर्मान्तरं दूरत्वादिष्यङ्गमतः सन्निधावे न गृह्यते इत्यत्र अह, 'अस्ति चेति, 'शब्दस्य' वर्णस्य, 'प्राच्यादिदिग्नां गौड-वङ्गादिदेशानां, 'विशिष्टशङ्खादीनाञ्च, 'प्रभवत्वं' प्रयोष्यत्वं, यस्मादनुमीयत इत्यर्थः, तेन श्रूयमाणवर्णव्यक्तौनां तत्तद्दिगाद्यजन्यत्वेऽपि न व्यभिचारः । शङ्खे वैशिष्ट्यं विस्रक्षणात्कारसहितत्वं,

तारत्वादिद्विरुद्धधर्मसंसर्गाच्चानित्यत्वे सैवेयङ्गुर्जरौत्या-
दिप्रत्यभिज्ञा तज्जातीयत्वविषया तथा वर्णोप्रत्यभि-
ज्ञापि । अन्यथा ध्वनयोऽपि नित्याः स्युः उत्पत्ति-वि-

‘आदिना विपश्चीप्रभृतेरुपगच्छः, सहकारिविशेषवशात् यन्त्रादेरपि
वर्णात्पादकत्वमते चेदं । ननु दिग्देशप्रयोव्यधर्मासाधारणपद
शक्यतानवच्छेदकत्वाज्जातित्वानुपपत्तिरित्यत आह, ‘अव्यपदेश्यत्वे-
ऽपीति असाधारणपदशक्यतानवच्छेदकत्वेऽपीत्यर्थः, ‘माधुर्यावान्तर-
वदिति, ‘अन्यथा’ दिगादिप्रयोव्यजातीनामसत्त्वे, ‘न स्यादेवेति, तथाच
तादृशजात्यसुरोधात् गकारव्यक्तौनां मानात्वादवश्यं गकाराद्यनुगत-
मत्यर्थं गत्वादिजातिरभ्युपेत्येति तदवच्छिन्नाभेदविषयित्वेव प्रत्य-
भिज्ञा भविष्यतीति न्यायमतनिगर्भः । श्रुते, ‘तथापीति, ‘परा-
परेति, शुक्रीयत्वादिकं कत्वसमानाधिकरणजातिभिन्नं अव्यभिचा-
रिकत्वव्यभिचारित्वात् रूपत्वादिवद्वटत्वादिवदेति भावः । ककारगत-
शुक्रीयत्वस्य कत्वाव्यभिचारित्वादुक्तहेतोः स्वरूपासिद्धिरित्याशयेन
परिहरति, ‘शुक्नेति । ननु कत्वादिव्याप्यायाः शुक्रीयत्वजातेर्नानाले
ककारादावनुगतः शुक्रीयत्वव्यवहारः कथं स्यादत आह, ‘तथा
चेति^(१) तादृशनामाजात्या चेत्यर्थः, ‘शुकादिप्रभवत्वं’ तन्प्रयोव्यत्वं,
श्रुते, ‘न चेति,^(२) निरस्यति, ‘गत्वादिनेति, गत्वं विना शुक्रीयत्वं
खकारे शुक्रीयत्वं विना च गत्वं स्त्रीगकारे वर्तमानं शुक्रीय-
गकारे मिथः सङ्कीर्णमिति भावः ।

(१) ‘तयेत्यत्र ‘तथा चेतिपाठः क्वचिन्मूलपुस्तके वर्तत इति ।

(२) ईदृशव्याख्याने ‘न त्वित्यत्र ‘न चेतिपाठो युज्यते ।

ननु साङ्ख्यैर्भिया गत्वादिकमेव शुकीयत्वादिष्याथं नामा कथं
 नोच्यते इत्यत आह, 'गत्वन्विति, 'अननुगतत्वेनेति, यद्यपि नामा-
 भिरेव गत्वजातिभिर्गकारेषु कण्ठावच्छेदद्यविसृज्यप्रयत्नप्रभवत्वमनु-
 माय तेनैव गणेशप्रकृतावच्छेदकजातिमद्वर्णत्वेनैव वा^(१) अननुगतगकार-
 व्यवहारः सम्भवत्येव तादृशोपाध्यप्रतिसम्भानेऽपि गकारानुगतमत्या
 अननुगतत्वस्त्रीकारे तु शुकप्रभवत्वाद्युपाधेरप्रतिसम्भानेऽपि शुकोक्त-
 गकारादिनामावर्णेष्वनुगतमत्यनुरोधात् तेष्वपि शुकप्रयोज्यजाति-
 प्रसङ्गो दुर्वारः, तथापि शुकादितत्तत्राणिप्रयोज्यजातिर्यदि कला-
 दिपञ्चाशब्दानुसारीयत्वापिका तदा प्राणिगतसमुच्चरितेषु ककारादि-
 पञ्चाशद्वर्णेषु तत्तत्राणिप्रयोज्यजातिगतस्त्रीकारेऽतिरिक्तपञ्चाशब्दानु-
 तिकल्पनागौरवं स्यात् कलादिपञ्चाशब्दानुसारीयत्वात् तत्तत्राणिप्रयोज्य-
 जातिव्यापकत्वे तु प्राणिगतसमुच्चरितेष्वपि कादिपञ्चाशद्वर्णेषु कला-
 दयः पञ्चाशदेव जातयो न तु ग्रतामि इत्येव गत्वादिजातेरनुगतत्वे
 मूलयुक्तिः, इदन्तु बोधं कलव्याप्यशुकप्रभव-तत्तद्देशप्रभवतारत्वमेकं
 एवं खकारादिवर्णान्तरेष्वपि अन्यतावच्छेदकजातेरनुपगमेऽपि
 वत्यभावादन्यथा शुकीयत्व-तद्देशप्रभव-तारत्वादीनां जातिषाङ्क-
 र्यापत्तेः शुकप्रभवत्व-तद्देशप्रभवत्व-तारत्वजातीयसाक्षात्कारप्रतिबन्ध-
 कतावच्छेदकशब्दजातित्वाद्युपाधिभिरेव ककारादिष्विवान्यदेशीय-
 ककारादिष्वपि शुकीयत्वाद्यनुगतबुद्धेः सम्भावात् शुककत्वमेव सामान्यं
 ज्ञाप्यञ्च तारत्व-तद्देशप्रभवत्वमेकं शुकगकारस्य तद्देशप्रभवतारस्य
 च सत्त्वेन जातिद्वयस्त्रीकारे साङ्ख्यैर्दित्यपि वदन्ति । 'अतएवेति

(१) गपदेन गणेशप्रबोधनादिति भावः ।

गत्वादेरनुगतत्वादेवेत्यर्थः, ननु तारत्वस्य गत्वव्याप्यत्वे तन्निश्चयद्वयायां गत्वसन्देशो न स्याद्विरोधिव्याप्यनिश्चयस्य सत्त्वात्त आह, 'तन्निश्चय- इति, 'व्याप्यतावच्छेदकरूपामिश्चयादिति, ताद्रूपेषु सिद्धदर्शनस्यैव व्याप्तिस्मारकत्वात् इति भावः । व्यापकसामानाधिकरण्यरूपव्याप्त्य- भिप्रायेणैव वाच्यं ग्रन्थः । ननु तारत्वस्य नामान्ते ककार-गकारादिषु तार इत्यनुगतव्यवहारः कथं स्यादित्याशङ्कते, 'न चेति, परिहरति, 'सवातीयेति, इत्यञ्च तद्गकारादयं शब्दस्वार इत्यञ्च पञ्चम्यर्थः तादर्थ्यं, तच्च शब्दशास्त्रात्कारप्रतिबन्धकतावच्छेदकजातिमत्पर्यवसितस्य तार- पदार्थस्यैकदेशे शब्देऽन्वितं, तेन गकाराद्यात्मकशब्दशास्त्रात्कारप्रतिब- न्धकतावच्छेदकजातिमानयं शब्द इत्याकारकक्षान्वयबोधः । न च महत्त्वादिगतोत्कर्षस्यैव तारत्वस्यापि सावधिकत्वे बाधकाभावाद- वधिलमेव पञ्चम्यर्थ इति वाच्यम् । तथा सति तद्गकारापेक्षया मन्देऽपि वर्षे तद्गकारान्तारोऽयमिति प्रयोगापत्तिः ताद्रूपवर्षगतो- त्कर्षस्यापि स्त्रापेक्षया मन्दशब्दान्तरशास्त्रात्कारप्रतिबन्धकतावच्छेद- क्त्वात् तद्गकारावधिकत्वाच्च अन्यथा तद्गकारादसौ मन्द इत्यपि प्रयोग- स्तत्र न स्यात्, यदेव हि वैजात्यात्मकापेक्षया तारत्वं तदेवान्यापे- क्षया मन्दत्वमित्यभ्युपगमात्, अतएव कुवलयमहत्त्वादुत्कृष्टं विष्णुमहत्त्वं इत्यत्रापि पञ्चम्या नावधिलमर्थस्तथा सति विष्णुमहत्त्वादुत्कृष्टं कुव- लयमहत्त्वमित्यपि प्रयोगापत्तेः कुवलयनिष्ठस्य सर्वपाद्यपेक्षयोत्कर्षस्य विष्णुमहत्त्वावधिकत्वनिश्चयमादन्यथा विष्णुमहत्त्वादपत्कृष्टं कुवलयमहत्त्वं इत्यपि प्रयोगो न स्यादेकमहत्त्वापेक्षया उत्कर्षस्यैवापरमहत्त्वापेक्ष- यापकर्षरूपत्वात् किन्तु कुवलयमहत्त्वाद्विष्णुमहत्त्वमुत्कृष्टमित्यत्रापि

तादर्थ्यमेव पञ्चम्यर्थः, तच्च परिमाणसाक्षात्कारप्रतिबन्धकतावच्छेद-
कीभूतजातिपर्यवसितस्य उत्कर्षपदार्थस्य एकदेशे परिमाणेऽन्वितं,
तेन कुवलयमहत्त्वात्मकपरिमाणगोचरसाक्षात्कारप्रतिबन्धकतावच्छे-
दकीभूतजात्याग्रयो विष्वमहत्त्वमित्याकार एव तत्रान्वयबोधः,
साम्रयावृत्तिद्रव्यसमवेतत्वसम्बन्धेनोक्तष्टमहत्त्वस्यापकृष्टमहत्त्वसाक्षात्का-
रप्रतिबन्धकत्वादिति मिश्राद्यनुयायिनः ।

परे तु तुल्यव्यक्तिवृत्तिकमपि तारत्वं मन्दत्वञ्च नैकं किन्तु
जातिद्वयमेव विज्ञानबुद्धिषिद्धत्वात् घटत्व-कस्यसत्योर्भेदे प्रमाण-
विरहादैक्यस्त्रीकारात्तथाच गकारावधिकं यन्मन्दत्वं तदिति तद्गका-
रावधिकस्य तारत्वस्य विरहान्तद्गकारावधिकतारत्वव्यवहारासम्भवाद्-
वधित्वमेव पञ्चम्यर्थः । न च तारत्वस्य सावधिकत्वे जातित्वं न
स्यात्, अप्रयोजकत्वादन्वया संयोगादेः सावधिकत्वे गुणत्वं न स्यादिति
संयोगादयोऽपि निष्प्रतियोगिका एवेति किं न ब्रूयाः, एवञ्च कुव-
लयमहत्त्वादुक्तं विष्वमहत्त्वमित्यापि नोक्तक्रमेणान्वयबोधः कथि-
तदिशा उक्तष्टमहत्त्वस्यापकृष्टमहत्त्वसाक्षात्कारप्रतिप्रतिबन्धकत्वे प्रमा-
णाभावात् सन्निकर्षविरहादेव महत्त्वावृत्तस्य जुद्धस्य परिमाणाग्रह-
सम्भवात् अन्यथा तवाप्यप्रतीकारात् घटमहत्त्वादुक्तष्टमहत्त्वमहत्त्वमै-
हिकसुखादुक्तं स्वर्गसुखमित्यादौ तादृशबुद्ध्यासम्भवात् गगनमह-
त्त्वादेर्घटमहत्त्वसाक्षात्कारं प्रत्यविरोधित्वात् किन्तु तत्राप्यवधित्वमेव
पञ्चम्यर्थः, स चोत्कर्षपदवाच्यात्मक एवोत्कर्षपदस्यार्थेऽन्वितः, तथाच
कुवलयमहत्त्वावधिकं यदुत्कर्षपदवाच्यं तद्वद्विष्वमहत्त्वमित्याकारक-
एव तत्रान्वयबोधः तत्तद्गुणार्थकपदोत्तरपञ्चम्यास्तत्तद्गुणान्वितस्वार्था-

वधिलस्य तद्गुणोत्कर्षभिराष्टन्तिस्वरूपसम्बन्धेनैव उत्कर्षपदार्थं धर्मिणि
अन्वयबोधं प्रति साकाङ्गत्वादेव विष्वमहत्त्वादुत्कृष्टं कुवन्त्यमहत्त्व-
मित्यादिप्रयोगस्यासम्भवादिति प्राञ्जः ।

स्वतन्त्रास्तु तारत्वत्वमुत्कर्षत्वादिकञ्चाखण्डमेव धर्मान्तरं स्त्रीकुर्वा-
णास्तस्यैव सावधिलमाश्रयन्तः कथितव्यवहारसुपपादयन्ति, तच्चिन्त्यं ।

शब्दते, 'तारत्वेति, 'सप्रतियोगिकत्वादिति खेतरज्ञानाधीन-
प्रत्यक्षसामान्यकत्वादित्यर्थः, ब्राह्मणत्वादिजातौ व्यभिचारसत्त्वेऽपि
स्वरूपासिद्ध्या परिहरति, 'तारत्वेत्यादिना, 'उत्कर्षरूपा इति
जातिले हेतुगर्भविशेषणं, अतएव वक्ष्यति, 'उत्कर्षस्वित्यादि, 'न
त्विति उत्कर्षस्य थोऽवधिसंज्ञानसापेक्षा गृह्यन्ते इति पूर्वेषामन्वयः ।
नन्वेवमाश्रयणोत्तरमेवायं तार इत्यादिव्यवहारः स्यादत आह,
'उत्कर्षव्यवहारमिति उत्कर्षार्थकतर-तमादिप्रयोगमित्यर्थः, 'इतर-
सापेक्षा इति स्वधर्मिकया सजातीयगोचरसाक्षात्कारप्रतिबन्धकता-
वच्छेदकजातिमत्त्वस्य चणोत्कर्षत्व बुद्ध्या सहकृता इत्यर्थः, 'कुर्वन्तीत्यस्य
मधुरादिशब्दोत्तरमिति शेषः, प्रकृतिशक्ययोगुण-कर्माणोरन्यतरस्यो-
त्कर्ष एव तर-तमयोरनुग्राहनात् इति भावः । 'मन्दाद्यपेक्षयेति
मन्दादिज्ञानमपेक्षेत्यर्थः, 'तारत्वादिव्यवहारमिति, 'तारत्व-तार-
तरत्वादयः' 'कुर्वन्तीति च इयमनुष्यते, तथाचाश्रयसन्निकर्षा-
ङ्गमापेऽपि तारत्वादौ शब्दसाक्षात्कारप्रतिबन्धकतावच्छेदकजाति-
त्वस्य चणतारत्वं न गृहीतमतस्तदानीं न तारत्वव्यवहारस्ताद्रूपेणैव
तारत्वादीनां तारपदशक्यतावच्छेदकत्वादिति भावः । ननु गकार-
स्योत्कर्षवत्त्वे मधुरतरौ रस इत्यादिक इव गतरः शब्द इत्यपि

व्यवहारः स्यादत आह, 'गकारे तु नैवमिति गशब्दे तु न मधुरादि-
 शब्द इवोत्कर्षार्थकतर-तमादिव्यवहार इत्यर्थः, गकारस्य गपदशक्यता-
 नवच्छेदकतया सजातीयसाक्षात्कारप्रतिबन्धकतावच्छेदकजातिमत्त्व-
 मात्रस्य तर-तमादिव्यवहारं प्रत्यकिञ्चित्करत्वादिति भावः। ननु
 गकारो गोत्कर्षवान् तर-तमप्रत्ययाप्रकृतिशब्दत्वादन्यथा कत्वादिना
 सङ्करप्रसङ्गादत आह, 'अनन्ययेति, 'भेदः' वैलक्षण्यं, 'वक्तृविशेषः' शुका-
 दिः। ननु शुकीयत्वाद्युत्कर्षस्य शब्दवृत्तित्वे कत्वादिभिः साङ्कर्यभिया
 नामात्वं वाच्यं तदरं व्यञ्जकवायुनिष्ठमेकैकं साधवात् तत्कल्प्यतां
 आश्रयव्यङ्ग्यत्वसंज्ञपरस्परसम्बन्धेनैव तादृशैकजात्या गकारादिषु
 शुकीयत्वव्यवहारसम्भवादत आह, 'तवापीति, शुकीयत्वादिजातेरिति
 शेषः। 'तासां' शुकीयत्वादिजातीनां, शङ्कते, 'अयेति, 'अनन्ता एवेति,
 नित्याभिरेव तत्तद्दर्शव्यक्तिभिस्तदङ्कुरनुमानसम्भवादिति भावः। 'प्रत्य-
 भिज्ञानादिति स एवायं शुकीयः ककार इत्यादिप्रत्यभिज्ञानादित्यर्थः,
 निरस्यति, 'अस्ति हीत्यादिना 'न शक्यते' इत्यन्तेन, 'बाधकं' अप्रामा-
 ण्यज्ञापकं, 'अनयोरिति स एवायं गकारो नायं तदङ्कार इत्याकारक-
 भेदाभेदज्ञानयोरित्यर्थः, 'भेदोऽत्र वैधर्म्यं, इदानीमुत्पन्नत्वादिकमि-
 त्यपि कश्चित्। 'सङ्कटप्रविष्टत्वेनेति नित्यतायाहकधर्मसाधकतया स-
 न्दिग्धत्वेनेत्यर्थः। ननुकृदिशोत्पत्तिमत्त्वज्ञानमपि सङ्कटप्रविष्टमेवेति
 तदपि कथमनित्यत्वे प्रमाणीकर्त्तव्यमित्याशङ्कते, 'नन्वेवमिति, उत्तर-
 यति, 'इत्यमिति, 'विरोधेनेति, पूर्वानुभूतव्यक्तिभेदस्येदानीमुत्पादस्य
 च मिथो व्यावर्त्तकधर्मत्वेन परस्परग्रहविरोधित्वादिति भावः। वि-
 षयभेदमाह, 'एवञ्चेति 'न व्यक्तभेदः' न पूर्वानुभूततत्तद्भक्तित्वाव-

च्छिन्नाभेदः, 'इति स्यात्' इत्याकाराभिज्ञापः स्यात्, 'तज्जातीय-
 ज्ञेति । न चैवं तज्जातीयोऽयं गकारः सोऽयं गकारइत्यनुभवधोर्वै-
 लक्षणानुभवापलापप्रसङ्गः, प्रथमे तद्वृत्तिगत्वजात्यवच्छिन्नस्य द्वितीये
 तद्वृत्तिगत्वावच्छिन्नस्याभेदः सन्निकृष्टगकारे भासतइत्येव स्फुटतरवै-
 लक्षणसम्भवात् । यत्तु तज्जातीयोऽयं गकार इत्यत्र गत्वजात्यव-
 च्छिन्नस्य स एवायं गकार इत्यत्र गत्वावच्छिन्नस्य चाभेदो भासते
 इत्येव वैलक्षण्यमिति तत्तुच्छं, तथा सत्ययं घटो घटरत्येषेवायं
 भकारो गकारइत्यन्वयस्य उद्देश्यविधेयतावच्छेदकयोरेक्येनासम्भवा-
 पत्तेरिति श्लेषः । ननु आनुपूर्वीं विगेषावच्छिन्नतत्तदर्शसोमपर्यव-
 सितयोः पूर्वापरगाथाव्याक्तोरेवाभेदसम्भवात् सैवेयं गाथा इत्यत्र
 शब्दनित्यतावादिनां मते तज्जातीयत्वखावगाहनमसिद्धमत आह,
 'न हीति, मौनिष्कोकस्थानुपूर्वीं' सम्पादयितुमाह, 'तज्ज्ञानेति,
 व्याख्याततत्त्वमेतत् । ननु सन्निकृष्टगकारस्य प्रत्यभिज्ञायाः पूर्वा-
 नुभूतव्याक्तभेदसिद्धावुत्पत्तिमन्वप्रतीतावन्यदौद्योत्यत्तिर्भासते इत्येव
 विषयभेदः किं न स्यादित्याशङ्कते, 'न चेति, निरस्यति, 'गकार-
 गतत्वेति, 'अभेद इति पूर्वानुभूतव्याक्तभेदस्य निश्चयदशायाम् तदि-
 द्दुस्तेदानौमुत्पद्यमानत्वादिधर्मस्य भ्रमासम्भवादित्यर्थः, पूर्वानुभूत-
 तद्वृत्तित्वखाधुनातनोत्पत्त्यभावावच्छेदकतया तद्वृत्तित्वस्यैव व्यावर्तक-
 धर्मदर्शनविधयाऽधुनातनोत्पत्तिमत्त्वभ्रमविरोधित्वादिति भावः । ननु
 तद्वृत्तित्वावच्छेदेनाधुनातनोत्पत्त्यभावस्यानिश्चयदशायामेवाधुनायसु-
 त्यक्तो गकार इति भ्रमे बाधकाभाव इत्यत आह, 'विनिगमचेति,
 'संभवस्येति स एवायमिदानीमुत्पन्नोऽयमिति ज्ञानदयस्येत्यर्थः ।

नाश-तारत्वादिप्रतीतीनां प्रत्यभिज्ञानबलेनौपाधिक-
त्वात् । न च वर्णेषु तारत्वेनैव भासमाना ध्वनय-
उपाधयः सम्भवन्ति, न तु ध्वनिषु वर्णास्तज्जनककण्ठ-
तास्वाद्यभिघाताभावादिति वाच्यं । वर्णोच्चारणदशा-
यामपि गुर्जरीकादिजनकानामभावात् । तस्मात्
उत्पत्ति-विनाश-तारत्वादिप्रत्ययस्य प्रत्यभिज्ञानस्य च
तुल्यत्वे द्वयोरपि नित्यत्वमनित्यत्वं वा । न चोभयोरपि

पृच्छति, 'कुतस्तर्हीति, 'तस्याः' प्रत्यभिज्ञायाः, 'अभेदः' पूर्वानु-
भूतव्यक्तभेदः, उत्तरं, 'यचेति, 'कचित्' शुक्लादौ, 'सा' तद्भ्रजतमि-
तिप्रभिज्ञा, 'तदितरेति प्रत्यभिज्ञेतरस्य बाधकप्रमाणस्य बाध्या
नेत्यर्थः । 'न तु भ्रान्तेत्यस्य व्यक्तभेदानवगाहितयेत्यादिः, 'विशेषस्य'
व्यक्तभेदस्य, 'दर्शने' विरोधिनि यतीति शेषः । ननु गत्वादिकम-
खण्डोपाधिकरूपमेवास्त्वित्यतः प्रतिबन्धिमाह, 'अपि चेति^(१) ।

'प्रत्यभिज्ञानबलेनेति शेषेयं गुर्जरीत्यादिप्रत्यभिज्ञाबलेनेत्यर्थः,
'औपाधिकत्वादिति साक्षात्परम्परया वान्यभिद्योत्पादादिविषयक-
त्वादित्यर्थः । 'उपाधयः सम्भवन्तीति वर्णनिष्ठतया प्रतीयमानस्यो-
त्पादादेराश्रयाः सम्भवन्तीत्यर्थः, 'तज्जनकेति ध्वन्युत्पाददशायां
वर्षजनककण्ठाद्यभिघाताभावादित्यर्थः । न च तदानीं वर्णानुत्पादेऽपि
स्मर्यमानतन्निष्ठोत्पादादिरेव साक्षात् परम्परया ध्वनौ भासत इति
वाच्यम् । तदानीं वर्णाभावे तस्मान्निष्ठरूपदोषविरहात् आश्रयसा-

(१) ननु गत्वाद्यविषयकेत्यादिः प्रतिबन्धिमाह अपि चेतीत्यन्तः पाठः क्वचित्
टीकापुस्तके वर्तते, परन्त्वयमेव पाठः समीचीनत्वेन प्रतिभाति ।

नित्यत्वमेव, उक्तन्यायेन प्रत्यभिज्ञायास्तज्जातीयत्व-
विषयत्वात् । किञ्च यदि व्यञ्जः शब्दः स्यात् तदा
वाङ्मालोकाभावे घटस्येव व्यञ्जकाभावे शब्दस्यानुप-
सम्भात् तत्संशयः स्यात्, न त्विहेदानीं शब्दो नास्तीति

द्विध्यरूपपरम्परासम्बन्धविरहाच्च साक्षात् परम्परया वा न भागसम्भव-
इत्यभिप्रायात् । 'वर्षोच्चारणेति, तथाच वर्षोच्चारणदशाद्यामपि न
ध्वनेरुत्पादनियम इति भावः । इदन्तु समाधिसौकर्यादुक्तं । वस्तु-
तस्तु वर्षानुत्पादेऽपि वायुनिष्ठोत्पादादेस्तन्निष्ठतारत्वादिवैलक्षण्यस्य
च ध्वनिनिष्ठोत्पाद-विनाश-तारत्वादिप्रतीतीनां साक्षात् परम्परया
वा विषयत्वमन्ववादित्यपि बोध्यं । 'उभयोः' ध्वनि-वर्णयोः, 'उक्त-
न्यायेनेति ध्वनौ साक्षात्सम्बन्धेनोत्पादादिप्रत्ययस्य भ्रमत्वप्रसङ्गेनेत्यर्थः,
'प्रत्यभिज्ञायाः' श्लेषेण गुर्जरीत्यादिप्रत्यभिज्ञायाः, 'तज्जातीयत्वविष-
यत्वादिति तज्जातीयत्वादिविषयकत्वस्यैव त्वयानुमतत्वादित्यर्थः,
'तज्जातीयत्वादिपदात् गुर्जरीत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकतत्तद्वाङ्म-
भेदपरिग्रहः । ननु साधवाङ्मनेरपि नित्यत्वाभ्युपगमे साक्षात्सम्बन्धेनो-
त्पादादिप्रत्ययस्य भ्रमत्वमेवोपेयत इत्यरुचेराह, 'किञ्चेति, 'वाङ्मा-
लोकाभाव इति वाङ्मालोकस्य घटादिव्यञ्जकस्याभावे इत्यर्थः,
'व्यञ्जकाभाव इति विसृष्टवायुसंयोगरूपव्यञ्जकस्याभाव इत्यर्थः,
'तत्संशयः स्यादिति शब्दसंशयः स्यादित्यर्थः, 'निस्यथः' प्रात्यक्षिक-
तन्निश्चयः, प्रतियोगि-तत्त्वसन्निकर्षादीतरसकस्रप्रतियोग्युपसम्भक्तसह-
कृतानुपसम्भवेरभाववाहिकाया अभावादिति भावः । इदमप्यापाततः

निश्चयः तस्माद्वर्णो न नित्योऽनित्यो वा सत्त्वे

शब्दाभावप्रत्यक्षस्य प्रतियोगिसन्निकर्षादिमध्ये व्यञ्जकवायुसंयोग-
स्यापि प्रवेगेन तादृशानुपलब्धिसत्त्वात्^(१) अभावभेदेन योग्यानुप-
लब्धिभेदात् शाब्दैकस्यानुपादेयत्वात् । वस्तुतस्तु घटादिप्रतिबन्धिवेव
शब्दानित्यत्वे मानं तत्राप्येकजातीयानां सर्वेषां घटानामेकत्वस्य
नित्यत्वस्य च साधवेनौचित्यात् अवयवसंयोगादीनां व्यञ्जकतथैवोप-
लब्धकादाचित्कत्वनिर्वाहात् उत्पादादिप्रत्ययस्थान्योत्पादादिमादा-
यैव सम्भवात् । ननु तस्मात्प्रवेगेन तत्समवेतनाग्रत्वेन च नाश-नाशक-
भावात् कपासनाग्रे घटनाग्रस्य दुर्वारतया घटस्य नित्यत्वासम्भवः ।
न च जात्यादिनाग्रवारणाय सप्रतियोगिजन्यत्वस्य नाशकतावच्छेद-
कसम्बन्धतया घटादेर्नित्यत्वेन प्रतियोगिजन्यत्वविरहादेव न नाश-
रति वाच्यम् । साधवात् सप्रतियोगिसमवेतत्वस्यैव नाशकतावच्छे-
दकसम्बन्धत्वाद्मन्तघटादिकल्पनायाः फलमुखत्वात् सत्त्वेन ध्वंसत्वेन
नाश-नाशकभावान्तरादेव जात्यादेरनाशत्वोपपत्तेः अनन्तप्रतियो-
गिजन्यत्वस्य नाशकतावच्छेदकसम्बन्धत्वकल्पनामपेक्ष्यातिरिक्तैकनाश-
नाशकभावकल्पनाया लघुत्वादिति चेत्, न, तुल्ययुक्त्वा कपास-कपा-
सिकादेरपि नित्यत्वस्य सुवचत्वात् तस्मादेव घटादिनाग्रस्य दुर्वच-
त्वात् । किञ्चैवं सुखादिप्रतिबन्धिरपि तत्र मानं तत्रापि पूर्व-
वर्षानुभूतमेव सुखमस्मिन्नपि वर्षेऽनुभूयत इति प्रत्यभिज्ञासत्त्वा-
दित्यास्तां विस्तरः । 'न नित्य इति न ध्वंसाप्रतियोगीत्यर्थः,

(१) तादृशानुपलब्धिसम्भवादिति ख० ।

सत्युपतिमत्त्वात्, अस्मदादिवहिरिन्द्रियग्रहणत्वे सति
जातिमत्त्वात्, अस्मदादिप्रत्यक्षगुणत्वाद्वा, आत्मैकत्व-
प्रत्यक्षत्वपक्षे प्रत्यक्षविशेषगुणत्वात्, व्यापकसमवेत-

साधवादाह, 'अनित्य इति ध्वंसप्रतियोगीत्यर्थः, 'सत्त्वे सतीति,
स्वमतेनायं हेतुः, 'अस्मदादीति, नित्यगुणादौ व्यभिचारवारणाय
सत्यम् मानसेतरलौकिकप्रत्यक्षविषयत्वार्थकं, आत्मनि व्यभिचार-
वारणाय मानसेतरेति, आद्यान्वभिन्नशब्दस्य पक्षत्वात् पक्षताव-
च्छेदकसामानाधिकरथेन साध्यसिद्धेर्दहेक्षत्वाद्वा न भागासिद्धि-
दीपाय, सामान्यादौ व्यभिचारवारणाय 'जातिमत्त्वादिति,
जातिपदं समवेतमात्रपरमिति भावः । साधवादाह, 'अस्मदादीति
लौकिकप्रत्यक्षविषयगुणत्वादित्यर्थः, आत्मनि आद्यादौ व्यभिचार-
वारणाय 'गुणेति, नित्यगुणे च व्यभिचारवारणाय विषयान्तं ।
नन्वात्मैकत्व-परिमाणयोर्व्यभिचार इत्यतश्चाह, 'आत्मैकत्वेति,
तत्परिमाणमपि बोध्यं, 'विशेषगुणत्वादिति, लौकिकप्रत्यक्षविषये-
त्यत्रापि सम्बन्धते, 'व्यापकसमवेतेति विशुसमवेतेत्यर्थः । यद्यप्यत्र
व्यापकसमवेतेति अर्थे, तथापि व्यापकसमवेतविशेषगुणत्वात् प्रत्यक्ष-
विशेषगुणत्वादिति हेतुदये तात्पर्ये, प्रथमे व्यापकत्वं द्रव्यत्वव्याप्य-
जातिरहितत्वं, तेन भगवज्ज्ञानादौ न व्यभिचारः । न च द्वितीय-
हेतोः पूर्वोद्भेदः, अत्र विशेषपदस्य संख्या-परिमाणान्यपरत्वात्
आत्मसमवेतान्यपरत्वाद्वा, तत्र विशेषगुणपदस्य परिभाषिकतत्पर-
त्वात् अतएव गौरवान्तत्परित्यागेनान्यस्योपादानं । यदा विशेषपद

प्रत्यक्षविशेषगुणत्वात्, अनात्मप्रत्यक्षगुणत्वात्, अव्याप्यवृत्तित्वात्, ईश्वरज्ञानञ्च न तथा, तत्प्रयोजककारणाभावात्, वह्निरिन्द्रियव्यवस्थाहेतुगुणत्वात्, भूतप्रत्यक्ष-

प्रत्यक्षान्वितं तथाच प्रत्यक्षविशेषगुण इति षष्ठीसमासात् प्रत्यक्षविशेषविषयगुणत्वादित्यर्थः फलितः, प्रत्यक्षस्य विशेषोमानशेतर-सौक्तिकत्वरूप इति । न च तन्मध्ये नीलादेरेकैकतया नित्यतया च घटादिरूपे व्यभिचार इति वाच्यं । तस्यापि पक्षसमत्वादिति^(१) न काण्यनुपपत्तिः । एक एव हेतुः परन्तु तन्मते रूपादेरेकैकतया नित्यतया च तत्र व्यभिचारवारणाय समवेतान्तं, प्रत्यक्षपदञ्चात्मज्ञये भगवज्ज्ञानादौ व्यभिचारणायेत्यपि द्रष्टव्यं इति च्छजवः । 'अनात्म-प्रत्यक्षगुणत्वादिति प्रत्यक्षत्वे सत्यात्मान्यगुणत्वादित्यर्थः, आत्मैकत्वादौ व्यभिचारवारणायात्मान्येति, 'प्रत्यक्षपदानन्तरं 'विशेषेतिपाठे प्रत्यक्षविशेषोसौक्तिकप्रत्यक्ष इत्यर्थः, 'अव्याप्यवृत्तित्वादिति समवाय-सम्बन्धेनावच्छिन्नवृत्तिकत्वादित्यर्थः, संयोगात्यन्ताभावादौ नित्यरूपादेरपि कालेऽवच्छिन्नवृत्तिकत्वात् नित्यरूपादौ व्यभिचारवारणाय समवायसम्बन्धेनेति । 'न तथा' नाव्याप्यवृत्ति, 'तत्प्रयोजकेति अव्याप्यवृत्तिसाधकेत्यर्थः, 'कारणाभावात्' प्रमाणाभावात्, परेषां शब्दस्थाव्याप्यवृत्तित्वे विवादात् । हेतुन्तरमाह, 'वह्निरिति वह्निरिन्द्रियगुणत्वादित्यर्थः, 'भूतप्रत्यक्षगुणत्वादिति प्रत्यक्षत्वे सति भूतगुणत्वादित्यर्थः, आत्मैकत्व-परिमाणयोर्व्यभिचारवारणाय 'भूतेति,

(१) तथाच पक्षे पक्षसमे व्यभिचारो न दोषायेति भावः ।

गुणत्वात्, उत्कर्षापकर्षशब्दप्रवृत्तिनिमित्तजातिमत्त्वा-

प्रत्यक्षञ्च लौकिकं बोध्यं । 'उत्कर्षापकर्षशब्दप्रवृत्तिनिमित्तेति उत्कर्षापकर्षपदग्रह्येत्यर्थः, 'प्रवृत्तिनिमित्तेति यथाश्रुतन्तु न सङ्गच्छते उत्कर्षापकर्षयोरेव जातिरूपतया जातिनिष्ठधर्मस्यैव तत्प्रवृत्तिनिमित्तत्वात्, अत्रोत्कर्षपदग्रह्यजातिमत्त्वमात्रोक्तावाकाशादिमहत्त्वे व्यभिचार इत्यपकर्षपदग्रह्येति जातिविशेषणं, तावन्मात्रोक्तौ द्युक्कपरिमाणापेक्षयापकृष्टे परमाणुपरिमाणे व्यभिचार इत्युत्कर्षपदग्रह्येति । न च परमाणुपरिमाणं द्युक्कपृष्ठपरिमाणापेक्षयोत्कृष्टमेव न त्वपकृष्टमणुलांशे तस्योत्कृष्टत्वादिति वाच्यं । अधिकदेश्यापकर्षत्वेनैव परिमाणस्योत्कृष्टत्वं न्यूनदेश्यापकर्षत्वेनैव च परिमाणस्यापकृष्टत्वमिति मतेन तस्याभिधानात् । न चैकस्याजातेरभयपदग्रह्यत्वाभावादसिद्धिरिति वाच्यं । एकस्या एव जातेः किञ्चिदपेक्षयोत्कर्षत्वेन किञ्चिदपेक्षयापकर्षत्वेन शोभयपदग्रह्यत्वात् समवायसम्बन्धेन तादृशधर्मावच्छाभाय जातिपदं, अतितारातिमन्द्शब्दयोश्च मानाभाव इति न तत्र भागासिद्धिः मध्यविधशब्दस्य वा पक्षत्वं । न च जलपरमाणुरसो पृथिवीपरमाणुरसापेक्षयोत्कर्षवति शर्करारसापेक्षया अपकर्षवति च व्यभिचार इति वाच्यं । रूपवदसमवेतत्वे सतीत्यनेन विशेषणीयत्वात्, इदञ्चाणुपदं घन्यकदेव वक्ष्यति, वायुमहत्त्व-वेग-सुखादिकञ्च दृष्टान्तः, वायुस्पर्शं च न किञ्चिदपेक्षयोत्कर्षापकर्षाविति तत्परमाणुस्पर्शं न व्यभिचारः ।

केचित्तु 'उत्कर्षापकर्षपदेत्यस्योत्कृष्टापकृष्टपदेत्यर्थः, इत्यञ्च

हेत्यादि, रसत्वादिव्याप्यजातेर्नानात्वेऽपि तादृशप्रवृत्ति-
निमित्तत्वस्य साधारण्यात् । न चात्र साधनावच्छिन्नस्य
पक्षधर्मावविच्छिन्नस्य वा साध्यस्य व्यापकः स्पर्शवत्सम-

प्रवृत्तिनिमित्तपदं यथाश्रुतमेव जातिपदञ्च सार्थकं, तदनुपादाने
महदपेक्षयापक्षः द्युणुकापेक्षया चोत्कृष्टः परमाणुरिति प्रयोग-
विषये परमाणौ तादृशप्रवृत्तिनिमित्तपरमाणुपरिमाणमादाय
व्यभिचारापत्तेः, जलपरमाणुरसे व्यभिचारस्योक्तक्रमेणैव वारणीय-
इत्याहुः । तदसत्, उल्लेख्यपक्षग्रन्थयोर्वाक्यत्वेन पदत्वाभावात्,
उल्लेख्यपक्षग्रन्थयोः पदत्वेऽपि उत्कर्षापकर्षात्मकजात्याश्रयस्यैव
तच्छक्यत्वेन परमाणुपरिमाणस्य तत्प्रवृत्तिनिमित्तत्वाभावाच्च, उक्त-
प्रयोगे चोल्लेख्यपक्षग्रन्थयोर्वाच्यकत्वादित्यास्तां विस्तरः ।

ननु जलपरमाणुरसे पृथिवीरसापेक्षयोत्कर्षापकर्षवति व्यभिचार-
इत्यतश्चाह, 'रसत्वादीति, 'नानात्वेऽपि' उत्कर्षापकर्षार्थकनामापद-
ग्रन्थत्वेऽपि, 'तादृशप्रवृत्तिनिमित्तत्वस्येति उत्कर्षापकर्षपदग्रन्थतादृश-
जातिमतो जलपरमाणुरसस्येत्यर्थः, 'साधारण्यादिति रूप-रससाधा-
रण्यादित्यर्थः, तथाच रूपवदसमवेतत्वे सतीत्यनेन विशेषणीयमिति
भावः । 'साधनावच्छिन्नेति, इदञ्च वहिरिन्द्रियग्राह्यगुणत्वादेर्हेतुत्व-
पक्षे बोध्यं । उत्कर्षापकर्षगर्भहेतुत्वपक्षे^(१) सुखादौ साध्याव्यापकत्वात्,
अत एव सर्वत्र हेतौ साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वासम्भवादाह,
'पक्षधर्मेति वहिरिन्द्रियग्राह्यगुणत्वादिरूपपक्षधर्मेत्यर्थः, 'स्पर्शवत्सम-

(१) उत्कर्षापकर्षगर्भहेतोरवच्छेदकत्व इति ख०, ग० ।

त्रेतत्त्वं उपाधिः, सर्व्वत्र वर्णात्मकशब्दपक्षीकरणे
 व्योमगुणेष्वनित्येषु ध्वनिषु साध्याव्यापकत्वात्स्पर्शवत्-
 पदस्य पञ्चमात्रव्यावर्त्तकत्वेन पञ्चेतरत्वाच्चेति । यदा
 च वर्णा एव न नित्यास्तदा कैव कथा पुरुषविव-
 द्याधीनानुपूर्व्यादिविशिष्टवर्णसमुद्धारूपाणां पदानां,
 कुतस्तराञ्च तत्समूद्धारूपस्य वाक्यस्य कुतस्तमाञ्च
 तत्समूद्धारूपस्य वेदस्येति ।

इति श्रीमद्गङ्गेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणौ
 शब्दाख्यतुरीयखण्डे शब्दानित्यतावादसिद्धान्तः ॥

वेतत्वमिति, साधनव्यापकतापरिहाराय 'स्पर्शवदिति, 'सर्व्वत्रेति
 सर्व्वत्र साधे इत्यर्थः, 'वर्णात्मकेति, तथाच ध्वनेः पञ्चवह्निर्भूतत्वात्तत्र
 साध्याव्यापकत्वमिति भावः । ध्वनेरपि नित्यत्वमते वायवौथत्वमते
 च तत्र साध्याव्यापकत्वासम्भवादाह, 'स्पर्शवदिति, 'पञ्चमात्रव्यावर्त्त-
 कत्वेनेति उक्तसाधनवतो मध्ये पञ्चमात्रस्यैव व्यावर्त्तकत्वेनेत्यर्थः,
 यथाश्रुते अणुपरिमाणादेरपि व्यावर्त्तनादसङ्गतेः, 'पञ्चेतरत्वादिति
 पञ्चेतरत्वतुल्यत्वादित्यर्थः । ननु मास्तु वर्णे नित्यस्तथापि पद-
 वाक्यभेदास्तु नित्या एवेत्यत आह, 'यदा चेति, 'तत्समूद्धारूपस्य'
 पदसमूद्धारूपस्य, 'तत्समूद्धारूपस्य' वाक्यसमूद्धारूपस्य ॥

इति श्रीमथुरामाथ-तर्कवागीश्वरविरचिते तत्त्वचिन्तामणिरहस्ये
 शब्दाख्यतुरीयखण्डरहस्ये शब्दानित्यतावादसिद्धान्तरहस्यं ॥

अथोच्छन्नप्रच्छन्नवादः ।

तथापि परतन्त्रपुरुषपरम्पराधीनतया प्रवाहावि-

अथोच्छन्नप्रच्छन्नवादरहस्यं ।

ननु तथाप्यप्रयोजकं स्वतन्त्रपुरुषप्रणीतस्वरूपपौरुषेयत्वानुमाने वेदस्य ध्वंसाप्रतियोगित्वरूपनित्यत्वाभावेऽपि प्रवाहाविच्छेदरूपनित्यत्वादेव प्रामाण्यापपत्त्या प्रामाण्यान्यथानुपपत्तिरूपानुकूलतर्कविरहादित्यभिप्रायेण गुरुः शङ्कते, 'तथापीति वेदस्य ध्वंसाप्रतियोगित्वरूपनित्यत्वाभावेऽपीत्यर्थः, 'परतन्त्रेति स्वाश्रयोच्चारणानपेक्षोच्चारणकवृत्तानुपूर्वीभिन्नानुपूर्वीकतथेत्यर्थः, स्वपदं भेदप्रतियोग्यानुपूर्वीपरं । वस्तुतस्तु स्वाश्रयेतिस्थाने स्वसजातीयश्रयेति वक्ष्यं तेन परमये वर्णानामनित्यत्वाभ्युपगमे वर्णानामिव तत्तत्समवेतानुपूर्व्याश्रयि नाश्रयात् वाक्यभेदेनानुपूर्वीभेदस्यावश्यकत्वेऽपि न क्षतिः, इत्यस्य स्वमये प्रवाहाविच्छेदहेतुत्वं तेन न्यायमये तादृशानुपूर्वीभिन्नानुपूर्वीप्रसिद्धावपि न क्षतिः ।

केचित्तु 'परतन्त्रेत्यादेः स्वसजातीयोच्चारणानपेक्षोच्चारणकान्यतथेत्यर्थः, स्वपदं भेदप्रतियोगिवाक्यपरं, इदञ्च न्यायमये घटादावेव

च्छेदमेव नित्यत्वं ब्रूमः इति चेत्, न, स्मृत्याचारानुमितानां शाखानामुच्छेददर्शनात् । स्यादेतत्, विवादपद-

प्रसिद्धमित्याहुः । तदसत्, पृथुकस्यापूर्वानुपूर्वीकवाक्यं श्रुत्वोच्चरिते तादृशानुपूर्वीकवाक्ये प्रवाहाविच्छेदव्यभिचारित्वादिति ध्येयं ।

‘प्रवाहाविच्छेदमेवेति, स्वसजातीयानधिकरणकासकान्यत्वं ‘प्रवाहाविच्छेदः’, स्वसजातीयत्वञ्च स्ववृत्तितत्तदानुपूर्व्याश्रयत्वं स्ववृत्त्यानुपूर्वीसजातीयानुपूर्व्याश्रयत्वं वा, तेन परमये वर्षानामनित्यत्वाभ्युपगमे वाक्यभेदानुपूर्वीभेदस्यावश्यकत्वेऽपि न क्षतिः, साजात्ये च तत्तदानुपूर्वीवृत्तिवैशेष्येन भेदकूटप्रवेशाच्च न प्रवाहाविच्छेदानुगम इति भावः । ‘शाखानामिति अष्टकामङ्गलादिकर्तव्यताबोधकानामित्यर्थः, ‘उच्छेददर्शनात्’ सजातीयानधिकरणे तत्तत्कालेऽदर्शनात्, तथाच प्रवाहाविच्छेदोऽसिद्ध इति भावः । प्रत्यक्षसिद्धवेदजातीया अनित्या एव स्मृत्याचारानुमितवेदान्तं यावत्कासकमनधीता अश्रुतानुमितस्वभावा नित्या एव नावच्छिन्ना इति मत्यन्तरमाशङ्कते, ‘स्यादेतदिति, अत्र वेदत्वं अध्ययनविषयत्वव्याप्यं न वा, प्रत्यक्षविषयत्वव्याप्यं न वा, अनित्यत्वव्याप्यं न वेत्यादिविप्रतिपत्तिर्विधिकोटिर्नैयायिकानां निषेधकोटिर्मङ्गल-होलाकाद्याद्याचारानुमितवेदानां अष्टकादिवोधकस्मृत्यनुमितवेदानाञ्च अतीन्द्रियत्व-नित्यत्वस्वीकर्तव्यां गुरुणां, ‘विवादपदमित्यादि प्रत्यक्षवेदमूलकस्मृतावग्रतः सिद्धसाधनवारणाय, ‘विवादपदमिति उच्छेदमूलकताविवादपदविषय इत्यर्थः, इदानीन्तनप्रत्यक्षविषयवेदसमानविषयकेतरेति या-

मपूर्वबोधिका स्मृतिः स्मृत्यर्थानुभवजनकवेदमूला
अविगीत-महाजनपरिसृष्टौतस्मृतित्वात् प्रत्यक्षवेद-

वत्, नातः प्रत्यक्षवेदमूलकेऽपि कदाचिद्विवादसम्भवात् स दोषस्तदव-
स्यः, सोभादिमूलकस्मृतिवारणाय 'अपूर्वबोधिकेति, 'अपूर्वबोधकत्वं'
वेदस्यक्षणीयसत्यन्तदसं विवक्षितं, वेदस्यमानार्थकत्वं वा, अतो न
न्यायमयेऽसिद्धिः तन्मते स्मृतेरपूर्वबोधकत्वाभावात् । अस्मन्मते आद्य-
वेदे तन्मते मित्यानुमेयवेदे अंग्रतो बाधवारणाय 'स्मृतीति,
स्मृतिर्वेदेतरवाक्यं । न च पञ्चतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेरद्देश-
त्वेन अंग्रतः सिद्धसाधनस्यादोषत्वाद्विवादविशेषणवैयर्थ्यं तदव-
च्छेदेन साध्यसिद्धेरद्देशत्वाभावे अंग्रतो बाधस्यादोषत्वादपूर्वबोधक-
त्वविशेषणवैयर्थ्यमिति वाच्यं । पञ्चतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेर-
द्देशत्वेऽपि अंग्रतः सिद्धसाधनं दोषयेति प्राचीनमये 'विवादपदत्व-
विशेषणोपादानात् । वस्तुतस्तु 'विवादपदेत्यादि स्वरूपकथनमात्रं ।
पञ्चता तु अष्टकाः कार्या इत्यादि विशिष्यैव । 'स्मृत्यर्थेति, भिन्नविषय-
वेदेन नार्थान्तरं युक्तं इति स्मृत्यर्थानुभवजनकेति वेदविशेषणं । न च
नैयायिकैरप्यष्टकादिबोधकस्मृतिमूलभूतवेदाभ्युपगमात् सिद्धसाधन-
मिति वाच्यं । न हि वेदस्यानुभवविरोधः । न च कथमस्मादुच्छेद-
सिद्धिः स्मृत्युपपत्त्यनन्तरं वेदाद्युच्छेदेऽपि तत्साधनसम्भवात् इति
वाच्यं । अस्मन्नये षडस्य समवायेन सत्त्वादिति ध्येयं । 'अविगीतेति,
स्मृतित्वमात्रं सोभादिमूलकघटमानयेत्यादिवाक्यस्य व्यभिचारि
तस्यापि वेदभिन्नवाक्यत्वरूपस्मृतित्वादतः 'अविगीतेति, 'अविगी-

तत्त्वं अलौकिकत्वं, प्रत्यक्षादिमूलकवेतरत्वमिति यावत्, शब्दोपज्ञी-
विप्रमाणमूलकध्वान्तवाक्ये व्यभिचारवारणाय. 'महाजनपरिरट्टौ-
तेति, 'महाजनत्वं' प्रमात्मकप्रवर्तकज्ञानवत्त्वं, 'परिरट्टौतत्वं' तज्ज्ञा-
यमानार्थकत्वं। न चैवं मनुष्यपक्षकासुमानवत् समाधेयं। प्रत्यक्ष-
खण्डदिशास्मन्मते आधुर्वेदस्य तस्मिन्ने तु नित्यासुमेधवेदस्य सिद्धत्वेन
च तत्र व्यभिचारवारणाय 'स्यतित्वादिति वेदभिन्नवाक्यत्वादित्यर्थः।
ननु वेदमूलकत्वं वेदजन्यत्वं तथाच बाधः स्यति प्रति वेदार्थज्ञान-
स्यैव हेतुत्वात् प्रत्यक्षवेदमूलकस्यतावपि तदभावेन दृष्टान्तासिद्धि-
स्येत्यत आह, 'वेदेति, (१) 'जन्यत्वं' प्रयोष्यत्वं, अन्यथा स्यतितः अर्थं

(१) 'तथापीति, न चैवं स्वतः प्रमाणपुत्रवाविश्रामादन्यपरम्परापत्तिः,
तेषामुपदेशेन वेदार्थदर्शितया स्वतः प्रामाण्यात् तथाच तदधीनमेव प्रामा-
ण्यमस्तु किमीश्वरेणेति भावः। केचित्तु प्रवाहाविच्छिन्नत्वरूपं यन्नित्यत्वं तेन
यन्निर्दोषत्वं तत एव प्रामाण्यमस्त्वित्यर्थः इत्याहुः। 'उच्छेदेति, तथाच
प्रवाहाविच्छेदोऽसिद्ध इति भावः। सूत्र्याचारानुमितशाखानां स्वत एव
प्रच्छिन्नवेदात् तदर्थं प्रापकत्वेनानुमितात् सूत्र्याद्युपपत्तिरित्याह, 'स्यादेत-
दिति, तत्र वेदत्वं अध्ययनविषयत्वस्थाप्यं न वेति विप्रतिपत्तिः। प्रत्यक्षवेद-
मूलकस्यतावंशतः सिद्धसाधनमित्यत आह, 'विवादेति, उच्छिन्नमूलकत्वविवा-
देत्यर्थः, प्रत्यक्षवेदमूलकान्येत्यत्र तात्पर्यम्। न्यायादिमूलकस्यतावंशतो बा-
धादाह, 'अपूर्वबोधिकेति, अपूर्वप्रमापिकेत्यर्थः, वेदसमानार्थेत्यत्र तात्पर्यं,
अपूर्वस्यैव वेदार्थत्वात् वेदस्यापि पक्षत्वेऽंशतो बाधादाह, 'स्यतिरिति,
ज्ञानूप्यसिद्धार्थं 'जनकेत्यन्तं, अन्यथा तस्यानुभावकत्वानुपपत्तेः। यत्तु उच्छिन्न-
वेदमूलकत्वेनार्थान्तरादाह, 'जनकेत्यन्तं, उच्छिन्नस्यासत्त्वात् जनकत्वं इति,
तत्र, वेदमूलकत्वपदेनैव तन्निराकरणात्, उच्छिन्नवेदस्यापि पूर्वं सूत्र्यर्थानुभव-

मूलकस्मृतिवत्, वेदमूलकत्वञ्च वेदजन्यानुभवजन्यत्वं
ज्ञानद्वारा ज्ञायमानस्यैव वेदस्य स्मृतिहेतुतयानुमानं,

प्रतीत्य स्मृतौ व्यभिचारापत्तेः, तथाच वेदमूलत्वं वेदप्रयोज्यत्वं
इति भावः । अस्तु वा जनकत्वमेव मूलत्वमित्यत आह, 'ज्ञानेति
स्वस्नानुभवेत्यर्थः, कासो वा वाच्यः । ननु ज्ञानव्यवहितस्य कारणत्वं

जनकत्वाच्च । 'अविगीतेति, जोममूलकस्मृतेर्विगीतत्वाम्नायमूलकस्मृतेर्महा-
जनापरिगृहीतत्वाद्देवस्यास्मृतित्वात् त्रितयमुपात्तं । महाजनश्चावृष्टार्थि-
पुरुष इत्यवधेयमित्याहुः । तच्चिन्त्यं, एवं हि महाजनपदेनैव जोममूलका
स्मृतिवारणे 'अविगीतपदवैयर्थ्यापत्तेः, न हि जोममूलकस्मृतिरपि अदृ-
ष्टार्थिपुरुषपरिगृहीता, किन्तु जोमार्थिपरिगृहीतैव, अमादिना तथा
परिग्रहे न्यायमूलकस्मृतावपि तथा सम्भवे व्यभिचारात्तादवस्थमापत्तेः ।
अन्ये तु स्मृतित्वं शब्द-तदुपजीविप्रमाणातिरिक्तप्रमाणाजन्यप्रमितिविषया-
र्थकभिन्नत्वे सति शब्दजन्यवाक्यार्थज्ञानजन्यवाक्यत्वं, तेन लौकिकवाक्ये न्या-
यादिमूलकस्मृतौ वेदे च न व्यभिचारः, एवञ्च चैतं वन्देतेत्यादिबौद्धागम-
मूलकस्मृतौ व्यभिचारादाह, 'महाजनेति, श्रेणेनाभिचरन् यजेतेत्यादिवेद-
मूलकस्मृतौ व्यभिचारः साध्ये वेदपदस्य विधिपरत्वेन तत्र साध्यासत्त्वादित्यत-
आह, 'अविगीतेति, विधित्वञ्च निधिद्वयकावृष्टाप्रतिपादकवेदत्वमतो न
कलङ्गं मन्त्रयेदित्यादिवेदमूलकस्मृतौ न व्यभिचार इति वदन्ति । केचित्तु
अलौकिकाविगीतस्मृतित्वादिति हेत्वर्थः, न्यायप्रत्यक्षमूले तु लौकिक्यौ,
यृषहस्तिस्मृतिर्विगीतेति, स्मृतित्वञ्च ऋषिप्रणीतशब्दत्वं, तेन वेदस्यास्मृतित्वं,
पाणिनि-मन्वादिक्त्वं स्मृतिरेवेत्याहुः । ननु वेदमूलत्वं वेदपरम्पराकारण-
तयापि निर्णहतीति उच्छ्रमवेदमूलत्वेनार्थान्तरमत आह, 'वेदेतीति
व्याख्यानतरं ।

कुविन्दस्येव ज्ञानादिव्यवहितस्य पटे, न तु कारखकार-
खता, वेदे सत्येव तत्प्रतिसन्धाने स्मृतिप्रणयनात्,
वेदार्थस्मृतिता च प्रसिद्धिसिद्धा, स्मृत्यर्थश्च स्मृतित एव
उपस्थितः । न च स्मृत्यर्थबोधकवेदानुमाने स्मृत्यर्थ-

न कापि दृष्टमित्यत आह, 'कुविन्दस्येवेति, 'आदिना चिकीर्षापरि-
ग्रहः । पूर्वमतं व्यवच्छिन्नन्ति, 'न तु कारण-कारणतेति, वेदमूल-
मिति शेषः । नन्वेवं स्मृतितोऽर्थं प्रतीत्य विरचितेदानोन्मनस्मृतौ
व्यभिचार इत्यत आह, 'वेदे सत्येवेति, 'एवकारः 'तत्प्रतिसन्धाने'
इत्यनन्तरं योज्यः, वेदसत्त्वे तत्प्रतिसन्धान एव स्मृतिप्रणयनादित्यर्थः,
तथाच तादृगस्मृतेरेवासिद्धत्वेन न व्यभिचार इति भावः । इदमा-
पाततः वेदजन्यवाक्यार्थानुभवं विनापि स्मृतितोऽर्थं प्रतीत्य स्मृति-
प्रणयनस्यानुभविकत्वात् । अप्रयोजकत्वनिरासायाह, 'वेदार्थेति वेद-
समानार्थस्मृतिता महाजनप्रसिद्धिसिद्धेत्यर्थः, तथाच यदीयं वेद-
जन्यानुभवजन्या न स्यात् तदा महाजनानां वेदसमानार्थकप्रसिद्धि-
सिद्धा न स्यात् इत्येवानुकूलतर्क इति भावः ।

केचित्तु दृष्टान्ते साध्यवैकल्यपरिहारायाह, 'वेदार्थेति वेद-
मूलस्मृतिता चेत्यर्थः, दृष्टान्ते इति शेष इत्याहुः ।

ननु स्मृत्यर्थस्य प्राग्ज्ञानात् तदर्थानुभावकत्वेन वेदस्यानुमाना-
सम्भवात् कथं तेन रूपेणानुमितवेदात् सर्वत्र वाक्यार्थधीरित्यत-
आह, 'स्मृत्यर्थश्चेति । 'स्मृत्यर्थबोधकेति स्मृत्यर्थबोधकत्वेन वेदानु-

रूपवेदार्थस्य विषयत्वात् वेदोऽनुवादकः ज्ञानान्तरो-
पनीतस्य विशेषणत्वेन विशिष्टबुद्धिसम्भवात्, पाक-
कृतौ मानसप्रत्यक्षायां पाकस्य संज्ञासंज्ञिज्ञाने संज्ञाया-

मान इत्यर्थः, 'अनुवादकरति, सर्वज्ञानेन प्रकारेणानुमितवेदार्थ-
प्रत्यय इत्यपे वक्ष्यमाणत्वादिति भावः । 'ज्ञानान्तरेति विशिष्ट्या-
दृष्टीतासंसर्गकस्य स्थायवहितपूर्ववृत्तिज्ञानान्तरोपनीतस्यैव विशेषण-
त्वेनेत्यर्थः, अनुमितेः स्मृत्यर्थाविषयकत्वेऽपीति शेषः, 'विशिष्टबुद्धि-
सम्भवात्' तद्विशिष्टबुद्धिसम्भवात्, तद्विशिष्टबुद्धेरिव तद्विशिष्ट-
बुद्धित्वात्, अत एव विशेषणज्ञानान्तरं तददृष्टीतासंसर्गकविशेष्य-
ज्ञानं विशेषणाविषयकमपि विशिष्टबुद्धिः तथाचानुमितेः स्मृत्यर्थ-
विषयकत्वाभावाच्चानुवादकत्वमिति भावः । न च तथापि तदेव
ज्ञानान्तरमादायानुवादकत्वमिति वाच्यं । न हि यदा कदाचित्
प्रतीतप्रत्यायकतामात्रेणानुवादकत्वं, तथा सति सर्वस्वैवानुवादकता-
पत्तेः, अपि तु समानकालीनानुभवान्तरविषयविषयकप्रतीतिजन-
कत्वं तत्, ज्ञानान्तरं वेदजन्यानुभवसमयवृत्ति तत्समय एव तच्चा-
ग्रात्, 'विशिष्टबुद्धिविषयत्वासम्भवादिति काचित्कः पाठस्तु प्रामा-
दिकः । तद्विषयत्वेऽपि तद्विशिष्टबुद्धित्वमित्यत्र तन्मतेनैव दृष्टान्त-
माह, 'पाककृताविति, षष्ठ्यर्थे सप्तमी, 'मानसप्रत्यक्षायां' मानस-
साक्षात्कारे, 'पाकस्येति, अपिम इवशब्दोऽत्र सञ्ज्ञाया इत्यत्र च
सम्बन्धते, पाककृतेर्मानसप्रत्यक्षे यथा पाकस्य विशिष्टबुद्धित्वमित्यर्थः,
तथापि हि पाको न विषयः बहिर्विषयकसौकिकप्रत्यक्षजनने मनसो

ज्ञानायथार्थत्वे तदनुव्यवसाये भ्रमविषयस्यैव, अन्यथा भ्रान्त-भ्रान्तिघसङ्करापत्तिः न तु शब्दार्थोऽनुमानस्य विषयः तस्यासिद्धत्वेनाजनकतया स्मृत्यव्यापकत्वात् ।

असामर्थ्यात् अलौकिकप्रत्यासत्तेर्गुहभिरनङ्गीकारादिति भावः । न च पाककृतेर्मानसप्रत्यक्षं कथं पाकविशिष्टबुद्धिः तद्विशेषणकबुद्धेरेव तद्विशिष्टबुद्धित्वात् पाककृतेर्मानसप्रत्यक्षे पाको न विशेषणं स्वाव्यवहितपूर्ववर्तिज्ञानविषयस्यैव तन्मते विशेषणत्वात् पाकज्ञानस्य च पाककृतिकाले एव नाग्रादिति वाच्यं । कृत्यनन्तरं स्मृतिरूपपाक-ज्ञानसत्त्वात् कथमन्यथा नैयायिकनयेऽपि तत्र पाकभागं ज्ञानसञ्चय-प्रत्यासत्तेरभावात् । 'सञ्ज्ञेति नामविशिष्टनामिप्रत्यक्षे यथा नाम-विशिष्टबुद्धिलमित्यर्थः, तथापि हि सञ्ज्ञा न नामिप्रत्यक्षविषयः सञ्ज्ञायाः शब्दरूपत्वेन चक्षुरादेरयोग्यत्वात् अलौकिकप्रत्यासत्तेर्गुह-भिरनङ्गीकारादिति भावः । 'ज्ञानायथार्थत्व इति ज्ञानायथार्थत्व-मते, 'तदनुव्यवसाये' भ्रमानुव्यवसाये, 'भ्रमविषयस्यैवेति भ्रमविषयस्य रजतत्वादेर्यथा विशिष्टबुद्धिलमित्यर्थः, ज्ञानायथार्थत्वे इत्यत्राह, 'अन्यथेति, 'अन्यथा' भ्रमानुव्यवसायेऽपि भ्रमविषयस्य रजतत्वादे-रिदमंग्रे विशेषणतया भाने, 'सङ्करः' अभेदः भ्रमत्वेनेत्यर्थः, स्मृत्य-र्थस्यानुमितिविषयत्वे बाधकमाह, 'न त्विति, 'तस्य' वेदार्थस्य, 'असिद्धत्वेनेति स्मृत्युत्पत्तिपूर्वमसत्त्वेन मानाभावेन चेत्यर्थः, 'अजनक-तया' स्मृत्यजनकतया, 'स्मृत्यव्यापकत्वात्' स्मृत्यननुमेयत्वात्, कार्येषु कारणानुमाने विधेयकोटौ कारणस्यैव विषयत्वमिति तत्सिद्धान्तात्,

स च वेदो नित्यमनुमेय एवानुमितादेवार्थमवधार्य
स्मृतिप्रणयनसम्भवात् । नन्वासंसारमपठितस्य न वे-

अतएव गुहनये कार्येण कारणानुमाने व्यापकतावच्छेदकमपि न
भासते किन्तु व्यापकमात्रं तेन विनापि उक्तक्रमेण विग्रहितबुद्धेः
सम्भवादिति भावः ।

नन्यास्तु कार्येण कारणानुमाने विधेयकौटौ विधेयांशे साक्षाद्-
विशेषणत्वेनाकारणोभूतस्य न भानमित्येव तत्सिद्धान्तः, अतएव
व्यापकतावच्छेदकस्य वञ्चित्वादेरकारणत्वेऽपि न भानानुपपत्तिरिति
प्राज्ञः ।

नन्वेतावताष्टकाबोधकस्मृतिभूतभूतवेदसिद्धावपि तस्य कथमु-
च्छेदाभावसिद्धिः कथं वा तस्यानुच्छेदत्वे इदानीं न प्रत्यक्षमित्यत-
आह, 'स च वेद इति, साधवारिति शेषः, 'नित्यमनुमेय एवेति
नित्यमेवानुमेय एवेति योजना, 'नित्यमेवेत्यस्य सर्वकासमेवेत्यर्थः,
क्रोगं क्षुटिसा नदीत्यादिवच्च व्यापकस्यैषि द्वितीया, 'अनुमेय-
एवेत्येवकारेण ऐन्द्रियकत्ववच्छेदः, तथाच साधवतर्कसङ्कारा-
दुक्तानुमानादेव तदुच्छेदाभावसिद्धिरतीन्द्रियलोपगमेन न प्रत्यक्ष-
मिति भावः । ननु तस्यातीन्द्रियत्वे कथं ततोऽर्थं प्रतीत्य स्मृतिप्र-
णयनमित्यत आह, 'अनुमितादिति, स्मृतिधाराया अनादित्वेन
मन्वादिस्मृतेः पूर्वमपि स्मृत्यन्तरस्य सन्नेन पक्षसम्भवादिति भावः ।
न च स वेदो न पञ्चाग्रद्वर्षान्तर्गतः प्रत्येकं तेषामनित्यत्वसाधनेन
नित्यत्वसाधनादतिरिक्तस्याभावादिति वाच्यं । तावद्वर्षान्तर्गत एव

दत्त्वं उत्पत्तितोऽभिव्यक्तितो मौनिस्त्रीकवदभिप्रायतो
वानुपूर्वीं हीनवर्णमाषस्य निरर्थकत्वात् । ज्ञानजनक-
समभिव्याहारस्यानेकत्वे विशेषाननुमानाच्चेति चेत् ।
न । स्मृत्यर्थज्ञापकत्वेनैव ज्ञातस्य वेदस्य स्मृत्यर्थानुभा-

नित्योऽतीन्द्रियः कदापि केनाप्यनुसार्थ्यमाणो यः कश्चिदर्थ एव स-
इत्यभ्युपगमात् श्रुयमाणवर्णैरेव वा नित्यत्वस्य शक्यसाधनत्वात् ।
वस्तुतस्तु तावद्वर्णातिरिक्त एव सः । न च तदतिरिक्तवर्षस्याभाव-
इति वाच्यं । एतदनुमानादेव तस्य सिद्धिरिति तन्मतनिष्कर्षः ।
'उत्पत्तित इति उत्पत्तिघटितानुपूर्वीं हीनस्येत्यर्थः, स्यात् एक-
वर्षोत्पत्त्यनन्तरमपरवर्षोत्पत्तिः, इदञ्च न्यायनये, 'अभिव्यक्तित इति
अभिव्यक्तिघटितेत्यर्थः, स्याच्च एकवर्षज्ञानानन्तरमपरवर्षज्ञानं, इदञ्च
गुणनये, 'अभिप्रायत इति अभिप्रायघटितेत्यर्थः, स्याच्च एकपदोप-
स्थितेरनन्तरमपरपदोपस्थितौ तात्पर्यं, इदञ्च सभयमते, 'निरर्थक-
त्वात्' अन्यबोधजनकत्वात् । ननु आनुपूर्वीं विशेषविशिष्ट एवा-
नुमेय इत्यत आह, 'ज्ञानजनकेति, 'अनेकत्व इति अष्टकाः कार्य्याः
कार्य्या अष्टका इत्याद्यनेकविधत्वसम्भवेन विशेषरूपेषानुमानासम्भ-
वादित्यर्थः, विशेषरूपेण व्याप्तिज्ञानाभावादिति भावः । 'स्मृत्यर्थेति,
अथ स्मृत्यर्थत्वरूपेण स्मृत्यर्थज्ञापकत्वज्ञानं न कारणं किन्तु विशिष्य
तत्तदर्थज्ञापकत्वज्ञानं तत्तदर्थशाब्दबुद्धेः हेतुः, अन्यबोधप्रकारस्तु
प्रत्येकतत्तदर्थज्ञापकत्वप्रकारकतज्ज्ञानात् प्रत्येकतत्तदर्थोपस्थितिः तद-
नन्तरं कृति-वर्तमानत्वयोरेव एकपदोपस्थाप्यानामपि परस्परमन्वय-

षकत्वात् । न हि शाब्दबोधे नियतपदानुपूर्व्यी हेतुः,
व्यभिचारात् । पदस्य वर्णविशेषानुपूर्व्यीनियमेऽपि
तत्तद्वर्णानुपूर्व्यीकपदविशेषत्वेन न हेतुत्वं हस्त-करा-
दिपदानां प्रत्येकं व्यभिचारात् । किन्त्वव्यभिचारितदर्थ-
ज्ञापकत्वेन ज्ञातस्य साधवादावश्यकत्वाच्च, तदर्थज्ञा-
पकत्वज्ञानार्थमेव क्वचिद्वर्णक्रमस्वरविशेषाणामुपयो-
गः । अतएव वर्णसोपादौ कुशमानयेति सकारसन्देहे

बोधः । यदा मध्ये तत्तदर्थोपस्थितिं विनैव तत्तदर्थान्वयानुभवः
विशेषणज्ञानस्य तन्मतेऽहेतुत्वादिति ध्येयं । ननु तथापि आनुपूर्व्यपि
हेतुः तद्भातिरेके कथं शाब्दधीरित्यत आह, 'पदस्थेति, 'तत्तदर्थेति
घोत्तरटत्वादिनेत्यर्थः, 'हस्तेति पर्यायान्तरेण शाब्दबोधे तस्या अपि
व्यभिचारादित्यर्थः, 'किन्त्वव्यभिचारौति, 'अव्यभिचारि' अनुगतं,
सर्वसाधारणमिति यावत्, 'साधवादिति व्यभिचारसम्पत्तनाय विशेष-
रूपेणानुपूर्व्यादिना अनेककार्य-कारणभावकल्पने गौरवादित्यर्थः,
'भावश्यकत्वादिति, स्यादि-त्यादिवर्णसोपस्थले क्षुप्रवर्णविशेषाग्निस-
यात्तदर्थज्ञापकत्वज्ञानस्यैव हेतुत्वेनानुसरणीयत्वादिति भावः । ननु
षद्यानुपूर्व्यी न प्रयोजिका तदा यथा नदीशब्दश्रवणे नद्या अन्वय-
बोधः तथा दीनेतिश्रवणेऽपि तदन्वयबोधापत्तिरित्यत आह, 'त-
दर्थेति, प्रकृते च तदिनापि तदर्थज्ञापकत्वमह इति न तदपेक्षेति
भावः । 'स्वरविशेषाणामिति श्रवणादीत्यादिः, 'अतएवेति धत एव
तदर्थज्ञापकत्वज्ञानमार्थं प्रयोजकमतएवेत्यर्थः, 'वर्णसोपादाविति

स्त्रिपावुच्चारणे वा हस्त-करसन्देहेऽपि वाक्यार्थबोधः ।
 ननु क्रमिकपदवत्त्वं वाक्यत्वं । न चात्र पदक्रमः, अनु-
 चार्य्यमाणतयोच्चारणाधीनस्य युगपद्बुद्धीयमानतया
 बुद्ध्याधीनस्य वा तस्याभावादिति चेत्, न हि क्रमिक-
 पदवत्त्वं वाक्यत्वं, गौरश्च इत्यादावभावात् किन्तु विशि-
 ष्टार्थपरशब्दत्वं तच्चाप्यस्त्येव । अद्यानुच्चार्य्यमाणस्य
 न वाक्यत्वं न वा अद्यानुभावकत्वमिति चेत्, न,

आदि-त्यादावित्यर्थः, शुभ्रवर्णविशेषानिश्चये इति शेषः, 'आदिपदा-
 दर्शविकारसङ्घट्टः, 'वाक्यार्थबोध इति, तदर्थज्ञापकत्वस्य निश्चया-
 दिति भावः । न च संग्रहसाधारणमानुपूर्वो ज्ञानमात्रं हेतुरस्त्विति
 वाच्यं । सम्बन्धितावच्छेदकविधया हि पदार्थमुपस्थापयन्तौ अन्यबो-
 धायोपयुज्यते । न च सम्बन्धितावच्छेदकसंग्रहे सम्बन्धनिश्चय इति ।
 'क्रमिकपदवत्त्वमिति क्रमवत्पदघटितत्वमित्यर्थः, 'उच्चारणाधीनस्येति
 एकपदोच्चारणविषयत्वरूपस्योच्चारणघटितस्येत्यर्थः, 'बुद्ध्याधीनस्येति
 एकपदज्ञानोत्तरज्ञानविषयत्वरूपस्य बुद्धिगतस्येत्यर्थः, 'तस्य' पद-
 क्रमस्य, 'अभावात्' वाक्यत्वाभावात्, तथाचाव्याप्तिरिति भावः ।
 'विशिष्टार्थपरशब्दत्वमिति विशिष्टप्रतिपत्त्यनुकूलशक्तिमत्त्वमित्यर्थः,
 यथाश्रुते विशिष्टप्रतिपत्तीच्छयोच्चरितत्वरूपस्यापि तस्य नित्यानुमे-
 येऽसम्भवादिति श्रेयं । पूर्वापरभावेनोच्चार्य्यमाणपदवत्त्वस्य व्यायं वाक्य-
 त्वमित्यभिप्रायेण शङ्कते, 'अथेति, 'अनुच्चार्य्यमाणस्य' पूर्वापरभावे-

लिप्यनुमितानामपि वाक्यत्वात् अर्थबोधकत्वाच्च, लि-
पितुल्या च स्मृतिः । किञ्च वाक्यमुच्चार्यते न तूच्चार-
णाद्वाक्यत्वं, अन्यथा वाक्यमुच्चारयेत्यथानन्वयापत्तिः,
अनुच्चारितमौनिश्लोकश्च वाकं न स्यादुच्चारणदशा-
याञ्च वाक्यत्वे वाक्यस्यासत्त्वमेव स्यात् एकदा तावत्य-

नानुच्चार्यमाणपदसमूहस्य, 'लिप्यनुमितानामपीति, कदाचिदपि
केनाप्यनुच्चारितानां वाक्यानामिति श्लेषः । 'उच्चार्यमाणेत्यत्र वर्त्त-
मानत्वस्य ज्ञानप्रत्ययार्थत्वात् । पूर्वापरभावेन स्वजनकवर्त्तमानोच्चारण-
विषयपदसमूहत्वं वाक्यत्वव्यापकमभिमतं उच्चारणं कृतिरित्यभिप्रा-
येण दूषणान्तरमाह, 'किञ्चेति, 'वाक्यमुच्चार्यते' वाक्यत्ववि-
शिष्टमुच्चारणकर्म, 'न तु' न च, 'उच्चारणादिति, पूर्वमिति श्लेषः,
पूर्वापरभावेन स्वजनकवर्त्तमानोच्चारणविषयपदसमूहत्वस्य वाक्यत्व-
व्यापकतया व्यापकाभावेन व्याप्याभावात् तथाच विशिष्टस्य उच्चा-
रणकर्मत्वानुपपत्तिः तेन रूपेण प्रागसत्त्वात् क्रियागिमित्तत्वरूप-
कारकत्वासम्भवात्, अस्मन्मते संसारस्थानन्ततया वाक्यत्वविशिष्टं
यथाकथञ्चिदाक्यं पूर्वमस्त्येवेति भावः । ननु विशिष्टस्य नोच्चारण-
कर्मत्वमित्यत आह, 'अन्यथेति वाक्यत्वविशिष्टोच्चारणकर्मत्वे
इत्यर्थः, 'अनन्वयापत्तिः' द्वितीयार्थकर्मत्वे वाक्यत्वविशिष्टानन्वया-
पत्तिः । ननु घटं जानातीत्यादाविवाचापि द्वितीयार्थं न कर्मत्वं
अन्यथा तदाक्यमुच्चारयेदित्यथान्वयानुपपत्तिस्तत्रापि दुर्वारित्यदु-
राह, 'अनुच्चारितेति, कदाचिदपि केनापीत्यादिः, 'वाक्यस्य'

दानां उच्चारणाभावात् । न च कृत-क्रियमाण-करिष्य-
माणोच्चारणस्य वाक्यत्वं, समुदाये प्रत्येकस्याभावात् ।
तस्मादर्थविशेषज्ञापकत्वेनैव ज्ञातादर्थविशेषधीः । अत
एवास्ति षड्लिङ्गमितिशब्दात् प्रतीते धूमे षड्हे-

वाक्यत्वस्य । 'न च कृतेति कृत-क्रियमाण-करिष्यमाणोच्चारणविषय-
पदसमूहस्येत्यर्थः, 'समुदाय इति कुचापि पदे उच्चारणविषयत्वं
माक्षीत्यर्थः, सामान्यत उच्चारणविषयत्वस्याप्तियादकमानाभाव इति
भावः । ननु विशेषरूपेणाज्ञातं ज्ञायमानकरणं फलं न तु जनय-
तीत्यत आह, 'अत एवेति यत एव विशेषरूपेणाज्ञातमपि ज्ञाय-
मानकरणं फलं जनयति अतएवेत्यर्थः,(१) 'लिङ्गं' व्याप्यं, 'अनुमान-

(१) ननु वेदार्थप्रमापकत्वं स्मृतित्वञ्च स्मृतेर्बेदानुमानात् प्रागनुपस्थिता-
नुगतस्मृतिपदप्रवृत्तिनिमित्तापरिचयाच्च दुर्ज्ञेयमत आह, 'वेदार्थेति वेदा-
र्थता स्मृतिता चेत्यर्थः, तथाच या वेदार्थरूपावृष्टार्थप्रमापकत्वेन स्मृतित्वेन
च प्रसिद्धा तावृष्टयेव वेदमूलकत्वविवादविषयः पक्षः । न च विवादविषय-
तावच्छेदकापरिचयः, उभयसिद्धान्ततरकोटिकान्यत्वस्यैव तत्त्वादिति भावः ।
साध्याप्रसिद्धिं परिहरति, 'स्मृत्यर्थ इति, 'ज्ञानान्तरेति । न च तावृष्ट-
ज्ञानगोचरतयैव वेदार्थस्य वेदोऽनुवादक इति वाच्यं । न हि यथाकथञ्चि-
दुपस्थितार्थबोधकतामात्रेणानुवादकता । मा भूदेकदा वेदार्थावगमे पुन-
स्तेनैव तदर्थबोधजननात् तद्वेदस्यानुवादकता तद्विनापि तेन कदाचिदर्थ-
बोधनात् अपि त्ववगमपेक्षायोनिरपेक्षप्रमाथबोधितार्थप्रमापकतया, सं-
शय-तर्कानुपेक्षादिवोधितार्थप्रमापकत्वात् प्रत्यक्षवेदानां । न च स्मृतिः

रनुमानं, न तु तदर्थज्ञापकत्वेन ज्ञातात् पदादर्थज्ञान-
मात्रं स्यात् न तु संसर्गधीः, घटः कर्मत्वमानयनं
भावना तद्बोधकमिति ज्ञानेऽपि घटमानयेतिवाक्या-

मिति, भवन्मते इत्यादिः, अन्यथा तन्मते व्याप्यतावच्छेदकज्ञान-
स्थानुमितिहेतुत्वेन तच्चानुमितेरसिद्धेरस्यप्रकृतापत्तेः । 'ज्ञानमात्रं
स्मरणमात्रं, 'तद्बोधकं' घट-कर्मत्वमानयन-भावनादीनां बोधकं'
तदर्थबोधकत्वस्यापि ज्ञानप्रदर्शनाय इदं, 'घटमानयेतीति व्यतिरे-
कदृष्टान्तः, तस्माद्यथास्वयंबोधस्तथास्वयंबोधामावादित्यर्थः, 'अस्वय-
प्रकारेति अस्वयप्रतियोगीत्यर्थः, 'पदविशेषश्च' घटादिपदश्च, 'तदु-
त्थापितेति तद्वत्पदघटितेत्यर्थः, 'ज्ञापकत्वमात्रेण' तदर्थज्ञापकत्व-

निर्दोषप्रमाणं स्वयंशब्दोक्त्या वा, स्मृत्यर्थगोचराचारादप्यनुमानसम्भवेन
तच्चानुमितवेदस्यापि तदर्थबोधकत्वादिति भावः । 'तस्येति, कार्येण कार-
णानुमाने अकारणस्य न तद्विषयत्वमिति परसिद्धान्त इति प्रागेव कथना-
दिति भावः । 'उत्पत्तित इति न्यायमते, 'अभिव्यक्तित इति गुणमते,
'अभिप्रायत इति उभयमते । 'अभिचारादिति, घटमानयानय घटमि-
त्युभाभ्यां वाक्याभ्यामस्वयंबोधदर्शनादिति भावः । 'अथभिचारीति अनुगते-
त्यर्थः । ननु यद्यानुपूर्वीं न प्रयोजिका तदा नदी-दीनेत्यादावविशेषापत्ति-
रित्यत आह, 'तदर्थेति । उच्चारणगर्भं वाक्यत्वं मा भूदुच्चारणव्याप्यन्तु स्या-
दित्याशङ्कते, 'अथेति । ननु लिप्यनुमितमपि कदाचिदुच्चार्यत एवेत्युच्ये-
राह, 'किञ्चेति, उच्चार्यमाश्रयत्वं वर्तमानोच्चारणविषयत्वमिति न तदर्थान्त-
र्भावेन दूषणमिदं, न केवलं शब्दे रीतिरियमपि तु ज्ञायमानकरणमात्रस्यैव
ज्ञाप्य-ज्ञापकत्वज्ञानं सामग्रीत्याह, 'अथएवेति, इति व्याख्यानतरम् ।

दिवान्वयबोधाभावात् । एवञ्चान्वयप्रकारकर्मत्वाद्युप-
स्थापकविभक्त्यादिमत्पदविशेषस्य तदुत्थापिताकाङ्क्षा-
देश्च ज्ञानं वाक्यार्थधीहेतुरतो न तैर्विना ज्ञापकत्व-
माशेषेण ज्ञातादर्थधीः, इस्त-करादिसन्देहे कुशमानये-
त्यादौ विभक्त्यादिज्ञानादेव वाक्यार्थानुभव इति, मैवं,
न हि तत्तद्विभक्त्यादिमत्पदविशेषत्वेन वाक्यार्थधी-
हेतुत्वं, अननुगमात्, किन्तु घटः कर्मत्वमित्याद्यन्वय-
विरोधिपदाजन्यपदार्थोपस्थितिस्तथा सा चेहाप्यस्ति ।
वस्तुतस्तु नानापदात् पदार्थोपस्थित्यनन्तरं वाक्यार्थ-

माशेषे, इस्त-करादिसन्देहस्य वर्णानुपूर्व्यां व्यभिचारेऽपि विभक्त्वादि-
ज्ञानस्य न व्यभिचार इत्यत आह, 'इत्येति, 'तत्तद्विभक्त्येति
अमादिविभक्त्यर्थः, 'पदविशेषत्वेनेति घटादिपदत्वेनेत्यर्थः, 'अनु-
गमादिति, कस्यमानस्य घटावानस्य इत्यादितोऽप्यन्वयबोधादिति
भावः । 'घटः कर्मत्वमित्यादौति, 'अन्वयविरोधीति पदविशेषः ।
ननु अन्वयविरोधित्वं अन्वयानुकूलविभक्त्वादिशून्यत्वं वाच्यं तथाच
विभक्त्वादिरहितमित्यानुमेयवेदात् कथमन्वयबोध इत्यस्तरसादाह,
'वस्तुतस्त्विति, 'तथैवेति तत्तद्विभक्त्वादिमत्तत्पदविशेषज्ञानत्वेने-
त्यर्थः, 'धामणी', तत्तत्पदविशेषज्ञानस्य हेतुत्वं न ग्राह्यबोधमात्रे
व्यभिचारात् अननुगमाच्च किन्तु तत्तदन्वयानुभवविशेषे, एवञ्च
प्रकृतस्यैव तदर्थज्ञापकत्वज्ञानमेव कारणं न तु तत्तत्पदविशेषज्ञान-

बोधे तथैव सामग्री अनुमितवेदाद्वाक्यार्थानुभवे
विलक्षणैव सा स्मृत्यर्थज्ञापकत्वेनैव ज्ञातस्य स्मृत्यर्थानु-
भावकत्वात् धर्मिग्राहकप्रमाणेन तस्य तथैव सिद्ध-
त्वात् । तवेश्वरस्येवाशरीरस्य कर्तृत्वे । अतएव वर्ण-
पद विभक्त्यादिविशेषघटितत्वेनाज्ञातस्याखण्डस्य स-
खण्डस्य वा वाक्यार्थानुभावकत्वात् पदार्थस्थानीयस्तस्य

मिति भावः । 'तथैव' स्मृत्यर्थानुभावकत्वेनैव, 'कर्तृत्वं इति, धर्मि-
ग्राहकमानेन सिद्धत्वमिति शेषः, यथा अन्यत्र क्लृप्तकारणशरीर-
विरहिणोऽपि ईश्वरस्य कर्तृत्वं धर्मिग्राहकमानसिद्धं तथा अन्यत्र क्लृप्त-
सामग्रीविरहिणोऽपि नित्यानुमेयवेदस्थानुभावकत्वं धर्मिग्राहक-
मानसिद्धमित्यर्थः, अन्यथा घटादिकार्यविशेषे विशिष्टस्येव कर्तृत्वं
दृष्टमित्यङ्कुरेऽपि कर्तृत्वं स्यात् कथमीश्वरस्य, 'अतएव' तथैव धर्मि-
ग्राहकमानसिद्धत्वादेव, 'पदार्थस्थानीयस्तस्य वाक्यार्थः' इत्यन्तो नैको-
ग्रन्थः, 'अखण्डस्य' वर्णान्तराघटितशरीरस्य, 'सखण्डस्य' तद्घटित-
शरीरस्य, 'वागब्द इवार्थ, अनेनैव वर्णात्मकस्य तस्य सिद्धेरिति
ध्येयं । 'पदार्थस्थानीयः' पदार्थोपस्थितौयः, 'तस्य वाक्यार्थः' तज्जन्य-
वाक्यार्थः, यथा पदार्थोपस्थितौ न पदान्तरापेक्षा तथा तज्जन्ये
शाब्दबोधेऽपीत्यर्थः ।

केचित्तु यस्मिन् चण्डे पदार्थस्मरणं तस्मिन्नेव चण्डे तज्जन्ये
शाब्दबोधे न पदार्थस्मरणरूपव्यापारान्तरापेक्षेति भाव इत्याहुः ।

ननु तस्याखण्डले वर्णसमूहत्वरूपं पदत्वं पदसमूहत्वरूपं वाक्यत्वञ्च

वाक्यार्थस्तत्र वर्णसमूहः पदं पदसमूहोवाक्यमित्य-
चापि ततो ग्रहः प्रमाणशब्दत्वमात्रेण तस्य सिद्धेः
अन्यथा क्लृप्तहेतुं विना सोऽनुभावक इत्यादौ तदसि-
द्धावाश्रयासिद्धिः सिद्धौ वा बाधः तेन विनैव सर्वानु-
पपत्तिं परिभूय तदनुभावकत्वस्य धर्मिग्राहकमान-
सिद्धत्वात् । अतएव क्वचित् स्तुति-निन्दाभ्यां कल्पित-

कथं स्यादित्यत आह, 'तचेति नित्यानुमेयवेद इत्यर्थः, 'वर्णसमूहः
पदमिति वर्णसमूहस्वरूपं पदत्वमित्यर्थः, 'पदसमूहो वाक्यमिति
पदसमूहस्वरूपस्य वाक्यत्वमित्यर्थः, 'अस्तीति शेषः, 'प्रमाणशब्दत्वमा-
त्रेति, 'मात्रपदात् पदत्व-वाक्यत्वयोर्व्यवच्छेदः, 'सिद्धेः' धर्मिग्राहक-
मानसिद्धेः, 'अन्यथा' शब्दबोधमात्रे एव तत्तदिभक्त्यादिसमभिव्या-
हृततत्तत्पदविशेषस्य हेतुत्वे, 'सः' नित्यानुमेयोवेदः । विशदयति,
'तेनेति क्लृप्तहेतुनेत्यर्थः, क्लृप्तहेतोरपेक्षितत्वे तच्चानुभावकत्वस्यैवा-
सम्भवादिशिष्टसमभिव्याहारविशेषस्यानुमातुमशक्यत्वादिति भावः ।
त्वयेदमवश्यं स्तुति-निन्दास्थले मन्तव्यमित्याह, 'अतएवेति यतएव
शब्दबोधमात्रे न तत्तदिभक्त्यादिसमभिव्याहृततत्तत्पदविशेषस्य
हेतुत्वं अतएव, 'क्वचित्' तदर्थज्ञापकत्वज्ञानमात्रादप्यन्वयबोध-
इत्यर्थः, 'स्तुतीति "तरति मृत्युं तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन
यजेत" इति वाक्येत्यर्थः, 'निन्देति "यो ब्राह्मणानवशुरेत्तं शतेन
घातयेदिति वाक्येत्यर्थः, 'अत्र विधिवाक्यस्याश्रवणादिति भावः । न

विधि-निषेधकवेदार्थमधिगत्य प्रवृत्ति-निवृत्ती। अन्यथा विधि-निषेधकानां नानाप्रकारकत्वेन विभक्त्यादिविशेषवत्पदस्यानुमातुमशक्यत्वात् न ततोऽर्थधीः स्यात्। तथापि वक्तृज्ञानानुमानानन्तरमिवानुमितानुमानादेव वाक्यार्थसिद्धेर्लौकिकवाक्यवद्वेदस्यानुवादकत्वं स्यादिति चेत्, न, धर्मिग्राहकमानेन स्मृत्यर्थज्ञापकतया ज्ञातात् सम्भूतसामग्रीकत्वेनानुपदमेव वाक्यार्थ-

च स्मृत्यर्थस्य स्मृतित एवोपस्थितेर्वक्तव्यत्वात् कल्पितवेदार्थस्य च कुत उपस्थितिरिति वाच्यं। अनायत्या अनुमानपरम्पराप्रयोज्यस्मृत्यधीनानुमानस्वीकारादिति न काण्यनुपपत्तिः। 'अशक्यत्वादिति, विशिष्य व्याख्यादेरज्ञानादिति भावः। 'ततः' कल्पितविधि-निषेधकवाक्यात्। शब्दते, 'तथापीति, 'वक्तृज्ञानेति यथा लौकिकवाक्यस्थले अयं वक्ता एतद्वाक्यार्थगोचरयथार्थज्ञानवान् सतात्पर्यकाकाङ्क्षादिमदेतद्वाक्यप्रयोजकत्वादित्यनुमानानन्तरं एते पदार्थाः तात्पर्यविषयमिथःसंसर्गवन्तः एतत्पदार्थगोचर-पदार्थज्ञानवदुक्तपदस्मारितत्वादित्यनुमानात् शब्दबोधात् प्रागेव वाक्यार्थबोधस्तथेत्यर्थः, 'अनुमितेति स्मृतेर्वेदमूलकतानुमानानन्तरं एते स्मृत्यर्था मिथः संसर्गवन्तः वेदमूलकवाक्यार्थत्वात् इत्यनुमानादित्यर्थः, 'वाक्यार्थसिद्धेः,' शब्दबोधात् प्रागवेत्यादिः। 'सम्भूतसामग्रीकत्वेन' सकलसहकारिसम्पत्तत्वेन, 'अनुपदमेव' अनुमितानुमानात् प्रागेव, 'योग्य-

बोधोदयात् अपेक्षणीयान्तराभावात्, अनुमानस्य व्याख्यादिज्ञानापेक्षितत्वेन विलम्बितत्वात्। न च वेदस्यापि योग्यतादिज्ञानापेक्षिततया विलम्बः, तन्निरपेक्षबोधकस्यैव धर्मिग्राहकमानसिद्धत्वात् योग्यतादिविशिष्टस्यैवानुमानाद्वा, एवं मङ्गलाचारस्याविगीतशिष्टाचारत्वेन कर्त्तव्यतामनुमाय सा कर्त्तव्यता वेदबोधिता असौकिकाविगीतशिष्टाचारकर्त्तव्यतात्वादिति तदोपकत्वेनानुमितवेदात् कर्त्तव्यताधीस्ततः प्रवृत्तिः।

तादिज्ञानेति, 'आदिपदात् तात्पर्यपरिग्रहः। ननु बोधकत्वमुक्त्वानुमानात् सिद्ध्यति न तु निरपेक्षबोधकत्वमित्यत आह, 'योग्यतादौति, 'योग्यता' अवाधितार्थकत्वं, सृष्टिस्यस्त्रीयं प्रकारमाचारेऽप्यतिदिशति, 'एवमिति, 'मङ्गलाचारश्च' आचारविषयमङ्गलस्य, कश्चित् मङ्गलस्यैव पाठः, 'कर्त्तव्यतामिति बलवदतिष्ठाननुबन्धीष्टसाधनत्वसमानाधिकरणकृतिसाध्यत्वमित्यर्थः, हेतौ इष्टसाधनातांशे भ्रमाजन्यत्वं शिष्टत्वं, अविगीतत्वं बलवदतिष्ठानजनकत्वं एतद्व्यञ्जनाचारविशेषणं, आचारत्वं आचारविषयत्वं, आचारः कृतिः, विवेचितमिदमस्माभिः प्रत्यक्षरहस्ये। 'सा कर्त्तव्यता' मङ्गलीयकर्त्तव्यता, 'असौकिकेति कर्त्तव्यताविशेषणं, असौकिकत्वं शब्द-तदुपजीविप्रमाणातिरिक्तप्रमाणजन्यप्रमित्यविषयत्वं, 'अविगीतत्वं' शिष्टाचारविशेषणं, 'आचारपदं' आचारविषयपरं, 'कर्त्तव्यतात्वात्' तन्निष्ठकर्त्तव्यतात्वात्, 'कर्त्तव्यताधीः' मङ्गलकर्त्तव्यताधीः। अनुमानद्वयं

ननु स आचारो वेदबोधितकर्तव्यताकः तादृशाचार-
त्वादित्यनुमितवेदात् तत्कर्तव्यताधीः, विभक्त्यादिकं
विनानुमितवेदात् तत्कर्तव्यताज्ञानाभावात् मङ्गलमा-
चरेदित्येवंरूपस्य च वेदस्य नानुमानं तथा व्याप्त्यभा-

व्यर्थं एकस्मादेव वक्ष्यमाणानुमानात् प्रकृतनिर्वाहादिति कस्यचिन्मते
दूषयति, 'नन्विति, 'स आचारः' आचारविषयो मङ्गलादिः, 'तादृ-
शाचारत्वात्' अविगौतप्रिष्टाचारविषयत्वात्, हेतुमाह, 'विभक्त्वा-
दिकमिति, 'अनुमितवेदात्' उक्तरूपेणानुमितवेदान्, 'तत्कर्तव्यतेति
मङ्गलविषयककर्तव्यताज्ञानासम्भवादित्यर्थः । न चैवं स्वमते एव कथ-
मनुमितवेदात् विभक्त्वादिकं विना मङ्गलकर्तव्यताबोधः स्यति-
स्थले एव वा कथं विभक्त्वादिकं विनानुमितवेदादाकार्यबोध इति
वाच्यं । असति विशेषाधिके पक्षतावच्छेदकेऽप्यनुमितिरिति निघ-
मादस्यमते मङ्गलकर्तव्यतां पक्षयित्वा वेदबोधितत्वानुमाने मङ्गले-
ऽपि वेदबोधितत्वानुमानादुत्तरकालं वेदस्य मङ्गलबोधकत्वग्रहस-
म्भवात् विभक्त्वादिकं विनापि मङ्गलविषयककर्तव्यताबोधः अन्य-
तरस्यैव सामयीत्वान्तमते कर्तव्यताया वेदबोधितत्वग्रहेऽपि मङ्गले
वेदबोधितत्वग्रहात् वेदस्य मङ्गलबोधकत्वग्रहाभावेन विभक्त्वादिकं
विना कर्तव्यतामात्रज्ञानसम्भवेऽपि मङ्गलविषयकबोधस्यासम्भवात्
तज्ज्ञापकत्वेन ज्ञातस्यैव तदनुभावकत्वादिति भावः । ननु विभ-
क्त्वादिषमभिव्याहृतवेद एव उक्तरूपेणानुमेय इत्यत आह, 'मङ्गल-
मिति, 'व्याप्त्यभावादिति, सामान्यधर्मस्य हेतुत्वादिति भावः ।

वात्, तस्मात् तस्य कर्त्तव्यतामनुमाय तदोधकवेदानुमानं, प्रथमं कर्त्तव्यताज्ञानेऽपि वेदानुमानं अविनाभावात् । न च तत एव प्रत्यक्षवेदानुमानं, प्रत्यक्षत्वे उच्छेदानुपपत्तेः शाखान्तरवत् ।

‘तस्य’ मङ्गलस्य, ‘तद्बोधकेति मङ्गलकर्त्तव्यताबोधकेत्यर्थः । नन्वेवं प्रथममेव प्रवर्त्तकज्ञानोत्पत्तौ कृतं वेदानुमानेनेत्यत आह, ‘प्रथममिति, ‘अविनाभावादित्युपसङ्घणं आनुमानिककर्त्तव्यताप्रामाण्यग्रहणग्रहणत्वेन ततः प्रवृत्त्यसम्भवादित्यपि बोधं, एवञ्च ‘ततः प्रवृत्तिरिति प्रागुक्तमपि सङ्गच्छते इति ध्येयं । ‘तत एव’ उक्तवेदमूलकत्वसाधकादेव, ‘प्रत्यक्ष इति, प्रत्यक्षविषयत्वस्य उच्छेदाभावव्याप्यत्वादिति भावः । तथाचानुमाने बाध इति भावः । ‘उच्छेदः’ अध्ययनविषयत्वाभावः, नातस्तन्मतेऽसिद्धिः^(१) ।

(१) ‘हस्तेति, तत्र विभक्त्यादिसमभिव्याहारमुन्नीयान्वयधीस्तङ्कोपमज्ञानतोऽप्यन्वयधीरेव नेत्याशयः । ननु घटः कर्मत्वमित्यादावभेदान्वयस्वरूपयोग्यत्वात् तत्तदन्वयविरोधिपदान्यत्वं वाच्यं तथाननुगमस्तदवस्थ एवेति साधवाद्बिभक्त्यादिमत्पदत्वेनैव तद्ग्रहोऽस्त्वित्यस्वरसेन मतान्तरमाह, ‘वस्तुतस्त्विति, प्रतिबन्धाभिप्रायेण वृष्टान्तमाह, ‘तवेति, ‘अतएवेति तथा धर्मिग्राहकमागसिद्धत्वादेवेत्यर्थः, तद्घटितत्वेनाज्ञातस्येत्यस्य विवरणं ‘अखण्डस्य’, ‘सखण्डस्य’ तद्घटितत्वेन ज्ञातस्य, ‘वाशब्दोऽनास्थायां इवार्थो वा । ‘पदार्थेति आहत्य वाक्यार्थ एव ज्ञायते न तु पदार्थस्मरणवान्तरव्यापारापेक्षेत्यर्थः, तर्हि कथं वेदत्वमित्यत आह, ‘प्रमाणेति, तथाच न तद्घटितं वेदत्वं किन्तु प्रमाणशब्दत्वघटितं तच्चाप्याप्यस्येवेति भावः । त्वयाप्युक्तसामग्री कस्येत्याह, ‘अतएवेति, ‘अनुमितेति, एते सूक्तार्थाः

यत्तु अष्टकाः कर्त्तव्याः कार्य्या अष्टका इत्येवंरूपमेव
वाक्यमनुमेयं उपस्थितत्वात्, एवञ्च तच्चैवार्थे प्रतिपुरुष-

‘उपस्थितत्वादिति, यस्यानुमितिपूर्व्वसमये यदुपस्थितं तस्य

परस्परं संसर्गवन्तः वेदजन्यानुभवविषयत्वादित्यादेरित्यर्थः, अत्र नाविषयत्वं
न वाऽप्राधान्येन विषयत्वं इत्यनुवादकतावश्यकीति भावः । ‘योग्यतादि-
ज्ञानेति, ‘आदिपदात् तात्पर्यादिपरिग्रहः । अभ्युपगमवादेनाह,
‘योग्यतादीति, उक्तरीतिमाचारस्थलेऽप्यतिदिशति, ‘एवमिति, एतदनु-
मानं प्रत्यक्षप्रकाशे व्याख्यातं । ‘सा’ मङ्गलाचारौयेत्यर्थः, तथाच
पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धिरिति मते मङ्गलाचारविशिष्ट-
कर्त्तव्यतायां वेदबोधितत्वानुमितौ समानसंवित्संवेद्यतया मङ्गलाचारवि-
शिष्टकर्त्तव्यताबोधकत्वेन वेदसिद्धेस्तत्तद्बोध्यः तदर्थंज्ञापकत्वज्ञानमात्रस्यैवात्र
सामग्रीत्वात् तदिदमाह, ‘तद्बोधकत्वेनानुमितवेदादिति, ‘गम्विति, अत्र
कर्त्तव्यतामात्रबोधकत्वेन वेदसिद्धेर्न ततो मङ्गलाचारविशिष्टकर्त्तव्यताबो-
द्यादिति भावः । न च बह्वीह्यर्थपर्यालोचनया अत्रापि मङ्गलकर्त्तव्यता-
बोधकत्वेनैव तत्सिद्धिरिति वाच्यं । वस्तुगत्या या मङ्गलकर्त्तव्यता तद्बोध-
कत्वेन सिद्धावपि मङ्गलांशबोधकत्वेनासिद्धेस्तद्बोधकत्वानुपपत्तेः । न ह्या-
काशः श्रोत्रयाङ्गुण इत्यनुमितावाकाशेऽपि श्रोत्रयाङ्गत्वभानसम्भव इति,
तर्हि मङ्गलांशं विभक्त्यादिसमभिव्याहाररूपसामग्येव बोधयत्वित्यत आह,
‘विभक्तौति अनुमितवेदे विभक्त्यादिसमभिव्याहाररूपसामग्यभावादित्यर्थः ।
तर्हि तत्समभिव्याहृत एवानुमीयतामित्यत आह, ‘मङ्गलमिति, ‘तस्येति
मङ्गलाचारस्येत्यर्थः, ‘तद्बोधकेति मङ्गलाचारविशिष्टकर्त्तव्यताबोधकस्येत्यर्थः,
‘अविनाभावादित्युपलक्षणं अन्धपरम्परानिरासनाम्नासार्थंश्चेत्यपि द्रष्टव्यं, एवं
‘ततः प्रवृत्तिरिति पूर्वीक्तमपि सङ्गच्छते इति ध्येयं । अत्र च कथं नानु-
वादकत्वमिति चिन्त्यं । इति व्याख्यानम् ।

मन्वान्यवेदानुमानं न दोषाय एकार्थानेकपदोपस्थितौ
 वानेकवाक्यानुमानमेवेति, तन्न, आचारतो वेदानु-
 माने मङ्गलमाचरेदित्याद्यन्यतरोपस्थितौ नियमाभा-
 वात् । अनेकवेदकल्पने च खानुभवविरोधः, मनु-
 स्मृतिमूलञ्चानेकं वाक्यं नावश्यकमिति कथमाधुनि-
 कोऽनेकमनुमिनुयात् । न च स्मृत्यर्थबोधकोवेदः स्मृति-
 सदृश एवानुमेयः नियमतः स्मृतेरुपस्थितत्वात् इति
 वाच्यं । तदर्थस्मृतेरपि नानाप्रकारकत्वात् तस्य च
 प्रदोषादौ अनुच्चरितवेदस्येव वेदत्वं श्रोत्रग्रहाणार्ह-

तदेव उपनीतं सदनुमितौ भाषते इति नियमादिति भावः ।
 'न दोषायेति, सामग्रीबलधिद्वलेन प्रामाणिकगौरवस्यादोषत्वादिति
 भावः । ननु यत्र एकस्मिन्नेवार्थे अनेकवाक्योपस्थितिस्तत्र का
 गतिरित्यत आह, 'एकार्थेति, 'वेदानुमाने' वेदानुमानद्वयायां,
 दूषणान्तरमाह, 'अनेकेति, 'खानुभवेति अनुमातुर्ज्ञाघवसदृकते-
 नानुमानान्तरेण वेदस्य नानाप्रकारकत्वाभावनिस्युधादित्यर्थः । एवं
 स्मृतिमूलकवेदानुमानेऽप्याह, 'मनुस्मृतीति मन्वादिस्मृतीत्यर्थः,
 ज्ञाघवादेकस्यैव तन्मूलस्य कल्पनादिति भावः । 'नानेति, तथाचा-
 नेकवेदकल्पने खानुभवविरोध इति भावः । वस्तुतोऽनुमितावुपनी-
 तभावे मानाभाव इति ध्येयं । 'तस्य च' नित्यानुमेयस्य च, 'प्रदोषेति
 यथा प्रदोषकाले तेषामप्युच्चारणाविषयत्वेऽपि स वेदस्तथायमपीत्यर्थः,
 'श्रोत्रेति, स्वरूपयोग्यतावच्छेदकस्य वर्णत्वं श्रोत्रसमवेतविशेषण-

तथा च शब्दत्वं वाक्यत्वमर्थबोधकत्वादित्येतदेव युक्तं
स्मृत्याचारेण चानुमितो वेदेऽर्थं बोधयतीति पूर्वपूर्व-
णानुमितवेदात् उत्तरोत्तरस्मृत्याचाराविति नान्धपर-
म्परा शब्दार्थशक्तिग्रहवत् स्वतः प्रमाणमूलकत्वात् ।
तस्मान्नित्यानुमेयत्वं वेदस्य न तूच्छेद इति । अत्रोच्यते ।
उच्छिन्नवेदादर्थं प्रतीत्य स्मृत्याचारयोरुपपत्तेः न सा-
म्यन्तरकल्पनं अतएव नाश्रयासिद्धिर्वाधो वा स्मृत्या-

त्वात् । न च नित्यस्य स्वरूपयोग्यत्वे फलोपधानप्रसङ्ग इति वाच्यं ।
तेर्नित्यस्य स्वरूपयोग्यस्य फलावश्यभावनियमस्थानङ्गीकारादिति
भावः । 'पूर्वपूर्वणेति पूर्वपूर्वस्मृत्यादिनेत्यर्थः, 'नान्धपरम्परा'
नाप्रामाण्यसन्देहः, 'शब्देति यथा शब्दशक्तौ व्यवहारसिद्धकानुमा-
नादिमूलं तथात्रापि वेदमूलमित्यर्थः, 'नित्यानुमेयत्वमिति नित्यत्वे
सत्यनुमेयत्वमित्यर्थः, 'न तूच्छेदः' न तु ध्वंसः । 'उच्छिन्नेति, न च
तदर्थज्ञापकत्वज्ञानमेव सर्वत्र साम्यस्त्विति वाच्यं । तदभावेऽपि
श्रूयमाणवाक्यात् योग्यतादिप्रतिसन्धानेऽन्वयदर्शनादिति भावः ।
कृतमामयीं विना न सोऽनुभावक इत्यत्र तदुक्तं दोषमुद्धरति,
'अतएवेति^(१) । नन्वेवमिदानीं विभक्त्यादिविग्रहस्य मङ्गलमाचरे-
दित्यादिवत् तस्य वेदस्थानुमातुं शक्यत्वादनुमितवेदात् कर्त्तव्यता-

(१) 'यत्त्विति, तथाच विभक्त्यादिसमभिव्याहारावत एवानुमानान्न साम-
ग्र्यन्तरकल्पनमिति भावः । यद्यपि तादृशवेदेन समं न ध्यात्स्मिन्नप्याप्युपगीत-
भानमतेनेदं बोध्यं । 'अत्रेति, कत्वादेरेव तदवच्छेदकत्वादिति भावः ।

चारानुमितवेदस्यास्माभिरभ्युपगमात् । इदानीञ्च^(१)
स्मृतेरर्थं प्रतीत्याचाराच्च कर्तव्यतामनुमाय प्रवृत्तिः ।
न चैवं किं वेदेनेति वाच्यं । तुल्यत्वात् अविनाभावाच्च
तत्कल्पनं तुल्यं तथाच स्मृत्याचारयोर्वेदजन्यानुभव-
मूलत्वानुमानादेव पक्षधर्मताबलात् प्रत्यक्षवेदमूलक-
त्वसिद्धिः । अन्यथा तस्यानुभावकत्वाभावेन मूलत्वा-

ज्ञानासम्भवेन कथं प्रवृत्तिरित्यत आह, 'इदानीञ्चेति । 'एवं'
स्मृत्यर्थज्ञानादितः प्रवृत्त्युपपत्तौ, 'किं वेदेनेति किं वेदानुमाने-
नेत्यर्थः, 'तुल्यत्वात्' तवापि तुल्यत्वात्, 'कल्पनं' वेदानुमानं, 'पक्ष-
धर्मतेति अप्रत्यक्षे वेदमूलकत्वेन बाधादित्यर्थः, पक्षधर्मताबलमेव
दर्शयति, 'अन्यथेति, अप्रत्यक्षे सहकारिमूलानुपूर्व्यादिज्ञानाभावात्
सामग्र्यन्तरकल्पनस्य गौरवपराहतत्वादिति भावः । अनुमितेर्व्या-
पकतावच्छेदकप्रकारकत्वमियमभिप्रेत्य स्वपक्षे स्थापनां दर्शयति,

'वाक्यत्वमिति, आचारमूलाभिप्रायेणोदं तेन न पौनस्यमित्याहुः । ननु
स्मृत्याचारमूलत्वं स्मृत्याचारयोरेवास्तु किं वेदेनेति शङ्कां निरस्यति,
'स्मृतीति, 'उच्छिञ्चेति, न च तदर्थंज्ञापकत्वज्ञानमेव सर्वत्र सामग्र्यस्त्विति
वाच्यं । तदभावेऽपि श्रूयमाणवाक्याद् योग्यतादिप्रतिसन्धानेऽन्वयधोदर्शनात्
वाक्यार्थस्यापूर्वत्वेन तज्ज्ञापकत्वेन प्रागज्ञानाच्च इति भावः । 'अन्यथेत्यादि-
प्रागुक्तमुद्धरति, 'अतएवेति ।

(१) नन्विदानीं विभक्त्यादिविशिष्टस्यानुमातुमशक्यत्वात्तदर्थंज्ञापकत्वेनैवा-
नुमितस्योच्छिन्नवेदस्यानुभावकत्वमिति सामग्र्यन्तरकल्पनमावश्यकमित्यत-
श्चाह, 'इदानीञ्चेति, तथाच प्रत्यक्षतादप्राप्तमेव परं तस्यानुभावकत्वमिति
न तत्कल्पनमिति भावः । 'नन्विति, तथाच प्रामाणिकं गौरवमिति भावः ।

नुपपत्तेः । तस्मात् स्मृत्याचारानुमितो वेदः प्रत्यक्षोऽध्य-
यनविषयश्च वेदत्वात् सम्मतवत्, अन्यथा सामग्र्यन्तर-
कल्पने गौरवप्रसङ्गः । ननु स्तुति-निन्दार्थवादेन
कल्पितात् विधि-निषेधकवाक्यात् कथमर्थमवगम्य
प्रवृत्ति-निवृत्तौ, न हि तत्र वर्ण-पद-विभक्ति-विधि-
प्रत्ययक्रमविशेषाणामनुमानं सम्भवति, व्यभिचारा-
दिति चेत्, न, स्तुति-निन्दावाक्याभ्यां प्रवृत्ति-निवृत्ति-
पराभ्यां प्रवृत्ति-निवृत्तिहेतुरर्थएव कल्पयते लाघवात्

‘तस्मादिति, अध्ययनपदेन अदृष्टजनकाध्ययनं बोध्यते तेन हेतौ न
वैयर्थ्यं, प्रथमसाधे तु वाक्यत्वमेव हेतुतया विवक्षितं । अप्रयोजक-
त्वमाशङ्क्याह, ‘अन्यथेति, ‘स्तुतीति स्तुति-निन्दारूपो योऽर्थवाद-
स्तेत्यर्थः, ‘अर्थवादः’ विधिसमभिव्याहृतं वाक्यं ‘कल्पितात्’ अनु-
मितात्, ‘प्रवृत्ति-निवृत्तिहेतुरिति प्रवृत्त्यादिहेतुज्ञानविषय इत्यर्थः,
स च इष्टसाधनत्वादिकमनिष्टसाधनत्वञ्च, ‘कल्पयते इति सोमो
राजानमश्रुतात् सोमो ब्राह्मणानां राजा इत्यादौ सोम इष्टसाध-
नीभूतोपास्यको वेदे स्त्रयमानत्वात् वायुर्वै चेपिष्ठा देवता वायव्यं
श्वेतमालभेतेत्यर्थवादः, वायुवदित्यनुमीयते इत्यर्थः, ‘सोमः’ चन्द्रः,
‘स्त्रयमानत्वात्’ उत्कर्षवत्त्वेनावधारणात्, ‘चेपिष्ठा’ क्षिप्रफलदात्री,

‘अर्थ एवेति इष्टसाधनत्वादिकमनिष्टसाधनत्वञ्चेत्यर्थः, ‘गौरवादिति, अवश्य-
कार्यकल्पनेनैवोपपत्तेरिति भावः । ‘उक्तेति विभक्त्यादिमतोऽनुमातुमशक्यत्वात्
सामग्र्यन्तरकल्पने गौरवमित्यर्थः, ‘न त्विति, ‘तत्कल्पनापि’ अर्थकल्पनापी-

न तु विधायक-निषेधकवाक्यं गौरवात् उक्तदोषाच्च,
यच्च चार्थवादादेव तदर्थ्यावगमः “तरति मृत्युमित्यादौ
तच्च न तत्कल्पनापि । अथ तस्याध्ययनविषयत्वे

‘वायव्यं’ वायुदेवताकं, दृष्टान्ते श्वेतश्वागलासम्भनमेवोपासना गौर-
वितहेतुक्रियाया एवोपासनत्वात्^(१) ‘गौरवादिति विध्यनुमानं ततश्च
विधेरर्थधीरिति ज्ञानदयकल्पने विधिस्वरूपकल्पने च गौरवा-
दित्यर्थः, ‘उक्तेति, तादृशसिद्धाभावादित्यर्थः । ‘तदर्थेति प्रवृत्त्यादि-
हेतुज्ञानविषयार्थावगम इत्यर्थः, ‘तरतीति “तरति मृत्युं तरति
ब्रह्महत्यां योऽस्यमेधेन यजेत” इत्यन्तविधिप्रतिरूपके इत्यर्थः, ‘न
तत्कल्पनापीति नार्थकल्पनापीत्यर्थः, ‘अपिः’ शब्दकल्पनं समुच्चि-
नोति । न चानुवादात् कथं यागे प्रवृत्तिः प्रवृत्तिहेतुज्ञानविष-
येष्टसाधनत्व-कृतिसाध्यत्वयोरनवगमात् विधेरेव तद्बोधकत्वात् इति
वाच्यं । हेतु-हेतुमतोर्लिङित्यत्र पूर्वसूचात् चकारानुवृत्तेः चकारश्च
च ङट्समुच्चायकत्वात् ङटोऽपि क्वचित् साध्य-साधनबोधकत्वात्,

(१) सोमो राजानममृतादित्यादिः गौरवितहेतुक्रियाया एवोपासनत्वा-
दित्यन्तः पाठः आदर्शपुस्तकानुरूप एव मुद्रितः परन्त्वयं पाठः सम्यक्परि-
शुद्धत्वेन न प्रतिभाति ।

त्यर्थः, ‘अपिः’ सामग्र्यन्तरकल्पनं समुच्चिनोति । ननु कृतिसाध्येष्टसाधनत्वं
तर्हि कस्यार्थ इत्यवश्यं तद्बोधार्थं विधिकल्पनं, किञ्च तादृशस्य विधेयत्वव्याप्य-
त्वादवश्यं तत्कल्पनमिति । ङट्यर्थं इष्टसाधनत्वं यौक्तिकञ्च कृतिसाध्यत्वमिति
क्वापि तत्र ङटोऽनभिहितत्वात् इति चेत्, अत्र केचित्, सिद्ध-साध्यसममि-
त्याहारेण सिद्धं साध्यायोपयुज्यत इति व्युत्पत्तिबलात् प्रतीतिरित्याहुः ।

शाखान्तरवत् बहुभिर्मेधाविभिराध्यात्मिकशक्तिसम्प-
 नैर्धियमाणशाखाया उच्छेदासम्भव इति चेत्, न,
 एकस्य न सकलशाखाध्ययने शक्तिरित्येकेनेवापरैरपि
 तदनध्ययने शाखोच्छेदसम्भवादेकानधीताया अपरा-
 ध्ययनविषयत्वनियमे मानाभावात् शाखात्वस्येव प्रत्य-
 ष्तएव भवन्मतेऽपि विधिप्रतिरूपकोऽनुवादः प्रमाणमेव कार्यता-
 बोधकत्वादिति । न चेवं तथाभूतमाधनत्वस्य विधेयत्वव्याप्यत्वाद-
 विनाभावेन तत्रापि विधिकल्पनमिति विधिवादस्यगन्यासङ्गतिरिति
 वाच्यं । तस्य गतान्तरत्वात् अस्य च प्रयोजनाभावान्न तत्तत्कल्पन-
 मिति तत्रैव वच्छ्रमाणत्वादिति । इदमापाततः, वस्तुतस्तु तत्रापि
 तत्तत्कल्पनमावश्यकं अन्यथा कृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वबोधोपगमेऽपि
 बलवदनिष्ठाननुबन्धित्वस्यानवगमात्, कल्पनप्रकारस्तु अश्वमेधो यागः
 बलवदनिष्ठाननुबन्धित्व-कृतिसाध्यत्वसमानाधिकरणब्रह्महत्यादितर-
 णसाधनत्ववान् ब्रह्महत्यादितरणसमानाधिकरणत्वेन वेदबोधितत्वात्
 यद्यत्समानाधिकरणत्वेन वेदबोधितं भवति तत्तत्साधनं भव-
 तीति सामान्यमुखी व्याप्तिः इति ध्येयं । 'आध्यात्मिकी शक्तिः'
 ग्रहधारणादिशक्तिः । नन्विदानीमपि निखिलशाखाविदां व्यासा-
 तद्धिन्त्यं, तादृशश्रुत्यन्तौ मानाभावात् भावे वा कथञ्चित्तत्प्रतीतावपि पदानु-
 पस्थितस्याप्रकारत्वेन कृतिसाध्यत्वादिप्रकारकज्ञानभावे ततोऽपि प्रवृत्त्यनु-
 पपत्तिः । अन्ये तु श्रुत्यन्तिबलात् सोऽर्थो भासत इत्येव पूर्वस्माद्देहः प्रवृत्ति-
 न्वानुमानिकज्ञानादेव, यद्वा अश्वमेधेनेति तृतीयया तदिष्टसाधनत्वज्ञानः
 इति कृत्वा तथोक्तं कृतिसाध्यत्वन्वानुमानिकमेवेत्याहुः । केचित्तु न्युमित्या-

क्षशाखात्वस्याप्रयोजकत्वात् । यद्यपि वेदसहस्रशाखा-
विदेः व्यासादयः सन्त्येव, तथाप्यध्ययनाभाव एव
शाखोच्छेदः । ननु शाखोच्छेदे वर्ण-पदवाक्यद्वानिग-
ङ्गया प्रत्यक्षवेदादपि वाक्यार्थ-प्रयोगयोरनिश्चये वैदि-
कव्यवहारमात्रं सुष्येतेति चेत्, न, श्रूयमाणमात्रस्यैव
महाजनपरिगृहीतत्वात् तन्मात्रबोधिताङ्गेतिकर्त्तव्यत-

दीनां सत्त्वात् कथं तदुच्छेद इत्यत आह, 'यद्यपीति, 'अध्ययना-
भाव इति निमित्तसप्तमी उच्चारणाभावनिमित्तक उच्छेद इत्यर्थः,
'वाक्यार्थ-प्रयोगयोरिति, प्रयोगो मन्त्रादिशरीरं । न च श्रूयमाण-
रूपवाक्यार्थप्रतीतौ किं बाधकमिति वाच्यं । तात्पर्यापत्त्यात् ।
'परिगृहीतत्वं' अध्ययनाध्यापनविषयत्वं, 'तन्मात्रेति श्रूयमाणमात्रे-
त्यर्थः, 'इतिकर्त्तव्यता' कर्त्तपरिपाटी, 'अनुष्ठेयमानत्वात्' कर्त्तव्यः
क्रियमाणत्वात्, वर्णादिद्वानिगङ्गाविरहेणेति शेषः । यदि वर्ण-
पदद्वानिश्च स्यात् तदा तदवच्छिन्नस्य शाखात्वाभावेन तेषां तद-
ध्ययनादिकं तन्मात्रबोधिताङ्गेतिकर्त्तव्यतया कर्त्तानुष्ठानञ्च विरुध्ये-
तेति भावः । प्रयोगविषयोऽप्येवमेव बोध्यः श्रूयमाणमात्रस्य महाजन-
परिगृहीतत्वात् अन्यथा यदि वर्ण-पदद्वानिः स्यात् तदा तदव-

दावतद्गुणसम्बिज्ञानवज्जोद्धिवशादर्थवादान्तरे यत्र तदवगमस्तत्र न तत्-
कल्पनमत्र तु तत्कल्पनमेवेत्याहुः । विधेयत्वव्याप्तिर्यद्यस्ति तदाऽस्त्वविनाभा-
वात् कल्पनं प्रत्यर्थन्तु न तथैवेव ब्रूमः । वस्तुतो प्रयोजकत्वादविनाभाव एव
नेति भावः । 'शाखात्वस्येति, त्वन्मत इति शेषः । अस्मिन्मतेऽपि मानुमेयपदार्थ-

यैव शिष्टैरनुष्ठीयमानत्वाच्च तदर्थनिश्चयात् । न च
 उच्छ्रिन्नशाखाबोधितेतिकर्तव्यताशङ्कया एकस्मिन्नपि
 कर्मण्यनाश्वासप्रसङ्गः, नानाशाखेतिकर्तव्यतापूरणीय-
 त्वात् तस्येति साम्प्रतं, सन्ति हि तत्तत्कर्मणि नानाशा-
 खाबोधितसकलेतिकर्तव्यताबोधनायैव कास्यक्रम-
 भाविनमनाश्वासमशङ्कमानैर्महर्षिभिः प्रणीता महा-
 जनपरिगृहीताः स्मृतयइति नानाश्वासः । अन्यथा

च्छ्रिन्नस्य मन्त्रलाभावेन तेषां तदध्ययनादिकं विरुध्येति भावः ।
 नन्वेवं उच्छ्रिन्नशाखाबोधितकर्तव्यताशङ्कया शिष्टानां कर्ममाचानुष्ठा-
 नमेव न स्यात् इत्याशङ्कते, 'न चेति, 'अनाश्वासः' निष्कल्पप्रवृत्त्य-
 भावः, पूर्वं प्रत्यक्षशाखैकदेशावच्छेदेन शङ्काधीनः कर्मलोपः परि-
 प्लुतः सम्प्रति उच्छ्रिन्नशाखाबोधितार्थशङ्काधीनः स परिष्क्रियत इति
 भेदः । 'अनाश्वासः' उच्छ्रिन्नशाखाबोधितेतिकर्तव्यतासन्देहः । 'नाना-
 श्वास इति नेतिकर्तव्यतासन्देह इत्यर्थः, इदमुपलक्षणं तन्मात्रबो-
 धितेतिकर्तव्यतयैव शिष्टैरनुष्ठीयमानत्वाच्च सन्देह इत्यपि बोध्यं ।
 अत एव यत्र स्मृतिर्नास्ति तत्रापि न सन्देहः अन्यथोच्छेदानभ्युपगमे
 सर्वशाखान्ध्यायिनां शाखान्तरबोधितेतिकर्तव्यतासन्देहादितिकर्त-
 व्यतानिश्चयो न स्यादित्याह, 'अन्यथेति, 'नार्थनिश्चय इति ततएवेति-
 इत्यत आह, 'वेदत्वं चेति, 'अतएवेत्यस्य विवरणं, 'बाधादिति, 'विशिष्येति,
 यदि च सामान्यतोऽन्यतमत्वादिना पक्षत्वं, यदि वा तावदन्यतमत्वं वेदत्व-
 समानाधिकरणमिति साध्यं तदा बाध एव मूलं, यद्वा एतदस्वरसादेवाह,
 'धर्मेति, 'प्रत्यक्षत्वादिति, उपनयमर्थ्यादयेदं बोध्यं, तथाच सिद्धसाधनाज्ञानु-

एकस्य सकलशाखानवगमात् शाखान्तरबोधितेति कर्त्तव्यतासंशयेनैकशाखातो नार्थनिश्चयः स्यात् ।

यत्तु विभक्त्यादिमत्तत्त्वपदानां तत्समुदायानाञ्च प्रत्यक्षत्वन्तेष्वपि कश्चिद्देदः तत्रायं समुदायो वेद इत्यनिश्चय एव नित्यानुमेयार्थः, वेदत्वं वा तत्रानुमेयमिति, तन्न, प्रत्यक्षवेदातिरिक्तवाक्ये तदभियुक्तानां महाजनानां वेदत्वाभावनिश्चयात् । अतएव वेदत्वं तच्च

कर्त्तव्यतानिश्चयो न स्यादित्यर्थः । 'प्रत्यक्षत्वमिति इदानीमपि प्रत्यक्षत्वमित्यर्थः, 'तेष्वपीति तेष्वेवेत्यर्थः, 'कश्चिद्देद इति यः कश्चिद्देदस्तचेत्यर्थः । ननु अनिश्चयो न नित्यानुमेयशब्दार्थ इत्यखरसादाह, 'वेदत्वं वेति, 'तत्र' यत्किञ्चिद्देदे, तथाचायमेव नित्यानुमेयशब्दार्थ इति भावः । 'वेदातिरिक्तेति वेदत्वेन निश्चीयमानातिरिक्तेत्यर्थः, 'वाक्ये' प्रत्यक्षसिद्धवाक्ये, 'वेदत्वाभावनिश्चयादिति, तथाच वेदस्य नित्यत्वासत्त्वमनायातमिति भावः । यद्यपि निश्चायकं प्रमाणं दुर्वाच्यं तथापि पूर्वपूर्वेषां वाक्यमेव तथेत्यभिप्रायः^(१) ।

मानमिति भावः । न च स्मृतावतिप्रसङ्गः, अगपेक्षेति विशेषणान्तरात् । 'नाध्ययनेति अवृष्टहेत्वध्ययनविषयत्वमित्यर्थः । 'तदभावादिति, न हि तादृशानुपूर्वीविश्लेषः केनचित्तथापाद्यत इति भावः । 'अनभ्युपगमादिति, देवदत्तप्रभवत्वाद्यनुमापकजातिभिः सङ्करप्रसङ्गादिति भावः । यद्यपि शब्दतदुपजीवीत्यादिरूपवेदत्वानुमाने नोक्तदोषस्तथापि वेदस्य नित्यानुमेयत्वविवादे वेदत्वस्य तथात्वसाधने अर्थान्तरमिति वात्यर्थः, इति व्याख्यानतरम् ।

नानुमेयं बाधात् विशिष्य पश्चाद्ज्ञानाच्च धर्मवेदना-
जनकत्वञ्च वेदत्वं नानुमेयं तज्जनकत्वस्य प्रत्यक्षत्वात्,
नाध्ययनविषयत्वं तद्भावात्, न जातिरनभ्युपगमा-
दिति ।

‘अतएवेति, विदृषोति, ‘बाधादिति, ‘विशिष्येति, व्याप्यवक्तयेत्यर्थः,
कौटुम्बश्च वेदत्वं तच्चानुमेयमित्याह, ‘धर्मोति धर्मज्ञानजनकत्वमि-
त्यर्थः । न च निषेधवाक्याव्याप्तिः तस्य धर्माबोधकत्वादिति वाच्यं ।
धर्मपदस्यापूर्वमात्रपरत्वात् तस्यापि निषेधापूर्वबोधकत्वात् । न च
स्यतावतिप्रसङ्गः, अपौरुषेयत्वस्य प्रयोगोपाधित्वात् । न च स्तोत्रे-
ऽव्याप्तिः, तस्यासत्त्वत्वादिति ध्येयं । ‘प्रत्यक्षत्वादिति उपनयसप्तकारेण
मनोवेद्यत्वादित्यर्थः, तथाच सिद्धसाधनान्मानुमानमिति भावः ।
‘अध्ययनेति अदृष्टविशेषजनकाध्ययनविषयत्वमित्यर्थः, यथाश्रुतस्या-
तिप्रसक्तत्वेन वेदरूपत्वासम्भवात् अध्ययनविषयत्वमात्रस्य प्रत्यक्षसिद्ध-
त्वेन ‘तद्भावादित्युत्तरग्रन्थासङ्गतेषु । बाधमाह, ‘तद्भावादिति,
‘अनभ्युपगमादिति त्वया गुणगतजातेरनभ्युपगमात् कल-खत्वादिना
जातिषारूप्याच्चेति भावः ।

भट्टास्तु सत्याचारानुमितो वेदः इदानीमप्यत्राध्ययनगोचरो
न त्वन्यचेति वेदः प्रमुद्ग एव न तु नित्यानुमेयो न वा उच्छ्रम-
इत्याहुः । तदसत् गौरवान्मानाभावाच्चेति द्रष्टव्यं ।

स्यादेतत् स्मृत्याचारयोर्वेदमूलत्वे तत्रोच्छेदादिवि-
वादस्तदेव त्वसिद्धं, तथा हि वेदसमानार्था महाजन-
परिमृहीता च स्मृतिः स्वार्थोपस्थित्यनन्तरं स्मृत्यर्थानु-
भावकवेदानुमाने लिङ्गं तथाच प्राथम्यात् साध्यप्रसि-
द्धार्थमुपजीव्यत्वाच्च स्मृतेरेवापूर्व्वादिवाक्यार्थज्ञानमस्तु
किं वेदेन तदर्थस्य स्मृतित एव सिद्धेः अपूर्वस्यापि

तटस्थः ग्रहणे, 'स्यादेतदिति,^(१) 'वेदेति वेदसमानार्थकत्वे-
नाभिमतेत्यर्थः, 'स्मिङ्गमिति पञ्चीभूय तदनुमानप्रयोजिकेत्यर्थः,
तादात्म्येण स्मृतिरेव वा स्मिङ्गमित्याग्रथः, 'प्राथम्यादिति प्रथमं
स्मृतेः स्मृत्यर्थस्य वाच्यकोपस्थितिकत्वादित्यर्थः, 'साध्यप्रसिद्धार्थमिति
स्मृतिज्ञानं विना स्मृतितः साध्यघटकीभूतस्मृत्यर्थज्ञानासम्भवादिति
भावः । 'तदर्थस्येति दृष्टसाधनत्वादिज्ञानद्वारा वेदप्रयोजनस्य
प्रवृत्त्यादेरित्यर्थः, किञ्च उक्तरूपेणानुमितवेदार्थप्रत्यये स्मृतिज-
ज्ञानमात्रस्य ज्ञापकत्वेन वेदस्यानुवादकतापत्तिरित्याह, 'अपूर्वस्या-
पीति अपूर्वस्य यदि वेदैकगम्यत्वं स्यात्तदा वेदस्य स्मृतितो ज्ञात-
मात्रज्ञापकत्वं न स्यात्तत्रैवं, किन्तु शब्दैकगम्यत्वमतः 'स्मृतितो
ज्ञातस्य' स्मृतिज्ञातमात्रस्य ज्ञापकत्वेनेत्यर्थः ।

(१) तटस्थः प्रत्यवतिष्ठते, 'स्यादेतदिति, 'तदर्थस्येति वेदप्रयोजनस्य
प्रवृत्त्यादेरित्यर्थः, वेदं विनापि अपूर्वोपस्थितावपूर्वत्वव्याघात इत्यत आह,
'शब्दैकेति, न तु शब्दविशेषवेदैकवेद्यत्वं, गौरवादिति भावः । ननु वेदं

शब्दैकगम्यत्वेन स्मृतितोत्रातस्य ज्ञापकत्वेनानुवादक-
तापत्तेश्च, सा च स्मृत्यन्तरादित्यनादिरेव स्मृतिधाराव-
श्यकी । अन्यथा मनुस्मृतेः पूर्व्वन्तवापि वेदानुमानं न
स्यात् । सर्वा च स्मृतिः स्मृतिजन्यवाक्यार्थप्रमाजन्य-
त्वेन महाजनपरिग्रहीतत्वेन च प्रमाणमिति नान्यपर-
म्परा, प्रत्यक्षा च स्मृतिः स्मृतिमूलं नानुमिता अनुमि-

उपाध्यायास्तु मनु स्मृतितो यदि अपूर्वादिवाक्यार्थज्ञानं तदा
अपूर्व्वस्य वेदैकगम्यत्वमायातमित्यत आह, 'अपूर्व्वस्यापि शब्दैकगम्य-
त्वेनेति, तथाच वेदैकगम्यत्वमेव असिद्धमिति भावः । द्वितीयान्तं
स्वतन्त्रो ग्रन्थः, दूषणान्तरमाह, 'स्मृतित इतीत्याहुः ।

'अनुवादकतापत्तेश्चेति, वेदस्येत्यादिः । मनु वेदमन्तरेण
मन्वादिस्मृतिरेव कथं भविष्यति वाक्यप्रयोगं प्रति वाक्यार्थज्ञानस्य
हेतुत्वादित्यत आह, 'सा चेति, प्रलयादिकं नास्तीति भावः, ।
'तवापीति नित्यानुमेयतावादिनस्तवेत्यर्थः, पक्षीभूतस्मृत्यन्तराभा-
वादिति भावः । मन्वेवं वेदामूलकत्वे स्मृतावप्रामाण्यग्रहा स्यादि-
त्यत आह, 'सर्वा चेति, 'प्रमाणं' निश्चितप्रामाण्यकं । न चैवं
मूलभूतनानास्मृतिकल्पनापेक्षया च एकवेदकल्पनेव लक्ष्मीयसीति

विना मूलाभावे स्मृतिरेव न स्यादित्यत आह, 'सा चेति, प्रलयादिकं
नास्तीत्यभिमानः । उत्पादकमुक्त्वा प्रामाण्यज्ञापकमप्याह, 'महाजनेति,
पूर्व्वस्मृतिरतीन्द्रिया चेत् तदा किमपराहुं नित्यानुमेयवेदेनेत्यत आह,

तवेदवत्तस्याननुभावकत्वात् । वेदार्थस्मृतिताप्रसिद्धिस्तु प्रत्यक्षवेदमूलस्मृतिसाहचर्येण भ्रमात् प्रत्यक्षवेदाबोधितलोभ-न्यायमूलस्मृताविव तान्विकाशां लिङ्गाभासजन्यवेदमूलत्वभ्रमाद्वा भवन्ती न सम्भवन्मूलान्तराणां वेदमूलकत्वं कल्पयति । अथ स्मृतिरिव तद्वेदमूलकत्वप्रसिद्धिरपि महाजनपरिगृहीता एवञ्च सा वेदमूलत्वनिबन्धना अविगीतमहाजनपरिगृहीतवेदमूलत्वप्र-

वाच्यं । सिद्धान्तेऽस्य बोध्यत्वात् । स्मृतिरपि नित्यानुमेयैव स्मृतिमूलमस्त्वित्यत आह, 'प्रत्यक्षा चेति, कथं तर्हि तस्य वेदस्यमानार्थकत्वप्रसिद्धिरित्यत आह, 'वेदार्थेति, 'प्रसिद्धिः' श्वशरः, 'वेदाबोधितेति वेदाबोधितार्थकेत्यर्थः, प्रत्यक्षभ्रममुक्त्वा आनुमानिकं तमाह, 'क्षिप्तेति स्मृतित्वादिखिङ्गाभासजन्यवेदमूलकत्वभ्रमादित्यर्थः । ननु महाजनपरिगृहीततया वेदमूलकत्वप्रसिद्धेर्भ्रममूलकत्वकल्पनमग्रक्यमिति शङ्कते, 'अथेति, 'महाजनेति, 'परिगृहोऽत्र प्रामाण्यनिश्चयो बोध्यः, 'वेदमूलकत्वेति वेदमूलकत्वथार्थधीजन्येत्यर्थः, 'अविगीतेति, अविगीतवेदमूलकत्वप्रसिद्धित्वात् महाजनपरिगृहीतवेदमूलकत्वप्रसिद्धित्वात् इति हेतुद्वये तात्पर्यं, अन्यथा 'अविगीतेत्यस्य वैयर्थ्या-

'प्रत्यक्षा चेति, तर्हि वेदमूलत्वेन महाजनानां कथं तत्प्रसिद्धिरित्यत आह, 'वेदार्थेति, 'साहचर्येणेति प्रत्यक्षभ्रमाभिप्रायं, 'भ्रमात्' वेदमूलकत्वभ्रमादित्यर्थः, 'वेदाबोधितत्वं' वेदाबोधितार्थत्वं, 'क्षिप्तेति विवादास्पदं स्मृतिर्वेदमूला स्मृतित्वात् इति भ्रमादित्यर्थः । ननु खिङ्गमेव तत्र

सिद्धित्वात् प्रत्यक्षवेदमूलस्मृतौ तत्प्रसिद्धिवत्, एवं वेदार्थताप्रसिद्धिरपि । अन्यथा महाजनपरिग्रहीतानादरे वेद-स्मृत्योरपि प्रामाण्यं न स्यादिति चेत्, न, यूपहस्त्यादिस्मृतेस्तत्प्रसिद्धौ व्यभिचारात्, क्लृप्तलोभादित एव तत्सम्भवात् विचारकाणां विप्रतिपत्तेश्च तत्र तत्प्रसिद्धौ विगानं महाजनानामिति चेत्, न, पत्तेः, अविगोतत्वं वेदमूलकत्वभ्रमानधीनत्वेन प्रिष्टनिश्चीयमाणत्वं, महाजनपरिग्रहीतत्वञ्च महाजनेर्निर्णीतप्रामाण्यकत्वमिति हेत्वोर्भेदः, 'तत्प्रसिद्धिवदिति, 'वेदार्थतेति वेदसमानार्थताप्रसिद्धिरपीत्यर्थः, वेदसमानार्थतायद्यार्थधीजन्येति शेषः । अनुकूलं तर्कमाह, 'अन्यथेति, 'अन्यथेत्यस्यैव विवरणं 'महाजनपरिग्रहानादर इति^(१) । 'युपेति युपे युपे हस्तिगो बद्ध्या इति लोभादिमूलकस्मृतावित्यर्थः, 'तत्प्रसिद्धौ' वेदमूलकत्वप्रसिद्धौ । शक्यते, 'क्लृप्तेति, 'तत्सम्भवात्' इत्यादेः स्मृतिषम्भवात्, 'विगानं' वेदमूलकत्वप्रमाधीनत्वेन निश्चयाभावात् प्रा-

(१) महाजनपरिग्रहीतानादर इत्यत्र महाजनपरिग्रहानादर इति पाठान्तरं ।

कृत इत्यत्र आह, 'सम्भवन्मूलेति, तथाचासम्भवन्मूलान्तरत्वमेव तत्रोपाधिरित्याभासत्वमेवेति भावः । 'एवमिति वेदार्थताप्रसिद्धिः वेदार्थत्वनिबन्धना तादृशवेदार्थताप्रसिद्धित्वादित्यर्थः, 'अन्यथेत्यस्य विवरणं 'महाजनपरिग्रहानादर इति । गूढाभिसन्धिराह, 'यूपेति, असम्भवन्मूलान्तरत्वमविगोतत्वं विचारकाणां तत्त्वेन प्रतिपत्त्यविषयत्वं वा लिङ्गविशेषणमित्याश्रयते, 'क्लृप्तेति, अभिसन्धिमुद्घाटयति, 'अत्रापीति, तथाच स्वरूपासिद्धिरिति

अथापि मूलान्तरसम्भवाद्द्विप्रतिपत्तेश्च विगानमेव
 तेषां । अतएव स्मृतीनां न्यायमूलत्वे सम्भवति वेद-
 मूलत्वप्रसिद्धावपि न वेदमूलत्वं । न च वेदमूलेऽय-
 मिति कृत्वा स्मृतेर्महाजनपरिग्रहात् तन्मूलत्वं, वेदमू-
 लेयमिति प्रथमं ज्ञातुमशक्यत्वात् शक्यत्वे वा किमनु-
 मानेन । न च वेदमूलत्वेन प्रकारेण महाजनपरिग्रहः,
 असिद्धेः, मन्वादिस्मृतित्वेन पूर्वमहाजनपरिग्रहेणोत्त-

माख्यनिस्रयाभावः, 'तेषामिति, तथाच हेतुद्वयमेव स्वरूपासिद्धिमिति
 भावः, 'प्रसिद्धावपि' प्रसिद्धिसत्त्वेऽपि । नन्वियं स्मृतिर्वेदमूला वेदमू-
 लेयमिति कृत्वा महाजनपरिग्रहीतत्वादिति तदनुमेयमित्याशङ्कते,
 'न चेति, 'परिग्रहः' निस्रयः, 'तन्मूलत्वं' वेदमूलत्वं । ननु किं वेदमूलत्वं
 तद्विशेष्यक-वेदमूलत्वप्रकारकमहाजननिस्रयविषयत्वं, वेदमूलकत्वप्र-
 कारकमहाजननिस्रयविशेष्यत्वमात्रं वा, आद्ये वेदमूलकत्ववदेतदि-
 त्येव प्रथमं दुरुपेक्षमित्याह, 'वेदेति, प्राथम्यं तदनुमानापेक्षया,
 तथाच हेतोरज्ञानरूपासिद्धिरिति भावः । अन्यमाशङ्क्य निराक-
 रोति, 'न चेति, 'परिग्रहः' निस्रयमूलवेदकत्वसाधक इति शेषः,
 'असिद्धेरिति, तादृशनिस्रयस्यैवापानभ्युपगमादिति भावः । ननु
 तदसिद्धौ प्रामाण्यनिस्रयासम्भवेन कथं महाजनानां तदर्थांनुष्ठानं

भावः । न चाविगीतत्वं वेदानिधिद्वयमिति नासिद्धिरिति वाच्यं । तथा
 सति न्यायादिमूलकस्मृतेस्तत्रसिद्धौ व्यभिचारापत्तेः । वस्तुतोऽप्रयोजकत्वं
 चोभं । अज्ञानरूपासिद्धिसुद्धास्य स्वरूपासिद्धिमाह, 'न चेति । आचारेऽपि

रोत्तरेषां परिग्रहादनुष्ठानाद्युपपत्तेः, एवं होलाकाद्या-
 चारेऽपि वेदलिङ्गेनैव कर्तव्यताप्रानोपपत्तेः किं वेदेन,
 तदर्थस्य लिङ्गादेवोपपत्तेः । अविगीतासौक्तिकविष-
 यकशिष्टाचारस्य वेदमूलत्वदर्शनात् वेदानुमाने चावि-
 गीतशिष्टाचारत्वेन भोजनाद्याचारेऽपि वेदमूलः स्यात्,
 वेदं विनापि तत्कर्तव्यताधीसम्भवात् न तदर्थं वेद-

वेदमूलकत्वनिश्चयादेव प्रामाण्यनिश्चय इत्यत आह, 'मन्वादीति,
 मन्वादिस्मृतित्वेन पूर्वमहाजनपरिग्रहेण चेति हेतुद्वयं, अत एव
 कश्चिन्कारसम्बन्धितोऽपि पाठः । 'उत्तरोत्तरेषां' महाजनानां,
 'परिग्रहात्' प्रामाण्यनिश्चयात्, सर्वैः स्मृतिवदाचारेऽपि न वेद-
 मनुमापद्यतीति व्यवस्थापयति, 'एवमिति, 'होलाकाद्याचारेऽपि'
 होलाकादिक्रियायामपौत्यर्थः, 'वेदलिङ्गेन' अविगीतशिष्टाचारवि-
 षयत्वेन, 'तदर्थस्येति कर्तव्यतादिज्ञानद्वारा वेदप्रयोजनस्य प्रवृ-
 त्त्त्यादेरित्यर्थः, 'अविगीतेति, 'अविगीतत्वं बलवद्विष्टाननुबन्धितं
 परदारादिप्रवृत्तौ व्यभिचारादिवारणाय, 'असौक्तिकत्वं प्रत्यक्ष-
 गृहीतेष्टसाधनताकविषयान्यत्वं भोजनाद्याचारे व्यभिचारवारणाय,
 'ग्रिष्टेति, 'ग्रिष्टत्वं इष्टसाधनतांशे भ्रमरहितत्वं चेत्यवन्द्नाद्याचारेः
 व्यभिचारवारणाय, एवमसौक्तिकत्वविशेषणमपि त्यज्यतां गौरवा-
 दित्यत आह, 'अविगीतेति, 'न तदर्थं वेद इतीति, तथाचा-

वेदमूलत्वं निरस्यति, 'एवमिति, 'तुल्यमिति, तथाचाप्रयोजकत्वसुप्रयत्नेति
 भावः । सिद्धसाधनमाह, 'अनुमानस्येति, 'अन्यथा' सापेक्षस्याप्रमादत्वे, 'न

इति इहापि तुल्यं । आचार-कर्त्तव्यतानुमानयोरना-
दित्वेनाचाराणां कर्त्तव्यत्वानुमानमूलकत्वात् नान्धपर-
म्यरा । न च पूर्वानुमानसापेक्षमुत्तरानुमानमिति
स्वतन्त्रप्रमाखमूलकत्वाभावात् सा, व्याप्ति-पक्षधर्मता-
सत्त्वेन सर्वेषां स्वतन्त्रप्रमाखत्वात् । नापीतरप्रामाण्या-
धीनं सर्वस्य प्रामाण्यमिति न निरपेक्षत्वं, प्रत्यक्षादे-
रपि तथात्वापत्तेः । एतेन विवादपदमाचारो निर-
पेक्षप्रमाखमूलकः अविगीतमहाजनाचारत्वात् प्रत्य-
क्षवेदमूलाचारवदिति निरस्तं । अनुमानस्य निरपेक्ष-

प्रयोजकत्वमिति भावः । 'नान्धपरम्यरेति न भ्रममूलकत्वग्रहेत्यर्थः,
'सा' अन्धपरम्यरा, स्नातग्व्यं हि प्रमाखूपे फले जगनीधे प्रमाषा-
न्तरनिरपेक्षत्वं, स्नातोऽपि तन्प्रामाण्यानधीनप्रामाण्यकत्वं वा, आद्यं
प्रकृतेऽप्यस्तीत्याह, 'व्याप्तीति, 'सर्वेषामिति कर्त्तव्यतानुमानानामि-
त्यर्थः, 'अन्धं' निरस्यति, 'नापीति, 'सर्वस्य' कर्त्तव्यतानुमानस्य,
'तथात्वेति' अस्नातग्व्यापत्तेरित्यर्थः, प्रत्यक्षादिप्रामाण्यस्यापि अतु-
मानप्रामाण्याधीनसिद्धिकत्वादिति भावः । अधीनत्वस्यापि दुर्वच-
त्वाच्चेत्यपि बोध्यं । 'अविगीतेति, अथाविगीतत्वं बखवदनिष्टाननुब-
न्धित्वं, महाजनत्वं इष्टसाधनतांशे भ्रमशून्यत्वं, प्रमाखूपे फले जगनीधे
प्रमाषान्तरानपेक्षत्वं स्नातग्व्यमित्यभिप्रायेणाह, 'अनुमानस्येति,
वेति, आचारो वेदमूलकः वेदमूलकत्वेन प्रसिद्धेरित्यर्थः । अथ प्रामाणिक-
प्रसिद्धिर्विबक्षिता प्रसिद्धिभाषं वा, आद्ये दोषमाह, 'असिद्धेरिति अन्धतरा-

प्रमाणत्वात् प्रमाणमूलत्वेनैव हेतोरुपपत्तेः निरपेक्ष-
त्वस्य गौरवेणाप्रयोजकत्वाच्च । न च सापेक्षत्वेन न
प्रमाणात्, व्याख्यादिसत्त्वात् । अन्यथा प्रमाणे निरपे-
क्षस्य वैयर्थ्यात् । न चाचारे वेदमूलत्वप्रसिद्धेस्तदनु-
मानं, असिद्धेः व्यभिचारादन्यथोपपत्तेश्च । न च वेद-
मूलत्वेनैव महाजनपरिग्रहात्तथा, न हि वेदमूलोऽय-

तथाच सिद्धसाधनमिति भावः । 'हेतोः' अविगीतमहाजनाचारत्वस्य ।
'सापेक्षत्वेन' पूर्वपूर्वार्थानुमानसापेक्षत्वेन, 'न प्रमाणात्', उत्तरोत्तरानु-
मानस्येति शेषः, 'अन्यथा' सापेक्षस्य प्रमाणात्त्वाभावे, 'निरपेक्षस्य' निर-
पेक्षत्वविशेषणस्य, प्रमाणपदेनैव सापेक्षस्य वारणादिति भावः । 'न चेति
अयमाचारो वेदमूलकः वेदमूलकत्वप्रसिद्धत्वादिति प्रकारेणैवेत्यर्थः,
'असिद्धेरिति, तादृशप्रसिद्धेरेव तैरनभ्युपगमादिति भावः । 'व्यभि-
चारादिति लोभमूलके आचारे व्यभिचारादित्यर्थः, अप्रयोजकता-
माह, 'अन्यथेति न्यायादिमूलकाचारवदन्यथोपपत्तेर्न वेदमूलत्वमि-
त्यर्थः । 'परिग्रहात्' निश्चयात्, 'तथा' वेदमूलत्वं, पूर्वं स्यतेः स्यति-
मूलत्वे इदमाशङ्कितं इदादीनामाचारस्यले इति न पौनःपुन्यं ।
पूर्वं वेदान्तरूपासिद्धिमाह, 'न हीति । ननु वेदमूलकत्वप्रकारक-

सिद्धेरित्यर्थः, अन्ये त्वाह, 'व्यभिचारादिति, न्यायादिमूलकाचार इति
शेषः । 'अन्यथेति, न्यायादिमूलकाचारवन्मूलान्तरसम्भवात्तथाचाप्रयोजकत्व-
मिति भावः । पूर्ववदसिद्धिमाह, 'न हीति । 'न चेति वेदमूलत्वेन महाजन-
परिग्रहीतोऽयमिति क्त्वा महाजनपरिग्रहमात्रस्यैव हेतुत्वेऽधिकस्य अर्थ-

मिति कृत्वा महाजनानां तत्परिग्रहः, वेदमूलत्वस्य प्रथमं ज्ञातुमशक्यत्वाच्छक्यत्वे वा किमनुमानेन । न च वेदमूलत्वेनैव महाजनपरिग्रहीतोऽयमाचार इति ज्ञात्वा तत्र महाजनपरिग्रहः, गौरवादसिद्धेश्च । पूर्व-महाजनपरिग्रहादेवोत्तरोत्तरेषां परिग्रहादनुष्ठानोप-पत्तेः । तादृशस्मृत्याचारयोर्वेदमूलत्वेन व्याप्तेर्वेदसिद्धि-

महाजननिश्चयविषयत्वेन महाजननिश्चयो हेतुरस्तु इत्यत आह, 'न चेति, 'महाजनपरिग्रहः', परिग्रहे हेतुरिति शेषः, 'गौरवादिति मूलभूतवेदकल्पने गौरवादित्यर्थः, तथाचाप्रयोजकत्वमिति भावः ।

केचिन्तु वेदमूलत्वेन महाजनपरिग्रहीतत्वस्यैव हेतुत्वे द्वितीय-महाजनपरिग्रहस्य वैयर्थ्यादित्यर्थ इत्याहुः ।

'असिद्धेति तादृशनिश्चयस्यैवासिद्धेरित्यर्थः । ननु महाजन-प्रवृत्तावेव तद्विषयत्वेन कर्त्तव्यताज्ञानं स्यात् सैव च कथं स्यात्तस्य कर्त्तव्यताज्ञानाभावादित्यत आह, 'पूर्वेति पूर्वपूर्वमहाजनाचार-विषयत्वेनैवेत्यर्थः, 'उत्तरोत्तरेषां परिग्रहादिति उत्तरोत्तरमहा-जनानां कर्त्तव्यतानिश्चयादित्यर्थः, 'अनुष्ठानं' प्रवृत्तिः । 'तादृशेति अविगीतादिरूपेत्यर्थः । यद्यपि आचारस्यले इदमाशङ्कितं तथापि

त्वादित्यर्थः, वेदमूलत्वकल्पने गौरवं तथाचाप्रयोजकत्वमित्यन्ये । 'असिद्धे-रिति वेदमूलत्वज्ञानं विनापि परिग्रहोपपत्तेस्तद्व्यतिरिक्तोत्तरोत्तरोत्तरेत्यर्थः । तदेव स्पष्टयति, 'पूर्वेति, पूर्वशङ्कितमप्युपाधिदाभाय शङ्कते, 'तादृशेति । पूर्वपूर्वस्मृतेरुत्तरोत्तरस्मृतिरित्यादिक्रम उक्त इदानीमाचारात् स्मृतिः

रिति चेत्, न, असम्भवमूलान्तरत्वस्योपाधित्वात् ।
 अन्यथा लोभ-न्यायमूलस्मृतेरपि वेदमूलत्वप्रसङ्गः ।
 अस्तु वा स्मृत्याचारयोरनादित्वं । न चाचारात् स्मृतिः
 स्मृतेराचार इत्यन्धपरम्परा मूलभूतप्रमाणाभावात्
 इति वाच्यं । स्मृत्याचारयोर्भयोरपि प्रमाणात्वात् ।
 अन्यथा न ततो वेदानुमानमपीति । उच्यते । प्रलये
 पूर्वस्मृत्याचारयोरुच्छेदात् सर्गादौ नित्यसर्वज्ञेश्वरप्र-
 णीतवेदमूलत्वं स्मृत्याचारयोः । अन्यथा मूलाभावे-

दूषणान्तरदानाय तत्राप्युद्भावितमिति ध्येयं । 'असम्भवदिति,
 नन्विदं प्रत्यक्षवेदमूलकस्मृतिमूलके साध्याव्यापकं । न च वेद-
 तदुपजीविप्रमाणातिरिक्तप्रमाणमूलकत्वमर्थः, साधनव्यापकत्वादिति,
 नैवं, साधनव्यापकतासंग्रहेन सन्दिग्धोपाधित्वसम्भवात् प्रत्यक्षवेद-
 मूलकत्वं वा तस्यार्थः, 'अन्यथेति असौकिकत्वं विहाय अविगीत-
 महाजनपरिगृहीतस्मृतित्वेन हेतुत्व इत्यर्थः, पूर्वपूर्वस्मृतेरुत्तरोत्तर-
 स्मृतिरिति पूर्वसुक्तं इदानीमाचारात् स्मृतः स्मृतेराचार इत्याह,
 'अस्तु वेति । नैयायिकः समाधत्ते, 'प्रलय इति, 'वेदमूलत्वमिति
 वेदजन्यज्ञानजन्यत्वमित्यर्थः, तदानीं स्मृत्याचारान्तरयोरभावादिति
 भावः । ननु मन्वादीनां पूर्वसर्गानुभूततत्तदर्थस्मरणादेवाचारादे-

स्मृतेराचार इत्याह, 'अस्तु वेति, 'उच्छेदादिति, नित्यानुमेयवेदादिमते-
 ऽपीदं बोध्यं । 'मन्वादीनामिति तथाच तस्मिन्नीतस्मृतिरेव तन्मूलमस्तु किं
 वेदेनेत्यर्थः।

नान्धपरम्पराप्रसङ्गः । न च मन्वादीनामतीन्द्रियार्थ-
दर्शित्वं, तदुपायश्रवणादेस्तदानीमभावात् । पूर्वसर्ग-
सिद्धसर्वज्ञमन्वादय एव ते इति चेत्, न, प्रमाणाभा-
वात् । स्मृत्याचारयोः प्रमाणमूलत्वमेव तत्कल्पकमिति
चेत्, न, प्रतिसर्गं तेषामन्यान्यत्वकल्पने गौरवमित्ये-
कस्यैव नित्यसर्वज्ञस्य कल्पनात् । न च स्मृतय एव
तत्प्रणीताः, तासां मन्वादिकर्तृकत्वेन स्मृतौ बोधनात्

रूपपक्षेः किं वेदेनेत्यत आह, 'अन्येति सर्गादौ आचारादिजनक-
तज्ज्ञानस्य वेदजन्यत्वाभावे इत्यर्थः, 'मूलाभावेनान्धपरम्परेति
तस्मिन्नज्ञाते अनाश्रासप्रसङ्ग इत्यर्थः, वेदमूलकत्व-स्मृतिमूलकत्व-
ग्रिष्टाचारमूलकत्वादिज्ञानानामेव विश्वासमूलत्वादिति भावः । 'न
च मन्वादीनामिति, तथाच प्रत्यक्षमूलत्वात् तस्मिन् ज्ञाने नाप्रा-
माण्यग्रहेति भावः । 'पूर्वसर्गेति पूर्वसर्गसर्वज्ञत्व-वर्त्तमानयोगज-
धर्मजनितविश्वविषयसाक्षात्कारवन्त इत्यर्थः, 'प्रमाणाभावादिति
मन्वादीनां सर्वज्ञत्वे इति शेषः । 'तेषां' मन्वादीनां, 'नित्य-
सर्वज्ञेति नित्यसर्वविषयकज्ञानवतः कल्पनादित्यर्थः, तद्वचनादेव
सर्गादौ स्मृत्याचाराविति भावः । 'तत्प्रणीताः' ईश्वरप्रणीताः, तथाच
किं वेदेनेति भावः । 'स्मृताविति "वक्तारो धर्मशास्त्राणां मनु-

'एकस्यैवेति, तथाच मन्वादीनां सर्वज्ञत्वश्रुतिः श्राब्दसर्वविषयकज्ञान-
वत्त्वविषयेति भावः । 'तासामिति, 'स्मृताविति "वक्तारो धर्मशास्त्राणां

स्मृतावेव स्मृतीनां वेदमूलत्वस्मरणाच्च । एवञ्च स्मृत्या-
चारयोर्महाजनपरिग्रहाद्देवमूलत्वसाधकमपि भग-
वति प्रमाणं । अतएव “प्रतिमन्वन्तरञ्चैषा श्रुतिरन्या
विधीयते” इत्यागमोऽपि । एवञ्च पूर्वं प्रत्यक्षमूलावेव
स्मृत्याचारौ, अग्रे च कालक्रमेणायुरारोग्य-बल-अज्ञा-
ग्रहण-धारणादिशक्तेरहरहरपचीयमानत्वात् तदध्य-
यनविच्छेदेन शाखोच्छेदात् स्मृत्याचाराभ्यामेव कर्त-

र्विष्णु-र्यमोऽङ्गिराः” । इत्यादिस्मृतावित्यर्थः, ‘स्मृतावेवेति “यः क-
श्चित् कस्यचिद्भूर्भो मनुना परिकीर्तितः । स सर्वोऽभिहितो वेदे”
इत्यादि स्मृतावित्यर्थः, ‘भगवतीति परम्परया भगवति प्रमाणमि-
त्यर्थः, ‘अतएवेति यत एव प्रसूये विच्छेदे भगवता वेदः प्रणीयते
अतएवेत्यर्थः, ‘उपसंहरति, ‘एवञ्चेति, ‘प्रवृत्तिरिति, आनुपूर्व्यादि-
विशिष्टस्य वेदस्यानुमातुमशक्यत्वात् तस्याननुभावकत्वादिति भावः ।
नन्विदानीमाचारसिद्धकज्ञानादेव प्रवृत्तिस्तर्हि सर्गादावपि तथा-

---

मनुर्विष्णुर्यमोऽङ्गिराः” । इत्यादि स्मृतावित्यर्थः, ‘स्मृतावेवेति “यः कश्चित्
कस्यचिद्भूर्भो मनुना सम्यकीर्तितः । स सर्वोऽभिहितो वेदे” इत्यादि-
वित्यर्थः । ‘अतएवेति यतः स्मृत्याचारादेरोत्तरप्रणीतोच्छ्रमवेदमूलत्वं तत-
एवेत्यर्थः । उपसंहरति, ‘एवञ्चेति, ‘प्रवृत्तिरिति, आनुपूर्व्यादिविशिष्टस्य-
स्यानुमातुमशक्यत्वेन तस्याननुभावकत्वादिति भावः । ‘ब्रह्म्यापारेति, एत-
न्नोपलक्ष्यं वस्तुत ईश्वराचारसम्भवेऽपि तत्र खेष्टसाधनतारूपसाध्यप्रसि-
द्धभावेन वृष्टान्तमूलव्याप्त्या नाचारान्तरसम्भव इत्याहुः ।

व्यतामधिगत्य प्रवृत्तिः । नन्वेवं स्मृतिरस्तु वेदमूला
मङ्गलाद्याचारस्वीश्वरादेव भविष्यति घट-लिप्यादि-
सम्प्रदायवदिति चेत्, न, बहुव्यापारघटितस्य तत्तदा-
चारस्य गुदत्वेन ^(१)मङ्गलमाचरेदित्यादिवाक्यस्यैव ला-
घवेन कल्पनात् । न च मङ्गलादिपदशक्तिग्रहार्थमा-
चार आवश्यक इति वाच्यं । स्वर्गादिपदवद्वाक्यार्थे त-
दुपपत्तेः । अतएव यच्च वचनमाघात् परप्रतिपत्तिस्तच्च

स्त्विति शङ्कते, 'नन्वेवमिति, 'मङ्गलाद्याचारः' आद्यमङ्गलाचारः,
'ईश्वरेति ईश्वरस्याचारादित्यर्थः, 'घट-लिप्यादीति, यद्यपि स्मृति-
रप्याचारवदौश्वराचारमूला सम्भवति तथाप्यदृष्टार्थकस्मृतेर्वेदमूलक-
त्वानुरोधेन स्मृतौ नाग्रङ्कितं । 'बहुव्यापारेति वाक्यापेक्षया बहु-
तरकायादिव्यापारसाध्यत्वेत्यर्थः, 'तत्तदाचारश्चेति पूजादिरूपमङ्ग-
लादिक्रियाया इत्यर्थः, 'मङ्गलमिति, तत्रानुपूर्वीं विशेषोऽविवक्षितः
तदनुमानस्यासम्भवात्, 'शक्तिग्रहार्थमिति, ईश्वरस्यैव प्रथोम्य
प्रयोजकदेहं परिगृह्य प्रथमं शक्तिग्राहकत्वादिति भावः । 'स्वर्गा-
दिपदवदिति, यथा स्वर्गादिपदस्य "यच्च दुःखेन सन्निवृत्तित्या-
दिवाक्यस्यश्च शक्तिग्रहस्तथा मङ्गलादिपदस्यापि तदुपपत्तेरिति,
तथाच वाक्यघटकौभूतस्य शक्तिग्रहः प्रकारान्तरादिति भावः ।
मङ्गलपदं नति-स्तुत्यादिपरं, 'अतएवेति यत् एव व्यापारापेक्षया

(१) 'मङ्गलमाचरेदिति देवतास्तुत्यादिकमाचरेदित्यर्थः, तदपि वास्तवा-
भिप्रायं, वस्तुत इदानीमानुपूर्थनिश्चय एव वेदत्वेनैव तदनुमानमिति ।
'अतएवेति वाक्यापेक्षया आचारस्य गुदत्वादेवेत्यर्थः । नन्वेव वाक्यस्य

नाचारः परीक्षकाणां, तस्य च वेदत्वं नेश्वरप्रणीतत्वेन शक्तिग्रहणार्थतद्वचने व्यभिचारात्, किन्तु तादृशा-
चारस्य वेदमूलत्वनियमादिति । स्यादेतत्, प्रलये सत्येवमेव तत् स एव तु नास्ति प्रमाणाभावात् इति

वाक्यस्य लघुत्वमतएवेत्यर्थः, 'परीक्षकाणां' पण्डितानां । ननु सर्गादौ स्रष्ट्याचारान्यथानुपपत्त्या मूलभूतं सिद्धं तस्य वेदत्वं कुतः ईश्वरप्रणीतत्वस्य शक्तिग्रहणार्थतद्वचने व्यभिचारादित्यत आह, 'तस्य चेति, 'तद्वचन इति घटमानयेत्यादितद्वाक्य इत्यर्थः, 'किन्त्विति, इदमुपलक्षणं तस्य ईश्वरज्ञानजन्यत्वादेव शब्दजन्यवाक्यार्थज्ञानजन्यत्वं दृष्टार्थकत्वाभावादेव सत्यन्तदत्वं तथाच किमपर आग्रह्यते वेदत्वे इत्यादि द्रष्टव्यं । 'प्रलये सतीति काले कार्यद्रव्याधिकरणभेदे सती-
त्यर्थः, 'एवमेतदिति, 'एतत्' अष्टकादिबोधकं स्रष्ट्यादिकं, 'एवं' वे-
दमूलमित्यर्थः, 'स एव' काले कार्यद्रव्याधिकरणभेदे एव, यथाश्रुते

कल्पनं तथापि तस्य वेदत्वं कुत इत्यत आह, 'तस्य चेति, 'तद्वचने' घट-
मानयेत्यादौ, 'किन्त्विति । न चात्राप्रयोजकत्वं तथाच शक्तिग्राहक-
तद्वचनवत् तन्मूल-तद्वाक्यस्यापि वेदत्वं मान्त्विति वाच्यं । शब्द-तदुपगमौ-
त्वादिगच्छाक्रान्तत्वेन तस्य वेदत्वादन्यथाश्रमेधेन यजेतेत्यादेरप्यवेदत्व-
शङ्का स्यादिति भावः । उपोद्घातसङ्गतिमाह, 'स्यादेतदिति, 'कालेत्युप-
लक्षणं कालोपाधि-दिगुपाध्यादिकमपि बोध्यं । एतच्च घटप्रागभावस्याकाश-
वृत्तितया अर्थान्तरं मा भूदिति बाधस्तोरणाय, तेन कार्यद्रव्याधिकरण-
त्वेन कार्यद्रव्याधिकरणभिन्नत्वस्य विवक्षितत्वात् कपालस्यातथात्वात् पक्ष-

चेत्, न, काल-कपालान्यावृत्तिघटप्रागभावः कार्यद्रव्यानाधाराधारः कार्यद्रव्यानधिकरणकार्याधिकरण-

सिद्धिसिद्धिस्थाघातात् । तथाच कालो न कार्यद्रव्यानाधारः तदन्ता-
प्रमित्यविषयत्वादिति फलितं । अथ सुखादिसिद्धिमाह, 'काल-
कपालान्येति, कार्यद्रव्यानाधारत्वं कार्यद्रव्यानधिकरणवृत्तित्वं तथाच
कालादेः शौराक्षोकादिकार्यद्रव्याधारत्वसामान्याभावेन तद्वृत्ति-

धर्मतावक्षेण तावृषकालसिद्धिरिति । न च दिशार्थान्तरं तावृषकालासिद्धौ
दिशोऽपि ताद्रूप्यासिद्धेः, न हीदानीं कापि दिक् सकलकार्यद्रव्यमून्या,
तथाच तावृषकालावच्छेदकत्वेनैव दिशोऽपि ताद्रूप्यसिद्धिरिति तत्सिद्धिर-
प्रत्यूहैव । न च भूतलादिवृत्तित्वेनार्थान्तरं, घटप्रागभावाधिकरणौभूतभूतलादेः
कार्यद्रव्याधिकरणत्वनियमात् प्रागभावस्य प्रतियोगिसमानदेशत्वात् । न च
कालस्यापि कार्यद्रव्याधिकरणत्वेन तद्भिन्नत्वाभावाद्वाध इति वाच्यं । अखण्डस्य
तथात्वेऽप्येककालोपाधिः तथात्वेन बाधाभावात् । घटप्रागभावः एतत्कालो-
घटस्य प्रागभावः तेन वृत्तप्रणयसिद्धिः, अतएव प्रागित्यपि, एकदैव सर्व-
ब्रह्माखण्डनाथ इति मतेनेदं । केचित्तु एतद्ब्रह्माखण्डवृत्तित्वं कार्यद्रव्ये
विशेषणमित्याहुः । अतएव खण्डप्रणयसिद्धये द्वितीयसाध्ये कार्य्याधिकरण-
पदं तस्यैव खण्डप्रणयपदार्थत्वात् । यत्तु महाप्रणयेनार्थान्तरवारणाय
'तदिति, तन्न, प्रागभावस्य महाप्रणयवृत्तित्वाभावादेव तदसम्भवात्, का-
र्याधिकरणत्वस्य भावकार्याधिकरणत्वं, 'अभावत्वादिति । नन्विदं कार्य-
द्रव्यानधिकरणान्योन्याभावे स्थभिचारि अन्योन्याभावस्य प्रतियोगिताव-
च्छेदकासमानाधिकरणत्वेन तत्र साध्यासत्त्वादिति चेत्, न, तस्यापि कार्य-
द्रव्यानधिकरणे सिधाधयिधितकाले सत्त्वेन पक्षसमत्वात् अन्यथा निवृत्त-
स्थाघातात् ।

त्वमादायार्थान्तरं स्यादिति तद्वृत्तित्वे बाधस्फोरणाय पक्षे 'काल-
 कपालान्यावृत्तिरिति, काल-कपालान्यावृत्तित्वञ्च स्वप्रतियोगिसम-
 वाधिनि वृत्तावपि नाश्रयासिद्धिः । यद्यपि कपालस्यापि कालोपा-
 धितया कालान्यावृत्तीत्यावश्यकं, तथापि शब्द एव कालोपाधिरि-
 ति निष्कृष्टमतेनेदं, कपालपदञ्च स्वप्रतियोगिसमवाधिपरं, तेनो-
 दासीनतादृशकपालान्तरसिद्ध्या नार्थान्तरं । घटध्वंसप्रागभावे बाध-
 वारणाय घटपदं, घटप्रागभावत्वावच्छेदेन च कार्यद्रव्यानधि-
 करणवृत्तित्वसिद्धिरुद्देश्या तेन भाविप्रसयसिद्ध्या नार्थान्तरं, 'वृत्त-
 प्रसयसाधनादित्यनुपदं वक्ष्यमाणतया अस्थानुमानस्य वृत्तप्रसय-
 साधकत्वात्, खण्डप्रसये कार्यगुणादिसत्त्वान्महाप्रसये प्रागभावा-
 सत्त्वात् स्वमते बाधवारणाय साध्ये द्रव्यपदं । न चैवमपि तदानीं
 ब्रह्माण्डान्तरे कार्यद्रव्यसत्त्वाद्बाधः युगपत् सर्वब्रह्माण्डप्रसयाभावा-
 दिति वाच्यं । कार्यद्रव्यस्य एतद्ब्रह्माण्डीयत्वेन विशेषणात् । वस्तुत-
 ददानीं ब्रह्माण्डान्तरसत्त्वे मानमेव नासीत्यनेनैव तदभावस्यापि
 साधनात् । कार्यद्रव्यानधिकरणत्वञ्च सम्बन्धसामान्येन बोध्यं, अन्यथा
 संयोगेन समवायेन वा अनधिकरणत्वोक्तौ सृष्टिकास्त्रीनस्यन्दाद्या-
 त्मककालवृत्तितया सिद्धसाधनं, कास्त्रिकसम्बन्धेन तदुक्तौ जन्म-
 मात्रस्य कालोपाधित्वानङ्गीकर्तृमते कपालवृत्तितया सिद्धसाधना-
 पत्तेः । वृत्तित्वञ्च प्रतियोगिसमवाधिनि थादृशविशेषणताविशेषेण
 प्रागभावस्तादृशविशेषणता-कास्त्रिकान्यतरसम्बन्धेन विवक्षितं, अन्यथा
 कास्त्रिकसम्बन्धेन वृत्तित्वाभिधाने तस्यैव प्रागसिद्धेः, संयोग समवा-
 याभ्यां तदभिधाने प्रागभावस्य पक्षत्वे बाधापत्तेः, सम्बन्धसामान्येन

तदभिधाने विशेषणताविशेषाकाशादिवृत्तिलमादायार्थान्तरता-
पत्तेः यथोक्तान्यतरसम्बन्धन कास-कपासान्यावृत्तिलस्यैव पञ्चविशे-
षणत्वात् । न चैवमपि कथं प्रसक्त्यसिद्धिरिति वाच्यं । कपासस्य
कार्यद्रव्यानधिकरणभिसत्वसम्भवात् पञ्चधर्मतावलेन कासस्यैव ता-
दृशस्य सिद्धेः । न च कासभिसदिग्विशेषसिद्ध्यार्थान्तरं, तदन्वावृत्ति-
लविशेषणेनैव तद्धारणादिति । नन्वत्र महाप्रसक्त्यपूर्वचणवृत्तिल-
मादायार्थान्तरं प्रसक्त्ये द्रव्यगुणादीनां क्रमेष नाग्राभ्युपगमात् तत्-
पूर्वचणस्यापि कार्यद्रव्यानधिकरणत्वात् । न च प्रागभावस्य तदु-
भयवृत्तिलबाधादेव नार्थान्तरमिति वाच्यं । गुरुणा तस्याविना-
ग्निनोऽभ्युपगमादित्यस्तरसात् साध्यान्तरमाह, 'कार्यद्रव्येति, उक्त-
रीत्या. महाप्रसक्त्यं तत्पूर्वचणञ्चादाय अर्थान्तरवारणाय 'कार्याधि-
करणेति, 'कार्यपदञ्च अविनश्यदवस्थविनाग्निपरं, तेन ध्वंसं विनश्य-
दवस्थगुणादिकं वादाय न तद्दोषतादस्थं । शेषं दर्शितदिशावसेधं ।

मित्रास्तु प्रागभावस्य महाप्रसक्त्य-तत्पूर्वचणवृत्तिलबाधादेव
पूर्वसाध्येऽपि महाप्रसक्त्य-तत्पूर्वचणमादाय नार्थान्तरं किन्तु कार्य-
द्रव्यानधिकरणत्वविशिष्टकार्याधिकरणत्वस्यैव खण्डप्रसक्त्यस्य खण्ड-
प्रसक्त्यलरूपतया तत्साधनाय द्वितीयसाध्याऽभिधानमित्याहुः (१) ।
तदसत् । प्रागभावस्य महाप्रसक्त्य-तत्पूर्वचणवृत्तिले साधवात्
कार्यद्रव्यानधिकरणत्वे सति प्रागभावत्वस्यैव खण्डप्रसक्त्यलरूपतया
यथोक्तस्य खण्डप्रसक्त्यलानात्मकत्वादिति ।

(१) तस्मादुक्तलरूपस्यावान्तरप्रसक्त्यपदार्थतया तत्साधनाय विशिष्टं प्रति-
जानीते कार्येति तत्त्वमित्युक्तं मिश्रैः ।

वृत्तिर्वा अभावत्वात् आकाशवृत्त्यन्योन्याभाववदिति

न च कार्यद्रव्यानधिकरणान्योन्याभावादौ कार्यद्रव्यानधिकरणत्वप्रमाविशेष्यत्वाधिकरणान्योन्याभावादौ च व्यभिचार इति वाच्यं । प्रलयकालेऽपि काशिकसम्बन्धेन तेषामन्योन्याभावसत्तात् दैग्निकविशेषणताविशेषणैव प्रतियोगितावच्छेदकान्योन्याभावयोर्विरोधात् । न च द्वितीयसाधे महाप्रलयात्मकध्वंसे महाप्रलयाव्यवहितपूर्ववृत्तिपदार्थध्वंसे च व्यभिचार इति वाच्यं । एतत्कालीनाभावत्वस्य तत्र हेतुत्वात् । न च तन्मते व्यर्थविशेषणत्वं महाप्रलयानङ्गीकारादिति वाच्यं । स्मृते च तदभावात् । 'आकाशेति, साध्यसत्त्वप्रदर्शनायाकाशवृत्तिलोपादानं, तच्चोपलक्षणं आकाशवृत्तिग्रन्थप्रागभाववदिति च दृष्टान्तान्तरं बोध्यं । न चाकाशस्य शौरासोकादिकार्यद्रव्याधारतया दृष्टान्तासिद्धिरिति वाच्यं । तथा प्रतीत्यभावेन तस्य तदाधारत्वासिद्धेः कार्यद्रव्यसंयोगितामात्रेण कार्यद्रव्याधारत्वे वैपरीत्यस्यापि दुर्वारत्वापत्तेरिति भावः । 'वृत्तप्रलयसाधनादिति वृत्तप्रलयत्वेन वृत्तप्रलयसाधनादित्यर्थः, घटप्रागभावत्वावच्छेदेन कार्यद्रव्यानधिकरणवृत्तित्वस्य वृत्तप्रलयं विनानुपपत्त्या पञ्चधर्मतावसाद्वृत्तप्रलयत्वरूपेण तत्सिद्धेः, वृत्तत्वञ्च नैतत्सर्गाव्यवहितपूर्ववर्तित्वमपि तु तत्सर्गपूर्ववर्तित्वमात्रं तेन घटप्रागभावत्वावच्छेदेन वृत्तप्रलयवृत्तित्वं न बाधितमिति भावः । भाविसर्गीयघटप्रागभावस्यापि वृत्तप्रलयमादायेव कार्यद्रव्यानधिकरणवृत्तित्वसम्भवेन घटप्रागभावपञ्चकानुमानाच्च भविष्यत्प्रलयत्वेन सिद्धिसम्भव इत्यतो-

वृत्तप्रसूयसाधनात् । ^(१)एवमेव घटध्वंसं पक्षीकृत्या-
गामिप्रसूयसाधनं । यद्वा घटः कार्यद्रव्यानधिकरण-

ध्वंसं पक्षीकृत्य भाविप्रसूयं साधयति, 'एवमिति, अथ कार्य-
द्रव्यानधिकरणकार्याधिकरणवृत्तित्वं साधं, प्रथमसाधे महाप्रसूये-
नार्थान्तरापत्तेः पक्षे घटपदं तत्कालीनघटपरं, अतो न चरम-
ध्वंसे बाधो न वा वृत्तप्रसूयेऽर्थान्तरं । न चैवमपि महाप्रसूयपूर्वचरणेन
सिद्धसाधनं प्रसूये द्रव्यगुणादीनां क्रमेण नाग्राभ्युपगमादिति
वाच्यं । कार्याधिकरणत्वं हि अविनश्यदवस्थविनश्यदधिकरणत्वं
ब्रह्माण्डहेलदृष्टाधिकरणत्वं वा । न चैवं आकाशवृत्त्यन्योन्याभावस्य
कथं दृष्टान्तत्वं आकाशस्यादृष्टाधिकरणत्वाभावादिति वाच्यं । अदृ-
ष्टाधिकरणान्यस्यापि प्रकृते दृष्टान्तत्वसम्भवात् । एतत्कालीनपदार्थ-
प्रतियोगिकत्वञ्च हेतौ विशेषणं देयं अन्यथा अभावत्वमात्रस्य महा-
प्रसूयाव्यवहितसर्गोत्पन्नघटध्वंसे व्यभिचारापत्तेरिति ध्येयं । 'आ-
गामिप्रसूयसाधनमिति भाविप्रसूयत्वेन भाविप्रसूयसाधनमित्यर्थः,
एतत्कालीनघटध्वंसे कार्यद्रव्यानधिकरणकार्याधिकरणवृत्तित्वस्य
भाविप्रसूयं विनातुपपत्त्या पक्षधर्मतावत्त्वाद्भाविप्रसूयत्वेन भाविप्रसू-
यसिद्धिरिति भावः । प्रकारान्तरेणागामिप्रसूयं साधयति, 'घटेति,

(१) न चैवमन्योन्याभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकविरोधनियममङ्गापत्तिः,
कालविशेषः कार्यद्रव्यानधिकरणमिदं इति प्रतीत्यभावेन देयतया तस्य
तदनधिकरणत्वेऽपि इदानीं कार्यद्रव्यानधिकरणान्योन्याभाव इति प्रतीत्या
कालत्वेन तस्य तदधिकरणत्वाभ्युपगमात् । अतएव कालान्योन्याभावस्य विल-

कार्याधिकरणवृत्तिध्वंसप्रतियोगी कार्यत्वाच्छब्दवत् ।

‘घटः’ एतत्कालीनघटः, अतो न महाप्रलययाव्यवहितसर्गवृत्तिघटे बाधः, कालकपालान्यवृत्तिध्वंसाप्रतियोगित्वेनापि घटो विशेषणीयः तेन दिगाकाशादिवृत्तित्वेन नार्थान्तरं, महाप्रलयेनार्थान्तरवारणाय साधे ‘कार्याधिकरणेति, ‘कार्यपदमविनश्यदवस्थविनाशिकार्यपरं, तेन विनश्यदवस्थकार्यमादाय न तद्दोषतादवस्थं, न वा महाप्रलयाव्यवहितप्राक्कालमादायार्थान्तरं, तत्समवेतगुणनाशादृष्टादिनाशयोर्युगपदेव स्त्रीकारेण तत्कालस्याविनश्यदवस्थेनाधिकरणस्वाभाव्यात् प्रागभावोपादानेन भाविप्रलयसिद्धिरतो ‘ध्वंसेतीति भावः । ‘कार्यत्वादिति एतत्कालीनभावकार्यत्वादित्यर्थः, तेन ध्वंसे महाप्रलयाव्यवहितसर्गीयकार्यं न व्यभिचारः । अतौतानागत-

तया कालवृत्तित्वेऽपि देशतया कालो नाधिकरणं कालः कालमिदं इति प्रतीत्यापत्तेः । नन्वेतदेव कथमिति चेत्, न, अमन्यगत्या वृत्तिभेदेन तथाभ्युपगमादित्याहुः । द्वितीयसाधे त्वभावत्वमनाद्यभावत्वमतएवान्योन्याभावत्वपर्यन्तमुक्तं वृष्टान्ते, तेन महाप्रलयाव्यवहितपदार्थध्वंसे न व्यभिचारः । केचित्तु एतत्कालीनाभावत्वादित्यत्र तात्पर्यमित्याहुः । न चाकाशस्य सौरालोकादिकार्यप्रस्थाधारतया वृष्टान्तासिद्धिरिति वाच्यं । तथा प्रतीत्यभावेन तस्य तदधिकरणत्वानुपपत्तेः, संयोगितामात्रेण तथात्वे वैपरीत्यापत्तेरिति भावः । प्रसङ्गादाह, ‘घटध्वंसमिति, न च एतत्कालीनप्रथमाशकालेनार्थान्तरं प्रथगुणादीनां क्रमेण नाशादिति वाच्यं । सूक्ष्माकालोपाधिभिन्नत्वेन कार्यधिकरणत्वस्य विशेषणात् युगपदेव सर्वनाश इत्यन्ये । न च महाप्रलयाव्यवहितवृत्तिकार्यध्वंसे व्यभिचारः, एतत्कालीनाभावत्वादित्यत्र तात्पर्यात् । ‘कार्येति, पूर्ववन्न महाप्रलयपूर्वक्येनार्थान्तरं, ‘कार्यत्वात्’

यद्वा कार्यद्रव्यत्वं कार्यद्रव्यानधिकरणकार्याधिकरण-
वृत्तिध्वंसप्रतियोगिवृत्ति कार्यमाचवृत्तित्वात् शब्दत्व-

खण्डनमात्रं साधयति, 'कार्यद्रव्यत्वमिति, कार्यत्वमात्रस्य पक्षे
शब्दवृत्तित्वमादाय सिद्धसाधनमतो 'द्रव्यपदं, स्वरूपासिद्धिवारणाय
'कार्यपदं, पूर्ववदाकाशादिमादायार्थान्तरवारणाय समानद्रव्यसम-
वायिभिरवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वेन च कार्यद्रव्यत्वं विशेषणीयं, साध्ये
महाप्रज्ञयाव्यवहिततथाकार्यमादायार्थान्तरवारणाय 'कार्याधिकरणेति, कार्यपदस्य,
अविनश्यदवस्थविनाशिपरं, तेन न ध्वंसमादाय तद्दोषतादवस्थं,
न वा महाप्रज्ञयाव्यवहिततथाकार्यमादायार्थान्तरं, 'कार्यमात्रेति,
अनन्तत्वे व्यभिचारवारणाय 'मात्रपदं साधारणार्थकं । न च
ध्वंसत्वे व्यभिचारः 'कार्यपदस्य भावकार्यपरत्वे मात्रपदवैयर्थ्यापत्ते-
रिति वाच्यं । तादात्म्येन भाववृत्तित्वे सतीत्यनेन विशेषणात्
तथाच ध्वंसत्वे न व्यभिचारः, न वा मात्रपदवैयर्थ्यं आकाश-
ध्वंसान्यतरत्वे ध्वंसप्रतियोगित्वरूपानन्तत्वे च व्यभिचारवारकत्वात्,
महाप्रज्ञयाव्यवहितसर्गोद्यकार्यमात्रवृत्तौ तत्तत्क्रियात्वे तादृशादृष्ट-
त्वादिजातौ व्यभिचारवारणाय इदानीन्तनेति भावविशेषणं, 'शब्द-
त्ववदिति खनये, परमये सुखत्वादिकं दृष्टान्तः तत्रये वर्षस्य

इदानीन्तनभावकार्यत्वात्, एतेन महाप्रज्ञयाव्यवहितकार्ये ध्वंसे च न
व्यभिचारः । 'शब्दवदिति इदानीन्तनशब्दवदित्यर्थः, 'कार्यद्रव्यत्वमिति,
अत्रापि पूर्ववन्नार्थान्तरं, तादृशसुखादिवृत्तित्वेनार्थान्तरवारणाय पक्षे
द्रव्यपदं, 'कार्यमात्रेति । ननु ध्वंसत्वे व्यभिचारः, न च कार्यपदं भावकार्य-

वत् । यद्वा एककालीनाः सर्वे परमाणवः समग्रोपादेय-
प्रबन्धशून्या आरम्भकत्वात् नष्टपवनारम्भकपरमाणु-

नित्यत्वात् । 'परमाणव इति, अत्र परमाणुत्वं नित्यपृथिवीत्वादि-
कमेव न तु नित्याणुपरिमाणवत्त्वं मीमांसकमते आश्रयासिद्धेः-
तैरणुपरिमाणानभ्युपगमात् खोपादेयद्रव्याप्रसिद्धत्वेनाग्रतः साध्या-
प्रसिद्धापत्तेः । 'समयेति यावत्समवेतप्रबन्धशून्या इत्यर्थः, 'शू-
न्यत्वमत्यन्ताभावः, अत्र यत्किञ्चित्समवेतप्रबन्धप्रतियोगिकाभाव-
मादाय सिद्धसाधनवारणाय 'समयेति समवेतसामान्याभावसा-
भाय । न च प्रस्येऽपि गुणादेः सत्त्वाद्बाधः प्रबन्धपदस्य कार्य-
मात्रपरत्वादिति वाच्यं । समवेतं कार्यं प्रवध्नातीति व्युत्पत्त्या
प्रबन्धपदस्य द्रव्यपरत्वात्, समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिकाभाव-
साभाय समवेतेति सम्बन्धान्तरावच्छिन्नाभावमादाय न सिद्ध-
साधनमिति ध्येयं । 'आरम्भकत्वात्' द्रव्यसमवायिकारणतावच्छेद-

परं, मात्रपदवैयर्थ्यापत्तेः । न च भाववृत्तित्वे सति कार्यवृत्तित्वमर्थस्तथासा-
नन्तत्वे व्यभिचारवारणाय मात्रपदमिति वाच्यं । तथापि चरमक्रियात्वादौ
व्यभिचारापत्तेरिति चेदत्राहुः मात्रपदस्य कातृत्वंपरत्वेन कार्यपदस्य भाव-
वृत्तिविभाजकोपाध्यवच्छिन्नपरत्वेन च भाववृत्तिविभाजकोपाध्यवच्छिन्नयावत्-
कार्यवृत्तित्वादित्यर्थः, तेन गौतमदोषः । न च व्यर्थविशेषणत्वं विशेष्यमात्रस्य
स्वरूपासिद्धमिति वाच्यं । विक्राशकविशेषणे तस्यादोषत्वात् गौणधर्मवत्
सङ्कोचकविशेषण एव तथात्वात् इति । यत्तु कार्यतावच्छेदकधर्मत्वादित्यर्थः
इति, तन्न, महाप्रणयाद्यवहितवृत्तिसम्बन्धित्वैत्रप्रभवत्वाद्यनुमापकशब्द-
वृत्तिजातौ व्यभिचारापत्तेः । न च योमैव कार्यद्रव्यागधिकरणमादाय

वत् । सर्व्वञ्च पञ्चतावच्छेदकावच्छिन्नं साध्यं प्रतीयते
इति एककाखे शून्यता लभ्यते । न च पवनपरमाखू-
नामपि पञ्चत्वेनांशतः सिद्धसाधनं, पञ्चधर्म्मातावल्लभ्य-

कावच्छिन्नत्वात् द्रव्यत्वादिति यावत् । न च साध्यस्य केवलान्वयि-
तया प्रमेयत्वादित्येव कथं न कृतमिति वाच्यं । तस्यापि हेतुन्तर-
त्वात् । न च महाप्रलयमादाथार्थान्तरं, अदृष्टाधिकरणत्वेन पञ्चता-
वच्छेदकाखविशेषणात्, कालपदस्य खूलकाखपरं तेन तादृश-
क्षपमावच्छिन्ना नार्थान्तरमिति मन्तव्यं । 'सर्व्वञ्चेति, बाधाद्यनव-
तारदश्यामिति शेषः । 'एककाखे' एककाखावच्छेदेन, 'पवन-
परमाखूनां' नष्टपवनारम्भकपरमाखूनां, 'अंशतः सिद्धसाधनमिति,
तस्य दृष्टान्तत्वात् अपचले प्रकृत्यासिद्धिरिति भावः । उद्देश-
प्रतीतेरसिद्धेर्नांशतः सिद्धसाधानमित्याह, 'पञ्चेति एककाखावच्छि-
न्नसाध्येत्यर्थः । ननु मा भूत् सिद्धसाधनं तथापि कथं तस्य दृष्टा-

तत्साध्यसत्त्वमिति वाच्यं । शब्दवद्दृष्टादावपि कुम्भकारादिविशेषप्रयोज्य-
जातिसम्भवेन तत्र तथापि व्यभिचारात् । केचित्तु अनादितावच्छेदक-
धर्म्मेत्वादित्यर्थः, अनादित्वस्य सजातीयध्वंसस्थाप्यप्रागभावप्रतियोगित्व-
मित्याहुः । 'एककाखीना इति, स्पर्शवन्त इत्यपि पूर्य्यीयं, अन्यथा मगवि
अस्पर्शवन्ति बाधापत्तेः, 'उपादेयपदस्य खोपादेयत्रयपरत्वादन्यथा बाधा-
पत्तेः गुणादिसत्त्वात् अन्योपादेयशून्यत्वाभावाच्च, शून्यपदस्य कादाचित्-
काभावपरत्वात्, अतएव 'आरम्भकत्वादिति हेतुबलः, अन्यथा मेयत्वादि-
त्याद्येव क्रियेतेति भावः । कार्य्यसमानकाखीनतादृशप्रबन्धकादाचित्-
काभाववन्त इति साध्यं तेन न महाप्रलयेनार्थान्तरं, 'आरम्भकत्वात्'

साध्याप्रतीतेः, अभेदानुमानवच्च पक्षस्य दृष्टान्तत्वा-
विरोधः । यद्वा परमाणवः कार्यद्रव्यानधिकरण-
वृत्तिकार्यवन्तः नित्यद्रव्यत्वात् आकाशवत्, भूगोलक-

न्तत्वं पक्षस्य दृष्टान्तत्वविरोधादित्यत आह, 'अभेदेति धूमवान्
वज्रिमान् आलोकात् यथा महानसमित्याद्यनुमानवदित्यर्थः, नि-
श्चितसाध्य-साधनवत्त्वं हि दृष्टान्तत्वप्रयोजकं न तु पक्षान्यत्वमपीति
भावः । 'परमाणव इति, यद्यप्येकपरमाणुपक्षत्वेऽप्युद्देश्यं सिद्धति
तथापि सर्व्व एव प्रस्ये दोधूयमानाः कार्यद्रव्यविरहिण एव तिष्ठन्ति
इति बोधनाय वज्रवचनं, 'कार्य्येति, परमाणूनां कार्य्यद्रव्यानधिकर-
णत्वाभावात् तादृशकालसिद्धिः, अत्र दिगन्यत्वं कार्य्यद्रव्यानधि-
करणे विशेषणं तेन न तादृशदिशार्थान्तरं न तु परमासाकाश-
संयोगमादाय सिद्धसाधनं, द्वितीयकार्य्यपदस्येकाश्रितकार्य्यपरत्वात्
अतो न ध्वंसमादाय महाप्रस्येनाप्यर्थान्तरं, 'नित्यद्रव्यत्वादिति,
कपालादौ व्यभिचारवारणाय 'नित्येति, गुणादौ व्यभिचारवा-
रणाय 'द्रव्येति । न चेश्वरे व्यभिचार इति वाच्यं । नित्येऽपि

द्रव्यसमवायिकारणत्वात्, अन्यथा उक्तसाध्याभाववति मनःप्रवृत्तौ व्यभि-
चारापत्तेः, 'सर्व्वत्रेति, यथाचैवं तथोक्तमनुमानप्रकाशे । 'न चेति, अपक्षत्वे-
ऽपीच्छ्या सिद्धिरिति भावः । उद्देश्यप्रतीत्यसिद्धेर्नाशतः सिद्धसाधनमित्याह,
'पक्षेति, 'अभेदेति, 'निश्चितसाध्यवत्त्वं दृष्टान्तत्वे प्रयोजकं न तु पक्षान्य-
त्वमपीति भावः । 'परमाणव इति, अत्रैव पार्थिवपरमाणुपक्षत्वेऽपीच्छ्यासिद्धि-
रिति बोध्यं । अत्र 'कार्य्यवन्त इत्यत्र 'कार्य्यपदमव्यासज्यवृत्तिभावकार्य्यपरं

सन्तानोऽयं भूगोसकसन्तानानधिकरणवृत्तिर्ध्वंसप्रति-
योगी कार्यत्वात् घटवत् । यद्वा एतत्कर्मातिरिक्तानि

काशिकाधारलाभ्युपगमेन तत्रापि साध्यसत्त्वादिति भावः । ईष-
रान्यत्वेन आत्मान्यत्वे वा विशेषणीयं इति कश्चित्, तदसत्, परमा-
णावेव व्याप्यत्वादिद्वयप्रसिद्धोरन्यतरापत्तेः ।

केचित्तु कार्यद्रव्यानधिकरणवृत्तिस्पर्शवद्वृत्त्यनेकाश्रितान्यभाव-
कार्यवत्त्वं साध्यत इत्याकाशेश्वरवृत्तित्वादिकमादाय साध्यसत्त्वात्
व्यभिचारः साध्ये चोपरञ्चकविशेषणं न दोषायेत्याहुः ।

‘भूगोलेति, ‘भूगोसः’ ब्रह्माण्डं, ह्यणुकं वा, ‘सन्तानः’ समूहः,
इदञ्च स्वरूपकथनमात्रं प्रत्येकपक्षतायामप्युद्देश्येति । ‘कार्यत्वात्’
इदानीन्तनभावकार्यत्वात्, तेन चरमसर्गोत्पत्तेर्ध्वंसे न व्यभिचारः ।
‘एतदिति, क्रियत इति कार्यद्रव्यं, न तु स्थान्दः, प्रसूये परमाणु-
कर्षणमभ्युपगमात् । यद्यपि कर्षत्वावच्छेदेन यत्किञ्चित्कर्षप्रति-
बन्धकत्वसाधनेऽपि उद्देश्यसिद्धिर्भवति, तथापि पक्षातिरिक्तस्यैव

तेन परमाणुकाशसंयोगादिना न सिद्धसाधनं न वा महाप्रणयेनार्थान्तरं ।
कपालादौ व्यभिचारादाह, ‘नित्येति, गोत्वादौ व्यभिचारादाह, ‘ब्रह्मेति,
न चेश्वरे व्यभिचारः, तदन्यत्वेनापि विशेषयात् । वस्तुतो ‘भावपदं न देयं,
‘कार्यपदं जातिमत्परं, तथाच ज्ञानादिकमादाय ईश्वरे साध्यसत्त्वात् व्यभि-
चारः । भावकार्याधिकरणत्वमपि कार्यद्रव्यानधिकरणविशेषणं अतो महा-
प्रणयकालीनगुणमादाय नार्थान्तरमिति । ‘भूगोसकेति, अवयवानामावापो-
द्घारेण भूगोसकस्याधुना नाशार्थान्तरमित्यत उक्तं ‘सन्तानेति, कार्य्याधिक-
रणत्वमपि विशेषणं देयं तेन महाप्रणयेन नार्थान्तरं, ‘कार्यत्वात्’ भावकार्य-

कर्माणि एतत्प्रतिबन्धकप्रतिबन्धानि कर्मत्वात् एत-
त्कर्मावत् । न चात्र व्यभिचारशङ्का, सर्वेषामेवंरूप-
त्वाद्नेवभावे च स्वभावप्रच्यवात् । अन्यथा निय-

दृष्टान्तत्वमित्यभिमानेन 'एतत्कर्मातिरिक्तानीति पक्षविशेषणं,
'एतत्प्रतिबन्धकेति, एतावता पक्षधर्मात्पक्षत्वात् सकलकार्यद्रव्यप्रति-
बन्धक एकः कालः सिद्ध्यतीति मित्राः, तदसत्, एतावता सकल-
कार्यद्रव्योत्पत्तिप्रतिबन्धकप्रसिद्धावपि कार्यद्रव्यानधिकरणकाला-
सिद्ध्या प्रसत्यासिद्धेः तदानीं द्रव्यानुत्पादेऽपि उत्पन्नद्रव्याणां सत्त्वे
बाधकाभावात् । वस्तुतस्तु 'एतत्कर्माप्रतिबन्धकेत्यस्य एतत्कर्मानधि-
करणकालेत्यर्थः, तत्प्रतिबन्धकत्वं कालिकविशेषणतया तन्निष्ठान्यो-
न्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं, एवञ्च सकलद्रव्यानधिकरण एकः
कालः प्रसिद्ध इति तत्त्वं । 'न चाचेति, 'सर्वेषामिति सर्वेषामेव
चेदानीं, 'एवंरूपत्वात्' साध्याव्यभिचारित्वनिश्चितत्वात्, 'अनेव-
भावे' साध्यव्यभिचारित्वे, 'स्वभावः' अनौपाधिकत्वानुभवः, 'प्रच्य-
वात्' प्रच्यवापत्तेः, तथाचानौपाधिकत्वमेव व्यभिचाराभावनिश्चाय-

त्वात्, 'एतत्कर्मेति, अत्र प्रतिबन्धकं प्रतिबन्धकरूपयोग्यत्वं बोध्यं तेन
जनितेन भागेन नष्टेऽपि कर्माणि साध्यसत्त्वान्न बाधो व्यभिचारो वा, तथाच
पक्षधर्मात्पक्षत्वेन सकलकर्माप्रतिबन्धकतया एकः कालः सिद्ध्यतीति भावः ।
न च कर्मात्ममेव पक्षतावच्छेदकमस्त्विति बाध्यं । पक्षान्यस्येव दृष्टान्तत्वमिति-
मतेनोक्तत्वादित्येके । आसिद्ध एव साध्यसिद्धिप्रसङ्गादित्यपदे । 'एवंरूप-
त्वादिति एतत्प्रतिबन्धकरूपयोग्यत्वादित्यर्थः । 'स्वभावेति, कर्मत्वावच्छेदे-

नेऽपि नियमान्तरापेक्षायामनवस्थितेः । आगमोऽप्य-
मुमेवार्थं संबतदीति कृतं प्रसक्तानुप्रसक्त्या ॥

कमिति भावः । ननु निरूपाधिरव्यभिचार इत्यत्र नियमे को
नियामक इत्यत आह, 'अन्यथेति । नन्वगौपाधिकत्वानुभव एवा-
मीषामसिद्धः । न च पक्षेतरत्वादपि तादृशः सम्भवतीति वाच्यं ।
कार्यद्रव्यानुपादानदेशकालत्वादेः सम्भवात् पक्षेतरत्वस्याप्यसत्यमुक्त-
तर्के सन्दिग्धोपाधिवसम्भवात् अन्यथा अयं घट एतद्रूपाद्यतिरिक्त-
धर्मवान् घटत्वात् अपरघटवदित्यतो रूपाद्यतिरिक्तातीन्द्रियधर्म-
सिद्धेर्दुर्वारत्वापत्तेः । अथ आस्तां केषु केषुचित् व्यभिचारग्रहा न तु
एककाञ्चीनसर्वे परमाणव इत्यत्र तथा हि द्रव्यमेवासमवायिका-
रणमन्यतयान्यनिखिलद्रव्यगुणमित्यविवादं, आदावपि द्रव्योत्पत्ति-
प्राक्समये निखिलद्रव्यगुणमित्यत्र केषामपि सन्देहः । न च तथापि
अनुकूलतर्काभावे कथं व्याप्तिग्रह इति वाच्यं । कर्षणव्याप्ति-
ग्राहकत्वादिति चेत्,^(१) न, एतादृशानुमानादपि व्याप्तिसिद्धौ
प्रागभावाधिकरणकाञ्चीनाः सर्वे परमाणवः यावत्समवेतकार्य-
शून्या द्रव्यत्वात् उत्पत्तिकासावच्छिन्नघटवदित्यनुमानात् प्रागभाव-

(१) तथा हीत्यादिः चेदित्यन्तः पाठः आदर्शानुरूप एव मुद्रितः परन्त्वयं
पाठः सम्यक् परिमुद्रत्वेन न प्रतिभाति ।

नैव तादृशस्वभावनिर्णयादिति भावः । ननु तादृशस्वभाव एव किं नियामक-
मित्यत आह, 'अन्यथेति, तथापि नियामकान्तराभिधानप्रसङ्गे तेनैव
पुनश्चपर्याप्तौ बाधान्तरावतारो न स्यादित्यनवस्यार्थः । तदिदमुक्तं 'कृतं प्रस-

इति श्रीमद्गङ्गेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणौ
शब्दाख्यतुरीयखण्डे उच्छन्न-प्रच्छन्नवादः ॥०॥

काशावच्छेदेनापि सकसपरमाणूनां धावत्सममेतकार्थ्यशून्यत्वविद्या-
पत्तेः । द्रव्यं हि यत्रैव सावयव्यं निरवयवञ्च तत्राद्यं उत्पत्तिका-
शावच्छेदेन निखिलसमवेतकार्थ्यशून्यमित्यविवादं अन्यमपि महा-
प्रसथावच्छेदेन निखिलकार्थ्यशून्यमित्यपि भवतां न विप्रति-
पत्तिरित्यस्तरसादाह, 'आगमोऽपीति, 'संवदति' समुदितं प्रमा-
पयति, अस्मिन्नेव पक्षे प्रमाद्यं धावत्, श्रूयते हि "सदेव सौम्येद्-
मय आसीदेकमेवाद्वितीयमिति अस्यार्थः, 'एकं' एकत्वसङ्ख्यायोगि,
'अद्वितीयं' केवलमेव, 'अये' प्राक्, 'सौम्येति' सम्बोधने, तेन प्राक्
नित्यं द्रव्यमेव आसीत् न कार्थ्यद्रव्यमित्यागतं, प्रागभावाधिकरण-
कार्थ्यद्रव्यशून्यकास एव "नाहो न राधिरित्यागमेऽप्यनुसन्धेय इति
दिक् ॥

इति श्रीमधुरानाथ-तर्कवागीश्वरविरचिते तत्त्वचिन्तामणिरहस्ये
शब्दाख्यतुरीयखण्डरहस्ये उच्छन्नप्रच्छन्नवादरहस्यम् ॥

हानुप्रसक्त्येति । नन्वेवं तत्तदतिरिक्तानि कर्माणि एतदुत्पादकासाधार-
णोपादानसाध्यानि कार्यत्वादित्याद्यपि स्यादित्यत आह, 'आगमोऽपीति,
'नाहो न राधिरि नमो न भूमिरित्यादिरित्यर्थः, अन्यत्र तु न तथागमाद्य-
पृच्छ इति भावः । इति प्रकाशः ।

**तत्त्वचिन्तामणौ शब्दखण्डे शब्दाप्रामाण्यवादादि-
उच्छन्न-प्रच्छन्नवादान्तभागस्य सूचीपत्रं ।**

विषयः ।	पृष्ठं ।
शब्दप्रमाणाक्षरार्थं	१०
शब्दाप्रामाण्यवादिबौद्धमतं	१४
तत्खण्डनं	१७
शब्दाप्रामाण्यवादिजरन्धीमांसकमतं	८२
तत्खण्डनं	८५
शब्दाप्रामाण्यवादिप्रभाकरादिमतं	९२
तत्खण्डनं	१०२
समतो शब्दस्य प्रमाणांतरत्वव्यवस्थापनं	१८१
आकाङ्क्षावादपूर्वपक्षः	१८५
आकाङ्क्षावादसिद्धान्तः	२०८
योग्यतावादपूर्वपक्षः	२४५
योग्यतावादसिद्धान्तः	२६२
आसक्तिवादः	२८६
तात्पर्यवादे परमतखण्डनं	३१९
तात्पर्यवादे समतव्यवस्थापनं	३२३
तात्पर्यवादे मीमांसकमतं	३४०
तत्खण्डनं	३४९
शब्दानित्यतावादपूर्वपक्षः	३७१
शब्दानित्यतावादसिद्धान्तः	४३४
उच्छन्न-प्रच्छन्नवादः	४६५

4305
7

**This book is a preservation photocopy.
It was produced on Hammermill Laser Print natural white,
a 60 # book weight acid-free archival paper
which meets the requirements of
ANSI/NISO Z39.48-1992 (permanence of paper)**

Preservation photocopying and binding

by

**Acme Bookbinding
Charlestown, Massachusetts**

1996

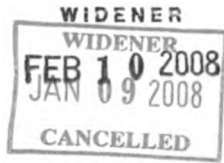
HARVARD UNIVERSITY

<http://lib.harvard.edu>

**If the item is recalled, the borrower will
be notified of the need for an earlier return.**

Thank you for helping us to preserve our collection!

3 2044 025 030 461

